MINITIN ANA KA TENIUA NI BOWI
N

ANA KATEBWI MA TENIUA NI MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

31 MAATI - 04 EBERI 2025

MANEABA NI MAUNGATABU **AMBO, TARAWA**

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KATENIUA NI BOWI N TE KATEBWI MA TENIUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon.Willie Tokataake	Hon. Speaker
Hon. Ruta Babo Nemta	Deputy Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau	H.E Te Beretitenti
Hon.Dr. Teuea Toatu	Vice President/Minister of Finance & Economics Development
Hon.Alexander Teabo	Minister of Communication, Transport Development
Hon. Bootii Nauan	Minister of Health and Medical Services
Hon. Ribanataake Tiwau	Minister of Fisheries & Marine Resources Development
Hon. Harry Tekaiti	Minister of Culture and Internal Affairs
Hon. Tokaibure Rabaua	Minister of Environment Land Agricultural Development
Hon. Tekeeua Tarati	Minister of Infrastructure Sustainable Energy
Hon. Auria Kitina	Minister of Employment and Human Resources
Hon. Tangariki Reete	Minister of Tourism Commerce Industry and Co-operative Development
Hon. Mikarite Temari	Minister of Line & Phoenix Islands Development
Hon. Ruateki Tekaiara	Minister of Education
Hon. Martin Moreti	Minister of Justice
Hon. Ruth Cross Kwansing	Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata Ientaake	-	Marakei
Ms. Lavinia Jacob Teem	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mr. Tebuai Uaai	-	South Tarawa
Mr. Birimaka Tekanene	-	South Tarawa
Mr. Tonganibeia Buraieta	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Choy Freedy	-	Betio
Mr. Dr Tinte Itinteang	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Ms. Ruuta Babo Nemta	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Dennis Waysang Kumkee	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Riteta Iorome	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Mr. Niiti Itaaka	-	Arorae
Mr. Teriba Tabee	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Bautaake Beia	-	Teraina
Mr. Matanga Aran	-	Tabuaeran
Mr. Kaotitaake Kokoria	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba
Mr. Iakoba Jacob Karutaake	-	Rabi

SELECT COMMITTEES

Te Komete ibukin Kamatebwaian Anga ni Karekemwane ibukin Katabun te Kauntira

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa (Chairman)
Hon. Moannata Ientaake
Hon. Choy Freddy
Hon. Iakoba Jacob Karutake

Te Komete ibukin Kamatebai iaon Karababaan waaki ni Karaobwai aika uarereke

Hon. Dennis Waysang (Chairman)
Hon. Tinian Reiher
Hon. Matanga Aran
Hon. Tibanga Taratai
Hon. Ruta Teretia Babo

Te Komete ibukin Kamatebwaian angaa aika na karaka te mwane ni buoka nakon te Kuakua ao Katoki Aoraki ibukin Kamarurungakia kain Kiribati.

Hon. Dr Tinte Itinteang (Chairman)
Hon.Betero Atanibora
Hon Niiti Itaka
Hon. Tawaria Komwenga

STANDING COMMITTEE

Members of the Business Committee

Hon Tauanei Marea (Chairman)
Hon Tebuai Uaai
Hon Koraubati Remuera
Hon Riteta Iorome
Hon Pinto Katia

Members of the Public Account Committee

Hon Tarakabu Tofinga (Chaiman)
Hon Bautaake Beia
Hon England Iuta

Tibiika : Ko rabwa te Kiraaka ao kai bon ara moanibong aio n ara bowi ao e rangi ni kakawaki naba tuan maurira. I a butia te Minita n te Onaoraki are ngaia ae e men ate Mauri iaan ana tararua bwa e na kairirira n ara tataro n tamaroan te ingabong aio. Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ko rabwa te Tibiika. Ao ti a nano teuana naba n ara tataro. N aran te Tama ao te nati, ao te tamnei ae raoiroi Amen.

Te atua ae moan te mwaaka are bon ti ngkoe Atuara ao akea riki. Ti a nakoim n te bong aio bwa ti na neboiko. Te marurung, te kukurei, bwaai ni kabane ake ko anganiira te Atua bon ngkoe ae ko karokoira n nakoara aika ti a mena inanona n te bong aio.

Ko noori bwaai ni kabane ao ko atai bwaai ni kabane ao ko atai bwaai ni kabane imwain ae riki.

Ti a butiko anganiira te marurung ao te korakora, te ninikoria ao kataniira man ana mwakuri iowawa nako te riaboro. Karimoa inanora karaoan ae tamaroa, te eti, te koaua ao e riai. Ti aki ibukin nanora ke ibukin kabwaira ma ibukin kabwaiaia ara botanaomata, ao kabwaian abara ae Kiribati.

Ana kakaokoro ara iango te Atua, ko noora ae eti ao te riai ao ti a butiko buokira bwa ti na nano teuana ni karaoi tibwangara ibukin abara ae Kiribati.

Ao ti ana ara tataro are Tamara are I karawa. Tamara are I karawa e na tabuaki aram, e na roko Ueam, e na tauaki am taeka iaon te aba n aron tauana i karawa. Anganiira n te bong aei kanara are ti a tau iai ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira. Ao tai kairira nakon te karirakai ma kamaeura man te buakaka Amen. N aran te Tama, ao te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi Amen.

Kiraaka: Ao ngaia katanoata mai iroun Hon.Speaker.

KATANOATA MAI IROUN HON SPEAKER

Tibiika: Ko rabwa te Kiraaka. Nako nte Beretitenti ae ko karineaki te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki, Minita aika kam karineaki, te Leader n te Kaitara ae ko karineaki, Taan Tei aika kam bane ni karineaki ni kabane the members of the diplomatic cop ao ai ngkami ni kabane ake kam a raoniira n te ingabong aei n ongora a oni mataku n te live streaming n ami tabo aika a kakaokoro mai Makin nako Arorae, ni ikotaki ma Banaba. Te Aono n Raina ma Rawaki ao ai natin Kiribati ni kabane ake kam a

mena ni maninganingan te aonnaba aika a kakaokoro.

I a reitai ma kain au aobiti te Maneaba ni Maungatabu, ni butimwaai a oni kamauri ngkami inanon ara ka-3 ni bowi n ana ka-13 ni Maneaba ni Maungatabu Kiribati. Kam na bane ni Mauri.

I'm honored to extend a warm welcome to the members of the diplomatic co who are present with us today on the first day of the 3rd Meeting of the 13th Maneaba ni Maungatabu. I express my gratitude for your continued presence to witness the opening session of the first sitting of the Maneaba ni Maungatabu kam rabwa.

N te bong aio ao e nang waaki te moan bong ni bowi inanon te uoua te wiiki aika imwaira, ni karokoa te bong are te Moanibong are 14 iai bongin Eberi.

Aio te tai are ti nang manga tauraoi ni karaoi tibwangara ae kakawaki ibukia ara botanaomata ibukin Kiribati ae bwanin.

Ma imwain ae ti na waaki ao I a kan ana te tai aei Taan Tei aika kam karineaki, ao ni uringia raora ake a tibwa motirawa man te maeu aei. Ao n teimatoa ni kakaitau ibukin aia beku ake a tia ni bekuakinna ibukin aia abamwakoro. Ao ibukin Kiribati ae bwanin.

Ti aki mwaninga taekaia naba ai a utu ake a tiku imwiia ti raonia naba ma te rairananoanga ni buan kaain mwengaia ao kain aia utu are e a tia ni bua man te maeu aei.

I would like to kindly request the moment of silent to honor and pay our respect to the former members of the Maneaba ni Maungatabu who have relatively passed away. Their unwavering dedication and steadfast commitment with the principles of democracy along with their profound affection for their people and for Kiribati. Will forever be cherished in our memories. Our late former members of the Maneaba ni Maungatabu the late aikai araia Tia Tei ngkoa ake a tia ni kitaniira.
Hon.Tiarite Kwong te Tia Tei ngkoa temanna mai Abemama ao e a tia naba n riki bwa te Minita ibukin Otabwanin, Aaba ao Karikirakean te Ununiki. E a tia ni beku man te ririki 2011-2014 ao e motirawa ni moan te namwakaina aei ae 5 ni Maati 2025.

Te late Hon.Mary Tamwi Naotarai te Tia Tei ngkoa mai Betio are e reita ana beku kainnabana imwin motirawana n te ririki 2006 ni karokoa te ririki 2007 ao e motirawa n 26 ni Beberuare 2025.

Te late ae Hon.Bakaia Kiabo te Tia Tei ngkoa mai Kiritimati temanna ao Kanton are e taua ana beku bwa te Tia Tei man te ririki ae 2020 nakon 2024. E motirawa n 26 n Tebetembwa n 2024.

I a bubuti bwa tia bane n teirake ao n anga ana karinerine ao ni uringia n ara katabui miniti aika uoua tia teirake taiaoka Taan Tei.

Kam rabwa Taan Tei kam kona n tekateka.

Ao ti a nang ngkanne ni kanoan ara Ota Beba n te bong aio.

Kiraaka : Kanoan ana kaongora te Beretitenti iaon ana kanoa te Tautaeka.

Tibiika : Te Beretitenti.

ANA KANOA TE TAUTAEKA

HE.Taneti Mamau : Ao ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao imwain ae I kanakoa ana kanoa te Tautaeka ibukin naba te uoua ni wiiki ae ti moanna man te bong aei.

Man te Moanibong 31 ni Maati a oni karokoa manga te Moanibong 14 n Eberi. Ao I a moanna n te bwana ni kamauri n reitaki naba nakoim te Tibiika, te Clerk at the table ao n reitaki ma kain am aobiti.

Ao n reitaki ma te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane ke man ana itera te Kaitara ao n reitaki ma Taan Tei n ana itera te Tautaeka. Te Kauoman ni Beretitenti, ao Minita ni kabane ao n reitaki ma te members of the diplomatic Co who are also with us this morning. Ao n reitaki naba taan mwakuri ni kabane n te Tautaeka ao ni bon ara bitineti. Ara Kauntira, Mayors ao ma Kauntira ni kabane iaon ara abamwakoro ae Kiribati.

Ao n reitaki naba ma kain Kiribati ni kabane. Ake a ongora ke ta oaki reke ongoraia ao ai n reitaki naba ma utu ake ko a tia ni mwaneweia n am tataro ni ururing te Tibiika ake a tia n riki bwa taan beku ibuki nte botanaomata n ana Auti n Tei abara ae Kiribati n reitaki ma aia utu, ni bwanaan te rairanoanga are ko a kanakoa naba ibukira te Tibiika ae ko karineaki.

Ao ai bon ngaira ni kabane ti a reitaki n ana tangira ao ana akoi ara Uea ae Iesu Kristo kam na bane moa ni Mauri.

Ao aikai ngkanne ana kanoa te Tautaeka ibukin te uoua ni wiiki ae ti moanna man te bong aei.

Te bong aei ae te Moanibong 31 ni Maati n are e na moanaki man ana kaongora te Tautaeka are e a waakinaki ngkai inanona ngkai. Ana

maroro te Beretitenti ae rine iaon ana kanoa te Tautaeka.

Te Kauabong 1 n Eberi iai teuana te Biira are e tei bwa kanoan te bong anne ae moan warekan te Biira ibukin Tuan Kamanoan Rongorongoia te botanaomata 2025 ke ana 1st Reading.

Te Katenibong 2 n Eberi anne ngkanne aia bong Taan Tei.

Te Kaabong 3 n Eberi iai teuana te Biira are e oti bwa kanoan te bong anne ae moan warekan te Biira ibukin kinakira inanon rabakau aika a boou 2025 ke ana 1st Reading.

Te Kanimabong 4 n Eberi aia bong Taan Tei.

Te Moanibong 7 n Eberi anne te bong ni motirawa bongin te Mauri n te aonnaba ke te National Health Day.

Te Kauabong 8 n Eberi akea kanona n aron are e oti n te Ota Beba.

Te Katenibong 9 n Eberi aia bong Taan Tei.

Te Kaabong 10 n Eberi iai teniua te Biira te moan Biira, Moan wareka nte Biira ibuki nte onono nakon Tuan te Rabwata ae te Public Service Commission 2025. Anne ana 1st Reading. Te kauoua ni Biira State Own Enterprises(Amendment) Bill 2025 ke moan warekan te Biira ibukin te Onono nakon te Tua ibukin aa kambwana te Tautaeka 2025 ana 1st Reading. Te kateniua ni Biira te Liquor Bill 2025 ke moan warekan te Biira ibukin Tuan te Kamanging 2025 ana 1st Reading.

Te Kanimabong 11 n Eberi aia bong Taan Tei.

Ao te Moanibong 14 n Eberi iai teuana te Biira ao teuana te kaoti. Te Biira are e oti te Value Added Tax (Amendment) Bill 2025 ke moan warekan te Biira nakon te onono nakon te Tua ibukin te Value Added Tax 2025 ana 1st Reading. Ao te Kaoti are teuana are e oti Adjournment Sine Dine ke te Kaoti ibukin motirawa nte Kaoti. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti iai am Point of Order te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae ti kanakoa kanoan ara Point of Order n te ingabong aei ao e kakawaki bwa ti na reiti taeka ni kamauri, e bon nakoim te Tibiika, te Kiraaka, kain te aobiti, nakoira ngaira ni kabane Taan Tei inanon te Maneaba ni Maungatabu e moa mai irouia te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ma ana Minita, ngaira Taan Tei ao nakoia ara iruwa are a

mena n te tai aei irarikira. Members of the diplomatic co ao nakoia kain Kiribati ni kabane ake a ongora n te tai aei. Kam na bane moa ni Mauri.

Ao tabeua ara maroro ke ara Point of Order iaon ana kanoa te Tautaeka, ao iai teuana riki irarikina te Tibiika.

Ao te moanibwai ti karabwarabwa nakon te Tautaeka bwa ti noora iai bitakin ana kanoa. A eti aran ara Biira bwa ti noria iai teuana ae e aki ngkai toka are e a tia ni kabutaki. Ao tao anne e aki ngkai uotiarake ngkai te Tautaeka n te tai aei are kamaunaan te Tua teuana iaon te special fund ibukin te PVU.

Ao ti na bubuti te Tibiika bwa n aron ae taekinna te Beretitenti ao e na akea kanoan te Kauabong ae na roko.

Ao iaan ara Tua ni Kaetieti 24(2) ti na bubutiko te Tibiika ngkana ti kona ni kanoaia ngaira Taan Tei ngkana e a bon akea ana kanoa te Tautaeka n aron ara Tua anne. Ngkana e kariaia te Beretitenti bwa are e a bon tiraua aia kanoa Taan Tei are e a tia n aron are ko bon ataia te Tibiika.

Ti a bubuti anne ngkana a karinna n te record ngkana bubuti naba ibukin kanoakin te bong anne.

Ao te kabane ni Point of Order te Tibiika bon te bubuti bwa e tuai man taiboranaki mwiin te rinerine ibukin te Beretitenti. Ao aei te kauoua ni bowi ao ti kantaningaia n te bowi ae nako. Ao ti na bubuti ngkana e kona n taiboranaki n te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e a noted tia taua mwiin am rongorongo te Tia Tei ae ko karineaki. Ngaia te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e rabwa te Tibiika ae ko karineaki I karabwa te Leader te Kaitara n aron ana kaitau, ao te raoi naba ao e rabwa naba aron ana nonori n ana kanoa te Tautaeka. Ao iai te bongina are te kauabong are te wiiki ae na roko are kanga akea kanoana. Ma iaan are tao kanga e nonoraki n taai aika nako e rereitaki are ti bon katikua nakon te Auti n Tei ao ai moarara riki Komete, ake e tuai man reke aia ribooti n totoka. Ao iai te kabaebae ae e a tia ni kaman roko.

Ma are ti aki katoka ikai bwa are ngkana e na tabwanin tera, bwa are ana mwakuri ma te rules ao ngkana a tia a oti a manga noori ngkanne akana ana kona n toka, n te kauabong n reitaki ma bubuti te Leader n te Kaitara.

Ao iai are e a kaman te Tia Babaire n te Komete are te Business Committee e a kaman kawenea ana reta ni bubuti nakon te Tautaeka. Ma e rabwa anne.

Ao te kauoua ngkanne are taiboranakin mwiin te rinerine. N otara e a tia ma e rabwa ngkana e kauringa te Tia Tei bwa ngkana e tuai n tibwaaki ma otau e a tia ni itiaki man kawai ake e riai n tia n toka. Ti a manga rimwiin anne n noria ao e reke taina nikiran bongin te Auti aei ngkana e tuai n toka a oti a manga kauringia ake tabeia bwa a katoka taiaoka.

Ao e rarabwa riki ao ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti a oti a waaki nakon kanoan ara Ota Beba.

Kiraaka : Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika : Ao te moan titiraki moa ae toka iaon ara Ota Beba bon te moan titiraki ae nambwana ae 1 ae e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Tebuai Uaai.

Te Tia Tei ae ko karineaki.

KATAMAROAN AIA MWANE KAARA

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I a raona are e tabekia te Beretitenti ae karineaki n raoiroin te ingabong aei te kamauri te rai nanoanga. Irarikin anne te Tibiika ae ko karineaki. Ao I a neboa ieta kaukan ara maroro n te ingabong aei bwa e bon bakatekea ana koaua Kiribati ae kangai, bwa tia bia waaki inanon eti, te riai ao te koaua n ara tataro.

Te taramo n te ingabong aei ao e kangai No.1 kaukan ao waakinan ao touan te kawai ae uaai.

Ao aio au titiraki te Tia Babaire I kabwara bure ngkana tao I bwaeta nanon tao Tarawateinainano. Bwa aikai nanon Tarawateinainano te Tia Babaire.

Ao aio au titiraki e uarereke ao e kangai taekana:-

E na katamaroaaki ningai aia mwane kaara? I a kaokia riki e na katamaroaaki ningai aia mwane kaara? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei n am titiraki ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoia te botanaomata ae Hon.Ruth Cross Kwansing. Te Minita.

Hon. Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae N na waaki ao ai bon te bwana ariki ni kamauri ao n rai nanoanga mai Tarawateinainano nakoimi e moa mai iroun ara Beretitenti ae

karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, te Tibiika, kain te Kabineti ao taan ongora ao bon ngaira ni kabane bwanaan te akoi ao te tangira n arana ae tabu ao kam na bane ni Mauri.

Ai bon bwanaau naba ni karabwarabwa nakoia tariu ao mwaneu mai Tarawateinainano, mai Bairiki nako Tanaea ibukin onimakinau iroumi kam rabwa ao ti na bane n tekeraoi inanon ana akoi Atuara.
Aio ngkai kaekana Hon.Speaker:-

I karabwa te Tia Tei temanna ae rin mai Tarawateinainano n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. N te tai aio e a waakinaki ke e a moanaki katamaroa nakon mwaane ni kara n aron anga ni bwaka mwane ma karekean bwaai n taua ni mwii ke te social protection management system. Bwa e na nakoraoi aron tauanimwii ao bwakamwane ni katoa tai. I thank the Honourable member of Parliament from Tarawa Teinainano for their question. The Government is kindly working to strengthen payment system and procure social protection management system.

Tibiika : Te Minita ti te taetae ni Kiribati ae ko kona ni kanakoa ti aki kanakoa te taetae ni imatang. I a butiko nakon ae na roko. Te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika e rabwa te Minita ae karineaki n ana taeka ao ana kaeka ae e rangi ni matata. Ae kangai bwa anga ni bwaka mwane ibukin karekean bwaai n taua ni mwii.

Te Tia Babaire I kakoaua bwa te katamaroa naba teuana tao e kona n ae kanga karakaan te mwane ni kara man te $200 nakon $300 ke tao ti aki tuangakia aomata. Bwa ana karekei aia akaunti n te imanono.

Ao aio te kauoua ni katamaroa te Tibiika. E tauraoi te Tautaeka ni kariaia aia mwane kaara bwa e na karinaki inanon au akaunti n te aro bwa I aonga ni kona ni butia ao I aonga naba ni kona n tibwatibwaia nakoia kaara. Ti ngkana iai te ret ani kariaia mai irouia kaara e kona ni kariaia te Tautaeka anne, ae tii bukin ti Tarawateinainano. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita n te MWYSSA.

Hon.Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ibukin reitan ke buokan am titiraki.

Ao n aron ae ataaki ao te mwane ni kara e bon tia ni kabwaaaki ma te Tua ao bitaki ma onono iaon te mwane e na bon baireaki ke n ongoraeaki n te Auti ni Maungatabu. Ma ngkana eti otau ni irekereke ma am titiraki aio ao kanga e irekereke

ma te authorization ke te kariaia ibukin karinakin aia mwane kaara nakon te aomata ae e na reke bwa te proxy ke te aomata ae kariaiakaki nakon ae e na represent te kara anne.

I a karautaeka te Tia Tei ae ko karineaki bwa e rangi ni korakora taian kanganga aika a tia n reke inanon taai aika nak oni irekereke ma aio. Ibukin tauan mwiin te mwane aio, karokoana irouia kaara n te aro ae eti ao e riai. Ao ni irekereke naba ma tuan te bangke iaan te privacy ae te aomata ae bon mwakoro arana ian te bwakamwane, ae bon ngaia ae e na receive te bwaka mwane anne.

N te tai aio ao e rangi ni korakora ara katamaroa man ara ministry iaan are e baireaki aron te delivery ibukin bon karokoana inanon bai nte unaine ke te unimwane are bon ana mwane anne.

Ae iaan aio bwa te bon home delivery ngkana arona bwa e a bon aki konabwai kaara n roko n ana aia bwaka mwane n tain te bwaka mwane. E rabwa.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei kanakoa buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minita n ana kaeka ao e ongo Tarawateinainano. Bwa I bubuti ngai bwa e na karinaki aia mwane kaara n au akaunti ngkana e kariaia te kara. Ao e matata ngkai bwa ngkana eti otau kanga e taraa n tabuaki.

I a kaoriori ngkana e bon kariaia te kara ao iai ana reta ae I uotia bwa e na karinaki te mwane anne n au akaunti ao N na butia ao ngai N na bon nakonako n nako n nikiria iaan batan te kara te unimwane ma te unaine. Ao ngkana I aki nikiria ao e na bon okirai te kanganga.

N na ti kaokia riki e tauraoi riki te Tautaeka ni mwannanoa te kainnano aei ao te bubuti mai irouia unimwane ma unainen Tarawateinainano, taiaoka riki N na ti kaoka riki anne. I kona kaara are aia mwane te mwane e na karinaki n au akaunti ngkana iai te kariaia. Ao ngkana akea ao e na aki karinaki. E tauraoi te Tautaeka n tobwa aio?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I taku bwa e a rangi n rawata am titiraki ao te Minita e nakoim.

Hon.Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ni buokan am titiraki. Ao I rangi ni karabwako naba ibukin tauraoim ni buoka aro nte service aio. Ao onimakinam irouia kaara iaon Tarawateinainano. E rangi n noraki korakoran nanom n ikan anga am ibuobuoki nakoia kaara iaon Tarawateinainano.

E koaua taben te bwaka mwane n aron are ti ataia aio e bon bwaka iaan ana authority te Ministry of Finance are ngaia kam ataia bwa ngkana e boo te bwaka mwane. Bon ana staff te Finance aika a roko ni karaoa te bwaka mwane ao bon raoia security ao Bureitiman bwa e na noraki bwa e na bon mano raoi aron te bwaka mwane aio.

Irarikin anne tauan mwiin te bwaka mwane, tiainakina, rekena irouia kaara aio naba tabeia kain te Finance. Te reconciliation are kakoauan ao kaokan te mwane nakon te Finance aio naba taben te Finance.

Ai ngaia are I a bon kawenea au bubuti am understanding iaon aio. Bwa e korakora aron kammwakuran te mwane ni buoka aio nakon kaara. Ao I ataia bwa mwaitia kaara iaon Tarawateinainano bon te kabanea naba ni mwaiti.

Ti rangi ni karabwa te Tia Tei ibukin nanom n ikan ibuobuoki n aio ao ti na keiaki ni katamaroa aron ara waaki ni bwaka mwane nakoia kaara ibukin aia home delivery. Ma te home delivery bon ti aki naba ana staff te te MWYSSA aika a karaoa te home delivery bwa bon ana staff naba te Finance.

Ma e rabwa bwa ti a tia n ongo am bubuti ao nanom ibukia kain Tarawateinainano tia bon tabekia naba aio nakoira bwa ti na manga bon maroroakinna. Ma au kantaninga bwa ko a matata riki aron kammwakuran te bwaka mwane aio nakoia kaara. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei kabanea buokan am titiraki.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te kaeka ae e a rangi ni mataata ao ae a bon ongora te ongora.

Te Tia Babaire N na ti kaokia bwa I aki kan tiainai aia mwane kaara imatan te tia bwaka mwane.

N te tai aio aio te Tia Babaire ao a kaungaaki kaara bwa ana karekei aia akaunti n te Bangke. Te Tautaeka e kabwakai mwaane akanne nakon te akaunti teuana ma teuana.

Te Tia Babaire, I rang karinea anne. N na kaoki ariki e kona riki te Tautaeka bwa e bubuti nakoia kaara bwa ana karekei aia akaunti. Aio bon nanoia kaara ao I bon buti te Tia Babaire ao a bon ongo.

Ao a kangai te Tia Tei, ko kona ni bubuti bwa e na katauaki bwa e na katauaki au mwane ni kara bwa e na rin n am akaunti.

N na kaokia ngkanne taiaoka te Tautaeka ko kona ni butimwaea nanon te kara ae bon tangira ana mwane bwa N na aki anaia imatan te tia bwaka mwane, ma kona karinna bwa iai te beba ni kariaia ao ngai N na butia ao N na nako aan te bata. Ana aki roko kaara n te Maneaba.

Ma N na nako ngai aan te bata bwa a bon tuangai kaara ao N na butia te Tautaeka a kona ni buokai n anne.

Tibiika : Te Tia Tei kanakoa buokan am titiraki. Ngaia e a nakoim te Minita kaekana.

Hon.Ruth Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ibukin buokan am titiraki. Ao I a bon kauataoa au karabwarabwa nakoim ibukin tauraoim ni karaoa am service aio nakoia unimwaane ao unainen Tarawateinainano.

E koaua bwa ti nang kakoauako naba ibukin nanom ao onimakinam naba n aio. Ma ngke arona bwa e bon possible e kona ni karaoaki aio, ao ti bon kakoaua bwa ko bon onimakinaki iai.

Ma ai bon te kanganga naba teuana are ti a tia naba n tabeka aio nakon te Bangke te ANZ ao e koaua bwa e bon matoa naba aia Tua. Bwa e na bon match te payment are bon ana bwaka mwane te aomata e na bon match naba ma ana bank account.

Are ngaia are e aki kona ni butimwaeaki n te tai aio am bubuti ibukin karokoana nakon am bangke account.

Te Tia Tei ae ko rine e korakora nanon ara Botaki ni Mwakuri n tobwai ao ni katamaroai aron aia bwaka mwane nakoia kaara, rinanon waaki ni bwaka mwane ae ti teimatoa ni waaki inanona ngkai.

Ti raraoma ao ti kabwara bure ngkana iai rootakia ara kara aika a karineaki inanon taian katamaroan aron waakin aia bwaka mwane.

Ma e koaua ti rangi ni kaunga nanoia bwa ana bon kauka are bon oin aia akaunti, are bon ti teuana te tai teuana riki te tai are e na karokoia riki nakon te bangke bwa ana kauka aia akaunti ao e a tia naba.

Aki manga oki ni manga kawara te Maneaba ke ni kainnanoa n tataninga ke ni butimwaea aia payment aio.

Ma ko rabwa ngkai ko a tia n tabeka aio bwa e bon rangi ni kakawaki ao aio te service ae bon raka nakoia kain Tarawateinainano ngkai iai te bangke, ao a mwaiti naba taian ANZ machines aika a kona ni buuta iai aia mwane ni kara.

Ngaia tia manga reita naba te bubuti bwa kaara iaon Tarawateinainano ao Betio ana karokoia n te bangke n taiaoka ni kauta te akaunti n aron are bon oin araia, ao ti aki araia aia utu ke natia ana bon kauka are bon oin aia bank akaunti taiaoka. Kam rabwa.

Tibiika : E a bon bane buokan te titiraki. Ma N na ti kauringa ngkami kain te Maneaba ni Maungatabu. Are ngkana kam titiraki kam a kanakoa naba buokan am titiraki ao tao kam kan kamatata teutana N na angani ngkami teutana. Ma N na bubuti ngkami bwa kam a kataia i kauarerekea n aron are bon te titiraki te titiraki kee ti aki manga tao te karaki teuana.

Ao N na bubuti naba nakoimi Minita bwa are kanga e titebo ma e a bon ota ami raa arei ngkana e a bon ota te bwai ae ko kataia n taekinna ao I taku bwa e raoiroi are ko a kanakoa naba n aron anne. Ngaia are I a bubuti riki nakoimi ti aki are I a taui ngkami bwa kam na aki taetae. Ma e aonga naba naba n are e birimwaaka ami Auti n Tei ao e nakoraoi ami bowi ao kam rabwa kain te Maneaba ni Maungatabu.

Tia nakon ara titiraki are imwina ngkanne. Te titiraki bon te titiraki ae nambwa 6 ao e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia te Tia Tei.

KAINNANOAN ANA IBUOBUOKI TE TAUTAEKA NGKAI E AKI KAINNANOAKI TANGIN TE AIRA KOTIWEEI IAON MAKIN

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker ao e koaua ngkai ara moantai naba ni maroro inanon te Maneaba ni Maungatabu n te ingabong aio. Ao e kakawaki bwa ti na manga bon kamaurira n te ingabong aei Hon.Speaker.

Ni bwanaia kain Makin ae mwaitoro ni ikotaki ma raou n Tia Tei ae te Minita. Ti tabeka bwanaara nakoim te Tibiika, te Beretitenti ae ko karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei, te Leader n te Kaitara, ao ngaira aika ti bon mena inanon te Maneaba ni Maungatabu n te tai aio ni ikotaki ma ara botanaomata aika ongora n te tai aei.

Ti a kamaurira n te ingabong aio kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne au titiraki are e a kangai taekana:-

E kona n reke ana ibuobuoki te Tautaeka ngkai e kakoauaki bwa e aikoa tau ni kabonganaaki Tangin te Aira Kotiweei iaon Makin taiaoka? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika:-

I kukurei ni kaotia nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin bwa e a tauraoi te Tautaeka ni buoka te kanganga iaon Tangin te aira bridge ao ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Pinto Katia : Ko bati n rabwa Hon.Speaker ao I rangi ni kaitaua te Beretitenti ae karineaki n aron ana kaekaeka are e tauraoi te Tautaeka ni butimwaea te bubuti aio te Tia Babaire.

Ao e koaua N na bon ti kauarerekea te Tia Babaire bwa are kanga ara buriti aio bon ti teuana kawain Makin ae katobibi.

Ngaia are ngkana e a reke te kabuanibwai nakon te buriti aio ngkanne inanon te tai aio.

Ao nanona kain te itera Mainiku aikoa kona ngkanne nakon ni kakioa iteran mainiku are teuana. Bwa are ana manga bon kananau ni manga toua nakon te itera Meang te Tia Babaire.

Ngaia are I kaitaua te Beretitenti ngkai e anga ana taeka ae e rangi n tamaroa. Ao tao buokan te titiraki te Tia Babaire. Ao tao kanga ni ngai ngkanne ae iangoia te Beretitenti N na butia. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki ao ni kaekan te tai bwa ni ngai. Ao n te tai ae waekoa bwa tao bon mwiin naba te Auti n Tei aei ke tao e buakaka ao e a tia nako temanna man te MISE. Bwa are a tia ni maroro iaona taabo ni mwakuri ae te MISE, n reitaki ma te MCIA ao ana aobiti te Beretitenti.

Ao e kakoaua bwa bon te kanganga ae e a bon maan taina bwa ngke e moan tabekaki te bubuti ao e kauiaa ma rawatan te mwakuri ao bon karakon naba taan rabakau man ana aobiti te Beretitenti ni kibara aio.

Ma n te tai aei are e a tia te maroro ao iaon kawaina n nako, ke e buakaka ao e a tia ni mwananga temanna. Ngkana e tuai ao tao imwin te Auti n Tei ao e na mwananga temanna man te MISE nakon kanga ni manga kabooua te kamatebwai bwa n te tai ae waekoa bwa e aonga ni kibaraki te kanganga aei. Ao e rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti kauouan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker ao I kaitaua riki te Beretitenti. N aron a mwanewei aikai bwa iai Botaki ni Mwakuri ake a irekereke iai n aron te MISE ao te MCIA. E aoria bwa N na bon katikua

bwa te kakaitau ao te karabwarabwa nakon te Beretitenti.
N aron ae ko mwanewei aikai bwa tao e aki ngkoa ao tao e a tia n roko te tia mwakuri ae e na bon tuoa ngkai te kotiwei aio. Akea riki te Tibiika ao ai bon bwanaau ni kakaitau ao ni karabwarabwa. E bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkai e a bon rau nanom ni kaekan am titiraki. Ao tia nakon ngkanne ara titiraki are imwina.

Ao te titiraki ngkanne are imwina e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana Hon.Koraubati Remuera te Tia Tei.

BABAIRE IBUKIN KAMMWAKURAN TE MINI HATCHERY IAON MAIANA

Hon.Koraubati Remuera : Ao e rabwa Hon.Speaker, ao tao imwain ae N na waaki ao e rangi ni kakawaki bwa ti na kamaurira moa ni moanibongin wikin te Auti n Tei n te tai aio.

Ao tia moanna mai iroum Hon.Speaker te bwana ni kamauri nakoim ao I a reitia naba ma te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Te Leader n te Kaitara, Taan Tei ao ti aki mwaninga taekaia ana High Commissioner New Zealand ao Australia ae a tei ibukina ao ai bon raoia ni kabane ake a roko naba n tamaroan te moaningabong aio.

I a reitai ma raou n Tia Tei ao kain au abamwakoro ae Maiana ni ikotaki ma ara botaki ni unimwane te Bau ni Maiana. N arori bwana ni kamauri n tamaroan te moaningabong aio.

Ni bwanaan te marurung ao n arana ae tabu ao kam na bane moa ni Mauri. Ao aio taekan au titiraki Hon.Speaker ae kangai taekana:-

N na butia te Tautaeka ao te Minita are tabena bwa e a bwaka iaa ngkai babaire ibukin kammwakuran ana Mini Hatchery ke ana tabo ni kabwebwei marin taari au Kauntira ni Maiana? Ao e rarabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita ibukin Akawa ao Marin Marawa Hon.Ribanataake Tiwau te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa te Hon.Speaker ao e koaua imwain ae I kanakoa naba tao te kaeka. E koaua ae kakawaki bwa aio moanibongin am Auti ni bowi te Tibiika ae ko rine. Ao ti a reiti taian bwana ni kamauri ake a tia n tabekaki. Ao e a moa te kamauri ao I a reitai ma raou n Tia Tei ma kain ara abamwakoro ae Nikunau. Ni karokoa te bwana ni kamauri nakoim ni moa mai iroum te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Minita ao ngaira ni

kabane are ti a bane ni mena iaan am Maneaba aio, n reitaki ma raora ake a raoniira n te ingabong aio ake a tei ibukin abaia ae New Zealand ao Australia ao ai bon ngaira ni kabane. N te tangira ma ana akoi Uean te maeu kam na bane ni Mauri.

E koaua ao e rabwa aio kaekan te titiraki:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Maiana bwa e tabe ngkai ni mwakuri katoamauan te tabo ni kabwebwe i Maiana ana waaki te kabwebwe inanon te wiiki rake aikai. Ko rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei riki ae moan buokam am titiraki.

Hon.Koraubati Remuera : Ko rabwa Hon.Speaker ao e rabwa te Minita n ana kaeka. Ao e oti ae e a waakinaki te katamaroa iaona. Ao mwakurin te tabo aio ni wiikirake aikai Hon.Speaker.

Ao tao bon buokan te titiraki kanga tao buokan te kamatata moa bwa ti kakoaua ara tabo kabwebwe aio, ao e a bon kaman kateaki man te term ae nako. Ao e a manga wene teutana ni maan. Ao ngkana ti roko n noora te tabo arei ao ngkana e a manga moanna n riki aroka are e titebo kanga manga bon te mwakuri teuana Hon.Speaker.

Ao N na butia te Minita ae karineaki bwa ti ataia bwa e nang tabeakina te itera aio. Ma tao bon iai bwaai ae e na bon riai ni kabwarabwara ana bon ongo naba kain au abamwakoro ae Maiana ao n rekereke riki ma au Kauntira are a rangi ni kantaninga bwa are teuana naba te itera aio are e na manga karekea te mwakuri nakoia naake ana manga kateirakeaki nako iai. Ao itera riki tabeua are ibukin kawakinan marin ara abamwakoro ae Maiana.

N na butia te Minita ae karineaki n aekakin ae taekinna ao e na waaki ni wiikirake aika imwaira aikai. Ao e a tia n reke ae tao e na waakinna, ke tao iai ae e na roko ni kataneiaia ara koraki ao bon ara abamwakoro ae i Maiana, I a kanakoa nakon te Minita ngkana e na kona ni kabwarabwara te itera aio. E rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa Hon.Speaker ao e rabwa naba buokan te titiraki.

Ao e koaua bon te bwana ni karautaeka tao e koaua n te iremwe are a kaman tei bwaai aikai ao e a rangi ni wene ni maan aron kammwakuraia.

Ngkana arona bwa ti aki ti ana abamwakoro te Tia Tei mai Maiana bwa iai Abemama ao iai Nonouti. Ma

ti a bon anga te bwana ni karautaeka teutana n te iremwe. Ao e koaua te bwai ae kakawaki te Tibiika N na ti kamatata bwa e na ti kabaitiaki ngkoa ni kateaki rabwatan bwaai aikai iaan te *project* are e mwanenaki mai tinaniku.

Ao ngke e nang toki te project anne ao ti kataia moa n ti kabongana n reprogram mwaneia ke ni karaai mwaneia ibukin te naan nikira ni mwane ibukin katean bwaai aikai.

Bwa are iai kakawakin te naan Hatchery aikai te Tibiika ae kakawaki bwa e kona n reita te ibuobuoki iaon anga ni karekemwane ake ana reke man te waaki aio.

Ao e koaua I kukurei n taekinna te Tibiika ae ko rine bwa a tia n roko ara koraki iaon Maiana n te Kaabong ae nako, are a waaki ngkai ni mwakuria taian katamaroa ake ana karaoaki.

Tera aron kammwakurana anne ngkanne te tamnei ae ti na manga karaua n taraia bwa tera aro nte tamnei ae tamaroa. E na kabutia te Kauntira ke e na manga karaoaki kanga te ibuoka ni bwai imarenan te Kauntira ao tao antai are e na waaki ni bwaai aikai, ibukin kammwakurakana bwa e aonga n teimatoa tamaroaia ao ni kakoroa naba nanon te kantaninga are e na ibuobuoki ibukin aia anga ni karekemwane ara botanaomata iaon ara abamwakoro nako.

Au kantaninga bwa e ibuobuoki moa anne Hon.Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita iai riki buokan am titiraki. I anganiko kauouan buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki mai Maiana.

Hon.Koraubati Remuera : E rabwa Hon.Speaker ao e rabwa te Minita n ana kamatata ma I taku bwa a bon ongo kain au abamwakoro ae Maiana ao ai moarara riki Kauntira. Bwa a kaman kantaninga te karikirake aio. ao tao bon iai angana kakaeakin aron kammwakurana. Bwa tao e kainnanoi itera ni mwane tabeua are tao a kona n raa arei, are e bon tiku inanon bain te Minita. Bwa e bon ataa aron kakaraian nako n aekakin are e a tia ni kabwarabwara.

Ao N na bubutia te Minita are e kakawaki bwa a tia n roko kanga I ongo bwa a tia n roko ana koraki iaon Maiana n te Kaabong ae nako.

I taku bwa ngkana e koaua ao tao a waaki ngkanne. Ao kanga bon buokan te titiraki ni kamataata ibukia kain au abamwakoro ae Maiana Hon.Speaker. Bwa e aoria n ae reke naba kanga otaia. Ao tera kanga te naan marin taari are e na kona ni kabwebweaki n te tabo aio

ngkana arona bwa e a mwakuri. Ko rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa Hon.Speaker ao e koaua e rabwa riki buokan te titiraki.

Ao I taku bwa iai rekereken te titiraki are e taekinaki bwa baikara maan ke marin taari aika ana irekereke ma te waaki aio.

Ao eng e rawata waaki akana ti kataia ni waaki ao e rabwa ngkai e tabekaki te titiraki aio bwa e aonga n ae ti kamatatai naba itera tabeua.

Ao e na ibuobuoki ni kamatata aron karekeiriko. Ao te *Hatchery* aio te kantaninga bwa e na irekereke *Hatchery* aika a bubura aika a mena iaon Tarawa.

Iai ara *Hatchery* aika a bubura a mena iaon Tarawa. Iai ara *hatchery* are i Tanaea are e tabe kabungan taian kereboki, te kima, te naan were ake a uarereke, terana riki kanga e tabe ma maan ae aranaki bwa te naan *invertebrates*. Anne n ara tabo ni kabung are i Tanaea.

Ae iaon Ambo ikai e tabo ma kabungan ika ao iai te kantaninga bwa ti na kairekerekei te naan hatchery aika ma ana waaki ara *hatcheries* aika iaon Tarawa aikai.

Bwa tera e na ibuobuoki iai:-

1. E na ibuobuoki iaon manga kaokakin marin te aba n aron ngkana e nang korakora anakin te were. E na manga kataia ni kaoka marin te were anne inanon taian waaki ngkana e na kabungaki ikai ao a kaikawaaki teutana a kaeweaki naba nakon *hatcheries* aikai ni karokoaki ni kawaia are e raoiroi. Ao a kaweneaki naba i taari.

Ao e koaua iai rekereke naba tao tomana ma te program are te community base Kiritimati Management.

Bwa te kantaninga bwa ti na kaungaia communities ake a tararuai bwaai aikai. Bwa ana aki ti tararuaia ma e aonga n reke naba aia anga ni karekemwane mai iai.

Ao e na teimatoa aron aia tararua iaon taabo aikai. Ao tera aron te naan irekereke akanne. N aron are I taekinna ana link *hatcheries* aikai ma *hatcheries* aika iaon Tarawa. Bwa ana kamaunaaki ngkanne maan ake ana kabungaki n aron are I taekinna arei. Te were, te kereboki, ao e kona naba n are ti roko n are te ika ni katamaroa ke te pet fish are e iokinibwai. Ao ana manga riki aikai bwa aia karekemwane. Kain abamwakoro ibukin iokinibwaia nako tinaniku.

Ti tabe naba ngkai ni waaki ma Australia ao New Zealand bwa aonga ni kona ni butimwaai ara ika akekei. Bwa n te tai moa aio iai kabaebae tabeua ae ti riai ni kakoroi nanoia.

Ngaia are e rawata kanga te kantaninga ao te kataratara iaona te Hon.Speaker. Ao au kantaninga bwa taian iremwe aika a riki aika a tia nako ti karautaeka iai ma ti kataia ngkai ni mwakuri ao ni kawaekoai bwa aonga ni kakoroaki nanon te kantaninga anne.

Ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki aio Hon.Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei temanna mai Maiana. E rabwa.

Hon.Koraubati Remuera : E rabwa Hon.Speaker ao e rarabwa riki te Minita ae karineaki n ana kabwarabwara.

Ao I taku bwa ai bon akea buokan te titiraki Hon.Speaker. Bwanaan te karabwarabwa nakon te Minita ae karineaki. Ti ataia bwa ana taan mwakuri a tia n roko iaon au abamwakoro ae Maiana.

Ao bon te kantaninga ae abwabwaki bwa e nang noraki mwakurin te tabo aio inanon wiikirake aikanne. Ao e rarabwa riki Hon.Speaker.

Tibiika : Ara titiraki imwina bon nambwa 2 ao e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Tebuai Uaai. Te Tia Tei ae ko karineaki.

KAMATOAN KAETIETI IBUKIN TAIAN BITINETI AKE A BWAINA TE VAT BWA ANA TI KAAINA KCCI

Hon.Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao aio au titiraki:-

E tauraoi te Tautaeka ni kamatoa te Kaetieti ibukin taian bitineti ake a bwaina te Vat bwa ana tii kaaina te KCCI? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ae na kaeka am titiraki te Minita n Tourism, Commerce Industry Cooperative Hon.Tangariki Reete, te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko bati n rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Tia Tei mai Tarawateinainano are e tabekia n te tai aei ibukia ana botanaomata. Ao e kangai ngkanne kaekana:-

Te Tibiika ae ko rine I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine mai Tarawateinainano bwa e tauraoi te Tautaeka ni kamatebwaia te bubuti aio ni kaineti ma kanoan te KCCI Act 2024. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebuai Uaai: Te Tia Babaire e rabwa te Minita ao a bon ongo kain Tarawateinainano, ma Betio ao riki te koraki ake a tia ni imanonoaki bwa ana kabwakai aia membership iroun te KCCI bwa e tekateka n te Kauntira te aobitia ao imanonoia.

Te Tia Babaire, ao aio buokan te titiraki. Bwa iai rabwata aika aranaki bwa te naan informal sector ke rabwata aika ti aki toro ni bitineti kabwara au bure. N aron tao te nimoko, te kamwarake irarikin te kawai, te tonati, ao kanga ai rinanna nako.

Ao n otau te Tibiika aki riai, a kona ni kaaina te KCCI ma aki riai ni kabwakai aia membership, eti otau aei te Tia Babaire ibukia taan ongora. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I karabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei mai Tarawateinainano ae karineaki.

Ao I taku bwa e rangi n eti otana n aron are I taekinna. N aron ae ngkana e bon noora te onono are e karaoaki ni 2024 ao nakon te KCCI ke tuan te KCCI. Ao I taku bwa e bon turuturu aron kaainakin ke rikim bwa kona kaaina te KCCI irouia te koraki ake a waakin aia karikirake ibukia kain Kiribati n aron karikirake aika a mwaiti.

Ao ngkanne inanon naba te Tua anne nanona kanga a bon kabaeaki bitineti ni kabane bwa ana member, ke ana kaaina te KCCI.

Ma inanon naba te Tua anne ao n aron are e taekinna ao iai aro nte membership, n aron are ko kabwarabwara are e bon rangi n eti otam.

Are iai are teuana are kanga ko bon moanibwaia iaon te informal sectors. Ao aikai are aranaki bwa te naan karikirake ake kanga a on and off. A kona ngkai ni iai, a manga toki. Kanga ti aki karikirake ake a bon waakinako.

Ao ngkanne ibuki nte Tua aei ao iai ngkanne te regulations are e tia ni karaoaki man au tabo ni mwakuri.

Are ngaia are e a kona ngkanne n tobwa te kanganga are kanga e a tia n noraki, ni moan waakinan te Tua aei. Ngke e moan implemented ao e a noraki te kanganga ngke e a waakinaki ni moan te ririki aei. Ao e a mwaiti kanga te aki ota ao tea ki matata.

Ma au kantaninga bwa inanon karaoan te regulation aei ao e a

tobwa raoi ngkanne te kanganga irouia taan bitineti akana a bwaka iaan te informal sector. Ke business ake a tabe n tibwa iaiangoa aron aia karikirake ake kanga bon ibukin maeuia, ke aia kareke tianti ibukin tao karekean tao aroia iaan aia auti. Buokaia ma natia ma raaia. N aro nte tonati n aron are e a tia n taekinaki.

Ngkanne kai e a tia n rinanoaki te regulation aei. Ao te regulation aei ngkanne e a kabwaranakoa raoi bwa karikirake raa aika a bwaka iaan te informal sector.

Ao I karabwa te Tia Tei bwa e bon rangi n eti otana n aron are e taekinna. Ao e rabwa ngkana e ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia Tei ae ko karineaki iai buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tebuai Uaai : Te Tia Babaire e rangi n rarabwa te Minita. Ao a bon ongo ngkai te koraki ake a tia ni kabwakai aia membership iroun te KCCI, kain Tarawateinainano, ao Betio. Bwa are akea te KCCI iaon aba kabwara au bure ngkana eti.

Ao a kaawa ara botanaomata bwa a bon kabwakai. Te Tia Babaire I kaota nanokawakiu irouia kain te KCCI a taiaoka. Ti a bon bubutia bwa a karaoa ae raoiroi.

Bwa iai temanna ae e bon kaota tangin nanona. Bwaau te Tia Babaire? imwain kabwakaan ana license n te Kauntira ao e tuangaki, kabwaka moa am kan kaaina te KCCI. Bwa teuaio te tia kamwarake irarikin te kawai ao e kabwaka $150.

Te Tia Babaire aio te kananokawaki irouia taan mwakuri, bwa a taiaoka. Ko rabwa te Minita bwa ko tobwa raoi ko rabwa. Bwa bon anne ae ko riai ni karaoia ao am tia mwakuri a biriaitua. Kabwara au bure n au taeka aio.

A karaoa are a bon taku, ao anne te kananokawaki kabwara au bure taan mwakuri. N na katurua nakon Kiribati ka maki iraorao ma ami Minita taiaoka tia boboi waemi.

Kabanean buokan au titiraki te Tia Babaire. Bwa e koaua ae taekinna te Minita n regulation. Ao are e na kawenea nakon te Kauntira. Taiaoka ngkana eti otau naba anne. Ko kona ni waekoa ni kawenea aio.

Bwa a kaawa ara botanaomata riki Tarawateinainano a rangi ni kaawa. Ko kona te Minita n taiaoka, I butia am tia mwakuri bwa ana karaoa teuana, ana karaoa raoi ae raoiroi. Ao te kauoua ana waekoa ni karaoa te regulation anne bwa e aong ni wene n te Kauntira. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Tia Tei mai Tarawateinainano ni buokan ana titiraki.

Ao kanga I bon ururing rikaaki ao I taku bwa ngke e *implemented* te Tua aei ni moan te ririki aei, ao bon ngaia are e tareboon kanga aki raun nanona ngke tangitangia ana botanaomata are e karokoa iaan are anaaki aia *fee*, riki taan karikirake ake n aron are I mwaneweia kanga karikirake ake a uarereke. Ake kanga bon tii bukin rawekan maeuia ke tao karikirakean maeuia ke baikara riki.

I taku bwa akea te kanganga ngkai e a tia te *regulation*. E a tia n tiainaaki ao tia tibwaia naba nakoia Kauntira.

I taku bwa ti te irekereke aei, ti aki ti iaon TUC ma Betio ma e bon tabangaki iaon Kiribati ibukin kamatataia raoi ara botanaomata.

Ao I taku bwa kaainakin naba te KCCI e bon nakoia. Ngkana a taku bwa n aron are a taekinna bwa ngkana iai karikirake akana a uarereke. Ti aki naake tao a riai ni bwaka vat ke tera kee are a riai ni comply nakon tuua ake a kabaeaki iai iaan te karikirake, te finance. Ngkana bon te iai te informal sector ke te karikirake aika uarereke aika a tauraoi naba n ikan member a bon butimwaeaki.

Ti aki te baere a totokoaki. Ma ngkana e aki kabwaka ana registration fee ma e bon member e a bon ataia naba bwa akea ana vote, bwa e a bon kabwarabwaraaki bwaai ni kabane nakoia. N te aro bwa ana matata ao I kukurei naba n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki. Bwa iai aika a bon tangiria ni kan rinnako.

Ngkai e a tia ni karauaki raoi te kamatata nakoia. Iai ae tauraoi n ikan member ao iai naba ake a bon tangiria naba n tuai moa n tauraoi ni bwaka mwane ma a bon riki bwa te naan *members*.

Ao are bon iai tuua akana a kabaeaki iaan te Tua ni karikirake, ke ana Tua te KCCI are a bane ni iri nakoia inanon te tai aei.

Ngaia are I taku bwa akea te kanganga ti a tibwa te *regulation* arei bwa e aoria naba n tobwaaki aron aia kanganga ara taan karikirake ao ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita e titebo ma iai ngaia e na buoka te titiraki kabanean buokan te titiraki I anganiko te Tia Tei ae ko karineaki temanna mai Betio.

Hon. Choy Freddy: Ko rabwa Hon.Speaker bon reitan riki te bwana

ni kamauri nakoira n tamaroan te ingabong aio. I a reitai naba ma kain Betio ni kabane, unimwane, unaine, Kauntira ao ai bon kain Betio ni kabane ni kamauriko Hon.Speaker ma kain am aobiti te Beretitenti ae karineaki. Te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao taan ongora iaon Kiribati nanon te rerio ao taan mataku te *live* streaming inanon *Kiri1 TV* ao ai bon kain Betio ni kabane ni bwanaan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni Mauri.

Ko rabwa Hon.Speaker, N na buoka te titiraki ao N na butia te Minita ae karineaki bwa ti a tia n reitaki ma KCCI, bon ibukia riki bitineti ake aki bwaka iaan te *Vat* kea ki reke iaan te *vat* ma a kakoauaki bwa ana bon riai ni kaaina KCCI, ke a riai ni membership ni KCCI.

Ti a tia n reitaki ma ngaia ao a tia naba ni kabwaka te mwane are ana riai iai ni member nakai. Ae te mwaiti are e a tia naba n taekinna te Tia Tei naba ngkoa mai TUC ae $150. Ao a tia n taekinna kain KCCI mwaane aikai ana riai naba ni kaokaki nakoia bitineti ake a uarereke aikanne, ke aki reke iaan te mwane are ana riai ni kabwaka.

Ma a kairoroaki n te tai anne bwa ana riai ni kabwaka rinanon te Kauntira, e moarara riki n te Kauntira ni Betio, ao TUC ae ti a tia n noria.

N na butia te Minita bwa e kona ni kamatoa bwa ana kaokaki ni ngai mwane aikai nakon bitineti aikai. Ko rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa raou n Tia Tei ae karineaki mai Betio temanna. Ao I kukurei n taekinna nakoina bwa e a bon tia ni waaki kanga kaboan mwiin ke kabwakaan mwiin aia mwane te koraki ake a tia kanga a bon tia n anga nanoia bwa aki moa tauraoi n register moa araia iaan te KCCI.

Riki naaka aika ti nanoniia aika bitineti aika kanga a bon tibwa tabe ni iaiangoa aron rikirakeia. Akanne ngkanne iai akana a tia ni kabwakaaki. A kaokaki aia mwane ni bon mai irouia bwa a tangiria bwa e nakaokaki aia fee are $150.00.

Ngkai e bon tauraoi naba KCCI n te tai aei ngkana bon iai aika a bon tangiria n aki kan *member*, a nak oni kawara KCCI bwa e na kaokaki aia mwane. Akana a bon tangiria bwa ana *member* e a bon aoria n tiku aia mwane bwa ana mwane KCCI. Ao bon ti ngaia anne te Minita ao ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e a bon bane buokan te titiraki anne ao ti nang nakon ngkanne ara titiraki are imwina. Au titiraki are imwina bon nambwa 8. Ao e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin ae Hon.Pinto Katia e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI ONEAN MWIIN TAURA SOLAR NGKAI A ROTAKI AKE MAI IMWAINA

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Hon.Speaker ao aio ngkanne au titiraki ae kangai taekana:-

A kakaitau kain abau ae Makin ni buoka solar ake a tia n reke irouia ni mwengaia. Irarikin anne ao iai kanganga ake a tia n reke nakon taura aikai. Bwa a bane n aki mwakuri tauraia. N na bubutia te Minita are tabena bwa e kona n reke onean mwiin taura aikai? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao e na kaekaaki te titiraki anne iroun te Minita ibuki nte MISE te *Infrastructure and Sustainable Energy* Hon.Tekeeua Tarati te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa kaekan te titiraki ao I a reiti taeka ni kamauri. Ngkai ara moan Auti n te tai aei ao I a kamauriko te Tibiika ma kain am aobiti. Te Beretitenti, ma te Kauoman ni Beretitenti, ao raou ni Minita, te *Leader* n te Kaitara ma Taan Tei ni kabane.

I a reitai ma kain abau ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri ae te MISE ni kamauri ngkami n tamaroan te ingabong aei n aran ara Uea ao kam na bane ni Mauri.

Ao aio ngkanne au kaeka nakon te titiraki:-

Hon.Speaker, I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Makin bwa au kambwana ae Kiribati Green Energy Solution ke te KGES e tauraoi ni ibuobuoki ni karekei spare part man te kambwana are e karaoi ao ni kabonakoi ao man karaoi naba uruaki, nakon taian taura ake a maeu man taai, ake a tibwatibwaaki nakon mwenga iaon abamwakoro. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker ao e koaua I kaitaua te Minita ae karineaki man te MISE ngkai e anga ana kaeka ae e rangi n tamaroa te Tia Babaire.

Tao ti teutana te karaki teutana ae Hon.Speaker. Bwa are taura aikai ti kakaitau iai. Tao ti nakon moan rokoia tao nakon 2 ke 3 te wiiki ao a bane naba n aki ura tauraia tao te

naan wiiki. N na katerea riki ikai bwa week, ae e rangi ni kainnanoaki.

Ngaia are N na butia moa te Minita ngkai e taekinaki bwa aongkoa e taekinna bwa ana kambwana ae tao te KGES ngaia are e na ibuobuoki n aron *spare part* aikai te Tia Babaire.

N arona ngkanne e na manga bon kabonakoi spare part aikai ke tera raoi kanga te boraraoi ke tao te *arrangement* ibukin onean mwiin wiiki aikai te Tia Babaire. E kona riki ni kamatata te Minita ae karineaki. Ko rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Makin ni boutokaan ana titiraki. Ao e koaua te naan spare part akanne ngkana a roko ao ana kabonakoaki ao ana kabonakoaki naba te *service*. Te naan *spare part* ao te *service* naba ngkana ti aki te *spare part* ae tangiraki bwa e na bon repair. Ao aongkoa akanne a kabonakoaki iaan te kantaninga are taian buoka aikai kanga akea te *warrantee* nako iai bwa bon ti te naan buoka.

Ngaia are aongkoa are anne ngkanne kanoan ke tia kabaea ara kambwana, ae te *KGES* e nang karekei te naan stock. E nang *stock* ao kai bon iai ana aomata ana taan rabakau aika a kona ni mwakuri ma baikai ao ngaia ngkanne are aongkoa tia katabea bwa e nang waakinaki te waaki aei, iaan te kaboaki n te service. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki. Ngaia N na anganiko buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Hon.Speaker ao e koaua I kaitaua riki te Minita ae karineaki. Bwa are ngaia n te tai aio akea te warrantee kanga te maan are aongkoa ngkana iai te kabuanibwai nakon taura aikai, ao tao e na kona n reke te kabomwii nako iai n akea boon ate Tia Babaire.

E koaua I kaitaua riki te Minita n ana kabwarabwara ao e raoiroi bwa are a bon ongo ngkai kain abau ae Makin. Are ngkana ana kainnanoa ngkai te *spare* ke te naan wiki ibukin ake a kainnanoi nanona ngkanne ana kona n reke n te kambwana ae te KGES Hon.Speaker.

Ao bon te bwana riki ni kaoriori nakon te Minita ae karineaki bwa tao ngkana arona bwa ana kabonakoi. Kanga iraua raoi boona tao ngkana arona bwa a tia n reke. Ma iai te boraoi nakon spare part aikanne. Bwa ti ataia te Tia Babaire ana bon kona naba n reke taura aikai naba ni kambwana tabeua, ake ti a tia ni

kakaai ao ti kaitau bwa a tia n anga n te boo ae raoiroi.

Ngaia are tera ngke e kona ni karekei riki tao te kambwana ae te KGES ni kabonakoi n te boo ae tao e na rangi n tamaroa riki nakoia ara botanaomata te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ao e koaua e a tia aia babaronga ma kain te *Chinese Embassy* ara Botaki ni Mwakuri ae te *KGES*. Ao a tia ni karekea te *supplier* are e na karaoi bwaai aikai ao are ngaia a tia ni base ngkai aia ota. E tuai n tauraoi ngkai aia ota ma are iaon kawaina n roko.

Ao te kantaninga bwa ana roko tao te namwakaina ae imwin ae e na roko aei.

Tao inanon May ke June. Kanga taai akanne ae e na roko. Ao te ota ana karaoia n te bulk bwa e aonga n ae tao e kona naba. Bwa are ngkana e bubura te volume ao e na kona naba ni iai rekerekena ma boraoin te bwai.

Ngaia are tao anne ae a karaoia. Ao ti kakaitau nakoia ara bitineti aika a waaki ngkai ni kona n nangoa moa te tai anne. A kona moa ni buokia kain Kiribati nakoia ake tao a rangi ni kainnanoa moa te taura. Ao tao ti aki ti te taura bwa bwain nako te system aio bwa are iai tao ana *inverter* ke tao ana raa akana inanon te *system*. A kona n tauraoi ni ibuobuoki moa imwain are e kona ni manga rinnakoia te *KGES*. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngaia kabwara te bure teutana n te bwai n rabakau aika a kakamimi aikai. Bwa are n tabetai a manga rangi n roko kamimia ao I a kabwara bure nakoimi Taan Tei aika kam karineaki. Ao e a manual moa ngkai ara mena aio.

Ngaia te Tia Tei kanakoa buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Pinto Katia : Te kabanea n tai te Tibiika. Ko rabwa Hon.Speaker ao e koaua I kaitaua riki te Minita. Ao tao bon akea buokan te titiraki ma bon ti te bwana ni kaitau. Bwa tera ngke a kona n roko ao e a kanakoa naba ana katanoata te *KGES* ni kangai. Ae a roko spare parts aikai bwa aonga n ae a kona naba ni waakini aia ota kain ara abamwakoro te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne are ngkai am mic ngkana kam bon taonna ao e a maeu naba kee. Are I aki control moa mai ikai bwa tia manga noora are imwina ngkana arona. Ngaia te Minita taiaoka buokan kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa riki te Tia Tei ae ko karineaki mai Makin. Ao e koaua ta oti a iraorao iaon anne ngkana arona bwa e nang roko ana part te solar aikai ao ti a katanoata ao iaon te social media, ao iaon te rerio ao iaon te beba bwa e bon ataaki Kiribati.

Ao e koaua te Tia Babaire N na ti iraea teutana te *statement*. E koaua aio bon te *investment* ae bubura iroun Tiaina.

Ao iraua te mirion n aron are ti taetaekinna n taai aika nako. Ao e riai bwa ana kawakinaki bwaai aikai bwa iai bonganana nakoia ara botanaomata. Ao ngaia anne teuana bukina bwa ti na kaumaka ara kambwana ae te *KGES* bwa e na *maintain* te *investment* aei nakoia ara botanaomata imwina ae kakawaki naba nakoia ara botanaomata riki ni kabonganaan te taura ao baika a uarereke man te *system* aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ngkanne ti a nako nakon ara titiraki are imwina are nambwa 4 iaon ara Ota Beba. Ao aio are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Tebuai Uaai.

KOROTIAAN TARAWATEINAINANO

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tia Babaire ni kariaiakau bwa N na tabeka au titiraki are ko a tia n taekinna.

Ao aio ngkanne au titiraki te Tia Babaire ibukia kain Tarawateinainano:-

E kona te Tautaeka rinanoa ao ni katamaroa korobotian ma korotiaan aon Tarawateinainano te aba n tobwa ke te TAT. I a kaokia riki teutana te Tia Babaire aonga n ongo taan ongora. E kona te Tautaeka n rinanona a oni katamaroa korobotian ma korotiaan aon Tarawateinainano aba n tobwa ke te TAT? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki ngkanne am titiraki iroun te Minita man te Enuaromenta, te Land ao te ununiki Hon.Tokaibure Rabaua te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika ao imwain ae N na waaki ni kaeka ana titiraki te temanna ae karineaki mai Tarawateinainano.

Ao bon te bwana moa ni kamauri bon nakoim te Tibiika ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane. Bwanaaia kain abau ae Abemama ni kamauri ngkami n reitaki ma kain au aobiti a oni bwanaan te marurung ao te maeu ao kam na bane moa ni Mauri. Ao aio kaekan ana titiraki te

Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano ke Tarawateinainano:-

Te Tibiika ae ko karineaki, mwakurian babairean aon tan oni kaineti ma ana titiraki te Tia Tei ae karineaki e mwakuriaki ni kaineti ma te Tua ao ai bon barongakin te mwakuri. Ao e bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika : Kamate am *mic* te Minita. Te Tia Tei ae ko karineaki buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minita ae e rangi ni karineaki. Ao I a kamauria bwa e rangi ni kakukurei ana kaeka.

Ma N na ti bubutia n te aro ae nanorinano ni kangai, bwa te Tua are e taekinna. E koaua bwa te Tua ngkoa te korone ngkana e na oti au ota iai te Tua n te korone.

I a bubutia e kona n ae e a karaoaki te koroboti aei kanga ni kaitara anuara ae bon ngaira kain Tarawateinainano. E kona ni karaoaki n aine bwa te Tia Babaire N na ti reitia ti teutana.

Ko noora ngai au auti ngai I a karaoa naba au titoa. Ana auti temanna e a karaoa naba ana titoa. Kanga akuun te auti e a karaoaki naba bwa te bwaa n nangkona.

E kona n ae kanga e a korobotiaki te bwai anne ni kamaunaaki ae akea are kanga are e bon ataia te Minita, ao ataia kain Kiribati. I a bubutiko te Minita ko kona ni karaoa am koroboti ma am tia mwakuri ni kainetia ma kanga te kateia o tao te Tua naba. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua : E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki.

Ao e bon teretere ae e a tia n taekinna te Tia Tei ae karineaki are e a bon teretere ae e a tia n taekinna te Tia Tei ae karineaki are e a bon tia aron te koro botu iaon Tarawateinainano.

Ma tao ae kananona te Tia Tei ae karineaki ao are bon iai aron bwaai ngkana ko a manga moan karaoa tian am tabo kanga bon inanon te bowi te Tibiika ae ko karineaki.

Are man au tabo ni mwakuri a oti bon mwamwakuri ma minitin te bowi, ni kaineti ma kainnanoan ke karinan am kanoa ke am karikibwai ae raka. Are I taku bwa e na teretere ao e na matata bwa ti mwakuri n taai nako ma minitin te bowi ae ti a kona iai ni ibuobuoki ma te Tia Tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei ae ko karineaki kauouan buokan am titiraki.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tia Babaire ao e matata iroun Tarawateinainano ao aio ngkanne buokan riki ana kan kaotaaki Tarawateinainano te Tia Babaire.

E butimwaea are te miniti, bwa e aki kona n ekanako te miniti. Ma ti te bwai are te zoning are I a kataia n rairia kanga te korobotu. Ke te koro tiatia ae anne e baireia ana aobiti te Tautaeka.

Bwa are e kangai aio te tabo ni kakukurei, aio te tabo ni bitineti. Aio te tabo ni maeka. Ao I a ti kaoka ngkanne au titiraki n te aro ae uarereke. Ao I karabwa te Minita ao ai bon akea riki te Tia Babaire ngke I a ti kangai taiaoka te Minita, ko kona n rinanona ma am koraki ni karao ate koroboti. Ti aki ti ni kaineti ma te Tua ma ni kaineti ma te katei, te anua n aroaro ao te Tua.

Ko kona n taiaoka te Minita ma am tia mwakuri am taan rabakau. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : Ko rabwa te Tibiika buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Ao e mwaneweia e bon matata iaon te zoning. Ao are I taku bwa buokan ana titiraki ao tabeua naba te namwakaina nako, e a tia ni mangao Tarawa iaan te zoning ke karinan rabwatan te lands ni babairea te zoning.

Ao ibukin ana rongorongo e a tia ni buutaki rikaaki te lands man te zoning, are e a tia n tiku inanon bain te MCIA. Ma ni karaoakin ke n okira aron teina are mai imwaina, ao ibukin ana rongorongo te zoning e a otinako te lands mai iai, ni kaineti n aron riki ae te issue ae boou n ae te kava ma tao baikara riki.

Ao ibukin ami rongorongo ao te lands e a tia ni buutaki rikaaki mai iai a oni katikua n aron teina are mai imwaina. Are bon birin te zoning are e a bon tia ni baireaki ao n niko iai Tarawa ae bwanin. Ao e rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e rabwa te Tia Tei.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao iai riki buokan kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tia Babaire. Ao tao ngkana e angaraoi tabekana bwa are aei bon ana tabeka naba Tarawateinainano. Ana kan ota bwa ngaia e a mena ngkai iroun ngkai te MCIA.

Ao I kona ni bubuti ngkanne man bwanaia kain Tarawateinainano nakon te Tautaeka. Bwa e kona ni karaoaki ngkanne te zoning ke te korobotu, ke te korotia n aron are I kaokia, are te katei, te aroaro, ao te

Tua. E kona ni karaoa anne te Tautaeka bwa kanga e a manga boou ae kanga tabekia te Minita. I a bubuti te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Iai ae e na kona ni kaeka ngaia te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika tao I rangi ni karabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki. Ao tao ibukin buokan ana titiraki tia manga kai maroro ma ngaia ma kain ara aobiti. Bwa e aonga raoi n ae e a bon teretere n ana itera.

Ma e aonga n ae rau nanoia kain TUC, ti kaai n tekateka ma ngaia ma kain te aobiti, n ana itera ae te tabetabekia n te tai aio. Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne ti a nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina iaon ara Ota Beba bon nambwa 10 ao aio are e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon.Koraubati Remuera e nakoim te Tia Tei.

ONRAKEN ANA UMWA N TAKATAKA MAIANA

Hon.Koraubati Remuera : Ao e rabwa Hon.Speaker ao aio taeka au titiraki te moaningabong aio au kauoua n titiraki e kangai taekana Hon.Speaker:-

Onraken umwan takataka bon te kanganga ae e okioki iaon au abamwakoro ae Maiana. Bwa are e kona ni ka iremwe te katine takataka irouia te botanaomata? Ao e rarabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita man te Tourism, Commerce ao te Industry and Cooperative Hon.Tangariki Reete te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei mai Maiana ae karineaki n ana titiraki ao aei ngkanne kaekana:-

Te Tibiika ae ko rine I kan kaongoa te Tia Tei mai Maiana ae rine bwa te kanganga iaon teimatoan onraken ana auti n takataka Maiana, e bon riki man aki tauraoin bao ni mwamwananga ke te kaibuke ibukin karaiakin takataka mai Maiana nako Tarawa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei ae ko karineaki buokan am titiraki te moantai.

Hon.Koraubati Remuera : Ao e rabwa Hon.Speaker ao e rabwa riki te Minita n ana kaeka. I taku bwa kanga kabwaranakoan ana kaeka n te moaningabong aio. Ao kanga e bon rekereke ma te bao ni mwamwananga.

Ao ti ataia ae au abamwakoro ae Maiana n taai aika nako ao e kabwarabwarana teutana

Hon.Speaker. Tera raoi bukin tabekan te titiraki aio.

Bwa a taonaki ara botanaomata iaon Maiana n taai aika nako n te katine. Bwa angiina te naan umwa n takataka a bane on.

Ao e kona ngkana e angaraoi anakin tao te umwan takataka tao n te tabo teuana ke tao n te kaawa teuana. Ao n te tabo anne are e a kona ni manga uki te katine iai, ao ngkanne tera raoi ngkanne irouia ara botanaomata man te uruaki man kaawa tabeua. Ke a raroa man nakon te tabo are e waaki iai te katine te Hon.Speaker.

Ao I taku bwa aio teuana te kanganga ae e kona naba ni kairemea aron kanga bon aron aia waaki naba kain ara abamwakoro. Bwa are ti bon bane n ataia ao e bane ni katine te aba. Ni mwenga ni kabane a bane n raa arei kanga angiina mwenga ae iaon bon Maiana ao Kiribati ae bwanin, a bane n raa ni kantaninga ibukin aia katine ibukin aron aia waaki inanon mwengaia.

Buokan am titiraki Hon.Speaker kai e taekinna te Minita bwa kanga e rekereke ma te bao ni mwamwananga. Ao ti ataia naba bwa kaibuke ake n tabetai are a bon kaei moa abamwakoro are tao e tikiraoi te rate iai.

Iai tarakina n ana Botaki ni Mwakuri te Minita are e na kona riki ni katamaroa tao te freight rate iaon te copra ibukin Maiana ao tao aba ake a kaan ma Tarawa. Ao e rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tangariki Reete : E rabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Maiana ni buokan ana titiraki. Ao I bon kakoaua bwa abana are Maiana e ngae ngke e kaan e rangi ni kaan ma te kanganga aron anakin ana takataka. Ti aki ibukin tao ana kanganga iaon tao te mwamwananga ma tera ma bon irekereke ma aron taan karikirake n te kaibuke.

Bwa te kantoka n aron are i mwaneweia taraa te *freight* iaan are e bon rangi ni uarereke te return ae e na kona n reke irouia te naan bitineti. Te kaibuke ao taan kabuta te karikirake n te kaibuke. Ao ngaia are tao bon anne are e memere iai aron anakina.

Ngaia are e aoria bwa e a wene bwa te bubuti aron tarakin te freight. I aki kona n anga ngkai bwanaau. Bwa tao e na iai katamaroa ke tera. ma e aoria bwa antai tabena inanon ara waaki n Tautaeka rinanon te kabineti, ngkana arona bwa e na bon kainnanoa aro nte ibuobuoki te itera anne. Ao I a kakaea angana ni

uotiarake nakon ta oni maroroakinna inanon te Kabineti n te aro bwa e na waekoa n rinanoaki ao tera te kabanea n tamaroa ni babaire.

Ma te bwai ae I kan kamatata nakon kanga bon ana ibuobuoki au Botaki ni Mwakuri ke au kambwana ae te KCDL. Are ko bon ataia bwa bon iai ana landing craft. Te mini landing craft are e bon ibuobuoki nakon am abamwakoro n taai aika nako.

Ma te kanganga ngkai e a tia n reke te intin n aron are I bon maroroakinna ma ngkoe n taai aika nako. Ibukin naba kainnanoia am botanaomata. Ao I taku bwa iaon kawaina n tia bwa iai bwaai akana ana kakoroaki riki nanoia. Man te Marin ao I taku bwa man ara itera aei ao ngkana arona bwa e tia ara landing craft aei ao e na kona n rangi ni ibuobuoki ibukina bwa e bon kaan Maiana ao ai bon taben te KCDL bwa e nang kona n nakoati n anai ami takataka ao ni karokoa iaon Tarawa.

Ngaia are e aoria bwa are bon te bwai teuana are bon ami bubuti ibuki te freight anne e a bon tiku nakon te Tautaeka ao ngai ngkanne are I a kaeka n te itera are ngkana arona bwa e a tia ara mini landcraft aei, ao ti a kona ngkanne ni ibuobuoki nakon ana kanganga Maiana n te tai ae waekoa. Ao ko rabwa ngkana e na ibuobuoki nakon te Tia Tei.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kai bon akea ngaia e nakoim te Tia Tei.

Hon.Koraubati Remuera : E rabwa Hon.Speaker ao e rarabwa ana kabwarabwara te Minita ae karineaki.

Ma I taku bwa e matata are tao ti a bon katikua inanon bai nte Kabineti ngkana arona bwa e na noora riaina kee.

E kakawaki bwa e na noora riaina. I taku bwa anne te bwai ae kakawaki ngkana e noora riaina bwa e na riai ni katamaroaki.

Bwa kanga ti bon nanoanga te copra. Bwa are iai auti n takataka iaon au abamwakoro ae Maiana ae kanga a buakaka takataka akekei. Bwa tao a tuai man anaaki inanon ririki a oti akia taia bwa tao ririki man ni ngai kee.

Ao ngkana ti a manga karaua ni iangoia. Ao te Tautaeka e a tia ni kaboo ani boona are $4 te taara ae bwainaki ngkai. Ao bon te kabanemwane kanga buokan iangoan aronte mena kee.

E a tiku te copra arei ni buakaka e aki kona ni kaea raoi taina are e na karaoaki bwa e na kona ni manga kaitarai kabanemwane ake e a tia ni kabanemwane iai ibukin te itera aio.

Ao e rarabwa naba buokan ana mena te Minita I taku bwa ti kakoaua ao iai naba ana mini landing craft are tao iaon kawaina n tia.

Ao I taku bwa ngkana e a tia anne Hon.Speaker ao I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki riki. Bwa are e kaan Maiana ao te mini landing craft arei kanga e bon tau naba buburana e na kona ni kangai ao e a nako naba n ana tao 10 te ton kee ni kabebetea kanoan te naan umwa n takataka iaon au abamwakoro ae Maiana.

Buokan te titiraki Hon.Speaker ni irekereke ma kanga te itera aio bon te kainnano ae tabangaki.

E kona tao ni karekea taina te Minita ae karineaki. Ngkana arona bwa e tia ana mini landing craft arei.

Ao tao ti a bon kakabaea naba e bebete kanga te titiraki aio Hon.Speaker. Ngkanne bon ti buokan kataan kabebetean aia kanganga te botanaomata ni irekereke ma aia katine ben.

Ao ngkana arona bwa e na tia aia landing craft aio Hon.Speaker. Ao ana Botaki ni Mwakuri ao ti ataia bwa kanga e a maan naba ni wene aia mena aei.

Ao e na rangi ni ibuobuoki ao tera ngkana e noora riaina te Minita. Ni kataia riki bwa tao ngkana iai irekerekena ma te marine, ke tao itera riki tabeua. Ao kanga bon buokan te titiraki n ikan ota riki bwa e a bwaka ia raoi ngkai ana mini landing craft aio. E a tauraoi ke e na wene riki inanon iraua ana namwakaina ao e rarabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita ngkana e a bon ti bubuti ngkana kam kona riki ni kaei raoi bon buokan ami titiraki te aro are e na birimwaaka ami Auti I a buti ngkami Taan Tei. Te Minita taiaoka.

Hon.Tangariki Reete : Ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana. Ao I taku bwa bon oi naan ana titiraki bon ti kakaean riki angan ae kanga e na aki rereke te kanganga ae e a onrake te naan auti n takataka ao e na riai ni moantaai n anaaki.

Ngaia are tao e a kakaai nako angan ana titiraki. Ao teuana mai ibuakona bon taekan ara mini landing craft are kanga I a tia ni mwaneweia.

Ma e na aki raraoma te Tia Tei ae ko karineaki e a bon tia e a tia n tuoaki. Ngke e toka intinna ao e tuoaki ao manga iai riki bwaai aika a manga tangiraki iroun te marine.

Ngkanne te KCDL are e mwakuria. E aki aua ni buti inanon tao wiiki rake aikai. Bwa ai bon ti uoua bwaai ake

e kainnanoia te marine bwa e na noori iaona, ao e a manga waakina ana raa. Bwa tao ibukina are e a maan n aki mwakuri.

Ngaia are tao a manga worn out bwaai akekei. Ngaia are a manga moan tangiraki n te tai aei bwa e na kona n operate imarenan aba aika a uarereke aikai.

Ma ni kainet naba ma aron kanga buokan riki te titiraki iaon am takataka. I taku bwa te KCDL are e a bon tabe naba ni kakaea ana anga riki ni kakaai te naan tao te naan types design of vessels ake ana kona n rangi ni kona ni kabonganaaki riki nakon aba aika a kaan.

N te aro bwa ana kona naba ni baiti n roko te nana takataka n aron are ko taekinna are tao e a bon wene in maan iaon am abamwakoro.

Ma I taku bwa n te tai aei bwa ngkana e a bon tia ara mini landing craft arei. Ao te moanibwai ae e na karaoia I a mwananga naba n nakoati. Ao ibukin am rongorongo iai naba te naan takataka ae a tia n anaaki.

Tao iai te kaibuke are e na roko i Maiana. Ao are aongkoa e na ana naba tao te Kanimabong are 28 ao e na riai naba n tia n anai takataka tabeua te LC Tioti Kwong kanga n aron kaongoau irouia kain te KCDL.

Au kantaninga bwa e a mwawa teutana am auti n takataka iaon Maiana imwin anakin am takataka. Ao ngkana e ibuobuoki anne nakoim te Tia Tei.

Tibiika : Iai riki buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Koraubati Remuera : Ao tao e na buokia raou n Tia Tei Tia Tei Hon.Speaker.

Tibiika : Ngaia e na buokia raom n Tia Tei are e karineaki te Tia Tei.

Hon.Ruuta Teretia Babo Nemta : Kona mauri te Tibiika n te ingabong aio. I a karabwa raou n Tia Tei kai I kona ni kakoroa ana titiraki nakon teniua.

N aron ongoraau iroun ara Minita ae karineaki man te Commerce ao iai ana landing craft ae e na mwananga.

Ana mwamwananga n anai te naan takataka ao au bubuti ngkana arona bwa e tare te bwaa iaon Maiana e na kona naba n toka bwaa iaon te kaibuke anne, bwa ana roko bwaa iaon Maiana.

Ao ngkana e okia o a manga toka te naan takataka n aron are e baireia I a bubuti taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ao kai taku bwa akea te kanganga raom bwa are ngke e mwananga ao ngkana akea kanoana. Ao are I taku bwa bon rabwatana bon te biti ao are iaan tuan te kaibuke are iaan are ana kona n toka bwaa iaon kaibuke aika biti.

Ma ngkana arona bwa e na mwananga te landing craft aei ma tao akea kanoana. E kona naba ni kabonganaaki ke ni ibuobuoki nakon aia kanganga kain Maiana. Bwa are ngkai e a bon kaan nakon Tarawa ao I taku bwa e bon rangi ni kakawaki anne ibukin buokaia aia botanaomata ara Taan Tei aika a karineaki. Ao akea te kanganga inanon taina ngkana arona bwa e na iai te kanganga ao e a tia raoi aei. Ao ti a kona ni kaai ni ibuobuoki ma kain tao te ministry are e mena iaan te Koil ao n reitaki ma Taan Tei aika a boboto mai Maiana, ibukin buokaia kain abaia. Ao tao ti ngaia anne te Tibiika ae e na ibuobuoki. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.Tawaria Komwenga te Tia Tei.

MWAITIN ANA MWANE N TANIA TE KAUNTIRA NI BERU

Hon.Tawaria Komwenga : Ao ko rabwa Hon.Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I a reita te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika. Te Beretitenti te Kauoman ni Beretitenti, ao te Leader n te Kaitara.

Ao Taan Tei ni kabane ao I a reitai ma raou n Tia Tei mai Beru n tamaroan te ingabong aio kam na bane ni Mauri. Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 17 ae kangai taekana:-

Ti na butia te Tautaeka ao te Minita are tabena bwa ai iraua ana mwane n Tania te Kauntira ni Beru? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Kauoman ni Beretitenti ae bon te Minita naba ibuki nte mwane Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te temanna ae karineaki mai Beru. Ao aio kaekan ana titiraki:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru bwa ana mwane n Tania Beru n te tai aei ae 28 ni Beberuare 2025 e a roko n te mwaiti ae $161,258.04 e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tawaria Komwenga : Ko rabwa te Tibiika ao ti karabwa te Kauoman ni Beretitenti n ana kaeka.

Ao e koaua e rabwa bwa iai te mwaiti ae $161,258 ana baranti. Ngaia are ti kaitau nakon te Tautaeka.

I taku bwa naba bwa teuana mai ibuakon naba ana motinnano te Tautaeka. E na kataboroa te mwaiti aio.

Ao ti a bubutia te Minita bwa ngkai e a tia ni karaoaki ao kanga tera te mena iai? E rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitent. Kamatea am mic te Tia Tei.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa buokan te titiraki ao tao N na bubuti bwa I aki rangi n ongo raoi ana titiraki te Tia Tei ma ngkana e kona ni kaokia raoi riki taiaoka.

Tibiika : Ao taiaoka te Tia Tei ae ko karineaki kan kaoka riki am titiraki.

Hon.Tawaria Komwenga : Eng are kanga teuana mai ibuakon te motinnano are aongkoa iai ana iango te Tautaeka bwa e na kataboroa te karin mwane ibukia Kauntira nakon are e ieta riki.

Kanga kanoan naba te motinnano ma ti ongora iroun te Kauoman ni Beretitenti e uara aio e a tia ni karaoaki ke tao iaon kawaina?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa ao e matata te titiraki.

Ao e koaua n aron are I taekinna bwa ngke e moan moanaki ana mwane n Tania Beru are I a tibwa tia n taetae iaona.

Ao ngke e karinaki n tokin Meei 2023 ao mwaitina $95,433.76.

N tokin te namwakaina ae Beberuare 2025 ao e a raka nakon te mwaiti ae $161,258 n aron are I a tia n taekinna.

Anne te raka ae $65,824.28 ke tao n te percentage terms 69%. Are nanona bwa ngkana ti taetae bwa e na kataboroaki ao tao e a kaan taboro ngkai bwa e a raka iaon te itera. Ai bon 70% ngkai ae e a tia n raka iaona. Ao akea ara nano uoua bwa e na bon teke ara takete are e na taboro aia mwane Kauntira. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tawaria Komwenga : Ao ti karabwa te Kauoman ni Beretitenti. Ao ti kakoaua bwa e korakora te raka.

Ti buokan te titiraki bwa ni ngai ae e na mature te mwane aio ao tera raoi ana babaire te Tautaeka? E rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E koaua e rabwa riki buokan te titiraki. Ao n aron are e a bon tia ni maroroakinaki n taai aika nako. Ao imwin te Tua are e a tia ni kabwatia te Auti aio ao are tuan te mwane n Tania aio.

Ao e aki kona ni buutaki te mwane aio inanon 10 te ririki. Are nanona man 23 nanona e aki kona ni buutaki ni karokoa 33 tao 2033 are 10 te ririki man n te tai are e uki iai.

Ngaia anne ngkanne te babaire. Akea buutaki e aki kariaiakaki te buumwane ni karokoa 10 te ririki man te tai are e uki iai.

Ma a kaungaaki Kauntira ke abamwakoro nako bwa n te tai anne ana kona n turabua aia mwane anne ngkana iai aia karekemwane ke tera are iangoia ao e nang boutokaaki anne. N aron ae a tia ni karaoia ngkai abamwakoro tabeua. Ngkana e na ibuobuoki anne te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon.Tawaria Komwenga : Ko rabwa te Tibiika ao ai akea bwa ai bon te bwana ni kakaitau ao te karabwarabwa nakon te Kauoman ni Beretitenti ao kain ana tiim ibukin barongakin te mwane aio.

Ti kakoaua bwa aio te mwane ae kakawaki ibuki nte naan Kauntira. Ngaia are ti karabwa te Kauoman ni Beretitenti ao kain ana tiim ni barongakin aio. Ao tao ti anne. E rabwa.

Tibiika : E rabwa te Tia Tei ao ngkai e a bane buokan te titiraki anne a oti nang nako ngkanne nakon ara titiraki are imwina nambwa 11. Te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana Hon.Koraubati Remuera. Te Tia Tei.

KAINNANOAN KAURAAN BEACON LIGHT N TE COMMUNICATION TOWER IAON MAIANA

Hon.Koraubati Remuera : Ko rabwa Hon.Speaker ao aio au kateniua n titiraki ibukin te moaningabong aio. Ao aio taekana:-

E a maan n aki ura ana beacon light te communication tower iaon au abamwakoro ae Maiana. I kona ni butia te Minita bwa tera bukin rikin te kanganga aio. E rarabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita

n te mwamwananga Hon.Alexander Teabo te Minita e nakoim.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koaua taai ni karemo, taai n taubaang ao ti a kauarereke n anga te bwana ni kamauri, n reita bwanaau ma raou n Tia Tei mai Butaritari. Bwanaia kain abara ae Butaritari ao bwanaia kain au tabo ni mwakuri ae rongorongo, itoman ao mwamwananga. Kam na bane ni Mauri.

Ao aio kaeka nte titiraki te Tia Babaire:-

Imwin karaoan ana tutuo te marine division te 15 n Tianuare 2025 iaon Maiana.

1. *Ao e kuneaki bwa aki maeun te taura ni borau aio e riki man teuana rootakin ana regulator te taura.*
2. *E aki naba tau korakoran te batere ni kamaeua te taura. E riki aio bwa iai te uruaki n ana solar system.*

Ma e ngae n anne ao e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n tobwa te kanganga aio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei ae ko karineaki mai Maiana are am titiraki te titiraki.

Hon.Koraubati Remuera : E rabwa Hon.Speaker ao e rarabwa riki te Minita. Ao I taku bwa e oti ni kaeka nte titiraki kanganga ake a riki nakon te taura aio. Bwa teuana te regulator ibuki nte taura ao teuana ibukin uruaki nte solar system tao e aki tau korakorana are ana kona ni kamaeua te taura aio.

Ao e rabwa, bwa kanga e a oti naba ni kaekan ana titiraki aio bwa kanga e tauraoi ana Botaki ni Mwakuri n tobwa te kanganga aio.

Hon.Speaker, I taku bwa kanga e bon uarereke naba aron tein te titiraki aio. N na bubuti riki te Minita e a tia n reke ana takete ke ana Botaki ni Mwakuri bwa ni ngai ae e na kuaa te itera aio Hon.Speaker. I taku bwa ti bon bane ni kakoaua bonganan te taura aio ibukin bao ni mwamwananga i taari ni irekereke ma te safety ibukia taan mwamwananga i taari.

Ao I a butia te Minit ate Tibiika ngkana e kona n reke kaekan aio.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E koaua te Tia Babaire ti karautaeka ngkai tao e rangi ni maan te kanganga aei te Tia Babaire.

Ma n aron are e a tia ni kaekaaki ao e a tia ni kibaraki te itera aio. E a tia n noraki te kanganga raoi bwa tera ae riki. Ao ngkanne are e a

mwakuriaki irouia kain au Botaki ni Mwakuri.

Ao au kantaninga bwa a bon kakauongo bwa a tia ni biriaitua iaon te itera aio ke a tia n ataa te kanganga.

Ngkanne I taku bwa bon ti kakaean bwaai aikai te Tia Babaire ao kai e a nako naba karaoan aei naba te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei riki ae ko karineaki mai Maiana buokan am titiraki te Tia Tei kauoua n tai.

Hon.Koraubati Remuera : Ao e rabwa Hon.Speaker ao I taku bwa e a bon torobaki naba nanon te kanganga aio.

Ao ai bon te karabwarabwa nakon te Minita ao te kukurei nakoia ana taan mwakuri. Ao e bia kantaningaaki uran ara taura aio Hon.Speaker inanon taai rake aikai ngkai ti bon bane n noora kakawakina. Ao e rarabwa riki Hon.Speaker ao I taku bwa e a bane naba buokan te titiraki. Ao e rabwa riki.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e a bane kanoan te titiraki anne ao ti nang nakon ngkanne ara titiraki are imwina.

Iai te karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki are ana titiraki bwa iai te kanganga ni mwengana. Ti a manga nakon ana titiraki are imwina are nambwana 12 ae bon te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna naba mai Maiana Hon.Koraubati Remuera. Te Tia Tei.

KARIKIRAKE IBUKIN KATEIMATOAN TARARAOIN TE KAWAI IAON MAIANA

Hon.Koraubati Remuera : E rabwa Hon.Speaker te ka aua n titiraki ibuki nte moaningabong ae tamaroa aio te Hon.Speaker. Ao aio taekana:-

N rokon ana tiim te Tautaeka are e a kairaki iroun te Minita ao e taekinaki bwa iai bwaai ni mwakuri ibukin kateimatoaan tararaoin te kawai. I kona ni bubutia te Minita are tabena bwa e a bwaka ia ngkai te karikirake aio? E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Tekeeua Tarati te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne au kaeka nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana:-

Hon.Speaker, I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae rine bwa a tia n roko bwaai ni mwakuri aikai iaon Tarawa. E a waaki ana babaronga

au tabo ni mwakuri ibukin kamwaingakin bwaai ni mwakuri nako aon naba ngkana e tia kataneiakiia ana mwakaeneke ma taan kabutia man Kauntira ibukin kammwakuraia ma tararuakin bwaai ni mwakuri aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei are am titiraki te titiraki buokan am titiraki te moantai.

Hon.Koraubati Remuera : E rabwa Hon.Speaker ao e rabwa riki te Minita ao I taku bwa aio te karikirake are e a kaman kakantaningaaki irouia kain au abamwakoro ae Maiana. N aron ae kam bon bane n ataia ao e bon aki tamaroa kawaina. Ao e rabwa bwa e a tia kanga ni kabwarabwara te Minita are a tia n roko bwaai ni mwakuri iaon Tarawa.

Iai aia kataneiai taan mwakuri n te Kauntira are e waakinaki naba ngkai. Ao tao ai karaaiana naba Hon.Speaker nakon ara abamwakoro ake a reke n te karikirake aio.

Ao bon buokan te titiraki Hon.Speaker ao bon te Minita ae karineaki. Ao ngkai a roko ao a raai bwaai ni mwakuri aikai nakon te Kauntira a kamanenaaki ao tera aron tararuana ao kateimatoana Hon.Speaker. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae ko karineaki. Ao e koaua n aron riki are bon te moan babaire iaon mitiin aikai bwa ngkoa ana bubuti nakon abamwakoro. Kanga anne bukina ngke te moantai bwa aki bane n toa abamwakoro bwa ngkoa ana tik uke ana karaoa te kawai n te tabo teuana a manga mwaing nakon are imwina.

Ma e a tia ni manga baireia kabineti bwa a nang bon tiku ni Kauntira. Ngaia are anne ngkanne kanga anganaki moa aba ake a reke moa aia bwai n te tai aei. Te 12 te set are e roko ao ngkanne aongkoa ana manga iangoaki ake imwina riki ibukin aba akana nikirana.

Ma te tararua ngkanne aongkoa e nang bon tiku iroun te Kauntira. Ngaia are anne bukina ngke ti karokoia mwakaeneke ma taan kabutia, bwa ana rabakau ni kabutia ao ana rabakau n tararuaia naba bwa e na teimatoa raoiroina nakon kabonganakina ibukin aia abamwakoro aika a kakaokoro. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita te Tia Tei riki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Koraubati Remuera ; E rabwa Hon.Speaker ao e rabwa riki ana

kaeka te Minita. Ao I taku bwa kanga e a bon teretere ao e matata nakoia kain au abamwakoro ae Maiana aron waakinan te karikirake aio ngkana e roko.

Ao bon te bwana ni karabwarabwa ao ti a bwanana naba bwanaaia kain ara abamwakoro ae Maiana ngkai ti kona naba n reke n te karikirake aio.

I taku bwa aio te oi ni kanganga ae ngaira kain Maiana ae kawaira e bon rangi ni buakaka naba. Ao I taku bwa ngkana a bon roko bwaai ni mwakuri aikai ao a na rangi ni ibuobuoki nakon kateimatoan, tamaroan te kawaii bukin bao ni mwamwananga ao itera riki tabeua Hon.Speaker. Ao e rarabwa Hon.Speaker ao I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te titiraki are imwina bon ana titiraki te Tia Tei are iai te kanganga ni mwengana.

Ti na kiba nakon are imwin ate titiraki are nambwa 18 e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.Tawaria Komwenga te Tia Tei.

ANA BUBUTI TE BOTAKI NI UNIMWANE AE TE MAREWE NI BERU IBUKIN AIA SUBLEASE NI MANEABAIA N TE ANANAU KOTIWEEI

Hon.Tawaria Komwenga : Ko rabwa Hon.Speaker ao I kukurei n tabeka au kaoti are nambwana 18 ae kangai taekana:-

Iai ana bubuti au botaki ni unimwane ae te marewe ni Beru ibukin aia sublease ibukin Maneabaia n te mwakoro ae te ananau kotiweei. Ti na butia te Tautaeka ao te Minita are tabena e a bwaka iaa ngkai taekan te bubuti aio? E rabwa te Tibiika.

Tibiika :E rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita man te Enuaromenta, te Lands ao te Ununiki Hon.Tokaibure Rabaua te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei temanna mai Beru ae karineaki n tabekan ana titiraki ae moan te kabanea n tamaroa aron tangina ao tabekakina. Ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka ibukin ana kaeka te titiraki te Tia Tei ae karineaki:-

Te Tibiika ae ko rine, e na rinanoaki te bubuti aio ni kaineti ma barongakin aba nte Tautaeka are i Temaiku are e a bon kaman wene mai imwaina. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tawaria Komwenga : Ko rabwa te Tibiika ao te bwana ni kakaitau

nakon te Minita. Ao n ana kaeka ao ti karabwa. Ao te bubuti te Tibiika e oioi iaan te kantaninga. Kanga bon te kantaninga ngkoa ana bane n tibwaaki Temaiku nakon abamwakoro.

Ao Beru teuana te abamwakoro ae e tuai man reke kanga ana sublease ibukin ana mwane. E aoria ti a kawenea bwa te bwana ni kaoriori tera ngke e a manga noraki rinanoan riki ana sublease te Maneaba ibukin Beru. E rarabwa te Minita.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua ; Ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Ao ibukin butimwaean ana bubuti ae teimatoa n tabekia ibukin abana ae Beru. Ao kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Are te tabo aio ke Temwaiku bon aba nte Tautaeka ke te state land ae e a bon eti n raon ae ataia.

Ao iai baronga mai imwain ke imwain ae bon ataia ae bon ataia bwa e mena inanon bain te OB ke te project ae bubura ae ngaia ae bae iai baim te lands n aki kona moa n rinnako, ni karaoi aia babaire kioina ngkai iai te babaire ae e a kaman wene imwain rokora ngke tao ti a roko ao a kaman wene bwaai aikai.

Ngaia are ti bae iai. Ma bukin buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Ao tao ti a manga bon iraorao ni maroro ma ngaia ni ikotaki ma kain te OB ni karaoa te bilateral. Bwa e aonga n are e bon kaea raoi nanon are e kantaningaia ngkana tao e taku te OB ngkana e aikoa rinnako n te tabo are I mwaneweia aio ao ngkanne tao e nakoira, ao ti a kona ngkanne n rinnako ao ni katamaroa aron aontano i Temaiku. E rabwa e Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tawaria Komwenga : Ko rabwa te Tibiika ai bon te bwana ni kakaitau nakon te Minita ao kain ana.

Ti kakoaua bwa eti bwa iai te kataratara are e bubura ibukin karaoan Temaiku. E aoria bwa ti a bo kawenea bwa te bubuti tera ngke e noraki naba e karinaki inanon te kataratara kainnanoia kain Beru ibukin aia Maneaba. Ao ti a kawenea bwa te bwana ni kaoriori. E rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao iai kaekan anne iroum te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana taotaonna n nano. Ao te kabwara bure riki nakoia kain

Beru unimwanen Beru aika a karineaki. Ao ibukin aia bubuti ae ti na teimatoa n tataro nako karawa bwa e aonga n ae e aki tao roko project aikai bwa e aonga n reke nnen Beru n taai aika ana roko.

Ma ko rabwa riki te Tia Tei ae ko karineaki a oti teimatoa n raraoma n tabetabe n ana bubuti am unimwane ae karineaki mai Beru. Ao ti a bubutiko ngkana arona bwa e bon reke am tai ao ti a kona ni maroro n te tai ae e rangi n tamaroa bwa e aonga raoi ni wene kainnanon te Beru, ke unimwanen Beru n te tai ae baiti n reitaki ma ana aobiti te Beretitenti. ko rabwa te Tia Tei ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika ; Te Tia Tei iai riki buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Tawaria Komwenga : Bon akea te Tibiika ao ai bon te bwana ni kakaitau nakon te Minita. E rabwa bwanana ao ti a mwakuri ma te Minita ibukin aio ao karabwarabwa nakoia kain ana tiim. Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ara titiraki are imwina ngkanne bon nambwana 19 iaon ara Ota Beba ao e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna man te abamwakoro ae Marakei Hon.Moannata Ientaake te Tia Tei ae ko karineaki.

BUBUTI KAREKEAN BEACON LIGHT AIKA OTA MWAAKA IAON RAWANNAWI MARAKEI

Hon.Moannata Ientaake : Ko bati n rabwa te Tibiika ao I a bon reitai ma tariu te Minita ao bon kain abara ae Marakei. N anga ara kamauri nakoim, te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane ao ai bon taan ongora n te moaningabong aei kam na bane moa ni Mauri.

Ao e kangai taekan au titiraki:-

E kona te Tautaeka ke te Minita are tabena ni karekea tauran te beacon are e oota mwaaka iaon Rawannawi ao ni kanimwa iaon te tower are e tei ni kaawan te Tua? E bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabw a te Tia Tei ao ngkanne e nak aekaki am titiraki aio iroun te Minita man te Botaki ni Mwakuri are Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga Hon.Alexander Teabo te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te titiraki aei ao aio kaekana:-

I kukurei n taekinna bwa e a tia au Botaki ni Mwakuri ni karaoi ana kainibaire ibukin kanimwakin taura ni borau iaon taian communication towers aika a boou. Iaon

abamwakoro nako iaon Kiribati. Marakei e na kanimwaki ana taura ni borau ngkana e taubobonga raoi katean ana tower are e boou inanon te moan kuata n te ririki aei te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake : E bati n rabwa te Tibiika ao I a kan bubuti. Ni ngai te moan kuata?

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Te Tia Babaire ngkai ti a mena n te moan kuata. Ao anne ngkanne ae I katerea bwa anne ae e na waaki iai ke e na riai n tia iai te bwai aei te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Moannata Ientaake : Ao e na tia ni kanga?

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire e koaua I taku bwa n aron ae ti katerea e a karaoaki moa ana tower Marakei.

Iai am taua ngkai Marakei ma ti aki te taua am taua arei. Akea ngkai te tower i Marakei bwa ti te mwaati are e tei ae kanga te bwai are e maati are e na kateaki te tower are ngaia are a tia n roko bwaina te Tia Babaire. A tia n roko bwaina ao aongkoa e na kataaki ni katiaaki n te tai aei te Tia Babaire n te moan kuata aio. E tia aio ao e a kanimwaki naba te taura aio te Tia Babaire.

A tia n roko bwaai iaon Marakei te Tia Babaire are a nang tauraoi ni mwakuri ao e a tauraoi naba te tower te Tia Babaire.

Ara kantaninga e na kekeiaki te Tia Tei bwa ti mwakuria te Tia Babaire. Ti mwakuria n arona aio te Tia Babaire. Are e na koutaki arei e na oneaki mwiina e na manga nako ni kateaki n te tabo teuana bwa e aonga n are e a raraba te connection iaon Marakei. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao N na kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki. Akea buokan ana titiraki e a bon rauaki nanon te Tia Tei ae karineaki. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina iaon ara Ota Beba te titiraki ae nambwana 23 ao e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa Hon.Riteta Iorome te Tia Tei.

E NA ROKO NINGAI KARAOAN TE KOTIWEEI IAON ONOTOA

Hon. Riteta Iorome : Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae N na kanakoa au titiraki te Tibiika ao I a bon reitaki ma kain abau ae Onotoa, ao te

Beretitenti ni kamauri ngkami ngkoe te Tibiika ma kain am aobiti. Minita ma kain ami aobiti nako. Taan Tei, raora ni kabane ake ti a bane ni mena inanon te Auti n Tei aei. Aran Iesu Kristo ao kam na bane ni Mauri.

Ao I a kukurei n tabeka au titiraki te Tibiika ae kangai:-

E nang roko ni ngai karaoan te kotiwei iaon abau ae Onotoa, ngkai a bon rangi ni uruaki kotiweei aikai ao a kan aki reke te buti iaona? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita man te Botaki ni Mwakuri, Karikirake, ao Kateimatoan Korakora Hon.Tekeeua Tarati te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne au kaeka nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa:-

Hon.Speaker, I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae rine bwa e a tia ni baireiaki karaoakin Aoraereke Kotiweei inanon te kauoua ni kuata n te ririki aio ngkana a reke bwaina n taian titoa ke tao te naan Hardware stores. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei ae ko karineaki mai Onotoa buokan am titiraki te moantai.

Hon.Riteta Iorome: Ko rabwa Hon.Speaker, I a karabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka are e a tia ni kona ni kaeka iai nakon au titiraki.

Ao ti kakoaua bwa ngaia e na waaki n te kauoua ni kuata n te ririki aei. Ma tao a tuai n reke bwaina man titoa.

Buokan ngkanne te titiraki. Kanga a bon tangiria kain abau ae Onotoa bwa a nang karaoaki kotiweei aika tao a rangi n rawata tungaia. N aron ongoraau irouia ao a bon tangiria bwa e na uarereke ana urubwai nakon tao abara. E rawata te kanaki n taabo tabeua ao riki bon taabo tabeua.

Ngaia are ti na butia te Minita ae karineaki ma ana tabo ni mwakuri. A kona ni karaoa aia kamatebwai bwa a nang karaoa raoi te kotiweei ae e na rangi n teimaan, ao e na uarereke ana urubwai nakon abau ae Onotoa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao kamatea am mic taiaoka te Tia Tei. N na anganiko te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei.

Ao e koaua ti a note ana bubuti te Tia Tei aio ma I taku bwa e kakawaki bwa ti na kibara moa te kanganga are

e bon rangi n taonaki iai ana abamwakoro. N aron kaongoakira naba iroun te Beretitenti are e bon aki toki ni ma maroroakina naba aio. Are e a moanna n rootaki te kawai are iaon te kotiwewei anne.

Ngaia are aio te babaire are e karaoaki. Ngkai e mena iaan ti taninga te tenta are e na close inanon banen te namwakaina ae boou. Ao ngkanne aongkoa mai ikanne ao e a nako naba ngkanne te tenta ibukin kaboakin bwaai ni mwakuri aikai iaon Tarawa are te naan materials.

Ao mai ikanne are aongkoa e a mobilized naba ara tiim nakon moan Meei. Kanga te katautau bwa moan Meei ao a mwaing naba ngkanne ara koraki. Ma bwaai ma mitiin nakon Onotoa ibukin karaoakin ngkanne te kotiweei aei.

Ao ti aki mwaninga ngkanne ana bubuti te Tia Tei kanga tao te long term riki are e nanonna. Karaoan tamnei aika a kona n taraa aron te enuaromenta.

Akanne kanga a tiku bwa te katabetabe nakon ara ministry, ao tia mwakuria anne ma ara intinia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita te Tia Tei ae ko karineaki mai Onotoa buokan riki am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Riteta Iorome: E rangi n rarabwa te Minita ae karineaki Hon.Speaker n aron ana kaeka.
Ao kanga e kakukurei bwa ngaia tao ni Meei ni moan Meei ao e na kona ni iai te kakammwakuri.

Tao e na boo te tenta ao terana riki n aron are e maroroakinna te Minita ae karineaki.

Ngkanne te bubuti, nakon te Minita ma ana tab oni mwakuri. Tao e koaua tao bon te mwakuri ae bubura.

Ngkanne kanga ti na bubuti bwa ana bon kateirakeaki kain abara ae Onotoa ni karaoa ke tao ana roko taan mwakuri mai ikai. Kanga bon boutokaan ke buokan te titiraki. NI kan ongora bwa e aonga na e tauraoi nanoia ara botanaomata imwain naba te mwakuri aei. Ko rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ao e koaua. Ara mwakuri akana a waaki iaon aba n aron are tao i Butaritari.

Are e waaki i Marakei ni karaoan aia kotiweei ao aron naba are ti na karaoi Onotoa ma aba tabeua ti na bon kammwakuria kain te aba are e na waaki iai te karikirake bwa bon ngaia

aika ana bon mwakuria te karikirake akana ana waaki i abaia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita iai riki buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : E rangi n rarabwa Hon.Speaker te Minita ae karineaki ma kain ana tab oni mwakuri ni butimwaean te bubuti anne. I a toki ikai ao au katekeraoi nakon te Minita ma ana tab oni mwakuri. Ko rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina bon nambwa 20 e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Marakei Hon.Moannata Ientaake te Tia Tei.

KARAOAKIN ANA BONO NAKO TAARI RAWANNAWI ARE E MENA IAAN TE KAUNTIRA

Hon.Moannata Ientaake : E bati n rabwa te Tibiika ao aio au titiraki are nambwa 20 are e toka iaon te Ota Beba:-

E butiaki te Minita are tabena ke te Tautaeka bwa ni ngai te tai ae e na karaoaki iai ana bono nako taari ngkoa Rawannawi are e mena iaan te Kauntira. Are e kakoauaki bwa e a tia n totokoa kanakinakoan mataniwiin te bike iaon Rawannawi i Marakei n taai akekei ao n tia naba n tabekia ikai bwa te bubuti uoua te tai, n te Auti n Tei n taai aika nako? Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Beretitenti HE.Taneti Mamau te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Tia Tei ae rine temanna mai Marakei ibukin ana titiraki ao aio kaekana:-

Kateakin te bono nako taari bon teuana te anga ni katei bono ae tuai raoi n reke aron tamneina iroun te Tautaeka ma e kukurei te Tautaeka rinanon rabwata ake tabeia aio n reitaki ma rabwata n rabakau mai tinaniku ake a kakoauaki aron aia mwakuri iaan te rabakau aei. Ibukin karaoan te kamatebwai ao katean te tamnei tamnein te bono ibukin Rawannawi. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : E rabwa te Beretitenti ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake ; E bati n rabwa te Tibiika ao I kakoaua ae tao akea te kamatebwai ae e a tia ni karaoaki.

Ao tao ana kamatebwai ma n taai aika nako ao e bonoaki te tabo arei n

ana tai ngkoa England. Ao a tia ni kamatebwaia kain England.

Ao ngke e karaoaki te tabo arei ao e riki. E na iai kakoauan te kamatebwai aio bwa e na tia ni ngai?

Tibiika ; Ko rabwa te Tia Tei ao te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao n aron are e taekinna iai kamatebwai mai imwaina man ana ibuobuoki te Tautaeka n England.

Ao tao akanne aika a riai n tia ni kibarake irouia taan mwakuri ngkana e na reke naba te rekooti n aekan are e taekinna te Tia Tei. Ma ti a katuka anne bwa ti a kaai ni biriakinna n aron are iai te rabwata mai England ae e kona ni ibuobuoki iai. Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti, te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Moannata Ientaake : E bati n rabwa te Tibiika ao tao teuana te rekooti ae e na kona ni kakoauaki ao n noraki are e bon tiku naba ngkai ma e a maenako.

Ao tao e koaua teuana anne kanga kakaean rongorongona bwa e kanga n tei te bono arei ao e a kanga ngkai e a mauna ao e a kanakinakoaki Rawannawi.

Ngkana tao e kona ni ibuobuoki nakoia ana koraki te Beretitenti anne.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua e rabwa ana ibuobuoki te Tia Tei ni buokan ana titiraki.

Ao n aron are I taku are e a bon tuangira bwa tera ae kanga ti na riai ni karaoia e na kaman kibarake iroun te tabo ni mwakuri are tabena. Riki ngkai akea te technical capacity n ana aobiti te Beretitenti. Ma are ti bon ibuobuoki ni coordinate ma ti na reitaki ma te tab oni mwakuri are iai riki irouna te kona ni kibari kanga itera aikai bwa ti a noora are kanga e kataia ni kaira ara iango te Tia Tei nakoina.

Bwa e aonga ni baiti te ibuobuoki nakon ana abamwakoro ae Marakei ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao iai riki buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake : Ko bati n rabwa te Tibiika ao e koaua bwa kanga anne teuana kanga bwaai aika

a tia ni karaoaki mai imwaina. Ma e kakawaki bwa e reke bwaai ni mwakuri iroun ae tiku ngkai iaon Marakei.

Ao tao ngkana ti kakoauan te karaki ngkana a ibuobuoki n ti tauna te tabo arei ao tao a noria naba bwa e a manga okira arona Rawannawi riki. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E koaua are iai kainibaire are ni kaineti ma bwaai ni mwakuri ngkana a roko iaon aba.

Ao imwain rokon baoia ao a kona ni waaki ni ibuobuoki nakon are mwakuri ngkana iai. Aika ana buoki imwain manga okia. Bwa a tia ni katauaki bwaai ni mwakuri kainnano akana a wene ngkai man te abamwakoro teuana ma teuana.

Ao are e a wene bwa ana bubuti te Tia Tei mai Marakei ao anne ae e a taraaki naba ngkanne. A kona ni kabonganaaki ni kaninganinga kanga te kainnano mai Marakei ibukin kanga te bono. Imwain manga kitanan Marakei irouia bwaai ni mwakuri akanne. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao e a bon bane naba buokan te titiraki anne ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina ae nambwana 27 iaon ami Ota Beba. Ao aio are e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang Hon.Betero Atanibora te Tia Tei ae ko karineaki.

RONGORONGON JSS ARE E NA KARAOAKI I TANIMAIAKI ABAIANG

Hon.Betero Atanibora : E rabwa te Tia Babaire ao I kukurei n tabeka au titiraki are iaon te Ota Beba are nambwana 27:-

I kan ongora iroun te Minita n te Reirei bwa e a bwaka iaa ngkai rongorongon te JSS are e na karaoaki i Tanimaiaki i Abaiang?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita ae karineaki man te Botaki n Reirei ae te Hon.Ruateki Tekaiara te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Te Tibiika I karabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. E a tia te toutia iaon te aba are e na tei iai ana kauoua n JSS Abaiang ao e a waaki ngkai au Botaki ni Mwakuri ni baronga kawaran Abaiang ibukin te kataratara ao unikakin te tia. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Betero Atanibora : E rabwa te Minita ae karineaki n te Botaki n Reirei.

Ao e koaua are tao n aron ongoraau ao tao a tia n roko taan toutia n noora te tia iaon te tabo are e na kateaki iai JSS.

Ao ngkanne I kan butia ngkanne te Minita ae karineaki, e kona ni kamatata bwa tao ni ngai ngkanne ake a nang roko iai ngkanne taan mwakuri. Bwa e aonga n ae ataia kain te kaawa aio.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki.

Ara kaeka aio n te tai are e moan roko iai ana titiraki ao tia kaeka naba.

Ma ngaia n te miniti n te bong aei ao e a tia te toutia. Ao e a tia te lands naba ana kataratara. Ngkann imwina e nang karaoaki kaitiakan aontano ma barongaan aontano n te tai ae waekoa bwa bwaai ni mwakuri are a kaman roko ikekei. Ngaia are e na waaki n te tai ae waekoa bwa are e a tia arona.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei ae ko karineaki. Ngaia e na buokaki am titiraki te kauoua n tai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang Hon.Tarakabu Tofinga te Tia Tei.

Hon.Tarakabu Tofinga : E rabwa te Tibiika ao ti raonii bwana ni kakamauri ake a tia ni mwemwe n te ingabong aio n reitaki ma rainanoanga nakoia raao ke raora ake a tia n rimoara n te maeu aei.

Kanga bwanaau, bwanaau raou n Tia Tei ao bwanaia kain Tabiteuea Meang ti na bane ni Mauri.

Ao e koaua e rabwa te kaeka are e a waaki e nang waaki te abamwakoro ae Abaiang katean ana JSS. I kan butia te Minita iai riki abamwakoro aika a tia ni manga katarataraaki ibukin katean tao aia kauoua n JSS.

Ao I bubuti bwa au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao iai kataratarakina ke iai tarakina bwa e na manga kona ni kateaki ana JSS ngkai teuana naba te aba ae abwabwaki. Ao e raroakaei kaeakin te JSS are ti teuana ae tei naba ngkai n aron are i Abaiang. E rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ni buokan ao n reita aron te titiraki.

Eng kanga aio are bon te babaire ngkoa n te term ae nako. Bwa ana taraaki aba ake a rangi n abwabwaki bwa ana e na kona ni kataboroaki aia JSS.

Ao teuana mai ibuakona Tabiteuea Meang ao Tarawateinaieta. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I noora bain te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa I anganiko te Tia Tei.

Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa : Ko rarabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e rabwa riki tariu mai Abaiang. Ngkai e kona n anganai kabanean kakoroan buokan ana titiraki.

Ao imwain ae I waaki ao bon te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika ae ko rine ma kain am aobiti, te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti ao ai bon ngaira Minita ao Taan Tei aika kam karineaki inanon te ingabong aei. I a raonai ma tariu aika a bobotonimwaane mai Tarawateinaieta ni bwanaan te maeu ao te marurung ao ti a kamaurira kam na bane ni Mauri.

E rangi n rarabwa te Minita ngkai e a moantaai naba n mwanewea ara abamwakoro ae Tarawateinaieta. Ao ti kakoaua a tia n tabetabekia tariu n taai aika nako kainnanoan te JSS i Tarawateinaieta. Ao ara bubuti bwa tera ngke e moanibwaiaki kai e rangi ni kaan ma Tarawateinainano ao e rangi ni baiti aron kawarakina ibukin taabo ake a tia ni bubuti tariu are e kona iai n tei taiaoka. E rarabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan te titiraki. Are e ana ana titiraki te Tia Tei mai Abaiang ao a bwatintia naba iai teuae Tarawateinaieta ao teuae Tabiteuea Meang.

Ma e rabwa bwa are bon kanoan te motinnano te Tia Babaire ana motinnano te Tautaeka. Ana roko kataratara ma tera. Ma N na bubutia aba aikai bwa ngkana iai nanoia ni kan kawaekoa tian aio, ana bon reitaki moa taan ababa ni katiaa te tabo arei.

Bwa ngke e tia ao aki manga kabanetai. N aekakin Abaiang e bon bae bwa e bae irouia taan ababa. Ao ngaia N na bubutia Tabiteuea Meang ma Tarawateinaieta. Bwa taabo ake a tia ni koteaki katia raoi bwa e na bon tia raoi arona. Bwa ngke e tia

arona ao e a roko naba te mwakuri ni karaoaki. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita e a bon buokan te titiraki iaon te titiraki anne. Ao ti a nakon ara titiraki ngkanne ara titiraki iaon te Ota Beba ae nambwana 24 ao e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon.Riteta Iorome te Tia Tei ae ko karineaki.

KABWAKAAN AIA MWANE NI MWENGABUAKA TAAN KINIUANIKAI TE KORO MEAT AKE E TIKU NI KARIARIA MWANANGAIA

Hon.Riteta Iorome: Ko rabwa Hon.Speaker. Ao aio ngkanne taekan au kauoua n titiraki ae nambwana 24 iaon te Ota Beba:-

E kona ara Tautaeka ni kabwakai aia mwane ni mwengabuaka taan kiniuanikai, ke koro meat are e a tiku ngkai ni kariaria mwanangaia iaon Tarawa imwin tian teken araia bwa a nang mwananga ao a manga aki? Ko rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita man te Botaki ni Mwakuri Ibukin Kammwakuri ao Karikirakean aia Konabwai Aomata Hon.Auria Kitina.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa ana kaeka te Tautaeka iaon te titiraki aio. Ao I a reitaki ma raou n Tia Tei mai Makin ao ti a manga bon tabeka riki bwanaia ara unaine ao ara unimwane ao kain ara abamwakoro ae Makin ni kamauriko te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti ae ko karineaki, te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki, Minita aika kam karineaki, te Leader n te Kaitara ae ko karineaki, Taan Tei ni kabane aika karineaki ao ai bon taan ongora ni kabane inanon te tai aio ni bwanaan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni Mauri moa.

Ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka nakon te titiraki aio:-

I kan kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa bwa n te tai aio ao akea moa te mwane ni mwengabuaka ibukia taan kiniuanikai ke koro meata are a tiku ni kariaria mwanangaia iaon Tarawa. Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao N na kaoki ariki are am titiraki te titiraki te moantai.

Hon.Riteta Iorome: Ko rabwa Hon.Speaker ao e rangi n rarabwa te Minita ae rine ma ana kaeka are e a tia ni kona iai ni kaeka au titiraki.

Ao e koaua ae e bon mwemwe te titiraki aio Hon.Speaker, ibukina

bwa ti noora kanga bon te mwengabuaka.

Bwa a waekoa n teke araia ao ngke a roko ikai ao a manga aki kamwanangaaki bwa ngaia te tia kammwakuri e a manga aki butimwaia.

Ngaia are kanga e mwemwe te titiraki aio Hon.Speaker, bwa e na buokaki te titiraki ngkanne bwa iai ana anga te Tautaeka ni kona n reitaki ma taan kamwananga. Bwa ngkana a karaoa aio ao ana kabwaka tao te kabomwi aei.

Bwa are a mwengabuaka ara koraki a karokoia ngke a teke araia. Ao a nang mwananga ao ngaia te tia kamwananga mai tinaniku e a manga cancel.

Ngaia are kanga buokan ngkanne te titiraki. Ti na butia ara Tautaeka aei bwa e kona n reitaki ma taan kamwananga aikai bwa ngkana a karaoa aio ae a kanakoi araia aomata ao a manga cancel, ao ana pay ke tao ana kabooa te mwengabuaka n tikuia ikai te koraki aika. Taiaoka Hon.Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita riki.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa naba te Tia Tei ae karineaki ibukin buokan au titiraki.

Ao tao aio te kamatata teutana man au tabo ni mwakuri. N aron ae waaki inanona ngkai au Ministries ao n taai nako a kaoaki candidate ibuki nte katauraoi ibuki nte mwananga nako tinaniku. Ao e rangi ni matata bwa a tuai kamatoaaki bwa a nang kamwanangaaki ke aongkoa a nang recruited kee.

Te kantaninga ni kanakoia iaon Tarawa bwa a na ira te katauraoi n aro nte fitness test, ao te interview ma te employer ao tabeua riki.

Aio are a bon matata naba iai candidate ao n tokin te tai ao bon iai aika ana kona n successful. Ke n tauraoi n reke imwin te intawiu ao tao e na bon iai naba aika ana manga kataa are imwina.

Aio ngkanne are e bon nako man mwiin aongkoa ana babaire te employer kee.

Ma I kukurei n taekinna bwa inanon te namwakaina ao iai ara employer ae boou are bon te kambwana teutana mai Australia ae te Adcop group, ao ti kukurei n taekinna bwa ti bon maroro ma teuare te managing director rokona iaon Tarawa. Ao ti bon taekini kanganga ngkai irouia te koraki ake a kaoaki mai iaon aba ao a manga aki reke mwanangaia.

Ao aongkoa te kambwana aio ngkoa aongkoa e tauraoi ni mwakuri ma

ngaira, bwa e tauraoi ni kona ni buoka aron aia mwengabuaka te koraki ake a tia n tauraoi ibukin katarataraaki ao n tokin te tai a manga aki reke mwanangaia kee.

Ti kabwara bure n aio ti na iraorao ma te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa a oti a kataia ni kabirimwaka aio bwa e aonga n ae toki ke tao e buokaki aron aia kanganga taan mwananga nako tinaniku.

Ao e bati n rabwa te Tia Tei ngkana e ibuobuoki aio.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome ; Hon.Speaker e rangi n rarabwa ana kaeka te Minita ae karineaki.

Ao I taku bwa bon anne raoi te kantaninga n tabekan te titiraki aei. E na kona ara Tautaeka ni kakaea ana anga ae e na kabooa mwiin rokoia ara aomata ake a roko ikai ao a manga cancel.

Ao e rabwa bwa ngaia ti ongo bwa iai te employer ke tao te tia kammwakuri ngkai ae e nang tauraoi ni waaki inanon te scheme aei.

Ti a karabwa ara Tautaeka bwa ti kakoaua bwa e kakammwakuri ao ara kantaninga bwa e na koro nanon are e taekinna aio. Inanon tao taairake aikai tao ti na kakoaua bwa ara aomata ake a roko ikai e nang reke te mwane ni mwengabuaka nakoia.

Te katekeraoi nakon te Minita ma kain ana tab oni mwakuri ao ko rabwa te Tibiika ao I toki ikai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa riki nakoim te Minita.

Hon.Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ni buokan ana titiraki ma tia tauraoi ni ibuobuoki n aio Biira bwa ara kambwana teuana are e bon reke mai Australia e aonga ni birimwaaka buokakia ara koraki ibuki nte mwananga nako tinaniku. Ao kam rarabwa e rabwa te titiraki te Tibiika.

Tibiika ; Ko rabwa te Minita ao ngkanne ti a nako nakon ara titiraki are imwina. Are iaona mi Ota Beba Aranuka te titiraki ae nambwana 22 ao aio are e na bon tabekaki iroun te Tia Tei temanna naba ae karineaki mai Marakei Hon.Moannata Ientaake e nakoim e Tia Tei.

KABWAKAN TE MWANE NI MWAUKU ARE E AKI BWAKA I MARAKEI N RITEMBWA 2024

Hon.Moannata Ientaake : Ko bati n rabwa Hon.Speaker ao ko bati n rabwa te ingabong aio. Ao I kan

tabeka au titiraki are nambwana 22 are e kangai taekana:-

E kona te Tautaeka ke te Minita are tabena ni kaongoa te Maneaba aei bwa e na bwaka ni ngai te mwane ni mwauku are e aki bwaka iaon Marakei n Ritembwa 2024 taiaoka?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita ae ibukin te Botaki ni Mwakuri are ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoaia Aomata Hon.Ruth Cross Kwansing te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa Hon.Speaker:- *I karabwa te temanna ae rine mai Marakei n ana tabeka aio ao I kukurei ni kaotia nakon te Maneaba aei bwa e a tia n roko inanon bain te Kauntira beban te mwane ni mwauku n 18 ni Maati 2025.*

Tibiika : Ko rabwa te Minita te Tia Tei buokam am titiraki te moantai.

Hon.Moannata Ientaake : E bati n rabwa ao iraua mwaitina?

Tibiika : Ngaia te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : E rabwa te titiraki iaon aio ao ibukin Marakei ao mwaitin ana bwaka mwane ibuki nte mwane ni mwauku $7020. Are ngaia are te mwaiti aio e kaineti nakon ana mwaiti ni aomata kabwara te bure bwa ngaia bon ti te amount ae mwakoro ikai ao e aki mwakoro mwaitin ami botanaomata man te mwane ni kara.

Tibiika : Ko rabwa te Minita te Tia Tei ae ko karineaki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Moannata Ientaake : Akea au titiraki e bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao Taan Tei imwain ae ti nakon te titiraki are teuana arei. Are e nang bon boo te tai ao I taraa naba ami Ota Beba ao kanga ai bon ti tabeua te titiraki. Ai bon ti teniua riki te titiraki imwin aio. Tera ami iango Taan Tei aika kam karineaki ngkana ti a bon imitia nako naba ni karokoa e bon bane raoi kanoan ami Ota Beba.

Ngkana kam kukurei ao tia waaki nako naba. Kam rabwa kain te Maneaba ni Maungatabu n ami ongotaeka ao ami iango aika raraoi.

Ti a nakon ara titiraki are imwina ao te titiraki are imwina ngkanne e na tabekaki ae bon te titiraki ae nambwa 28 kabwara au bure ao e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano ae Hon.Birimaaka Tekanene te Tia Tei ae ko karineaki.

NORAN RIAIN BUTIMWAEAIA ATAEI AKE A REIREI ITINANIKU AO MAN ROONAKI IROUN TE TAUTAEKA

Hon.Birimaaka Tekanene : Ko rabwa Hon.Speaker ao imwain ae N na waaki ao ai bon te bwana moa ni kamauri irouia kain Tarawateinainano. Nakoim te Tibiika, te Beretitenti ae karineaki ma kain am Kabineti, te Leader n te Kaitara, ao ai bon ngaira Taan Tei ao ai moarara riki nakoia te nati ni Kiribati man taabo ake a ongora iai ke man mataku ni kanoan ana waaki te Auti n Tei n te tai aio, ni bwanaan te maeu ao te marurung ao kam na bane moa ni mauri.

Te Tibiika I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 28 ae kangai iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

I a butia te Minita are tabena ngkana e kona n noora riaina ni manga butimwaaia ataei ake a reirei itinaniku ao man roonaki iroun te Tautaeka. Ao a tia n aki bwaati aia kooti tabeua ao a kakeaaki te buoka nakoia. Ao a manga tia ni keiakini ni bon korakoraia ao a manga bwaati? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita man te Botaki n Reirei Hon.Ruateki Tekaiara te Minita ae ko karineaki ao I a butiko te Tia Tei kamatea am mic.

Hon.Ruateki Tekaiara : *Te Tibiika I karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinainano n ana titiraki ao aio kaekana. Iaan te kainibaire n te tai aei te scholarship policy ao aki butimwaeaki ataei ake a kaboaki reirei man te Tautaeka ao n tia n aki bwaati aia kooti tabeua. Ni manga kona n reke aia scholarship ma a kona n reita aia reirei rinanon te katango mwane n aron te loan scheme.* Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei ae ko karineaki riki mai Tarawateinainano.

Hon.Birimaaka Tekanene : E rabwa te Minita n ana kaeka ao N na bubutia te Minita bwa te kainibaire are e mwaneweia, ataia kaaro. Ao are a bubuti rinanoana.

Aio te bubuti are e kaineti ma ataei ake a bon rooniia imwin aki bwatin aia course ao a tia ni karaoia bwa kanga te nanomaraki irouia. Ao a kabwakai bon rooia ni kabooa mwiin te kooti are a tia n aki bwaati. Ao n te tai aio ao a manga bwaati.

I ataia bwa iai te loan are tao e na tauraoi nakoia ngaia are a bubuti bwa tera ngke a manga kona ni bon manga bon kaokaki nakon te scholarship. Bwa are a tia ni kabooa mwiin te course ake a tia n aki bwaati n te tai anne. I a bubutia te Minita.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei temanna ni buokan ana titiraki.

Eng, are te loan scheme arei iai te special loan scheme ao iai are bon te loan scheme.

Ao aikai n aron te motinnano are e a bon tia ni baireaki ni kanoan te motinnano. Ngke e moan karaoaki te arranging ao e kangai. Bwa ataei ake a manga loan iaan aio ma a bwaati ao ana aki kabwaka te loan. Ma ngkana a loan scheme aikai ma a fail ao ngkanne a tarau ana kabwara aia tarau nakon te DBK, ma ngkana a bwaati ao aki. Ao e titebo ma ngke e a bwara naba aia loan ngke a bwaati. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei are am titiraki.

Hon.Birimaaka Tekanene : Ko rabwa te Minita n am kaeka. Ao tao eti bwa tao iai te loan scheme anne. Ao tao ngkana aki bwaati ao tao a manga tarau iai.

N na bubutia te Minita bwa tera ngke e kona n noora te itera aio. Bwa are aio bon tangin bwanaaia kaaro. Aki tangiria ni manga loan are bukina are a manga tia n rootaki n te loan are mai imwaina. Are a karaoa iai buokan aia ataei bwa kanga bon katuaeakia ma aia ataei n aron are te kanganga are a mena inanona.

Ngaia are I a bon kawenea nakon te Minita te bwana ni bubuti, te bwana ae mangori. Bwanaia kaaro tera ngke e kona ni manga noora riain te itera aio. Ao ni kona ni karekea taian rinanoana ae te kainibaire n te tai teuana e kona ni manga iai itera tabeua akana ana manga kaoti. Ma tao e a bon riai inanon taina ma angaraoina.

Ngaia are I a bon tabeka bwanaaia karo ao ataei ake a rootaki n te itera aei nakon te Tautaeka, ngkana e kona ni manga rinanon aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao N na anganiko riki te Minita ae ko karineaki.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki. Ao e koaua bwa e a bon wene ni maan naba te naan policy aikai.

Ao tao aio te tai naba teuana ae kanoan aia mwakuri ara koraki. Ana manga rinanon te scholarship policy aio. N te aro bwa e aonga n reke bwaai aika a boou aika a kataaki ngkoa ngkekei ma ti nang manga rinanon aikai. Ao antai ae e na ataia ao ti na manga karina arei ibuakon

te iango bwa e aonga ni manga reke katabetabean ara Ministry aei. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao N na anganiko te Tia Tei are am titiraki te titiraki aio am kabanea buokan am titiraki.

Hon.Birimaaka Tekanene : E rabwa te Tibiika ao ko rangi n aitau riki te Minita ngkai ko tauraoi riki ni butimwaea te itera aio.

I a bon tabekarake bwanaaia kaaro ao ataei ake ataei riki are ngaia ara future. Taan kairiri nakon taai aika ana roko kai ko kona n noora te itera aio. Ao ti rangi ni karabwarabwa a oti rangi n tauraoi ni ibuobuoki. Ti nang tauraoi n reitaki ma ngkoe ibukin kabwaiaia ara ataei ao ibukin Kiribati nakon taai aika ana roko. Ko rabwa te Tibiika ao e a bon bane naba au titiraki mai ikai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao iai buokan anne mai iroum te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei riki ni kabanean buokan ana titiraki. Are kanga ai te tai ni manga review kanga te naan policies. Ma ti a bubutia naba bwa antai ake a babairea aro n te itera n te Finance ke te DBK.

E kona naba n ae ti reitaki n tekateka ma ngaia bwa tera naba arora n raa ibukin te loan aio. Katamaroa riki nakon taai aika imwaira te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kai ti a tia n ara titiraki ao ti nang manga kibara ara titiraki are imwina are nambwana 26 iaon ami Ota Beba. Ao e na tabekaki mai iroun temanna te Tia Tei ae karineaki man te abamwakoro ae Abaiang Hon.Betero Atanibora te Tia Tei ae ko karineaki.

TATAREN MWANEN TE BEN IAON ABAIANG

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa te Tibiika:-

N na bubutia te Minita are e mena mwanen te ben irouna. Bwa bukin tera ngkai e taretare mwanen te ben ao n aron kaongoau irouia au botanaomata mai Abaiang ao e maan aki bwaka mwanen te ben man Tianuare ao Beberuare. E kona ni kabwarabwara bwa tera baenikain mwanen Abaiang taiaoka?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao e na kaekaaki am titiraki aio ngkanne iroun te Kauoman ni Beretitenti are bon Minita naba ibuki nte mwane ae Hon.Dr Teuea Toatu te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa ana titiraki temanna raou n Tia Tei ae

karineaki mai Abaiang temanna ao aio kaekana:-

I kukurei n taekinna bwa akea taren mwanen te takataka iaon Abaiang inanon Tianuare ao Beberuare 2025. Ma bon iai te iremwe ni irekereke ma te mwakuri ni kakaae ae waakinaki.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao e a nakon ngkanne te Tia Tei are ko karineaki are am titiraki te titiraki buokan am titiraki te moantai.

Hon.Betero Atanibora : E rabwa te Tibiika ae ko karineaki are bon te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te Minita n te mwane.

Ngaia e teretere bwa ngaia e bon aki baenikai te mwane ibukin Tianuare ao Beberuare. Ma iai kakaae akana a karaoaki tabeua. Ngaia tao e karika baenikaina ke rokon te mwane inanon te tai anne.

Ngaia I kan butia te Minita bwa e aonga n ae e kabwarabwara bwa tao aonga naba n ota ara botanaomata. Bwa are a tabetabekia bwa te issue ae e rangi ni bubura ao ngaia bon iai te mwane. Ma e kona ni kabwarabwara bwa tera te mwakuri ni kakae are e karika te iremwe taiaoka raou n Tia Tei te Minita ae ko karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa buokan te titiraki ao tao e koaua bwa N na kamatata riki te moan kaekaeka. Bwa are tein ana titiraki raou n Tia Tei kanga e taekinna bwa e aki bwabwaka te mwane inanon Tianuare ao Beberuare ibukin tataren te mwane.

Ma n aro nte rekooti inanon baira ao a bane n nako mwaane akanne. N aekakin e nako te DW nambwana 56 n 26 n Tianuare n te ririki aio ni mwaitina $194 te ngaa iai ae e a manga nako naba ni 28 n Tianuare ae te DW nambwa 101 ae mwaitina $191 te ngaa. Iai te mwane ae e a manga nako n 13 ni Beberuare n te DW ae nambwa 204 ae mwaitina ae $193 te ngaa.

Iai ae e nako inanon Maati 6 DW nambwana 283 mwaitina $193.5 te ngaa ao iai ngkanne ae e nakon 25 n te namwakaina ae DW nambwana 348 ao mwaitina $159 te ngaa.

Are ngkanne te ikota ni mwane ae e a tia ni kanakoaki nakon Abaiang inanon Tianuare ao Beberuare ao Maati ao e nakon te mwaiti ae $931,500.

Are nanona e bon bwabwaka mwaane n taai akanne. Ngkanne tao ana titiraki raou n Tia Tei ae kangai

kai bon ngaia are e bon bae te mwane aei ni moan te ririki. Kanga imwain banen te ririki ae nako ti aki ti Abaiang bon ni kabane Kiribati.

Bwa are kanga bon iai te bwai ae noraki ae bon kamimi. Are a bon bane naba n roko tangiran te mwane mai irouia taian bobooti. Ae iai ae e nakon $60 tabun te ngaa, iai are a bon oro naba ieta.

Ao ngke a karaoa aia mena kain te account ao a bon ataia bwa bon iai bwaai aika aki rangi n raoiroi. Ngaia are e a taonaki moa te babaire ae ti kanakoa.

Ti kangai are ti kanakoa man $5 te ngaa rikaaki. Ao akana iaona katikua bwa e na karaoaki te investigation. Ao e bon eti bwa ngke e a karaoaki te investigation ao teuana te abamwakoro I aki kan taekina te abamwakoro anne. Ao e kuneaki bwa teuana te bobooti bwa iai te kabua ae $65 te ngaa.

Bwa are te mwaiti are e koreaki bwa aongkoa e katineaki, e kee nakon te mwaiti ae e rangi ni bati are e katineaki ao kakaea kanoana ao $65 te ngaa.

Ngaia are anne bukina ngkanne ae karaoaki. Ma n aron ae karaoaki aio ti aki ni kabane abamwakoro. Ma are ibukin ae kanga e a bon kanamakinaki bwa titebo ma iai te takakaro ae karaoaki.

Ngaia are e a katokaki moa te bwaka mwane nakoia aba nako kanga imwain tokin te ririki. Ao ngaia anne ngkanne.

Ao te bwai ae kakukurei ngkai bwa a tia ni bane nako mwane a itiaki.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Te Tia Tei riki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Betero Atanibora : Ngaia e rabwa te Tia Babaire. Ao e rabwa te Minita n ana kabwarabwara ao I taku bwa e bon bwaranako raoi ao a bon ongo ara botanaomata te kabwarabwara n aron anne.

Ao e koaua n aro nte rongorongo teuana are a taekinna. A taku bwa e bane mwanen te Kauntira n Tianuare ke tao e roko te DW anne ao e bane mwanen te Kauntira.

Ngaia are tao e reke te aekaki ni keiti anne. Are same naba ma Beberuare.

Ngaia are tao e reke te kanganga anne ma ngkana tao e kona aio ni kakoauaki bwa anne aia rongorongo aomata. Ngaia are e kakawaki ae ti bon nikiria n aron ae atai ate Kauoman ni Beretitenti. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu ; E koaua e rabwa riki buokan te titiraki ao te kamatata iaon anne. bwa anne ngkana e bane te mwane ao anne ngkanne e bon okoro ma are e bane mwanen te takataka.
Bwa anne ngkanne e a bane te RPC iaan te Tua ao kawaina ko aki taninga are e na bane ao ko a tibwa bubuti. A tia n tuangaki taian treasurers ni kabane taan tia mwane ni Kauntira bwa ana riai ni kaman kaoka aia return imwain are e tare te mwane anne.

Ao anne ngkai ae ti noria irouia angiia te naan island councils a tibwa karokoa aia return n te tai are e a bon rangi ni kororo te tai ai. Ngaia are e kona ae e reke iai te mwane.

Ma are ngkana a bon karaoa aia babaronga are ana kataia n tuuka taren te mwane. Are ti aki taren te mwane ma are taren te mwane are e kakanakoaki nakoia are te RPC ao e kona ngkanne n totokoa tataren te mwane anne.

Ma are e koaua bwa n aron tein te titiraki ngkai ao tao e koaua e a bon tia naba n taekinna raou n Tia Tei are e aki bane mwanen te takataka. Ma tao e koaua tao e bane te mwane are inanon bai nte Kauntira. Ao anne ngkanne are manga te issue teuana are bon taben te treasurer bwa e na riai ni kaman karokoa ana return imwain ae e kona n tare te mwane. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao kai e a bon rauaki te Tia Tei ae karineaki are ana tabeka te titiraki aio ao ti a nakon naba ara kabanea n titiraki iaon ara Ota Beba n te ingabong aio are nambwana 30. Ao aio are e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Birimaaka Tekanene te Tia Tei.

KATAMAROA NAKON KAWAI AKE AKI TIMANTI IAON TARAWATEINAINANO KAI A BON RANGI NI BUAKAKA

Hon.Birimaaka Tekanene : Ko rabwa Hon.Speaker ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 30 n te Ota Beba ae kangai taekana:-

I a butia te Minita are tabena bwa taian kawai rinanon kaawa aika aki timanti iaon Tarawateinainano ake a toma nakon te kawai are e korotaa a bon rangi ni buakaka, ao n aki kamwengaraoi. E kona te Minita ni karababa ana ibuobuoki ao n noora riaina bwa e na katamaroai?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita man te Botaki ni Mwakuri are e tabeka ibukin

Katein Abara ao Tautaeka Inanoa Hon.Harry Tekaiti e nakoim te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa Hon.Speaker ao tao e koaua tao n te ingabong naba ae tamaroa aio I a kauataaoi bwana ni kamauri. N reitai ma au abamwakoro ae Tarawateinaieta mai Buariki nako Buota n reitaki ma te Botaki ni Mwakuri naba are I tei ibukina n te tai aio n anga te kamauri nakoira ni kabane. Ao ni kamaura riki te Tia Tei are ana titiraki te titiraki aio ao bon taan ongora ni kabane ao kain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni Mauri. Ao aio au kaeka ke ana kaeka te Tautaeka:-

Te Tibiika e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni maroro ma ara Kauntira aika BTC ma TUC ni kaineti ma te kainnano aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita N na anganiko te Tia Tei are ko karineaki are am titiraki buokan am titiraki te moantai.

Hon.Birimaaka Tekanene : Ko rabwa te Minita ae ko rine n am kaeka. Are ko tauraoi ni maroro am tabo ni mwakuri ma taian Kauntiran Tarawateinainano. Buokan te titiraki te Tibiika.

N te tai aio te kanganga ni irekereke ma kawai aikai a bon rangi ni bongata ao n aron kaongoakiu ao butiakiu. Bonriki, Temaiku, Ambo, Banraeaba, Teaoraereke ao Nanikaai a bon rangi n rootaki kawaia ao a bon rangi ni buakaka.

Te maroro te Minita are ko mwaneweia ao N na bubuti bwa ta oni ngai ae e na karaoaki te moan kuata, ke te kauoua ni kuata. Tao e a tia ni kaainaki nakon te Kauntira are tao kona mwakuri ma ngaia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E koaua I kaitaua te Tia Tei mai Tarawateinainano ni buokan ana titiraki ao eng. Tao e na uringa tao N na iraorao ma te Tia Tei ao e koaua I rangi ni kukurei ngke e roko te titiraki aio inanon baiu.

Ao I a bon tia naba ni karaoa te maroro. Tao e koaua n te tai aio ao au kaeka, ao imwin te kaeka are e a tia ta oni kaweneaki nakon te OB. Ao ngai I a bon tia ni karaoa te maroro ma ana Kauntira te Tia Tei. Ao riki bon aia Mayor ngke ti kauka aia induction workshop ni wiiki aika nako.

Ao I rangi ni kukurei n taekinna bwa ngaia bon au Kauntira n Tarawateinainano teuana ngaia bon iai naba ana kataumwane ibuki nte naan access road te Tibiika.

Ao te mwaiti ae $15,300, nanona kanga a tia naba ni karaoa aia tibwatibwa iaon kawain ana tabo te Tia Tei. Ao riki I rangi ni kaitau nakon te TUC ngkai e kona ni karaoa aio. Ao e katautauaki bwa iai tibwan te naan access road ae $900 iaon teuana.

Ae aio e na bon mwanenna te Kauntira iaan ana kataumwane iaana Hon.Speaker.

Ngaia are tao I a bon tia ni maroro ao tao iaon kawaina ao e rabwa ngkai e mwemwe te titiraki aio.

Ao tao e a bon tibwa reke naba au tai ni kona n noori ao ni maroro ao n ataia, bwa ngaia bon iai nnen te Kauntira ni kona naba n tobwa ana kainnano tao ana botanaomata iaon tao te area are e tararuaia Hon.Speaker.

Ngaia are e rabwa tao au kantaninga bwa a ongora ngkai kain TUC ao I taku naba bwa Kauntira akana a bon rineaki man te naan ward akanne au kantaninga bwa a tia naba n roko bwanaia ao tao au kantaninga bwa e nang riai ni mwakuriaki ao bon iai te kataumwane iaona.

Ma I rangi ni kakaitau naba bwa te Minita n te MISE, e a bon tia naba tao ibukin aia bubuti Kauntira ake a roko nako nanon bai nte Minita. Ao I rangi ni kaitaua te Minita bwa ngaia iai naba kanga buokaia Kauntira ngke a bon roko ni bubuti buokana man ana aobiti.

Bwa e tauraoi naba n anga ana bwai ni mwakuri ao tao iai ngkanne tao kaboan tao boon te bwaa, ke tao te overtime ke tao tera.

Ao ngkanne I a kukurei naba n taekinna bwa are iai ngkanne te $900 are ibukin te naan *access road* akanne. I taku bwa e kona ngkanne ni ibuobuoki nakon itera ta oni kabanemwane akana ana Kaitara nakon te bubuti aei.

Au kantaninga ti nang riai ni kibaria n te tai ae waekoa ngkai bon te kainnano. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao N na anganiko te Tia Tei ae ko karineaki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Birimaaka Tekanene : Ko rabwa Hon.Speaker. Ao I rangi ni kaitaua te Minita ngkai e a tia n rangi ni progress aio ke e a rangi ni waaki aei.

Ao I kaitaua naba te Kauntira ngkai ana kataumwane ngkana eti ongou, $200 te kataumwane nakon te access road.

Te Tibiika kanga e kakawaki naba au tai aei I a kaitaua naba te Minita n te MISE. Bwa iai te bubuti ae roko rinanon te Kauntira ao ti aki moantai

ni kawaerakea nakon te Minita ae karineaki ma ana taan mwakuri. Ao e tobwaaki n te tai anne te kanganga anne.

Ngaia are kanga bon ti te bubuti riki ni kaunga. Bwa are ngkai te kanganga n te kawai aio e bon roota maeun te botanaomata naba. Ma tao te kanganga riki are te mwamwananga inanon tain te kakarau. Iai ake a tia ni kabuanibwai iai ao te naan kaako.

Ngaia are ngkana arona bwa te Tautaeka e kona n noora iterana anne ni manga buoka riki ni kamarurunga te Kauntira.

Bwa are te Kauntira e a bon tibwa iaiangoa marurungina n tobwai kanganga aikai.

Ti a bubuti nakon te Minita am boutoka riki nako iai ao riki tarim te Minita n te MISE kai bon korakoran angan baina are bwaai ni mwakuri akanne.

Aio au kakaitau ao au karabwarabwa ngkai e kona n noraki te kanganga aio ao tao ti a bubuti mwakuriana n te tai ae waekoa. Ko rabwa te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E koaua I kaitaua riki te Tia Tei ae ti bon ongora. I taku bwa e bon reke naba ongoraan tariu aio.

Ao ara kantaninga ngkai e bon irekereke ma tao e rabwa te tai aio e rabwa tabekakina. Ao e koaua bwa ko aki rangi n ataia bwa tera te naan kanganga ma e rabwa bwa are bon anne kawaina, Taan Tei ao Kauntira ake a rineaki man te naan ward bon taan karokoa bwanaia aia botanaomata.

Ma e koaua bwa are e bwaka man buokan au kaekaeka te Tibiika. Tao bon teuana riki te bwai ae e rangi ni kakawaki n te naan access road akanne. Bwa ngkana bon iai te land issue ae tao e tuai n eti taekan te access road akanne. Ao tao e na bon ni iai te bae teutana.

Ma ngkana te naan access akana a itiaki iaan tao tuan te enuaromenta ke tao te aba ao au kantaninga bwa tia riai ni kibaria kai bon iai naba ana mwane te Kauntira n te tai aio.

Ngaia are tao bon ti anne ae I mwaninga ni kaman kabwarabwara. Ao I rangi ni kaitau bwa aio I taku bwa bon te kaai n reitaki bon te cooperation imarenan au ministry ma te MISE.

Ao I taku bwa aio ti na bon kaai n taraia bwa e na tobwaaki kainnanoia kain Tarawateinainano. Ao ti nanokawaki naba n ongo ngkai iai

aika a tia ni motirawa tao a kabuanibwai iai.

Ma e aoria bwa are kai bon taben te Tautaeka e na tobwai bwaai ni kabane ao ko rabwa te Tia Tei ngkai ko uotia n te tai aio. Ti na kibaria bwa ti aki n te kuata ma tao n te tai naba ae waekoa te Tia Tei. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kai bon akea naba buokan ana titiraki ae karineaki. Ao ikai are e a bon bane naba kanon ana ara Ota Beba n te ingabong aio ao bon bane naba kanoan ara Ota Beba n te bong aio.

Ao tao imai ikai ikanne ao I a kukurei ni kabwara te Auti ma ngkai ao tia manga kaitiboaki nakon te ingabong te aoa 10. Ao e a bwara te Auti ngkai.

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: N te ingabong aio ao ti a angan te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Birimaaka Tekanene bwa e a kairira n te taromauri n te ingabong aio, te Tia Tei.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Honorable Tibiika ao ti a nano teuana naba.

N aran te Tama ao Te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi

Tamara ae moan te maka are ngke moan baai ao tokin baai ti karabako n aron am tangira ma am tararua n taainako nakoira ko aki toki n anganira man te bong teuana ao teuana. N te ngaina aio tamara ao ti a bane ni botaki ian mwaneabara aio bwa ti na waakina ara bowi ibukin kabwaian abara n taai aikai ao n taai aika na roko.

Raonira n taainako mai moana ni karokoa tokina akea ara konabai akea wanawanara bwa ti man a kantaninga are ngaia ti na mwakuri ma ngaia ti aki bukin nanora ma ibukin nanon ao ibukin nanon te botannaomata. Ti a butiko raonira inanon kanoan te bong aio kairira ni kabane bwa ti na karaoi tabera ibukin ara botannaomata. Aikai ara tataro ti kaniko n te tai aio

Ao ti ana ana tataro te uea.

Tamara are i karawa e na tabuaki aram e na roko ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana i karawa anganira n te bong aei kanara ae ti a tau iai ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ao tai kairira nakon te karirriaki ma kamaura man te buakaka Amen.

N aran te Tama te Nati ao Tamnei ae Raoiroi Amen.

Kiraaka: Te Kaongora mai iroun te Tia Tei mai Tarawa Teinainano ae Hon. Tebuai Uaai.

KAONGORA

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawa Teinainano

TE KAKAITAU NAKON TE TAUTAEKA IBUKIN ANA KATAUMWANE AE $23 MILLION IBUKIN AIA MANE KAARA

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au kaongora bwa bwanaia kain Tarawa Teinainano ni karabwa te Tautaeka n teimatoana ni kabwabwaka te mwane ni kara man te ririki 2016 n te mwaiti ae $2.9 te mirion ao n te ririki aio $23 million.

Tia Babaire iai te mwane te Unimwane ae I maroro ma ngaia ao e

tabeka ana maroro nakoiu ae kangai ao e teke nanou iai te mwane ni kara bon ibukin buokaia kaara ake aki mwakuri n te tai ae nako e aranaki bwa te mwane ni karine man te tai aio ao e aranna te unimwane aei bwa te mwane ibukia kaara ake aki mwakuri ao e rotaki nanou iai te Tia Babaire ao e a rio te iango mai iroun te unimwane aei. Ae kangai bwa ea bia kaboraoaki te kainibaire ma te mwane ni Penson ae bwabwaka nakoiu ma te mwane ni kara.

Ngkekei te Tia Babaire ao e rereke nakoiu te mwane ni Penson ibukina bwa I aki Tia Tei ao n te tai aio e a toki ngaia are e bia kaboraoaki te mwane ke te kainibaire ibukin te mwane ni Penson ma te mwane ni kara. Tia Babaire e boutokaki au kantaninga aio irouia Taan Mwakuri tabeman ara mwakoro n ara kaawa ae Temaiku a bon ongo bwanau bwa a rangi ni boutokaia. Bwa e a riai te Tia Tei ae taetae n akea ana mwane ni kara ao aio ngkane au reta ni boutoka te koaua anne te Tia Babaire ae I koreia nakon Te Minita ao te Tia koroboki n te MWYSSA ao ti kangai.

I a bubuti bwa e nang toki au mwane ni kara man te namwakaina ae na roko e na aki manga karinaki n au account ao I angan Te Minita n te tai naba ae waekoa ao te Tia koroboki.

Tia Babaire man au kaongora aio ao I taku bwa e boutokaki te kantaninga aio bwa e a bati n tau kabonganan te mwane ni kara ti na kabongana n ae riai riki ngai ae Tebuai ae te Tia Tei mai Tarawa Teinainano bwa e a riai n toki au mwane ni kara ni moa man May n te ririki ae na roko kabwara au bure n te ririki aei ao anne ae nang boutokaki irouia kain Tarawa Teinainano.

Man au maroro aikai te Tia Babaire ao e boboto te kantaninga aio mai iroun te unimwane aei ao mai irouia naba ake I maroro ma ngaia I a bubuti bwa e a bia butimwaeaki au maroro aei ma te nano ae itiaki ao e tamaroa ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei iai ngkanne 5 te titiraki ae kam na kona n titiraki iai Taan Tei aika kam karineaki nakon te tia tabeka te maroro ao I nora ikai ana taura te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon e nakoim te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tia Tei kam na bane ni mauri n te ingabong aio n reitaki ma te Tia Tei are ana statement n te statement aio.

Au moan titiraki te Tibiika n te ingabong aio e kangai. N taai akekei ngke e moanaki aia mwane kaara n ana Tautaeka Anote Tong are kairaki n te party ae Boutokaan te koaua ao ko aranna bwa te kanre ko aranna

bwa te kanre ao tuangira kaara bwa ana aki anaia ibukina bwa a bon tararuaki irouia aia botannaomata ko aranna bwa te kanre. E aera ko bibita tarakim kanga ai aron te kikako are ko mena irarikin te bwai ae e roro ao ko roro e mainaina ko a manga mainaina ko manga bita ngkai am koaua bwa ai katamaroam nakoia kain Tarawa Teinainano.

Ai tera ngkai ai te Ice cream ma ko nang anaia nakon am account n tibwatibwaia nakoia kain unimwanen Tarawa Teinainano anne au titiraki

Tibiika: Tia Tei e a nako e a tia nako am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Ao e uara anne

Tibiika: E nakoim te Tia Tei are am tabeka te am statement I a kanakoa nakoim bwa ko na kaeka te titiraki ane teuana anne.

Hon. Tebuai Uaai: Tia Babaire ai kanikanra ao ai tonura te Tia Tei bon akea naba au mwanewe ae kangai bwa N na tibwatibwa au mwane ni kara nakoia kain Tarawa Teinainano an tai ototo ko a bibitiaki bwa ai bon te tia ototo ngkoe.

Tia Babaire e kaokoro ae I tabekia ngkai arei ngkoa kanoan te tai ae nako e a tia. Ti a tokara ngkai te waa ae boou ao aio bon nanoia kain Tarawa ao a bon ongo ao ngkana a taku kain Tarawa bwa I kairua ke a tuanga te Tia Tei aio ma te Tia Tei ko rabwa n am titiraki ma I ataia bwa ko aki kakauongo ko bonokau teutana ko aki kakauongo ao I bon koaua akea au taeka ae I kangai bwa N na tibwatibwa au mwane akea .

Akea au taeka anne ma I ti kangai e na toki au mwane ni kara ngai ngkana ko aki kan katoka am mwane ni kara ngkoe tai katokia ma ngai bon ngai ao I anga rabwatau aio ibukin te koaua te eti ao te riai ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa ngkanne are imwina te Tia Tei temanna mai Makin e nakoim te floor.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e koaua ti na bon kamaurira moa inanon te ingabong aio kam na bane ni mauri.

Ao I karabwa te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano ngkai e a tia kanga ni baeta nanona inanon te ingabong aio n anga ana karabwarabwa ao aia iango aika tamaroa te Tia Babaire. N ongongorau ao iai au titiraki iai au titiraki ae I kan titirakinna bwa kanga tera raoi oin ngkai e nang taraia bwa tao ngaira ake ti a roko n te 60 ke tao ti nang moanna ni kara ao tao ti nang aki kona n anaa ara

mwane aikanne Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin.

Te Tibiika te oi ni kantaninga ni koaua e bon boboto man ana taeka te unimwane aei ao e maiu taningana n ongo bwa I bon kangai. Ibukin karinean nanomi ao n anga rabwatau ae bon ti ngai bwa e na bobitiaki iaon te kaibangaki bwa e na akea au mwane ni kara. I a kabwara bure ngkana tao e koaua bwa tao iai rotakia aia ana 60 ma bon ti ngai te Tia Babaire I aki kangai e na tieuataake.

I a karautaeka I a karabwara bure ngkana tao e nanonaki ma bon akea au mwanewe ae kangai bwa e na e tieuataake Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne are imwina bon te Tia Tei temanna naba mai Tarawa Teinainano Hon. Birimaaka Tekanene e nakoim te Tia Tei.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa te Tia Babaire tao imwain ae N na waaki ai bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane ao riki kain Kiribati mai Makin nako Arorae n tamaroan te ingabong aio kam na bane moa ni mauri.

Tia Babaire I a karabwa te statement ae kawaerakeaki aio are tabekaki mai iroun raou temanna te Tia Tei mai Tarawa Teinainano ibukin buokan kainanoia ara kaara are aki toki ni kakatei rain n anai mwane ni katei rain bwa ana kauka aia akaunti ao a katei rain naba ngkana e a reke aia ATM bwa ana buta aia mwane.

Ao I kaitaua nanon te Tia Tei ngkai e tauraoi n anga ngaia bwa e na bobitiaki ibukia ana botannaomata Tia Babaire. Anganakin temanna te kariakaki bwa e na tei ibukin temanna ti aki te bwai ae tabuaki ian te Tua e kariaiakaki ao n aron otau tao ngkana iai ana maroro te Tia Tei ae karineaki ma rabwata ake a tauraoi nako iai ao tao ngkana e bon kona riki ni kabwarabwara te Tia Tei tao e a tia ni maroro ma tao antai tao te bank ke tao e a tia ni maroro ma te aobiti tera teuana.

Tao bon kara bwa are ngkana e anganaki te kariaia anne are bon iai te reke ni kai naba imwina ngkana arona bwa e na iai te kangaanga ao I taku bwa I a nang kaitaua te Tia Tei n ana iango ae e a mwemwekia aio bwa tera ngke e kona riki ni kabwarabwara ni kamatataa te itera anne. A tia ni kariaia taabo tao n aron te bank bwa e na tauraoi ni karaoa anne tao tera riki bon te tia

angana ana mwane e aonga n ae e a bon matata riki aio nakon te botannaomata Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei e nakoim te tia tabeka te Statement.

Hon. Tebuai Uaai: Tia Babaire are ieta tariu n Tia Tei mai abara ae Tarawa Teinainano ae te aba n tobwa.

Tia Babaire N na katurua raoi n te koaua n te eti ae e akea kairuana. N te ingabong aei 34 te miniti imwin 9 ao I tarebon nakon te Bank ao I bubutia te Bank bwa iai ana Tua ke I tabuaki ke e tabuaki temanna te kara bwa e na anga ana kariaia nakoiu ae N na uotia nakon te MWYSSA bwa ana mwane ni kara e na karinaki inanon au account. Akea tabuna te Tia Babaire bon te akea ao e kangai te taeka ao e rabwa tariu ae te Tia Tei ngkai ngaia naba temanna ao N na butia bwa ti na kaai n anga nanora bwa ana rin mwane aikai inanon ara Akaunti ao ti na tauraoi ngai ma ngaia bwa ti na angania ara kara ti iaon Tarawa Teinainano ae mai Bairiki nako Tanae.

E taku te taeka naba Tia Babaire man te Bank ai bon au bwai ngkanne ma te kara bwa ngkana imwantiaka ao e na bon reke kaim ni koauana akea tabuna. Ko rabwa Tia Babaire ao I a bubutia te MWYSSA bwa e na butimwaea au reta aia reta kara.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei I taku bwa e a mena.
Ngaia ngkanne are imwina Te Minita n te MWYSSA I anganiko am tai ngkanne.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae N na waaki ao N na manga reita te bwana ni kamauri nakoira ni kabane kam na bane ni mauri.

Te Tia Tei ae ko rine Hon. Tebuai Uaai n tabeka te bwana ni karabwarabwa ao ni kakaitau ibukin am maroro n te ingabong aio ae tangiraoi ao I tei irarikim ao man raoniko ibukia ara botannaomata aika tangiraki iroura iaon Tarawa Teinainano. Au titiraki ae kangai ko taetae iaon te Tua ke bon am anganano ao I a reita kabwarabwarana au titiraki ngkana ko familiar ma te Tua ke te Legal Process iaon te Power Of Attorney.

Bwa ko na tei ibukia am aomata ian te Tua ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei

Hon. Tebuai Uaai: Tia Babaire I a kabwara au bure bwa ti aki ngai te Lawyer ma aio bon au anganano. Bwa ngke I buti naba n taai aika

nako Tia Babaire ao I karaoi taian anganano n akea te Tua.

I aki ataia bwa a biri rinanon te Tua ke aki, aio Tia Babaire taiaoka I bon karaoa aio bwa bon ti au anganano ibukia au Unimwane ao ake a kan kabongana ana kabongana ake aki aki. Ma ae au anganano ibukin au mwane ni kara Tia Babaire ibukina bwa e taku te kainibaire ngkai I Tia Tei e toki au Penson e a bia kaboraoaki ma au mwane ni kara bwa e na toki au Penson.

Ngkana I a manga aki Tia Tei ao e na bwaka nakoiu au Penson ao au mwane ni kara aio te katamaroa Tia Babaire are I kitekiteia ngkoananoa bwa ti aki ti karakaan te mwane ni kara ao N na reitianako teutana Tia Babaire. Bwa I maroro ma temanna te unimwane ao e taku ngkana e karaoaki naba te kainibaire ibukin te mwane ni kara ae boraoi ma te mwane n riiti are iai taina bwa e raka ningai ao e raka ningai e a bon nakon anne te Tautaeka.

Ao I karabwa te Unimwane aei bwa e nang ni iango mwaka ao I karabwa bwa e rangi ni boutoka te Tautaeka akanne au kaeka ao Ko rabwa Te Minita ae karineaki ao I kabwara bure ngkana arona bwa tao iai tibanakon au kaeka kabwara au bure Tia Babaire ao Tarawa Teinainano ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne te kabane ngkanne n titiraki n te ingabong aio are e koro te kanimaua n titiraki I a kanakoa nakon Te Minita n te Aono n Raina ao Rawaki e nakoim Te Minita Hon. Mikarite Temari Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau Honorable Tibiika ngkai ko anganai au tai ao e kakawaki bwa ti na kauka ana iango tei Kiribati iaon ana maroro tarira ae karineaki mai Tarawa Teinainano.

Ti kakoaua ngaira ni kabane aika ti tekateka inanon te Auti ni Maungatabu aio bwa kaara, kaara a nang kakawaki iroura a bura ieta ao a bura naba ieta ao a rine iroun te Tautaeka ae ngkai ao naba iroun Tobwan Kiribati Party ae kabuta Kiribati ngkai. Te mwane ni kara Tia Tei ae ko karineaki moan te kakawaki a riai n reke tibwangaia kaara bwa bon ngaia aika karika matara nakon te aonnaba aio. Ngke akea kaara ao akea ngaira aika ti tekateka inanon te Auti ni Maungatabu.

Te Tautaeka aio ae Tobwan Kiribati Party a mimitong ao e karineia ngkana ko mwaneweia bwa a nang toki aia mwane kaara ao ngkane e bubutiko ao e taona tabon inaim te Tautaeka bwa e bon bia reitinako aia mane kaara ibukia kaara ni kabane ake mai tabon Kiribati ni kabuta. Au

nakoim te Tia Tei ae ko karineaki ko boraoi ni iango ma ae nanonna te Tautaeka ngkai irarikin are bon tao buraran nanom kea ki raun nanom. Ko boraoi ni iango ma te Tautaeka aio ae na reitinako aia mwane kaara e ngae ngke iai nano buakam iai e na reitinako n akea tokina bwa a mimitong ao a bura ieta ara kara iroun Tobwan Kiribati Party ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei N na kaokia moa nakoim.

Hon. Tebuai Uaai: Tibiika ko rabwa N na abokia mai inanou bon akea mwanewean ae aia mwane kaara ni kabane mai tabon Kiribati nako tabona e nang toki N na katurua riki. Bon te akea ae bon te akea taekan aia mwane kaara bwa e nang toki.

E bura ieta te Unimwane e rine ieta te unimwane I karinea Tia Babaire akea buraran nanou te Tia Babaire e kona ni iai buraran nanou ngkana ngaia e ongo Tarawa Teinainano akea buraran nanou bwa I kaea ao I karinea nanon Tarawa Teinainano bwa bon ti au mwane ni kara ti aki am mwane ni kara te Tibiika ti au mwane ni kara. Kam tarai ma matami ao e raoiroi ti au mwane ni kara ti aki mwane te Tibiika ti aki ana mwane tao tei Makin ti te Tia Tei.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei I taku bwa e aera arei e a matata am point

Hon. Tebuai Uaai: Ngaia are N na ti kangai Tia Babaire e taekinaki bwa e burara nanou e boraoi nanou ma Tobwan Kiribati ma ngkana aio ae mwaneweaki inanon te auti. Katurua raoi te tia maroro ao tai kaninganingai ni kanga bwa kanga bwa bon taiaoka.

Tibiika: Ngaia I taku bwa e a bane kanoan am statement ko rabwa te Tia Tei.

are imwina. I taku bwa akea te point of order iaon te mena, iai am maroro ao N na anganiko teutana am tai te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa au point of order ai bon reitan te bwana ni kamauri nakoira ni kabane ao nakoia kain Kiribati ti na bane ni mauri.

Ti uoua au point of order I a kaman kotea au bwatin aei ao titabo ma ko a manga kamatea au taura kanga I a kaman koteia ni moan moanakin ana maroro te Tia Tei bwa are I ataia.

Ao te kauoua kanga tao bon te titiraki iaon tenan Statement bwa kanga are kanga ai bon taekan te Tia Tei ae kanakoa bwa ti aki te bwai ae ibukin Kiribati ae bwanin ngaia ti anne ae I kan point of order iai bwa ti kantaninga riki taekan te mwane ao ngaia ai ti aki bwa ai bon taekana

ae nang aki anaa ana mwane. E bon kona ni karokoa anne nakon te aobiti ma ti aki te issue of National importance taekan ae nang aki bwaka ana mwane. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I karautaeka ngkana tao n arona bwa I kamatea am mic I aki eang iai are I kamatea ngkoa ibukin are e nang tibwa moan start te mena I taku ngai bwa e bure baimi ni kotea ami mic ma ngaia tao e aki kabwara te bure.

Ngaia I taku bwa ti nang nako nakon ara bwai, I a karautaeka moa te Tia Tei ae ko karineaki bwa are ti aonga n ae ti waaki nakon are imwina I a bubutiko te Tia Tei ae ko karineaki.

Ti a nako ngkanne nakon ara bwai are imwina I a bubutiko te Tia Tei ae ko karineaki. Ti a nakon ngkanne nakon ara bwai are imwina.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Titiraki ao kaekaia ao ara moan titiraki ngkanne ane tei n te ota bebwa n te tai aio bon te titiraki ae nambwana 31 ao e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake te Tia Tei.

TE BABAIRE IBUKIN ANA SOLAR LIGHT RAWANNAWI MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Tibiika ao I a moana au maroro ma aia taeka ni kamauri kain ae Marakei bon moa mai iroun Te Minita Unimwanen Marakei, Unainena, ataeina ao bon ngai ti anga ara kamauri nakoim Honorable Tibiika te Beretitenti ae ko karineaki te Kauoman, Minita te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane aika mena inanon te Auti n Tei n te tai aio ao moarara riki bon taan ongora iaon Kiribati ni kabane kam na bane moa ni mauri:-

Ao e kangai taekan au titiraki Tibiika

"I kan butia te Tautaeka ao Te Minita are tabena bwa e a bwaka iaa te babaire n ana solar light Rawannawi are e a tia n roko te tiim iaon Marakei 2023 ni karaoa ana Survey aio taiaoka?

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki ngkanne iroun Te Minita ibukin te botaki ni mwakuri ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora ae Hon. Tekeeua Tarati Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika ae ko rine I a reita te taeka ni kamauri n te ingabong aei nakoim oa nakoia kain am aobiti, nakon te Beretitenti te Kauoman, raou ni Minita, te Leader n te kaitara ao Taan Tei ni kabane ao ai taan ongora ni kabane. I a reitai ma kain au

abamwakoro ae Tamana ao n raonaki ma kain au tabo ni mwakuri ae te MISE ni kamaurira inanon te ingabong ae tamaroa aei kam na bane ni mauri.

Ao aio ngkanne au kaeka nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki :-

" I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Marakei bwa te karikirake ae te POIDIER are tabena karokoan te iti man otan taai iaon Rawannawi e a tia ni manga waaki ngkai ao e nang tauraoi ni katia te mwakuri aio." Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita, te Tia Tei moan buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: I a bon karabwa Te Minita ae moan te karineaki n ana kaeka nakon aia titiraki kain abau ae Marakei ao tera ngkoa te POIDIER?

Tibiika: Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki Tia Tei ao e koaua te POIDIER e nako man te taetae ni matang ae Promoting Outer Island Development Through the Integrated Energy Roadmap. Aio are kanga te karikirake teuana man te buoka ae man ana buoka te KETIP are ti taketeni abamwakoro iaon Kiribati ibukin naba kanga uarokoan karokon te iti iaon abamwakoro ko rabwa Tibiika.

Tibiika : Ngaia Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: I a karabwa Te Minita ni kananauan te taeka ae te POIDIER bwa ngaia bon te bwai ae tei ibukin te promoting ao Outer islands ke eang ai rarabwa naba ngke iai te tabo ae kanga e a tia n tabeakina naba kanga ara abamwakoro ake tao itinanikun abara ke taian outer islands.

E nang rabwa ngke kanga e aranaki bwa te POIDIER ngaia e bon raoiroi ma bon boirara nakoia kain ara abamwakoro aika uarereke. Ao reitan au titiraki tao ningai ae n roko iai i Marakei?

Tibiika: Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki Tia Tei ao e koaua kanga n ara workplan ae ngkai ao angkoa ti kantaningaia bwa e na roko i Marakei n rabanen te ririki aei karokoan te karikirake ae te karokoan te iti iaon tao ti Rawannawi moa ni moanaki ma tenan rabwatan te Tautaeka akana a menan te onaoraki ma te reirei ma ngkana iai nikiran te korakora. Kanga 50kw are ti na karokoa iaon Marakei man te karikirake aei ao ngkanne angkoa a taketenaki moa ana tabo te Tautaeka akana a mena iaon Rawannawi

kawan te Tua ao ngkana arona bwa iai nikiran te korakora ao ngkane e a kona ni manga kabonganaki nakon auti akana a uakan ma taabo akane ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: I a karabwa riki Te Minita ae karineaki n ana maroro are e a tia n tuangira bwa ngaia e na roko nakon taabo aikane ao tao iraua te mwane ae na reke man te POIDIER anne?

Tibiika: Te Minita.

Hon. Moannata Ientaake: Ko rabwa te Tia Babaire Ko rabwa te Tibiika ao e koaua te karikirake aio te karikirake n aron are ti taekinna te karikirake ae bubura ao ibukin te korakora ae 50kilowatt ao e na bane iai te mwaiti ae 200,000 tabun tenga te Tibiika. Kabwara au bure I aki kona n accurate bwa I kataia ni kakaea te ware anne ma te mwaiti e nakon ae 260 tabun I aki nang koaua ma 260,000 tabun tenga ae na bane ibukin ara karikirake iaon Marakei iaon te karikirake ae te POIDIER ibukin Rawannawi ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao e a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ti a nakon ngkanne nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki are imwina nambwana 32 e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna mai Kiritimati, Kanto Teraina te Tia Tei.

RINEAKIA TAAN MWAKURI NAKO AOTITERIA AO NUTIRAN MAN ABAMWAKORO

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tibiika ao ai bon te bwana moa ni kamauri nakoira inanon te ingabong aio ni moa mai iroum te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, Kauoman, Minita ao ai bon ngaira Taan Tei, Taan Mwakuri ao kain Kiribati ake a ongora iaon te live stream n te tai aio. Bwanau ae moan te mangori kam na bane ni mauri

Ao I kukurei n te ingabong aio n tabeka au titiraki ae nambwana 32 iaon te ota bebwa ae kangai taekana:-

"E kona Te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa e kangara aron rineakia Taan Mwakuri nako Australia ao New Zealand man abamwakoro?

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te botaki ni mwakuri ibukin te kamwakuri ao karikirakean aia konabwai aomata Hon. Auria Kitina Te Minita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao imwain ae I anga ana kaeka te Tautaeka iaon ana titiraki temanna ae Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao I a manga reita te bwana riki ni kamauri. Bwanaia unimwane, unaine, kain Makin ni kabane n reitaki ma raou n Tia Tei te bwana moa ni kamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, te Kauoman aika kam karineaki, Minita aika kam karineaki, te Leader n te Kaitara ae ko karineaki ma Taan Tei ni kabane aika kam karineaki ao taan ongora inanon te tai aio.

Aio ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati :-

"Te rinerine ibukia Taan Mwakuri ibukin te aekieki nako Australia ma New Zealand e kaineti ma te kainibaire are e roko mai irouia taan kamwakuri a oni barongaki ma kain au botaki ni mwakuri" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei ae ko karineaki are am titiraki te titiraki ao buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Teribwa Taabe: E rarabwa Te Minita n ana kaeka ao buokan te titiraki te Tia Babaire te Tibiika.

E kona Te Minita ni kabwarabwara bwa terana taian kainibaire akanne bwa aonga n ataki irouia te koraki ae tabe n tataninga ngkai man abamwakoro ao riki man au abamwakoro ae Kiritimati ko rabwa.

Tibiika: Ngaia Te Minita.

Hon. Auria Kitina: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao I taku bwa e kakawaki iroun botaki ni mwakuri bwa e na tabangaki te kabwaia nakoia te botannaomata ngaia are e bon teimatoa aron reitakin au botaki ni mwakuri ma abamwakoron Kiribati ae bwanin rinanon kauntira n abamwakoro nako. Tabeua kainibaire ake I kona ni mwaneweia ikai are ngkai bon tokin te tai ao te tia kamwakuri ngaia are e bon karaoa te kabanea ni babaire ibukin rineakia ana Taan Mwakuri ao aikai kainibaire tabeua ake ana kona ni irekereke ma aron are I a tia n tabekia n te moan tai.

Ana ririki ni maiu te tia mwakuri, ana Gender bwa te mwane ke te aine, abwakina, rawawatana, abwabwakin baina, aron tamaroan ana taetae ni matang, iai ana driving license ke akea ao tabeua riki. Kanga aikanne bwaai tabeua aika rangi ni kakawaki mai iroun te Employer bwa ngkana e na rineia ana Taan Mwakuri n te kabanea n tai ao baikai aika na riai n taraia moa bwa ana rinanon ana kainibaire, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tibiika ao e koaua I taku bwa bon angina ara koraki a tia ni karaoi aia training a karaoi bwaai ni kabane ao ngkane I taku bwa te bae ae kakawaki bwa ana ataia bwa ngaia e rawata taian kainibaire aika abwabwakin te bai, ao tao raia riki ke kanga akane. Tera ngke inanon karaoa te training te Tia Babaire ao akanne taian criteria ake ana karaoaki bwa ngkana ko *meet* tenan criteria akanne ao tao ko nang tibwa kona n reirei.

Nakon are a kona ni karaoi aia training ni kabane ian te kantaninga are ana mwananga nako tinaniku ao ngaia *in the very first place* a bon aki *meet* tenan *criteria.* E kona nora riain anne Te Minita ae rine bwa tao te *screening* n te moan tai e na bon karauaki ni karaoaki e aonga naba n ae aki tataninga ara koraki nakon ae a tataninga ma te kantaninga are a tia ni karaoi bwaai ni kabane ao ngaia aki *meet* te *criteria* are mai itinaniku e rabwa.

Tibiika: Ngaia Te Minita.

Hon. Auria Kitina: E rabwa te Tia Tei riki ni buokan ana titiraki ao I taku bwa n aron are kanga I mwaneweia n aron moan bowi ngkoananoa ngke I kamatata ao tenan ibukin rineakia taan mwakuri ao I taku bwa man au tabo ni mwakuri ae te MEHR ao iai kanga bon ti uoua bwaai aika ti nang taraia.

N aron te *fitness test* ao te *English training* are angkoa e na riai n tamaroa aron aia taetae ni matang ara Taan Mwakuri ao aia fitness naba. Ma bon tabeman taan kamwakuri mai itinaniku e manga bon mwaiti aron aia mena ao kanga anne bwaai tabeua n aron ae I a tia ni mwaneweia ngkai.

Aron abwabwakin bain te aomata temanna ma temanna ma e aoria bwa ti na kataia ni manga rinanon am bubuti aio te Tia Tei ae ko karineaki ao N na manga reitaki ma kain au botaki ni mwakuri bwa tera te kawai ae ti na kona ni karaoia ibukin kanga buokan te kangaanga aio mai irouia taan kamwakuri ao I a reitaki ma Tia Tei ae karineaki ao I a ibuobuoki ma ngaia ma kain au aobiti ibukin tobwakin te kangaanga aio irouia ara taan kamwakuri tabeman ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Teribwa Taabe: E rarabwa Te Minita ao bon ara bubuti ao tao bon aia bubuti kain te koraki ake kain Kiribati ni kabane ae te roronrikirake bwa tera ngke e bon kona ni bane n

reke aia *chance* bwa ana nako ni mwakuri itinaniku riki ake a tia ni bane ni karaoi aia training ao a tataninga ao a bongata aia tataninga iai ane tao 2 te ririki, 3 te ririki.

Ai bon te bubuti ae mangori bwa tera ngke ibuakon taian kainibaire akana a roko mai itinaniku ao iai naba ana *influence* te Tautaeka bwa e na kona naba ni *influence* tenan kainibaire akanne bwa e na bon *make sure* bwa ana bon bane ni mananga nako tinaniku te nati ni Kiribati ake a tia ni karaoi aia *training* ao riki tao kain Kiritimati ake a raroa nako mai Tarawa ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Auria Kitina: E rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao I taku bwa bon titabo ara kantaninga ma ngkoe te Tia Tei ae ko karineaki. Ngaira man ara tab oni mwakuri ae te Ministry of Employment and Human Resources ao bon ara kantaninga anne bwa ana riai ni bane ni mwakuri ara ataei ake a tia ni kabaea araia n ara aobiti bon ana kantaninga te Tautaeka.

Bwa ti aki tangiria bwa ana tiku e ngae ngke tia ni kabae araia rinanon taian kataneiai aika boou ao I kukurei n taekinna bwa are iai ara taan kamwakuri ngkai aika boou aika manga reke mai Australia imwin okira mai Australia ao ara kantaninga bwa mwin ara maroro ma taan kamwakuri aika boou aikai ao tima iai tarakin aika e na rangi ni mwaiti aika na tarataraki.

Ao au kantaninga bwa ana bane n reke onoia ni kabane ara koraki ake tao a tataninga ngkai ao tai raraoma te Tia Tei ae ko karineaki mai Kiritimati ti uaia ni ibuobuoki ma ngkoe ao ibukia am koraki mai Kiritimati ao bon kain Kiribati ni kabane ake a teimatoa n okiokirira ibukin karekean te mwakuri ngaia ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina.

Te titiraki are nambwana 35 iaon ara ota bebwa n te ingabong aio. E na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana Hon. Ruta Teretia Babo te Tia Tei.

KARAKAAN MWAITIN TAIBORA MA KAINTEKATEKA IBUKIA ATAEIN TEWAIWAI JSS MAIANA

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika ae ko rine. N te moan ingabong aio I a kan kauataoa ni katentaoa te bwana ni kamauri nakoim ara Tibiika ae ko rine ma kain am taibora kain am aobiti, te Beretitenti, Te Kauoman, ao Minita i kabane, te Leader n te Kaitara ao ai ngaira ni kabane Taan Tei aika ti a

bane n roko n te ingabong aio. I a uota te bwana ni kamauri mai Maiana mai irouia kain te bau ni Maiana ao kain Maiana ni kabane mai Tebikerai ni karokoa Bubutei ao I a raona bwanau ma raon n Tia Tei ni kamauri ngkami n te ingabong aio kam na bane ni mauri.

Au titiraki are toka iaon te ota bebwa n nambwana ae 35 te Tibiika ae ko rine e kangai taekana :-

"Iai ana kataratara Te Minita are tabena karakaan mwaitin taibora ma kain tekateka ibukia ataein Tewaiwai JSS" Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita man te botaki ni mwakuri ibukin te reirei Hon. Ruateki Tekaiara Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao ai tibwa au moan tai n taetae n te bong aio ao I a bon kan reita te bwana ni kamauri n aron ae e a tia n tabekia tariu ae te Tia Tei ni kamaura am auti ao kain Kiribati ae bwanin ao ai moarara riki kain Maiana mai Tebikerai nako Bubutei ao riki ataein Maiana ake ngaia te titiraki aio e kaineti nakoia. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri :-

"Te Tibiika e rabwa te Tia Tei ae rine temanna mai Maiana n ana titiraki ao aio kaekana.

Iai ana kataratara au botaki ni mwakuri ni kaineti ma kainanoan taibora ao kain tekateka n reirei iaon Kiribati n reitaki ma Maiana" Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei are am titiraki te titiraki buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika I a kaitaua Te Minita ae rine ibukin ana kaeka ae moan te tamaroa ao e rarabwa ngkai e a reitai ma abamwakoron Kiribati ni kabane. Ma tera ngke arona bwa e bon moanibwaia Maiana bwa are bon ngai ae I titiraki.

Buokan au titiraki te Tibiika ae ko karineaki ao kanga e na iraua mwaitin kain tekateka ae na kona ni *provide* ibukia kain JSS Tewaiwai taiaoka ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa Tia Tei ma buokan ana titiraki.

Nakon ana mwaiti are e tangiria e tauraoi ara backup nakon ana mwaiti are tangiria. Ma are bon iai rabwatara are i Maiana ae ti aki toki

n reitaki ma ngaia te IEC e a tia n roko ana ware iroura a tauraoi ana ware e tauraoi nako Maiana e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Ruta Teretia Babo: E rarabwa te Tibiika. Kai kanga e na bon tiraua au titiraki e na bon koro nakon 3 ma e rarabwa e a rauaki naba nanou n ana kaeka Te Minita ao ngkai e a tauraoi inanon baina ana kain tekateka ma ana taibora ake ana tauraoi nako Maiana ao are I kan kauringnga bwa iai ana kaibuke KCDL are kanga e a mwananga n anai tenan takataka. Ao tao e a katokai naba iaon tera arei bwa e aonga n ae waekoa n roko.

Ao I a manga bon kamatoa raoi bwa iraua terana te kain tekateka ma taibora aika kainanoaki iaon Maiana ko rarabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa tei Maiana te Tia Tei mai Maiana ma ana titiraki ma buokan ana titiraki. Ngke e bon roko te titiraki aio naba n te tai are e *notice* iai ao ara koraki a barongai naba a baronga naba te mwaiti arei ane e a tauraoi.

Ngaia are ngkana arona ngkai bwa iai te kaibuke e rabwa bwa e a tuangira te kaibuke. Kam a ongo kain ara aobiti ane iai te kaibuke ana kaibuke te KCDL ae na mwananga kam a karekea tain mwanangan te kaibuke ao kam a karaua naba ni baekina ami kain tekateka ma ami taibora akana a kaman tauraoi akanne n uotia nakea nakon te KCDL e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ngkai taran ae e a bon rau nanon te Tia Tei ae karineaki mai Maiana n am kaeka Te Minita ao ngkanne ti nang nakon ara titiraki are imwina.

Ara titiraki are imwina bon te titiraki ae nambwana 33 ae na tabekaki mai iroun te Tia Tei mai Kiritimati ao Kanton Hon. Teribwa Taabe te Tia Tei.

RINANOAKIN RIKI TE KARIKIRAKE AE BURIIAKIN TE BANEAWA IAON KIRITIMATI

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa Tibiika ao I kukurei ni manga tabeka au kauoua n titiraki inanon te bong aio nambwa 33 iaon te ota beba ae kangai taekana :-

“E kona Te Minita are tabena ni manga rinanoa te karikirake are e buriakin te baneawa iaon Kiritimati ao n reitaki ma ana kambwana ae CPPL ni kamatebwaia ngkana e na kona n reke te mwakete itinaniku

bwa e aonga ni manga reke bwa reitan aia karekemwane kain Kiritimati ao bon Kiribati ae bwanin."

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita ibukin te botaki ni mwakuri ibukin te akawa ao kaubwain ara marawa Hon.Ribanataake Tiwau Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Tibiika ae ko rine n te ingabong ao e koaua ti a bane n reiti taian bwana ni kamauri. I a reitai ma raou n Tia Tei mai Nikunau n reitaki ma kain ara abamwakoro n reiti taian bwana ni kamauri ni kabane ni moa ma iroum te Tibiika ao ngaira ni kabane ake ti a mena ian am auti n tamaroan te ingabong aio. N ana tangira ma ana akoi Uean te maiu kam na bane ni mauri.

Aio ana kaeka te Tautaeka te Tibiika ae ko rine nakon ana tabeka te Tia Tei ae rine temanna mai Kiritimati :-

"Tibiika I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa e a tia ni waaki au botaki ni mwakuri ni mwakuria te bubuti aio" Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa Tibiika ni kaekan au titiraki ao bon te bubuti ae mangori e kona Te Minita ni kabwarabwara riki bwa taian raa ae a tia ni waakinaki n ana tabo ni mwakuri iaon te karikirake aio?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa e rabwa buokan ao buokan te titiraki. Eang e koaua n taai aika nako ao e a tia ni kaman taraki buriakin te baneawa bwa teuana te karikirake ae e kataki ni kataratataraki ao e koaua a rawata taian reirei ake a tia ni waakinaki ma tao e koaua ae te karikirake aio e nang kaineti riki nakoia buokia bon taan akawa ao nake taan te Communities n te aro bwa ana kona ni kaunga aron te karaoakin te karikirake aio.

Ao ana small scale ke ni iterana n te waaki ni karikirake ae uarereke are a kona n tibwaia nakoia tao tenan utero iaon Kiritimati ao baikara riki. Ma e koaua te kataratara ngkanne iaon te CPPL ane kanga e tabekaki e kainetaki raoi te titiraki aio ti tabe ngkai ni manga mwakuria anne. Ao te kantaninga bwa I a tia ni maroro ma kain CPPL bwa a nang kibara te itera aio ni karokoia taan rabakau man te aono ni Biribin ao kam tara Biribin teuana te aba ae aio teuana ana ionikibai ae nang bubura nakon te mwakete iaon Amerika.

Tao ane te tamnei ngkanne ae ti na kataratara bwa e na manga

waakinna CPPL iaon terana arei marin abara ae te baneawa. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki teutana anne te Tibiika ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tibiika ao n otau te mwakuri ngkai ae karaoaki tao te reitaki moa ma CPPL bwa e na reitaki ma tao Biribin ke taabo ake a mena. Ao e koaua te Tia Babaire Kiritimati bon te abamwakoro ae kam nang ata marina ae te baneawa angina iroumi kam roko i Kiritimati kam oki mai Kiritimati ao tao kaka teniua aua ami tiki ni kaonaki n tenan baneawa.

Ao I taku bwa aio teuana te resource teuana ae tuai nang exploited ao aio naba n au taratara teuana naba te karikirake ae tao ti kona n taraia bwa e bwaka ian are tenan low hanging fruit. Tenan karikirake uaanikai aika kakai kinikaki uaaia ni irekereke ma te Fisheries ao n aron ae ataki. Biribin teuana te abamwakoro ae e kabwebwea te baneawa.

Kiritimati e bon riki Naturally ma tera ngke e bon kona ni kakoaua Te Minita bwa e na bon waaki te karikirake aio bwa e aonga ni kona noraki mwina ao e kona n riki bwa teuana te karikirake ae na ko na n riki bwa teuana aia karikirake ian aia kainibaire te KV-20 are te Fisheries teuana te bwai ae moan te kakawaki bwa e na develop.

Tibiika: Te Minita.

Hon Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan riki te titiraki te Tibiika ae ko rine ao e koaua ti nang reitaki ma te kantaninga are e a tia n tabekia te Tia Tei ae rine temanna mai Kiritimati ao ane kanoan te tamnei ae ti na waak iai ngkai.

E koaua ae ngke e moan waaki te karikirake aio ao e ti kainetaki nakoia kanga mwakoro ke Communities aika uarereke bwa ana buoka aron aia waaki ni karekemwane ma e koaua te kantaninga raoi are tao e kataia ni kitekiteia te Tia Tei ae rine temanna mai Kiritimati tarakin te karikirake aikai kawaerakeana riki nakon te mwakena are bubura ao ane ae ti boraoi ni iango iai.

Iai babaire ngkai ae ti a tia ni kawenei ma te CPPL bwa e nang waaki iai iai naba babaire bwa tenan nei akana iaon Kiritimati ake tao e tararuai ngkai te botaki n akawa a nang karaiaki nakon CPPL bwa e nang bon *manage* ke ni kabuti bwaai aikai. N te aro bwa e aonga ni kona ni waakini ao n *harvest* ke n anai baneawa n neei aikai ao ni karaoia bwa te karikirake ae bubura.

E koaua ti aki ti te buri ae taraki te Tibiika ae ko rine bwa are iai naba te canning ae ko na ni karaoaki mai iai e kona ni can te baneawa ao e kona ni manga kabonakoaki inanon te tiin are ngkana ko kanna ko aki manga tabetabe ma kanakin ko aki manga raraoma iaon te rii bwa are e a bon tia ni katamaniaki. Ao akanne taina kataratara ae ti na waaki iai ma te CPPL irarikin te burii ao e na taraki naba te *canning of te baneawa.* Ao e koaua ae koro tirana iaon ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki ae Kiritimati anne teuana te kaubwai ae nang korakora iaon Kiritimati ao ti na riai ni kabongana raoi n te aro bwa e aonga ni uaana ao mwanga nako riki te karikirake iaon te kaubwai teuana ae irouia kain Kiritimati ao bon Kiribati ae bwanin ae te baneawa ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki kaekan ao te kantaninga are ti mena inanon nakon te kaeka are e tabekia te Tia Tei ae rine te Tibiika ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki mai Kiritimati.

Hon. Teribwa Taabe: E rarabwa te kaeka te Tibiika ao bon ti buokan te titiraki e koaua ae tera ngke e kona naba n taraki iterana are ana *engage* naki kain te Communities ao bontaki n Aaro riki iaon te baneawa bwa ana riki bwa taan tararua te kaubwai anne ao ana karekemwane naba mai iai. Ngkai ti noria te Tia Babaire bwa tararuan tenan nei ake iaon Kiritimati n te Fisheries e bon nang ni weak bwa are ti tabeman ngaiia ma tera ngke e kona n *engage* te Community n aekakin karikirake aikai bwa ana tararuai tenan nei akanne ao ana karekemwane naba mai iai ko rarabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Ribanataake Tiwau.: E rabwa riki buokan te titiraki ao te kabanea naba ni buobuoki nakon te titiraki.

Eang ae bon iai e a tia ni koro tiaki iaon Kiritimati iai taabo akana uki nakoia tenan aomata ao iai akana a bon tabuaki bwa e irekereke naba ma tuan te Environment iaon te Conservation. Ngaia are tao bon taabo akana bon uki nakoia aomata tao bon anne e na kaukaki ao tao ngkana e a waaki te karikirake aio ao e na aki ti butimaeaki.

E kona naba ni butimwaeaki te ika are ana kona ni karekea kain ana botanaomata te Tia Tei ae karineaki mai iaon Kiritimati ngaia are I taku bwa n te kantaninga aio a bane e aki ti taraki aron te karekereke aio iroun CPPL ma e na ko na naba ni butimwaea are a kona n reke mai irouia kain ana abamwakoro, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita. Ti a nakon ngkane nakon ara titiraki are imwina ara titiraki are imwina nambwana 16 e na tabekaki mai iroun te Tia Tei mai Maiana Hon. Ruta Teretia Babo te Tia Tei.

TE KAMATAATA N ARON KANOAN ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA NUMBER # 32

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rarabwa te Tibiika. Au titiraki ane nambwana 36 e kangai taekana :-

"I a kakaitau nakon ara Tautaeka ibukin mwannanoia Taan Moti n ana motinnano I kan bubuti te Kamataata n aron are e mwakoro number 32 Katamaroan kanuangaia tao aia allowance Taan Moti" e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao e na kaekaki ma titiraki iroun Te Minita man te botaki ni mwakuri ibukin te Tua ae Hon. Martin Moreti Te Minita.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Honorable Tibiika ao tao e bon riai bwa ti na kamaurira moa ngkai ai tibwa ara moan taetae n te tai aio ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti ao Minita, ao te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira ni kabane n reitaki ma taan ongora moarara riki Taan Moti aika ongora n te tai aio ni bwanan te maiu ao kam na bane moa ni mauri.

E rabwa aio te kaeka :-

"E rabwa te Tia Tei mai Maiana temanna ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. I kukurei n taekinna bwa ae rinanoaki ngkai kanoan te motinano ane nambwa 32 are katamaroan kanuangaia ao aia allowance Taan Moti" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita moan buoakan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Ruta Teretia Babo: Te Tibiika ae ko rine e rarabwa ana kaeka Te Minita ae rine n ana kamatata ao ngkai e kona n rinanoa kanoan ana motinnano aio. Ni matatau ao n ongorau ao e a tibwa rinanoaki ngkai.

E aoria bwa are bon tiku inanon bain ara Minita ae karineaki ma N na bubuti I kona n ataia bwa baikara kanuanga ma allowance aika rereke nakoia Taan Moti ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana ao ibukin te ongora ao n te tai aio te *rate* ngkai ae a kabongana ara Taan Moti i aon naba 80 Taan Moti ao 90 ngkanne te mataniwi n Tia Moti. Kanga ni kawai a kabongana te *rate*

ae 60 ao te mataniwi n Tia Moti ae 65 ao e a tia ni bitaki bon tibwa inanon taai aika nako tao bon te ririki ae nako ke are mai imwaina inanon te term ke tao inanon ana term te Tautaeka ae ngkai, ngkana e ibuobuoki anne te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika ao I a kaitaua Te Minita ae rine n ana kaeka buokan au titiraki.

Ngkai e a reke te kamatata aio ao ngkanne te kantaninga bwa e na iai te kerake nakon te ware aio? Eti ae taekinna ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki. Eang n te tai aio n aron ae tao e aonga tao n teretere riki aio ngkai are bon ti te *sitting allowance* ao e kakoauaki bwa taan moti ake aia bwakabai ao akea naba tao aia allowance tabeua ma bon ti aio ngkane ti te sitting allowance.

Ao n aron tao reitakira ma tao bon te tabo riki are bon ngaia e mena iana Taan Moti aikai are te bowi are e rietata ao ti a tia ni maroro ma tao te Tia Moti are rietata. Ao ngaia ngkane iai ara bebwa ae ti barongaia are tao bon ara kantaninga ngkane tao ngkana ti kona ni karini tao tenan mena tabeua are ti tuai ni kona ni motikia ikai bwa are ti na karini ao ti na manga uotiarake nakon tao te Cabinet te *approval* bwa tera *allowances* are tao ti na ngkana tao ti na manga katuka te sitting aio ma ti na manga karini aia allowance tabeua kanga ai bon aron te bebwa are tao iaon kawaina n tia ngkai ao tao n te tai are e tia ao ngkane ti a kona ni katanoata ngkana e a tia ni kabwataki iroun te Cabinet. Ngkana e ibuobuoki aei Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei ae ko karineaki kabanean buokan am titiraki.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rarabwa te Tibiika ni matatau ao n aron aia waaki Taan Moti ao kanga bon te nakoa ke tao te tibwanga ae moan te kakannato a rangi ni kakanato naba ara Taan moti n aron nakoia ma ngaia n aekakin ae taekinna ara Minita ae rine ao aki bwakabwai n te 2 ni wiiki ao kanga e manga mangori iai a mangori iai ara Taan Moti.

A tiraua nakoa aika kaboaki inanon te 2 n wiiki ti aki n aroia ara Taan Moti n aron ae e a tia n taekinna tera ngke arona bwa ti a kamwakura te iango are *no one is left behind* ke tao akea ae na tiku imwinta ao aikanne are kanga aikotaki a ramwaneaki iai ara Taan Moti. Man bwanau aikai

Honorable Tibiika ao I a butia Te Minita are tabena bwa a uarokoia riki tera ngke arona bwa a uarokoia riki Taan Moti ao ko rarabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao I taku bwa ti bon nang reitaki ni iango ma te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana moarara riki ibukia ara Taan Moti aika karineaki ao ti kakoaua ti noria tibwangaia ae kakawaki tao ibukia ara botannaomata. Moarara riki are ngkai ti a manga bon tao n te rinerine ae nako ao kanga iai te onono naba are a nang bon manga katueaki ara Councils ara Kauntira ao ti a nora ngkanne kakanatoia ara Taan Moti bwa ti a manga anaia bwa ana *swearing* ana anaa aia tuea imataia ara Taan Moti.

Ao ti kakoaua ngkanne n te tai anne bwa kanga titabo Kauntira a manga rang riaoia riki ara Taan Moti ke Kauntira ana aia swear imataia ara Kauntira ngaia are anne kanga anne bon te kakaewenako I taku bwa a tia n uotirake akane inano ara maroro ma te bowi ae rietata. I taku ngkai bwa te bebwa ae iaon kawaina n tia ao tao n te tai ae waekoa ao ti a uotiarake bwa tao ngkana e aki rin tao n te ririki aio ma tao kanoan te ririki ae boou, ngkana e ibuobuoki anne te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao e a bon bane buokan te titiraki ti a nakon ara titiraki ngkane are imwina ane nambwana 37 iaon te ota bebwa.

Ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia te Tia Tei.

UARERЕKEN TE SUPPPORT GRANT ARE E NAKON TE KAUNTIRA NI MOAN TE RIRIKI AIO

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika aio ngkanne au titiraki ae nambwana 37 ae kangai taekana :-

"N na butia Te Minita ae karineaki are tabena bwa bukin tera ngkai e a rangi ni uarereke te support grant are nakon ara Kauntira ni moan te ririki aio 2025" Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita man te botaki ni mwakuri ibukin katei abara ao te Tautaeka inanoa Hon. Harry Tekaiti Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Tibiika ao tao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin ao tao e bon riai irou bwa N na tabeki bwana ni kamauri ngkai bon te ingabong ae tamaroa aio nakoim Tibiika ma kain am aobiti n reitaki ma te Beretitenti, te Kauoman, raou

ni Minita, Taan Tei ni kabane, kain Kiribati aika ongora iaon bwaai n ongora aika kakaokoro n te tai aio bwanan te kamauri are I a reitai ma kain au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta mai Buariki nako Buota, n reitaki naba ma te botaki ni makuri are N na tauraoi n anga au kaeka mai iai n te tai aei kam na bane ni mauri.

Ao aio te kaeka te Tibiika:-

" Te Tibiika ae ko rine I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa te moan bwakamwane nakon te Kauntira ni Makin bon $35,701 are e karaoaki inanon Tianuare te ririki aio ma e na teimatoa ni karaoaki te bwakamwane ni karokoa e koro tibwan Makin ae $156,988" Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao I rangi ni kaitaua Te Minita ae karineaki n aron ana kaeka are ngaia iai te mwane are e a tia n roko. E koaua ti kakoaua aio bwa are e a tia n roko are 33 iraua tenga n aron ae mwaneweia te Tia Babaire. Ti ataia bwa iai te tibwa are e na bon anganaki ara Kauntira tao ai morara riki N na bon taetae n au Kauntira are au Kauntira iaon Makin te Tia Babaire ae te mwaiti ae $165 n aron are e mwaneweia naba Te Minita te Tia Babaire.

N na ti bubutia Te Minita ngkai e taekinna bwa ngaia $350,701 ae e a tia n roko iai te bitaki n aron te babaire bwa n aron ae ti tataneia ko anganaki iteran kanga ngkana ko mwakuri irouia ara Kauntira ao aia kataumwane a kataumwane naba inanon te ririki Tia Babaire. I a butia ngkane Te Minita bwa ngkai e anganai ngkane te ware ae $35 tabun tenga titabo ma e a tibwatibwaki inanon 4 te mwakoro Tia Babaire.

Ngaia nna butia riki Te Minita iai te bitaki n aron ae ti bon taneiai ma imwaina Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa ao I kaitaua te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e koaua kanga te kaeka n te tai aio tao akea te bitaki ao e koaua are e a tia n ataia te Tia Tei bwa iai tibwan abana ae na bon koro n aron are I a tia n taekinna are $156,988 ae bon tibwan Makin. Ao e koaua tao te taneiai are tao e titiraki n te tai aio tao e koaua tao n aron are e taku bwa tao iterana.

Eang kanga n au kaeka Tibiika bon ti uoua te tai ni bwakamwane ao tao aio kanga au botaki ni mwakuri ni iterana are tabe ma Kauntira ake te

internal audit are e mena inanon au tabo ni mwakuri ao kanga e taraia bwa e na bon akea te kangaanga ngkana e anga moa $30 tabun tenga ao imwina e a kabanea ngkane te *second* tao bwakamwane payment Honorable Tibiika.

Ibukina bwa e bon kantaningaki naba tao aio te kawai teuana n tararuan aron mwaane support grant kanga aron te tararua nakoia Kauntira bwa ana kamanena raoi mwane aikai ao n aron ae e ataki ao iai aron mwane aikai e kanakoaki n ae kanga kanga n takete naba ma kanga a tia n allocated bwa ana bon buoki itera ake ana kabonganai ibukin te Kauntira teuana ma teuana te Tibiika. Ao e aki tangiria e botaki ni mwakuri bwa e na manga rotaki tao te mwane aio ao tao ana kona ni kamanena ni bwaai tabeua.

Ngaia tao aio te itera teuana ae kanga aron tararuan te mwane ma te kantaninga bon ti 2 te bwakamwane ao e kantaningaki naba te Kauntira bwa e na bon karekemwane are bon iai ana karekemwane are e na kona n rikoi itinanikun are e na bon anga te Tautaeka bwa ibukin buokan bwaai ake ana bon kabutaki ni irekereke ma te mwane are e na anga te Tautaeka ian te support grant te Tibiika. Ma tao aio moa au kaeka ngkana tao e kaeka ana titiraki te Tia Tei ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e koaua tao I kaitaua Te Minita ae karineaki n aron are e a kamataoa bwa ngaia bon uoua naba te tai are e na bon riai ni bwaka te mwane nakon ara Kauntira Tia Babaire.

Inanon mwanewean ana maroro naba Te Minita ao e taekinna bwa kanga aio kanga te waaki moa n tikotiko te Tia Babaire. I taku bwa e na riai ni mataata bwa n ana waaki te Kauntira Tia Babaire bwa are tao e koaua iai ana karekemwane ma te karekemwane naba anne e aki kona naba n reke inanon naba te tai ae uarereke Tia Babaire. Are nanona e na bon kona n reke ae tao nakon 3 ke tao 4 namwakaina ao a tibwa kona ni bane n roko mwane ke tao karekemwane iroun ara Kauntira Tia Babaire.

Ngaia are N na bon bubutia Te Minita ngkanne bwa are ae te ware ae $30 tabun tenga aio kanga titabo ma e ikeike buaka ara Kauntira iai te Tia Babaire ao I kaitaua bwa are ti bon tia ni bowi raoi ma ngaiia inanon te tai ae nako ao a kanga a tabekia bwa te bubuti ningai ngkanne te Kauoua ni bwakamwane are ko taekinna ngkanne iai Te Minita bwa e na manga bwaka iai ngkane nakon te

namwakaina raa inanon te ririki Tia Babaire Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I kaitaua riki te Tia Tei ao e koaua kanga bon akea te kangaanga n te mwane bwa are bon tauraoi te mwane man te Finance inanon te ririki aio are iai te kataumwane ibukin te support grant ae bon tauraoi mwanena. Ma tao e koaua aron kanakoana ao e rabwa bwa e mwemwe bwa te bubuti I rang ongo ae ko tabekia te Tia Tei kanga I ataia bwa eang tao iai ara kantaninga bwa angkoa ara Kauntira ana bon karekea naba are ana kona ni karekea.

Ma tao eti tao n ana case Makin tao e aki nang kona naba n tau te tai ae waekoa ao e na kona ni karekea ma e rabwa ma e rabwa tao anne ti kona ni manga taraia bwa kanoan te *review* iaon tao kanakoan mwane aikai te support grant ma akea te kangaanga e nang tauraoi te mwane. I taku bwa ngke arona ti kona tao n akea kangaanga aika tia n reke n taai aika nako ao tao e a bon bwaka naba ae $150 tabun tenga n te tai ae waekoa nakon am Kauntira.

Ma tao iai moa kangaanga aika ti a tia nori ae tao e noria naba ana itera au botaki ni mwakuri ao tao aio ngkanne angan kanga aron naba tararuan ana mwane te botannaomata ao kanakoakina bwa e na kona nako ao e na buoka naba te botannaomata iaon Makin n akean manga te kangaanga ke kanga tao n aron ae iai kangaanga ae I a tia ni kaongoaki ao e kanga e kananokawaki aekakin kangaanga akanne bwa e a manga bon okiraki te Tautaeka n tokin te tai.

Ao tao bon teuana te classic example bon te KPF are kanakoaki bwa anganaki ao e aki naba bwa n tokin te tai e manga bon kabwaka te Tautaeka ao e manga reke bwa manga ana tarau te Tautaeka bwa e a manga kamwakuria e manga kabongana buaka te mwane te Kauntira anne. Bwa I nanokawaki ngkai I taekinna aikai ma I taku bwa I aki riai n taekinna ma I taku bwa bon te bwai ae e a tia n riki ao ai anne ngkanne ae ti a taraia ti a kataia n taraia bwa e nang aki manga oki n riki te aekaki ni kangaanga aika a tia n ririki mai imwaina.

Ma ko rabwa ngkai ko mwemwekia bwa te titiraki n te tai aio ao e bon ongo au koraki ao ti a manga kona ni kamatebwaia bwa tera raoi korakoran tao n tara aron marurungin am Kauntira ao mwaitira raoi ae ko na bon tangiria ibukin ae na manga bon kona ni manga roko te kauoua ni bwakamwane ao ko rabwa I *note* am bubuti n te tai ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e koaua I rangi ni kaitaua riki Te Minita n aron noran te kanganga n ara Kauntira te Tia Babaire ma are e aoria ti a kawenea nakon Te Minita ae karineaki bwa tera ngke ti a manga kauataoa riki te bubuti nakoina bwa tera ngke e nora n te tai aio bwa e kona moa ni manga tao ni biriakina moa kabwakan ana mwane ara Kauntira ni Makin Tia Babaire ko rabwa are ieta.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei iai kaekana ane iroum Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Akea ma e raoiroi tao I a kona tao ti a kona ni manga bon taraia ao ti a maroro ma te Tia Tei ao tao raona naba n Tia Tei are e mena n ara itera ngkai bon ngaiia ni kauoman ibukin Makin ti a kona n taraia bwa tera te way forward ao e rangi n rarabwa bwa ti a nikoa aio ao ti a taraia ngkai e a mwemwe bwa te bubuti n te tai aio ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ngkane ti a nakon ara titiraki are imwina iaon te ota bebwa ae nambwana 39 are e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana Hon. Ruta Teretia Babo te Tia Tei.

MWAITIN AITIBOAKI IBUKIN ITIIA ATAEI AE E KATAUAKI IBUKIN TE ABAMWAKORO

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rarabwa te Tibiika au titiraki ngkane are imwina e kangai taekana :-

"N na butia Te Minita are tabena bwa iraua raoi te aitibaoki ibukin itia ataei ae katauaki ibukin te abamwakoro teuana ma teuana" e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita ibukin tararuan te Mauri ao katoki aoraki Hon. Bootii Nauan Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: Ko rabwa te Tibiika ao are bon arona naba arei.

Tibiika ngkai bon moan au tai ni maroro n am auti ae moan te mimitong aio te Tibiika ao I a reitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki, Unimwanen te Ueanikai, Kauntira te Tibiika ake a tibwa reke ara Mayor are boou naba e booureirei ao ai kain Tabiteuea ni kabane mai Taku nako Tewai n taabo ake kam mena naba iai.

Ao n aki mwaninga taekaia kain au advance team te Tia Babaire Tibiika are a ibekibeki ngkai iaon Butaritari n tuoia kain Butaritari ao n angania tararuan te mauri bwa ana

marurung imwain ara Health Day n te Taabati ae na roko aio. Ni kamauriko te Tibiika ao ai ngaira aikai ni kabane kam na bane moa ni mauri.

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae botonaine ao e kakateke mai Maiana:-

"Ana riai ni bae n toa Health Clinics ao Clinic iaon abamwakoro ma aia aitibaoki ibukin kawakinan itia ataei" Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei are am titiraki buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa Tibiika moan buokan au titiraki n te ingabong aio ibukin te aitibaoki ibukin itia ataei e kangai.

I ti kan update ara Minita ae karineaki te Tibiika bwa iaon au abamwakoro ae Maiana iai 5 mwaitin ara kiriniki man 5 aikai ao ti teuana ae iai ana aitibaoki ibukin itia ataei. Are nanona bwa 4 ngkai Clinic ae akea ana aitibaoki n aron are e a tia n taekinna bwa e na riai n toa te Health Clinic ke tao te kiriniki teuana ma teuana. E na kona n reke tibwaia kiriniki aika 4 aikai te Tibiika ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E koaua te Tibiika e rabwa buokan te titiraki ao e koaua e rota nanora te tabeaianga ao te nimatoaua ngkai ti noria bwa ngaia ara abamwakoro teuana ae Maiana ae ti boni aniwae ma ngaia aki toa n te aitibaoki ao e koaua eti ae taekinna te Tia Tei.

Iai 5 ana onaoraki Maiana, iai 2 ae angkoa e na iai ana aitibaoki bwa Tabontekeke ao Tebikerai kaongoau irouia au Taan Mwakuri bwa Tebikerai e mwakuri ana aitibaoki are teuana atimwakoron Maiana ao Tabontekeke ane tabe ni karaoaki ma e aki raraoma te Tia Tei te Tibiika ae karineaki bwa iai riki ngkane kakoroan akana a tuai n roko ane mwakuriaki ngkai e mwakuria ngkai au botaki ni mwakuri ma te rabwata are e anga ana buoka ke e teimatoa n anga ana buoka iaon itera aikai ae te UNICEF ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei are am titiraki te titiraki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika I a kan karabwa Te Minita ae karineaki ao I a kan karabwaia naba ara Donors UNICEF ibukin buokaia ataei ni itia te aitibaoki ibukin itia.

Au titiraki are imwina tao nakon ningai ae na kona n reke aitibaoki aikai nakon ara Clinic aikai taiaoka Te Minita ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: Tao te bwai ae nang kakawaki te Tibiika ti na taui naba aron ara maroro ma e na aki taku te Tia Tei ae karineaki ao kain Maiana bwa e na kiriakira n reke. E na reke n te tai ae waekoa N na kataia ni karekea n te tai ae waekoa n aron au maroro ma au Tia Koroboki ao au taan rabakau n au tabo ni mwakuri ao ane e a mwakuriaki ngkai.

Ao ane ngkai a bon ongora naba ngkai ara rabwata ake a mwaneni itera aikai te UNICEF ae WHO a ongo ngkai aio ao ti a tauraoi ni kibaria. E na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki mai Maiana ao kain Maiana bwa ti na karokoa ana aitibaoki n te tai aei waekoa ao tao man aio te Tia Babaire ti a tarai naba abamwakoro akana a mwauku aia onaoraki ibukin te tabo ni kamwaitoro ti na kataia naba ni kibari n te tai ae waekoa ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika e rarabwa riki ana kaeka ara Minita ae karineaki ao kai are bon arona naba arei tao e a bon moanibwai moa Maiana imwain ana abamwakoro ake tabeua bwa are e bon kawenea moa te moan titiraki.

Ao kanga taeka naba ni iraorao bwa ngaia bon iaon kawaina n reke ana aitibaoki Maiana ao are iai ngkoa aekakin ana taibora ma ana kain tekateka iroun te MOE ao iai naba are ana Landing Craft KCDL are kanga e na nako ngkoa n anai Takataka a kaninganinga mwawana bwa e aonga n ae toka naba iai ko rarabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei iai kaekan anne iroum Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: Eang Tia Babaire akea te kangaanga are iai naba te kaibuke are e na butinako ti na noria ae bon ongo ngkai kain au botaki ni mwakuri ngkana iai aitibaoki aika a nakoraoi naba ae 3 ana katokai naba n ana kaibuke te KCDL e aonga n ae toka ma ngkana arona bwa iai te kangaanga bwa aki tauraoi ti a manga moanibwaia te Kaibuke are imwina. Ao eti bwa are e bon moan bubuti Maiana ana aitibaoki ae bon nora te kangaanga ai bon te kamanga te Tia Babaire ngkana ti nang e nang baebae aron buokan Maiana ae bon bubuti buokana ao aba ake tabeua tao a bon aki bati ni kainanoi.

E aoria ti a moanibwaia moa ana bubuti te Tia Tei aei mai Maiana ao ana aki raraoma kain Maiana bwa kanga e nang smart aia Tia Tei aio ngkai n te kaingabong ao I tabetabe ni karekarea wiiu kanga te mena te

mwanangi ni ben ao te taari ngke ingabong ao e a roko naba ma ana kaingabong ao e uara te baere ara aitibaoki. I taku tii akea te kangaanga bon nang ko bon tau aki ata te bwai teuana kain Maiana ao ngkoe ae ko a ibikebike ao eang akea te kangaanga ti na bekuna ana aitibaoki n te tai ae waekoa ao a kakabwaia kain Maiana iroun aia Tia Tei ae kanga e ti n rabwata aei e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita e a bon bane buokan te titiraki ti nang manga nakon ngkanne ara titiraki are imwina.

Te titiraki ngkanne are imwina bon nambwana 38 e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki ae Hon. Pinto Katia te Tia Tei.

BUOKAN TE KAUNTIRA IBUKIN ANA TINETINE N TE RIRIKI AE NAKO AO IBUKIN MOAN TE RIRIKI AE BOOU

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika angkoa N na ti bubuti bwa ngkana ko tara te onono teutana Honorable Tibiika bwa ngkana ko tara te taetae ni Kiribati ao taetae ni matang ao kanga iai te okoro e aonga n ae bon matata riki Honorable Tibiika aron are te kabanea te kabanea n taetae ke tao ni koroboki Tia Babaire.

Tinetine inanon te ririki ae nako ibukin te onobwai ao ibukin moan te ririki 2025 Tia Babaire kanga anne bwa e aonga n ae kaitara raoi te taetae ni matang Honorable Tibiika e rabwa.

Tibiika: Kabwara au bure te Tia Tei tera ae ko nanona e bure am titiraki aio?

Hon. Pinto Katia: Te karinrin Honorable Tibiika n are ni banen te sentence anne kaetakina

Tibiika: Ngaia iai te kangaanga bwa e na kaeka am titiraki aio Te Minita ibukin te botaki ni mwakuri ibukin katein abara ao Tautaeka inanoa iai am kangaanga n ana onono te Tia Tei

Akea te kangaanga n am onono te Tia Tei ngaia are ko a waaki nako te Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao I kaitaua te Te Minita ae karineaki ao e a kangai ngkanne taekan au titiraki ae 38 :-

“N na butia Te Minita ae karinea are tabena bwa e kona n reke buokan ara Kauntira ni Makin ni kaitiakan tinetine man te ririki ae nako ibukin te Onobwai ao ibukin moan te ririki 2025” Ko rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Te Minita are I a tia n taekinna Hon. Harry Tekaiti

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa

"Te Tibiika I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa e na waekoa ni kaitiakaki te tinetine ibukin Makin are e a bon tibwa roko taekana n au aobiti" Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao I kaitaua riki Te Minita n aron are e taekinna bwa ngaia e tauraoi ni karaoa buokan te tinetine aio Tia Babaire ao N na ti butia riki Te Minita bwa are ngkai e taekinna bwa e na buoka aio ibukin tinetine raa ngkanne Tia Babaire.

Bwa are iai tinetine man te ririki ae nako ae e a kaan $31,392 ao manga iai naba tinetine naba ngkane ibukin moan te ririki aio Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Tibiika ao I kaitaua riki te Tia Tei tao I bon kuri naba ni manga ibita au kaeka te Tibiika ma I a bon tiku nakon au kaeka ma I kukurei ni kaongoa te Tia Tei bwa ane eti ane taekinna ane $31 tabun tenga te tinetine. I a kukurei ni kaongoa bwa e a tia n roko inanon ana aobiti e a roko ngkai n te DW ao e a kaitiakaki te tinetine anne.

Bwa tao ngke I bita naba au kaeka tao e na bae n aki tabeka ana titiraki te Tia Tei ma I bon I anganna bwa e aonga n ae mina I bita au kaeka ao e a taona naba ana titiraki ma I kukurei ni kaongoa n aron are I bon kaeka bwa aio bon te kangaanga man iroun am Kiraaka bwa e aki ribooti ni karokoa e a tibwa roko te ribooti inanon 17 n Maati. Ngaia are ngke e roko ao e Notice am titiraki ao a biriakinna naba ara koraki ni kaitiakia ma kanga ti aki karaoia bwa ti na mena tao te Tia Tei ma ti karaoia bwa ti nang kan kibara am kangaanga ma ngke arona bwa e a kaman roko atakin aio ao ti a kibaria naba n te tai ae waekoa. Ma I kukurei n taekinna e a itiaki am tinetine ao iai te DW ae roko ae nambwana e roko n 26 ni Maati 2025 n te mwaiti ae $31,382.33 ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao I nang kaitaua te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri ao e koaua e taekinna ikai bwa ngaia tao e a tibwa roko inanon baia ma bon bwanara riki ni kaitau ngaira kain Makin ti ataia bwa aio te kangaanga are a tabekia inanon ana tai ni bowi te Kauntira. Ao anga bwanaia kain Makin bwa tao aio te tinetine man te ririki ae nako Tia Babaire ngaia are ti bon rangi ni kaitau nakoim Te Minita ma am Taan

Mwakuri ngkai kam kibara naba aio ae $30 tabun tenga.

E koaua ti kaitau riki bwa are iai ngkai bobou aika a tia ni waakinaki te Tia Babaire ke tao ti na kaitaua riki kain abau ae Makin n nanoia ni ibuobuoki bwa are iai auti aia auti Taan Mwakuri ake a tinetine ngkai e ngae ngke akea boona ae e a tia ni bwaka ma a karaoia ibukin kamwengaraoakia ara botannaomata Tia Babaire ao morara riki ara Taan Mwakuri Tia Babaire.

Ngaia are ti na kaitau ao ti na bubuti riki nakon Te Minita tao ngkana iai waare akana iaon kawaia n roko iroum ti a bubutiko bwa tao ko a moanibwaia riki bwa ti a butiko ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa riki te Tia Tei ao e koaua are e rangi n rabwa buokan am titiraki ao bwana ni kaunga ao bwana kanga ni ibuobuoki nakon te waaki te Tia Tei ao e koaua are ti nang kaitauia kain te abamwakoro ae Makin ngkai e kona n reke te nano anne ae ana kabaitia te auti ibukin tao katamaroan auti ibukin mwengaraoia Taan Mwakuri ake a mena n ami abamwakoro.

Tao I teimatoa n au tao aio ae I taekinna naba n ae nako kanga bon te bubuti nakoia kain abara ake a maeka ara Taan Mwakuri iroumi ma e bia ungaraki te mwakuri bwa bon akea te kangaanga n te mwane te Tia Babaire ao I taku bwa tabera bwa ti na kabwakai ami tinetine akanne ke boon ami mwakuri ni kaineti ma ami plan naba are kam bon submit nakon ara tabo ni mwakuri. Ao I taku bwa te plan akanne e *aware* naba iai te NEPAL ao te Finance bwa iai kainanoan te mwakuri ae kainanoaki iaon te abamwakoro teuana ma teuana.

Ngaia are I taku bwa Plan are a bane n roko inanon baira e riai ni mwakuri kam riai ni mwakuri nakon ami plan tao te Kiraaka ma antai akana tao ara aomata akana a mwakuri n ami abamwakoro a riai ni ibuobuoki iaon aio ao e koaua tao te tai aio I kaongoaki bwa iai naba $10,000 ane a manga katekatekaki n ami abamwakoro are angkoa ngkana e tia te mwakuri e bane $10,000 kam acquit e manga moan roko naba $10,000. Kanga I taku bwa aio ngkai kanga tao e bon nakon naba baitin te mwakuri ao kabanean te mwane ao manga kaokan naba te ribooti nakoira ao ai aekakina naba anne e na manga tekateka naba $10,000 iaon ami abamwakoro.

Ma ko rabwa riki te Tia Tei ao kanga n aron are I taekinna e bia moanibwaiakaki Taan Mwakuri bwa aonga ni kona ni mwengaraoi iaon

ami abamwakoro bwa ngaia aika a roko naba ni boutoka aron te rikirake iaon ami abamwakoro ko rabwa te Tia Tei.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao I rang kaitaua Te Minita n aron ana kamatata are ngaia iai ngkai te $10,000 are e a tia n tekateka inanon bain ara Kauntira iaon Makin Tia Babaire.

Ma tao I a kaungaia naba ara Taan Mwakuri iaon Makin Tia Babaire are ngkana moantain rokon naba aia kataumwane ao tao aia kabanemwane are a tia ni waaki iai ibuki karaoakin kanga kakoroan nanon aia kataratara ke tao aia plan a bia moantai ni karokoa n te tai ae waetata bwa e aonga n ae manga waaki naba are imwina. N aron ae e a tia ni kamatata nakoira Te Minita ao ti kaitau bwa tao bon te mwarara naba tao bon man ara itera ngaia are N na butia naba bwa ana kabaitia naba bwa aonga n ae a kona ni moantai n reke naba tao manga onean mwin te mwane are $10,000.

Ngkanne tao N na bon ti reitia riki ni bubuti riki nakoim Te Minita bwa are tao ngkana arona bwa iai te tinetine tao ana kabatia naba bwa kanga aikai aia mwakuri ara koraki ke tao ara botannaomata iaon Makin kanga angkoa a kataratara imwain te toa are angkoa tao imwain te Toa are te Bwakate ke te Easter. Ngaia are tao ngkana tao arona bwa e kuba n roko iroum n te tai ae waetata ma kain am botaki ni mwakuri ti a bubuti bwa tera ngke e kona noraki riaina bwa e na kabwakaki inanon te tai are riai Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao e rabwa riki te Tia Tei ao e koaua kanga n aron are otau ao bon ti te tinetine ti $31,382.33 Tibiika I taku bwa aio bon ti te tinetine n te ririki ae nako. Are nanon bwain 2024 ti aranna bwa te tinetine ngaia are tao e a reke kaitiakana n te tai aio ao tao nanona ngkane ngkai a mwakuria kanoan aia plan n te tai aio nanona ngkanne kanga ai ti aki te tinetine bwa ai bon kanoan te mwakuri bwa are I taku ngkanne bwa are iai $10,000 ane tekateka anne. Ngkana e bane 10 anne kam kaokia e manga kaoki.

Kanga I taku ngkanne bwa e a kaeka ngkanne are I taku bwa ao am tinetine n aron are ko tabekia te Tia Tei I taku bwa e a tia ni itiaki ao tao I taku bwa ko bon kakoaua aio ma ko aki raraoma ao are iai te Toa ma ane $10,000 anne ngkana e manga moan roko naba n ara aobiti ti a manga biriakinna naba ni manga moan kaoka riki ni manga katekateka riki

naba $10,000 inanon baim. I taku bwa a kaeka naba baitia am koraki ao tao ai baitin naba manga reken aia mwane imwain te Toa n aron are ko raraomaakinna te Tia Tei ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao e a bon bane buokan te titiraki anne ti nang nakon ara titiraki are imwina ngkanne.

Te titiraki are imwina bon te titiraki mai iroun Te Minita te Tia Tei ae karineaki man te abamwakoro ae Tabiteuea Meang Hon. Tarakabu Tofinga te Tia Tei.

TAEKAN BIIKAN IMARENAN ATIMWAKORO MAI MAIAKIN TABITEUEA MEANG

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honorable Tibiika ao ti teimatoa ni kakamaurira n tamaroan te ingabong aio ao n reitaki ma ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang nakoim te Tibiika kain am aobiti, te Beretitenti, kain ana Cabinet, Taan Tei ao kain Kiribati ake a teimatoa n reitira ao rinanon te ongongora ao te mamataku n te live. N arana ae maiu ao ti a bane ni mauri.

Ao e kangai taekan au titiraki Honorable :-

"Iai reitakiu n taai aika nako ma te aobiti are tabena mwamwananga i taari ibukin kateakin teuana ke uoua te bikan imarenan atimwakoro mai Maiakin Tabiteuea Meang ma rawa n roro i Tannakoiang. Te kaeka n te tai arei bwa ana karekeaki te titiraki bwa e a bwaka iaa ngkai mwakurian aio" e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita man te botaki ni makuri ibukin rongorongo itoman ao mwamananga Hon.Alexander Teabo Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao e koaua bon reitan te bwana ni kakamauri inanon tain te karemo aei te taubang aio e teimatoa Butaritari ni kakauring bwa te tai n tauba taai aika kam na bane moa ni mauri!

Aio kaekan te titiraki :-

"Ni kaineti ma te workplan ibukin te ririki aio ao iai te mwakuri ni katamaroa ae na karaoaki nakon bwaai ni borau bikan n te rawa n roro i Tabiteuea Meang. E na karaoaki aio inanon te kaua ni kuata n te ririki aio ao ikai are e a karaoa naba ana kamatebwai te tiim nakon taian tabo n roro ake a mwemwe n te titiraki aio.

E rangi ni kakawaki bwa e na kamataoaki raoi bwa taabo n roro aikai a bon mano raoi ibukin te boborau. Ngaia are e rangi ni kakawaki bwa e na karaoaki moa te

kamatebwai imwain katean taian bikan" e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita I anganiko buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e rabwa Te Minita n ana kaeka e rangi ni karau nano bwa ngaia e teimatoa aio bwa kanoan aia mwakuri n aia aobiti riki te aobiti are tabena aio.

Ao ti kakoaua e rikirake mwaitin ana booti ke ara booti iaon ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao e bon riai ni iai kanikina i taari ibukin buokan te mwamwananga. Ao n te nako iang ao iai uoua rawa n roro aika kabonganaki irouia taan akawa Temara ao te Atimoimoito.

Buokan te titiraki bwa tao e na mannra ao e na kona n otinako mwin te kamatebwai ao ni kona ni kateaki bikan aika ti bubuti ibukina aikai Honorable Tibiika ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki Tia Babaire ao e koaua n aron I taku bwa n aron are I tabekia iai ara workplan Tibiika ao I karabwarabwa bwa te botaki ni mwakuri are te *Marine* are ngaia ae tabe ma aio e bati ana raa iai ana kataratara iaon bon abamwakoron Kiribati ni kabane Tia Babaire ti ataia bwa te kainano aei rinanon te boboraou ao e koaua n aron are I tia n taekinna.

Tabiteuea Meang teuana te aba ae rangi ni korakora kawarakina bwa are e kuri riki bwa kanga te tabo are e momoanaki n te nako Maiaki ao manga moanaki n te oki. Ngaia are teuana tera are katarataraki iai bwa e na barongaki raoi naba aron te roro n taabo aikai Tia Babaire. Ao iai naba karikirake akana a waaki Tia Babaire iaon abamwakoro akana tabeua iaon te KOITIP aikai itera aikai Tia Babaire. Ngaia I kangai aikai baika a barongaki Tia Babaire ara kantaninga bwa ana bon bane nakoraoi aron boborau inanon babaire are barongaki n te tai ai iroun au botaki ni mwakuri Tia Babaire ma ane ae I kan katerea bwa ae ti tabe ni mwakuri iaona a kakauongo kain te botaki ni mwakuri aei ao au kantaninga bwa e na otinako mwin aia kakamwakuri ke mwin aia waaki aei n te tai ae e aki maan Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei are ko karineaki are am titiraki te titiraki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e koaua tao ti a katikua nakoia taan kamatebwai ao bon tarakin aia tai n

aron are e anga ana maroro Te Minita e koaua tao e aki kona ni kotea raoi te tai are e na otinako mwin te kamatebwai ao ana kona ni kateaki ke n tei rabwatan tenan bikan aikai.

E koaua ibukin ngkane te mwamwananga man ara kaawa ake mai Maiaki ao riki Aiwa, Bangai, Tenatorua ao tao bon mai Tabiteuea Maiaki ao e korakora taian kaora n taabo tabeua. Mwakenakin aono aika orata aikai e bon rangi ni korakora ana ibuobuoki nakoia taan mwamwananga ngkana ko kauiaki n te roo ke buakan te bong tao n te karau. Te titiraki ngkana e kona n taraki aono ake tao ti aki tenan rawa n roro bwa tao tenan ora ake a na kona ni kariki ananga ni kabuanibwai tao riki ni mwamwananga e kauiaki n tain te ora.

Kanoan naba te kamatebwai ao tao aia karikirake ake ana koro ibukina Honorable Tibiika e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki Tia Babaire ao e koaua ti kakoaua kainanoan aei man ana itera Tabiteuea riki Tabiteuea Meang are atimwakoro ake mai Maiaki Tia Babaire.

Eang e koaua ao e koaua e bon bati tenan ora Tia Babaire ma ti aki ti anne Tia Babaire n aron are I a tia n taekinna taben te Marine n te tai aei Tia Babaire e bon nang korakora e nang korakora aron tabena Tia Babaire iaon aei ao ara kantaninga bwa are bon iai mwakuri aika tia ni karaoaki mai mwaina Tia Babaire. Ma n aron are I taekinna e na teimatoa ni karaoaki te karikirake ke te waaki iaon aio Tia Babaire tenan kamatebwai ni itera aikai bwa tabeua ngkai a manga kuneaki iai taabo akana tao ana riai ni manga iranaki tao ni kaukaki riki ke tao ora ake a nang karika te kangaanga Tia Babaire ma n aron are I taekinna anne ti a katuka bwa taben te Marine Tia Babaire au kantaninga bwa e na otinako mwin aikai ni kabane Tia Babaire man katean rabwatan te plan are ti a tia n taekinna are e a waaki inanona te botaki ae te *Marine* Tia Babaire.

N aron are I taekinna iai te karikirake ae ti waaki naba ngkai inanona ane biribiri ngkai iaon abamwakoro akana tabeua ane 4 te abamwakoro ao ti na manga kawanako nakon abamwakoro akana iaon te Phase II Tia Babaire ara kantaninga bwa ni bwaninin aei Tia Babaire ae ti tabe ni barongaia Tia Babaire ao e na tia aron norakin te kangaanga riki n te boborau irouia ara botannaomata n taabo aikai Tia Babaire. N riki ni kainanon te rawa ma tenan rakai

akana tao ana kona ni karika te kangaanga e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Honorable Tibiika e koaua akea buokan te titiraki ti kaitau riki norakin aio riki teimatoan te kainano aio n riki bwa kanoan aia waaki ni mwakuri ana aobiti Te Minita ae karineaki are ieta Honorable Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei iai kaekan anne iroum ngaia Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa n aron are I taekinna ti a waaki iaon anne Tia Babaire ngaia I kangai a kakauongo kain au botaki ni mwakuri aio teuana kanoan tibwangara ae ti taku bwa ti tabe ni mwakuri iaona ngkai Tia Babaire ana aki raraoma bwa ti na tabekina aio man ana itera te *Marine* Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao e bane buokan te titiraki anne ti nang manga nakon ngkane ara titiraki are imwina.

Te titiraki are nambwana 40 iaon te ota ae na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Ruta Teretia Babo te Tia Tei.

KAINNANOAN TEWANA RIKI TE BAO NI MWAMWANANGA IBUKIA KAIN MAIANA

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika ae ko rine ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 40 iaon te ota ae kangai taekana :-

"Te bubuti nakon Te Minita are tabena iai am kataratara ibukin reken riki tewana te bao ni mwamwananga ibukia kain abau ae Maiana" Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita are e na kaeka te titiraki aio bon Te Minita man te botaki ni mwakuri ibukin katein abara ao Tautaeka inanoa Hon. Harry Tekaiti Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Tibiika ao I kaitaua te Tia Tei ae moan ban te karineaki mai Maiana temanna n ana titiraki ao aio au kaeka ke ana kaeka te Tautaeka:-

"Te Tibiika ae ko karineaki I karabwa te Tia Tei ae rine mai Maiana n ana titiraki ao e tauraoi au aobiti n rinanoa te bubuti aio" Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei are am titiraki te titiraki buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika e rabwa Te Minita ae karineaki ni bwanana ae banraoi ni

kona n tauraoi ni butimwaea n rinanoa ana bubuti Maiana. Ngkai e bon mena naba iaa ana tararua ara Minita ae karineaki ara Kauntira aika kakaokoro.

I kan butia Te Minita ae karineaki ngkana arona bwa e kona n anganai bwa iraua raoi te kataumane ibukin te Kauntira teuana ma teuana taiaoka e kona ni buokai ni kaotai n aio taiaoka ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Tibiika ao I kaitaua riki buokan ana titiraki te Tia Tei ao e koaua tao ngkana e na Kukurei teuatana te Tia Tei tao n te tai aio are I ataia ae te Kauntira ni Maiana te kangaanga n te tai ae nako bwa ae tao I ataia ae ti teuana ngkai te bao ni mwamwananga iaon Maiana ao tao e bon rota naba ana Kauntira n te tai ae nako kanga tao te kataumwane.

Iai kanga akea raoi te kataumwane ibukin bao ni mwamwananga n ana kataumwane te Kauntira ma iai kanga te mwane are ti anga naba rinanon te support grant bwa kateimatoan buokaia ke kanga buokan ana bao te botaki n reirei are e angan te Kauntira teuana ma teuana bwa e na kona kanga ni karaoa te maintenance ke ni kateimatoa marurung te Kauntira anne bwa e na kona n teimaan kaa akanne inanon baina.

Ma e koaua tao n te tai aio tao iai te mwaiti anne ma tao n te tai aio e aki reke moa n te tai aio ma n angana te koaua te Tia Tei bwa bon iai ao I rangi ni kaitau n te tai aei nako bwa e bon bane iroun Maiana ao e kataia ni bubuti ke e a rotaki kanga maiun naba birin ana Kauntira ao I anga naba bwanau kanga ni kakaitau nakon te Kauntira ni Maiana bwa ngaia e bon kateimatoa rorokoia ataei man te tai ae nako ni karokoa e aki bwaka rokoia ataei bwa e kabongana te mwane aio ao tao e a manga rotaki bwa e a bane riki ana kataumwane are e manga kabonganaki. Ao I kaongoaki ao I nang nanokawaki iai ma I anga bwanau ni kakaitau nakon te Kauntira ni Maiana ngkai e nora kakawakia ataein te reirei bwa ana teimatoa n roko.

Ao e aoria bwa are tao te bwai ae boou ngkai ao tao e koaua tao ti na kona ngkanne n taraia bwa tera tao te anga ae ti na kabirimwaka iai ana bubuti ma tao ibukin moa kaekan ana titiraki are iraua te mwaiti tao I a manga bon iraorao ma te Tia Tei n tuanga te mwaiti ma I ataia ae bon akea are bon specific allocated ibukin te mena ma ti iai iaon te Maintenance e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita, buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei are am titiraki.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa Tibiika ao e rarabwa riki Te Minita ana kamataata e koaua ae taekinna kanga e bon nang rotaki Maiana ara Kauntira ni Maiana n te ririki ae nako iai.

Iai ana allocated budget are tao ibukin te bao ao ngkanne kanga te background information teutana ke tao ana update Te Minita n aron tao e a tia n ataia n te ririki ae nako ao e kataumwane $20,000 tabun ibukin te bao ke tao terana. Ma te ririki ae nako ao e kabanea over $40,000 ibukin ti te bao ni mwamwananga tenan Hire. Ngaia are kanga I a tangiria ni kaumaka ara bubuti aio nakon Te Minita ngkana e a na kona ngaia are ngkanne I a bubutia bwa tao nakon ningai ae na kona n rinanoa ke tao nakon ningai ae na kona n tia aron rinanoakin ara bubuti aio ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa riki I kaitaua riki te Tia Tei mai Maiana ni buokan ana titiraki ao e koaua bwa kanga e bon turuturu n ana titiraki tao bon ibukin buokan tao karekean riki te bao ni mwamwananga ibukia kain tao tewana riki ae na kona ni buoka ke uowaa te kaa ae na kona ni katauraoaki riki ibukin te abamwakoro ae Maiana ma eang.

Ngkai ti ongora ao ti nang kukurei are bon iai ara anga ni ibuobuoki te Tia Tei teuana ti kona ni ibuobuoki rinanon tenan priority ake roko ao I ataia ae iai ana priority am Kauntira ni Maiana ae te Police and Prison ke ae e a tia n reke mwanen anne. Ao tao n te tai aio ngkana tera ngkana a manga bon noria bwa ai te kainano ibukin te Kauntira tao am Mayor ma am Kauntira ti a bubuti ngkana a kona ni karinna naba bwa e aonga n ae tao ti a moanibwaia kakaean mwanen te Truck tewana ae na kona ni buoka te Kauntira ni Maiana.

Ke tao bon teuana ane bon iai ane tibwan te reirei ti a kai manga ongongora iroun Te Minita n te reirei bwa ningai tao te tai tao ana kataratara ibukin Maiana I aki kan taetae iaon ane ma I taku bwa bon ti baika bao aika mena iaon te abamwakoro iroun te Kauntira bon ana bwaintangira te reirei are ibukia baoia ara ataei. Ao tao iai are ibukin baoia unimwane tao a tia n down aikai akanne ngkane tao ti kona ni manga moan tarai karikirake aikai bwa ti na manga moan waakini bwa e aonga ni kona n toamau am abamwakoro ibukin tao bao ni mwamwananga iaon te aba te Tibiika.

Ao e rabwa akea te kangaanga tera are ko nang nanonna te Tia Tei ti a kai ti kona ni maroro ma kain au aobiti bwa ti a kakaea angan buokan Maiana ao ni karokoi n taabo ake ana tauraoi ni ibuobuoki ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n anganiko kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki mai Maiana.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika I a kakaitaua riki Te Minita ae karineaki ibukin tangiraoin bwanana ao riki ana kakaitau nakoia kain Maiana ibukin te ririki ae nako.

E koaua tao ti a kaai ni iraorao ma te MCIA Te Minita n te MCIA ae karineaki ao terana arei Te Minita naba n te Education ibukin ara bubuti riki aio ibukin kainanoan raoi baoia ni mwamwananga ataein te reirei iaon Maiana ko rarabwa te Tibiika ao e rabwa riki Te Minita.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao ngkai e bon rau nanom ni kaekan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Ti nang nakon ara titiraki are imwina ane iaon te ota bebwa nambwana 43. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Tarakabu Tofinga te Tia Tei.

MWANENAKIN KARIKIRAKE IBUKIN KABWEBWEAN TE WERE IAON TABITEUEA MEANG

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e kangai taekan au kauoua n titiraki ibukin te bong aio ae nambwana 43 :-

"N aron are mwaneweia Te Minita ae karineaki ibukin te akawa ao marin marawa ao iai te babaire ibukin kateakin te tabo ni kabwebwe te were ao marin riki marawa tabeua n au abamwakoro ae Tabiteuea Meang. Te titiraki bwa e a tia n reke mwanen aio?" Ko rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita ibukin te botaki ni mwakuri ibukin te akawa ao kaubwain ara marawa Hon.Ribanataake Tiwau Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Honorable Tibiika ao aio kaekan te titiraki nakon ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang :-

"Te Tibiika ae ko rine I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine temanna mai Tabiteuea Meang bwa e na mwanenaki katean aia Mini-hatchery man mwanen karikirake ae mena inanon bain au botaki ni mwakuri" Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n anganiko te Tia Tei ae ko karineaki moan buokan am titiraki.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Tibiika ao e koaua e aitau Te Minita n te botaki n akawa n aron ana kaeka ae I taku bwa e toroba te nano ao n aron are e taekinna bwa e a tauraoi mwanen ngkai te karikirake aio inanon bain ana aobiti.

Buokan te titiraki bwa te mwane ae tauraoi aio e na tau ibukin kabobongan ma karekean bwaai ake a na kakororaoa mwakurin te tabo ni kabwebwe ae na kateaki aio Honorable Tibiika e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa buokan te titiraki ao e koaua are tao iai raraoman te Tia Tei ae rine iaon are e na tau te mwane anne ke e na aki ao ti karabwa te kantaninga aio bwa I taku bwa bon aio are tao e noraki naba n ara moan waaki ngke ti karaoi i Maiana i Abemama ao Tabiteuea Meang kabara au bure Nonouti.

Ao I karabwa naba nanon te Tia Tei aio bwa ngke e nora aron moan te karikirake aio ngke e kaukaki are i Nonouti ao e a kanakoa naba mai ikane ana bubuti bwa tera ngke ngkana e noraki naba ana abamwakoro ae Tabiteuea Meang. Ao e koaua te waaki ae karaoaki ngkai ni kaekan te titiraki are e kangai e na tau mwaitin te mwane anne ibukin karaoan are i Tabiteuea Meang ke e na aki ao te titiraki te Tibiika e na tau.

Bwa are iai ngkai kamatebwai aika karaoaki are teuana ane e waaki i Maiana ni moan noran bwaai are e riai riki ni katamaroaki iai bwaai aikai ao e a kona ngkane ni manga karaoaki ngkanne tenan katautau ma kaoti kataumwanean ane i Tabiteuea Meang ni boboto iaon waaki ngkai ae waaki ni katamaroa ao e na karaoaki i Maiana, Abemama ao Nonouti ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tarakabu Tofinga: E koaua e rabwa tao Tibiika ae karineaki ao e koaua e rangi n rarabwa aron te karikirake ao riki ara kataumwane te botaki n akawa ibukin ara tabo ni kabwebwe ane a iangoa kateakina riki n tarakin tenan bwai ake a riki n aron ake a tia ni waakinaki mai imwaina.

E koaua tao nakon ningai iai te tai ane a tia ni kataratara e katautauaki iai tao te kauoua ni kuata, te kateniua ni kuata n te ririki aio ke tao te ririki ae boou ao e rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan riki te titiraki ao man te titiraki are kangai bwa tao ningai te katautau ane tao e na waaki iai aio Honorable Tibiika e koaua are aikai iai n aron are I taekinna Honorable Tibiika. Man tian raoi kataumwanean are Maiana e waaki ngkai ane a tia nako ara tiim nako iai ao ti a kona raoi ngkane ni katabangaka te mwaiti ae na tau bwa ngke ngkana te tai are e waaki iai iaon ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki ao e a waaki naba n aki manga akea tokitokina e a waaki naba n aron n te titiraki ngkane bwa te ririki tao te tai.

Inanon te ririki aio Honorable Tibiika ae ti kataratara ti aki kona n taekinna raoi bwa ningai bwa e kawa n ae manga tibanako ara tai ane ao ti a manga reke n te kangaanga iai. Ma N na karaua nanon te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang bwa inanon te ririki aio ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean buokan am titiraki. E na buoka am titiraki te Tia Tei mai Marakei Hon. Moannata Ientaake te Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Tibiika ao I a bon kauataoa te Karabwarabwa nakoia Taan Tei ao aba ake a tia n reke nakoia kanga te kabwebwe aio. I a karinai naba irarikin te bubuti aio ngkana e kona naba n uringaki Marakei n te kabwebwe aei taiaoka.

Tibiika: Te Minita iai buokan anne iroum.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei. Are bon aikai tenan moan kakatai ao te kantaninga ma te kantaninga bwa e na manga katabangakaki nako nakon abamwakoro ni kabane ian are ti kabwarabwara nakon te Tia Tei ae karineaki mai Maiana n ana tabeka aio ngkoananoa ao aikai waaki aika kakawaki.

Ao ti ikarekerekea ma tera arei te Community base Fisheries Management ke te Program are Nei Tengarengare are e na kataia n taraia bwa kaubwain ao marin ara marawa inanoa ana karauaki n tikonaki ibukin kabwaiaia ara botannaomata. A rawata kangaanga ae ti na aitara ma ngaai inanon tairake aika imwaira iaon bibitakin kanoan bong ao baikara riki ao aikai waaki ake ti na katauraoia ara botannaomata bwa ana tikoni bwaai aikai ana aki ti tikoni. Ma ana buokaki naba ni kamwataki ao ni kaboaki mwin tao bwaai aika a moanna n rotaki rinanon te karikirake aio.

Ngaia are e koaua iai te tabeka ae mwemwe mai Marakei e na rau

nanon te Tia Tei mai Maiana bwa kabwara au bure mai Marakei bwa a bane n rin aban Kiribati ni kabane iai ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ngkai e a bon bane buokan te titiraki anne. Ti nang nakon ara titiraki are imwina ane iaon te ota bebwa ane nambwana 41 e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana Hon. Ruta Teretia Babo te Tia Tei.

KAINNANOAN TAURAN KIRINIKI I TEBIKERAI, TEKARANGA, TEMWANGAUA, BUOTA AO BUBUTEI

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki I uti ni kamauri ngkami n te ingabong aio ao aio au kabanea n titiraki ngaia are N na kabanea au titiraki aio ma manga te taeka naba ni kamauri.

N na manga bota riki banau ma raou n Tia Tei, kain abara ae Maiana, kain Maiana ni kabane ni moa mai Tebikerai nako Bubutei, kain te bau ni Maiana ao ni ikotaki ma te nati ni Maiana n taabo nako. E na bon riai n tabekaki te bwana ni kamauri nakoimi irouia kain Maiana n te bong aio bwa bon aia bong te bong aei 1 n Eberi ngaia are kam na bane ni mauri.

Aio ngkane au titiraki :-

"Ti a kakaitau nakon ara Tautaeka ibukin ara kiriniki iaon Maiana ake a kateimatoa te tobwa ngkai kainanoia ibukin aorakia n aekaia nako. E ngae n ane ao I a kan butia Te Minita are tabena e teimatoa te rotongitong n ara kiriniki aika iaon Tebikerai, Tekaranga, Temwangaua, Buota ao Bubutei iai ana anga ara Minita ae karineaki ni buoka te itera aio" Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita ibukin tararuan te mauri ao katoki aoraki ae Hon. Bootii Nauan Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: Ko rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana :-

"E tauraoi au tabo ni mwakuri n rinanona te bubuti aio"

Tibiika: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika ai rabwa nanon te Tautaeka n tatauraoi ni bubutimwai ara bubuti ao kainanoia ara botannaomata. Nanona ngkai e a tauraoi Te Minita n aron ae e a tia n taekinna n rinanoa au bubuti.

Tao nakon ningai ae na tauraoi ni irai iai nakon Maiana ke tao e na ira raou

n Tia Tei nakon Maiana ni kataratarai ara Clinics aikai e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E koaua te Tibiika e rabwa buokan te titiraki ao e rabwa n aron are I kaeka mai imwaina ao iai 5 ana kiriniki Maiana iai teuana toma kanga ana solar KGES ao nikirana ngkane kanga eti e koaua kanga ti rota iai n te nanokawaki a rotongitong ma e aoria.

Ti na ibuobuoki ngkanne ane a waaki ngkai au botaki ni mwakuri ane a kona ni katoma ana taura ara Clinic teuana ane toma ma te Solar e kona ni kanim taurana ni katoamaua ao iai ngkanne kanga nikiran ana buoka China uoua taian taura. Kanga taura ake a tibwatibwaki nakon taian mwenga bon ti uoua nanona e na aki toa.

Nanona ti kona ngkai ni kanakoi moa aika uoua aikai bwa ana koatai ake uoua. Iai ngkanne ara babaire bwa ane e a mwakuriaki ngkanne ma nikirana ngkanne ma tera arei te World Bank te rabwata ngkai are mwanenna te katamaroa nakon taian Clinic ibukin katoan ngkanne taian taura ake taian Clinics ake akea tauraia. Ngaia are e na aki raraoma Maiana ao te Tia Tei ae karineaki bwa ti mwakuria ngkanne aio ao ti kona ni kanakoi moa ngkai aika uoua akana a tauraoi inanon baira.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita. Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika e rarabwa naba Te Minita e rarabwa ngkai e kona ni katatara ae uoua ae tauraoi ngkai irouna ibukira kain Maiana ao I a bubuti bwa tera ngke arona bwa e a kona naba n toka iaon te Kaibuke are kanga iaon KCDL arei. Ke tao ngkana arona bwa e bon portable ke tao e kona riki n ae kanga tao e toka n tao te speedboat ke tao tera ao ti a kona ni katoka iaon aikanne.

E a bane buokan au titiraki ao e rarabwa riki Te Minita ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: Eang Tia Babaire are e nang bon roko e nang roko te buangiaki e nang roko te ota ti na kataia ni keiaki ni kaota ana kiriniki Maiana. Ao ngaira bon ara bubuti naba nakoina bwa are kanga ti ongongo bwa taekan neiei ae kangai n tabetai e a toka naba n te booti ni kangai nakon Maiana are a bon bebete ngke ara mena ake uoua akekei. Ngkana e aki reke tokana n te KCDL mina a manga burinana ibuakona taian kaako ao tao tera te solar panel ma tera.

E roko naba n anai tao e ana moa teuana ngkai e karekea bwa kanga kan rokona n te kaawa are e rotongitong ana kiriniki e manga mwananga imwina. E manga anaa are teuana e karekea bwa kan rokona.

Eang bon te kangaanga karokoana ngkanne ao kain au bio meet are nake kanga a tabe ma kanga te iti n te Onaoraki ti na te Tia koroboki e a tia n tuangai bwa a nang tauraoi ngkai ni mwananga nakon n tuoa are kanga e toma ma te solar ao ana karaoa aia survey bwa ngkana tao iraua te taura ae na kanimwaki iai ao ti a kanimmwa naba.

Eang n reitaki ma aio Tia Babaire ao tao e koaua ae tao ngkai kai a kakauongo tariu ao mwaneu tabemani kangai ai Maiana naba. Ma are e koaua bwa are bon neiei tao e bon karaua ni karaoa ana kamatebwai ao e ata aron te karikirake ae waakinaki ngkai ngaia e bumoaia ni kangai.

Ngaia ana aki naba tanginako tariu ma mwaneu aika a ongora te kaeka aio bwa iai ngkai ana waaki ni karikirake te World Bank ane karaoia ma te Botaki ni Kuakua n te aonnaba ao n aron ae kam ataia ao ti nako Marakei iraua te bong nako. I ari ma teuare te Regional Director n te WPRO te Western Pacific Region Office are e tara te botaki ni kuakua ibukin te itera Maiaki ae kaina Kiribati. Ao ti nori taian Clinic e nang rotaki nanon te Director General ma neiere te CNO n aron tamaroan ara Clinic ao aron ara kawakini bwai ngaira i Kiribati ni katamaroai ara Clinic.

Te bwai teuana ngkane are kanga e bwaka ae ti noria kanga aia auti Neeti Taan Mwakuri ane a nang ni botonnaine man botonimwane ara Clinic aura tauraia ao itiaki nanoia ao Mino tires ao aera riki ao ana auti te Neeti. Kanga e a moanna n raranako buiana ao e bonobonotaki rauna n te katiboti.

Ngaia are kanga ti a maroroakina ao ti kangai tao e raoiroi are te waaki ni katamaroa aikai irouia nakeke a mwaneni buoka aikai a katamaroai Clinic ao ana katamaroai naba aia auti Taan Mwakuri kanga e a bon Kamanga ane e a mwengaraoi te Neeti ao n ana auti ma natina ao buuna ao tibuna ao tao kautabona ao ana man te katamwa ao te kiokio ao baikara riki a mwengabuaka. Ngaia are aio ngkai kanga e na taraki n are mwakoro 2 n te karikirake aio ao ane I kataia ngkai ni mwakuria ma te Tia koroboki bwa ti nang kibara aio a bon kawa.

Tao ngaia aio naba teuana ae reke ae aikoa nangi n unga nanoia ara Taan Mwakuri nako aon aba ti na karaoa naba aio e aonga n ae kangai, ti a

nako buki bwa e tamaroa riki ara auti are i buki nakon ana auti te housing aio ana housing aio ae manibinou ao e raran ko rabwa Tia Babaire. E rabwa ana tabeka te Tia Tei ao e na aki raraoma Maiana bwa ae ti a mwakuria aio ao tao ti a manga bon iraorao ma ngaia iaon karokoan ake 2 moa ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Ruta Teretia Babo: Ko rabwa te Tibiika e rarabwa riki bwanaraoin ara Minita aio ao e koaua are e manga kuakua aia auti ara Neeti ao aio naba teuana te kainano iaon Maiana ngaia are I a moantaai naba ni karabwa ibukin rineakin Maiana bwa e na kona naba n reke buokana terana arei aia auti ara Neeti.

Ngkai ni bon te koaua ao iai ara Neeti tabeman a mwaing nako bwa ngaia a bon mwengabuaka ian mwengaia aika kakaokoro ngaia are I a tabeka riki te bwana ni kakaitau ao te katekeraoi inanon te bong aio te Tibiika n 1 n Eberi are ana bong Maiana ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao e a bon bane buokan te titiraki anne ti nang roko ngkane, kabwara au bure Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E koaua Tia Babaire kabwara au bure bwa kanga e nang rotai te kukurei are ngkai 1 n Eberi ke are e taekinna neie tei Maiana aio kanga te bong ni kewe mina I taku bwa I kekeweia ao mina kam a taku bwa I kewe. Tei Maiaki ae taetae aio te wiini mwane aio e na aki raraoma e na bon koro nanon ake I a tia n taekinna ti aki te bong ni kewe are 1 n Eberi ao ko rabwa te Tibiika ao are ieta.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita. Ti nang nako ngkane nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 46 iaon te ota bebwa. Aio are na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora te Tia Tei.

KAROKOAN BWAAI NI KARAO KAWAI IAON ABAIANG

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Tibiika ao bon te bwana moa ni kamauri moa nakoim ao nakoim te Beretitenti, te Kauoman, Minita ao ai bon ngaira ni kabane, n raonai ma kain au abamwakoro kam na bane moa ni mauri.

Tibiika are iai au titiraki anne ma kanga taran ae au titiraki e kaineti nakon te MCIA ma te kaeka e kaeka iai Te Minita n te MISE ngaia are N na bita teutana taekan au titiraki ngkana ko kukurei ao e kukurei Te Minita ni kaineta Te Minita n te MISE

bwa are e a kaeka Te Minita n te MISE.

Tibiika: Kabwara au bure Tia Tei tera ngkoa ko nanonna?

Hon.Betero Atanibora: Are au titiraki ane toka n te ota bebwa te titiraki e kaineti nakon Te Minita n te MCIA ngaia are N na kanakoa ngkanne au titiraki ae kaineti nakon are e kaeka bwa e kaeka ngkai te MISE ngkana e boraoi ibukin te record.

Tibiika: Ngaia I taku bwa are tao e a tia anne ni baireia te Tautaeka ma ko tabeka am titiraki taiaoka te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Tibiika :-

"N na butia Te Minita n te MISE bwa e na kabwarabwara bwa e na roko ningai bwaai ni mwakuri iaon Abaiang ngkai bon te kangaanga te kawai ngkai"

Tibiika: Te Minita e na kaeka te titiraki bon Te Minita ibukin te botaki ni mwakuri ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Tekeeua Tarati, Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika:-

"I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae rine bwa e a waaki ngkai barongakin bwaai ni mwakuri aikai ibukin karaiana nako buki. A katautauaki rokon bwaai ni mwakuri aikai inanon te kauoua ni kuata n te ririki aio" Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa Te Minita ma ana kaeka ao ngaia e rabwa bwa tao e nang tauraoi ni karaiaki nakon aonn aba bwa are kaongoakira ngkoa n te tai ae nako n te auti ao a bon tia n roko i tabon te uabu ao e koaua tao bon inanon te namwakaina ae nako ao e a tibwa karaoaki te katekeraoi nakon bwaai aikai tima n ara ataatai a tibwa roko. Ngaia ti kan ataia bwa tao tera raoi te bwai ae riki ara kantaninga ngaira e na kaman roko ti a kaman follow up ma ara kauntira ao ngaia e tuai man roroko bwaai ni mwakuri aikai.

Ngaia are kanga e tei iai bwa te titiraki n te tai aio N na butia Te Minita e kona ni kabwarabwara bwa tera te baenikai.

Tibiika : Ko rabwa Tia Tei N na kanakoa nakon

Hon. Tekeeua Tarati: Tibiika e rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ni boutokaan ana titiraki e koaua a roko ara mitin aikai ni kauoua wiikin Ritembwa n te ririki ae nako ao a tibwa otinako mai tabon te uaabu inanon Beberuare

ibukin taian mangaongao ma tenan bebwa ma n tokin te tai ao a otinako ao ti a karaoa te katekeraoi tao bon 1 naba te wiiki imwina n aron are tao kam a tia n ongo n te rerio ao iaon te Ukera ao iaon te Social Media bwa a tia ni katekeraoaki otinakon ao tauraoi ara mitin aikai.

Te baere ti a manga karaoia imwina te Tibiika karokoan temanna taan rabakau ake a na kona ni karaoa te reirei iaon mitin aikai. A tia n roko taan rabakau aikai ao ti a karaoa te reirei ti irouia ara taan rabakau mai iaon Tarawa n ara Taan Mwakuri ni ikotaki ma kain te PVU ao ni ikotaki naba ma tabeman taan *mechanic* mai Kiritimati are te kantaninga bwa naakai ngkanne ana manga karaoa te *training* ke te kateneiai nakoia ngkane tenan operators ke tenan driver iaon aba akana ibukin te itera Mainiku Tabuaeran, Teraina ao ibukin te aono ni Kiribati ara aomata akana ngkanne akana ana karaoa te reirei.

Ngaia are ane kanga teutana te mwarara iaon bwa ti kantaninga bwa ti aki tangiria bwa ana oki rikaki mitin aikai nakon abamwakoro ao a tuai rabakau taan kamwakuria. Ti aki ti aron kamwakurakina ma aron naba tararuakina ibukin teimatoa bwa e na teimatoa n tamaroa ma e koaua tao I a reitianako naba ni kaeka nakon ana kauoua ni itera te titiraki ana titiraki ana kauoua ni itera n titiraki are ana roko ningai iaon Abaiang ao eaera kai e mwarara.

E koaua n aron ara kataratara ao kanga ti kantaninga bwa ana kona n roko i Abaiang ke tao karokoan iaon aba nakon tao te aekaki ae Eberi ke Meei n ara kauoua ni kuata ma I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki bwa iai ara babaire ae kanga e na rimoan anne bwa ti nang kaoki ara bwai ni mwakuri akana a karaoa te kawai ao te buriti iaon Marakei akana a nang kaokaki ngkai n ara charter ane barongaki ngkai. Ao ngkana arona bwa e nako te charter anne angkoa ti a katokai ngkane bwain Marakei ao bwain Abaiang are angkoa e kakawaki naba bwa e na ongo te Tia Tei bwa iai naba ara babaire ibukin Abaiang ngkai ti noria bwa e nang korakora e nang buakaka ana kawai angkoa rokon bwain mwakuri akanne mai Marakei ao ti a katuka naba te Crater are bon ngaia e nang kainanoaki ibukin te karaoa kawai.

Ti na katikua i Abaiang bwa e na karaoa te mwakuri ae bubura kaei are tao are ngaia riki ao ngkane a rimwina nako naba ngkanne ana bwai ni mwakuri Abaiang akana a nang bon roko ake a tia naba ngkanne n roko n te tai ane ni moan mwanangan te kaibuke ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa Tia Babaire ao I karabwa riki Te Minita n ana kaeka ae rangi n tamaroa bwa ai tera ngke arona bwa a kona n roko imwain katian imwain te Bwakate aio are bon teuana te issue ikekei iaon abara ae Abaiang bon ti kaean te tabo ni kabane ao are Abaiang ai bon tao e koaua bon angina Katorika ao bon teuana te kangaanga ngkanne kakioan te tabo ae rangi n raora riki n te kawai are ko bon tia n taekinna ae e a bon nang aki raoiroi te kawai.

E kuri riki kaan are ko mwananga mai Betio nako Tabontebike n te booti nakon are ko mwananga mai Tabontebike nako Koinawa e a raroa riki n te Truck nakon kabotauaki riki ma are ko mwananga n te booti.

Ngaia are ti nang karabwarabwa nakon ana kaeka Te Minita ae karineaki n te MISE ngkai e kona n taekinna ae ngaia tao e na ibuobuoki naba bwaai ni mwakuri ake a tia ni kabonganaki ibukin Marakei ao a manga kangai naba n tiku i Abaiang ai rabwara anne ao n raonaki ma tao aio tao e na iai teutana baenikaia bwa are e na bae ni iai tain ka *train* iaona ma baikara riki ao aikeke are bon iai tanan operator iaona. Ao ti nang karabwarabwa ao ti kaitau ngkana arona bwa e na kaea nanon are inanon te namwakaina ae Eberi bwa tao ngkana ti bubuti ngkana e kona imwain ae tia teutana e na bwakara teutana te ibuobuoki imwain te Easter ae imwaira aio bwa are bon angin naba aia Easter kain te KUC ma te KPC a karaoaki naba i eta, kanga i Morikao kanga e uatena ma taabo akekei.

Ngaia are tao ti a kaai ni bubuti nakon Te Minita ae karineaki ngkana e kona tao ni ibuobuoki nora te itera aio bwa e kabaitia imwaina bwa are ngkana bon iai te kangaanga akea naba te kangaanga e kai nanoraoi te aba e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua a tia ara mwakuri ngkai iaona e a tia te kataneiai irouia kaain aba ake 10 ake ngaia moa ana reke aia ngaia ake kain te moan tibwatibwa. E a tia ni karaoaki te kataneiai nakoia man 25 nakon 27 ane a tauraoi ngkai ami operators ma ami *mechanic* te kantaninga ane a manga tia ni kaokaki rikaki tao ngkana a tuai ni bane n roko iaon aba ane a nang moanna ni barongaki okia ngkai.

Ao n aron are I taekinna te Charter ngkai ae mwakuriaki kangaraoaki naba ma aron te iabuti n aron ae kam ataia bwa te landing craft ngkana e roko iaon aba e bon tangira

te makuakua. Ngaia are tao ngkai e a karaoaki te babaronga iaon tao te moan makuakua te moan iabubuti ao e a kona ngkane ni karaoaki te charter nakon karokoan. A uotaki bwai ni mwakuri mai ikai a katukaki i Marakei e anaki bwai ni mwakuri akekei a katokaki a moana Abaiang a karuoaki bwain Abaiaing ake ana ruo ake mai Tarawa ao ake mai Marakei ao e a okirikaki naba te Duck and Batch ao tao ti a manga nori ngkane aba akana imwina ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Betero Atanibora: E a bon bane buokan te titiraki te Tibiika ae ko karineaki ao I a bon karabwarabwa ao ni kaitau nakon Te Minita ae karineaki e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao kai e a bon bane buokan te titiraki anne ti nang manga nako ngkanne ara titiraki are imwina. Te titiraki are imwina bon nambwana 44 are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Tarakabu Tofinga te Tia Tei.

KAINNANOAN BWAAI NI KEN RAWA

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e kangai taekan au titiraki ae nambwana 44 n te tai aio :-

"Te titiraki ni kan ataia mai iroun te Tautaeka ao riki n taabo ni mwakuri are kaineti ma te teira aio ngkana e teimatoa te babaire ibukin karekean bwain kenakin rawa n roro are noraki kainanoakina n aron ae maroroakinaki taai tabeua nako" Ko rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei e na kaekaki am titiraki anne iroun Te Minita ibukin botaki ni mwakuri ibukin te akawa ao kaubwain ara marawa Hon.Ribanataake Tiwau Te Minita.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honorable Tibiika ao aio ana kaeka te Tautaeka.

"I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang bwa e a tia ni mwakuriaki kakaean mwanen bwaai ni mwakuri ae te dredger man ana buoka Japan ao China. Ti kantaninga tian ao rokon bwaai ni mwakuri aikai nakon te ririki ae na roko 2026" Ko rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e rangi ni kakukurei na kaeka Te Minita ao e aitau ni mwakurian te kainano ke

kainanoan te mitin ibukin kenakin te rawa aio.

Iai ana karikirake au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ibukin kateakin ana uaabu ae boou are e na waakinna ao ni bon mwanenna naba te KPA ao te bwai ni keniken aio ngaia e na karokoraoa ke ni kakoroa nanon te karikirake. Te titiraki bwa te mitin ni keniken aio e mwaiti kananoana ao n rokon te mitin aio e na kona naba ni waaki ni karaoa ana mwakuri ke e na manga iai te kataneiai ae kainanoaki ke tao itera riki tabeua akana ana manga karekea te mwarara Honorable Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki Honorable Tibiika ao e koaua ti kakoaua are nang korakora kainanoan aio ao e koaua bon te karautaeka ngkai e iremwe teutana a bon mwaiti bwaai ake a kataki ni waakinaki ao uaekaki bwaai aika na roko. Bwa iai ae aranaki bwa kanga te bako ao iai are cuter and suction.

Ti karabwarabwa bwa e a tia ni butimwaea aio Tia Babaire ma e koaua iai ae iremwe ian tao manga bitakin te Budget ma ngkai ti kantaningaia bwa te bako are kanga te dredger are e na keniken bukina anne are e a tia n tauraoi Tia Babaire ni mwanenna ao are te cutter and suction e na mwanenna China.

Ao kainanoana ti koaua ae ngkana a roko bwaai aikai ao e na rangi ni buoka ngkai te kainano ao I taku bwa e tabwanin bon mai Makin nako Arorae ao aon Kiribati ni kabane iaon kainanoan bwaai ni mwakuri aikai. Ara kantaninga bwa ngkana arona bwa a roko bwaai aikai ao eti ngkane are e na rangi ni ibuobuoki ni kaitarai kainano iaon karaoakin taian rawa n reitaki ma tenan port iaon abamwakoron nakon Kiribati au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa anne Honorable Tibiika ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e koaua e rabwa ana kaeka ke reitan te kaeka mai iroun Te Minita are mwakuria te itera aio ao e koaua n aron are e taekinna ngaia ti aki teuana bwa 2 te bwai ni keniken are e na kona n roko ao ni kabonganaki ao ni kaitara aron te kainano.

E koaua tao e na tia naba n tauraoi te babaire bwa te tabo raa are e na kona ni kamwakura te tabo aio tao e na nakon te Atinimarawa ke tera te tabo ni mwakuri raa ao riki tarakin ara karikirake tao ana itera te KPA n te tai aio ana karikirake ane a waakinaki ibukin ara abamwakoro

ae Tabiteuea Meang, e rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa ao I taku bwa e bon nora antai tao te titiraki are e kaineti bwa e na mena iaa bwaai ni mwakuri aikai eang ana mena inanon bain te Atinimarawa ao n roko bwaai aikai ao te Atinimarawa ngkane e nang tauraoi ngkane ni ibuobuoki te port tao te KPA ke tao antai riki ake a kainanoi bwaai aikekei. A bon mwaiti aron kainanoana bwa are a rawata taian kakatauraoi aika mwaiti aika e na kainanoi ibukin karaoan bwaai ni karikirake aika bubura ao aikai bwai tabeua aika rangi ni kainanoaki ibukin karaoakin akanne.

N reitaki ma karaoakin taian port ma uaabu iaon abamwakoro nakon Kiribati ao e koaua e rabwa te titiraki aio ao tao ti a uaia ni kibari aikai bwa aonga ni waaki n te tai aei waekoa Honorable Tibiika ko rabwa.
Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Tarakabu Tofinga: Tibiika ae karineaki akea buokan te titiraki ti a kakaitau n aron tarakin te kainano ibukin kenakin te rawa ao tao man ana itera te KPA bwa kainanona aio teuana ae e aki toki tao n rereitaki ao n tatabetabekia n taai aika nako ao ibukin kabaitian te mwakuri a bae ni kakauongo ao tao a kona ngkane n tara aron aia mwakuri ngkana a kona ni waakina are ana moan kona ni waakina ao n roko te mitin aio e a kona ni waaki ngkanne aia keniken ao e rabwa Honorable Tibiika ao e rabwa riki Te Minita ma ana koraki ao riki taan buoka akana a tauraoi n angangan te buoka ibukin te kainano n aron are e mwaneweaki e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei iai kaekan anne iroum Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ao kai e rabwa Honorable ao tao e koaua ti a bon uaia naba ni kataia ni kekeiaki ni kakoroi nanon kantaninga aikai ao ti a bon katekeraoira naba ni kabane n ara waaki ao aia waaki Taan Tei ni kabane nakon te kantaninga are ti a bane ni uaiakinna katamaroan ao kibaran te rikirake nakon ae tamaroa riki Ko rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao e a bon bane buokan te titiraki anne ti nang manga nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 47.

E na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon. Bautaake Beia te Tia Tei.

KARAKAKIN RIKI KAUBURE KE SPECIAL CONSTABLE IAON TERAINA

Hon. Bautaake Beia: Ao e rarabwa te Tibiika ae ko rine tao imwain ae N na reita N na kanakoa au titiraki n te tai aio ao I a bon reita riki te bwana ni kamauri nakon te Beretitenti, Minita ao ngaira Taan Tei ni kabane ao te Tibiika ni bwanan te maiu ao kam na bane ni mauri.

Ao e koaua au titiraki n te tai aio ngkanne 47 e kangai taekana :-

"I a butia te Tautaeka aei nora karakakin riki mwaitin Kaubure ke special iaon Teraina bwa bon kaka temanna aia kaubure ni kawa nako ao e aki tau ibukin kaitaran te kakeru inanon kaawa" e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Beretitenti H.E Taneti Maamau te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te titiraki are ana Tia Tei Teraina ae karineaki ma imwain ae waakinako ni kaeka te titiraki iai te onono ana onono au aobiti n te taetae ni matang nakon au kaeka riki te kabanea n rain bwa e aonga ni boraoi ma ane te taeka ni Kiribati ngkana tao ti bukin te record.

Ma ngkana ko kariai te Tibiika ao I a ti taekinna are akea te onono n line akana 1,2,3 n te English ke n te taetae ni matang. E moa ngkanne n te onono man te kabanea n line are e moanaki man *special Constable* ao e na rin te taeka imwaina *the number of special constable* ao e a kamaunaki naba are imwina ake taeka *or should be remain as it is* ao e na onea mwina n ae taeka *for that would or not* nanona e na warekaki ni kangai I a warekia naba man are te kabanea n line are te kateniua are *to increase the number of special constables for that would or not*

Bwa e a kae naba nanon are bon te taeka ni Kiribati ngkana e kariaia ko kariaia te Tibiika ao te Tia Tei.

Ngaia ao aei ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Teraina :-

"Te Tibiika ae ko rine te Kiribati police service e a tia ni karaoa ana survey n abamwakoro Kiribati ni kabane ni ikotaki ma te Aono n Raina ma rawaki ao Kiritimati man te kakae anne ao e na kaotinakoa mwina bwa iai kainanoan te special Constable n te ward ke te kaawa anne ke akea" ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Bautaake Beia: E rabwa te Tibiika ao ko rine. I a bon tibwa oki mai Teraina ao aio te titiraki mai irouia kain au special ao bon tangira

karakaakin riki aia kaubure ma taran ae akea te update iaon te survey ae a tia n ataia ma tera ngkai te update iaona ao kanga akea te survey ae ti ataia n rokou mai Teraina ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua tao e rabwa buokan te titiraki ngkam ngkana tao e roko raoi rongorongona iroun te Tia Tei ae karineaki ma n aron te rekoti ke te ribooti are I anganaki e a tia ni karaoaki te survey ngkana ti aki tao n te ririki ae nako tao kanoan are e karaoaki ma Kiritimati ma Tabuaeran ma iai n ti kan kamataata iai mwin te survey ae a tia ni karaoaki ibukin te itera Mainiku n reitaki naba ma aonon Kiribati ae bwanin.

Bwa are iai ake a kona n roko mai Tarawa ana aomata te kamitina ni bureitiman ke iai ake ana aobiti are i Kiritimati are ngkoa e a karaoa naba te survey bwa part kanga irian aia mwakuri karaoan kanoan aia mwakuri ngkana a karaoi tutuo nakon te aono arei. Ma ti karauan riki nanon te Tia Tei ae karineaki iai imwin te survey ae e a tia ni karaoaki ma kanga ti buokan kaekan are kanga e bon nanououa bwa iai te survey ke akea e rabwa.

Tibiika: E rabwa te Beretitenti te Tia Tei, te Tia Tei are am titiraki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Bautaake Beia: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Beretitenti ao buokan te titiraki ao iraman ae katauaki man au abamwakoro ibukin mwin te survey?

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua kanoan te survey are e otinako imwin kawaran te abamwakoro ae Teraina e aki rangi ni mataata n aron te mwaiti ma e ti mataata iai kainanoan tangiran karakan te mwaiti ni bon aron are tabekia te Tia Tei.

Ma iai ngkane te kamatebwai ane karaoaki ni kaineti ma taran baika kona n ri riki iaon Teraina ao riki baike ana kainanoa karakan tararuan te rau bwa n aron ngkana e bon teimatoa n akea te kiriwe ke bwa are bon ane bukin karekean kanga te rau. Ngkana e bon teimatoa te rau ao te mweraoi ni mwaitia taan tararua man ana itera tao te Kauntira tenan warden ke n ana iter ate police are tenan special constables. E kona n akea ngkane kainanoan tao karakan riki te mwaiti ma n teina ae ngkai akea tangiran kanga n aia taratara bureitiman kanga e nakoraoi aron te mwaiti ae kaka temanna ni kawa nakon kanga mwaitin te kiriwe ao te aki rau n te abamwakoro ae Teraina.

Ma are akanne ae ana katabwaninaki raoi n taraki ma Kiribati ae bwanin bwa are aei te taratara ao te kamatebwai are e na tara Kiribati ae bwanin ao e bon teimatoa naba ngkai mwakuriana irouia bureitiman ngkana e na ibuobuoki nakon te Tia Tei ae karineaki e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon. Bautaake Beia: E rabwa te Tibiika ao e rarabwa te Beretitenti n ana kaeka I taku bwa e a kaekaki ao e a mataata te titiraki kaekan au titiraki ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa iai mai iroum te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa tao e rabwa n otana are aei ane bon mwakuriaki n taraki ma te kainano n tarakin Kiribati ae bwanin ngkana e na iai taran kainanoakin karakan tenan te nakoa ibukin tenan special constables ni bon aban Kiribati ae bwanin ane ana bon kamatebwaiakaki raoi ao e kona ae manga karekea te kaokoro nakon taabo ake kanga a taraki ngkai bwa akea kainanoan te special constable.

Bwa are n tabetai ko bon tataratara naba aron te boraoi riki ngkai e a manga bon kaboaki e a kanuanganaki te special constable. Ma are iai naba te taeka are bon kakawaki totokoakin moan reken te kangaanga prevention nakon are e a riki ao e a karekea te kangaanga.

Ma are aikai te kamatebwai ae bubura ma tao ti taninga otinakon raoi riki mwin ana kakae ke ana babaronga te aobiti ni bureitiman iaon aikai ao ti a kai kanakoa bwa ai kanga te kukune ae boou ao e a kona ngkanne n rota naba te kataumwane ngkana e na ibitaki. Ma e rabwa ana nanorinano Teraina ni butimwaean te kaeka aei ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti. Ti a nakon ngkane nakon ara titiraki are imwina are nambwana 45 aio are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Tarakabu Tofinga te Tia Tei.

KAMWANANGAKIA INTINIA IBUKIN TUOAKIN BURITI AKE IMARENAN TENATORUA MA BANGAI IBUKIN KATAMAROAKIA

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika ae karineaki ao e koaua au ka 4 n titiraki ibukin te bong aio nambwana 45 e kangai taekana :-

"N na butia te Tautaeka riki Te Minita are tabena ngkana e kona ni kamwanangaia ana Engineer ibukin tuoakin buriti ake imarenan Tenatorua ma Bangai ibukin katamaroakia" Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita man te botaki ni mwakuri ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Tekeeua Tarati Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika aio ngkane au kaeka nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang :-

"iai au Tia mwakuri ae mena ngkai i Tabiteuea Meang ao e tauraoi au aobiti n reitaki ma ngaia ibukin kainanoan te mwakuri ni katamaroa nakon te buriti are mwaneweaki n te titiraki aio" Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Tibiika ao I a kaitaua Te Minita ae karineaki n tauraoina ni mwakuria ke ni kibara te itera aio a bon bongata buriti aikai ao a rangi ni ibuobuoki nakoia kain ara kawa ae Bangai ibukin kaeakin Tenatorua ni kaeakin te reirei irouia ataei te reirei ao bon te onaoraki.

Buokan te titiraki ao n tian te kamatebwai ao otinakon te ware ibukin te onobwai tera ngkane mwakurian are imwina tao ibukin aia ataia ara botannaomata Honorable Tibiika taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa Te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao e rabwa riki te Tia Tei ni buotokaan ana titiraki ao e koaua tao ti aki kona n rangi n rimoan are e na karaoia ara Engineer bwa tera kanoan ana mwakuri tao tera te survey mwaitira te uruaki ke tao mwaitira te mwakuri ni katamaroa are e na karaoaki.

Tao ngkana I butia te Tia Tei ae karinaki bwa ti a iraorao iaona bwa tao ai rokon te ribooti ao ti a kona ngkane ni manga reitaki ma ngaia ni kaotia bwa baikara aika na waakinaki ao tera te waaki are e tangiraki bwa e na karaoaki nako iai. Tenan temporary solution ke tao bon te permanent ke tao e kanga arona e na mwakuriaki n te e na kateimatoaki rabwatan te buriti ke te kotiwei ae ngkai ke tao iai tenan manga mwakuri aika bubura riki nakon aei. Tao ti a taninga te ribooti ao ti a kona ni iraorao ma te Tia Tei iaon aio ngkana e kariaia te Tia Tei ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Tibiika ae karineaki ao e koaua e nang rabwa ana kabwarabwara Te Minita n aron are tera are imwina ngkana tao e koaua bwa iai rabwatan

ana Engineer e mena ngkai i Tabiteuea Meang ao tao tera are imwina I taku bwa e a bwarabwara naba iai ibukin matataia ara botannaomata.

E koaua raonan te titiraki buokan te titiraki tao irarikin te tutuo ibukin te onobwai ao ngkana e a kona naba n taraki te rawa ai bon ti teuana riki te rawa ae kanga e bon tau ae akea iai te buriti imarenan ara atimwakoro ae Utuwaru ao Teangarua. Ngkana e kona ni karaoaki naba tao te kamatebwai teuana irarikin tarakin buriti ake iai rabwataia e a tara naba tao te rawa aio ibukin manga tarakin naba raonakin tao karekeakin te buriti are e nang bon katomai kaawa aikai Tibiika ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ao e koaua ti a nora iteran kainanoan iteran ana titiraki teuana ibukin te rawa e koaua are tenan channel a mena iroun te MICT ma ti a iraorao iaona ti iraorao iaona ni kona n taraia n aron tao ibukin naba te ongora.

Are iai ara project ae bubura kaei are e na waaki i Tabiteuea Meang antai ae na ataia ngkana tao arona bwa a roko aia mitin ana mitin te kambwana are e na karaoa te kawai ma tao ti a kona naba ni manga taratarai itera akana a kona ni mwakuriaki ibukin tao terawa ma tera. Tao ai kanoan te mwakuri Tia Babaire ao ti a reitaki ni iraorao ma Tia Tei iai ibukin kainanoana naba ane iaon te rawa n aron are e tangiria irarikin karaoan ana buriti ke tuoakin moa ana buriti imwain ae ko na ni kaotinakoaki bwa tera mwakuriaia ao ni kanga ao aekakira ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Tarakabu Tofinga: E koaua terawa are I kananona angkoa kanga kateakin te buriti iaona are e a toma raoi ngkanne naba au kaawa aikai ao ai bon akea te kangaanga n te nakonako riki irouia ataei ma tao e kaeakin te tabo bwa are te reirei ao te onaoraki a mena ni iterana are teuana ao e mae . E koaua tao ai kanoan ana mwakuri te Engineer n rokona ikekei ao e koaua are e a bon mena rabwatana ana Engineer e a kataratara naba ane ara kotiweei kanoan au titiraki n ae nako au written question ma tao e a kataratara naba ara kotiweei ane imarenan Tauma ao Kabuna are a bon mena rabwatana ikekei, ngaia e korakora naba te uruaki nako iai honorable Tibiika e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua a bon ongo kain au botaki ni mwakuri ngkai I taetae ngkai ao a ongo ao a bane n tau mwin baike ti taekini ikai ao N na butia bwa ana riai n roko te ribooti aio e na riai ni karaoaki te ribooti aio naba inanon te wiiki aei ngkai rabwatan ara Engineer are mena ngkai iaon Tabiteuea Meang nakon mwakuri akana a kantaningaki.

Teuana manga te kotiweei are imarenan Tauma ma Kabuna e koaua I a tia nora naba ana kotiweei aio te Tia Tei e abwabwaki ao tao e koaua e tao e moanna ni kanakinako ti a karina bwa kanoan naba te ribooti ana kakae ao tao a kona n roko ribooti aikai imwain ara karikirake ae bubura kaei are e nang karaoa te kawai ae permanent iaon Tabiteuea Meang n raonaki n aki mwaninga ake n ana atimwakoro akana 3 tenan raa kotiweei ma aba ake a kainanoaki ibukin te rawa a bane n *noted* aikai iroun ara Tia mwakuri. Ao ti a bubutia bwa e a mwakuria ao ni manga kawaerakea ana ribooti bwa ti aonga ni manga nakon are imwina iai ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ngkanne ngkai e a bon bane buokan te titiraki arei ti nang nako ngkanne ara titiraki ngkane are imwina.

Nambwana 48 iaon te ota bebwa e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon. Bautaake Beia te Tia Tei.

NORAN RIAIN KATEIRAKEAIA TAAN MWAKURI N TE KAUNTIRA AIKA BON KAAIN TE ABA

Hon. Bautaake Beia: Ao e rabwa te Tibiika ae ko rine ao au titiraki ngkai nambwana 48 ao e kangai taekana :-

"I a butia te Tautaeka aei bwa ai tera ngke e nora riain te kateirake n te mwakuri te Kauntira iaon aba bwa e bon riai ni kateirakeaki te Tia mwakuri ae bon kain am abamwakoro nakon ae na kakaeaki mai iaon Kiritimati ao Tarawa" ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te botaki ni mwakuri ibukin katein abara ao Tautaeka inanoa Hon. Harry Tekaiti Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I kaitaua naba te Tia Tei ae moanban te karineaki mai Teraina n ana titiraki ao aio te kaeka :-

"Tibiika I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa e tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio ma rabwata ake a irekereke ma kateirake riki te PSC ibukin tobwan te

bubuti n noran angaraoina" Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei moan buokan am titiraki

Hon. Bautaake Beia: Ao e rabwa te Tibiika ae ko rine ao e rabwa Te Minita aio buokan te titiraki.

Ti a bon bubuti noran riain aei bwa tera ngke e a bon ukeraki Taan Mwakuri iaon abamwakoro ao e bia noraki angaraoina irouia nake tabeia ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa ao I kaitaua riki te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e koaua are tao I rangi n nora nanon te Tia Tei ao e koaua I rangi n reita nanona bwa e na bon tangiria bwa e na bon karaoaki te recruitment man ana abamwakoro.

Ma tao kanga bon iai kangaanga tabeua te Tibiika ao tao ngkana arona bwa tao e kukurei ngkana tao ngkana I katerea teutana bwa bon iai te kateirake ae bon kakaraoaki ma tao e koaua tao e katanoataki te post ao a bane nako ni karaoaki i Kiritimati ao tao ibukin rinean te Kiraaka, te IDO, te CFC ake kanga a bon mena ian ara botaki ni mwakuri ao iai kanga te waaki ae e a tia ni karaoaki mai imwaina katanoataki te post aio ao *apply* kain Teraina ao tao kain te Aono n Raina ao e karaoaki te test i Kiritimati. Ao tao ngkoa n te tai ane ngkana arona bwa a bane n roko tao kain Teraina ma antai are ao Tabuaeran bwa tao e kaan ke tao bon Teraina riki ao te botannaomata are i Kiritimati.

Kanga e kataki iai naba te koaua are kataki ni kaukaki nako bwa e aonga n are bon reke raoi ngkana arona bwa e reke te tia mwakuri ao kanga iai te kaiangatoa imarenaia aomata aika mwaiti ao e na otinako riki te kabanea n tamaroa ibukin te tia mwakuri. Ngkana e reke bwa te Kiraaka ao I taku bwa anne bon te best are ti aki ti taraki Teraina n ti ngaia ma e taraki naba aomata ni kabane ake tao a tia iai aia reirei ao iai tao aia kona n apply nakon post akanne.

Ao aio e karaoaki i Kiritimati ao a roko naba ngkana arona bwa iai ae reke tao man am abamwakoro ao ngkane ngkana e reke ao kaboaki mwin kantokaia ma raia imwin tao rekeia n te ukeuke are e karaoaki i Kiritimati. Eang ma anne ae ti a bon tia ni kakaraoia ara koraki ma tao e koaua ni iter ariki are kanga e a bon taraki iaon am abamwakoro tao e koaua tao te bwai ae boou ma e tangira riki te kamatebwai iaona ao e rabwa ti nang nora ae ko nanonna te Tia Tei ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Bautaake Beia: Ao e rabwa te Tibiika ao e rabwa Te Minita n ana kaeka ao I taku bwa aio kain ara abamwakoro are bon angina ae iai naba ae a bon tibwa oki man aia reirei ao ai tera ngke ngkana arona bwa e aki reke angan tao te mwamwananga tao are iai te *new technology* n aron tao te zoom ke tera ngkana kam a kariaia n aron anne tao a karaoa aia application ao ngkana e a kona n ae tao a zoom n aron te interview ma tera ngkana e riai anne e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei, Te Minita.

Hon. Harry Tekait: E rabwa ao e koaua are kanga n bon aron au kaeka are kanga iai tenan relevant authorities akana ti na rereitaki ma ngaia e rabwa bwa e a mwemwe ngkai ane tao a ongo au koraki a kakaea angana ni barongaia bwa ngkana tao e na butimwaeaki te aekaki ni iango anne akea te kangaanga ti a manga moantai ni kaongoko te Tia Tei ma e rabwa riki. Ao tao ibukin naba am rongorongo are ngkana iai tao a kuba ni motirawa ara Taan Mwakuri akana iaon am abamwakoro tao tenan IDOs ao te CFC ao a kateirakeaki naba n te reliver ngkanne a bon kateirakeaki naba n am abamwakoro n aki taraki tao e na manga karokoaki mai Tarawa ke mai iaa. Ma kanga tao e a reke naba tao te tai tao te opportunity nakoia ane am ataei akana ko nang tabetabekia ane iai naba te qualification irouia ni kona ni kanoa te post ao tao e a reke naba te training irouia ao a kona ngkane ni manga tauraoi nakon are imwina ko rabwa te Tia Tei.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ngkana iai mai iroum kabanean buokana.

Hon. Bautaake Beia: Ao e rarabwa te Tibiika ao e rabwa Te Minita ae ko rine ao I taku bwa e bon buokaki au titiraki n te tai aio ao eang ao e rabwa I a toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkai e a bon roko naba e a boo naba ara tai iteran 12 n te ingabong aio ao ngkane ikai are I a manga kamotirawa te auti ni manga karokoa te aoa 2 n te bwakantaai aio ao e motirawa moa te auti ngkai.

KATAWANOU

Deputy Speaker: Mauri Taan Tei n te bwakantaai aio I tabeka te bwana ni kamauri nakoimi kabane ngkai ai tibwa au moan tai ni manga taiborana ni kaira te auti n Maneaba ni Maungatabu n te tai aio. I tabeka te bwana ni kamauri nakoimi Taan Tei ni kabane ma kain abamwakoro ni kabane aika kakaokoro bwanan te

maiu ao te marurung bwanann te Tia Tei mai Maiana ae mangori ni kamauri ni ikotaki ma kain abau ae Maiana kam na bane ni mauri.

Ti na waaki nakon ara ota bebwa te Kiraaka.

Kiraaka: Data Protection Bill 2025 moan warekana.

MOAN WAREKAN TE BIIRA

Deputy Speaker: Ngkai e a tia n anganira te kaetieti te Kiraaka bwa ti a kona nakon ara Biira are e wene imatara n te tai aio N na angan ngkanne Te Minita ae karineaki man te botaki ni mwakuri ibukin rongorongo itoman ao mwamwananga Hon.Alexander Teabo e nakoim Te Minita ae ko karineaki.

DATA PROTECTION BILL 2025(Moan Warekana)

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I a reita te kamauri n te bwakantaai aei reitai ma raou n Tia Tei mai abara ae Butaritari ao reitai ma kain abara ae Butaritari ao n reitira ma kain ara tabo ni mwakuri ae te MICT Tia Babaire n anga te kamauri inanon taai n taubang ao taai ni karemo aikai n aron are I kakauringi ngkami kam na bane moa ni mauri.

I kukurei n te bwakantaai aio n uotarake moan warekan te Biira ae te Data Protection Bill 2025 ke te Biira ibukin Kamanoan Rongorongoia te botannaomata 2025 ao imwain ae I waakina au maroro iaon aei ao I a bon tabeka moa te bwana ni kaitau man au botaki ni mwakuri. Ti kakoaua bwa n te wiiki ae nako n te Katenibong ao e karaoaki te maroro iaon te Biira aio irouia Taan Tei I karabwaia Taan Tei ake a tia n roko a tia n roko n ongora ao ni ira te maroro are a karaoia kain au botaki ni mwakuri ao au kantaninga e na rangi ni ibuobuoki aron te maroro are e a tia ni karaoaki n te tai anne.

Ao n aron are ti bon ataia aio ngkanne te moan wareware ae ti na karaoia ti na taetae iaon te principle are tera raoi ana principle te Biira aio are ti na kawenea nakon te auti aio ao anne kauouan warekana ngkane are imwina ti a rinanon raoi ke ni karaua raoi ni kometena te Biira aio n aron are ti bon ataia. Tao e koaua n te ririki 2021 te Tia Babaire Madam Speaker ao e anga ana boutoka ao ana kariaia te Kabineti bwa au botaki ni mwakuri e na kona ni kabongana ana kainibaire are e boboto iaon kaungaakin mwakurian kawai ake ana katabangaka kamanenan rabakau aika boou ni buotoka ana waaki ma ana service te Tautaeka nakoia te botannaomata.

E kinaki te kainibaire aio n arana ae te Digital Government Master Plan 2021 te boto ni iango iaon te kainibaire aei bwa e na katamaroa man kabirimwaka ao ni kanakoraoi ana anga ni ibuobuoki ma ana service nako te Tautaeka nakoia te botannaomata. N te kainibaire aei ao e noraki kakawakin kamanenakin rabakau aika boou ibukin katamaroan riki aron ana service te Tautaeka ibukia te botannaomata bwa e na tabangaki ao ni kona n tawe riki buokaia iai. Au botaki ni mwakuri e a tia ngkai ni waakina karaoan nanon te kainibaire aio are nanon ara karikirake are ataki n arana are te Digital transformation irian te Digital Transformation ke karaoan te service rinanon rabakau aika boou bon karekean ao kawakinan rongorongoia te botannaomata.

Man aio ao e noraki rikiraken kamanenan rabakau aika boou ike a kona n rotaki a kona noraki iai kamanenakia irouia taan karikirake te Tautaeka, taabo n reirei ao ai bon rabwata riki tabeua ake a kona ni kawakin rongorongoia aomata ian bwaai n rabakau aikai ibukin buokaia n aron karekean ibuobuoki man te Tautaeka karekean buokaia man te bangke ao a bati riki Tia Babaire.

Man te rikirake aei ao riki anakin ao kamanenan rongorongoia aomata ao e noraki riain katean kainibaire ma te Tua are e na kona e na kaira aroia rabwata ma aomata ake a kawakin ao ni mwakuri ma rongorongoia te botannaomata. Teuana mai buakon katabean te Tautaeka rinanon au botaki ni mwakuri bon kamanoaia ara botannaomata ian katabeara ae rangi ni kakawaki aio ao ti a karaoa te Biira ae I a tabekia n te tai aei Tia Babaire. Bwa e kakawaki kaweneana ikai bwa e na kawenei babaire ke kainibaire ma Tua ibukia ara botannaomata kamanoaia ara botannaomata Tia Babaire.

Te Biira ae te Data Protection Act 2025 ke tuan kamanoan rongorongoia te botannaomata 2025 e kawenei kainibaire ma Tua ao katuua ake ana riai ni iraki irouia nake a kawakin man kabonganai rongorongoia te botannaomata n te aro bwa e na kamanoaki rongorongoia aomata n aron naba ae waakina n te aonnaba Tia Babaire.

Te Biira aei e kamanoi rongorongoia te botannaomata n aron kawakinakia raoi ao inaomataia aomata n atai bwa tera rongorongoia ao ni kaeti naba rongorongoia ake a tauaki irouia rabwata ake ana kawakin ke ni kamanei rongorongo aikai.

Te Biira aio e kaunga naba aron kakawakin rongorongo aikai ibukin te rikirake ni kaineti ma kamanenan

rabakau aika boou ni kanakoraoi waaki ibukin rikiraken te aba te Digital Economy.

Madam Speaker inanon rabwatan te Tua aio ao iai 8 mwakorona ao 34 kibuna. Te moan itera ke te moan mwakoro te moan itera e kawenea aran te Tua aio are e na kinaki bwa te Data Project act 2025 te moan itera naba aio e kawenea te tai are e na waaki mai iai mwakan te Tua aio ao ni kawenei kabwaranakoan nanon taeka ake a kamanenaki inanon te Tua aio. E kawenea naba aron taben te Tia koroboki ni kamwakuria te Tua aio ao ni kona n anga te katabeaki ke te mwiokoaki aei nakoia ana aobitia te botaki ni mwakuri are e tabena te Tua aei. Te mwakoro aei e kaota aron mwakan te Tua aio ma taabo ake na kona n roko iai mwakana iaon Kiribati ao aba naba itinanikun Kiribati n aron are e kabwaranakoaki ian te mwakoro naba aio.

N te mwakoro aio ao e kaoti naba bwa ningai ao mwakuri raa aika na aki reke ian te Tua aio n aron kamanenakin rongorongoia aomata bon ian te mwenga ke n te utu n aron te katei riki ake a oti iai ana bong ni bung n aia boki ni utu tao karaoan taian banner. Rongorongoia aomata ake a kamanenaki ibukin te takakaro ke te botaki bon ian auti ke aomata ma raraoia ao ai kamanenakin rongorongoia aomata inanon te auti ni kabowi.

Te mwakoro 2 Tia Babaire e kawenea kinakin mwangan au botaki ni mwakuri ae Digital Transformation Offices bwa ngaia are e na katabeaki ibukin kakoroan nanon te Tua aio. E kawenei taben te aobiti aio ao kabaeakina ibukin mwakuri ni kaongora ao ni kamataata ibukin kamanoan rongorongoia te botannaomata katabeana ni butimwaai tangitang mai irouia te botannaomata ao karaoan mwakuri ni kakae ni kaineti ma uruan karaoan te Tua aei.

Te mwakoro naba aio ao e kaweneaki mwakan te aobiti aei ni kona ni katei ao ni karaoi katuua nakoia nake aki ira nanon te Tua aio e katabeaki naba bwa e na katei aba ake e na kona otinako ke ni kawakinaki iai rongorongoia kain Kiribati ao ni kona ni mwakuri ma te Tia koroboki ni karaoi regulations ibukin kabobongan mwakurian ao kakoroaon mwakuri ake a mwaneaki ian te Tua aio. N te mwakoro naba aio e kawenea iai katabean te Director n te aobiti aei karaoan te ribooti ni katoa ririki ni kaoti ao ni kabwarabwara baike a tia ni karaoia ana aobiti ni kaineti ma katabeakina ibukin kamanoan rongorongoia te botannaomata.

Te mwakoro 3 te Tia Babaire e kawenei kairan waaki ake ana kaira aron mwakurian rongorongoia te botannaomata irouia nake ana kona ni kamanena ao ni mwakuri ma rongorongo aikai. E kawenea aron kamanenakin rongorongo aikai bwa e na riai ni iai bukina ae mataata raoi ao e riai n naba n aki kamanenaki rongorongo aikai iaon bukina anne.

E karina naba te mwakoro aei aron kabaeakia taan mwakuri ma rongorongo aikai bwa e na kakawaki ae anai rongorongo aikai ao ni mwakuri ma ngaia n teia ae bon eti raoi ao a kaungaki naba iai aron kawakinan rongorongon aikai n ti nakon te tai are a tia ni katauaki iai ao n aki taua te tai are ae rangi ni maan.

Te mwakoro aei e kabaeia naba taan kamanenai rongorongo rongorongoia te botannaomata bwa ana riai ni mwakuri ma rongorongo aikai inanon te eti ao te riai. A kabaeaki taan kamanenai rongorongo rongorongoia te botannaomata bwa a riai ni kaoti ao ni katerei bwa tera rongorongo ake anai mai iroun te aomata. Te aomata aei e kawenea naba iai kabaeakia nake a mwakuri ibukia taan kamanenai rongorongoia botannaomata bwa kabaebae ake a kaineti nakoia taan kawenei rongorongoia te botannaomata ana kabaeaki naba iai. Aikai ake a kabaeaki iai te tia mwakuri n n rongorongoia te botannaomata bwa e na karaoi ana boraraoi ma nake ao taabo ake e na boutoka ana mwakuri.

E riai ni iai te boraraoi ngkana iai ae na kamena te rongorongo are mai iroun are e mena irouna te rongorongo aei e na riai ni ira te boraraoi are e na karaoaki e aonga n ataki imwin baike a karaoaki kamwaingingan rongorongoia ara botannaomata.

Te kaaua ni mwakoro Tia Babaire te mwakoro aei ao e katerea iai inaomataia aomata ni kaineti ma mwakuri ake ana kona ni irekereke ma kawakinan ao kamanenakin rongorongoia. Te inaomata aei e irekereke ma atakin bwa tera rongorongoia ae anaki ao ni kamanenaki ao ni kona ni karekea katoton rongorongoia aei. E wene naba n te Tua aio bwa iai inaomataia aomata ni kona ni kaeti rongorongoia ake a mena irouia taan kawakin ke ni kamenai rongorongoia.

Te mwakoro 5 Tia Babaire n te Biira aei te mwakoro ae e kawenei aron kabaeakia ma tabeia taan kamanenai ao ni kawakin rongorongoia te botannaomata karaoan anga ni kamanoi rongorongo aikai ni kaineti ma kamanoaia ian Computer ake ana toka iai. E karaoaki aei n te aro bwa e na mano rongorongo aikai n aki

kona ni bitaki ao n ti kona ni kamanenaki n arona ae eti ao e riai.

Te mwakoro aei ae te mwakoro 5 e kawenea naba aron anga n taobarai kangaanga ake ana kona n reke n aron te karina n otinako n rongorongoia aomata ngkana iai ae rinnakoa ao n anai rongorongo aikai iaon computer. E kawenea naba te Tua aei kabaeakia ian taan kawakin man kamanenai rongorongoia te botannaomata bwa ana riai n ribooti nakon ana aobiti nakon te aobiti ngkana arona bwa ataia ae rinnakoaki aia computer ao n tia n anaki rongorongoia te botannaomata aike ana kona n rotaki iai aomata ake rongorongo aikai.

Te mwakoro 6 Tia Babaire te mwakoro aei e kawenei kainibaire ibukin tuan kamwaingan ao kamanenakin rongorongoia te botannaomata itinanikun Kiribati. Ikai are e kawenea kabaeaki taan kamanenai man kawakin rongorongoia te botannaomata bwa a riai ni kamatoa bwa kamwaingan ao kamanenakin rongorongoia te botannaomata n te aba are ana kamwaingaki nako iai e na kona n teimatoa ni mano rongorongo aikai.

Aio e kaineti ma tuan te aba anne bwa e na kona ni boutoka aron kamanoan rongorongoia aomata. Te mwakoro naba aio e kawenei anga ake ana kona naba n taraki ibukin kamwaingan ao kamanenakin rongorongoia te botannaomata itinanikun Kiribati. E riai bwa e na iai ana kariaia te aomata are rongorongo ae na kamwaingaki a oni kamanenaki ke ni kawakinaki itinanikun Kiribati.

Kamwaingakin rongorongo aikai e na riai ni kaineti ma aron boutokan karekean mwakuri ni kuakua ma ibuobuoki nakoia aomata ke kakoroan nanon kabaeakin Kiribati ian boraraoi ake e wene imarenaia ma aba ao rabwata itinanikun Kiribati. N te mwakoro naba aio ao e katerea iai kabaeakia taan kamanenai ke ni kawakin rongorongoia kain Kiribati itinanikun Kiribati bwa a riai ni kawakin rekoti ibukin tauan mwin aron iran te Tua aio. Te rekoti aio e na kona n tibwaki nakon au botaki ni mwakuri.

Te mwakoro 7 Tia Babaire te mwakoro aei are e kaineti ma kakoroan nanon te Tua aio ao katabean au aobiti bwa e na karaoi kakaei ni kaineti ma tangitang ke bon kanamakin ibukin uruakakin te Tua aio. Te mwakoro naba aio e kaunga naba te aomata are iai rotakina man otinakon rongorongona n akea ana kariaia bwa e na kateitei n te bowi.

Te mwakoro 8 te Tia Babaire are bon te kabanea ni mwakoro te mwakoro

aei are e kawenea iai mwakan Te Minita ni karaoi regulations ibukin karaoan nanon te Tua aio. E katerea naba te mwakoro aei bwa te Tua aei e aki rota aron kabaeakia taan kawakin man kamanenai rongorongoia te botannaomata man aron inaomata inaomatan te botannaomata ake a kaman wene ian Tuan Kiribati.

E karaoaki te Tua aei ibukin tobwan taian kangaanga iaon mwakuri ao babaire ibukin tararuan rongorongoia te botannaomata ngaiaa are e noraki kakawakin bitaki aikai ibukin kawakinan rongorongoia aomata bwa e na mano raoi n Tua ake tabeua are a kabaebae naba ibukin anakin rongorongon te aomata. Ngaia are kakawakin bitakin te Tua ake a tei ngaia bwa ngkai ana kona ngkane ni kamanoa raoi rongorongon te aomata.

Tia Babaire e kakoaua bwa iai Tua ake tao a kaman wene mai imwaira ao n aron te Tua are ti kona n taraia ae te Digital Government Act 2023 te Business Name Act 2021 ao tera te Companies act ane 2021 iai Tua aika irekereke ma aio ma n aron ae e teretere naba n te karao Tua aio are tia ni karaoia aei a *automatic* naba noraki Tua aikai ni karaoaki ni kaineti a kanoan te waaki iai Tia Babaire anne taian raa. Irarikin te mwakoro are 8 ao iai ngkane te section ae ngaia aio are onono nakon Tua tabeua are a irekereke ma are ibukin kamanoan rongorongoia te botannaomata ao iai Tua akana tao a tia ni kaman wene ao ngkane inanon te karao Tua aio a karinaki ngkane bwa ana ira buokan tera e a bon automatic naba ni kaineti ma kanoan ara Tua aio Tia Babaire.

Ngaia are ane te maroro iaon te Biira aio Tia Babaire au kantaninga bwa e teretere ae ti kataia ni karaoia n te tai aio e na korakora rikiraken rabakau aika boou n te tai aei Tia Babaire ao anne ngaia te bae e kakawaki ae e riai n aki bwaka kamanoaia moa ara botannaomata inanon bwaai n rabakau aika boou n te tai aei ae ti ataia bwa ti a ninianako te Digital aids aio Tia Babaire ao ti a kainanoi tenan services aika moan te mwaiti ni kabirimwakai inanon te services aikai ao ti na bae ni kainanoa naba aron ana detail ara botannaomata. Ngaia are e nang kakawaki bwa ti na kamanoaia ara botannaomata n ara KV-20 ao e moamoa te botannaomata inanona te botannaomata inanon te ririki ni kabane ae ti na karaoi ara botannaomata ae ti riai ni karimoa.

Ngaia te Biira aio ibukin kamanoan ara botannaomata aike ana ira buokan te waakirake aei inanon bwaai n rabakau aika boou aikai Tia Babaire ko rabwa I a kawenea anne au maroro iaon te Biira ao I a

kawenea imatan te auti bwa e na maroro iaona Tia Babaire e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ae ko karineaki ao ngkai e a tia n tabekaki te Biira iroun Te Minita are tabena ao N na kanakoa ngkane te moan kaeka nakon te Leader n te Kaitara te Tia Tei mai Abemama Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae ti kanakoa ara kaeka man ara itera ao ai bon reitakin te bwana ni nakoira ni kabane n tamaroan te bwakantaai aei ngaira aika ti mena Taan Tei i kabane ao te Tibiika ma kain am aobiti ao taan rabakau ake a roko ngkai naba n raonira n te tai aei ao taan ongora ti a bane moa ni mauri.

Ao ti a kan kaitaua Te Minita ibukin tabekan ana Biira ibukin moan warekana e a tia ni kabwarabwaraki inanon te Biira aei ao n tain te maroro kakawakin te Biira aei ao ti boutoka moan warekan te Biira te Tibiika ibukin kamanoaia ara botannaomata anne raoi oin te kantaninga ian te Biira aei bwa kamanoaia ara botannaomata ake a kawakinaki ke anaki rongorongoia n te rabwata teuana ma teuana bwa tao te Tautaeka ke te bitineti ke te rabwata ae e aki tauaki mwina rongorongo aikai ana riai raoi ni kamanoaki ao ana aki kaotinakoaki n akea ana kariaia te aomata are rongorongo anne.

Ao ngkane e nang kakawaki ao ti karabwarabwa iai bwaai tabeua ae kanga a nang kakawaki koaua ae nang kakawaki bwa ana riai n taraki ian ara Tua aei. Teuana bwa e na riai anakin rongorongon te aomata e na riai ni kaineti ma te Tua ao e na ria naba n rangi ni mataata raoi aron kabonganana nakon te aomata are e na anaki rongorongona. E na iai naba manin ke tao tiatianakin mwaitin te rongorongo are e na aki mai iroun te aomata are bon rongorongon te aomata bwa arana ao tao ana tabo ana Aaro tera ni kabane rongorongon te aomata are e na kona n anga.

Aikanne ngkanne aika na riai n raa n ti anaki ake a bon kainanoaki ti ibukin tao tera te mwakuri ane kainanoaki n te rabwata ane kainanoa te rongorongo. Bwa tao te onaoraki ko nakon te onaoraki ao ko anga am ririki ao tera ao rongorongon aorakim ikanne aika nang kakawaki bwa e na mataata ara botannaomata antai are e na anga rongorongo bwa e na kanga ni kamanenaki te rongorongo ane. Ao e na riai raoi nang etiruru tenan rongorongo aikai bwa ana aki kairua ke ane taben te rabwata are e na anai rongorongoia ara botannaomata. Ao e na iai naba ae e a tia ni kabwarabwara Te Minita ibukin

manin tauan mwin te rongorongo anne e na riai ni iai.

Tao e aki rangi ni mataata n ara Tua aei iai Tua tabeua ae rang mataata ao e aki rangi ni mataata bwa kanga mannra kanga e uki bwa tao ai bon nakon norana ma I taku bwa e nang kakawaki bwa e na iai naba aekakin are tauan mwin rongorongo are tao e na mena inanon bain te Tautaeka tao 7 te ririki ke iraua e na riai ngkane tao ni kanakoaki. I taku bwa aikai ao e na riai ni mano raoi ao e na rang kawakinaki raoi te rongorongo ane ae na aki uruakaki iai inanomatan ke tao kakanaton te aomata.

Ao ngkane I taku bwa teuana ae moan te kakawaki naba bwa e na iai ae na bon e na bon katabeaki ae na bon nang mataata naba n te Tua aei ae tabena e na tararua raoi te waaki aei bwa e na bon kawakinaki raoi ao ni mano rongorongo te aomata are e a tia n anga. Ao aikanne ngkane ae ngaia ae ti taratara iai ara Tua aei te Tibiika aei kanga tenan koaua ae tabengaki n te aonnaba ibukin aekakin Tua aikai ao I taku bwa tao iai n tabeua kanoana ae tao e na manga bon kainanoa tao te maroro riki n tain kometenakina bwa tao ana karauaki raoi ni katuruaki n te aro bwa ana kaineti ma kanoan koaua ke tenan principles ae ngaia e nang kakawaki ian te aeka n Tua aei.

Te bwai naba ae I taku bwa e nang Kakawaki bwa ti na maroroakinna n te tai aei bwa ara botannaomata a riai naba ni mataata bwa tera inaomataia ian te Tua aei. Ara kantaninga bwa ngkai te Tua aei e na kamanoia ara botannaomata ara kantaninga bwa te Tautaeka ke taan rabakau e na reke naba aia tai n otinako nako n ongora ke ni kaongoraia aomata bwa ana ataia are tao aomata ake n ara abamwakoro are tao e na boo tao tera te wareaomata ke tao tera are ana anaki iai rongorongo bwa araia te ara ai bon aei naba rongorongon te aomata ao tera. Ana riai n ataia bwa iai inaomataia bwa kona n rawa n anga tera te kariaia bwa anga rongorongoia.

Iai inaomataia ian te Tua ae na riai ni kamanoaki bwa kona n anga ke ana aki anga aia kariaia ao iai naba inaomataia bwa ana kona ni manga karekea irouia ngkana a tangiria ni kan nora te rongorongo are bon rongorongoia ana riai ni kona n anganaki.

Iai tao n te Biira aei ae kanga iai taai tabetai ae na kona n ae ana aki anganaki ke ni butimwaeaki aia bubuti ibukin ae tangira rongorongoia bwa ana manga reke irouia te access nakon aia personal data. Ae I taku aei bwa ti na taraia bwa n tenan Tua n te aonnaba ngkai kanga ti te bwai ae na kona n raa tao

n tabetai tao e kona n ae manga nang riao ana te bwai ae tangiria te aomata temanna ma temanna ma iai angana n Tua tabeua n te aonnaba bwa e na iai te mwane ae na kabwaka te aomata anne.

Ma akea ae ti a tia noria ae na aki butimwaeaki te bwai ae tangiria are bon inaomatana ian te Tua bwa e na kona n reke irouna bon rongorongona are mena inanon bain te tabo are kakawakina rongorongona. Teuana naba bwa ngkana e a kunea te aomata are ngaia rongorongo are kawakinaki bwa iai te kairua n rongorongona anne iai te inaomatana bwa e na kona ni kaetia ao e riai ni kaetaki iroun are tabena.

E na kona naba n tuatua bwa ngkana e tangiria bwa e nang kamaunaki iai naba inaomatana ian te Tua bwa e na kona ni kamaunaki naba rongorongona aei. I taku bwa aikai bwaai ae nang kakawaki bwa ana mataata iai ara botannaomata bwa e na iai inaomataia ngkana iai ae roko ao e a bon kangai naba antai ngkoa aram ao iraua am ririki kona riai n titiraki bwa tera e aera ngkai ko tangira rongorongou. E na mataata raoi bwa bukin tera ae na anaki rongorongona ao e na kamanenaki ibukin tera ao aei kakawakin te Tua aei ngaia ti nora riaina ti nang karabwa te Tautaeka ti karabwa Te Minita ma ana tia rabakau ibukin barongakin te aeka n Tua aei.

E a bon moanna n tabangaki iaon te aonnaba te aeka n Tua aei bwa a rawata kangaanga ae a tia noraki ae a bon kamanenaki ke ni kaotinakoaki rongorongoia aomata ae nang taburoroko kaotinakoaia.

Ao rongorongoia aomata e a kaman rin ngaira rongorongora ma ngke ti moan bungiaki ni karokoa ti mate bwa ngkana ko bungiaki ian ara Tua ibukin tauan mwin te bong ni bung mare ao mate ao e na riai n tauaki mwin bungim are am bong ni bung ngaia e na oti iai aram. Am bong ni bung, tamam, tinam, te tabo ae ko bungiaki iai aikanne rongorongo ma ngke ko moan bungiaki ao iai ara Tua ae kainanoaki bwa e na riai n tauaki mwin tei Kiribati are bungkiaki. Ao I taku bwa aei e nang kakawaki ibukin taben te Tautaeka ke rabwata ake a nang kakawaki ibukin karaoan tibwangaia ibukin te botannaomata ao aei.

Ko manga Babetitoaki tao n tenan Ekaretia iai naba mwin te Babetito a bane naba rongorongom ikanne, ko a reirei ko a manga anga rongorongom nakon tenan reirei ke nakon te Ministry te botaki n reirei. Ko aoraki ko nakon te onaoraki rongorongom a bon mena naba ngkai tao n taabo aika nang tiraua ma te kangaanga are ae tao ti nonoria ae nang

uarereke noran tao n taai akekei kakawakin kamanoan tenan rongorongo are tao e bon karako naba te kangaanga. Ma ngkai n aron ae taekinna Te Minita ngkai e a reke ngkai e nangi n tawe te itoman ao a kona n rinnako aomata n anai rongorongo n tenan bwai n rabakau aika boou ao I taku bwa ane ae nang kakawaki bwa e nang riai ni iai ara Tua I taku bwa ai bon taina aei bwa e nang riai ni iai ara Tua ae ti nang kamanoa, kamanoia ara botannaomata.

Ao ngkanne tibwangaia ngkanne nake a mwiokoaki ke a onimakinaki bwa aei tabeia e rangi ni kakawaki naba ao tao aei e moa mai iroun ara Tautaeka taan mwakuri ake ngaia ake a kakawaakin rongorongoia ara botannaomata. Tao n aekakin tao te tabo aobiti ibukin tauan mwia tauan mwin bong ni bung, mare ao mata. Ngkai ian te Tua aei ko aki kona ni kaotinakoa te rongorongo nakon te aomata are ti aki rongorongona are e tangiria.

Are nanona ngkai ngkana tao ti kaaro ke tao nakeke a tia ni mwiokoaki irouia ataei ake e bwaka ian 18 aia ririki aikane a kona tao iai inaomataia ngkai ian te Tua aei bwa are ngaia te kariaia ae ngaia a kona ni karekei aikanne. Ma ngkana ngke ko nako bwa kona anaa ana bong ni bung temanna ae te aomata are e a ikawai are ian te Tua aei ae ainaomata ao ngkane ian te Tua aei e a kataburoroko ngkane anne e a kataburoroko bwa are a kamanoaki ao akea ae kona n *access* ke n reke irouna te rongorongo anne bwa bon ti te aomata are bon rongorongona. Ao I taku bwa e na mataata irouia nakeke a katabeaki are tao n tenan tabo ni mwakuri aika kakaokoro tenan bitineti ni kabane, te bank te tabo are iai rongorongom ae nang kakawaki ae na riai ni kamanoaki aikanne taabo ae nang kakawaki naba bwa ana mataata n tibwangaia ian te Tua aei ana riai ni mataata n tibwangai e nang kakawaki tabeia.

Te onaoraki ke bwa n tabetai a kaotinakoa a ngaia tennoa e aoraki bwa aorakina arei ke neioa e aoraki bwa aorakina arei, aikai ngkanne rongorongo ae nang kataburoroko ian te Tua aei bwa a nang aki kona ni kaotinakoaki bon ti te aomata are bon rongorongo e na bon kona n anganaki ma nikiraia e nang taburoroko. Ao aei naba ti taraia bwa e na riai n rangi ni korakora te katuua nakoia ake aki ira nanon te Tua aei riki nake a tia n onimakinaki bwa tao tenan Data controller ke nake a mwakuri ma tenan rongorongo aikai ana riai ni kabuburaki tuaia. Ao riki rabwata ake a bubura ana riai ni bubura tuaia.

Iai tabeua Tua n aaba tabeua ae a kaokoroa te katuua nakon te aomata

ao nakon te rabwata are tao te kambwana ke te bitineti ke tera te corporation ao naba ae tao e na riai naba n taraia te Tautaeka bwa e na riai ni kaokoro ngkai te kabanea ni bubura ngkai ni katua ian ara Tua aei $20,000 ao e na n aba tabeua n aron Australia $400,000 tabun te katuua nakon temanna te aomata ao $3,000,000 tabun nakon te rabwata are bubura ae te corporation. Bwa aei e kaotia bwa e nang kakawaki te tibwanga aei ao ngkana ko urua tibwangam ae nang kakawaki ibukin kamanoan te botannaomata ao e na riai ni bon kabuburaki tuuam.

Ti uringnga ngke ti maroroakina te Tua ibukin te Otabwanin ao e rokoroko n te mirion te katuua ian te Tua arei ae te kamangeange ko karenako te mange e rokoroko n te million dollar nakoia kambwana aika bubura ao aera ngkane kai ti aki naba kanga ni uota te aeka ni kantaninga aei nakon ae ngaira iroura e nang kabanea ni kakawaki bwa kamanoan te botannaomata bwa rongorongon temanna ma temanna e na riai ni kamanoaki e na riai n aki kabonganaki ao e na riai riki n aki kaotinakoaki n akea ana kariaia te aomata are rongorongona.

Ma I taku bwa aikai ae nang kakawaki bwa e na mataata ni kabane ngkai tao ko nako ko na karekea am mwakuri tao n te Tautaeka rongorongom ni kabane iroun te PSO ke aan tabo ni mwakuri te Tautaeka are e tabeakinia Taan Mwakuri ao ngkana ko moan teirake ao ko na anga ni kabane, ko na anga naba nambwan am KPF ao tao tera riki ao aei e nang kakawaki bwa e nang kakawaki bwa e na bwa tao ngkai ai manga te account ko na angan naba te PSO am account n te bank bwa aei ngkai n taai aikai e a kabonganaki e a karinaki am bwakabwai n te bank.

Ma aikai rongorongo ae nang kakawaki bwa e na akea riki ae na ataia ke e na kabongana ma ti tao n aekakin tao kain te PSO a manga angania kain te Finance ke bwa kain te Finance ngaia are a mwakuri ma te rongorongo anne bwa e kakawaki ibukin karaoan tibwangaia. Ngaia iai naba ian te Tua are tao aei n taai tabetai ao ana aki kainanoaki aia kariaia te botannaomata te aomata ibukin kabonganan rongorongona ngkana arona bwa e taraki bwa e nang kakawaki ibukin kamoan te botannaomata.

Ao I taku bwa teuana te katoto ae ti nonoria are ngkana iai ae tao a birinako man te tabo ni kawakin ao ao a katokaki naba tamneia n te Facebook. Ngaia iai ngkai aikai ae a mena ao anne aki aikai kanga taai are tao nakai ngkana a katokaki tamneia ao aki anaki aia kariaia bwa bukin are e nang kakawaki ibukin kamanoan te botannaomata bwa ana

ataia. Kanga iai taai tabetai kanga te exemption ian naba te Tua ngaia are aei e na riai naba n rangi ni mataata n te aro ae e na aki e na bon kabonganaki raoi e na aki kona ni manga raa tao ni bure kabonganakina ae na manga ekanako te kantaninga ian te Tua ke ara Biira ae nang kakawaki aei.

Iai ngkane tao n taai aikai e a nang korakora ngkai te waaki n reitaki ibukin te iokinibwai ae kanga e a kabonganaki te bwai ni itoman ae boou ke te internet ao aikai ko anganako ma nambwan am account n tabetai ngkana iai am card am Visa card man te bank ko anganako rongorongo aikai a nang kakawaki. Ao aei ngkai tao te kakaewenako bwa e na kanga n taraki bwa e na bon mano anne n te tabo are nako iai ao angia bon te aomata ae bon anga rongorongona aei. Ao I taku bwa anne e bon kona ni karaoia te aomata bwa akea tukana bwa are bon ngaia ae anga ma ngkana arona bwa te rongorongo ae mena n te rabwata teuana bwa tao te Tautaeka ke tao n te bank ke n te tabo teuana ao e anganako te rongorongo anne ao ngkane aei ngkane nako tinanikun Kiribati. Ma I taku bwa aei e mwaneweia naba Te Minita ao e mena n ara Biira aei bwa ane e kona ni karaoaki ngkana tao teuana bon kabaean te Tautaeka ian tibwangana n te aonnaba bwa iai tao rongorongo ae na riai ae tao e kaina tao n aekakin te rabwata n te aonnaba ae te UN ke tao iai te boraraoi ae katabeaki iai bwa e na irekereke ma kabonganan rongorongoia aomata aikai a na riai n ataia nake rongorongoia.

Ma te bwai ae tao ti noria bwa e na karauaki naba n taraki aei bwa e na riai raoi n rangi ni mataata ian Tua tabeua aia Tua aaba tabeua ao e rangi ni korakora e rangi ni mataata e bon kamataata bwa kona kanga tera ko na riai n taraia ngkoe te tia tararua te Tua aei ke tao te tia tararua rongorongoia aomata ko na taraia raoi bwa tao te rabwata ke te Tautaeka ae ko na kanakoa te rongorongo anne nakoina iai ana Tua ni kamanomano n aekakin aei ke iai ana kainibaire ae na rangi ni kamanoa raoi rongorongon tei Kiribati are e na kanakoaki nakoia. Ao I taku bwa e nang kakawaki aei, ao I taku bwa ti na manga karaua n taraia bwa e bon tau ngkai ae inanon baira ngkai n ara Biira aei ke e aki ao ane ngkane e nang kakawaki bwa ti na riai nangi ni katuruturua ao ti na manga taraia n aron kamatoan riki ara Tua aei bwa e na bon mano raoi.

Ao ti na tao ni kauringia naba ara botannaomata e ngkana anganganako rongorongon tao aia banke ke tera nako tinaniku bwa ti na kauringia ao tao n reireinia bwa taai ke bwaai ana riai n taratarai bwa ana aki mwane naba iai n te aro are

a kanakoi rongorongoia ao tao e a mwanbuakaki kanoan aia account ke tera.

Teuana naba te bwai ae kakawaki ae bon kanga kamanoaia ataei ian te waaki aei ao riki tao anakin rongorongoia ataei ao e oti n ara Tua bwa ngkana e bwaka am ririki ian 18 kanga aei e aranaki ngkanne bwa ko a tuai ngkanne ikawai ian te Tua ao e na kaiananoaki ana kariaia am karo ke antai are mwiokoaki iroum. Ma iai naba tao ti a manga karaua raoi n taraia bwa manga iai naba mwakoron te Biira aei ae titabo e manga bon kaitara te kantaninga aei bwa ngkana 13 am ririki rake ao ko bon kona ni bon anga naba rongorongom. Ngkane aei I taku bwa ti na bubutia naba Te Minita bwa e na tara naba te itera arei bwa tao bon iai bon mwakoron naba ara Biira tabeua ae kanga a manga tara ni manga aki raoi nakoraoi ao iai are kamatoaki inaomatan te aomata ao manga iai kanga n taabo tabeua ae e manga kamamaraki.

Ngaia ae te kantaniga ian te Biira aei moan te kakawaki ao e nang kakawaki naba ae ti na karaua n raa e na barongaki n te aro are e na bon mano raoi rongorongoia aomata are e kawakinaki ke anaki ao e kawakinaki ao ane te bae e kakawaki.

Teuana naba te bwai ae ti taraia are bon tararuan te Tua aei antai ae na tararua te Tua aei ke aei naba kanga ti taraia bwa e aki nang turuturu bwa kanga iai tenan rabwata aika katabeaki ian te Tua aei ao kanga e aki nang titabo ma ngaira iroura iai ae te Tia koroboki ae ngaia e na tararua te Tua are e na Administer e na tararua te Tua aei. Ma te aobiti are TTO ngaia naba e na Administer naba te Tua. Ao e aki nang mataata taben te Tia koroboki bwa kanga e a bon ti aranaki naba bwa e na Administer ma akea raoi tibwangana bwa angin te tibwanga e nakon te aobiti aei.

Ao I taku bwa n taabo tabeua tao rabwata ake a tararua te aeka n Tua aei bon rabwata aika inaomata aki mena ian ana tabo ni mwakuri te Tautaeka bon tenan aobiti aika inaomata ngaia tao aei naba ae na taraki bwa tao e a bon riai naba bwa e a nang korakora ngkai tao te mwakuri iaon te itera aei e nang riai naba tao ni iai te aobiti ae na bon karaua raoi kanga e na regulate e na bon tararua raoi aron te waaki n aki tabeitera bwa e na bon iraki nanon te Tua.

Ngaia tao aei naba teuana ae ti na tao bwaai ae ti nori bwa n aaba tabeua ao e kona n ae eti tao te Tia koroboki ke Te Minita ma iai n angin tenan Tua ae ti nori bwa bon iai te aobiti ae kateaki ana aobiti te Kamitina ae

ngaia tabena ae na tararua aron kabonganan ao kakoroan nanon te Tua. Ao ngkane iai ngkanne te aobiti n aekakin te TTO nakai aranaki bwa tenan Supervisory Authority are tao ngaia ngkane are taan karaoa nanon te mwakuri ma are mai eta raoi kanga anne te kantaninga. Ane ae ti taku bwa e nang kakawaki naba bwa e na rangi ni mataata bwa e aoria n ae ata tabena te rabwata teuana ao te rabwata teuana ao ngaira iroura e nang kakawaki bwa ngkana iai te tangitang ao e na kanakoaki nakon te aobiti.

Ngaira n ara kantaninga e nang tikiraoi ae na bon iai te aomata ae na bon katuruaki raoi te mwioko anne irouna n aekakin tao ngkana te Director bwa anne ae ti na mwiokoia e na bon kangai te Director bwa ti aki te DTO ke ti aki te aobiti are e na tararua kanga tabena te itera aei ma e na bon anganaki te aomata bwa tiaki te aobiti. Bwa e na bon ataki te Accountability ke antai raoi ae bon tibwangana bwa ngkana te aobiti antai raoi n te aobiti. Ngaia ae I taku bwa n te Tua ao ngaira iroura ti taku bwa e nang kakawaki ae na bon nang turuturu ni mataata bwa antai ae na accountable ke ngaia raoi tabena karaoan nanon te Tua ao butimwaean tenan tangitang mai irouia aomata ake a noria bwa e a tia n uruakaki inaomataia ian kabonganan ke kaotinakoan rongorongoia aikai bwaai aika ngaira ti taraia bwa e nang kakawaki.

Teuana naba iaon te ribooti ngkai ao te Director e ti kabaeaki bwa te Director e na ribooti nakon Te Minita ma n Tua aika ti kaninganingai n aekakin aikai ao iai naba tibwangan naba Te Minita are tararua te Tua bwa e na riai naba n ribooti nakon te Maneaba ni Maungatabu ae ngaira iroura I taku bwa e nang kakawaki tera bwa aei kanga te waaki ae nang tamaroa ke te International Best Practice bwa te Accountability te Transparency e na kiraati raoi ao e na bon ngaira naba ti na ataia bwa tera tenan kanoan te mwakuri ae irekereke ma kamanoan rongorongoia ara botannaomata. Ti taku anne bwa e nang kakawaki bwa e na riai naba n taraki bwa te ribooti ae n aekakin kakawakin ara Tua aei ngaira n ara koaua e riai naba ni kaweneaki imatan te Maneaba ni Maungatabu.

Ngkanne ibukin tao tera e uara raoi ngkai ara tao te rabakau ke tao tenan bwai ni mwakuri ke ara system inanon baira ngkai iaon abara ae Kiribati ao tao iroun te Tautaeka ao tao irouia nake ana kabongana rongorongoia ara botannaomata. E uara raoi ngkai e a bon mano raoi tenan tabo aikai? tenan bwai ni mwakuri aikai a bon mano raoi bwa I taku bwa anne te titiraki ae moan te kakawaki bwa akea nanon are

ngke ko kawakina te rongorongon te botannaomata ko nang karaoa tabem ma ngaia e bon kona n rinnako naba temanna inanon am Computer anne ni manga bon anai rongorongo mai iai ao anne I taku bwa e nang kakawaki. E uara e aki mataata n ana maroro Te Minita bwa e aura ngkai tao ara Digital Infrastructure iaon abara ae Kiribati e bon tau ibukin karaoan tibwangan tao te aobiti ke tao te Tautaeka ke Te Minita te Tia koroboki, te Director ibukin kamanoan rongorongoia ara botannaomata.

Ma tao aei naba e na taraki I taku bwa aei ti a bon kakaokioka naba te titiraki aei ibukin naba tao iaon naba ara maroro n tenan Tua ake a tia ngkai ni wene ni irekereke ma tera tao kabonganan te rabakau ae boou ibukin te waaki n Tautaeka ke te waaki ni bitineti aikane I taku bwa e nang kakawaki bwa aei bon te kabanea n titiraki tao te kabanea ni bwai moan te kakawaki bwa ana security ara system.

Ti ataia bwa e korakora te rabakau n te aonnaba aba naba ae ti taku bwa a rangi ni bubura kaei naba ao e nang tamaroa naba aron aia waaki n te itera aei ao ngaia e bon kona naba n rinnako te aba inanon aia Computer ke aia System. Ngaia are ngaira ti ataia bwa ti tuai roko ikekei ma e uara moa ao tin a kona ngaira ake ti na kakoroa nanon te Tua aei ni bon taraia raoi bwa a bon kamanoaki ao a bon mano rongorongoia ara botannaomata.

I taku bwa aikai kanoan te titiraki ae nang kakawaki bwa ngaira Taan Tei ae ngaia ti na tabera aei bwa ti na ti na kaotinakoi Tua aika nang kakawaki ibukia ara botannaomata e na riai ni kakorakoraki riki itera tabeua ae na riai ni kamatoaki ao ni kamarurungaki riki tao iaon ao ni karauaki raoi ni kabwarabwaraki itera tabeua ian ara Biira aei bwa e na akea te kangaanga bwa ngkana e a kakoroaki nanona ao e na akea te kangaanga. Ao I taku bwa te bwai ae nang kakawaki bwa ana riai ni mataata te botannaomata ian inaomataia ao ian naba kakawakin n te rongorongo are tao e na anaia te Tautaeka ke te tabo ni mwakuri teuana ke te rabwata teuana ibukin karaoan tibwangaia ibukia.

Ao ana tuangaki naba bwa tao tera ae ana aki tabeainga bwa nake ana tararuaia ana bon karaoa raoi tibwangaia. Ngaia tao aei teuana te bwai ae ngaira kain Kiribati kanga e rangi n ukinako te rongorongo i abara aei ma tao aei naba te bwai ae ti na kataneiaira iai e aki kona n raba bwa tao antai ae aoraki ko a kaman e aki ao ko a ongo.

Bwa are nake taan anaa te rongorongo aki karaoa tibwangaia ian nakoia are ana kamanoi te

Confidentiality e na kamanoi tenan rongorongo. Ngkai e a bon akea te rongorongo ae raba bwa a bane n ataki tenan rongorongo ae tao ana riai n aki ataki.

Ao ane I taku bwa te bwai ae ti nang kataneiaira bwa te Tua aei ngkana ko kuneaki bwa ko urua ao ko kaotinakoa te rongorongo n akea ana kariaia are rongorongona ao ko a kona ngkane ni katuaeaki ian te katua aei. Iai are te kabomwi nakon te aomata ake te mwaiti ni mwane ae karinaki inanon te Biira aei bwa ti te Administrative Penalty are ngaia tokina $20,000 ma tera ana kanga naba ni karaoa tabena te kabowi ngkana akea ana anga tao te kainibaire ae anganaki ian te Tua bwa e na toki naba iaa n aekakin $20,000 arei bwa ngaira iroura e na riai riki ni kabuburaki riki nakon rabwata ake a bubura. N aekakin naba ara katuua n ara Tua n te Otabwanin ana taraki naba e na kakaokoroaki are te aomata ao te rabwata ae bubura ao te Tautaeka e na bubura naba tuua are ngaia riki ae bon onimakinaki riki ae ibukin kamanoan ana botannaomata.

Kanga anne kanoan ara maroro tabeua iaon te Biira ae moan te kakawaki aei tao iaon ngkane are tao tera riki Tua ae ti na riai n tarai bwa ana riai naba ni karinaki te Tua aei iai bwa are tao I mwanewea teuana tauakin mwia ara botannaomata ake a bungiaki a mare ma ao tao ake a mate tao kanga e aki nang rekereke te Tua aei nakoia ake ai tiaki kain ara aonnaba aei.

Ma I taku bwa e nang kakawaki naba bwa e na rin naba n aekakin Tua aikai bwa ngkana ko anaa rongorongon te aomata aei raoi ai bon te moan rongorongo ao kona riai naba ni kabaeaki ian te Tua aei bwa kona riai ni kamanoa te rongorongo anne bwa ko na aki anga n aki akaka nakon te aomata ae ti aki rongorongona. Kanga aikane ara iango ara maroro iaon te Biira ae moan te kakawaki aei te Tibiika ti nang kakaitau ibukin norakin aei ti ataia bwa tao e bon rawata ngkai tera kanga ai te mwaing ngkai n te aonnaba ibukin kamanoan rongorongon te aomata te Data Protection ao aei ti nang boutokaia ao aei I taku bwa e a bon roko taina bwa e nang bon riai ni kamanoaki. Ma tera ara anga ni kamanoa anne ngkanne e na tiku bwa te kakaewenako nakon te Tautaeka bwa e uara tera ti na kainanoia tera kam na kainanoia ae ti na kona ni boutokai ngkami ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu ae e na kanakoraoa raoi tibwangami ibukin kamanoan rongorongoia ara botannaomata.

Ao ti karabwa ti karabwaia taan rabakau ti karabwai ti karabwa Te Minita ti karabwaia naba ake a tia n

anga baia ni ibuobuoki ibukin karaoan ara Biira aei ke barongakin te Biira are e na riki bwa te Tua ibukin kamanoan rongorongoia ara botannaomata ao te Tua naba e na kauringia taan kawakini rongorongo ao taan anai rongorongoia ara botannaomata bwa ana karaoa tibwangaia ni kawakinna ni kamanoa ao ni ira nanon tenan koaua ke tenan principles ake a tia ni wene bwa kanoan te Tua ibukin te kamanomano nakon rongorongon te botannaomata. Tao man taeka te Tibiika ao I a kakaitau riki ao ti a katekeraoa Te Minita ao ti a manga maroroakina are tera are ti kona ni manga katamaroai ian ara Biira aei bwa e aoria n ae bon mano raoi rongorongon temanna ma temanna iaon abara ae Kiribati e rabwa ao ti boutoka moan warekan te Biira ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Leader n te kaitara ae ko karineaki ngkai e a tia n tabekaki te Biira ao ni kaekaki iroun te Leader n te kaitara ao n te tai aio e a uki ngkane te maroro nakoimi Taan Tei ao I a noria bwa e na maroro ara Minita man te Botaki ni Kuakua katoki aoraki I anganiko te tai ni maroro Te Minita ae ko karineaki e nakoim.

Hon. Bootii Nauan: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai ao e bon koaua e kakawaki bwa ti na maroro iaon te Biira ae moan baan te kakawaki aio ao e koaua tao N na bon katea riki baiu imwina ma are e rangi n rota wakauean nanou ana maroro te Leader n te kaitara bwa kanga e kumekumea te botaki ni kuakua ae te Health.

E bon koaua te Tibiika ao Taan Tei ni kabane. Te botaki ni kuakua e rangi ni boutoka te Biira ae nang tamaroa aio Tia Babaire ti a bon roko n te tai ae ti a roko ngkai n te aonnaba ae a nang bane digitalize bwaai ni kabane a nang bane n digital bwaai ni kabane ngaira man te botaki ni kuakua ti a kataia naba ni waakina te waaki are ko nang draw away ngkoe te Taokita ma te Neeti ni koroboki iaon te bebwa bwa ko nang enter naba n te computer, antai anne tao Tem Bootii tera aorakina ngaia kanga tao rietatan rarana arei ao tao iai naba te kone teutana irouna ao tao tera riki. A enter naba bwaai aikane ao a coded te kone tao C45 tao te urakinanako te rara tao CJ 6 ao aio ngkane are ti a waaki iaona Tia Babaire ngaia ngkai e a mwemwe te Tua ae aekakin aio e a riki bwa kanga te umbrella kanga te katantan ao e bon koaua bwa e na bon riai ni katanaki bwaai aikai ao e nang bwaka nanou ni wareware ana Biira tariu ae botonimwane mai Butaritari arei Te Minita n te Information te Communication.

E bon rarangai aron kamatoan tararuan te bwai aio ma tera ao e

rangi n rabwa bwa bwaai aikai baika ti rangi ni kainanoi ao e koaua tao man te botaki ni Kuakua bon iai itera ae tao taian ae tao taian medical standard iaon kamanoan taekami ngkana kam roko ngkami Taan Tei aikai ma ami koraki ni kabane aorakimi. Kam na aki raoraoma iai, iai aron Tua akane ma ngkai e a manga mwemwe aio ao e a tabekiarake Te Minita are ngaia are tabeakinna ana botaki ni mwakuri ao ai aron ae kamatoatoa raoi ao e a bon e a kamanoi raoi bwaai aikai.

Ngaira n ara Botaki ni Kuakua ao iai te bwai ae ti aranna bwa te MS 1 ao Neeti ma M.A iaon aba ni kabane a kanoa te form aio bwa e kakanakoaki nako Nawerewere ao mai ikanne a manga extracted rongorongoia aomata ao e nangin anaa te tai aron karinakina bwa are ngke e karinna te Neeti mai iaon aba e roko i Tarawa e manga bon karinna te Statistician are n te medical record ma tera e nang *take time.* Tia Babaire a rangi ni mwaiti raoiroin te Tua aio ao te bwai teuana ae bon nang teke iai nanou kamanoan te Tua kamanoan taian rongorongo ao ti aki ti ngaia ma ti ataia bwa ngkana ti bon karaua raoi ni barongai rongorongora te Digital ke tao n te Computer e rangi ni baiti aron karekeana ao ngaira naba ake ti na karaoi ara babaire man taian botaki ni mwakuri aika kakaokoro. Iraman ae kabekabeka n te wiiki ae nako ao kabekabeka iaa bwa kanga mwakoron tao iaa kabwara au bure ngkana I mwanewea tao Tarawa Teinainano tao mwakoron Bairiki ae mai ikai.

Nako karaoa te tutuo n te tabo arei bwa tera ae e a riki ngkai ai bon ti kain te kabeku aio ae nang rawata iai te kabekabeka. Ae tao ti na noria tao e blow up ana bwaibu tao tera tao e rawata te beka i taari ke tera.

Aikai aekakin bwaai ae nang kakawaki ae na kona ni buokira iai ngaira ake taan tia karaoi ara babaire. Ti kona naba ni kangai ti nang karaoi ara mwane ao korakorara bwa ti na kabanei nakea ti a kabanei nakon tera arei aorakia ataei ao aorakia aine tenrara ma tera au e nang mwaiti te aine ae urakinanako te rara n te ririki ae nako. E buokira ni karaoi ara babaire bwa ti na karaoi ara babaire ni mwaneni taian buoka aika kakawaki nakon ara botannaomata bwa ti a kona nora te ware n te tai ae waekoa, e buokia taan tia karaoa te babaire.

Te bwai teuana te Tia Babaire ae I ataia e bebete aron kawakinana n aron are I taekinna ngkai ara Neeti ao ara M.A iaon aba a kanoa te MS 1. A kanakoa nako n taai akekei ngkoa ngkana ti roko ngkoa n te medical record ao n te statistic n te onaoraki e a bwaenata te MS1 arei ao e bon

beka kiin te Medical record officer ni manga moan karini nakon te system.

Ngkai e a nang babaititi aio tera ae ti na riai ni karaoia Tia Babaire ti na riai ni kamanoa te bwai aio ngaia te Tua aio ae e a roko ngkai e a karaoaki e a kona ni mano ao e a nangi ni mano n te aro ae ti aki raraoma ngaira iai. E koaua Tia Babaire iai n ara katei n taai aika nako are ko bon taua maurin am rongorongo ake ko kanakoa ko aki kababanea tera bukina Tia Babaire ko taua naba maurin am rongorongo bwa e na reke maurim iai anne ko bon karaoia ibukin kakawakin te rongorongo are ko na kanakoa bwa kona aki ataia bwa e na manga oki te rongorongo anne ao ko kona ni manga kataniko mai iai.

Tia Babaire a taku aia taeka Taan Rabakau bwa te rongorongo bon ngaia kingin te wanawana ao aio te mena ae e a tangira ara tia mwaneni buoka te Botaki ni Kuakua n te aonnaba te UNICEF te UNFPA tera riki. A tangiria bwa e nang bane ni iai data aekakin aikai n te aro bwa e na baititi naba irouia kan kakaea bwa tera te aoraki ae nang rereke ikekei ao te ririki raa ae rereke raa ao te kabeku ni mwakoron Kiribati raa ae rereke iai. Ngaia e nang rereke n te itera nuka te aoraki ae aekakin aikai au bati te takakaro irouia. E nang rereke n te itera Maiaki au kanga e kuri ni korakora te kaiko irouia kabwara au bure ngkana I mwanewei aikai e nang rereke te itera Meang au bukin tera e mwaiti te aoraki aio bukina bwa e bati te karau iai. Ti a kanakoa ara buoka nakon te itera aio ao ti a kanakoa ara buoka nakon te itera aio.

Tia Babaire ngke e roko te kangaanga ae te Covid19 ao ko aki kona ni mwamwananga ao ana riai ni iai am vaccination card ae na kaotia bwa e a tia ni bwanin itim ibukin totokoan te aoraki ae te Covid19 ao bwaai aikai a karikorikoaki antai aran te aomata anne bwa kai tenaewa Tem Bootii ao e a rairainaki te bebwa eang e a tia n iti n aei ao ngaia ai tibwa uoua itina, neiko kam kanga n taku bwa uoua itiu kai a tia n ewaraki tabon angau 4 te tai ao manga kai kanga akea. Bukin tera bukina bwa e recorded e korobokiaki.

Ngkai kai e a waaki ngkai te mena aio antai ane Tinian Reiher kabwara au bure ngkana I mwanewea aram te Tia Tei mai Butaritari ko botonimwane e a taonaki naba te bwatin taibina te key word tini a bane naba n oti, tinia, tinio, ao Tinian Reiher ao a tara mwina oh ngaia e a tia n itinaki. Ngaia a rawata naba irouna aoraki ae C445, ao ataia Neeti ao ngkoe are ko noria tera nee C44 eang a coded taian aoraki akane.

Ma aio raoiroina Tia Babaire e rangi n raoiroi ae na iai te aekaki aio ao ti a bon riai ni mwaing nakon te itera arei ti a tia naba nora ana power te bwai aio te Digital world, ko aera arei ko karaoi am rongorongo aika a kewe ao ko a post naba bwa ana viral e noria ma te unaine ae kanaiai i etan te ai i Tabiteuea Maiaki te unaine ae tao e aera e korea ana banana i Butaritari ao a noria e nang power te bwai aei.

Ti nora naba ngaira ngkai bonganana man te Botaki ni Kuakua bwa ti a bon riai ni iai ara Data ibukin temanna ma temanna, te tia kouwii e a roko antai are e na roko ni koutaki wiina bwa Bootii ngaia e kauka te file ngaia e koutaki wiina are awaina mai ikekei ao kanga e manga mara ngarona. Ko a manga rin n te private ward imwina antai ane Bootii e manga rietata rarana ao tao e a manga aera tao e a manga kone ao tao e mka rarikin raam. Ko manga rin n are imwina ko nakon te Doctor imwina e kauka am file e ataia naba e a tia ni koutaki wina e a tia ni kangai e a tawe ao e aki ti tawe te Tia Babaire e a baiteke ao te Doctor are e kainanoa rongorongona a bon bane naba ikekei a kangai naba. E reke aorakim anne ibukin te bwai aei nako anaa am bwainaoraki ane 2 ke tao ni katoa 6 te aoa tao tai kakabwaka.

E a baiteke te bwainaoraki ao ngkekei e na kanga te Doctor tao N na kataia moa n aio ko a manga oki nao, kai kanga e mamaraki bwa tera ngkane iroum e na *take time* e na aki baiteke te bwainaoraki e na aki baiteke te Taokita. N taai aikai e a baiteke ngaia are ti nang boutoka te Biira ae mwemwe aekakin aei bwa ngai temanna ae ngke I tuangaki ngke I roko n te onaoraki ao ngkai e a mena bwa ai akea te file bwa e a karinaki n te computer kanga taekan ngkai ririm, neiko nanona ngkai I a bon aorai ao a manga bane n ataia nakekei te medical record ngkai. Tem Bootii rietatan rarana arei ao mwaitin arei eang bwa are ian te mena ma iai te confidentiality iai tenan medical mena standard ane ana karineaki.

Ngaia tao ngaia ae kaea naba ana maroro te Leader n te Kaitara tao ti na tarai aikai ni katamaroai ti na tarai aikai ni katenai wiia. Ngkoe are n te Statistics n te Onaoraki ko na bon kakoaua raoi tao e na roko are e na iai am ethics ae ko na bon kamatoatoa raoi tera ae na karaoaki nako iai. Ngaira ti bon ataia ara Doctors a bon kona n rang taua ma nanoia.

Te bwai teuana ae nang teke iai nanou Tia Babaire n aron ae taekinaki te Bank bwa te Bank e bon aki ko na ni kanakoa am information iaon am Account e ngae ngkana tao

ai bon e a credit am Account ao te Bank are eang. E ngae ngkana tao e a manga rawata kanoakina n te teuana te tai te Bank e bon tarataraia ma e aki kona ni kangai kam a nakomai n tuoa ana account te bwai aio bwa e a manga kuakua ai bon te katoki makuakuana e aki kona ao aikai aekakin waaki ae ti nang kakabwaia iai.

Ngai naba n tabetai kanga I bon *worry* naba n ana software te Bank n tabetai ngkana I bon karau ni karaoi ma I noria bwa e bon nang protected naba ana system te Bank ao ngai ngkai I a nora te Biira aio ae e a mwemwe ngkai I taku bwa ana kukurei kain Kiribati bwa e a mano ao e a tena wiina ao eti iai katamaroa akana e taekinna te tia maroro are imwaiu. Ana taraki bwa ana katamaroaki ma akea ngkoa aio mai imwaina ti na riai n raraoma teutana mai imwaina ma ngkai e a mwemwe te Biira ai aekakin aio ti na rangi ni kukurei riki iai.

Ngai temanna man te Botaki ni Kuakua ae N na kukurei iai ao tao I a taekinna naba nakoimi Taan Tei ngkana kam roko ao e anaki taekan aorakimi tai raraoma e na kawakinaki raoi ao e a rangi ni kawakinaki raoi n te aro bwa e a bon kawakinaki bwa e a mwemwe te Tua aekakin aio. N aron are I taekinna Tia Babaire ti a roko ngkai n te roro ke n te tai are a nang bon bane ni computerize bwaai ni kabane ko taona te bwatin ao a bon roko naba nakoim ko a bon nori naba rongorongon bwaia ni kabane akana ko na riai ni karaoi. Ao anne te tai ae ti nang riai ni karaoia ngkai ao te bwai ae ti na riai ni karaoia ti na riai ni bwati aron kamanoara nakon aia mwan taian burakiako ti aki kona ni kangai aia mwaan antai bwa bon iai naba bwa bon iai naba tabeman n aron are e mwemwe n te maroro are mai imwaina iai aomata are ana kona tao ana bon rinnako n ana system te onaoraki ko bon karauako ko nakonako ao ngaia tenaewa arei rietatan rarana ao e a tia naba n rin bwa e a tia n ruonako.

Ngaia neikoa e a tia naba n rin bwa e a tia naba n urakinanako te rara maroaka kanga e nang takamainaina iai ao e bakitaia bwa ngaia ai te urakinanako te rara e a waakinako naba te maroro anne. Akea ngkai te kangaanga ao ngkana e reke anne Tia Babaire ko aki kona n tangitang ao iai ngkane te Tua ae e a tia ni kaweneaki ko nakon te aobiti aio ao e kona ni karaoa ana kakaei ao ngkana e reke raoi te koaua iai ao e kona ni kanakoa ana babaire. Ngaia are I nangi n anaa te tai aio ao I karabwa te tia tabeka te Biira bwa ai aron ae e a kamanoi raoi ao ai aron ae anganira te anginnano are ngaira ti waakini man ana rabwata nako te Tautaeka aika kakaokoro ibukin kanakoraoan ara waaki ai aron ae e a kauarereke aron ara raraoma.

Ti a nang ni mianounou ngkai ao ti a rangi ni kakabwaiaki ngkai e tei te Tua aio ngaia are I nang karabwako Te Minita n te Information ao te Communication, I a karabwaia naba am Officers kain am botaki ni mwakuri ngkai a kona ni kabaititia aron katean te Tua aio ao e bon koaua te Tia Babaire e ngae ngkai e a mwemwe aio ti aki nanona bwa ti na kangai e a mwemwe ao e a botonimwane e a bakitoutou akea waeana. Bwa e na bon iai tokin te tamaroa te Tia Babaire iai kabwaka ane kam na manga nori ao akanne a kona ni manga katamaroaki inanon taia.

Ma te bwai ae nang kakawaki Tia Babaire e a tei aio ma te bwai ae nang kakawaki bwa e a roko Kiribati n te ware e taekinaki aron te Digital mena ni kangai ma iai ara Tua ti a kona ni kangai ao ni kangai. Ngaia are e rabwa aron te tabeka aio Tia Babaire ao te Botaki ni Kuakua ken gai temanna ae I nang boutoka te Biira ae aiaron aio ao I boutoka naba te maroro are kangai iai itera tabeua aikana ana taraki e aoria bwa ti a taraia inanon taina ti aki naba kona ni kangai e a bane arona kanga ai aron te waa are ko kabaia ao ko kabutia ko na manga nora kabutana.

Man au maroro aikai Tia Babaire I a katoka iaora n taainako aia bau ara Bakatibu, aia bau ara ikawai te Mauri te Raoi te Tabomoa ngkai ao n aki toki ko rabwa Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ae ko karineaki n am maroro ti na manga angan ngkanne ana tai te Tia Tei temanna mai Marakei ae karineaki Hon. Moannata Ientaake e nakoim te Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao I a bon uota aia kamauri kain Marakei e moa mai iroun ara Unaine ake aman ao bon unimwanena ao ai bon ngai ma tariu ae Te Minita kona mauri moa.

Aio ngkanne kanga norakin te kaoti aio bwa tao te itera ngaira ma te aonnaba bwa iraman ke iraua te aba n te aonnaba ae kabongana te aekaki n Tua aio e aranaki bwa kanga te Tua ibukin te bae te rongorongo ke tao te Data bwa kanga te rabakau ae boou ao ngkana ko kakaea Madam Speaker ao man 2017 ao 120 aba aika kabongana te Tua aekakin aei. Ma ngkana ko kakaea riki rikaki nakon 2024 ao 144 taian aaba n te aonnaba aika kabongana te Tua aei. Ngkana ko a manga noria bwa ibuakon aba akana 144 aika a tia ni kabongana ao iraua raoi aika tia tao n taua ke ni implement kanoan te Tua aei 137 nanona mai buakon Tua aba aikai Kiribati ngkane tao e a kan reke naba kanoan naba te aba ae kanga a tia naba n rangi n rikirake n

aia waaki ae boou are kanga tao Tua ae ti na kateia n te tai aei.

I karabwa te Tia koroboki ma ana Taan Mwakuri Te Minita are e a tia n tabekarake tao te Act are uotaki nako matan te Auti n Tei aei bwa a nora riaina ao I taku bwa e aki ti riai ibukin te botannaomata Madam Speaker bwa e bon riai riki ibukin bwa a tia n riki bwaai aika rawata aika ti a tia n ataia ae a tia n riki nakon abara ae Kiribati ao e aki kona ni kewe te bae kanga e karaoaki bwa aio te rabakau ae boou ao I taku bwa e nang uruaki tabeman Taan koroboki ma raoia ni mwakuri a bua taian mwane. E na uruaki naba tabeman n taian tabo ni mwakuri ae a tia naba bua naba taian mwane ao tao iaon naba Kiribati tao bon iai naba aika tia naba n riki aikanne nakoia ngaia are tao e a karikaki te Tua aio bwa e nang kakawakinaki te bwai ae kanga e kabonganaki n taai aikai ae tao te Tua ibukin te baere kanga e aranaki n ara Tua ngkai ae kanga ti a tei iaona bwa Data Protection Act.

Ngkana ko tara te Data protection Act ke tao aia mena kain ara Ministry aika rang rarabwa n aron aia kekeiaki ma aia Taan Mwakuri ao ko manga kakaea bwa iaa te aba n te aonnaba ae tao e nang taraki bwa e nang tikiraoi aron ana Data Protection Act ao e kuneaki bwa Iceland ao bukin tera ngkai e kuneaki bwa Iceland te kabanea n tikiraoi ana system. I taku bwa 2 te system ae kabonganaki ao ngkana ko kakaea bwa te system raa ao iai te system ae aranaki bwa te DTPR ao iai ngkanne bon te DPR ao I taku bwa taian system akanne ai kanga a menaki ngkai n te aonnaba ma e noraki bwa GDPR General Data Protection Regulation Law ao e bwainaki n aba tabeua aika nang rikirake ao iai naba tabeua aba aika kabongana ae te Data Protection Regulation ke tao Act are kanga ti kabongana ngkai.

Ti kakoaua Madam Speaker bwa bwaai aikai 2 aekakia tao te titiraki bwa ti a bwaka n ae nga ma I taku ngai bwa e nang kakawaki ae na katuka te titiraki bwa bukin tera ngkai 2 aekakin System n te aonnaba ao bukin tera ngkai Data ke taian Data System aika kabonganaki ke Program aikai a kabonganaki n aba tabeua ao aki kabonganaki n aba ke a tibwa roko ni kataki ni kabonganaki. I a katuka anne bwa tera bukina nakon tera ngkoa arei. Ngkai a riki 2 taian system ao eaera ngkai ti kabongana ngaira te system ae ti mena iai ngkai.

Madam Speaker I aki naba kan taua te tai ma I kan karabwaia riki Taan Mwakuri n aron te bwai ae kanga e a tia noraki ngkai mwin aia mwakuri bwa e nang bati te bae a tia ni karaoia ao ti a tia ni kakoaua bwa te

Best Data Private Law are karaoaki i Iceland e karaoaki n te system are te GDR ao ngai I taku bwa ngkana Iceland te aba ae ko na ni karaoa te system ae tikiraoi ti anaia bwa kanga teuana abara ae ti kona ni katoto mai iai. Bwa ngkana ko nora ngkai te Tua n te tai aio ao I taku bwa e koaua e bon uarereke ara kona ma ti kakoaua naba are iai ara kona ni kamatebwaia aekakin aia Data ke aia System te koraki ake kanga a tia ni bwaina imwaira.

Ngaia are Madam Speaker I taku bwa ngai temanna ae I nang boutoka ana waaki te Tautaeka n te tai aio I kakoaua bwa ti a tia ngaira tao ni mwaitin te botannaomata ae 6.3 billion ae a tia ni kabongana te bwai ae kabonganaki ngkai ae ara Data Protection Act ao ngkana 6.3 billion aomata aikai are nanona 79.3% man ana botannaomata te aonnaba ae a tia ni kabongana aekakin te system. Nanona e raoiroi 79 e a bon kan roko n 80 nanona e a rinnako inanona ti a rin inanon te waaki anne ao nanona ti nang bubutia ara Tautaeka bwa e na kabaikoa ni katia ao e a kabaikoa naba ni kanakoa te 2 ni wareware e aonga n ae e a tia naba ti aonga naba n roko raoi n aekakia aaba aika rikirake aikai.

Ao e kakoauaki n taai aikai bwa bon akea ngkai tera ngkoa arei rabakaura ma ti a bon e a bon tiku te rabakau ngkai inanon baim ngkana ko kan nora rongorongon te aba teuana ko kona nora ana Data iaon am tarebon ao ai ngaia naba anne. Ao ngkane e reke naba aekakin aikanne rongorongo temanna ma temanna iaon Kiribati ma ana utu ma arona ni kabane iaon Kiribati ao e naaki n te Data I taku bwa ko ataia naba ae e a roko Kiribati n aekakia abai ake I a tia n taekinna ikai.

Madam Speaker mai buakon au maroro aikai ao I kan kaunga te Tautaeka n aron ana waaki ae e a tia ni karaoia au kantaninga bwa e na moantai naba n nako te wareware bwa e aonga n ae waaki naba Kiribati n nim bwa kain naba tera ngkoa arei mwaitin te aba are e a tia n rin ngkai ae 144. Au kantaninga bwa Te Minita are tabena aio I a karabwa ma ana Taan Mwakuri ti aki ti ngaia I a karabwa naba ni kabane nake a tia ni kabanei aia tai n draft te Tua aio. Ngaira ake tao ti a tia n riki bwa kain te workshop n te Auti n Tei n te tai ae nako ti karabwa bwa ti a boibuako e nang aki manga oki n riki are kanga e nang oti naba taekam n aki akaka bwa e nang iai te Tua iaona ao ti nang riki ngaira bwa kanga kain naba te aonnaba ae mironron aei, ko bati n rabwa Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n am maroro N na kainakoa ngkanne te tai nakon Te Minita ae karineaki man te botaki ni mwakuri ibukin te Aono n Raina ao

karikirakean te Itera Mainiku te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon. Mikarite Temari e nakoim te maroro.

Hon. Mikarite Temari: Ko kaitau riki te Tibiika te Kauoman Tibiika n anganai au tai bwa ti na maroro iaon te Biira ae nang tamaroa aio. E tamaroa te Biira aio ibukin te roro ae ngkai te roro ni Kiribati ngkai ao nakon taai aika na roko.

E rotai te kukurei kai e a riki bwa te Biira e nang riki bwa te Tua ae matoatoa ao e tonu e aonga n rau tei Kiribati n nakoana ao n ana iango ane kona ni karaoia n akea waewaeana ao n akea kabuakakana ae na riki bwa kamangorana. Te Tibiika I a kaitauia kain te Kaitara riki aia Leader are e a tia n tabekia bwa e boutoka kanoan te Biira aio.

Ti a kaitaua naba te Ministry Te Minita are tabekia aio ao ana tia mwakuri ana tia rabakau are a karaua raoi ni mwamira te Biira aio bwa e na riai ni iai e na rinnako ibuakon ana Tua Kiribati bwa e nora bonganana ibukin tei Kiribati nakon taai aika na roko. Ai rereira ao ai tamaroara ti a rinnako n te bong ae bong ae kaitira ke bong ae kanga ti a roko ni bong ae kanga a rinnako iai taian wanawana aika e aki iai tei Kiribati ngkoangkoa ai kamaura anne Tibiika.

Tibiika aio ana karikibwai te aomata ana karikibwai tei Kiribati ae ti kakoaua naba bwa e na iai tamaroana ao iai kabwakana ti aki kona ni birinako n anne. Ti koaua naba bwa rabakaun te aomata ae kinaki ae te aomata ae karikia te Atua te rongorongo anne n te boki ae tabu bwa burababan te Atua wanawanan te aomata ti taku bwa wanawanara ti a taku bwa ti nang wanawana ma ngaia e taku te boki ae tabu bwa burabarara burababan teuare i karawa. Ngaia are ngkana burababan teuare ikarawa ao baika ti karaoi aikai e na iai kabwakaia ao iai tamaroaia ao a na kona naba n rinnako tabemwang iai ni kabuakaka te aomata are bon karaoa ae nang raoiroi ao e a reke bwa kamangorana.

Ngaia are e tikiraoi kariaon te Biira aio e tikiraoi bwa ngkai ti kakoaua ti a rinnako n te aonnaba ae te Digital World ke ti a kona ni karina rongorongon te aomata ae kewe iaon te Facebook ao ti aki kona ni kamangoria ae bon akea koauan rongorongona iai. Tibiika te Biira aio e taku bwa kamanoan rongorongon te aomata kamanoan te rongorongon te aomata ngkana ko tara ngkai te Facebook Tibiika ao e a toki kabuakakan te Tautaeka ngkai are a kona n toka ao kona e kumeaki ma ara Beretitenti ti kumeaki n aki akaka e aera e a moantai n toki a noria bwa e a rinnako te Biira aio a

noria ao a moanna ni kamauna ao a kakea aia Video clip bwa ataia a nang reke n te kangaanga bwa a otei rongorongoia aomata aika akea koauaia.

I a kua ngkai ni kakaea ae ti a roko n ara kateniua n term ao ai akea Kiribati Moa are katoka te rongorongo a interview a raweaki tamneia n te video a mauna ao ti aki manga nora tokaia ngkai e aera kai akea. A noria bwa e kairua ae a karaoia a noria bwa a tia ni mwamwana te botannaomata ao a noria naba bwa tia ni kumea te aomata ae mangori ae karaoa te kabanea n tamaroa ibukin Kiribati ao ngaia a katoka iaon te Facebook n otei rongorongoia aomata aika akea aroia ao a karaoa ae eti n otea te rongorongo ae buakaka.

Ngaia e nang tamaroa karaoana ao ti kaitau nakon te nati ni Kiribati ae mena iaon te Digital rabakau aio ko a kaitau ko ai tatarika, ko aitokamauea te rorobuaka, te teteinaine anne tibwangam ae kakawaki awa ti aonga ni kamauna te waaki ni kabuakaka ae e a tira ngkai iaon Kiribati kam rabwa ao e taku tariu mai Tabiteuea Te Minita n te Onaoraki akea tokin te tamaroa ao imitianako riki imitianako riki. Ngai temanna ae I nang kukurei ngkai e a tei ao e nang reke bwa te Biira te Tua aio.

Tibiika ngkana ko bon noria ngkana bon akea te bae ko karaoia bwa ko bon rau akea ko aki kakamwakuri ao bon akea taekam ae ko na otirake akea kabuakakam akea kabuakakam ma ngkana iai am kakamwakuri ke ko rinnakoa te nakoa n riki bwa te kan Tia Tei ngkoe are e na riki kabuakakam. E na reke kabuakakam bwa are ko a kamwakuri ni kan riki naba bwa te Tia Tei, nake tao mai imwaim a bakantang bwa ko a roko irarikia ko a karibwaribwaia ane ana otea taekam ao ana kabuakakako.

Tao ko a taua te nakoa ni kairiri ni Beretitenti ao tabeman ake a mataiakina te nakoa ni Beretitenti ane ana rinnako naba ni karaoi buakakam iaon te Video clip naba. Eang bon te taetae ni koaua ngkana bon rau bwa akea te bae ko karaoia ao ko aki kona ni kumeaki ma e kakawaki te kakamwakuri e kakawaki te kakamwakuri bwa ngkana e aki kakamwakuri tei Kiribati ao e aki kabwaia Kiribati nakon taia aika na roko. Ti neboarake nanon tei Kiribati ae kakamwakuri e kakamwakuri ma tai kumekumea te aomata.

Ma n taai aikai are ibukina ngke ti a roko n te Digital World ao ngaia aio ngkai a rinnako rongorongo ae a oteaki taekam tao bon te tia bitineti ngkoe e manga kabuakakaki nakoam ni bitineti tao kona otana

am kaonteina mai iaa boon am bwai a manga rinnako tabeman ni kabuakakako. E aera e reke anne e reke man taian waaki ae atongaki n taetae n taratara bwa taian bakantang n taetae ni matang ko jealous iroun te aomata ae iai te bae e waakinna ae tamaroa ibukin te botannaomata ao bon anne koauana e aki kona ni kewe e aki kona ni kewe.

Ngaia are e tamaroa karaoan te Tua aio ao ti bon noria ae e a rinnako bwa te Tua ao e a bung te ariki e a bon bung te ariki inanon te Facebook e a bung te ariki bwa are ataia ao a kakoaua kain Kiribati bwa a otei rongorongo aika akea koaua naka kain te Kaitara iaon te Facebook ni kaitara te Tautaeka.

Ngaia ti karabwa naba te Tautaeka ae ngkai ao ti karabwaia kain Kiribati ake a kona n teimatoa n rinea te Tautaeka ae ngkai bwa e noraki aia mwakuri korakora ni mwakuria te eti ao te koaua bwa e na riai n toka imoan ana iango tei Kiribati. Ti na aki katokai iango ni kabuakaka ao I nang karabwa ngai temanna e taetae tariu n Te Minita n te Onaoraki bwa iaon bwainaoraki. Ngai ngkane I bon taetae I kan maroro iaon are bon kumekumean ae bon tei Kiribati n oteaki taekana.

I kakoaua te Tibiika bwa ngkana ko rinnako inanon te waaki aio ngkana ko kakamwakuri I kaokia riki ao ko kumeaki ma ti a karabwa te Tua aio bwa e a kamanoko ao e riai ni mano tei Kiribati man waaki aika aki raraoi ni karioan iangoan te aomata. Temanna te tia oto karaki I bon noria bwa I ari ma ngaia I ririmwina e batiboa konana I berita imatan te Atua ao e kewe.

Ao aikane aekakin aomata aika matenten kunia ni kabuakakaia aomata ma e bon aki kona n tokanikai te kabuakaka e bon aki kona n tokanikai ngaia ti bon roko iai n ara kateniua n term ao ti bon oreia nako naba, a reena ni gum akea nneia awa bwa are a otei rongorongo aika aki koaua. Ngaia are I karabwa te Tua aio ngai temanna ae I nang karabwa te Tua ae karaoaki aio bon ae karaoia te Tautaeka ngkai ae kabutaki iroun TKP bwa e nori kabwakan te aomata ae e aki raoiroi ni kairan Kiribati ao anne raoi. Ngaia are ti neboarake kanoan te Biira aio ao ti kakoaua ngkai ti a bon rinnako inanona akea ara anga ni birinako mai iai ao ti kakoaua bwa e bon teimatoa te kabuakaka te oto karaki ma are bon ti reke man te bakantang bon anne ao e raoiroi bwa te Biira aio e na tuka anuan te aomata ae bakantang ae mataai n te nakoa ae ti kan ti taua n ti ngaia bwa ai bon ti ana bwai naba ni karokoa e toki maiuna.

E rabwa te Biira aei bwa e na katerei waaki aika raraoi ae teimatoa ni karaoia te aomata ae kanga akea kanoan ana iango bwa e bon ti iaiangoa naba te mataai nakoa te kan tau nakoa te kan orotoka e rabwa te Biira aio bwa e a katania aomata aike a ti karaoa korakoraia ibukin Kiribati e a bon kabanea raoi wanawanaia ma korakoraia ibukin Kiribati ao tabeman a karaoia a kumea te Digital World bwa ai kabuakakan te aomata. Ngaia are ti kakaitau n te Biira aio ao ngkai moan warekana ao e kai kabwatia ao e boutokaia te Kaitara I taku bwa I boraoi ni iango ma tabeman kain te Kaitara ae riai n reke bwa te Tua bwa are a nang bon otara ngkane bwa I bon tuangko Tibiika. Ane e nang toki ngkanne aia kabuakaka nake kam bon nonoria n te video ke te Facebook ae nang bon akea bwa aikoa kona ni manga toka.

Bwa are ataia bwa ngkana e wai bwa te Tua ao a reke n te kangaanga ngkane ao a bon otara naba ngkanne ae ngaia bon taan babakantang ao taan matai n te nakoa ae taua temanna ma temanna ni bon anganakina iroun te botannaomata. N tabetai e rineiko te botannaomata ao n tabetai a rineiko tabeman te Digital World ke Data bwa ai kabuakakam uotakim rikaki. Bwa a nang tangiria bwa kona bon bwaka A tangiria bwa ko na aki mena irarikia bwa ti ngaiia ke kanoan te takakaro n te politic ma ngaia anne.

Ma I bon ngare ngai bwa are ngke ti a rinnako n te kateniua n term ao I a kua ni kakaei bwaai aikanne ao I a noria naba aomata a rau aki kumekumea te aomata ao ai kamaura anne. Ma e rabwa te Biira aio ko rabwa ara Minita aika a tia ni karioa a rabwa riki Taan Mwakuri n te Communication anne tabemi ae kakawaki ngkami te roro ae ngkai uarokoa tamaroan te Biira aio bwa e na rang tonu raoi e na tonu raoi bwa aonga n akea waewaean tei Kiribati ae bon karaoa raoi ae raoiroi ae eti ma e riai.

Irouia aomata aika bwabwaina te bakantang e aki nonobwai te aki nono nakoa kanga te aekaki anne a ti kan taui bwaai bwa ai bon ti ngangaia naba a bon rereke naba bwa tao ai bon ngangaia naba Taan Tei man abaia akea riki. Tao ko bitineti a manga riba am bitineti bwa ai bon ti ngangaia naba tokin te tai Tibiika ti bon teimatoa ni Minita ni karokoa e reke ara kateniua n term. Ngai temanna ae I a roko n au kateniua n term e ngae ngke taian kabuakaka ae a riao are akea ngkoa te Biira aio akea ngkoa te Biira aio ma ngkai e a reke te Biira aio

Deputy Speaker: Kabwara au bure Te Minita I a kauringko bwa ko a ti kakatenako riki nakon te topic

Hon. Mikarite Temari: Eang bwa ngkana I kangai ao I a manga kangai eang e kakawaki ngke ane e kakawaki kamwaiean te maroro e aonga ni maie ngke te maroro ao e uki riki ana kantaninga tei Kiribati n ongongora

Deputy Speaker : Ko rabwa

Hon. Mikarite Temari: Ngaia are ko rabwa Tibiika I karinea bwanam ma I taku bwa e kakawaki anne e kakawaki au maroro tabeua ae I wareki N na kanakoi riki tabeua aika na reke bwa e na ongora tei Kiribati e aonga ni kaua nanona nakon tamaroan te Biira aio.

Ao aikai tabeua ae I kona n tarai Tibiika, te Biira aio are te Data Protection Bill e kaotia n te tai aio ao n te bong aio inanon te Auti ni Maungatabu aio bwa Kiribati te nati ni Kiribati ngkai e a roko inanon te wanawana aio ao e riai ni borauakina kawaina nakon te tamaroa ae akea waewaeana burebureana. Ko rabwa Tibiika tao iai au maroro tabeua ae I kan kanakoa bwa e na ongora Kiribati iai n ongora tamaroan te Biira aio bwa e bon nang tamaroa n akea akea burebureana awa ngkai ti a bon rinnako inanon te Digital world ti a rinnako inanona ao e a riai Kiribati naba n rinnako inanona bwa e aonga ni waekoa n rikirake Kiribati nakon te kabwaia ao e aonga naba noria naba noria te roro rimwi Kiribati n taai aika na roko bwa e na noria bwa e nang tamaroa karaoan te Biira aio.

Ngaia are man au maroro ae mangori aio I a kabura ieta karioana ao kai moan warekana akea au nano uoua ngkai e bwati ao I taku bwa n tain kauouan warekana ao ngkana e nang reke bwa te Biira ao ai bon ane naba ngkane tonun tei Kiribati tonun ana Tua Kiribati ao e a rau naba nanon ara Auti ni Maungatabu aio bwa e nang bon toki karioan bwaai aika mwamwana Kiribati n te waaki ni bakantang ko rabwa Tibiika aikai au maroro ngkana iai tibanakona ao I nang boutoka te Biira ae boou aio ko rabwa ao I toki ikanne.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ae ko karineaki N na manga kainakoa ngkanne te maroro nakon ara Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano Hon. Birimaaka Tekanene e nakoim te Tia Tei.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Honorable Madam Speaker Deputy Speaker ao I mwain ae N na waaki ao ai bon te bwana moa ni kamauri inanon tamaroan te tawanou aei mai iroum Madam Deputy Speaker, te Beretitenti, kain te Cabinet, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane ao ai bon taan ongora n te bwakantaai aei bwanan

te maiu ao te marurung kam na bane moa ni mauri.

Madam Deputy Speaker imwain ae N na waakina au maroro ao ai bon te bwana moa ni kakaitau nakon te Tautaeka n ana Biira ae uotiarake n ana Biira ae uotiarake ao ti a moanna ni karabwa Te Minita ai ngaia ae tabena aio, ana taan rabakau n te itera n rabakau aio ao ai bon moarara riki ana Lawyer ke ana taan rabakau n te Tua are a kabanea aia tai ni iburoka aron karaoakin te Biira aio ibukin uotarakean Kiribati ni kaineti ma bibitakin rabakau ao wanawana aika boou inanon te technology.

Madam Deputy Speaker n aron ae mwaneweaki ngke ti moan bungiaki ao a tauaki naba rongorongora ao mai imwin te tai anne Madam Deputy Speaker ao n taai nako ngkana iai te bae ko tangiria iai te bae ko kainanoia ao ko na bae n tuangaki ke kona bae ni kairoroaki bwa ko na riai n anga rongorongom tabeua bwa e aonga n are mwakuriaki am application ke tao am bubuti tao ibukin te reirei te license ke tao terana riki ao rongorongo aikane a bane ni kawakinaki ibukim. Madam Deputy Speaker e kakawaki rongorongo aikai bwa are aikai bon inaomatam ane inaomatam ae kinaki ian te Tua ae Maungatabu ao anne inaomatam are moan baan te kakawaki bwa e na riai ni kamanoaki.

Ao ti a kanakoa bwanara ni kakaitau nakon te Tautaeka ngkai e nora te itera anne tabeua rongorongo ae ko kanakoi rongorongo aikane Madam Deputy Speaker a bon nang safety ke a bon nang ti kaineti nakoim ae ko na bon riai n ti ataia rongorongo aika a riai n aki atai tabeman naba.

Ngaia are I taku bwa e a bon boo taina e a boo taina n aron ae mwaneweaki n tenan maroro aika imwaiu ti a riai n roko ao n tena nakon te aonnaba ae bwanin aio bwa are bon ngaira kaina naba rabakau aika ao bibitakin rabakau n te tai teuana ma teuana ao ngaira ti riai ni mena naba iai ao te bae riki ae nang kakawaki ae karaoakin Tua aike a kamanoa itera aio, karaoan Tua ake a katoki ananga ni babae ni kawai ake ana kona ni karaoaki inanon te tai teuana ma teuana. Ao n aron ae ti ataia Madam Deputy Speaker itinaniku a rangi ni moantai ni kibari itera aikai bwa tao ngaira tao bukina ti bon mena tao inukan te aonnaba ngaia are kanga tabetai ao ara konabwai ma ara raa arei ara ataibwai nako iai e bon rangi ni memere.

Ma N na aki nang raroa n aki rangi ni mwaninga te kakaitau ao te karabwarabwa nakoia nake a tia ni mwakuria te itera aio Madam Deputy

Speaker. Te Tua n aron norana ao warekana e katerea nanon aan te kantaninga bwa e na kamanoa rongorongon te aomata. Ti aki ti ngaia Madam Deputy Speaker ma n aron ae ti ataia ao n taai aikai ao anakin rongorongon temanna ma temanna e a reke bwa te kangaanga n te aonnaba.
Ko bon aoriko n tekateka ikai ao ngaia iai te tabo teuana ae ngaia bon titabo arom ma ngaia titabo aram ma ngaia titabo riki terana ma ngaia ao e a kakabongana rongorongom n arona anne ao n tokin te tai ko a mimi ngkana ko a mwananga ao ko a tuangaki bwa ngaia iai rongorongom ae a tia n reke iroun te rabwata teuana ma teuana.

Ngaia are e nang kakawaki bwa e na karaoaki aio Madam Deputy Speaker ana riai ni kawakinaki rongorongo aikai. Ti riai ni ira bibitakin tenan raa arei rabakau aikai ma e kakawaki naba bwa ti na aera arei ti bon riai n taraia bwa ti na rangi ni mano raoi te Tua aio n aron norakina iroura Madam Deputy Speaker ao ti nang kakaitau iai bwa ni mwakorona inanona ao e taekina aron te kangaanga. Arom ngkoe ngkana ko rotaki kona kanga n tangitang antai ae kona tangitang nakoina tera aron kakaean ke waakinan te kakai rongorongo ao tera aron te kabomwi ngkana arona bwa e kuneaki bwa e a tia n uruakaki inaomatam are kamanoaki ian te Tua aio are bon etina raoi inaomatam e a kaman kamanoa te Tua ae Maungatabu Madam Deputy Speaker.

Akea au nanououa Madam Deputy Speaker iai katamaroa aika kona noraki ao are bon arona ane akea tokin te tamaroa ma te bwai ae nang kakawaki iai Madam Deputy Speaker bwa te nano ni mwakuria are ngkai moa bwa are ngkana iai kangaanga aika noraki imwina e a kona ni waakinaki te katamaroa nako iai.

Ngaia are aio bwanara ni boutoka te Biira aio ao ni kaunga te Tautaeka ti mena irarikim ngkana iai katamaroa ae ti na uotirake are aio kamanoan te botannaomata aio kamoana ara botannaomata. Iai rongorongo tabeua tao kanoan te waaki tao e na riai noraki riaina bwa ana aki rangi nenenrake ke ni kakaeaki nako bwa e bon kakawaki bwa e na bon kamanoaki. Tiaki ti anne ae ngkoe te aomata ma bon ian naba te katei ao riki ngkana ko na kainanoa am bubuti ke ko na karina am bubuti bwa tera are ko kainanoia ao e na rangi n rotaki ane n am itera anne. I aki taetae Madam Deputy Speaker tao iaon kuneakim ni kairua ke kuneakim ni bure n te Tua tao ko a tia ni kabureaki ian te police record aikanne bon bwaai aika tia n tauaki mwia.

Madam Deputy Speaker e taekinaki naba inanon te maroro norakina ao

riaina bwa ningai ti uara ngkai e uara ara konabwai ngkai I nang kakaitau bwa norakin te Biira aio ao iai ana commitment data ane anganaki Te Minita bwa e na kona raoi noria bwa ningai te tai ae e a tauraoi ana rabwata ana tabo ni mwakuri bwa e a kona ni mwakuria te Biira aio. Are nanona bwa ngkana e tiainaki ke tao e tiainaia te Beretitenti n tokin te tai ao e na manga iai riki te tai teutana are e na kona ni mwakuri tera arei te Ministry nako iai. E na kona ni karaoaki te capacity building e na kona ni karaoaki tao karekean bwaai ni mwakuri ake a kainanoaki ao e na kona naba n reke te tai ni manga okiraki te botannaomata ao n reireinaki ni kaotaki raoi bwa tera bonganan te Biira aio. Ao e aera ngkai e a bon rangi ni boutokaki man te Maneaba ni Maungatabu aio Tibiika.

Aikai tabeua au rongorongo Madam Deputy Speaker I ka rabwa Te Minita ti ka rabwaia Taan Mwakuri ngkai a tabekarake ao a tia ni kabobonga aron te Biira ti kaitauia taan maroro are a kaota naba nanoia ni boutoka te Biira, Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao ti boutoka te Biira aio e rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n te tai aio I nora ana taura te Tia Tei mai Makin temanna are kan maroro naba N na kainakoa te tai nakon te Tia Tei ae karineaki mai Makin ae Hon. Pinto Katia e nakoim te Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao tao imwain ae ti waakinako I waakinako ao te bwai ae rangi ni kakawaki bwa ti na rimoa ni kaitau nakon Te Minita ma kain ana tiim ai moarara riki tao te rabwata are ngaia te boutoka aron tao karaoakin te Biira aio are te World Bank Tia Babaire.

I taku bwa ti kaitau ao ti nang karabwarabwa nakon Te Minita ma kain ana tiim bwa are aio kanga te moan mwaneka n aron are a tia ni karaua ni kabwarabwara nakoia inanon tain te workshop ao ti rangi ni kaitau naba nakon te kamataata inanon te tai arei Tia Babaire.

Ti kunea bwa inanon tain te maroro ao e rangi n teretere bwa bukin tera kanga e nang rinnakoa aio ke e nang karaoa te Tua ke e nang uotarake te Biira n te tai aio te rabwata are ngaia e irekereke ma aio Tia Babaire. Are ngkai ti a noria ngkai a moanna n rawata botaki ni mwakuri inanon te Tautaeka are a moanna tangira raoi te rongorongo ibukin temanna ma temanna Tia Babaire ao ngkai a nora aio bwa e rangi n rawata rongorongo iaon temanna ma temanna ao I a taku bwa e a kakawaki are e nang riai ni kamanoaki rongorongo aikai Tia Babaire.

Ao ane I taku bwa te moan mwaneka are ti taku ngaira bwa aio ae rangi ni kakawaki are ngaia are e a tia n taekinna ara Leader ti rangi ni boutoka moan warekan te Biira inanon te tai aio Tia Babaire. E koaua inanon rongorongon inanon tain tain te waaki bwa are n te tai aio ti a toma iai toman tenan botaki ni mwakuri a toma rinanon tao angkoa tao te Internet tao angkoa ti a toma inanon te bwai e aranaki bwa te WAN ke te White Area Network ao ngaia are e nang roko ngkane te tai ae rangi ni kakawaki bwa a nang kamanoaki rongorongo te Tia Babaire.

Ngkoa ngke kanga ti aki toma nakon te aonnaba ao ti bon aorira ti bon rau bwa are rongorongo aikai ti bon ataia bwa e bon kawakinaki ikai e kawakinaki ikekei ke iaa ao kanga e kangaanga ae ko nang ongo iroun te botaki teuana ma teuana bwa ngaia anaki rongorongo mai ikekei ke tao a bua booki man te tabo arei Tia Babaire. Ma ngkai ngkai ti a roko n te mwaneka ae te itoman te Tia Babaire ao I taku bwa ti a nora aron kakawakin te itoman ma n te tai naba aio e rangi ni kakawaki naba kamanoan rongorongo ao anne ae ti nang kaitau iai bwa aio te moan mwaneka are e a uotiarake n te tai aio Te Minita ma kain ana tiim te Tia Babaire.

E koaua inanon teuana mai buakona kanga tenan kabwarabwara ao teuana mai buakona ae kanga e nang teke nanou iai e kangai bwa n tabetai ti bon tekateka ao tao rongorongora a tia n anaki ke tao n anaki man taabo tabeua. E taekinaki bwa 2024 te Tia Babaire ao teuana tabun te mirion kimoakin rongorongoia aomata te Tia Babaire ke te Identity theft ao aio are ti kona noria bwa ngaia e raka $900,000 tabun man te ririki 2023. Are nanona bwa n te tai aio e tabe n tamwatamwarake aron anakin rongorongoia aomata n aeka aia kariaia te Tia Babaire ao tao aio naba teuana aio naba te tai ae rangi ni kakawaki bwa tao e a bon roko iroura are ti nang bon riai n raraomaeakina rongorongon temanna ma temanna Tia Babaire ao ti nang kanga ni kawakini bwa anaki ke ana mano mai irouia nake taan aranaki bwa tao taan mwantiaka ke tao taan kan ngare ibukin kanga niniakin bwaai aikai Tia Babaire.

E koaua n tabetai ti kona n tara te itera teuana are tao angkoa te Bank ngkana ti tara te bwai ae riki iaon America ao iai Bank are ko taku bwa a rangi ni mano are ngkana te mano are ngkana tao imwain rokom nakon tera ao ngaia iai te oo ae te ura ke te Firewall angae ni karawata aron aia waaki nakai bwa e na bon akea temanna ae na kona n rinnako ni bwaai aikai te Tia Babaire. Man tokin

te tai Tia Babaire ngaia iai naba aika rinnako n tabetai ti nang tara iterana are teuana ao ngaia n tabetai ngaia bon nake inanon te mwakuri ae ngaia aika na karaoa te kabuanibwai te Tia Babaire.

Aio are inanonia are kanga bon iaon raoi ke tao n aekakin tao te TTO tao bon te aobiti are ngaia kanga angkoa e na tabekina te itera aio ao n tabetai kanga ti tabeakina riki te itera are teuana are te remote. Bwa antai ake ana rinnako mai kiraroa ao n tabetai ti a mwaninga ngaia nnen bwaai ake kanga ana kawakinaki ngaia e bon aoria n tangaina nako n akea rokana tao mataroa a bon aoria naba n uki kanga katoto teutana aika a bebete te Tia Babaire.

Ma I taku bwa aikai ti na bon riai ni karaui raoi n tarai n tabetai ti taku bwa baika a uarereke ma ngaia baika uarereke aikai ana kona ni karika te kabuanibwai nakon rongorongo are ti taku ngaira bwa ti na kamanoi te Tia Babaire. Ngkana ti tara te Bank tao n te katoto n te Tia Babaire n te tai aio ao I karabwa Te Minita are e a tia n taekinna are bwa teuana te katoto ngkai ae ti noria ngkai kanga e kuri kangaanga ae ko na nako ni kauka am account iroun te Bank ngkana ko bon ataia bwa ana bon aki kona ni mano rongorongom ke tao mwaitin am mwane are ko kona kawakinna iroun te Bank Tia Babaire.

Ti ataia bwa te Bank e nang rawata aron tein tao angkoa tao ana kamanomano te moan kamanomano aio te kauoua ni kamanomano aio te kateniua ni kamanomano aio. Ngaira ngkana ti nako ni mwakuri te Bank te Tia Babaire ao ti bon aki kona ni katauaki n rin ni ua e roko moa te rongorongo mai kiraroa ao ko uota te ticket arei ao ko tuangaki. Tenaewa are e na roko n te bong arei bwa e na karaoa te mwakuri arei, ngke ti a manga roko n te aobiti ti aki kona naba inanon tenan tabo are kanga angkoa a mena iai tenan rongorongo are kamanoaki Tia Babaire ko bon aki ko na n rin iai bwa ngkana ko na rin ko na rin ma uoman te aomata ao ngke ko rin bwa ko mwakuri ao ko a bon tararuaki naba aki ko na ni kitaniko a bon tiku naba n tarataraiko bwa tera ko karaoia.

Bwa kona rinanon naba baike ko anganaki ngke ko roko n te tai arei ao arei te bwai aio ae na karaoaki te bwai aio ae na karaoaki ao te lock kanga te bwai ae te lock are kanga ngke e tia te bwai teuana arei a tuoia ao tao aio naba ngaia are e nang kakawaki bwa antai are e rinnako n te tai aio inanon te server ke tao kanga tenan computer ake a bubura kaei are ngaia ake ana kabonganai ke ana kawakini rongorongo aikai. Ti kaitau bwa iai kanga mwaneka aikanne are a mwanei tao ara Taan Rabakau inanon te tai anne bwa are

kanga e aranaki bwa tao te audit are kanga te auditing are antai are e rin n te tai arei ao tera ae a karaoia.

Ma te bwai ae I rangi kanga ni kan titiraki riki bwa ngkana arona bwa e a bure te bwai are a karaoia bwa tao e a kimoaia e na nako ningai ngkanen te rongorongo ke te alert bwa ngaia tenaewa ke niekoa ngaia e ana te rongorongo n te tai arei. Are mai ikanne are ko ataia naba bwa iai te breach ke tao te bwai ae aranaki bwa ninikian te tabo Tia Babaire. Ane ae kanga I rangi ni katuruturua n te tai aei nako bwa tera raoi angan bwaai aikai ao kanga baitira rokon te rongorongo aio irouia nake kanga tabeia bwa ana nora te rongorongo aio bwa iai anakin tao te rongorongo ibukin temanna ma temanna Tia Babaire.

Ti rangi ni kaitau Tia Babaire bwa are aio te moan mwaneka ao tao e aki ngkoa man te moa mwaneka aio are ngaia e katerei itera tabeua are iai katuua iai antai are e na kawaraki ibukin tao ngkana arona bwa iai rongorongom ae ko ataia bwa e kairua I taku bwa aikai ae ti nang kaitau iai bwa e anganira kanga te rongorongo ke te tamnei ibukin te bwai are e na karaoaki akana imwina te Tia Babaire. Ao ane ae ti rangi ni kaitau iai nakon Te Minita ma ana Taan Mwakuri Tia Babaire ao ti na teimatoa ni kaunga nanona bwa n tabetai iai baika a uarereke ao ti kona ni mwaninga are tao ngaia aikanne are ngaia e na kona n rinnako iai tenan aomata n aron are I a tia n taekini ke tao antai n aron are I a tia ni mwaneweia te Tia Babaire.

Te kabanea n rongorongo te Tia Babaire ao tao ti ata rongorongon teuae Heron Must ae teuae Heron Must ngkai e nang rawata ribakina iaon are tao angkoa e a riki bwa tao kanga ana advisor teuare te Beretitenti mai America. E rangi n rawata te bwai ae riki bwa kam bon kona namakinna inanon taai aika nako Tia Babaire iai bong akana tao ko internet ao ko a un, e aera e aki kona n toma te internet n te tai ane ao ngkana ko bon nora te bwai ae riki a nako n rinnako aomata mai kiraroa tao bon mai America ke tao bon mai nanon ana kambwana Heron Must bwa a nako ni karaoa te bwai ae aranaki bwa tao TTAOS ke tao tera are a bon nako naba ni kanakoa te rongorongo ae nang tiraua ni ua e a collapse te system.

Ma tera ae taekinna Heron Must e ngae ngke ti karaoa ara kabanea n tamaroa e ngae ngke ti karaoa ara kabanea n tau bwa tao e rangi ni matoatoa ke tao e aera ma bon iai naba akana bon teimatoa naba ni kakaninganinga bwa kanga te baere te kan ngare ke tao tera irouia te Tia Babaire. Ngaia are taeka ni kaunga nano Tia Babaire teutana ao kanga

taeka kanga ti na teimatoa bwa ti na aki bwaran nanoa te itera aio ao ti na teimatoa n tarai anga ni kabane ake a taku bwa ti kona ni karaoia bwa e na kona ni mano raoi rongorongo temanna ma temanna ake moarara riki n ara botannaomata ngkai ti a roko n te mwaneka aio te Tia Babaire.

N aron are teuana te rongorongo ae kakukurei bwa are angkoa tenan service delivery ke tao karokoan ana mwakuri te Tautaeka nakon te botannaomata e na rangi ni baiti riki ao e na rang tawe. Man bwana aikanne Deputy Speaker bwanara riki ni kaitau nakon moan warekan te Biira aio ao ti rangi ni boutoka am Biira Te Minita ma kain am tiim inanon te tai aio. Man taeka aikane ao ti na katoka ara bau n taainako abara ae Kiribati are Te Mauri Te Raoi ao te Tabomoa ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n te tai aio ao I taratara au tai ao e na kona n reke rinin ara tia maroro are imwina ao ti nako ni break ao ti a manga oki ni Continue. Ao N na kaeinakoa ngkane te tai ni maroro nakon ara Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti Honorable Sir Ieremia Tabai e nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ko bati n rabwa ao I kukurei n reita te maroro n te bwakantaai aio.

E uarereke ae N na taekinna Tibiika bwa are ara position iaona e a tia n teakinaki ao ti boutoka te waaki Tia Babaire bwa te aonnaba ngkai aio e a bitaki ti a riai n rin iai te Tia Babaire e ngae n ane te Tia Babaire ao I kan titiraki n taetae teutana bwa ti rawa ni burebureaki n te karaki ae taekinaki n te Auti n Tei aio.

Bwa angkoa te Biira aio e nang katuaia aomata ake a taekina aia koaua ao aia reke n te bwai teuana ao ane. Aio ae I kan tei ibukina Tia Babaire.

Tia Babaire te Bill aio e kaineti ma te Personal Data Protection ao tera te bwai ane Tia Babaire tabeman Tia Babaire aki wareware e define te bwai aio personal data e abwabwaki nanona Tia Babaire ma iai bwaai riki aika a bebete aron taekinaia. Bwa ngkana ko wareka arei ao ko mino iai ma e a tia n taekinaki n taai aika mwaiti bwa ti kaongoaki bwa 100 tabun te aba n te aonnaba aio ae iai aia Tua ae ai aekan aio Tia Babaire ke tao ai aekan aio. Ao a taekinna te taeka aio am Aaro am political opinion am ethic data tera aran ane kanga aron, am health aron rongorongon marurungim. Rongorongon te bowi bwa ko a tia ni kateaki ke ko tuai ane te bae n aron otau Tia Babaire e kaineti ma te bwai aio.

Tia Babaire I kan kaungaia aomata ake a kan taekinia ao ni beroroakina te bwai teuana n ana waaki te Tautaeka aio ao a riai ni kaungaki te Tia Babaire a riai ni kaungaki bwa ane ara *right* te Tia Babaire. Ma ti na aki keweaki bwa angkoa te Tua aio ngaia e tukira iai Tia Babaire e bon aki ae bon aki Tia Babaire. Ngaia are I bubuti Tia Babaire bwa ngkana ti taetae ikai ao ti kataia n taekina ae koaua Tia Babaire ao ane te kangaanga Tia Babaire.

Ngaia are moan te bebete Tia Babaire ti rangi ni buoka te waaki nakon are iaona ewa te mwaneka riki ao ae taekinaki ane Tia Babaire n te IMF report ni May 2024 bwaai aika caps inanon te waaki aio ti ataia Tia Babaire ao ti kukurei bwa iai te waaki teuana ae waaki teutana imwin teutana bwa ti aonga n roko n te mwaneka ae raoiroi.

Bwa tera aan te mwaneka ae raoiroi Tia Babaire ti teuana bwa e na *better service* nakoia ara botannaomata e na *better service* nakoia ara botannaomata ti aonga n rikirake riki ti aonga ni kabwaia riki ao ti na aera. Ngaia are ngaia ngkane akea ae kangaanga bwa e na aki ira nanon te aeka ni koaua ane bwa ti bane n tangira te rikirake Tia Babaire ao ngkai eang ae a bon tannako ana reke te aomata ma aron te rikirake bwa are ngai tao ti aki taina aio Tia Babaire. Ma ae ti taekinna ngkai e a matoatoa te maiu te PUB te power te ran e a matoatoa Tia Babaire bwa tao bon taina riki rimwi Tia Babaire ao ane te bwai ae riai ni kaungaki aomata bwa ana beroro akinna.

Tia Babaire e nang teretere au koaua Tia Babaire te waaki aio n aron e taekinna ara Leader ti riai ni boutokaia bwa e na buoka rikiraken ara botannaomata ma ti na aki rairia te Tia Babaire bwa e a kakamakuira Tia Babaire ma a riai ni kaungaki aomata n taekinna aki rau nanoia ngkana a noria ibukin te waaki ae ti na riai. Ngkana kam wareka te bae riki n te aonnaba te Tia Babaire ao ti bon kakoaua bwa a teirake aomata ni process ni kaota aki raun nanoia n te waaki anne aia right aomata ngkana a rotaki Tia Babaire.

I aki biririmoa n taku Tia Babaire bwa ti rotaki ae na bon taetae te taetae Tia Babaire ti te Tia Babaire bwa e moana ni matoatoa te maiu ti aki maiuraoi Tia Babaire ane tao e na bon roko n taina Tia Babaire ma au kantaninga bwa I aki ototo ma I ti kan convey nakon te ongora Tia Babaire tai maka te Tua aio e aki tuka inaomatam n taekina aki raun nanom n te waaki ko na riai n unga nanom. Uti n te moan ingabong ao titirakiniko bwa tera arou ngkai Tia Babaire ngaia te Tua aio n aron are I taekinna e na buoka aron raoiroi ara waaki n taai aika na roko ma e na aki tuka ara right Tia Babaire ni

beroroakina te waaki ae ti ataia Tia Babaire bwa e uotira rikaki e buokira bwa e na matoatoa riki aron maiura.

Ti anne kanga au karaki Tia Babaire ara waaki ao boutokan aio e bebete ao ti na riai n rinanona raoi ao ti karabwa te Tautaeka ao e na teimatoa ara waaki Tia Babaire ni buoka arei bwa ti taku ngaira bwa te waaki ae rin te aonnaba iai ti riai ni iri iai Tia Babaire. E abwabwaki te kawai ma te kawai ae ti toua aio e raoiroi bwa e na buoka rokora n te mwaneka ae ti tangiria ko bati n rabwa ao akea riki.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n te tai ngkai ti 5 te miniti ao e a boo 4 ma ngkana kam kukurei Taan Tei aika kam karineaki ao ti na *go out for break* ao ti na oki 4:25 ao ngkane ti a kainakoa naba nakoia ake a kan maroro riki ao e a sum up naba ti a nako naba for sum up tabekan ana Biira Te Minita ae karineaki.

Ngaia are n te tai aio ao ti na kamotirawa moa te auti ngkai ao ti na okira te auti 4:24 kam rabwa ao e a motirawa moa te auti.

KATOKITAKA

Tibiika: Ti a nako ni waakinako imwin are imwina.

Ngkane tima I nora am taura Te Minita n te MISE I anganiko te maroro.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika I kan anaa naba teutana te tai ni maroro teutana iaon te Biira ae moan baan te kakawaki aei are e koaua e a tia n oti man ara itera ao

ana itera te Kaitara bwa ti bane ni boutoka te Biira aio ibukin kakawakina ibukin te bwai ni mwakuri.

E koaua te Tibiika ti a roko n te roro n aron are e a tia n taekinaki ti a roko n te roro ni Computer ke te Digital World bwa angkoa ti aki nori riain aikai ngkoa n ara tai n taai aika nako n roro aika nako bwa a mwamwakuri ma te bebwa ao ti a bon mimitoiaki naba ma ara bwai ae te bebwa inanon ara Kauntira ao te Tautaeka. N te tai aio e a rangi ni bubura e a rangi ni bubura ana mwakuri te bwai ae te internet ni kona ni karokoai bebwa ni iteran te aonnaba are teuana inanon ti iraua te tekan naba ngkana ko kanakoa. Ngaia are tao e a bon riai bwa ti nang ira te rikirake aio nakon ae noria naba te aonnaba ibukin karaoan aei.

E koaua I anga bwanau moa ni kakatau nakoia kain ana Ministry Te Minita bon mai iroun Te Minita ana Tia koroboki ao ana Taan Rabakau ibukin manga karioan te Tua aio. Aio are tao bon kiribwebwen naba te Tua mai imwaina are ti uotiarake n ririki aika nako are te Cyber Crime Act are e a tia naba ni kabwataki kam a tia naba ni kabwatia Taan Tei are ibukin naba kamanoaia ara botannaomata ni tararuaki man kabonganan te bwai ae te internet. Ngkai ae ti noria bwa te internet moanban te kakawaki ma iai tabeman a manga kona ni karaoia bwa kanga aia bwai iai bwai ni kabongana buaka ai aron ae kakabotaua kain te tabo ni mwakuri aio bwa ai aron te biti ke tao te katati are e nang ni bongana ibukin arora ni mwengara bwa ti kona ni kamanena ibukin ara kuka ti korokoro ti ko na ni koro karewe ti kamanena bwa ara biti ni koro korokoro ika ke n raa.

Ma tabeman a manga kamanena bwa aia bwai ni buaka ke aia weapon ao ai aron bon aron naba te bwai ae te internet ti rangi nora kakawakina n taai aikai bwa e nangi ni kabebetea aron te mwakuri ti kona ni karokoi ara rongorongo ni iterann te aonnaba are teuana ao kabaitia. Ti aki aron rimoa are te koro reta e na tau ate tai ae maan ni karokoana ni iterana are teuana.

N te tai aei te internet moan te tamaroa n aron ae ti nora tamaroana ma e a manga riki irouia tabeman bwa ai bwai ni buaka ae a kona ni manga karaoi aika bubuaka iai ni kona n ekanako inaomatan temanna ke ni kona ni kataorikaka temanna ke e kona n aki akona temanna ke e kona ni bon rotaki naba mauia tabeman iai. Ke a kona ni kimoa iai n anai bwaai ake a taku bwa a taburoro ao a kona n anai.

E koaua n anga au kakaitau nakoia nakai bwa ti kakoaua bwa kain ara Tautaeka rinanon ana Botaki ni

mwakuri Te Minita n te MICT a tia ni uotarake Kiribati n aron are teuana n aron are ti kakabwarabwara n taai aika nako ara Cyber Crime Act e riki bwa te kauoua n aba Kiribati n reke ana Tua ae te Cyber Crime ao e kinaki n te **Border disconvention** e riki bwa ngaia te ka 80 ngaia n aba n te aonnaba are e a tia ni kinaki Kiribati bwa ngaia naba te aba ae kina naba aio. E kinaki iroun te **Border Disconvention.**

Te Biira aio te Data Protection Bill ao ti kaongoaki naba bwa ai tibwa tao te kauoua naba ke te kateniua Kiribati ibuakoia raona n Tebetebeke are e a reke naba Tua aio imwin Fiji ao tao Australia ma New Zealand akanne bon aaba ae aikawai. Ma ti kakaitau bwa Kiribati e waerake naba nora naba aron kakawakin aio ao aio are a bon kanga a bon kaota aron aia kakamwakuri kain te tabo ni mwakuri aio ao riki are a tei bwa ana taan rabakau te Tautaeka n te tai aei ni kataia n uotarake Kiribati bwa e na aki tio ibuki bwa e na line ke na boraoi ma ae waakinaki ngkai n te aonnaba ibukin kamanoakia ara botannaomata man te bwai ae ana mwakuri te bwai ae tenan rongorongo rinanon te bwai ae te internet.

E koaua iaon Kiribati te Tia Babaire ao n au kakae ae uarereke ao kain Kiribati ngkai ti a teuana te aba ae e nang tao e nang rimoa naba n Tebetebeke ni kabonganan te bwai ae te Internet. Ngkana I taekina aio ao ti karekea te ware man te Vodafone bwa kain Kiribati e a raka iaon 70 tabun tenga ae e a tia n reke aia sim card are nanona nakai a kona n access nakon te internet. 10,000 tabun tenga ana customer te Oceanlink ae a tia naba n registered bwa iai naba aia sim card ao ti kanakinna naba bwa e nakon te mwaiti ae 10,000 tabun naba tenga aomata aika a tuai n reke te internet irouia ma a toma ngkai rinanon te bwai ae te Wifi ma tao I taekina aio. I taekini aaba aika a tuai roko te tarebon iai n aron Banaba, Tabuaeran ao Teraina ao tao bon tenan islet tabeua are e aki roko te signal n te tarebon iai ma access nakon te bwai ae te Wifi riki te bwai ae te starlink are e a roko n aba aikai.

Ngaia are n tarana ao kanga n te katautau ao e a roko te mwaiti e a kan roko te mwaiti ae 90,000 ke tao e a kan raka iaon 90,000 kain Kiribati ae a kona n access ke a kona n toma ma te bwai ae te internet ao ngkana ti katautaua tao n te percentage ao kain Kiribati ngkai. E a raka iaon 80% mwaitia kain Kiribati ae a toma nakon te internet ao aio bon te rongorongo ae rangi ni kakukurei ngkana ti taraira ma aban Tebetebeke aika irarikira bwa iai te rikirake ao iai te kerake irouia ara botannaomata.

Ngaia are tao e a bon riai n te tai aei teuae te Tia Babaire bwa ti nang karaoi ara Tua aika ti taku bwa ti na rangi ni kamanoaki raoi iai bwa are ti kakoaua bwa te internet n aron ae ti ataia a kona n anaa am profile ke rongorongom ao a karikia bwa angkoa ai ngkoe ao a manga kariko. Ngai temanna ae I a tia nang victimize I a tia nangi n rotaki n te bwai aei teuae te Tia Babaire. Iai ae e a tia n anaa inanon te campaign 2020 imwaina ao e a tareboniai temanna te Tia Tei I Tia Tei ngkane I tuai Minita.

Tia Tei ko ataia ae am internet ngaia ko maroro ma antai ngkoa aran teuare Ten Temariti Tiaon ao ko a karaki nakon teuae Temariti Tiaon bwa iai am mwane ae reke mai iroun China ae mwaitina arei ao arei ao arei ao angkoa are tamnei are anaki bon au profile naba are katokaki n te internet arei. I waekoa n oki ao ti a kataia ni kakaea ao e a rawata ae message nakoiu bwa bon ngai arei ke ti aki.
Ma e koaua akanne kanoan waan te bwai ae te internet are a kona ni bita a kona n anaa rongorongom ao a kona n aana tamneim ao a karikia bwa ai ngkoe are ko a riki bwa angkoa ai ngkoe tao te tia iowawa ke te tia rabakau ae ti aki anuam anne.

Ma e koaua teuae te Tia Babaire aikai Tua are a uotakirake te Cyber Security manga te Data Protection ao ti rangi nora aron kakawakin te Data ke te information bwa baika nang kakawaki. Ngai temanna ae I a tia ni karaoa naba au kakaei irouia au riki ao I nako ni kakaea n te archive ao I nako ni kakaea iai naba ibukin ami rongorongo iai naba te tabo ae kawakin rongorongo tenan rongorongo ni kawai aika nangi ni maan ane kawakinaki n ana tabo te Mormon i Teaoraereke n te tabo ae aranaki Family History Center ane ko kona ni karekei rongorongom iai. Ao ngai naba temanna I a tia nako ni kakaea rongorongoia au ikawai iai ao I rokoroko ni karokoa tibutatarau tibutaratara nimaua te atu rikaki.

Ma te kangaanga bwa aki kona n reke aia bong ni bung ara ikawa are rimoa bwa are tao e bon rangi ni karako aron kakawakinakin tenan rongorongo ke te information n taai aikekei. Ma I kakaitau bwa a reke araia am aikoa reke ngkane a bungiaki ningai a mare ningai a mate ningai antai natia ke tao tariia, e a toki te kona ngkanne n te tai anne n au kakae n te tai ane.

Ma e koaua aio ngkane kanga norakin kanga te kamimi bwa irouia ara imatang irouia tao aba aika kaman rikirake a kaman nang nora aron kakawakin te bwai ae te Information ke te Data. Teuana te Mission mai America are e roko ni kenii ruaia tenan imatang kain te Marine kain America ake a mate n

tain te buaka n taian te kauoua ni buaka. Ao I titiraki nakon temanna tei matang bwa raou n toka n te wanikiba n te taina e tekateka irarikiu ao e taekinna bwa e nakomai bwa ngaia kain te mission arei.

Ao I a titirakinna ao I a kangai nakoina kam na kanga ni kinaia kain America kam na kanga ni kinaia ma kain Japan bwa are e koaua e a wene n raea tei America ao tei Japan aika mate n tanon Betio bwa ngaia ake a mate n tain te kauoua ni buoka ao I a titiraki nakoia. Kam a kanga ni karekei rongorongoia nakai bwa are ko aki kona ni kina te aomata bwa ko aki nora matana ae tiki ao ko aki nora rana ke tao rabwatana ae abwabwaki bwa tei matang ke tei Japan ko ak kona. Aia rongorongo ngaia a bon bane ni kawakinaki rongorongoia nakai imwain mwanangaia ni buaka anaki aia DNA a tauaki tao raia iraia e tauaki mwin rongorongon iraia bwa aekakira iraia a kona n reke man te DNA.

E tauaki ma mwin wiia rongorongon naba wiia ngke aia dental tao tera rongorongona ngke a moan karaoaki wiia a moan menakaki wiia ao ai te kabane kanga iai ngkane kanga maeia are tinetine i roroaia are a kona ngkanne noraki ao a kona ngkane n taraki ngkane n aia database. Bwa ngaia tenaewa e mate n te tai arei n te aba arei ao n aron ae kam ataia ao kam ata te rongorongo a uotaki nakai rabwataia ni manga kaokaki nako America ni manga karaoaki te taunimate ae moan te kakannato ibukia nakai ao a bon reke raoi bwa ngaia bon Nakane.

Akea te nanououa ni kangai tao tenaewa ke tao ti aki ngaia bon ngaia raoi a tebubua te katebubua (100%) bwa bon te aomata raoi are e uotaki rabwata arei bon ngaia. Ngaia are aia utu ma raraoia ma raia ke tao kanoia ke tao raia ake a tiku i America a rangi ni kukurei bwa a nora rabwataia.

Ao aio ngkanne kanga aia mission nakai ao aio aron kakawakin te bwai ae te information ke te Data are a kawakinaki irouia nakai bwa a nora kakannatona.

E koaua ngaira iaon Kiribati ae ti a tibwa moanna n totoua te mwaneka aio iai ara archive tabetai aki rang accurate ara archive ao ara archive aki roroko n are tao iraua te generation rikaki iraua te roro rikaki ma ti bwaina naba are tao ai tibwa iraua nako.

Ti kakaitau nakon te MOJ bwa iai naba iango ni kan katamaroa aio rinanon te bwai ae te ID te National ID are ana bane tauaki mwia kain Kiribati naba tao ko kabuanibwai iaa iai naba mwina n te tabo are e na manga kakaeaki naba tao ibukin rongorongo nakon taai aika na roko.

Ngaia are ibukin aikai te Tia Babaire ao I nang tauraoi ni boutoka naba te Biira aei ma te bwana ni kakaitau nakoia kain te Ministry are a tia naba n anga korakoraia ibukin karokoia ao uarokoan Kiribati bwa e na aki tio ibuki n aron kawakina ara Data ke ngkana iai taan iowawa ake a kona ni mwantiakaiko n anai ami Information ao e kakawaki naba bwa ti na kaongoia ara botannaomata bwa ngkai e a riki naba bwa te habit n tabetai bwa n taai tabetai tenan hackers ke aomata ake aki kona n hacker na am profile ke tao n hacker na rongorongo a kona ni kune man te baere aia mwaan tabeman a katokai tamnei ao aia passport iaon te Facebook ao aia passport anne e a taraki n te aonnaba ao irouia nake a nang mwatai n te bwai aei a kona naba n rinnakoa am rongorongom ao a create naba rongorongo. Ngaia ko bon bungiaki n te tabo arei ikekei ao ikekei ao a kona ni manga araniko bwa ngaia ao kona kakamakuna riki ngkanne bwa are a kona bwa ngkai ti a waaki ma te bwai ae te IT tenan mwakuri iaon te computer a kona n are tao access naba nakon am Bank a kona n access nakon am Database are tao ko bon kakawakini bwa tao iai a kona ni bon play around ma rongorongom ao a kamanenanti ni kakai am passport ao e kona n reke ao rinnako ngkane n am bwai aika nang kakawaki.

Ngaia are e kakawaki naba aio bwa ana ota ara botannaomata bwa ana rangi ni be careful ke ana karaurau n aki kakatokai rongorongoia iaon te bwai ae te internet. Man taeka aikai Tibiika ao I nang kukurei ni boutoka te Biira ao I karabwarabwa n aron uotakirakeana te moan tai n te tai aei ao ko rabwa ao I boutoka te Biira.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ara tia maroro are imwina ngkane te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon. Jacob Teem te Tia Tei.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Honorable Tibiika, Tia Babaire ti rangi ni kaitau bwa te Biira aio ti aki te Biira ae kanga ti na taraia bwa tao e na kakamaku ke tao ti na totokoia bwa te Biira aio ti a kaman karia bwa e na kaman tabekaki bwa tera bukina te Tia Babaire bwa are e koaua ti a kaman rinnako inanon te bwai ae taetaekinaki ngkai ao tera ti a rinnako inanon te roro are aranaki bwa te information ages. Are a biri bwaai inanon te internet n te tai aio Tia Babaire ngkana akea te internet ao aki kona ni mwakuri kain ara aobiti aki kona ni mwakuri te Tautaeka, e aki kona ni mwakuri bitineti ao iaon kawaina bwa tera riki bwaai ake ana nang bane ni kabiraki inanon te Information Technology ngaia are ti nangi ni kaitau bwa ngke e tabekaki aio n te tai aio bwa e na karikaki bwa te Tua. Antai ae na

mano iai te Tia Babaire te botannaomata.

Te individual bwa e na kanga ni kabonganaki rongorongona iroun te rabwata ni kairiri iroun te bitineti, te kambwana ao bon te Tautaeka naba bwa are bind naba te botannaomata. Ngaia are ti nang kaitau bwa tera rongorongo ake ana kona nako bwa rongorongora ake ana kona ni kabonganaki buaka inanon te internet bwa are makaki te internet bwa are e kona ni kaotinakoi bwaai aika kamimi. E kona n rinnako n am Bank Account e kona n rinnako ni itera aika mwaiti ngaia are e rangi ni kakawaki bwa e na tei te Tua aio bwa e na tei riariana bwa ana aki riaona ke n roko iai te koraki ake a kona n rin ao ngkana a rin ao iai tuaia ae moan te abwabwaki n aron ae katerete reaki.

Ti kakoaua Tia Babaire bwa te Tua aio are ngkai e na kaweneaki bwa e na kaweneaki bwa kamanoam ma te Tua aio ti aki te Tua ae kaweneaki bwa tao ko aki kona n taetae. Bwa ko nang aki kona ni kaota are nanom n te taekina te koaua bwa are ngkana ko bon ataia teuae te Tibiika bwa ngkana ko bon taekinna ae tiaki te koaua ao tera ae kona n riki nakoim. Ko bon kona ni kateaki n te kabowi bwa e kaokoro te Tua aio bwa aio kamanoam bwa e na aki katotongko temanna n riki bwa angkoa ngke bwa e na kona n anaa kanoan am akaunti n te Bank e na kona n toka n aram ke tera riki ke tera ae na toka n atongko iai bwa ngaia. Ke tao tera te rabwata are ko anganna ao e na kaotinako n akea riaina ike e a kona iai ni kabonganaki buaka rinanon te internet.

Ngaia are ti rangi ni kaitau ao ti boutoka te Biira bwa te Biira aio ti rangi ni kaman kariaria bwa e na kaman tabekaki bwa aio maurira rinanon ara waaki ni maiu inanon te internet. Ngaia are are ieta are waakinaki ma raoran aio Tia Babaire ao tao e koaua bwa tao aikai kanoan aika taai aika imwaira bwa are aikai ngkai Tua aika boou bwa a kaineti ma te roro ae ngkai ae nang moanna ni butimwaka te internet. Ti kaitaua Te Minita ngkoa n te Communication bwa e mwaneweia bwa ni ikotaki ma Vodafone ao Oceanlink ao tao ai 90,000 te aomata ngkai ae iai ana access nakon te internet ma te mwaiti ae 70,000 aio Tia Babaire e a kan bane Kiribati ao I aki ataia bwa iai te Tua ni kambwana aikai bwa iraua te roro ke te ririki ae ko na kona n anganaki te tarebon bwa ko na kona n access nakon te internet. Ngai irou akea are nanona bwa e a bon kona naba ni internet man te teei ae uarereke ni karokoa te unaine ke tao te uninimwane ke tao ingiung n Tabwakeauea.

Ngaia are tera te bwai ti kan maroro iai teuae te Tia Babaire bwa ara ataei ngkana a kotea te bwatin arei ao e a otinako naba te bwai buakaka. Bwa akea totokoana iroura ngkai tera ngke e kona nora aio te Tautaeka bwa kanoan ana Tua aika na e na karaoi nakon taai aika na roko bwa ti uara ti uara ti toro n aomata iai ke ti aki ngkana ti kaunga te aroro ma te riai ao te eti. Ni mwengara ma ara Ekaretia, n ara kaawa ma ara abamwakoro ao ai aron aio ngkanne te roro ae boou ae ti na angania.

Ngaia are ti na kaunga te Tautaeka ao ti kaitaua ngkai e noria bwa e nangi ni kakawaki karaoan Tua ni kaineti ma kabonganan te internet ao kamanoan ngkoe are kona kabongana naba te internet bwa ko na aki bwainikiriaki ao kona aki reke n te kangaanga man ana mwakuri te aomata are e na bakabureiko ke n aonikaiko ao e rabwa.

Tera kanoan te tai ae imwaira ti ataia bwa e aotinako AI anne ngkane ai manga te bwai ae ti na manga noria naba nakon te tai ae imwaira bwa e mena ao AI e manga bon karaoia naba bwa ngaia e manga riki bwa te Tibiika ao ke tao antai. Ti nang kanga ni kaburea ngkane AI.

Ti na okira te Facebook n ara koaua te katokatoka iaon te Facebook e koaua e kona ni kairua ao e kona n eti ao e kona ni babakanikawai ao n aonikai ma are iai kamanoara ni kabane n Tua ake tabeua. Bwa ngkana bon te kewe ao e taekinaki ibukim ao are ko bon kona ni katea te aomata ian te deformation ao ane ko aki birinako mai iai.

Ngai te aomata ae eti bwa I wareware n te Facebook ma 99% of te article are kamena n te Facebook ko a bon ataia naba bwa a bon nangi ni aki boomaongina. Ngaia are ngke ai bon am bwai ni kamanena bwa eti ke e aki. Ma te bwai ae I kan taekinna ikai te Tia Babaire bwa te Tua aio e aki tukiko bwa ko na kona ni katokatokai bwaai ake iai nanom ke am koaua ae ko kan katokai iai n te Facebook ngkana ngaia bwa ko kan kabongana te social media bwa kona kaota nanom. Bwa e ngae ngkana ko bon katoka te Tua aio e aki kabureko e na kabureko te Tua tabeua ngaia are ngkana iai aomata ake ana bon katokatoka iaon te Facebook ane ana bon katokatoka ma e kakawaki bwa e na eti otara bwa tera otara iaon Tua aika ti na kabwati inanon te auti aio ae ngaia oin tabera.

Ti na kabanei riki ara tai iaon Tua ao tera bwaai aike ana kateaki bwa e na iria te botannaomata inanon te tai teuana ma te tai teuana bwa kamanoara ao kairara, Tia Babaire ko nang rabwa ao I kaitaua Te Minita are tabena ma ana Taan Mwakuri ake a tia n anga nanoia ae abwabwaki ma aia tai are a tia n

anganira n te Tua aio bwa e na warekaki n te moan tai ao ngai temanna ae I boutokaia ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro are imwina ngkane bon Te Minita n te Akawa Hon.Ribanataake Tiwau, Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Honorable Tibiika ngkai ko anganai naba te tai aio teutana bwa N na kanakoa te maroro iaon te Biira ae nangi ni kakawaki aio ao e a bon tia nako ana kaeka te Tautaeka are e boutokaki aio ti rangi ni boutoka aio ao e koaua ti na ti kanakoi maroro tabeua ke tao ana buoka naba aron kanga te kantaninga are ti na bane ni mena ian are boutokan te Biira ao kakawakina ma tamaroana.

E koaua Honorable Tibiika bwa are eti te taeka are kangai bwa tia rinnakoa te age ke te roro ae boou ana age taian rabakau aika boou te New technology iaon e koaua te internet ma terana riki. Ti aki kona ni birinako mai iai bwa aio kawaira ni waerake tao e koaua ane kakawaki ngkai ti a rinnakoi aikai ao ti riai ni kakoaua bwa e na tamaroa aron ara Tua ike e na kamanoi iai ara botannaomata iaon rongorongo are a tia n taekinaki e nako man te health baikara riki ao terana riki aika mwaiti aika I taku bwa rongorongo aika a personal ke bon rongorongon temanna ma temanna ae e aki kona kanga ni manga anai temanna ma temanna.

E koaua n ara waaki n ami botaki ni mwakuri ae te Botaki ni Akawa ma kaubwain Marin marawa ao ti a rinnako naba inanon te waaki aio ao e koaua inanon te wiiki ae nako ao ti kauka iai moan katabwenan te kawai ae boou ae aranaki bwa te Electronic Licensing System ibukin te Coastal Fisheries ke n arana ae ti aranna iai bwa Tobwan Marin Tobwan Temari System. Tera te System aio Honorable Tibiika aio are nake a tauraoi ni karaoa tenan exporters ake a tauraoi ni karaoa aia waaki iaon te iokinibwai ibukin te kereboki ikan aonora ke baikara riki marin nanoaa a nang karaoa aia application ke karinan nanoia inanon te system aio.

Ao aikai ngkane are a rawata rongorongo aika na kainanoaki mai iroun te operator iraua mwaitin am quoter mwaitira ae kona anaia man te abamwakoro teuana ma teuana. Tera am mwakete rongorongo aika a nang confidential ke a kakawaki aika bon tau ibukin a ti onoti nakon te kambwana teuana ma teuana. E aera ngke e a rinnakoaki aio ao ti riai ni kakoaua bwa aomata ake a rinnako ao ni karaoa tenan online application aikai. Ana riai ngkanne ni kakoaua bwa rongorongoia ma

bwaai ake tao ana riai n aki kaotaki ana mano.

Ngaia ti karabwa te Biira aio bwa e karika e kamatoa raoi te koaua are ngkai ti a rinnakoi aikai ao ti na kakoaua antai are kabonganai ara system are tao e karaoia te Botaki ni Mwakuri teuana ma teuana ana kaoauai bwa a bane ni mano rongorongo akanne inanon ara system. Ao ngkai e a tei rabwatan te Tua aio e a kamatoa raoi te kantaninga anne.

Ao e koaua ngkai ti a rinnakoi naba e a tei naba ara Tua aio ao ti a kona naba ti a moanna riki ni kona ni uarokoira nakon waaki ae a waakinaki ngkai itinanikun i aban tinaniku bwa are e koaua n tao n taabo itinaniku iai te system ae aranaki bwa te Huba bwa e aera ngkai e aki kona ni waekoa ni karaoaki ikai bwa are akea te Tua ae na kamanoaki iai te koraki are ana provide te service aei.

Te Huba service Honorable Tibiika kanga tima te taxi ao ti kona noria iaon Kiribati bwa e a rawata aomata ae e a rawata ana kaa ao tao aio teuana te anga ae tao e a kona ni kabongana inanon aia free time tao taan bwaibwai n te kaa ae e a koro mwaitina ngkai ian Tarawa ao ngkai e a tei te Tua aio. Ao tao ti a kona ngkanne ni manga tarai aekakin System aikai ao tao inanon aki tabetaben am kaa temanna ma temanna ngkana ko karinna inanon te system aio bwa are e a tei te Tua aio ao tao a kona ngkane n riki aekakin services aikai.

Tao ko kan mwananga ngke are ko kan kamwananga nakon mai Bairiki ke tao mai Betio nako Bairiki ma tao iai are buti ma ana kaa ae rinnako inanon te service aio e a kona ni provide ngkane te service bwa a ibuobuoki naba ngkane nakon kabebeten aron te waaki ni mwamwananga iaon Tarawa. E koaua e moanna n rawata te botannaomata e a moanna n aki tau mwaitin te bus tao te taxi naba e aki rang tau. Ma ngkana tao e a tei tao te Tua aio ao ti a kona ngkane nori aekakin system aikai bwa a nang kona ni waakinaki iaon abara ae Kiribati ao tao e koaua a mwaiti riki itera tabeua ake ti kona n tarai ake a nang otinako aika nang ibuobuoki ngkai e a tei taberan te Tua aio, are ti nang kona iai ni kaibiti riki aron taian services ake tao a tia n rangi ni mamara n taai aika nako bwa man aikai ngkai e a waaki te Tua ao ti a roko inanona ao ti a kona ngkane n roko riki n te services ake ti taku bwa a nang kabebetea terana arei te waaki.

Ao ti karabwa Te Minita ma ana Taan Rabakau ni ikotaki ma ana aobiti te AG aike a tia ni karaua ni kamatebwaia aio ao n uotiarake bwa

e nang karaoki bwa te Tua are I taku bwa man tian aikai honorable Tibiika ao ti a kona naba ngkane ni manga rinnakoi anga aika mwaiti aika I taku bwa e na kabebeta aron te waaki n aron ae ti taekinna.

Bwa are ngkai ti a bon rinnako inanon aikai ao ti a riai ti bon nora naba baitin te waaki iai n aron are I tia n taekinna iaon ara system tabeua ake ti a tia ni waaki iai. A rawata naba waaki ae ti a tia ni waaki iaon tararuan ara marawa, rongorongo ake a reke man ara marawa ake a tia n anaki man ara marawa ana riai ni kawakinaki akanne bwa akanne kaubwai. Tao e koaua ae n taai aikai ai tiaki te kaubwai ai tiaki e moanna n aki taraki te kora ma te tirewa ao terana riki bwa te kaubwai. Ma e a taraki ngkai te data ke te rongorongo bwa ngkana ko taua mwin te rongorongo ae mwaiti ane te kaubwai ae nang korakora.

Ngaia are tera aron te kaubwai anne ae na riai n tararuaki ao ni kamanoaki bwa ngkana arona bwa e a rangi e a moanna n aki kamanoaki e na manga kabonganaki buaka te bwai ane. E koaua are n taai aikai e a rawata tenan service provider iai service provider i abara Domestic ao iai naba tenan Foreign service provider n aron teuana Starlink. Bwa are ngkai ngkana ko kabongana Starlink n akea am information arei e nako n ana satellite Starlink ao e ruo rikaki. Tera aron tenan satellite akana a butimwaea tenan data ao ngkana ko control te globe tile data ane ngkane teuana te bwai ae ti a riai n taraia ao ti a riai ni katauraoira nako iai. Ngaia are ara Tua n ai aron aikai a kona ni katauraoira ni kamoanoa ae bon aroia ara botannaomata ni kabongana te technology aio ao ni kamanoia naba ara botannaomata mai irouia tenan service provider ake a provide te service aio nakon nakoia ara botannaomata both Domestic and Foreign. Ke te koraki ake a provide te service iaon abara ao nake a provide te service aio mai tinaniku.

Ngaia are e rabwa te Tua aio bwa ti a mwaneka ti a kamwanekaea raka te waaki are I taku bwa e kakawaki ibukin rikirakera bwa ti a bon aki kona ni katibanakoira man te waaki aio ma ti na riai ni waaki n rinnako inanona bwa ti na kakoaua bwa ara Tua e na tauraoi ao ni butimwaai kangaanga ake ti na manga aitara ma ngaia inanon te tai are ti waaki iai iaon kabonganan aekakin rabakau aikai. Ao ti a karabwa riki te iango are e a tia n tabekia rake kain te Communication ni ikotaki ma ana taan rabakau ao ai kain ana aobiti te AG ake a tia ni uabobonga ao ni kakororaoa raoi nanon te Tua aio.

E koaua are ai tibwa te moan wareware tao inanon tairake aika

imwaira ao ti kona ni manga tarai itera tabeua riki ake ti na tarai ibukin kanakoraoan aikai. Ma tao man maroro aikana uarereke aikai aika uarereke aikai Honorable Tibiika I kamatoa riki bwa I boutoka te Biira ao ti a karabwarabwa riki nakon noran aio iroun Te Minita ma ana tiim ao e koaua ara taan kaeti Tua aike ngaia aika a buokira iaon kanakoraoan Tua aika kakawaki ibukin Kiribati, Ko rabwa Honorable Tibiika ao I a boutoka te Biira.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ara tia maroro are imwina ngkane te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa ngkai e reke au tai teutana ni maroro iaon te Biira ae nang kakawaki ma e raoiroi I aki kaokioki tenan maroro ake a tia n taekinaki ma tao iai tabeua Contribution nakon maroroakinan te Biira aio are I taku bwa te kantaninga bwa ana ongora ara botannaomata ao ana atai naba tibwangaia ara botannaomata ike ti a riki bwa wiia inanon te auti ae nang kakawaki aio.

Te moan are e a bon tia n taekinna ara Leader ti nang boutoka te Biira aio ao ti karabwa Te Minita ma ana Taan Mwakuri ao ti bon boutokaia n ota n aron ae bon taekinaki e a okioki ane e a bon e a bon kakawaki kanga kabonganan rabakau aika boou ao I taku bwa bukin tera ngkai e awa aaba ae a kamanoi rongorongoia ke tenan Data ke tao rongorongoia aomata aike a rangi ni kakawaki riki ngkai e a rangi ni kabonganaki te internet. I taku bwa tao ane ana *main trust* te Biira aio ke boton te Biira aio ao e *make sense* bwa are akea nanona are aewa ara Tua ke ti a kaunga aron kabongan te rabakau ae boou te internet ao ti mwaninga aron ao ti aki tara kamanoaia ara botannaomata ake a na bon reke bwa taan kabongana te rabakau ae boou ao ana bon kona n reke naba bwa ana customers tao nake a bitineti ke a control te digital system i abara ae i Kiribati.

Ma tao iai tabeua itera ae kanga I kan katarai ikai I taku bwa tao kanoan te workshop I a karautaeka I aki iri ma I warewareka te *note* ao e bon teke nanou n are e nang kakawaki te Data irouia aaba aika uarereke ibukin rikirakera ao te challenge naba irouia aaba aika uarereke bon aron rikoan naba te Data ao teuana te kangaanga bwa bon te botannaomata a kona aki anga aia Data ke e kakawaki iroun te Tautaeka ibukina bwa kanga akea te Trust iroun te System bwa e na kanga ni kamanoaki aia Data ngaia i taku bwa tao irarikin ti aki ti protection te Data. Ma tao bon tabera ngaira Taan Tei bwa ti na kaungaia ara botannaomata bwa ngkana iai tenan ti tabe riki ma tao man te

health te Ministry of Health are e aki naba kona ni bon design ana intervention te Health ngkana e aki well inform ni bon te Data raoi ae eti.

Bwa aekakira aron aia health profile ke aron tein marurungia ara botannaomata ngaia are I taku bwa aio teuana ae I taku bwa ti boutoka iai aio ara kantaninga bwa e na aki ti kanga promoted te Biira aio bwa ibukin te rabakau ae boou ma I taku bwa e are bon taben te Tautaeka. E na kataia naba ni maroro ma te botannaomata bwa iai tibwangaia n anga aia Data bwa e na kona ni kawakinna te Tautaeka ke rabwata ake ana kabonganai ibukin karioan tenan program akana ana rangi ni bongana ibukin rikiraken te waaki.

E aoria bwa are te Digital mena tao e bon aki mena are aio are bon te Data aio ti ibukin te kamanoan te Data ae bon te Act aio ma are tao e koaua iai rekerekena ngkai ti a bane ni maroro iaon taekan te rabakau ae boou ao e koaua I kanga kanga kauataoa te point are kangai. Bwa are ngkana ti a rinnako inanon te system ae ti a nang kabongana te rabakau ae boou ao angkoa teuana mai buakon tao te kabwaia ke te bwai ae na namakinaki are angkoa e na rangi ni efficient bwaai ni kabane, efficiency ke kanga butimwakan bwaai ao aki ti butimwaka ma a kainanoa te resource ae uarereke ao e tia te mwakuri.

Ma ti ataia bwa iai te point are kanga ti namakinna n taai aikai ae kanga a moanna n nangi ni bobuaka naba tabeua tenan service ae bon ana service ana rabwata te Tautaeka. Ngaia ara kantaninga are irarikin are ti protect te Data ao tera te kantaninga bwa ti na nora raoi mwin tera arei kabongan te rabakau ae boou bwa e na otinako imwina n ae kanga e na efficient ana waaki ni kabane ana rabwata te Tautaeka ao e na iai namakinan boraoin naba ana service te Tautaeka nakoia te botannaomata.

E koaua e aoria bwa are bon kanoan te rikirake e koaua ae tao ti proud ti kamoamoa iroun Te Minita ma ana Taan Mwakuri bwa are tao e koaua tao ai tibwa iraua aban riki aban Tebetebeke a tibwa bwaina aio Australia, New Zealand ao ngaia tao Fiji ao tao ngaira ti a tibwa manga rinnako iai. E rangi ni kakawaki are bon kanga te legal platform ibukin ana waaki te aba bwa are ngkana bon aki akea Tua aika bon riai n oti mataia bwa ana angan te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana te kona ke te *mandate* ni bon kakoroa nanon are kantaningaia ao I taku bwa e na rangi ni birimere naba te waaki.

Ma I taku bwa tao e na aki aonikai naba ara maroro are ti na bon maroro ni iraorao ma te Tautaeka bwa are e bon tangira te investment

te resource n taainako te enforcement ao riki ngkai ti a rinnako inanon tenan rabakau aika boou a bon bobuaka naba baikai ma ngkana arona bwa akea nanon naba ae ti a taekini n raoiroia ao kakoroan nanoia are e a bon tangira ana investment te Tautaeka n te rabakau ao tao te mwane nakon te rabwata are e na waakina. Ara kantaninga bwa ti na noria inanon waakirake aikai e na bati ara Tua ao e na bon bati naba ara resource ake ti a karini kakoroan nanon tenan ara Tua are ti teimatoa kanga n ununeakini raoiroia ao tao n uneakini naba tao kabwakaia ngkana iai tera arei ake ti taku bwa aki tao raraoi nakon ara botannaomata n te tai teuana ma teuana.

Ngaia are bon taeka ni karabwarabwa ao ni kaunga nano nakon Te Minita bwa ara kantaninga bwa e na kabatia te rabakau ara kantaninga bwa ana mwaiti riki iai tabeman aika I tabe ni kakaninga mwaitia ataei ngkai aika karaoa te IT Program ao kanga e tuai n roko n ae rangi ni mwaiti ara kantaninga bwa e na rangi ni mwaiti riki. Ngai temanna are I teimatoa n ununeakina ana kataumwane ngkoa te PSO ibukin tenan specialize training bwa are a kona n study te undergraduate e nang general aia study iaon te mena ao te mwane arei e a bon riai ngkane a taketenaki ake bon tenan specialize training are ngkana a mwakuri a bon rinnako n te tabo ni mwakuri ao iai te kataumwane ibukin karekean te rabakau ae bon onoti ibukin baika a mwaiti ni ikotaki ma kanga kakoroan nanon ara Tua ake ti aki toki n raa arei kanga ni kakabwatia n ara auti aio ao Ko rabwa Te Minita ao e rabwa Tibiika tao ti ane au maroro anne ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ara tia maroro ngkane are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon. Riteta Iorome te Tia Tei.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa Honorable Tibiika ao imwain ae N na kanakoa au maroro iaon te Biira aio ao I a bon reitai ma te nati n onotoa ao bon raou n Tia Tei ae te Beretitenti ni kamauriko te Tibiika ma kain am aobiti, te Leader n te kaitara ma Minita ma kain ami aobti, ao ai bon ngaira ni kabane n tamaroan te bwakantaai aei ao n aran ara uea are Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

I a kukurei Tibiika Honorable Tibiika ni buotaka te Biira aio ian bukina aika I nori Tibiika bwa e a bon riai. Inanon N na karaki teutana teuae Tibiika inanon kanga bon wiiki aika bwakanako ke bon wiiki aika nako ao I tabe ni mamataku iaon te X are te twitter ngkoa I nora teuana ana Comment tao Heron Musk ni kaotia bwa e a maiu te Starlink iaon abara

ae Kiribati ao ngke I tabe ni warekia ao e a bon boo naba te comment ae rawata aika aki kina Kiribati. Ma bon te kamimi I bon wawareware e popup anne e popup ane a moantai naba ni kina Kiribati inanon ana research are nanona bwa e a bon tangaina ngkai Kiribati nakon te aonnaba. Ao te Biira aio I taku bwa e nangi ni kakawaki bwa e na protect ke tao e na kamanoa te Data ke ana Information tei Kiribati ngkai ti a tangaina nakon te aonnaba ao e a roko te tai ae I taku bwa te Biira aio e nang kakawaki.

Ngaia are I a bon anga te boutoka nakon te Biira aio noran riaina ae I taku bwa e nang kakawaki. Ma I aranna bwa te Biira ni iraorao nakon tei Kiribati ngkai ti a tararake ke ti a tangaina nakon te aonnaba. Ti a riai ngaira aika i Kiribati ni bon kamanoira ni iraorao imarenara ni kamanoira ni irekereke ma te Biira aio ni bon iraorao n tuangia ara botannaomata bwa te Biira aio e na kona ni kabureko e na kona ni katuaeko ngkana ko iowawa nakon temanna n expose ke tao ni kanakoa rongorongona iaon te intenet.

Anne kanga tamaroan te Biira anne ae I kona n aranna iai bwa te Biira ae nang ni kakawaki n te tai aei teuae Honorable Tibiika ao I taku bwa te bwai ae I noria naba iaon abara ae Kiribati kanga bon akea te privacy iroura. "*taiaoka bwa I a meri naba eang ko a kauka naba au email arei au password.*" Ngaia I taku bwa ngkoe are ko kona n anga tao te information nakon raoraom bwa ko bon onimakinna ao ngaia ngke e a kauka am mena tao Gmail ke tao am Account bwa are ti account naba ngkai ti transfer online ao ti kakoaua bwa te Biira aio e na kona ngkane n tene nakon are te tia iowawa ngkana ko iowawa nakon te aoma ao ane e na bon tenaiko. Te Tua bwa are e nang bwati bwa te Tua tao te kauoua ni warekaki ao e a bwati bwa ai te Tua. Ngaia are I taku bwa I nora raoiroina ao I nora naba tamaroana bwa ane e na bon ibukibuki tei bukibuki inanon taina bwa I bon angan teuaio au password n te tai bwa are ngaia bwa bure bwa ko anga te bwai ae ko riai n aki anga. Ngaia are e a expose rongorongom bwa are ngaia iai tenan tao e a roko n am mail tao aia mail tenan hacker ke tao nake taan kimoa n te internet teuarei ngke e kaukia ao a interested iai ao ngke are ko bon delete n taainako bwa ko ataia ae te spam ao ngke e a rin ao e a kaukia ao ngaia e a expose rongorongom nakon te tia iowawa n te internet ke tao te aonnaba ae e aki nonoraki.

Ngaia are I taku bwa te Biira aio e rangi ni kakawaki bwa kanga e iraorao nakoia ara botannaomata ni katurua raoi bwa a na ataia bwa tera te internet ana ataia bwa tera te internet kona kanga ni kabongana ao

tera te kangaanga ae na riki nakoim ngkana ko kabongana buaka te internet. Ngaia are I taku bwa te Biira aei e nang bon kona raoi n tena te tia iowawa e na tena ten Abureti are ti a nang kina Abureti bwa e nang iowawa nakoira n taai aika nako.

Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki ane bwa ti na boutoka te Biira aio n nakoara ae taan karao Tua ngaira bwa e na bongana e na uana ao e na kona ni iraorao nakoia ara botannaomata ni kamanoia man aia identity ke tao rongorongoia are I taku bwa kanga e na karika te kangaanga nakon temanna ma temanna. Bwa e bon tuai nang raoiroi kaubwaira iaon Kiribati ao tao bon akea naba aika a nangi ni mataiaki rongorongora mai abatera ma I taku bwa e a roko te tai ae ti nang riai ni bon kawakini rongorongora ngaira aika i Kiribati bwa ana aki expose ke ana aki tangaina nako te aonnaba bwa ana kona n aron are e a tia ni maroroiai temanna te Tia Tei ae taku bwa iai tabeman ae a kona ni kabongana am identity n te aba teuana ae tiaki Kiribati.

Ngaia ko mimi ko roko n te tabo teuana ao manga iai ae bon aekakim e anaa aram ma e kaokoro moamoam ma ngaia. Ngaia are I taku bwa te Biira aei e na rangi n angania Kiribati kakawakin raoi aia privacy ke kakawaki raoi aia identity bwa ana kona n aki katangainai ao n aki iraorao nakon temanna ma temanna n aron ae I a tia n taekinna ni kangai. Ko a kauka naba au mail bwa ko a tuoa bwa arei ke tao ko a transfer naba arei au pin number. Ngaia are I taku bwa anne boutokan te Tua aio e na tena n te tai are e a bwati iai n tenaia taan iowawa bwa iai ae ko bon kan kamwanewea te aomata ao ko a tuanga. Tera am email address bwa I a kamena naba mai ikai ko aki iraorao bwa kona kamwanea bwa e aonga n ae tao e a rin arana n tenan system aika na kona ni karekea te kangaanga nakon te aomata ane bwa ngaia e a expose rongorongona ke tao e a kimoaki irouia taan iowawa ao ngaia e a nanakonako iai temanna itinaniku bwa aingkoa ai ngkoe. Tao e a reke mwanangam n te tabo teuana ko a mimi iai te ara aio ae bon aekakina raoi ngaia ma e ti kaokoro tao te moamoa tao te ika.

Ao ane bukina teuae Honorable Tibiika ae I taku bwa e kakawaki naba bwa N na tei ao ni kaota au boutoka nakon te Biira aio ae nangi ni kakawaki ibukin are I a tia n taekinna teuae Honorable Tibiika e na iraorao nakon ara botannaomata aika i Kiribati bwa ti na ata kakawakin te internet ti na kanga ni kabongana raoi. Ma tao e koaua ae ti tara te Biira aio kanga e a reke bwa ai te safeguard ke tao te tia kamanoa rongorongon temanna ma temanna ao e koaua ae ara botannaomata are

e a roko Starlink n aron are a tia e a taekinna Heron Musk e a roko i abara ae Kiribati e a buta ngkai i Kiribati n te bwai ae Starlink ao e nangi ni faster, ko a tibwa open ao kona n tamnei ko kona n raa ti aki n aron ngkoa are e a load ma e a load akea. Ngkai e a bon nang waekoa riki anakin am information ko a tibwa click te bwai teuana ae te spam n am tao n am email e a bon anaki naba ngkekei rongorongom are ko a tia ni kakawakinna inanon am email ke tao inanon am mobile ke am raa.

Ngaia are I taku bwa tera ngke e kona ni manga reke te tai irouia n aron are e taekinaki irouia ana tiim ara Minita ae karineaki ni bon nako raoi ni karaua n otinako nakon te botannaomata ao ni kabwaranakoa kanoan te Tua aio ao ni karaua ni kabwaranakoa kakawakina bwa tera bukina ngkai e a kateaki ao e a karaoaki te Tua aio n taina ao bongina ae riai iroura ngaira ake ti a kabwatia n te tai aei.

Ngaia anne kanga bon te iraorao nakon Te Minita ma ana Taan Mwakuri tera ngke e kona n reke aio aia tai ni katanoata aia Biira bwa angina tenan Biira angina aranaki bwa tenan Sleeping Book tao tenan boki aika matu. Ngaia ti a tibwa manga nori tabeua ma e rabwa bwa I taku bwa au kantaninga bwa te Biira aio are e maiu bwa are te internet e maiu naba ae tabe naba ni kabonganaki iaon abara ae Kiribati ao n au boutoka n au itera are I a bon tei iai iaon waeu man reitai ma kain au abamwakoro I taku bwa ti na butia ara Minita ma ana Taan Rabakau bwa ana karekea aia tai n roko i Onotoa ao tao iraa akana a kan roko iai ni kabwarabwarai nako kanoan aia Biira aikai ao ni kaotia naba bwa are i Onotoa e nang kabonganaki naba te game online te transfer online ao baikara riki ae I taku bwa ko register n te tabo ko register n te tabo teuana ao ngkane e na kona n raa. Kakawakin te Biira aio e na kona ngkane n tuangia bwa ngkana a expose ikai ao ngaia ngkane e a tena te Biira aio ke tao ngkana e a kangai ao a nang kabwaka $20,000 n aron te tuua are e a tia ni kateaki bwa te Tuua.

Ngkane mai ikanne teuae Honorable Tibiika ao I a bon kaitau nakoia Te Minita n te Communication ao ana Taan Mwakuri ke ana taan rabakau ake a tia n kona nora riain ao ni kamaraki atuia ni iangoia ae na mano ana identity tei Kiribati bwa e na aki tangaina nakon te aonna n aki akaka ma e na anaki n taina ae riai ao e na kabonganaki taina ae riai ian te Tua ni kamanomano aio. Ko rabwa Tibiika ao e na tekeraoi te waaki ao I toki ikanne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkane ara tia maroro are imwina bon te Tia Tei temanna mai Nikunau

Hon. Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao imwain ae I kanakoa reitan taian maroro iaon te Biira ae kakawaki aio, I a reitai ma raou n Tia Tei ao bon ngaira ni kabane ni kamauriko te Tibiika ae ko karineaki, kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman, Minita, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane ao ai moarara riki kain ara abamwakoro inanon tamaroan te bwakantaai aio kam na bane ni mauri.

E koaua eang e na kona n rangi ni okioki aron te maroro ngkai kanga I ataia bwa e a rangi ni mwaiti ae a tia ni kanakoa ana maroro iaon te Biira aio. Ma N na kanakoa naba tabeua ake I taku bwa tao ana kona ni buoka aron te ota te matata iaon boutokakin te Biira aio. I moantai naba ni kanakoa au kaeka bwa I boutoka naba te Biira aio ao e koaua tao e na bon bebete aron te maroro bwa are kanga e bon boutokaki te Biira aio iroura ngaira Taan Tei ni kabane inanon ara Maneaba ni Maungatabu aio.

E koaua Tibiika tao te titiraki bwa e aera ngkai e a karaoaki te Biira ae kamanoan rongorongon temanna ke te rongorongo e aera kai e a karaoaki aio. Eang ao e rabwa are e a bon tia ni kamatata Te Minita are ana Biira aio ao e koaua tao bon teuana bukina ae kanga e rangi n ataki ngkai bwa eang angkoa ngkana iai te aba teuana ae e aki akea kamanoan tao te rongorongo iai ao kanga e na riki bwa kanga te aba anne kanga e na rangi ni kamwengabuaka. Kanga ko aki safe iai ke ko aki mano ni maeka n te aba anne ngaia are ti kaitau bwa n te tai aio e aera arei e a tei ngkai ara Biira ngkai aio ara kantaninga bwa ti a rin ibuakon te waaki ke ti a roko n aron aba ake kanga atongaki bwa a mano a mano man taian rongorongo.

Bwa are ea reke ngaira ngkai ara Biira ae na kamanoa ara rongorongo ke rongorongora. Tao e koaua e taekinaki te maroro irouia taan maroro te aba ae Iceland eang are angkoa e aranaki ngkai bwa ngaia te kabanea ni mano ibuakoia aba, iai riki akana irarikina irarikina. Ma bukin tera ngkai e a reke bwa ai te aba ae rangi ni mano ibukina bwa e rangi n raoiroi ana Tua iaon kamanoan te rongorongo ke te Data Protection Law.

Ngaia are ian tao taian kainibaire ake kanga a tuoaki iai aba n te aonnaba ao e kuneaki bwa angkoa Iceland. Eang ao angkoa a rangi ni mano ngkai ao e rangi ni kakukurei ao e rangi ni boutoka naba aron te aba bwa are e katanoataki n te aonnaba ao e na bae ni iai te kan nako Iceland bwa ngaia ko mano iai.

Ngaia are ngkanne ngkai e a reke ara Biira aio ti a katanoata nakon te aonnaba ao I taku bwa e na kona naba n reke bwa ai teuana naba rongorongon Kiribati bwa e mano naba ao e rangi ni kakukurei naba te maeka iai bwa eang iai te Data Protection Law ae kona ni kamanoa rongorongom ngkana ko maeka iaon Kiribati.

Ngaia tao ti bon tara te bwai ae te Data ao e koaua e taekinaki naba tao bon iroun naba temanna te tia maroro ngke ko bungiaki ao eang e a reke naba am Data ngke ko moan bungiaki. Ngaia ngke ti bane ni buangiaki ao ea reke naba ara Data ao ti a tangiria naba bwa e na riai ni kamanoaki te Data anne.

Ngaia are angkoa tao e koaua tao bon man ni moan tao ti a kona ni kangai tao moan karikan bwaai ke tao tera ti bon kainanoa te Data Protection ma are tao e koaua tao bon akea n taai akekei ao te Data e a kaman iai te Data ao e rangi ni kainanoaki kamanoan te Data ma are bon akea te Tua iai. Eang ngaia are ti ataia bwa e aera arei tao man ririki ake a nako ke rimoa ao e koaua bon iai Data ke iai rongorongora ao ara rongorongo ae ti tangiria bwa ana kamanoaki ma a bon aki mano bukina bwa akea te kainibaire iai ke akea te Tua iai ke e rangi ni memere aron kamanoakin taian rongorongo akane.

Tao taai aikai eang tao ai bon tibwa tao ririki ngkai ae tao 1990 tabun tao e a kan tao te ririki 2000 e a tibwa kuneaki te bwai ae te internet ao a moanna ni buti rongorongo rinanon te network ao ngkane kanga e a kuneaki te bwai ae kainanoaki tera kamanoakin te rongorongo bwa are e a noraki bwa e a rangi n tiraua te rongorongo ae kawakinaki ao inanon kawakinan rongorongo aika a mwaiti ao ngke a rangi n rawata ao e noraki riaina bwa e nang bon riai ni kamanoaki taian rongorongo akanne. E moa naba man rongorongon temanna ma temanna ngaia tao ngkana ti tarai bwa tera taian rongorongo e a moa naba man rongorongo temanna ma temanna. Eang ngaia are ngkana ti tarai bwa tera taian rongorongo akane aranaki bwa tao sensitive information rongorongo aika bon riai n rangi ni kamanoaki. Tao bon iai rongorongo aika aki rangi n tara n rangi ni riai ni kamanoaki ma bon iai rongorongo aika riai raoi n rangi ni kamanoaki. E a moa naba mai iroun temanna tao bon man am bong ni bung are aram, aran tamam, aran tinam, te tabo are ko bungiaki iai am birth certificate are e mwamwakoro n te birth certificate ao te Data anne ke rongorongom ane eang e riai ni kamanoaki. Ao e riai ni kamanoaki ao ngaia ti noria tao iai te Tua ae tao bon iaon ane aron anakin te rongorongo e rangi ni kakawaki bwa e bon iai naba aron anakin

rongorongom, aram moan bungiaki e aki n ae e a bon anaki naba n aki akaka te rongorongo rongorongom ao e a karinaki naba n te tabo ni bong ni bung.

Iai aron anakina ao iai aron karinana ao ngke e a karinaki ao e a kawakinaki ao e na riai ni iai naba ngkanne aron kamanoaki rongorongo mane. Tao e koaua n taai aika nako ao ti nang ni bwaina naba kanga aron te waaki are kanga tao ti reirei ti a manga nako n reirei n te tabo teuana ti a bita naba arara bwa are ibukin are kanga e aera arei tao ko a tia n reirei ikekei ko a kinaki n aram arei ko manga roko n te reirei teuana ko manga bitia. Kanga akea raoi kakawakin raoi ngkoa kanga aekakin aikai eang ao n tokin korakorana tao ti bon kona ni manga karaoa te ukeuke ao ti kabongana aran temanna ke aran tarira ke aran ara utu ke ara koraki ao ti a kabongana naba ni karaoa iai te ukeuke. E rangi ni bwainaki naba n rimoa anne ao ko a mwananga ko kona ni mwananga nako tinaniku ni kabongana te ara ane ao n tokin te tai n taai aikai ngkai e a kabonganaki te internet ao e a rangi ni korakora aron te rabakau e a kona n ae a kurati aron te information te ara te identity ao e manga reke te kangaanga irouia ngkane te koraki akana a kabongana akanne.

Tao ngkai tao e a reke naba te tai ni kamatataki nakoia ara botannaomata bwa e rangi ni kakawaki are bon am identity ko na bon kabongana akea ae manga kabongana e ngae ngke tao tarim, am koraki ke raam kona bon riai ni aki kabongana, kabongana raoi aram. Ngkana ko na bita aram eti iai aron tuana ko na aki n ae ko a bon bitia naba bon iroum ao tokina e aki kinaki tao am certificate ke am bebwa n reirei.

E koaua tao irarikin te birth certificate tao I kona n taekinna te death certificate bwa are te bong naba ni mate I taku bwa te bebwa ke te rongorongo ae rangi ni kakawaki bwa n te death certificate ao eang angkoa ana rin iai araia natin ao ana ataki iai ngkane kanoam ao ane ti noria naba bwa e kona n ri riki kangaanga n taai aikai. I taku bwa ti a noria naba n te moan tai ngke kanga e moan kanakoaki te mwane n aki mwakuri ao e a reke te kangaanga bwa angina akea araia n te bong ni bung ao e a kangaanga aron reken aia bong ni bung bwa ngaia akea araia n ana death certificate tao aia karo. Eang e kanga n reke anne ao ane ngkane ae ibukin naba ngkane are e aki karauaki raoi naba tao te Data n aron te rongorongo ni karinaki ao e aki bane te ara ke tao tera ae riki kea ki tauaki raoi. Ao e rangi ni korakora riki

ngkana arona bwa tao bon iai kamangaoan taian rongorongo aikai.

Ngaia are I taku bwa te Tua aio e na kamanoa ngkai aikai e nanga karekea ae na kamanoa aio. Tao e koaua iai te bank rongorongon am mwane n te bank tao e koaua iai Tua akana n te bank ana bon riai ni kamanoaki raoi akanne, n te onaoraki n aron n ae a tia naba n taekinaki ana kamanoaki naba akanne. Tao iai ngkane ake kanga tao a rekereke ma te aro ni bwaibwai bwa are I taku bwa akane rongorongo am rongorongo naba aika ko na riai naba n nangi ni kawakin e a moa naba man rikim eang ao I aki ataia ngkai iai taian riki aika kawakinaki n ara rongorongo ngaira kain Kiribati. Are kanga e na kona ko na kona n rimwin rikim mai moana ni karokoa ngkai iai akanne ke akea, a kawakinaki n te archive ke aki.

Iai ara archive iai rongorongon aba ao ane naba taian rongorongo sensitive information rongorongo aika bon riai ni kamanoaki bwa are ngkana arona bwa aki kamanoaki iai kabonganaia buaka ke iai bitakia ke kanga tao kanga aron kabonganakin buaka ke tao manga karinakin rongorongo aika aki eti ao akane ngkane aki raoiroi. Ngaia are te Tua aio ti kaitau bwa I taku bwa e na kamanoi ngkane rongorongora ma rongorongon ara rongorongo ni kabane aike ti taku bwa ti kainanoi bwa ana protected.

Tao e koaua ti a tara naba ngkane a kona naba n reke ngkane bwaai aika te Data Privacy. Eang aron tao bon taian rongorongo aika a riai n aki oti eang ao te Data security e na riai ni iai naba ane kamanoakin te rongorongo ane mai irouia taan ira n aron ae e a bon tia naba n tataekinaki. Ao ngkai ti a roko tao e koaua n te Digital World ngkai n te tai aio te digital Age ao ti a tarai ngkanne taian rabakau aika boou technology eang tao e koaua bon te wiiki ae nako iai ana workshop te onaoraki ae e tia ni karaoia. Eang ao e a karaoaki naba te tutuo ao e kabwarabwaraki bwa iai te artificial intelligence ae ko naba ni read te information are man am scan. Ao ngkane ngkana ko a imagine naba ane bwa are stored naba n aia computer ao I taku bwa e na riai naba ni iai ngkane tuan ane ae na karauaki naba n tararuaki.

Tao e koaua n te auti are e nako ao eang iai au kaoti are I taekinna iaon kanga taekan te Facebook taekan naba tera taekan naba baikai ao iai naba te artificial intelligence are I taekinna are eang are kanga iai programs aika aki raoiroi. E ngae ngke iai aika raoiroi ao iai naba aika aki raoiroi ae a bon kona ni kabonganaki ibukin kamanoan te Data ao ngaia iai naba programs ae a

manga kabonganaki ibukin iraeakin te Data.

Ngaia are I taku ngkane bwa tao te bwai ae na riai ni karaoaki e aoria bwa are e a tiku ngkanne nako nanon bain Te Minita ma ana tabo ni mwakuri are I taku bwa e nang bon riai n rangi ni mano ngkane ao ni kabonganai tao taian technologies aika bon rangi ni kinaki ao tao n onimakinaki bwa e na kona ni kamanoi rongorongora. Ao I kona n taekina tera tao te backup taian programs ngkane ke tao taian bwainrabakau iaon te data backup are kanga e na kona ni kawakina am rongorongo ane. Ngkana e aonrake tao ngkana arona bwa e aonrake ana computer ke ana server te Ministry ke tao te tabo teuana ae na kanga ni kawakinaki. Iai rabakau aika boou ngkai n aron tao manga te cloud.

Ngkana te cloud ko store iai te information ao ko kona n access n tabo nako ao ngkane tao ane teuana te backup e na riai ni iai te backup are ngkana iai te uruaki iai te kangaanga e na iai te backup. Te transfer e na kanga ni manga karaiaki ngkana tao ko a manga nako n te tabo teuana eang ke e na kanga n recover am data ke tao am rongorongo ngkana arona bwa iai te uruaki n aron te tabo are e kawakinaki iai.

Eang ao I taku bwa tao ai bon tao te lost prevention ngkana arona bwa e bua eang ngaia ngkane kanga te titiraki bwa *what if* kanga tera te *way forward* ngkana bwa bon iai te kangaanga ae riki. Tao e koaua tao e aki rangi ni bwarabwara n ana kabwarabwara Te Minita bwa tera ngkane ae na karaoaki ngkana arona bwa e a bure e a bua rongorongom. Ngkana iai ae e a bua rongorongona ai tera ngkane ae na karaoaki ma au kantaninga bwa iai baika a tauraoi ni karaoaki ngkana arona bwa e a tabwanin raoi te Tua aio ti ataia bwa manga iai te regulation ae na karaoaki manga iai riki taian raa ngaia are I taku bwa tao akane buokan te Biira aio ti karabwa aron ti karabwaia te koraki ake a tia n raa. Taan Mwakuri ake a tia ni kabanei korakoraia ni mwakuria aron te Biira aio are e nang riki bwa te Tua kanga ti aki nanououa iai ibukina bwa e boutokaki ngkai moan warekana ara kantaninga bwa kauouan warekana ao e a riki naba bwa ai ara Tua ao I taku bwa ti a mena naba n te kantaninga are ti mano ti a mano iaon abara ae Kiribati ao mai ikai te Tibiika ao I a toki naba ikai ao I boutoka te kaoti I boutoka te Biira ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ara tia maroro ngkane are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta te Tia Tei.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika e kakawaki naba reken teirakera n te bwakantaai aio ao ai moarara riki ngkai 1 n Eberi ti na keiaki n aki kewe ibuakon ara maroro bwa aio are kanga e taekinaki ngkai bwa te bong ni better.

E ngae n ane ao ai bon te bwana moa ni kamauri raou n Tia Tei ao ai bon kain ara abamwakoro ae Beru nakoim te Tibiika ma kain am taibora ao te Beretitenti, te Kauoman, Minita ao matanin te Kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane ao ake a bane ni mena inanon te auti n te tai aio, kam na bane ni mauri.

I bon kakauongo te Tibiika ao e rangi ni matata otau ma inanon maroro ao e manga kairaki nako au iango e manga bua otau. Ma ngai temanna inanon maiu aio bon akea au data ae I a tia ni karinna ibukiu bwa I bon aki ataia nake a karina au bong ni bung te korakina, ngke I nako tao I mareaki I aki ataia ae iai bonganan te rongorongo arei I taku bwa aio n ti kanoakin naba te bebwa bwa e na kaeti ma te Tua. Ngke I karina ana bong ni bung natiu ao tao I karini aia bong ni mate imwina akea naba au atatai bwa te bwai ane te Data. I nakon te Bank I kauka au account I aki naba ataia ae te Data aron kabonganakina ngkai n aron te maroro ae I tabe n ota iai rinanon kabonganakin ngkai te internet ni iterana aika mwaiti bwa kabonganan te mobile te computer. Ai ngaia ane ngkane te bae rangi n e a reke otau iai ngaia baikane tenan Data.

Ao tao N na bon ti titiraki nakon Te Minita are minotaki au iango are ni kangai e hack naki e hack niaki am information ngai I tuai man kakoaua ae iai au information inanon Kiribati ae a tia n hack naki akea ae I ataia. Tao ngkana iai au karin rongorongo n te Bank ibukin kabonganakin te bae e aranaki bwa te IB kanoan naba te rabakau ae boou ao ngkai ai te taetae ae kabuta IB naba nakoim ane ngkane te taeka ae rangi ni bwainaki ni kanoan rabakau aika boou. Ao I tabe ni iaiangoia ao e koaua e rangi ni korakora raumeakin te rongorongo are kataia n anaia te Bank mai iroum bwa bon akea temanna ae na kona ni kaekai mwaitin 6 titiraki ake ti ngkoe ae ko atai ngke kanoa am bubuti bwa e na karekeaki ririm inanon te Internet Banking n aron atakina ngkai.

Ao I taku bwa e a mataata ngkai irou bwa ngaia iteran rongorongo aikai n aron ae taetaekinaki ngaira ake ti kaboa a rikoriko rongorongo rabwata ake a rikoi rongorongo aikai tenan Data Collectors iai kabaeakia n aron iteraia ma mwakuria aika kakaokoro bwa ana kamanoa te rongorongo are ko karinna. Ngai otau ngkai aio n aron uotakirakean te Biira aio ao butimwaeakina ti na kabaeaki n arona anne ma are te rabwata n

aomata e aki bae nakon te mena ti rabwatam n aomata bwa e bae naba nakon te kambwana bwa arei naba te aomata.

Te aomata naba arei are n aron are e taekinna Te Minita n te Botaki n Akawa a karini naba rongorongoia ikekei ao e a kabaeaki ngkane te botaki n akawa n aron otau bwa ai ngaia te Data Collector ao e na kamanoa te rongorongo anne ao e na aki tibwauaia. Ao I taku bwa aikane e a ota iai katabeara ao ane baika ti na kataia ni kabwarabwara nakon te botannaomata.

Ma ngkane I ti tabeaianga bwa are e taekinaki e hack naki am account nanona I tarataranako te social media e a bon eti ane bwa are te social media I ataia bwa ngke te information are I angan te social media bon au personal data. I anga arau are bon arau ao I kona n anga ara n ai aron Abureeti Takaio ke tao Abureeti Temaiana. Bon ti au titiraki nakon Te Minita ti kabaeaki ngkane ikane e kabaeaki ngkane tenan platform aikane tenan social media platform aikane bwa ana ira naba tuan ana Data protection Kiribati?

Bwa are ngkai n aron are I mamaroro ma tabeman aomata e a manga bitaki moa au account bwa e bua au password ao bon arana are kabongana bon arana are kabongana tao Abera Tiaon ao e manga kamauna are Abera Tiaon ao e manga moan korea naba Abera Tiaon ai uoua Abera Tiaon e kona n ae ai teniua Abera Tiaon. Aikane ngkane a mano n aron ae N na bon ti ongora iroun Te Minita a kabaeaki naba ngkane taan n aekakin tao te twitter ke tao te Facebook, Meta, a kabaeaki bwa ana riai naba ni kamanoi rongorongo aikane ian ana Tua Kiribati aikai a bon tangaina.

N taai aika nako ao e nang korakora e bon korakora tera te mwantiaka are te aki ota ti rangi ni baiti n raa ni kan eweki rabakau aekakia aikai bwa ti bon tuai ota ti bon kabi. Ngaia are e bua e bua ngkoa boon kaibuken te Aono n Raina e bua te mwane bwa are a rinnako bwa ngaia a tirotiroa kanoan te maroro taan hacker ao a rinnako naba ti karinia bwa ngaia are kona bwakamwane nakoia ao a bita naba nambwan te Account ae tao 022 ao ngaia a bitia naba bwa 023 ma are ko aki noria ko aki bae n taraia ke tao te aekaki ane ao akea bwa e a rainako te mwane, ao aingkam e a newe iaa te mwane.

Ma are aikai iteran rabakau aika ngkoa are ti na tarataraira mai iai iteran ananga ni kabuanibwai aika ti na reke iai ngkana tao ngaia ane nanon ae nanonaki n te Data Protection ngaia are bon ti te kan ota bwa ngkana ane nanona ngkana e bia Te Minita ni kamataata nanon ana kainini ni maroro ngkai ni butimwaeakin ana Biira bwa are ngai

naba N na butimwaia bwa are bon te bwai ae tamaroa ma bon ti aikanne au titiraki ni kan ota e aonga ni mataata raoi ngkana e kona ni kamataata.

A kabaeaki rabwata n aki akaka n aekakin a toka ngkai iaon social media bwa ana ira naba nanon aikai ngkana aki, bwa ngkana aki ngaia ngkane e riai e bon kamataata nakoia aomata bwa are ami account akana iaon te Facebook ma tera ma tera are bon te tabo te marae n tieuataake ane. Akea kabaeakina ngaia are ngkana iai ae kamangaon baikana riki ikane bon ti kakaraurau eang bwa are ai aron ngkai ti a kabongana te messenger ti kabongana te Facebook ao tao iraua ngkoa nambwan am account te Tia Tei e raoiroi ngkana ti taetae ni Kiribati ma ngkana ti taetae ni matang a rabakau n taetae ni matang kain te Facebook iramirion te aomata ane e taetae ni matang.

Bon ti te bwai naba teuana n aron are kanga I raraoma iai bwa te Bank tao e koaua tao e bon nang advance ana system ngaia e bane tain au Visa Card ao I a kaboua e aera ngkai e na aki kabouaki au bwai ao ngai te Tia Tei mai Beru kanga iangoana. I a kubanako e anganai ngke I moan apply au Visa Card n ae nako kanga bon akea te kangaanga ao I kuri naba n aki apply ao I a bon anganaki naba te Visa Card ao ngkai kai e a koro taina ao I tuangaki bwa N na kaboua.

I anganaki au passport I a kabwara au bure I angania au passport ngaia a noria ngaia am bong ni bung, te Tibiika n taai akekei ai bon ngaai nako naba aram n taetae ni Kiribati are n te bong ni bung, eti aram n te passport n taetae ni matang bon ngaia bwa rairan aran are n taetae ni Kiribati. E manga tao ngkana Iotebwa ngai iai ane spelling a arau bwa BA ao iai ngkan ane manga spelling ia bwa BWA ao ngai irou ai ngai nako naba. Eang eti naba ane ma are te Bank aram akea am card ae ti na anganiko te Tia Tei, au ko na tuangia kain te tabo ni bong ni bung bwa ana bita am bong ni bung ni katitaboa ma aram are n te passport. E boou ane te Tibiika ao I kuri rawa bwa are arei bon au private information ma are I a katinea bwa enga e I tangiria e na tiku au private information n arona are aingainako naba ke I tangira au card n te bank.

I a konaki te Tibiika e a bitaki ngkane au bong ni bung bwa ai titabo ma are n te passport bwa ibukina bwa e tangiria te Bank, ngkana e nang kanga aron ngkane ara rongorongo rongorongora aika wene ngkai inanon baira n aron are e taku Te Minita iai are n te onaoraki. Tao e bon mena ao bon te spelling teuana arau.

E a kanga aron anne iai kainanoakia bwa ana katiteboaki ke ai ngaai nako naba ngaia ti kan ongora iroun Te Minita bwa are ngkana ai ngaia ane teina ngkana teuana te O ke e riai n taboro A e na bon taboro A ao ai taboro A nako naba n taabo ni kabane. Ngkana ti teuana te O ai bon ti teuana naba te O te spelling ma am bong ni bung. Bwa are te kabunibwai naba n aron ae taekinaki tabeman n taai akekei are kam nang *retire* a manga kauarerekei aia ririki. Ae nang reke iroumi te mwane ni kara a manga kabiririmoai aia ririki, ko bon ngare te Tibiika ma ke aikai baika a riki ao ngkai ae nang kaetaki Data nake *retire* a tuai *retire* ane ni bon etina a tia n 60 ao a tangitangira aia mwane ma e nang kanga akea etina bwa are ane naba kanoan te workshop riki imwina n tenan Biira ake imwina. Are a irekereke aikai bwa are am Data baikane ti atai ngkai nanoia ngkai ti maroro ngkai ao ti tangiria te botannaomata bwa ngkana ti kabwarabwara nakoia ao aio te bae ana ota iai bwa ti aki ti aram.

Am bong ni bung, aran tamam ngkana tao bon aran tamam bwa ti teuana te A iai bon ti teuana te A an tai manga spelling AA ngkana ti bon te taetae ni Kiribati e na taetae ni Kiribati e na aki manga taetae ni matang. Ngaia ane ae ti kan ota iai ngkana iai aio nanon te Data ae nanonaki ae na kamanoaki e na ti tetikina ao titebo raoi. E rangi ni kakawaki bwa ti na mataata n aio te bong ni bung e na titabo bwa ngkana a kaokoro ma temanna te aomata ngkane ngkoe ao are temanna bwa e bon kaokoro ana bong ni bung ma temanna te aomata.

Aikanne ara titiraki ni kan ota ti ngkana arona bwa e reke aron ara kabwarabwara ma ti atai ngkai te Data Protection n aron nanona ae taekinna ao ngkana eti ao I a manga bubuti riki karababan otau aikai inanon tain te maroro n rabwatan te Biira moa ae ngkai. Ngkana iai te kantaninga bwa ana kamataataki aikai ao ngkana ti aki n te Tua ma ian te an Tua ao ake a taiaoka ngkana a kona ni karini aikai ma aikai kanoan otau ngkai ni mamaroro n te workshop ao kanoan maroro ikai. Bwa I a minotaki bwa enga ae na bwainaki raoi ao e bia katabeaki naba am data ake ko karini n te social media e bae naba ian te Tua aio ke e aki.

Ti ngaia te Tibiika ao e kakawaki tao ana bwai ni mwakuri te tabo ni mwakuri inanon butimwaean ao tobwakin ao kanakoraoan itera ni mwakuri aika boou n taai aikai ao I boutoka te Biira e rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro are imwina ngkane bon te Tia Tei temanna mai Kiritimati Hon. Teribwa Taabe te Tia Tei.

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tibiika ao bon te bwana riki ni kamauri nakoira inanon raoiroin te bwakantaai aio te bwana ae mangori ao kam na bane ni mauri.

Te Tibiika kanga N na bon aki teirake ma e koaua n ai aron are te Tia Tei mai Beru ao kanga I bon moanna naba ni confuse teutana inanon tain te debate iaon te Biira aio. Bwa n otau te Biira aio e na protect ara personal data ao ara personal data ake a irekereke ma aron bwaai ake a tauaki mwia within inanon Kiribati n aekakin ae tao ara Medical record, tao ara tax file ara birth certificate, ara rana riki ao n otau ao kanga akea rekereke aio ma are te Facebook te Messenger bwa are akanne bon bwaai aika tenan social media aika bon uki are ti bon kona ni kanoai ara profile iaona. I kore arau iaona Teribwa Taabe ngai kain iaa I bung iaa.

Kanga akane n otau e aki covered n te Data protection bill ae 2025 ma e aonga n ae eti raoi te ota ao te debate naba iaon te ota ae ti teuana bwa kanga I a moanna ni confuse n ane otau bwa ti na ti protect tenan data ake a mena within ara control ke n tenan Tautaeka ke n te Tautaeka ke tenan Ministries within Kiribati. Ao ngkana ngaia anne te Tia Babaire ao e rabwa bwa e uotai ngkane nakon te koaua are e rarabwa te Biira aio bwa ti ataia bwa ngkana e bwati te Biira aio ao ara information ke tenan data ake a bane ibukira ake a mena within inanon Kiribati ake a mena inanon bain te Tautaeka a nang kona ngkane ni bane ni protected ao e rabwa.

Bwa ngkana tao iai te sense of protection irouia kain Kiribati ae kangai e tikiraoi bwa ngaia a kona ni protected rongorongou ni kabane ake a mena iroun te Tautaeka ao tao a nang tibwa kona ngkane n open up n anga te information are irouira are ngkana tao a mwananga kain te Censes ke tao kain te Household Income survey bwa tao a nako ni kawaria ao a kona ngkane n anga mwaitin au karekemwane aio, mwaitia aika a mwakuri ti a kona ngkane n anga bwa ti ataia bwa tenan information ake ti anga akanne a protected ao ngkana e mwaiti te aomata ae anga te information akane ian te kantaninga are a protected ao ti na kakoaua bwa ana database te Tautaeka e na moanna ni comprehensive.

Ao I taku bwa ngkana e comprehensive ana information te Tautaeka ane ao I taku bwa e a kona naba ni kabongana te information ane te Tautaeka n angana ae riai ni kona ni karaoi tenan policies aika a tamaroa ibukia kain Kiribati. Bwa are tao e a kona ngkane n ataia bwa mwaitira kain te roro teuana nakon

are ti kona noria tao n te censes. Mwaitira ae aki mwakuri, mwatira te unimwane, mwaitira ae e mwakuri ao man akanne man te information anne ao I taku bwa ti a kona ni kaotinakoi ngkane ara policies aika a tamaroa.

Te bwai ae teke iai nanou te Tia Babaire te taeka ae kangai bwa man aio ao e na kona ni improve te service delivery ao I taku bwa aio te bwai ae rangi ni kakawaki bwa ti na kona n okiria ara botannaomata ngai na oki nako Kiritimati ao N na kabwarabwara bwa te Data protection Bill aio e na iai ana impact nakon te service delivery mai iroun te Tautaeka bwa e na improve. Ao tao e koaua bwa ti kona n taraia ni kangai bwa ngkana tao e a bane ni bobotaki te information aio ao ni karauaki ni kawakinaki ao tao a kona ni karaoaki bwaai are *we have the information at our finger tip.*

N aekakin ane karaoaki iroun te Bank ngkai ngkana ko kan access am Bank Statement ko a nako naba nakon te Bank e a reke naba ko aki manga nako ni kua ao ngkekei are ko na nako n tuatua, te Bank taiaoka e kona n reke au Bank Statement kona manga pay moa te fee titabo ma te KPF ko a kona naba n access am KPF i tabon baiu ko a korea naba am number ao e mena ao e a oti naba ko aki manga nako n te KPF ni kangai. Taiaoka kam kona ni print au KPF bwa e rangi ni costly te mwananga man mwengam nakon te KPF ao manga tataninga ikekei ao manga print nakin te bebwa. Ngaia are ti kantaningaia bwa te service delivery e na improve ngkoe are tao ko tangira am ko tangira am ID ko a kona naba n access man te tabo are ko mena iai. Am driving license am raana riki ao bwaai aikai a bane ni kakawaki I taku bwa e rabwa te Biira aio bwa e protect e na build te comprehensive database, appropriate policies aika na kona ni karaoaki e na improve te service delivery ao e na cost effective e na boraoi.

Bwa are ti ataia bwa boon bwaai n aron are e taetaekinaki a bobuaka ti nang kataia ngkane ni kamanenai tenan new technology rabakau aika boou bwa ti nang kataia ni cut the cost nakoia ara botannaomata bwa aonga n aki manga mwamwananga ni kabane mwane iaon te bus ma terana riki ma a bon reke naba tenan information iaoia. Ao ti aki ti anne te Tia Babaire e na rangi n uarereke au maroro n tokin te tai ao ara kantaninga bwa te Biira aio e na contribute nakon te growth ara social economy growth I taku bwa anne otau ngkai man te Biira aio. Bwa ngkana e bati ti protected ngkana e bwati ti ataia bwa te information will be our finger tip e na cost effective ao n tokin te tai e na iai ana impact nakon ara economy.

Ko rabwa te Tia Babaire ti akane tabeua au maroro I ataia bwa e a bon roko te kua na aki nang kabwabwaki ma ti na katekeraoa riki ara kabwarabwara riki nakon Te Minita Taan Mwakuri ake a tia ni katauraoi aia Biira aio ao ti boutoka ami Biira n te tai aio ara kantaninga bwa n are imwina ao e na karauaki raoi ngkane ni barongaki riki ao tao e na kabwarabwaraki raoi bwa te applicable tera ana obligation te Data Protection Bill aio ti iaon ikai ke e roko naba n aron are e taekinna te Tia Tei mai Beru n tenan social media ke tenan platform akana itinanikun Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ngkane te tia maroro are imwina te Tia Tei ae karineaki mai Teraina I anganiko te floor.

Hon. Bautaake Beia: E rarabwa te Tibiika ae ko rine ao imwain ae N na reita boutokan te Biira aio ao I a reita te bwana ni kamauri nakon te Beretitenti, kain te taibora ao bon Taan Mwakuri ake staff ao ngaira Taan Tei ni kabane ao moarara riki abau ae Teraina kam na bane ni mauri n te bwakantaai aei.

Ao e rabwa te Tibiika I kabwara bure bwa N na bon teirake ke n aki ma e kakawaki naba ae na bon N na kanakoa naba bwanan Teraina n te tai aio ni boutoka te Biira aio bwa I nora riaina bwa e nangi ni kakawaki. Bwa Teraina ti ataia bwa te aba ae raroanako.

Te Tia Babaire n te tai aio ao I a bon tei man au abamwakoro ae Teraina ni boutoka te Biira ae te Data Protection Act ti ataia ngkai bwa ti mena inanon te Model World ao ti ataia bwa KV-20 iai te rikirake ti ataia bwa iai te rikirake ni KV-20 bwa e a manga roko naba kanoan te Data Protection Act.

I kakoaua abau ae Teraina ngkai ti a bane n toa ma te new technology n aron te tarebon a bane n toa ataei, ikawai, kaara, ko noria e a bitaki ngkai te aonnaba bwa ai te kangaanga ngkana ko roko ni kawara ane ko aki kakataeaki ai bon te bane ni baraki aio ngkai ae e a ibitaki ngkai te katei iaon abara ae Kiribati bwa e a roko te New World technology. Ngkekei e boo te takakaro iaon te buia ao ngkai akea ko bon ngkoe ma natim e bon bane ni baraki iaon te buia iaon te tarebon.

Aio te bwai ae riki bwa e a roko te new world technology ao ti ataia bwa iai te rikirake ma bon iai naba te kangaanga iaon tenan new technology aikai ma e kakawaki n aron riaina are te Biira n ae nako iai te Cyber Crime Act ae I taku bwa aio te Biira are e a tia ni kawakina. I karabwa riki kain te Communication are a tia n roko n au abamwakoro n

taai aika nako a tia nako n reireinia kain abau ae Teraina aron kawakinan aia information bwa ana aki reke n te kangaanga. Ti ataia ae n taai aika nako ao e a nang mwaiti te kangaanga n au abamwakoro bwa a bon kakanakomwane nako itinaniku nakoia tenan fake account aio ae bon riki ae kanakoa $5,000 ao $8,000 ao aio ae kananokawaki bwa a rotaki iai.

Ao ti karabwa te communication n rokona n ana kamataata n au abamwakoro bwa e a reke raoi te ota ao I taku bwa man te Cyber Crime Act aei e a katauraoa kawain te Data Protection Act, e a katauraoia kawakin te Biira ae te Data Protection Act n te tai aio bwa e a katauraoa naba kawaina bwa e na itiaki aron rokona ao I taku bwa n te tai aio e kakawaki ae man abau ae Teraina ao I nang boutoka te Biira aio. Bwa teuana tamaroan te Biira aio tamaroana ae N na taekinna ke karewerewen te Biira aio bwa e reduce te travel ao te paper work ao e buokia riki te koraki ake a raroa nako.

N aron te Data Protection act ngaia aio ao ai bon bwanau ni kabwarabwara ngaira riki kain abara ae Teraina bwa ti a nora riain te Biira aio bwa ti ataia ara abamwakoro e raroa nako ao ti tionako ao e kangaanga aron reken te mwamwananga tabetai e uruaki te wanikiba, ke e uruaki te kaibuke e aki roko. Ao I taku bwa man aio e a uarereke bwa ti a kona ni bane ni karini ara Data tao riki riki aoraki n te mwamwananga tao te M.A e a karina naba te Data ma tera ao akea ana kangaanga bwa n tabetai e a manga late aron te paper work riki iaon aba ao e riki te kangaanga nakon te patient.

Ao I taku bwa aio e a kauarerekea aron te kangaanga ngaia are man te Biira aio ao man au abamwakoro ae Teraina ao ti a bon boutokaia bwa e nang kakawaki riki riki tao ti tionako bwa tao iai te post ae karaoaki n taai aika na roko tao i Kiritimati tao a kona a bane n save ara certificate ma ara bwaai ake a kainanoaki ibukin karaoakin te mwakuri n te nako Kiritimati. Ao n te tai aio e rarabwa te Biira aio ao I nang taku bwa e nang kakawaki nakoia kain riki riki abamwakoro ake a tionako ao e rabwa te Tibiika ao I a boutoka te kaoti e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkai kanga taran ae ai bon akea ngkai ae kan maroro riki ao tao kaeia nakoim Te Minita are am Biira te Biira Hon.Alexander Teabo.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao I karabwa te maroro are a tia ni mwemwekaki ni kaineti ma te Biira are I a tia ni kawenea imatan te auti aio ibukin warekana te moan tai.

Ti karabwa boutokana mai iroumi Taan Tei ao e koaua iai tao concerns ke tao baikeke comment ake a tao a karaoaki Tia Babaire ma e koaua I kona n rinanoi tabeua.

Ao ni kaineti ma aron tao tauan rongorongo bwa tao mannra n aron tao te retention ni ikotaki ma etin rongorongoia te botannaomata ao aikai a kona ni kuneaki ian te kibu 10 ke section 10 Tia Babaire. I taku bwa e rangi n teretere n te Tua aio ngkana kam bon wareware n te Tua aio Tia Babaire I taku bwa ngkana kam bon karaua n taraia ao baike kam tabeki ni kabane bane ni kaekaki ikai Tia Babaire ma N na karaua raoi n taekinna.

Bwa ni kaineti ma norakin aia access te botannaomata nakon rongorongoia ao inaomataia ke aia right ao aio naba e a tia naba n tobwaki ian te kibu 15 Tia Babaire n te Tua naba aio are angania naba te botannaomata inaomataia ni kaeta ao ni kamaunai rongorongoia n aron are e mwaneweaki ian te Tua aio ane naba e teretere. Ni kaineti ma ataei ake tao a mwaneweaki ake 13 te ririki I taku bwa ngkana kam nora aio iai are e aki kariaiakaki bwa e na anaki e karekeaki te kariaia tao mai irouia kaaro. Aikai ataei ake a rekereke ma are ana kabongana te platform are te bwai n reirei ae te online are ngkana te bwai n reirei ngaia are kanga e reke te aekaki n are iai are kanga e aki tangiraki te kariaia tao n anaki mai irouia aia karo ke tao tera ma bwa are ngkana ana access te system arei ao ana kainanoaki araia ma raia ni kabane ao ibukin karekean aia bwai n reirei ke raa Tia Babaire.

Ane I taku bwa te concern are e *raise* naba ane bukina bwa ngkai ai n te aonnaba n taai aikai ao ataei n taai aikai a kabongana ibukin te reirei ao ngaia ane e reke kanga te aekaki tobwakia n te itera ane are ana kona n access ana kona n aki kabaeaki bw ana kona e na aki reke te kariaia ae ana karekea te kariaia bwa ana kona ni katauaki bwa ana karaoi aia kakaei iaon riki aia reirei Tia Babaire.

Eang ni kaineti ma aron kawakan te Tua aio Tia Babaire n te administration Tia Babaire ao eang n aron ae kam bon ataia te Digital Transformation office e mena iaan ana *overside* te Tia koroboki ngaia are e tararuai Tia Babaire ane ngkai are bon ngaia ae na anga te mwaka nakon te rabwata aio ao ngaia are e na kawenei aron te mwaka. Are iai babaire ake a kaweneaki n te aobiti Tia Babaire. I taku bwa kam bon kakoaua are n te tai aei iai te move are a tia ni karaoaki nakon tenan ITs ni kabane a tia ni move nakon te section aei Tia Babaire are ngaia a *strengthen* te itera aio Tia Babaire. Ao ane ngaia bukina I taku bwa e na rang tobwa aron taben te itera aio.

E kabaeaki naba te DTO Tia Babaire bwa e kaotinakoa ana ribooti ke te Director e na kaotinakoa ana ribooti iaon te itera aio Tia Babaire are e na katokaki iaon te website ao kangaanga ma raa ni kabane ake a bane noraki riaon waakinan aio ana bane n teretere iaon te ribooti are e na katokaki ngkane Tia Babaire.

Ao n aron ae taekinna iai naba katuua akana a bon mwaneweaki Tia Babaire tao e koaua tao iai taabo aika nang kabubura ao ngaia tao $20,000 tao ae ti taraia moa n te tai aei. Eang kanga iai comment aika reke aika I kataia n rawerawei Tia Babaire ao e rangi ni mwaiti ao e rang korakora ma N na kataia ni toana teuana imwin teuana Tia Babaire.

Ao ibukin te ongora ao iai ngkai ana karikirake au tabo ni mwakuri are waaki ngkai ae mwanenaki mai iroun te Bank n te aonnaba ke te World Bank are ngaia e na uarokoi systems ma aia konabwai ara koraki ibukin kamanoan rongorongoia te botannaomata. Aio kanga ni boutoka are why te DTO, e waaki ni 2022 ao e na toki ni 2027 ao te kantaninga bwa ana bane aroia ara taan rabakau ni kona ni kamanoi rongorongoia te botannaomata iaon systems ao ni kona naba ni boutoka te rabakau nakoia rabwata ake ti aki rabawatan te Tautaeka ni uarokoia ni uarokoa aia konabwai ni kamanoi rongorongoia aomata.

Ane te bae e waakinaki ngkai n au botaki ni mwakuri n aron are I a tia n taekinna n are waakinna te Tautaeka ao ae mwanenaki iroun te World Bank.

Ao ni kaineti ma te babaronga iaon complains ke tao tenan tangitang ao tabeua riki raraoma n aron tao te breach notification are mwaneweaki ao ti na uringnga bwa are iai naba regulations ake ana manga mwemwe man te Tua aio ni kona ni katei procedures ma process are ana kona ni bwarabwara raoi aron waaki ma anga ni kamanomano ni ikotaki naba ma kainibaire bwa antai ae na butimwaea te complains n aron are e mwaneweaki ao kam a tia ni mwaneweia. Aikai ana bane n tobwaki ian te regulations n te Tua aio ao eti ae iai ngkanne rongorongo tabeua akana aikana kan kamataataki raoi tao are apply nakea ke ti iaon Kiribati te Tua aio. Ma ngkana ko nora section 5 Tia Babaire ngkana kam bon wareware n te Tua aio te application aei ao e bon teretere bwa *within Kiribati or outside Kiribati if the processing are relate to the offering of food or services or the monitoring of behavior of data subject in Kiribati.*

E nang teretere ane aron ana application te Tua aio Tia Babaire ao

au kantaninga e mataata ngkane anne e taekinaki bwa tera aron n te social media Tia Babaire eang I taku bwa kam bon noria ae iai naba n are tera tenan exemptions aikana aika aki kabaeaki ian te section 6. Iai taabo aika aki kabaeaki ao teuana are baike tenan tao te Facebook tenan raa ni kabane I taku bwa akea te baebae n anne bwa iai aika **relational** ane n section 6 ao 1 ao a bon katereterea bwa aio e aki apply te process aio nakon tenan **regulational** or **household deficit** aikai itera aika ngkana ko nora te Tua aio e bon teretere raoi te application aei ao antai aika kabaeaki iai.

Ngaia are te social media n aron ae taekinaki ane are e bon nakoim anne ngkana ko bon kan katoka rongorongom bon nakoim anne iaon te social media e bon nakoim ane. Ma e ti kakawaki bwa ko na aki katoka rongorongon am Bank Account ke tao am raa n taabo ake e aki katanaki iai am raa are aki covered ian te Tua aio, tokina ko kangai ao e a hack naki naba ke e anaki naba rongorongon ane Tia Babaire. Ao e koaua Tia Babaire au kantaninga I kataia ni karekei ami raa ami concerns ake ngke kam raise iai are kangai bwa ngkana e bua rongorongom iai tobwana n te Tua aio, ao iai tobwakina ane ane kanga bon taben te Data Controller bwa e na riai ni kawakina rongorongom are ngke e tia n reke rongorongom irouna ngaia e na riai ni kawakinaki te rongorongo aio Tia Babaire ane ae iai katabeana ane ae na riai ni aki bua rongorongom mai irouia nake ana kabua rongorongom.

Ma ane I taku bwa e kona n reke bwa antai ae kabua rongorongom ngkana arona bwa iai ae kabua rongorongom ane I taku bwa n te Tua aio e teretere bwa antai ae kona n okiraki ngkana arona bwa e bua rongorongom ao e na kakaeaki ke tao ane kanga norana ae I ataia n aron ae reke irou.

Ao e koaua Tia Babaire I nang karabwarabwa n te maroro Tia Babaire iaon te Tua aio ngkai e taraki bwa kanga te way forward ao e koaua e bon ae ti bon riai ni karaoa aio ian ae rikirake te rabakau n taai aikai Tia Babaire ni kabonganakin rabakau aika boou ao e rangi ni mwaiti te karabwarabwa nakon riki tao nakon au itera ngkai I a kaoka te kaitau nakoia Taan Mwakuri. I taku bwa bon aikai bon aia konabwai ara Taan Mwakuri ao I a rangi n kukurei n taekinna bwa eti ngkana ti bon tara Kiribati n te Tua aio bon tibwa ngaia ae comprehensive raoi ana Tua iaon te Personal Data Tia Babaire irarikin Australia ma New Zealand ai bon tibwa ngaia ngkane ae nang comprehensive te Tua aio Tia Babaire ane teuana te achievement irouia kain Kiribati riki ara Taan Rabakau iaon ake a karaoa te Tua aio.

I karabwaia kain au aobiti n aron barongan aio ma kain te Tia Kaeti Tua are ngaia are baronga karaoan te Tua aio ao riki norana bwa e a bon riai taina ngkai n te tai aei. I karabwai maroro ni kabane ake kam a tia n tabeki I ataia bwa e a rangi n abwabwaki te maroro iai ma au kantaninga bwa ni kauouan warekana e na rangi n tamaroa ao ti na kona riki n rangi ni go to the detail n aron are ti a tia noria te principle ngkai ae ti maroroakinna e a tia n reke ami maroro ni kabane iroura ao ti kaoki ngkami n are kauouan warekana ma tenan details are ti taku bwa ti na kona riki ni kabwaranakoi riki nakoimi ngkana bon ane tain raoi kometenakina are ti na kabwarabwara raoi te Tua aio nakoimi kain riki Taan Tei aika kam karineaki.

Ngaia are man au kakaitau ane riki nakoia au Taan Mwakuri kam rarabwa e rang bubura ami katauraoi e rangi n bubura ngai ngkai I a kona ni wareka te Tua aei aikai e a nang bubura te bwai ae I kona naba ni kometenna n te bong aei ma are te mauri bwa te tautau bwa are I a kona ni kaekai ngkami n tenan sections ake I a tia n anga man au botaki ni mwakuri. Ma e rabwa I a taua nakon te tai ae na roko ma e koaua ae iai comment ae kam a tia n anganira ane akea au raraoma bwa a tia ni bane n rawei au Taan Mwakuri ao ti na manga okiri ngkami nakon te tai ae na roko ma kometenakin ara Biira nakon angana ae ti taku bwa e na rangi n tamaroa ao e na mataata riki nakoimi ara taan ongora.

E koaua iai tao te concern are e uotia te Tia Tei mai Beru are tao n arana are bibitaki ma tera eang tao N na kona kanga irou ane bon iai te Tua are e na kona n tabe ma te itera ane ngkana arona bwa iai kauntaba n tenan rongorongo n aron ae tao rongorongom ngai I a taneiai n ae I ataia. Iai te bwai ae aranaki bwa te Statutory Declaration are ngkana ko na kaeta te rongorongo ao ko na riai ni karaoa te bwai ae te Statutory Declaration are ko na nakon n te mena ao e na karaoaki ngai arau bon arei ao ko karakina arom bwa e kanga n reke te bitaki arei. E kanga n reke te bitaki are bitaki aram arei e kanga n reke ae na kakoro aram are arei ao e kaokoro aram arei e a kaokoro aram arei ao ane ae ti kakaraoia ian te Tua.

Iai naba te Tua ae ti tuangaki kawaira ni kaeti baikane bwa ti na kaeta te information ane ao ane ae ti taneiai ni karaoia, ngaia are I taku bwa iai Tua akana a tobwa te itera ane ma n te Tua aio I a tia ni kawenei imatami aio bon ti bukin kamanoakia kamanoakin tenan Personal Data irouia ara botannaomata Tia Babaire ao man

taeka tabeua akanne kam rarabwa n ami boutoka au kantaninga bwa ti na manga kaitibo nakon te auti ae na roko ni kauouan warekana ao au kantaninga bwa e na rangi ni bebete riki aron kauouan warekan bwa are a tia n reke irouia au Taan Mwakuri aron ami raraoma ao tao ti na oki ma kabwarabwarana nakon te tai ae na roko, ko rabwa Tia Babaire I a bubuti moa warekan te Biira aio e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao e a tia n tabeka ana kaoti Te Minita ane imatami bwa te Biira ibukin Kamanoan rongorongoia te botannaomata 2025 e na warekaki te moan tai.

Ake a nano iai ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki, ao e nakoia ake a nano iai.

Ti a nako ngkane nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Te Kaoti ibukin te bwara

Tibiika: Te Minita are ko mwiokoaki n Te bong aio I kanakoa nakoim te tai aei.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao ian katabeau n te ota bebwa ao I a bubuti bwa e a bwaranakoa moa te auti n te bong aei ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao ngkai e a tia n tabekaki te kaoti ibukin te bwara ao irarikina e a bon bane naba kanoan ara ota bebwa ane pink ao I a kabwara te auti ma ngkai ni karokoa manga te aoa nakon te ingabong ao e a bwara te auti.

Border Disconvention43020
Regulational60121
household deficit 60124

Te Tataro.

KATANOATA MAIROUN TE TIBIIKA

Tibiika: I a rimoa n anga te bwana ni kamauri nakoimi kain ara Maneaba ni Maungatabu e moa mairoun te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, Taan tei, te Leader n te Kaitara. Taan tei ni kabane aika kam a roko te ingabong aio.

Iai te kauring teutana. Te moan kauring; bon te bubuti nakoia kambwana ake kanga a tuai n nikiri aia akaunti iaan ara Tua are iaan te SOE Act. A tuai nikiri aia akaunti nakon te Oteta Tienera. Ao aikai kambwana aikai:

i) Bwebweriki Net Ltd ibukin 2024. Broadcasting and Publication Authority ibukin 2024. Te Kiribati provident fund ibukin 20204. Public Utilities Board 2024. Te Kiribati Green Energy Solar Company ibukin 2024. Te Kiribati Land Transport Authority ibukin 2024. Te Kiribati Oil Industry Ltd ibukin 2024. Te Airport Kiribati Authority ibukin 2024. Te Kiribati Housing Corporation ibukin 2023 nakon 2024. Te Kiribati Tourism Authority of Kiribati ibukin 2022 nakon 2024. Ao te Kiribati Coconut Environments Ltd ibukin 2024. Akanne kambwana aike kam a butiaki bwa kam a moantai ni karokoi ami akaunti iroun te Oteta Tienera.

ii) Ao ngkanne riki te katanoata riki teuana ae e uarereke, N nati kauringkami riki Taan tei n ami titiraki. N na buti ngkami bwa kam na bon kanakoi ami titiraki ao ngkana iai kanga kamatatan ami titiraki kanakoa teutana, ao kam a kanakoi naba ami titiraki. Bwa are e aonga naba n ae e butimwaka ara mena ao e aonga n ae ti ira naba kanoan ara Rules are ti na bon karaoa te titiraki n tain te titiraki. Tiaki tao ma te statement ke tao te debates ke tao riki ae kam na kanakoa bwa are bon ti te titiraki. Ngaia ae I a bubuti ngkami Taan tei ao I a butia naba Minitita, are ngkana kam kaeka te titiraki. Tera ngke kam bon kaeka naba te titiraki n aron are kam a bon bakarerea naba te titiraki are e bakarerei ngkami ao kam a bon kaeka naba bwa e aonga n are e

nakoraoi naba ami kakaeka.

I a bubuti n anne. I kabwara au bure ngkana arona bwa a na uruaki teutana ami iango are kam a tia n iangoia. Ao ti a waaki nakon ara bwai ngkanne are imwina.

Ao I nora am taura te Tia tei temanna ae ko karineaki mai Tarawa Teinainano.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ni butimwaean au kani point of order n te ingabong aei ae ko karineaki. Ma I ti kan point of order iaon teutana kanga ni kaetan te taeka are aongkoa e aki national au *statement* are ngkoananoa. E bon *national,* kaitiakana bwa a na ongo kain Kiribati ao riki kain abara ae Tarawa Teinainano bwa are bon taekan te mwane ni kara.

Ao te Tia babaire N na reitia nako ngkana ko kukurei te Tia babaire taiaoika.

N raoiroin te ingabong aei te Tibiika ae ko karineaki ao ko anganai naba te floor taiaoka.

Ao I a reitai ma tariu ae Hon. Birimwaka Tekanene ao mwanera ae Hon. Ruth Cross Kwansing ae te Minitita n te MWYASA, ao ti a kaai n tabeka ana inga ma ana kamauri ara Botaki n Unimwane ae Tokatarawa abara ae kinaki bwa te aba n Tobwa; Tarawa Teinainano ni moa mairoun te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara, Taan tei n ara Maneaba aio ao ai taan ongora. N ana tangira, n arana ao n ana iraorao te Tamnei ae raoiroi ao kam na bane ni mauri!

Te Tibiika ae ko karineaki, ni karekaren angin mwaitoron nnein te moa n ingabong n te bong aei, ao I a bubutiko te Tibiika ma te Maneaba aio; katauai taiaoka bwa I a buta au titiraki ae akea taekana iaon ara Ota bebwa ae kaineti taekana ma tuan waakin bowin ara Maneaba aio ae 31.

Man taeka akanne Tibiika, ao I a butia ao ara bau n taainako, te Maurir, te Raoi ao te Tabomoa ae ramwaneaki n ana tobwa Tinara ao Tinana ae Nei Maria. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Taiboranakin taian beebwa mairoun te Tia babaire n te Public Account Committee. Ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata iaon ana akaunti te Kiribati Insurance Corporation are e a tia n otetanaki ibukin te ririki

2012 nakon 2020, Bebwa No. 01/25.

Ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata iaon ana akaunti te Air Kiribati Ltd are e a tia n otetanaki ibukin te ririki 2014 nakon 2022. Bebwa No. 02/25.

Ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata iaon ana akaunti te Kiribati Housing Corporation are e a tia n otetanaki ibukin te ririki 2019 nakon 2022. Bebwa No. 03/25. Ribooti aikanne ngaai aika iaon te Taibora ngkai.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ti a nako ngkanne nakon ara titiraki. Ao te moan titiraki are wene imatara n te ingabong aio, bon te titiraki ae nambwana 51 are e na tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang ae Hon. Lavinia Teatao Teem. I a butiko te Tia tei.

KAAKEAN TE VAT NAKOIA ARO AKE A OTANI AIA BWAI MAI TINANIKU

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ko rabwa te Tibiika ao I a kukurei n tabeka au titiraki iaon te Ota bebwa ae nambwana 51 ae kangai taekana. *Ti na butia te Tautaeka bwa e kona ni kaakea te Vat nakoia Aaro ake a otani aia bwai mai tinaniku?* E rabwa te Tibiika.

E na kaekaki am titiraki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minitita naba ibukin te Botaki ni mwane ao babairean Karikirake ae Hon. Dr. Teuea Toatu. Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao imwain ae I waaki ao tao bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane ngkai ai tibwa te tai ni moa n taetae aio man tamaroan ao kakukurein te ingabong aio. Kam na bane ni mauri!

E rabwa ana titiraki temanna raou n Tia tei mai Abaiang temanna ae karineaki ao aio kaekana. *I kani kaongoa te Tia tei ae rine temanna mai Abaiang bwa ni kaineti ma tuan te VAT ao Aaro a ti kabwaka iteran te VAT iaon boon bwaai ni kateitei ake a kaoi n irekereke ma katean te Umwantabu. E rabwa.*

Tibiika: Te Tia tei are am titiraki te titiraki buokan am titiraki te moantai.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ao e rabwa te Tibiika ao I a karabwa riki te Kauoman ni Beretitenti n ana kaeka nakon au titiraki aio are bon raou naba n Tia tei man ara abamwakoro ae Abaiang.

Ao Tibiika, ti ataia ae ngkai e ti anganaki te Aro 50% discount. Ma au titiraki ikai, I bubuti bwa e kona te Tautaeka ni bon kaakea te Vat nakoi ara Aaro ngkana a kaoi aia bwai mai tinaniku. Bwa ti ataia bwa Aaro a kaoi aia bwai, tiaki te naan bitineti are a na manga kabo nakoi aia bwai ni manga karekei aia raka iai.

Ao ti noria ngkai iaon ara abamwakoro ae Abaiang bwa e rawata aron te karikirake iaon katean te Umwantabu ao te naan Maneaba riki n te naan Aaro n ara kawa aika kakaokoro.

Ngaia are I a butia riki te Tautaeka bwa e kona n nora riain aio ni bon kaakea te Vat iaon aikai. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika Ko rabwa te Tia tei ao e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua tao anne tao bon manga te bitaki ae na rinanoia au tabo n mwakuri n reitaki ma te Kabineti, bwa tao e koaua bwa ngkana tao iai riaina bwa e nang bon kakeaki te Vat nakoia Aaro. Ao tao anne e na karauaki raoi ni kamatebwaiaki bwa are iai tabeua baika a na taraki n aekakin ae teuana. E eti ao I kakoaua ae e taekinna raou n Tia tei ae tabeka te titiraki aio bwa taian Aaro kanga bon tiaki taian rabwata aika a mwakuri iaon tao karekean aia raka ma a bon karekei bwaai aikanne ibukin katean aia Umwantabu.

Ao I taku bwa e nang angaraoi anne ngke arona bwa tao a bon order naba direct ma tao e koaua ma kanga ti bon ataia kanga bon angina a na bon bae n order iroun te Importer ae te local ao te importer ngkanne e na manga kamenaki ngkanne.

Ma are te tai are e order iai te local importer anne ngkanne kanga e a bon menaki naba bwa te commercial anne. Bwa are aki order direct.

Ngke arona bwa te Katorika e a bon order nakon te supplier tao i Aotiteria direct, tao e nang mataata anne. Ma ngkana arona bwa e na through the third party ae bon te local supplier ao ngkanne anne e kona n cause taian raa

Ma I taku bwa n aron ae I taekinna bwa I taku bwa te iango ae e rangi n tamaroa ae e na rinanona ara Tautaeka aio n aron tarakina bwa ngkana e na riai ae e nang bon kakeaki te Vat ao tao anne naba ae e riai. Ma n aron ae I taekinna, tao e na kamatebwaiakaki raoi ao e na manga karauaki ni karaoaki.

Ao ngkana e koaua bwa ngkana e riai bwa ti na karaoia, ao tao e nang bon bitaki tao te Tua ke tao te

regulation are e kaineti ma aron karaoan te Vat aei.

Ao tao ti na aki mwaninga bwa are irarikin aikanne e bon rangi n rawata ana ibuobuoki te Tautaeka nakon taian Aro. Ti angania aia leave grant, ti angania te Church grant, ti angania riki aia raa. Ti kabwaka booia aia tia reirei. Are I taku bwa e bon rangi n mwaiti kurikuri te Tautaeka aio ana boutoka nakon taian Aro. Ngaia anne ngkanne.

Ao e koaua ngkana e manga tangiraki aio, tao te bwai ngkanne teuana ae ti na manga bon karaua n rinanoia. E rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, I anganiko te tia tabeka te titiraki am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ao e rabwa Tibiika ao e rabwa te Kauoman n ana kaeka are bon raou naba n Tia tei temanna mai Abaiang. Ao e koaua tao n ae e taekinna n ana kabwarabwara bwa a rawata buokaia Aro.

Ma n te tai aei, ti bubuti bwa bon ara botannaomata are ngaia are a karaoa taian karikirake ibukin buokan katean aia Umwantabu ma tao aia Maneaba ni kaawa aika kakaokoro.

Ngaia are N na butia riki te Tautaeka bwa e kona n rinanoa aio ngkana e riai man ana itera, bwa aio teuana naba te anga ae ti na kona iai ni buokia ara botannaomata.

Ao ti karabwa te Tautaeka bwa eti e rawata ana buoka nakoia Aro ma bon tokin te tai ao angia ara botannaomata bon ngaia are a karaoa te karikirake ibukin aia kaawa teuana ma teuana ibukin aia Umwantabu ao tao ti a karekerekea naba ma aia Maneaba. Ao e rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e nakoim te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki manga buokan te titiraki ao are I a bon tia ni kamatata te Tibiika are eng ti kukurei n tauraoi ni manga kamatebwaia aron te bitaki ngkana arona bwa e nang bon akea man 50% nakon te akea (0). Ao anne ae e na kamatebwaiakaki. Ao I taku bwa anne n aron ae I taku bwa e bon mataata nakon te Tia tei ae karineaki ae ti tauraoi n rinanon te mena aio.

Are ngkai I ti taekina aio are iai moa ngkai ae anganaki ae 50% kerikakina. Are ngkana boon aia bwai bwa $100.00 ke tao te $10,000 are a import te total value are ngkanne te Vat ngkanne e a ti anganaki naba ti $5,000.00. Ao anne ngkanne ae ti karaoia ao I

taku bwa te ibuobuoki ae e nang bubura naba anne.

Ma are e koaua bwa ti bon nora aroia Aro bwa are bon rabwata aika a rangi n kakawaki, bon angatain te Tautaeka. Bon ngaia naba aika a uota te Amo n uataboa te Amo ae e uotia te Tautaeka n te Kaireirei. Reireinakia ara ataei ngaia are ti noori itera akanne ae ti riai ni karaoia.

Ae I taku bwa anne ae na manga taraia te Tautaeka aio bwa ti na kamatebwaia riki. Bwa are ngkana e koaua bwa ti nang bon kakea te Vat ma are I taku bwa iai moa kamatebwai aika a na karaoaki ao tera aron kawaina aika a na riai. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, kabanean buokan am titiraki te Tia tei. N na anganiko.

Hon. Lavinia Teatao Teem: E rabwa riki te Kauoman ni Beretitenti n ana kaeka ao I bubuti bwa e kona n ae waekoa n rinanoaki te bubuti aio bwa tao e bon kakoaua naba te Kauoman ae raou n Tia tei mai Abaiang. Bwa iaon Abaiang ngkai, e rangi n rawata te karikirake ibukin katean te Umwantabu ao te naan Maneaba.

Ngaia are I a kawenea ma te kaoriori bwa tera ngke e kona ni waekoa n rinanoa aio bwa e aonga naba n waekoa n reke buokaia ara botannaomata. Ao e rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Kauoman n ana kaeka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan riki te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Te Tibiika ao are I taku arei, ke e katikua nakoira bwa ti a mwakuriia. Ao ngkana arona bwa arona bwa e na bitaki te Tua ao tao e na bon maan teutana bwa are nanona e na manga taninga te Auti n tei ae na roko. Ma ngkana ti te *regulation*, e baiti ngkanne. Ma katikua nakoiu bwa ti a mwakuria. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, ao e a bon bane buokan te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are ngkanne are imwina.

Te titiraki are imwina nambwana 49, ao e na tabekaki mairoun te Tia tei mai Teraina ae karineaki; Hon. Bautaake Beia. Te Tia tei.

KAINANOAKIN KARAOAN AIA NATIONAL ID KAIN TERAINA

Hon. Bautaake Beia: Ao e rabwa te Tibiika ae ko rine. Imwain ae N na waakina au titiraki n te tai aio. I a bon reita te bwana ni kamauri nakon te Beretitenti ma ana Minitita ao bon kain te Kaitara ao bon ngaira

ma te Tibiika. Ao n raonaki n reitai ma kain au abamwakoro ae Teraina. Kam na mauri n te ingabong aei. Ao e rabwa.

Ngkanne au titiraki n te tai aio 49 ao aio taekana. *I a bon tabeka te bubuti nakon te Minitita ae rine man MOJ are tabena karaoakin te National ID, bwa ai tera ngke a uringa ao ni kamatebwaia aron kawaran Teraina bwa teuana te aba ae e tionako ao ti a bubuti ibukin karaoakin aia National ID.* E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaeka am titiraki aio te Minitita n te Botaki ni Mwakuri ibukin teTua ae Hon. Martin Moreti.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia babaire ao I a karabwa riki te Tia tei mai Teraina ae karineaki ao aio ana kaeka te Tautaeka.

Ngkai e tuai moa kawaraki Teraina ao aba naba ake tabeua ao I kukurei n taekinna ngkana iai ana aomata ke aomata ake a rangi n kainanoa aia Id card, ao a kona n reitaki ma aia Kiraka are e na kona n reitaki nakon ara aobiti ibukin bwaai ake a kainanoaki ibukin karaoan aia Id cards. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei.

Hon. Bautaake Beia: Ao e rabwa te Tibiika ae ko rine ao I a karabwa riki te Minitita n te MOJ n ana kaeka. Ao I taku bwa e a bon rau naba nanora n ana kaeka te Minitita bwa e a bon katerea naba aron karaoakin te *National ID* ti a kona n reitaki ma te Kauntira. Ao I taku bwa e a kona ni buoka ara abamwakoro mai Teraina.

Ti ataia bwa e rangi n mwaiti te kanganga ibukin te National Id ngkana a roko i Kiritimati. e aki kona ni buokaki aia kanganga iaon aia payment bwa are te Finance e tangira naba te national id ngaia are e a bon babae naba te teremo. A kona ae 6 namwakaina a tibwa buokaki kain ara abamwakoro. Ngaia ae ti a rangi n karabwa bwa ti a kona ni mwakuria te National Id rinanon ara Kauntira. E rabwa te Minitita ao I taku bwa e a kaekaki au marooro n te tai aio. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Minitita iai kaekan anne iroum.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tibiika ao kai tao e rabwa te Tia tei ae karineaki bwa I taku bwa e a mataata naba.

Ao tao aio e a bon tieuataake naba ngkanne te ibuobuoki nakoia abamwakoro ake tao a irekereke naba ma te kanganga aio, moara riki aba ake a bon tuai roko irouia karaoan e Id. Ngkana e ibuobuoki anne te Tia babaire ao e bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkai ti tebo bwa e a bon rau nanon te Tia tei are ana titiraki te titiraki. Ti a nako ngkanne nakon te titiraki are imwina.

Ko na buoka te titiraki te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitau ngkai I kona n anganaki au tai ni buoka naba ana titiraki te Tia tei mai Teraina ae karineaki.

Ao tao ibukin ngaira kainanoia ara botannaomata I taku bwa aei naba ae e rangi n maan naba aia tai n okiokira ana tabo ni mwakuri te Minitita ae karineaki.

Ao ngkanne kain Abemama e a tia n roko kain ana tiim te Minitita n te tai are a karaoaki iai iaon abamwakoro. A tia ni bane n reke rongorongoia ao tamneia ma te kanganga bwa a tuai n reke ke n anganaki aia Id card. Ao anne ngkanne manga te bubuti ngkana arona bwa e na kona ni manga tarai te Minitita bwa a nang manga rinanon mwin aikai bwa e aoria n ae e kona ni bane n reke aia id card naba kain ara abamwakoro are a bon tia ni bane rongorongoia inanon bain te tabo ni mwakuri. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara, te Minitita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao e rabwa buokan te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki temanna mai Abemama are bon te Leader n te Kaitara. Ao e koaua I taku bwa tiaki ti Abemama ma I taku bwa e bon rawata naba abamwakoro ake a tia ni kawaraki ma a tuai naba ngkai n reke aia Id inanon baia.

Ngaia are kanga teuana te kantaninga are ngkana bon iai te aomata are e nang kainanoa ana Id ibukin kainanoan tao tera ae e na karekea. I taku bwa ti kaunga are e a kona naba tao n reitaki nakon ana Tia tei ke ana Kiraka, ti a kona naba ni karaoia n te tai ae rangi n waekoa bwa e aonga n reke naba buokana ao n tobwa ana kanganga ane e kainanoia n te tai aio.

Ngkana e ibuobuoki anne nakoim te Tia tei.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkai taran ae e a bane kanoan te titiraki aio, ti nang nakon ngkanne nakon are imwina.

Te titiraki are imwina nambwana 55 iaon ara Ota bebwa ao e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae are karineaki mai Kiritimati ao Kanton ae Hon. Teribwa Taabe. Te Tia tei.

RINANOAKIN KATAMAROAN RIKI BWAKAMWANE AKE KANOAN ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA BWA A NA AKI RIMWI N TAIA

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tibiika. Ao imwain ae I waaki, ao ai bon te bwana ni kamauri nakoira ake a reke rokora inanon te tai aio ni ikotaki ma ake a ongora te *live stream.*

Mani bwanaia kain Kiritimati ae mangori ao kam na bane ni mauri!

I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 55 iaon te Ota bebwa ae e kangai taekana. *Te bubuti nakon te Minitita are tabena bwa e kona n rinanoaki bwakamwane ake kanoan ana Motinnano te Tautaeka n aron aia mwane kaar, te SFU, te leave grant, ao mwanen te takataka bwa a na bwaka iaon taia ao n aki manga rimwi?*

Tibiika: E na kaekaki am titiraki aio iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minitita naba ibukin Mwakuri ibukin te Botaki ni mwane ao Babaire ni Karikirake ae Hon. Dr. Teuea Toatu. Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa te Tibiika ae karineaki. Ao e rabwa ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati ao aio kaekana. *I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae rine mai Kiritimati bwa iai mwakuri ni katamaroa aika a wakinaki ngkai ibukin bwakamwane n irekereke ma Motinnano aika mwaneweaki.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei moantai te Tia tei ae ko karineaki mai Kiritimati.

Hon. Teribwa Taabe: E rarabwa kaekan te titiraki ao buokan te titiraki. E koaua bwa n taai aika nako ao iai katamaroa aika a karaoaki teuana mai ibuakoia katamaroan te system ae e aranaki bwa te ETHMIS. Ao e ngae ngke e tia ni karaoaki te katamaroa aio te Tia babaire ao kanga e bon teimatoa naba n iai kanganga n aron bwakamwane.

I kona ni bubutia te Kauoman are bon te Minitita naba n te mwane bwa taian raa riki katamaroa aika a wakinaki inanon te tai aio aika a na kona ni katamaroa aron riki bwakamwane aikai?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki buokan te titiraki, ao tao I bon ti kan *draw* am *attention* te Tibiika ae karineaki nakon Rule 31:1A, bwa kanga taran te titiraki aio kanga e

bon rangi n milty e rangi n rawata mwangangana nako.

Ma iaan te Tua anne ao kanga bon ti teuana te subject naba ae e na kaeaki.

Ngaia are I aki ataia ngkana N na kaeka ke tao ti nang bon anga *only general response*. Bwa are ngkana ti taekina te mwane ni mwauku, te mwane ni kara, te takataka, te mwane n aki mwakuri ke tera riki.

I taku bwa anne e bon rangi n tabangaki nako ngaia are ngkana e raoiroi iroun te Tibiika tao N na bon limit au kakaeka ngkanne ma ngkai. I a bubutiko ngkana e raoiroi iroum anne. N na kaokia moa nakoim te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao I taku bwa n aron ara practice ao ko a ti kona naba ni marooro iaon teuana te subject man te titiraki anne are e tabekia te Tia tei.

Nanona ko a ti katikui ake tabeua ao ko concentrate naba iaon are teuana ane e na tabekia te Tia tei.

Te Tia tei kanakoa tera am titiraki ane ko rangi n kainanoia riki ibuakon kanoan am titiraki anne. I a butiko te Tia tei.

Hon. Teribwa Taabe: E rarabwa te Tibiika bwa au titiraki I taku bwa e rangi n bebete bwa taian raa katamaroa. Iai katamaroa riki aika a karaoaki ibukin kabirimwakan riki te kabwaka mwane. Kanga tao ti anne au titiraki irarikin te ethmis are e a bon tia ni wakinaki ma iai katamaroa riki aika a karaoaki n aron otau n taeka. Ao iai katamaroa aika wakinaki.

Ngai ngkanne au titiraki e kangai; ao taian raa riki katamaroa akanne. Iai riki katamaroa irarikin are te *system?*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Kauoman iai kaekan anne taiaoka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ao e rabwa. E koaua bwa tao e a aki rangi n rababaua nako riki ma e koaua ngkana e taetae te **ifthmis ao** I taku bwa ifthmis n taina aikai e a bon nakoraoi.

Ma e koaua n tabetai ti aki kona n noori itera n aekakin tao matematen te *power* ke tao tera riki.

Akanne ngkanne aika a na bon riaon ara konaa. Ma tao kam na uringa bwa n te wiki ae nako ao iai kanga ara *open day* are e boaki n te Bairiki are a bane n roko taian *divisions* ni kabane. Ao teuana mai ibuakona te ifthmis ao ti kantaningaia Taan tei bwa a na reke aia tai. Bwa are ngai I bon rangi n kaungaia ngkoa bwa a na roko n te tai arei bwa are I ataia bwa are e

nang bon kaotaki raoi bwa e kanga ni kamwakuraki te *system* aio ao e reke raoi aia tai n titiraki bwa tera raoi ae e bon bae.

Ma are ngkai kanga e bon raoiroi te *system* aio bwa are ko kona n drag bwaai ni kabane bwa e bae te bae iaa, bwa are iai kanga te work flow are e na bon oti are ni kabane taian *accounting senior officer ake* iai irouia n te naan *Ministries* a bane ni monitor ni kabane mairoun te Treasury ke tao mairoun te Tia Koroboki n te *Finance.*

Are ngkana e kakaeaki te work flow bwa e bae iaa, ao e a bon kibaraki naba.

Ngaia are I taku bwa e tamaroa ma ngaia tao e koaua bwa ngkana iai riki taian katamaroa aika a na karaoaki, tao bon teuana kaungakia ara taani mwakuri bwa a na bon kataia n aki tekateka iaon te baere e roko irouia. Ao anne teuana ae ti kataia ni karaoia.

Iai te *training* naba ngkai ae karaoaki ae irouia taian Akauntanti tiaki ti iaon Tarawa ma iaon aba ao e na karaoaki naba i Kiritimati. Anne ngkai teuana te mena ae ti waakinna, ma *otherwise* te *system* irou ao tao a bon kakoaua naba raou ni Minitita ake a ira te bong arei e a bon nakoraoi.

Ao ngaia ae e a bon rangi n karako ngkai kanga taian ngurengure, ai tiaki aekakina ngkekei.

Ngaia are I taku bwa te *system* e a bon rangi n nikoraoi ma e koaua tao e na riai n iai riki te katamaroa. Ma n aron ae I taekinna, iai bwaai tabeua ake a bon riaon ara konaa. N aekakin matematen te *power*, te *internet.* Akanne ngkanne aika a na kona n rota butin te waaki.

Ma n aron ae I taekinna, e a waaki ngkai te *system*. Iai te *training* ke tao te *capacity development ke* ara *building* ane e karaoaki iaona n ae e a tia ni waakinaki inanon taian *Ministries*. Ao tao iaoni kawaina naba ngkana arona bwa e rinanon ae kanga ti kantaningaia inanon te ririki ao e na riai n *roll out* nakon te *outer islands.* Ngkana e na ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Teribwa Taabe: E rarabwa kaekan te titiraki ao e rarabwa bwa ngaia ti ataia bwa ngaia *in progress* te katamaroa.

Ma n taai tabetai te Tia babaire ao te bwakamwane e a manga bon reke n aki mwakuri raoia taani mwakuri.

E kona roko te DW tao n te Kauntira ke tao n te Linnix ao aikoa

kabwaka te kabwaka mwane. E kona nora riain te Tautaeka aio bwa te koraki ake iai rekerekeia ma kabwakamwane aikai ao aki karaoi tabeia, a na kona ni katuaeaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua bwa anne te bwai teuana ae I aki toki kanga ni marooroakinna ma au Tia Koroboki ao te Accountant General ae e na bon riai n taraki. Bwa ngkana arona bwa iai taian bwakamwane aika a na karaoaki, ao a na bon riai ni karaoaki n taina. Bwa are kanga ti aki tangira te aekaki n raa, tao e koaua are n tabetai are bon iai te waaki teuana are e roko te bwai teuana ao aki karaoia.

Ma e eti ane taekinna te Tia tei ae karineaki temanna mai Kiritimati, bwa ngkana arona bwa tao ai bon te mwakuri n taningaroti ke tao ai bon te mwakuri n raa, e na riai n discipline te aomata anne.

Ao ti a bon tia naba n taetae nakoia angina te naan Kiraka n taian *Island Councils* ao bon moamoa riki taan tia mwane a mena iaara. Ao ti bon tuangia ae ti bon *monitor them man te Headquarters'.*

Ao ngkana arona bwa n aekakin tangitang aika a nang bati, ao iai te discipline ane e na karaoaki. Ma e koaua bwa are n tabetai tao bon iai naba bukina ngke e delay aki kanoaki kanoan DW ao n tabetai a manga kangai; bwa tao e bane te bwai arei ao tera. Ma e eti are e taekinna, katikua anne nakoira bwa ti a bon raa.

Ma aikai ti a tia n waakin bwaai aikai are ngkana iai te aki mwakuri raoi, ao ti a kataia ni kibaria ni kakaea angana ni karekea te baere te *disciplinary action* nakon te aomata are e aki karaoia arei.

Ma e rabwa. Ao tao imwain ae I tekateka e kakawaki naba kanga bon te ibuobuoki mai irouia ara botannaomata ao e a moamoa riki tao mai Kiritimati ao n ara abamwakoro ao tao bon iaon naba Tarawa.

Ko bon noria bwa e a bon ai bon aei e aki karaoaki te mwakuri ae raoiroi, ao a na aki tabwara n ribooti tao nakoiu ke nakon te Tia Koroboki bwa ti a kona ngkanne n ata anne ao ti kona ni karaoa te bae ti riai nakon te aomata ane e a bon aki karaoa ana mwakuri raoi. E rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, te Tia tei kabanean buokan am titiraki ngkana iai riki.

Hon. Teribwa Taabe: E rarabwa riki te Kauoman ao bon te Minitita naba

n te mwane n am kaeka ae e tamaroa.

Ai bon kabanean ngkanne buokan te titiraki. Bon te bubuti mai irouia kain Kiritimati ao riki mai irouia kain Poland nako London. Kain Poland are e raroa nako aia tabo n roroko n tataninga aia mwane, aia kabanemwane ibukin baoia nako Poland ao n tataninga. Ao n tabetai e aki reke aia mwane.

Tera ngke e kona te Tautaeka n teimatoa n iangoia bwa e na bon riai n tamaroa aia *system* e aonga n are e a boni bwaka mwane iaon taia n aki manga rimwi ao aki naba rotaki aia kabanemwane ara koraki ake a rangi n raroa nako aia tabo ni kakaea te Linnix ibukin karekean aia mwane. Ao e rarabwa riki te Kauoman n ana kaeka aika tikiraoi man tamaroa ao ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana taeka n ibuobuoki ao ana iango aika a rangi n tikiraoi te Tia tei ae karineaki. Ao e eti, katuka anne nakoira bwa ti na teimatoa ni bon *monitor* aika a riki.

Tao e koaua tao n te tai aio n aron ae e tabekia te Tia tei ae karineaki iaon Kiritimati n aron tao te iremwe ao moamoa riki bwa are Kiritimati bon te aba ae rangi n abwabwaki. Ao tao ti na kakaea angana ae te bwakamwane e na bon riai ni bwaka n taina are e bon riai ni bwaka iai.

Tao e koaua tao n tabetai tao bon iai kanganga aika tiaki kona ma I taku bwa anne te bae ti na bon riai ni katamaroa bwa ngkana arona bwa iai riki tao n aron tao tataren te mwane ke tao akea toamaun te tia mwakuri. Akanne baika ti na riai n taraia ma e koaua e rabwa. Katuka anne bwa ti bon teimatoa ni karaoa ara kabanea ni kona bwa e na aki iremwe te bwakamwane nakon te botannaomata ao n ikotaki ma kain Kiritimati. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, ao ngkai e a bon bane buokan te titiraki anne. Ti nang nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 50 iaon ara Ota bebwa. Aio ae tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang; Hon. Lavinia Teatao Teem. Te Tia tei.

ANGA NI KATAMAROA IAON TATAREN TE BWAA AE RANGI N OKIOKI IAON ABAIANG

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ko rabwa te Tibiika ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 50 ae e kangai taekana. *Iaon Abaiang ao e rangi n okioki te kanganga ae tataren te bwaa. N na butia te Tautaeka, iai anga ni katamaroa iaon aio?*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei e na kaekaki te titiraki aio iroun te Minitita ibukin te Botaki Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Ko rabwa te Tia babaire; Hon.Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Ao imwain ae I kanakoa kaekan te titiraki ao ngkai te bong ae boou ao N na moanna ma taeka ni kamauri; nakoim te Tibiika ao kain am aobiti. Te Beretitenti, te Kauoman, raou ni Minitita, te Leader n te Kaitara ao Taan tei ao kain Kiribati n raonai ma kain abau ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri ae te MISE ni kamauri ngkami n te ingabong ae e tamaroa aei. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne au kaeka. *Honourable Speaker , I kaitaua te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang n ana titiraki ao I kukurei ni kaongoa te Tia tei bwa e mwakuriaki te kanganga aio iroun au Botaki ni mwakuri ma te KOIL ao ana rabwata nako te Tautaeka ake iai rekerekeia n tobwa te kanganga aio.* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai te Tia tei are am titiraki te titiraki.

Hon. Lavinia Teatao Teem : Ao e rabwa te Tibiika ao I a kaitaua riki te Minitita n ana kaeka are tao e barongaki ngkai taekana ke tao a kataia ni katoka te kanganga aio. Buokan am titiraki te Tibiika. Ao e kona ni kamatata te Minitita are tabena aio bwa tera ngkai ae e karaoia te Koil ma kabwaka ake iai rekerekena ma ngaia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni boutokan ana titiraki. Ao e koaua bon te kanganga ae e okioki n aron ae namakinaki ao e koaua bwa bon oin te kanganga ao bon 4 oin raoi te kanganga.

i) Tao bon mwaitin te bwaa;
ii) Te turam;
iii) Ana capacity te storage are iaon te abamwakoro;
iv) Ai boni baona ni karokoaki iaon abamwakoro.

Ara taani mwakuri ke ara botaki ae te Koil, e a tia ni keiaki ni katoki kanganga aika uoua ake I moan mwaneweia are tataren te bwaa tao bon mai iaon Tarawa. Ao te kauoua mwaitin te turam.

Akea te kanganga n aika uoua aikai ma ai te kanganga ngkanne bon tao te *storage capacity.* Tao tiaki naba te kanganga iaon Abaiang bwa iai ana tangke ane e a tia ni karokoaki iaon Abaiang, ma ai bon te kabanea ni kanganga ngkanne ae ti aitara

ma ngaia te kaibuke ke baona nako Abaiang.

Iai ara waaki ni katamaroa ae ti a tia ni karaoia. Ti a tia n tiaina te MOU ma te naan kambwana ni kaibuke ake aongkoa a katabeaki bwa a na bon kawarii abamwakoro tabeua.

A tia n *allocated* kaibuke ma aia abamwakoro akana a na kawarii, ma te kanganga bwa a bon tuai naba n roko ni mwaitin ara kaibuke ae ti tangiria bwa angin te tai kaibuke aikai a manga tabetabe bwa a manga moanibwai moa tao bwatintia ke tao kaako tabeua n amwarake ma baikara.

Ao n taai tabetai kanga e ririki te bwai ae te bwaa bwa te mwi ni bwai irouia kambwana ni kaibuke.

Ngaia are e koaua are ti bon tiku naba n te kanganga are te bao ni mwamwananga.

Ma ae ti kataia ni manga katamaroa ara reitaki ma te KNSL riki ngkai tao bon aba aika a kaan ake a kona ni buokaki n ana kaibuke te KNSL riki are e bubura are Tug and barge. Are te tug and barge are e rangi n bubura ana capacity ma e rangi n korakora naba katabeana ibukin naba abamwakoro ake tabeua.

Ma aikai moa kanga mwakuri aika ti noori te Tia babaire, ao ti na kataia ni mwakuria ngkai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te kauoua n te Tia tei are am titiraki te titiraki.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ao e rabwa te Tibiika ao buokan riki ngkanne au titiraki.

Bwa iaon au abamwakoro ae Abaiang ao iai te tangke are e a kaman tauraoi ae tao 30,000ltr iaon ngkai Abaiang, ma e tuai mani kabonganaki.

Ao I aki ataia bwa te tangke aio e ruunaki n aron are tao iai te *diesel* ke tao bon ti te bentin ke tao bon ti te *diesel* n ti ngaia.

Ao buokan te titiraki ngkanne, e kona ni karekea te Tautaeka are bon baon ti te bwaa ae e kona n nikirii te naan bwaa iaon aba taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua e rabwa.

Te tangke ni bwaa ane i Abaiang ngkai ane e tekateka bon ti ibukin te bentin.

Kanga iaan norakina are iaon aba ngkai ao e bon rangi n korakora

ngkai kabonganan te bwai ae te bentin. Ao ngaia ae e aki toki n tatare iaon te bentin.

Kanga e kuri n tiaki te kanganga te diesel ma te karatin, ma bon angin riki te kang bwaa bon te bentin. N aron ae kam ataia bwa kabonganakia n rebwerebwe, n te naan tianairata ao riki te naan booti ake a bon rangi n korakora aia kang bwaa iaon te bwai ae te bentin.

Ao e koaua ara kataratara n ara *long term ngkana* tao e uringaki au marooro n Auti ae nako n Ritembwa, ngke ti moan roko ao I anga au babaire nakon te Koil bwa a na katoaki abamwakoro ma te naan tangke ao e na rimwiaki ma te kamatebwai ao karekean te kaibuke ni bwaa are e na kona n nikira te bwaa n are e na bubura.

N aron ae e koaua ko noria te Tia tei, e a tiku ara tangke are i Abaiang. Tiaki ti i Abaiang, i Abemama ao i Tabiteuea Meang ao i Maiana ao n akekea kanoaia.

Bon te kanganga ae bon ti teuana oin te kanganga, bwa bon te transport bon baona.

Ngaia are ti a tia n noria ngkanne bwa aongkoa e aera.

I kukurei n taekinna bwa iai ngkai te kamatebwai ae e karaoaki. Iai ara T.A temanna are ti a tia n *engage* bwa e na karaoa ngkanne te kamatebwai bwa aekakira te kaibuke ae e na *suitable* nakon ara kanganga iaon abara ae Kiribati ni kona n nikira te bwaaa ni karokoaki n tangke akanne.

Imwain anne ao ngkai ti kataia ngkai kain te Koil, a kataia ngkai bwa ti na bane ni katoai abamwakoro ma taian tangke. Te moan tangke ae e bubura kaei, ane e na nako ni karokoaki i Nikunau. E a bubura kaei riki te tangke anne. Te 55ton kanoan te tangke anne iaan ngkanne te kantaninga bwa ti na manga katoai.

Tao ane i Abaiang e aki tau naba ane e moan roko iroumi. Ara kantaninga bwa ti na manga karokoa ae e bubura riki bwa e na kona ni materaoi butin te kaibuke ngkana arona bwa e a roko te kaibuke ao e nang nikirii ngkanne te naan bwaa n aba aika a bubura ao akana a uarereke naba man ara kaibuke are aongkoa ae e babarongaki ngkai taekana. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Lavinia Teatao Teem: E rabwa te Tibiika ao I a kaitaua riki te Minitita are tabena karokoan te bwaa iaonnaba.

Ti buokan au titiraki. E aera te tangke are iaon Abaiang ngkai e a rangi n maan ikekei ao e tuai mani kabonganaki?

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei, ao e koaua n aron are I taekinna. Te tangke bwa ngke e karokoaki iaonnaba, aron kanoakina bon te turam naba.

Are nanona bon akea naba okorona ngke akea te tangke anne.

Nanona te bae e na karaoaki, e na urakinaki turam mai Tarawa, ao a na nako n nikiraki i Abaiang ao a na Kannaki kanoana nakon te tangke anne ao a na manga oki te naan turam akanne.

Ngaia are ti tebo ma e aki buoka naba te kanganga ao e aki rangi n *effective* te babaire n te moantai ngaia are ti a noria ngkanne bwa te kanganga ngkai bon te *transport,* ti a riai n *invest* iaon te bwai ae te kaibuke are e uaraoi ao e na tau ibukin ae kanga e nang bwammiaki te bwaa.

Ara tamnei ngkai ae kanga ti katamneia, bon aekan raoi are i Kiritimati. Au kantaninga e nang nora aio te Tia tei bwa are bon kain Kiritimati naba are te kaibuke are e angkaa naba. E angkaa are akea te *jetty* iaon abara ae Kiribati. E angka n aron are i Kiritimati ao e a kawaerakea naba ana *horse* riaon te naan *float* ao e a nako naba nakon te tangke ni bwaa nako ni bwammiaki ni kawaerakeaki kanoana.

Anne ngkanne ara tamnei ae ti na kataia ngkai ni karokoa iaon Kiribati ni kabuta bwa e mwakuriaki, are I anga au *deadline* nakoia au taan rabakau. Bwa e na riai n tia te *project* aio imwain koron 2 te ririki.

Ngkana ti nang kibara ara kateniuan ririki, ao e nang toki te kanganga ke tao e nang uarereke te kanganga bwa are a kona ngkanne n *address* n te kanganga are e nang bon roko te bwaa ae e *burg* iaon aban Kiribati ni kabuta.

Ngaia are n te tai aei ae ti kataia moa ni katoai abamwakoro ma te naan tangke. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e a bon bane buokan te titiraki, ti nang nakon ngkanne ara titiraki are imwina.

Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio ae Hon. Dr. Tinte Itinteang. Te Tia tei.

BARONGAKIN TAIAN KOINTEINA AKE A TEI IRARIKIN AIA TABO NI MAEKA TE BOTANNAOMATA IAON BETIO

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa te Tibiika. Ao tao imwain ae I kanakoa au titiraki te Honourable Speaker , ao ti arori moa bwanara ni kamauri ni botira ma ara botannaomata iaon Betio. Ni kamauriko Honourable Speaker , te Beretitenti, te Kauoman, Taan tei ao taan ongora. Kam na bane moa ni mauri!

Ao aio taekan au titiraki Honourable Speaker . *N na butia te Minitita are tabena ana ibuobuoki ibukin barongan taian kointeina ake a tei irarikin aia tabo ni maeka irarikin aia tabo te botannaomata iaon Betio?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Boboti ae Hon. Tangariki Reete. Te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa ana titiraki raou n Tia tei temanna mai Betio, ao aei ngkanne kaekan ana titiraki.

Te Tibiika ae ko karineaki, I karabwa raou n Tia tei mai Betio ae karineaki n ana titiraki ao aio kaekana. Te Tibiika, I kukurei n taekinna bwa e teimatoa au Botaki ni mwakuri ni ikarekebai ma rabwata ao Botaki ni mwakuri ake iai naba tabeua iaon te itera ni kakaea tobwakin te kanganga aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki ana kaeka te Minitita are e koaua raou naba n Tia tei mai Betio. Ao aio ngkanne buokan au titiraki te Honourable Speaker . Ao e koaua tao iai ana Kainibaire te Minitita ibukin aron te baronga aio te Tibiika n aron kaekan te titiraki.

N na bubuti riki Honourable Speaker, tao moara riki taabo ake a kaan ma ana tabo n te botannaomata. Tao n aron konteina ake a tei i Temakin i Betio. Tabeua a rara, e a rangi n karaomama bwa a na bwaka ao tao tokina tao a na manga ikoaki iai te botannaomata.

Tao N na bubutia riki te Minitita ngkana iai ana Kainibaire ni katamaroa riki aron katean te naan kointeina aikai iaon ara abamwakoro ae Betio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ao e rabwa raou n Tia tei ni buokan ana titiraki, ao I kakoaua tabekan ana titiraki n te tai aei bwa te kanganga iaon te

konteina iaon Betio bon te kanganga ae e a maan. Tiaki ae ai tibwa ngkai ao I noori konteina aika a kabibia Betio n taainako, ma ngkana e nanonna n ana titiraki te Tia tei ae karineaki are te *yard* are e bon tararuaia te *KCCI* ke au *Ministry.*

Ao ngkanne anne are kanga e kuri n raroanako ma ana tabo te botannaomata are kanga imarenan ana botaki te Communication ao are imarenan te KCCI.

Ma ngkana e nanoni konteina ake a bon mena irarikin te naan auti, tao irarikin te kawai ke iaa. Ao anne ngkanne ae I taku bwa e bon kainanoa kanga te buoka n iango n aron are n au kaeka iai rabwata aika 3 ae ti kona n ibuobuoki iai.

Bwa are n tabetai konteina akanne, konteina ake a bon akea kanoaia akana a bon katukaki naba n taabo akana a na riai n aki tiku iai.

Ao iai ngkanne rekerekena ma tao te Communication ke tao bon te Lands.

Ma n otau konteina ake a katukaki n taabo n aki akaka, kanga aia kointeina bitineti ake tao ngkana a nang kaoki nakon te KPA, ao are bon iai naba ana policy te KPA n aron butimwaean konteina aikai.

Ngkana a nang kaokaki, ao iai taia ake a riai n roko iai inanon bain te KPA.

Ma ibukin ana rongorongo te Tia tei ae karineaki, ao bon iai ara kataratara n tarakin kanganga iaon Betio are kanga e nang reke bwa kang te container yard.

Bon ti uoua taabo aika a mena inanon bain te *Communication* bwa te yard ane I a tia n taekinna, ao teuana ane i tabon te uabu.

Are aongkoa ara plan ngkai, I tara ane i tabon te uabu aika uoua, iai te kanganga iai bwa iai te boraraoi ae e a tia ni kaman wene inanon bain te *Ministry,* ao ngkai I a rimwina.

Ti a kataia n rimwina bwa aongkoa ngaia are e na kona n *accommodate* te kanganga are ngaia are e taekinaki n te tai aei. Ma tina rimwin moa boraraoi aikai, ngkana arona bwa e settle ma te Lands ao tao te rabwata are te *Communication.* Ao ngkanne ti a kona ngkanne ni kabongana ibukin kamwawakin konteina ake e taekinna n te tai aei te Tia tei ke raou n Tia tei.

Ma te kanganga moa, bon ti teuana moa ana *yard* te *Communication* ane e mwakuri ma ngaia ke au *Ministry* ane e mwakuri ma ngaia n te tai aei. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki kaekan buokan te titiraki iroun te Minitita ae karineaki ae bon raou naba n Tia tei mai Betio.

Ao e koaua ti kaitaua riki nanon te Tautaeka ao ti kaitaua riki ana kaeka. I taku bwa aio te bwai ae e kakawaki ao ti ataia n aron are e bon mwaneweia kanga ti aki ara kantaninga bwa e nang riki Betio bwa kanga te *container yard* n aron ae ti noria.

Tabeua taabo tao moara riki tao irarikin ana tabo te botannaomata irarikin kawai n nakonako.

Iai tabeua kointeina ai ten atao ae a tei iaon *top of each other.*

Ma I taku bwa aikanne bwaai aika a kona ni karekea te kanganga nakon te botannaomata tao moara riki ngkana iai tao te mwaingingi ke tao te karau ae e korakora ao te *loose* te tano, ao a kona n reke kabuanibwai nakon konteina aikai. Ao n tokin te tai ao a na bon kabuanibwai iai ara botannaomata.

Ngaia are e raoiroi bwa ti a bon kawenea nakon te Minitita ae rine ana ibuobuoki riki iaon te kanganga aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita. Ti angan te Minitita n te Mwamwananga, Hon. Alexander Teabo ko na ibuobuoki. E nakoim.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua bwa ngkana ti taekina te konteina ao te konteina are e bon roko ma te naan kaibuke ao ibukin te rabwata are e barongaia te KPA ane ngaia ne e butimwaeia ao e kanakoi ikekei.

Ma e koaua bwa a rekereke taan kaobwai bwa ngaia are a kaoa te konteina aio.

Ao e koaua are ti a tia n uaia n rinnako ma te *Commerce,* ao I kukurei n taekinna bwa are ngaira kain te *KPA* ao e a tia ara *plan seal* are bon te naan *empty containers* ngkai are ti koro tiaia ngkai.

Te kaibuke are e uota ana konteina antai ke te naan kaibuke ake a ua konteina, iai nnen aia empty container ane kanga e *shipyard* ngkai ae e a tia n riki n te aba.

Anne ngkanne te tabo are a na bane n nikiraki iai te naan *empty containers.*

Anne barongana teuana. A na riai ni kaokaki konteina akana a *empty* nakon te tabo arei. Bwa kaibuke ake a tia n roko bane n iai nneia aia konteina ake a uotii ngkana a bane n roko.

E a tia naba n raa, anne ti a tibwa kaukia naba ni bon taai aika nako aikai. Tao bon 1 tabun te wiki n nako, I a tia ni kauka te tabo anne. E a uki.

Ao te kauoua *yard* are inanon te KPA, e a tia naba ni kamatoaki. E a tia raoi arona ao e a tia n stamp naki ma ana bwai ni mwakuri n te naan konteina aika a mwaiti aika a roko, n te aro bwa e na raka riki ae e kona n stamp naki nako karawa.

Ngaia are anne inanon bain ara Botaki ni mwakuri, ao ti mwakuri iai ma te *Commerce.*

Ao e koaua iai naba te kataratara iaon manga karikakin te aba ane irarikin te KPA nakon te Kabowi te Tia babaire.

Anne kanoan naba te *plan* te Tia babaire ao iai te *master plan* iaon te board te Tia babaire ane ti a tia naba ni karaoia bwa ara kantaninga e na toki aekaki aikai.

Ma bon ara bubuti nakoia te naan bitineti bwa a bon riai ni nikira mwaka ngkana e bae n toka n te konteina are a tauraoi ara bwai ni mwakuri n anai te naan konteina akana a *empty* ni kaokaki nakon taabo akana riki tao te *landfill* are e a tia ni karaoaki iroun te *KPA*. Ngkana arona bwa e na ibuobuoki buokan te titiraki aei man au Botaki ni mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minititia ao kabanean buokan te titiraki. I nora am taura te Tia tei ae ko karineaki temanna mai Tarawa Teinainano, Hon. Tebuai Uaai ko na buoka te titiraki. E nakoim.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika, ao I a bon karabwa riki te Tia tei ae karineaki mai abara ae Betio n norakin rangi n tamaroaan te baronga.

Ao ngkana tao e angaraoi ke e angabuaka, I a bubutia naba Minititia bwa a bia naba nora ae Tarawa Teinainano. Te kaoriori ae mangori nakoia Minititia aika uoman. Ko rabwa te Tibiika, I a bubuti taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititia n te *Mwamwananga.*

Hon. Alexander Teabo: E rabwa te Tia babaire ao e koaua tao I a buoka te Minititia n te *Commerce* iaon aio bwa I ataia bwa iai au baronga man te KPA iaon te konteina aikai, ao iai naba au baronga ma kain te KLTA iaon taran konteina aika a rangi n raea ngkai riki n taabo aika nnen te botannaomata.

Ngaia are ti na mwakuria aio te Tia babaire bwa a bon ongo kain au

Botaki ni mwakuri aikai, ao raora te *Commerce* iaon aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e a bon bane buokan te titiraki aio, ti nang manga nakon ara titiraki are imwina ngkanne ane nambwana 53. Aio e na tabekaki mairoun naba te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang; Hon. Lavinia Teatao Teem. Te Tia tei.

ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA IBUKIA AORAKI AKE A KANAKOAKI NAKO TARAWA IBUKIN AORAKIA

Hon. Lavinia Teatao Teem: E rabwa te Tibiika. Ao I a kukurei n tabeka au titiraki iaon te Ota bebwa ae nambwana 53 ae kangai taekana. *Tera ana Kainibaire te Tautaeka ibukia aoraki ake a kanakoaki nako Tarawa ibukin karaoakin aorakia?*

Tibiika: E na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita ibukin te Botaki ibukin Mauri ao Katoki Aoraki ae te Hon. Booti Nauan. Te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia babaire ao ngkai ai bon moan au tai ni marooro n te Auti ae mimitong aio, ao I a bon reitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki. Unimwanen te Ueanikai, kain Tabiteuea Meang ni kabane mai Taku nako Tewai. Ni kamauriko te Tibiika ae kobotonimwane. Te tia tabeka te titiraki, aia Tia tei kain Abaiang ae botonnaine naba, te Leader n te Kaitara ae boto n aine naba. Te Beretitenti, te Kauoman aika botonimwane ao ai tariu ma mwaneu ni kabane n tamaroan te ingabong aei. Kam na bane ni mauri!

Aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. *Te Tibiika ae ko rine, bon iai ana Kainibaire ke ana local referral policy te Tautaeka are e kabongana ngkai ibukin kamwaingaia aoraki mai iaon aba nako Tarawa.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, n na anganiko buokan am titiraki te moantai te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ko rabwa te Tibiika ao I a kaitaua te Minitita man te O n aoraki ni kaekan au titiraki aio, ae I bubuti bwa I ataia ae iai te *policy*. Tera ngke e kona ni kamatata raoi bwa tera kanoan te *policy* aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E koaua, e rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua ae e abwabwaki ara *policy aio,* e a kan roko naba ni matentenin te Baibara.

Ti kataia ni kauarerekea ao n tokina ti na tautaua ao ai manga teuana te Baibara.

Ma eng, tao N na ti kaea nanon are kanga e kaea nanon ana titiraki. Ma I taku bwa te babaire aio, kanga e katamaroa ao n tiatiana aron kamwanangaia aoraki mai iaon aba nakon te O n aoraki iaon Tarawa.

Ao te babaire aio ngkanne kanga e na bon riai ngkanne ni moanibwai aron ana nonori te Neeti ao te MA iaon te abamwakoro iaon te aoraki are e na tauraoi ni kamwaingaki.

Ao imwin aia nonori te MA ma te Neeti ao terana aia nonori bwa e na riai ni mwananga, ao ngkanne a na manga reitaki ma te Taokita i Nawerewere are e kaineti aorakin aia aoraki ma te aoraki anne.

Iai aorakia Aine, tao aorakin mwaia aine ma birotoia ma tinouia. Iai te aoraki are e kaineti ma te buroo, iai naba taokitan anne.

Iai te aoraki are tao e kaineti ma aron tera riki, iai naba taokitana.

Ngkanne e a manga reitaki ma te Taokita aio. Ngkana a tia ni kabwarabwara aia aoraki ao te taokita e na kangai; tera ami aoraki?

Ara aoraki aio arei ana ririki. Ao aikai mwin ana tutuo. Aei rietatan rarana arei, tiokana arei ao arei. Ao aorakina arei ti noria bwa kanga e aera.

Kanga ngkai ti a tia n noria bwa e nang riai n *referral* bwa e a kainanoa te buoka ae e na aki reke tao iaon Abaiang ke tao iaon Tarawa ke iaon Tabiteuea Maiaki.

Ngkanne te taokita e na manga noria ao e na kangai; ngaia kanakomai ami aoraki.

Ao kai akea te kanganga te Tia babaire, e a waaki naba ngkanne te babaire iaon kanakoana.

Ngkanne kanakoana ngkanne te Tia babaire, ngkanne are e na tarataraki bwa ngkana tao e bon kona n nora aron te booti n aki rotaki iai maurina. E kona n bon anganaki nanon te aoraki, ko na booti ke ko na aera.

Kanga angin te tai ae e moanibwai, kakibana.

Ti na kakiba te aoraki n te aro bwa e na waekoa n roko ao e na aki waekoa n reke n te kanganga.

Ao mai ikanne e na roko i Bonriki ao ngkanne e na manga tauraoi te MA n tarebon ma ara *transport officer* are i Nawerewere n te O n aoraki.

Iai te aoraki are e na toka n te kiba are ngkai mai Abaiang bwa te

amburanti e na nako n rinnako n te marae are i Bonriki n tei i tinanikun te wanikiba irarikina ao e a otinako naba te aoraki ni karaurau n rianna n toka n te amburanti ao e a rerorero naba te amburanti mai Bonriki bwa akea ae e na tuka kawaina n rerorero nako matan te *Emegency.*

Ngke e a roko ngkanne n te *Emergency ngkanne* te Tia babaire, e tuai toki ikanne. E a manga karauaki n anaki rongorongona ma arana ao a manga moan karaoa riki te tutuo iaon are kanga e manga kainanoaki. Ao a tia ao a refer nakon te Taokita are e mena n te emergency te Tia babaire.

E tuai toki naba ikanne te Tia babaire. Ngke e tia n noori taian kanikina te taokita are e tei n te *emergency* ao e a kanakoa ngkanne nakon te Taokita are kanga e kanakoa te *green light* ibukin te *referral.*

N aron te tai ae e ataki te Tia babaire, n tabetai ara *doctors* a kona ni bwaka kanoan mataia bwa tao a kangaina. Ngaia are e kona n tareboniaki te *specialist* are kanga te *okay bwa e na referral.*

N tabetai e kona n aki tauraoi, are tao e a bon tibwa oki naba ngke tao e tang te moan moa.

Ao tao ti aki ataia tao e a manga nako n tuoa ana karau ao e oki ao e matu ao e a kataratara ngaia are e a kona n aki tauraoi.

Ao mai ikanne are e a waaki naba ngkanne aron tararuana.

Ma e kamwarakeaki. Ngkana e kainanoa ae e na tiku i Nawerewere n te *compound* are i Nawerewere te aoraki, ao e karinaki n te *Ward.*

Ngkana a taku taokita bwa e kona n ririanna ana tutuo mani maneabaia aoraki, ti a manga karinna ngkanne n aia maneaba aoraki.

E tuai naba toki ikanne te Tia babaire. Kabwara au bure bwa e na maan.

Ngaia are ngkanne e amwarake, e a bwaka bwaunana.

Aoraki e a roko te bwauna, ngkana iai aia aoraki kain te mena are e mena n aia maneaba aoraki tao i Temaiku.

Ngaia antai; kabwara au bure bwa N na atonga aran te Tibiika. Hon. Willie Tokataake ma ana caretaker. E tuai man okioki te aoraki aio, ai manra e a kan reke ana namwakaina. A kona ni bon winnanti taan tia kabwaka bwauna ma are e riaon aia konaa.

A kabwaka bwaunana ni karokoa te tai are kanga e nang oki, ao ngkanne aoraki e manga reke irouia teutana te tangitang are e kangai; ao kai ti aki okioki. Tera ae riki ngkai ti aki okioki?

Te aoraki ngkanne e na manga nakon ana taokita are te *specialist* arei bwa e na ang ate discharge. E na discharge te aoraki ni kangai; *as long the day the 2nd of April 2025, I here by discharge the patient, Hon. Willie Tokataake. He can return back to Abaiang.*

Ao maikanne te aoraki anne e nakon ana *transport officer* ao e a manga nakon teuae ten Hon. Tibanga Taratai ma ten Tamango.

Hon. Willie Tokataake: E uara te Minitita kai ti tebo ma e a rangi n mataata am kabwarabwara. Ko rangi n rabwa, I taku bwa e a ota te Tia tei are ana titiraki te titiraki.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia babaire ao are ieta ao e rabwa. Kabwara au bure.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ko rabwa te Tibiika. Ao buokan au titiraki I a kani mwaninga bwa are e a rangi n ananau te kabwarabwara arei.

Buokan ngkanne au titiraki te Tibiika, bwa n taai aika nako ao I noria bwa ngkana a *referral* kain Abaiang ao a tuangaki bwa a na bon kabwaka kantokaia.

Ao n aron ae ti ataia are bon kain buki, e aki naba tau korakoraia tao aia tianti.

Ngkana a manga roko iaon Tarawa a manga bubuti aia mwane arei bwa a kangai aia neeti: *'kam roko i Tarawa kam anga bebwan kantokami ao e a refund naba'.*

Ngke a manga roko ikekei ao a katukaki, e aki kona n reke tao inanon iraua namwakaina bwa e mwaiti angana.

Are e bon eti bwa are e bon mwaiti aron kawain te mwane.

Ngaia are N na bubuti nakon te Minitita ae karineaki, e kona n ae e bon katauraoa kantokaia man te O n aoraki are e na bon kabwakaki.

A n *make sure* bwa iai te mwane n taai nako ibukin aia *referral* are ti ataia bwa kain buki tiaki naba aomata aika a mwakuri, ao tao aia tainti are a kaikoikoa a manga kabongana ibukin kantokaia.

Ao ngke a manga roko ikai, a manga bon iangoi aroia ni katei wae imwain are tao e rereke tao n ae e

kabwarabwara ae iai te bwauna tera.

Ngaia are bon te bubuti ao te kaoriori riki nakon te Minitita ae karineaki, tera ngke e kona ni bon *make sure bwa* e bon tauraoi aekaki ni kabanemwane aikai imwain ae e kamwananga te aoraki. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, N na anganiko riki te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Kabwara au bure ngke e a rangi n abwabwaki au kaeka, bwa are I kataia ni boni kaeka raoi ana titiraki te titiraki are e kangai; ao ke kan kabwarabwara raoi tera kanoan ana *policy.* Ngaia are I a bon karakinna man point A ni karokoa arei, ma kabwara au bure. Eng, e rabwa.

Eng te Tia babaire e rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang, e kananokawaki aio. Ao e koaua ti nanokawaki n aio ao kanga akea ara kantaninga bwa e na reke aekakin aio.

Ao I kakoaua te Tia tei ae karineaki bwa tiaki ti ngaia ae e reke naba nakoia. A rawata naba abamwakoro aika a tia n reke nakoia ao iai naba ngkai Taan tei aika a teimatoa naba n tuangai anne. Ao e a bon tia naba n riki naba nakon au abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki.

I a tia naba ni kataia ni buokia, ma I taku aikai a riki ngkoa iaan te kanganga are tao bon aki tian te botannaomata ma te Air Kiribati n te tai anne.

Ao te Minitita are imwaiu e a tia ni karaoa te boraraoi, ao ngkai kanga ti a wene ma ara boraraoi ma te Air Kiribati, are iai ara boraraoi are ti kananakoa ara *deposit* nakon te Air Kiribati bwa te Air Kiribati bon te kambwana naba ae e mena.

Ngaia are e a kona ni butimwaei taian *referral submission forms mai irouia MA* mai iaon aba *through* aia *agent* ngkana iai taian *referral cases* n aron are e a tia n *go through* te *system* te *referral* arei.

Bwa I taku n tabetai kanga e kona n reke are aoraki a bon tuai *go through* te *referral system* are I taku are I karakainna are e koro anauna arei.

Ao bukina bwa a kan roko i Tarawa ngaia are a bon *pay* naba kantokaia. Ti a roko bwa kanga ti tutuoaki ao e tuai roko *okay.*

Ma ngkana e reke anne ngkanne ngaia are e kona n reke are e aki bwaka kantokaia.

Ma n aron ae e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Abaiang, ao ngkana arona bwa iai ana keiti akanne ae bon bwaka inanon te ririki ae nako

ao tao bon namwakaina aika nako, e kona n iraorao ma ngaira ao au taani mwakuri te Tia babaire bwa ti na buoka aio.

Bwa e aki koaua ae bon *cases* aika a na *referral* ao a tia ni keiaki ni boni kabwaka kantokaia ao e nang manga reke aia *refund.*

Ti tauraoi n nora anne ao ti nanokawaki n te bwai ae riki te Tia babaire. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ao e rabwa te Tibiika, ao I a kaitaua riki te Minitita n ana kaeka.

Ao n taai aika nako naba ao iai temanna naba ara aoraki ae bun ara Katekiti. Neiei e roko bwa akea rarana.

Ao ngke ti a roko n te O n aoraki bwa I bon iria, ao e a tuangaki bwa e na bon kakaea rarana.

Ao I kan butia te Minitita are tabena aio, e kona n iai ana ibuobuoki nakon aio. Tao te aoraki are e a bon roko bwa e a kakaiaki ao e a kainanoa te rara. Ngaia e na manga tiku moa bwa e na manga bon tataninga karekean rarana.

Tao e eti ae e rangi n kanganga reken te rara, ma tera ngke tao e kona ni buokaki n te itera are tao tera ami rara are tauraoi iroumi. Ao a ibuobuoki ana utu ke tao ana koraki ake a kona n anga raraia bwa boon mwin anne.

E kananokawaki bwa e a tia ngkanne ni bua maeun neiei bun te Katekit aei.

Ngaia are I a butia riki te Minitita ngkana a kona riki ni karaoa aia Kainibaire aika a tamaroa n aekakin aoraki are te kanganga aio. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E koaua te Tia babaire e rabwa buokan te titiraki ao e koaua e a bon rangi n kananokawaki ae e a tia n tabekiarake te Tia tei ae karineaki mai Abaiang.

Ao e koaua e bon rangi n kananokawaki ngkana e a tia ni motirawa maeuna n te aekaki aio.

Ma I taku bwa iaan naba ara policy are e wene ngkai, ao e tauraoi te Botaki ni Kuakua *through the lap* ni mwangan ara *Laboratory division* ae te *blood bank* ni kona ni katauraoa teuana te baeki n rara. Kanga anne ao *why* e kabongana te baeki n rara anne ao e na kona ni manga bubutiaki te Utu ke ana

koraki te aoraki bwa a na karekea boon mwina.

Ke ngkana e aki reke boon mwina ao a nang tauraoi ngkanne ni biriakina are e na *continuous* ngkanne te *supply* anne ngke e a tia n *offer* teuana te baeki te *blood bank* ke te *Lap.*

Ma e aoria bwa ti a *note* naba aio ao te bwai naba teuana bwa are ngkai te Tia babaire tao ibukin ami rongorongo ao ai rongorongo Taan tei. Ngkai e *under review* ngkai ara *policy*. Ti kataia ngkai n rinanon ara *policy* bwa are bon akea tokin te tamaroa.

Ma e rabwa ngkai e tabekarake te rongorongo ae kananokawaki te Tia tei aio, ao tao ti a bon moantai naba n taraia bwa are e na manga bon okirira n ningai.

Manga n ningai kain ara abamwakoro ae e na manga reke aio nakoia.

Ngaia ae ti a kataia n taraia bwa e na aki manga riki aio, ao ti a reitia ae karineaki mai Abaiang. Aia Tia tei kain Abaiang neie Hon. Lavinia Teatao Teem n nora te nanokawaki ao te rawawata are e taonna ao e taonia kain te utu aio.

Ma ti na kataia ni manga rinanon aio ma I taku bwa bon iai moa ana *policy* te O n aoraki are e waaki iai. Ao e rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e a bon bane buokan te titiraki aio, ti na nakon ara titiraki are imwina iaon te Ota bebwa ae nambwana 15.

Ao aio are e na tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio; Hon. Dr. Tinte Itinteang. Te Tia tei.

BABARONGA NAKOIA TAAN KINIUANIKAI I TINANIKU

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Honourable Speaker* ao aio taekan au titiraki. *N na butia te Minitita are tabena bwa iai ana baronga n ana tabo ni mwakuri ibukin katauraoaia ara botannaomata imwain nakoia ni kaei aia mwakuri n taabo ni kamwakuri i tinaniku n aron te Kini uaanikai i Nu Tiran.* Ko rabwa.

Tibiika: E na kaekaki am titiraki anne iroun te Minitita man te Botaki ni mwakuri ibukin Kamwakuri ao Karikirake aia Konabwai aomata ae te Hon. Auria Kitina. Te Minitita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tia babaire. Ao ngkai bon moanakin te bong ae boou aio, ao I a rimoa n tabeka te bwana ni kamauri. Bwanaia Unimwane ao Unaine ao raou n Tia tei ao kain Makin ni kabane ni kamauriko te Tibiika ae

ko karineaki; te Beretitenti, te Kauoman aika kam karineaki, Minitita aika kam karineaki, te Leader n te Kaitara ae ko karineaki, Taan tei ni kabane aika kam karineaki ao ai bon taan ongora ni kabane inanon te tai aio. Ni bwanan e maeu ao te marurung ao kam na bane ni mauri!

Aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Betio. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae karineaki mai Betio bwa iai ana baronga au Botaki ni mwakuri ni katauraoi nakoia ara botannaomata imwain mwanangaia ni kaei aia mwakuri n taabo kamwakuri i tinaniku n aron te Kini uaanikai i Nu Tiran. Ti katauraoi aikai n aron tuoakin marurungia ke te fitness test ao tuoakin naba aia taetae n Imatang ke te English test, te reirei iaon te taetae n Imatang ae manna 5 te wiiki ao ai te marooro imwain mwanangaia.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai te Tia tei mai Betio.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Honourable Speaker* ao e rabwa riki ana kaeka te Minitita temanna ae karineaki are e kaeka te titiraki. Ao aio ngkanne buokan au titiraki.

N rokon ara Komete Nu Tiran ni Beberuare 2025 ao ti kaitau bwa e reke ara tai ni marooro ma temanna te owner n te *Kiwi fruit farm i Tepuke*. Ao teuana te kanganga are e noria irouia ara botannaomata ake aki totoki n roko ni mwakuri n ana *farm n te Kiwi Fruit* i Tepuke, ao tao iai te kanganga tabeua are e noria n aron tao te kakaonimakin nakon tain te mwakuri.

Ao tao te ability bwa a na focus iaon te mwakuri ke tabeia are anganaki, ao e na aki tiotio aia iango n tionako mani bwaai ake a karaoi.

Tao ti a kawenea aio bwa te bubuti nakon te Minitita ngkana tao e a bon tia n noori kanganga aikai ngkana e kona riki n ibuobuoki bwa e aonga n ae teimatoa mwakurakia ara botannaomata n taabo ni mwakuri aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tia babaire ao e rabwa te Tia tei riki ni buokan ana titiraki. Ao eng ao ti taku bwa ti bon kakoaua ana rongorongo te Tia tei ae karineaki ae tabekia n te tai aio.

Ao n mwanangara n nako Aotiteria ao ti bon kaitibo naba ma ara taan kamwakuri, ara taan mwakuri ikekei ao ti bon marooro ma ngaia ao I taku bwa bon aio naba te

kanganga ae a kaitara ma ngaia ara koraki ake i Aotiteria n aia ribooti.

Ara taan kamwakuri ake a kaongoira n rokora ikekei, ao I kakaitaua te Tia tei ae karineaki n te tai aio ngkai e a manga tabekia taua. I taku bwa aio ngkai taben ara tabo ni mwakuri.

Iai ara katamaroa ngkai ae ti waaki iai ngkai ti a oki mai Aotiteria ao n ongora naba te kanganga ae bon ti tebo ma ae e tabekia temanna ae karineaki mai Betio.

Ao e na aki raraoma te Tia tei mai Betio. Ti na kabanea ara konaa ngaira man ara tabo ni mwakuri ae te MHER.

Ao ngkai ti a tia naba n ongora naba te kanganga aio imwin okira mai Aotiteria ao I taku bwa bon aio tibwangara are ti na katamaroa riki aron tuan te mwananga nakoia ara koraki ikekei imwain mwanangaia nako Aotiteria ao n iangoia bwa e na aera.

Te kanganga are ti ongongo n te tai aio, a na bane ni katamaroaki bwa e aonga n teimatoa tangiria ao kamwakuraia ara koraki i tinaniku. Ko rabwa riki te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa riki *Honourable Speaker*, ao e rabwa riki kaekan buokan te titiraki iroun te Minitita ae karineaki.

Ao e koaua kauouan ngkanne buokan au titiraki, tao e bon kakoaua te Minitita *Honourable Speaker* ae e korakora te kaiangatoa imarenaia ara botannaomata ao aia botannaomata aba aika irarikira, tao n aron Tonga, Vanuatu ibukin tangiran te kan kamwakuri ao ibukin karakan te kamwakuri nakoia ara botannaomata.

Ngaia are N na butia te Minitita are e a maan n *scheme* te kamwakuri i tinaniku ngkana arona bwa iai aia kamatebwai kain ana tabo ni mwakuri ae a tia ni karaoia ae a kona n raka iai ara botannaomata. E reke riki iai rakaia bwa a na tangiraki riki i tinaniku irouia taan kamwakuri nakoia kain aba aika irarikina Tonga ke tao Vanuatu n aron are I mwaneweia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Auria Kitina: E rabwa te Tia tei ae karineaki ibukin manga buokan riki ana titiraki. I taku bwa bon aio tibwangara ae moan te kakawaki. I taku bwa bon ti teuana te iango ae ti mena iaona bwa ti na taraia bwa a na teimatoa aron

tangiraia ara koraki ao ti na kanga ni karaoa aio.

I taku bwa aio bon man reiakinaia ara koraki. Iai imwain mwanangaia bwa e na tamaroa aron aia mwakuri. E tamaroa aroia, kaakea tangiran te manging.

I taku bwa aio teuana te *issue* ae rangi ni bubura irouia ara koraki aikekei, ao ara taan kamwakuri mai tinaniku aki toki n taekinna ae kain Kiribati bon te naan nambwa 1, ma ti teuana aia kanganga te manging.

Bwa are ngkana ko manging ao aikoa naba kakioa aia mwakuri, te urubwai, te *drive* ni manging ao a manga reke n te kanganga tabeua.

Ngaia are e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki mai Betio, ti na mwakuria aio. Bwa bon ti teuana ara kantaninga ae ti mena iaona, bwa ti na kamwaitia ara koraki ni kamwanangaia nako tinaniku inanon ara teem aio.

Ngaia are akea te kanganga, ti na ibuobuoki ma kain ara aobiti ao ti na karaoa are te kabanea n tamaroa bwa e na otinako mwina ae e kakukurei imwain mwanangaia ara koraki nako tinaniku. Ko rarabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minititia, kabanean buokan am titiraki te Tia tei ae am titiraki te titiraki.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ao e rabwa riki te Tibiika, ao e rabwa riki te Minititia ae karineaki. Ao e koaua tao e a bon bane buokan au titiraki. Ai bon te kakatekeraoi ao te kakaitau nakon te Minititia ma ana taani mwakuri ibukin tibwangaia ae e kakawaki aio ibukia ana botannaomata aikai moara riki iaon ara abamwakoro ae Betio. Ko rabwa *Honourable Speaker .*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao kai kanga e a bon aki tangira kaekan anne. I a kanakoa ngkanne nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki ae nambwanas 52, ae e na tabekaki mairoun te Tia tei ae karineaki man te abamwakoro ae Abaiang; Hon. Lavinia Teatao Teem. Te Tia tei.

ARON TIBWATIBWAN TE LIVELIHOOD GRANT

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ko rabwa te Tibiika, ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 52 iaon te Ota bebwa ae e kangai taekana. *Ti na butia te Tautaeka e kona ni kamatata bwa e kanga raoi aron tibwatibwan te small grant?*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te

Beretitenti, H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Te Tibiika ae ko karineaki, te mwane ae ana buoka te Tautaeka ibukin te maeuraoi ae kinaki n arana ngkai ae te *Livelihood.* E bon tararuaki aei man au aobiti ao n tibwaki nakoia abamwakoro nako inanon te baire ae te nuka ni ware n tarakin mwaitin te botannaomata n te abamwakoro teuana ma teuana. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te moantai te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ko rabwa te Tibiika ao I a kaitaua te Beretitenti ae karineaki n ana kaeka iaon au titiraki aio, are e aranna bwa ibukin te Maeuraoi ae e ataki n arana irouia kain Abaiang ae te *small grant.* Kanga anne ataia bwa n arana ae te *small grant* ae ibukin te maeuraoi.

Ngkanne ti au kan titiraki te Tibiika, tao iraua raoi tibwan Abaiang ae e katauaki man te *small grant?* E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki, I karautaeka nakon te Tia tei bwa akea imatau tibwan te abamwakoro iaan are bon tabeia kain te abamwakoro. Ma e koaua bwa are bon te Tia tei, I a kai iraorao ma te Tia tei ni karekea tibwan Abaiang ao n anganna ngkana e kukurei. E rabwa.

Tibiika Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ao buokan te titiraki ngkanne.

E kanga raoi ngkanne aron tibwatibwakin te *small grant,* antai aika a tararuaia ao antai aika rekereke iai? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki ao ibukin naba te ongora nakon te botannaomata. E rawata aron tibwatibwakin te *small grant* iaan ana waaki te Tautaeka ae tei ngkai ae Tobwan Kiribati *Party.*

Ngkoa ngkekei e a tei bwa tibwai Taan tei ma n aron are ataki ngke ti roko ao e moanaki man te ririki are ti roko n 2019.

Ngke ti roko n 2016 ao ti iranako te tibwatibwa are e bon tibwaki nakoia Taan tei.

Ao ngkanne ti a manga katamaroa n 2012(2022) are e a tibwaki ngkanne ni manga nakon te botannaomata.

Are nanona ngkanne ai tiaki tibwaia Taan tei bwa are e kawa n ae a taku Taan tei bwa aia bwai te *small grant,* aia bwai te botannaomata bwa a bon kona n *apply* ni kabane te botannaomata. Ma a bon kona n ibuobuoki aia Taan tei. Anne akea tukaia ngkana a kan buokia aia botannaomata.

Ma ngkai te *small grant* e bon nakoia kain Kiribati ni kabane. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti te Tia tei riki buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ao e rabwa Tibiika ao I kaitaua riki te Beretitenti ae karineaki n ana kaeka.

Ao e koaua are n taai aika nako ao ti ataia n aron are e a tia n taekinna are aongkoa e karaoaki iaon te Tia tei.

Ma n te tai naba ae e nako aio ao ti ataia bwa e aki reke nakoia Taan tei ake aki kaina ana party te Tautaeka.

Ngkanne bon te bubuti ao te kaoriori e kona ni manga boni kaokaki aron are mai imwaina are kanga nakon te abamwakoro. N aekakin te Tia tei tao teniman (3) iai tibwaia.

Bwa are Taan tei kanga boni ngaia naba aika a kona n tara raoi aron tibwatibwakina ao barantina iaon aia abamwakoro.

Antai are tao e a tia n reke irouna arei, e a manga kibaraki te kawa teuana.

Ngaia are bon te bubuti ao te kaoriori nakon te Beretitenti ao kain ami Kabineti ngkana arona bwa iai riaina iroumi bwa e na kaokaki are bon aron are mai imwaina.

Bwa are ngaira Taan tei tao ti kona n tibwatibwaia raoi riki nakon tao kaawa riki ake ti noria bwa iai kainanoan te buoka anne ke buokan te maeuraoi nakoia.

Ao e rabwa te Tibiika ao I a kawenea bwa te bwana n kaoriori nakon te Beretitenti ma kain ami Kabineti ngkana e kona n rinanoaki iroumi n angaraoina iroumi. Ao kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua inanon buokan ana titiraki ao kanga e taekinna bwa aongkoa te small grant ke te *livelihood* ke te ibuobuoki ibukin te Maeuraoi n aron arana ae ngkai. Kanga e a

manga bon kaeta otau, ma otau kanga e taku bwa ti a bon karaoia n tibwaia ibon marenan ara *party* ke tao Minitita.

Ma ngkana e kani kakoaua iai naba aia *applications* ke aia bubuti Taan tei bon man te Kaitara ao mai Nuka ae a tia ni bane n reke naba aia ibuobuoki.

Kanga e kairua ae aongkoa e taraia bwa e a tiku irouia Taan tei.

Ma e nakon te Tia tei are e bon biriakina ke tao e bon mwamwakuri ma ana *community* ke ana kawa ao iai aika a bon nako nakon kaawa ma *communities* ake a bon roko aia bubuti n akea naba araia aia Taan tei iai.

Bwa are ngke e a ukinako bwa ai ana bwai te botannaomata, bwa are iai kanganga ngkoa ngke e riki bwa aia bwai Taan tei.

Bwa kanga e a manga boo te kambein iai. A otanako raiti ao e a boo te tiauti nakoia kaawa ma raa.

Ngaia are kanga te bwai aei ngke e roko taekana mairoun te tia anga te buoka kanga akea anne bwa bon ti te ibuobuoki nakon te botannaomata. Ma are e a tia ni katamaroakli, anganaki Taan tei bwa a na *manage* ao e tia e a manga bitaki. Ma e a manga noraki, ma kanga n tein te Kainibaire ngkai, e aki kirati bwa e a reke

te Kainibaire ae e kabwatia te Kabineti.

Ngkoa ngkekei kanga akea te Kainibaire ao ngaira te Kaitara ngkoa ngkekei, bon akea ara *small grant* naba ae e a tia reke. Akea ngke ti moan roko ibukin ami ongora.

Ngaia are ngkai e a kirati riki ao e a tangaina riki nakon te botannaomata n ritaki naba ma bon Taan tei.

E aoria bwa are e a wene bwa te bubuti. E a manga nakon ngkanne te Kabineti ibukin rinanoana. E rabwa buokan te titiraki.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Beretitenti ao e a boni bane buokan te titiraki. Ti nang nakon ara titiraki ngkanne are imwina.

Te titiraki are imwina bon te titiraki ae nambwana 3, ao e na tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano ae Hon. Tebuai Uaai. Te Tia tei.

TOBWAN TE KANGANGA N TE IBETUTU IAON TARAWA TEINANINANO

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika. Ao aio taekan au titiraki n te ingabong aei. *E tauraoi te Tautaeka ni karaoa ana ibuobuoki n tobwan te kanganga ae te ibetutu iaon Tarawa Teinainano ae te aba n Tobwa.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Otawanin, Aba ao Karikirakean te Ununiki ae te Hon. Tokaibure Rabaua. Te Minitita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa te Tibiika. Ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia tei ae karineaki man TUC ke Tarawa Teinainano, ao bon te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika ma kain am Taibora. Te Beretitenti ao te Kauoman, te Leader n te Kaitara, ao ai Taan tei ni kabane inanon te Maneaba ni Maungatabu. Bwanan abau ae Abemama ni kamauri ngkami n reitaki ma kain au aobiti. Ni bwanan te maeu ao te marurung, kam na bane ni mauri!

Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. *Te Tibiika, e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanon ana titiraki te Tia tei ae karineaki aio ibukin kakaean te anga ae na ibuobuoki nakon te kanganga ae bubura aio.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao buokan am titiraki te moantai te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Tebuai Uaai: E rabwa te Minitita ae karineaki ao e nang mataata ao e rabwa riki n noran ae te kanganga aio iaon abara ae Tarawa Teinainano te aba n Tobwa e bon rangi n bubura te Tia babaire.

Ao e rabwa bwa e kakoaua aio ao I rangi ni kakoaua bwa ae e na tabe ni waaki rake ni karekea te tamaroa.

Kai tao ti anne ao I nebonebo ao I kakatituaraoi iai. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa te Tia babaire ao I taku bwa e bon rangi n rau nanon te Tia tei ae karineaki n tein kaekan ana titiraki. Ao au Botaki ni mwakuri e na kibara ana kanganga aio ngkai e nang turuturu iaon te ibetutu.

Ao e na kakaeaki bwa tera ae e karika te ibetutu te Tibiika ae karineaki bwa e aonga n ae e toki ana kanganga te Tia tei ae karineaki, ao ti rangi n rinnako n ana kanganga ae e mena inanona n reitaki ma ana botannaomata.

Ao e tauraoi te Botaki ni mwakuri ni ibuobuoki ni kibara ana kanganga aio n te tai ae baiti ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita are I nora am taura te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio, Hon. Choi Freddy. Uotiko mai ikanne.

Hon. Choy Freedy: Ko rabwa *Honourable Speaker.* Tao imwain ae N na waaki ao bon te bwana riki kamauri. I a reitai naba ma kain au abamwakoro ae Betio, irouia Unimwane ao Unaine, raou n Taan tei mai Betio, te Mayor, Kauntira ao bon kain Betio ni kabane ni kamauri ngkami. *Honourable Speaker* ma kain am aobiti, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara ao bon Taan tei ni kabane. Taan ongora n te rerio ao bon ngaira ni kabane aika ti mena ikai. Te bwana ni kamamauri nakoimi n te ingabong aio. Kam na bane ni mauri!

Honourable Speaker, I karabwa te Tia tei mai Tarawa Teinainano ngkai e karekea au tai ni boutoka ao ni buoka te titiraki aio.

N na bubuti naba buokan te titiraki nakon te Minitita ae karineaki. Ao e kakoauaki naba bwa bon Betio naba bon te aba n Tobwa tao te aba naba ae e rangi n ibetutu kaina. Ana kanganga anne Betio naba. Tera ngke arona bwa te Minitita aio e a karekea ana tai ni kaninganinga naba Betio ni karinna ibuakon TUC ke Tarawa Teinainano ana kanganga.

Aio ai bon aia bubuti naba Unimwane ao Unaine Betio ae a tabekia nakoira n rinanon te Kauntira. Ti ngaia anne *Honourable Speaker* ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa te Tibiika ni buokan ana titiraki te Tia tei man TUC mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio, ao bon ti tebo aia kanganga taari aikai n te taeka ae te ibetutu.

Ma I taku bwa aia kanganga aio e bon rangi n bubura kaei.

Ma I taku bwa e bon tangira te O n aoraki ke te Family Planning are N na tau bai ma te Botaki ni mwakuri aio bwa e aonga n ae e kauarerekea te taeka ae te ibetutu. Bwa tao aonga n ae a rabakau raoi ni baronga aia botannaomata.

Ao te kauoua are a bon rangi n rawata anga n ibuobuoki iaon te *sub lease* te Tibiika ao a bon moanibwaiakaki taan ababa ake bon abaia te aba ni karaoa aia sub lease ke aia apply nakoia kain abaia.

Ao aio are e na kona n ibuobuoki ngkana arona bwa e aki ibuobuoki

aio ao tao e na ibuobuoki are n te O n aoraki totokoan te ibetutu. Ao e rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkai e a tara n ae a bon rau nanoia taan titiraki. Ti a nako ngkanne te titiraki are imwina.

Te titiraki are imwina, bon te titiraki are nambwana 7. Ao e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Makin ae te Hon. Pinto Katia. Te Tia tei.

KAWAEKOAN KARAOAN TE MITIN NI KARAO RAN ARE IAON KIEBU MAKIN

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Honourable Speaker.* Ao aio ngkanne au titiraki ae nambwana 7, ae e kangai taekana. *E tuai man tia te mitin ni karao ran iaon abara ae Kiebu. I kan butia te Beretitenti ae karineaki ma ana taani mwakuri bwa e na bon tia te mitin aio ke e na aki taiaoka?* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: E na kaekaki te titiraki aio iroun te Beretitenti, H.E. Taneti Mamau. Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: I karabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin ibukin ana titiraki, ao ni kaekana. Ao ti a rimoa ni kabwara bure ibukin te iremwe ni kabutan te mitin aio ma e bon teimatoa te Tautaeka n iangoia bwa e na bon tia ao e na buti te mitin aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Honourable Speaker*, ao I kaitaua te Beretitenti ae karineaki ma ana taani mwakuri n aron kaekana are ngaia a na bon iangoia bwa e na bon tia te mitin aio te Tia babaire.

Tao bon te bubuti bwa are inanon ara Bowi ma Unimwane ao kain ara tai ni buti n te tai ae nako te Tia babaire, ao a bon tabekia bwa ngaia ae N na karautaeka nakon te Beretitenti ngkana tao iai tangi buakana ke e na aki ibukin ae e a rangi n maan *Honourable Speaker .*

I taku bwa ngkana ti katautaua ao man 2019 te mitin aio ao ni karokoa ngkai ao e tuai man tia.

I ataia ae e a tia ni kataia ni ibuobuoki te Tautaeka iai ni karokoa are kanga e na karokoia ngkoa kain te Botaki n Aro are LDS, ngke a roko n te tai ae nako. Ma I aki ataia bwa a roko ke aki.

Ma e ngae n anne Honourable Speaker ma N na ti butia te Beretitenti bwa iai ana anga ngkanne irarikin ngkana arona bwa e na teimatoa aron kakaeakin kamaeuan te mitin aio.

A bon tabeka bwanaia kain Kiebu bwa tera ngke a kona n reke onean mwin ke tao ni karekei moa aia tangke nakon aia auti te Tia babaire.

Iai 64 mwaitin te bukinibwai iaon Kiebu. Ngkana ti taratara te bukinibwai ae 64, bon te ware ae e rangi n bebete te Tia babaire.

Ngaia ae N na butia te Beretitenti ae karineaki ma ana taani mwakuri ke ana Tautaeka, bwa tera ngke a kona ni moanibwaia moa ni karokoa te tangke nakon Kiebu.

E aera ngkai ti tangira te tangke?

Te karau e a kuri katoa bong ni bwabwaka te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: I karabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki ao e koaua ti karautaeka bwa e koaua e a bon rangi n maan karaoaki ana mitin n ran Kiebu. Ti bon kataia naba ni kakaei ara anga n ibuobuoki nako iai, n reitaki ma ana aobiti te Beretitenti akea te *skill* irouna ma e ti kataia ni *coordinate* te naan bubuti, riki iaon te naan *disaster related.* Ao karaoakina ngkanne are kanga bon ana tabo ni mwakuri te Tautaeka ae kanga ti mwamwakuri ma ngaia.

Ma e ngae n anne ao iai ngkai te kantaninga irarikin are ami iango ane ko a tia n tabekia. E rabwa bwa e a reke teuana te *option* anne ae ti kona n taraia imwain are e na bon tia raoi te mitin.

Ma iai ngkai mitin ae a waaki ngkai naba ae taan onea te ran aika a tia ni katauraoaki man teuana ara Ekaretia. E a tia n ibuobuoki are te LDS ao a tia naba n anga nano kain te LDS riki taan rabakau aikai bwa a na nako naba n nora te mitin are i Kiebu.

Ao anne ae kanga ti tebo ma e anganira te iango riki ae e ibuobuoki ke te iango ae e tamaroa ibukin katokan te kanganga ma ti na taraia ma aron am bubuti naba. Tao e waaki te ibuobuoki akanga iai anga ni karekeaki te naan tangke n ran n totokoi kanganga ao kainanoia kain Kiebu ae ti ataia bwa e ewa te ran ke te ran ma e karako bwain kawakinan te ran.

Ma e rabwa ibuobuoki akanne. Ao n aron are I taku ao ti na reitaki ngkanne ma te kambwana are man te LDS are e a tia ni katauraoi naba ngkai mitin aika a rangi n bubura riki ngkai, ao tao a kona n nako Makin n nora anne ni moantai bwa e aonga n reke te ibuobuoki.

Bwa ngkana a kona, ao ngkanne akea te kanganga. Ti a butia naba bwa a karaoia naba bwa teuana aia

ibuobuoki ni buoka Makin ke Kiebu n aia kanganga aei. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Beretitenti ao I rangi n kaitaua te Beretitenti n aron ana kataia ni kakaea te buoka nakon ara abamwakoro ae Kiebu. Are e bon ata naba te rongorongo te Beretitenti bwa are iraua naba rokona iaon Kiebu ao ti teuana mwanibwana.

Ao ngkana e a rangi n korakora anakin te ran man te mwanibwa aio, ao e a bon tarika naba.

E ngae ngke e bon korakora te karau ma anne ngkanne te kanganga ngaia are ko rabwa ngkana arona bwa e a kona n taraki moa are tao karaoakin moa ae kanga e na moantai moa n roko irouia kain Kiebu are tao karokoan moa te tangke ngkana arona bwa e na boraoi ma aron ami kataratara.

Ma ti teimatoa ni kaitau ibukin karokoan te mitin ngkana arona bwa e na kona n roko are bon te mitin.

Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua riki te Beretitenti ao kain aobiti ao tao moarariki Botaki ni mwakuri ake a irekereke ma karokoan aio te Tia babaire. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti iai mai iroum.

H.E. Taneti Mamau: Akea ti te kaitau ni buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Makin. Ao ti a tiku ma te ota ngkanne are ti na kabanea ara konaa ni kakaei riki anga ni ibuobuoki nakon kamanenan te mitin n ran are i Makin. Ngkana e na aki reke te ibuobuoki n aron naba te Tautaeka manga karekean ana mitin Makin ke Kiebu riki teuana.

E mwaiti naba ngkai aika a tauraoi n anga te ibuobuoki, ma a bae ngkai aia buoka n aba ake a tia n anganaki ibukin naba kaitaran te mwau takataka ke te tarika n aia tabo.

E rabwa otana ao ti kaitauia riki kain Kiebu ngkai e a bon maan ao a kona n tataninga teutana.

Ma ti ataia bwa are bon te ran bon te kainano ae e korakora ma ti a kataia ni bon ibuobuoki nako iai. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao taran ae kanga ai bon akea buokan te titiraki, N na kanakoa ngkanne nakon manga ara titiraki are imwina.

Ao te titiraki ngkanne are imwina bon nambwana 57. Aio are e na

tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki man te abamwakoro ae Nonouti; ae Hon.Ieremia Tabai. Te Tia tei.

BITAKIN TUAN TE BUMWANE N TE MWANE N TANIA MAN 5% NAKON 2%

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire ko rabwa ao aio au titiraki. *N ara ribooti te IMF ni Meei 2024 n te ririki ae nako ao e taekina tabeaiangana man ana babaire te Tautaeka ae e bita Tuan butan te Mwane n tania man 5% (real value) nakon ae ti 2% te raka (nominal value), bwa e taku bwa e na kona ni karika banen te Mwane n tania.*

I kan titiraki bwa e kona ni kamatata te Tautaeka bukin te bitaki aio man 5% nakon ti 2% te raka imwain butan te Mwane n tania?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Kauoman ni Beretitenti are bon te Minitita naba n te Mwane ao babairean Karikirake ae Hon. Dr. Teuea Toatu. Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa te Tibiika ae karineaki ao e rabwa ana titiraki temanna te Tia tei mai Nonouti ae karineaki ao aio kaekana. *Honourable Speaker, I kukurei ni kaotia nakon te Auti aio bwa te bitaki nakon Tuan te butmwane n te Mwane n tania e bon irekereke ma norakin tamaroan biriraken te Mwane n tania ao e in mwaitin te bumwane n ririki aika nako ibukin mwanenakin karikirake ke Riin te waaki are a na karikirakea aroia kain te Roro ae ngkai ao n taai aika na roko.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ao N na anganiko te Tia tei are am titiraki te titiraki buokan am titiraki te moantai.

Hon.Ieremia Tabai: Ti kamatoa otara te Tia babaire bwa e a moanna n iai ana kanganga te Tautaeka, e a moanna n aki tau ana konaa ni mwanen ana Motinnano ao ni kabuta te Tautaeka te Tia babaire.

Ngaia are I kan titiraki, bwa te oi n rongorongo ake a taekinna te koraki aikai ke tiaki. Ti riai n tabetabe iai ke ti aki.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki ao tao kaekana ae uarereke. Ko na aki raraoma iai ao ko na aki tabeaianga iai.

I marooro ma kain te *IMF* boni te *World bank ni bon* wiiki aika nako ao a kataia ni kawenea i matau kanga aia tamnei are a kataia n raa.

I tekateka ma au Tia Koroboki ao a kataia ni kawenea aia tamnei ao aio arona. Ngkana ko buta te mwane aio n teina aio ao e na kabuanibwai te RERF.

Ao ngkanne I tuangia; bwa aekakira ami *model.* Tera ami tamnei ane kam kateitei iaon anne. Baka n tuangai, tera te *assumptions* ake ngaia are e ana ami tamnei anne ke tao ami *model* anne.

Ao teuana te *assumption* are anganai ae e kangai; bwa are ngkana e raka te mwane iaon tao 3% ke tao 2% n aron ae tei n te titiraki ngkai. Ao kam a bane naba ni butia ni kabane bwa kam nang kanoa iai ami kataumwane bwa kam nang mwanena ami Motinnano ke tera.

Ngaia are I taku; ao anne teuana bwa bon akea etin ami *assumption* anne ane ngaia ae e boboto iaona ami tamnei ke tao ami *model* anne.

Bwa e koaua ae ti kawenea iaan te Tua are 2% ke iraua bwa are ngkai ti na bitia nakon 3%. Bwa 2% ae te raka ngkana e raka te Mwane n tania iaon te mwaiti anne, ao nanona ngkanne 19% e a bon butaki naba ibukin te karikirake ke tao ibukin ara Kataumwane.

Ma ngaia are I kangai; anne e bon rangi n kairua.

Ti tuai mani karaoa anne ma ngke ti moan katea te Tua aio ni karokoa ngkai.

Tao ti kona n nora are 2021 ke tao te ririki ae nako.

N te ririki ae nako, ti kona ni buta te mwane n te ririki aio $140te mirion bwa e rangi n bubura te raka n te ririki ae nako bwa e nakon iraua tao e boni kaan 15?%.

Ao ngkana ti rairia nakon te mwane e bon nakon $140 tabun te mirion. Anne te mwane ae ti na kona ni butia.

Ma tera aron ae ti karaoia? Iraua ae ti butia n te kataumwane ae a noria Taan tei aika karineaki, ti $80 te mirion ae ti butia.

Ti katikua 60te mirion tabun, bwa anne taniana.

Ngaia are I taku ngkoa bwa bon anne ana kairua ngkanne te mena bwa are ngke I taetae ma ngaia i Tiaban bwa I bon tibwa oki uoua te wiiki n nako. Ao a nora buren aia kairua ao a taku; e aoria ti na manga *run* riki ara *model anne.*

Ao I taku bwa anne ami kairua ae kam taku bwa e aera.

Ma anne ae ngaia ae I kangai; e na aki raraoma Kiribati ao e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki.

Bwa ngke ti katea ara tamnei aei, ti katei iaon ara *policy* aikai. Ti a kaman naba tarai taai aika na roko.

Ao anne imwin ara kamatebwai ao bon akea te kanganga ae e na reke nakon teuana.

Ao tao e koaua ae e taekinna te Tia tei ae karineaki bwa e taku bwa ti a mwanen ara Motinnano iai.

Tao e koaua bwa are bon iaan ara mena bwa are ti butakin te mwane aio, ti ibukin taian karikirake.

Kanga tiaki te baere kanga e na butaki ibukin tao boora ke tao bukin mwanangara nako tinaniku ke tera. Kanga e ti anaki ti ibukin taian karikirake ae e na karaoaki iaon Riin te Waaki.

Ao anne ngkanne ae ti bon taketena tera. Ao I taku bwa bon angina ngkai ae e na bon nakon aio.

Ma I kan katuruturua riki bwa are ngke arona bwa ti a bubuta naba te mwane ni kabane ao akea bakaona ae ti katikua ke akea nikirana ae ti katikua. Anne ngkanne iai te kabuanibwai.

Ma te bwai ae e karaoia ngkai ami Tautaeka n te tai aio, e korea te rain iaon te raka arei ae iai ae e na katukaki bwa maeun te mwane.

Ngaia are n aron ae I tia n kabwarabwara akea te kanganga ae e na riki nakon te Mwane n tania ao e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, te Tia tei are ana titiraki te titiraki buokana te kauoua n tai.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire moan te abwabwaki ana kataia ni kamatata te Tia babaire. Ma nanon ana karaki e kangai; e bure aia karaki te koraki arei.

Bon te koaua aia karaki te koraki arei ao a taekinna ni bon akia kaka bwa ti na warekia ae a taku bwa a raraoma.

Ti aki ata ana marooro te Kauoman ni Beretitenti ma te koraki arei, ti aki ataia. Ao e taekina nakoira bwa tiaki, ma ae ti ataia ae e koreaki n te bebwa aio te Tia babaire ae a raraoma te koraki arei n te bwai ae e wakinaki te Tia babaire. E eti au karaki anne ke e aki taiaoka.

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki, ao are I a tia n taekinna arei. E bure am raraoma anne.

Ao are I tia n taekinna ao ae a bon tia naba ni kakoaua bwa e bure te baere a karaoia, bwa iaan aia

kataunari ao a taku bwa te mwane arei e na butaki ni kabane.

Ao anne ae a na kaetia ngkai, ao tao ko na manga roko n ae na roko. Bwa ngkana e na roko ao N na *run te model* arei irarikia bwa ko na noria.

Bwa a na roko n te aobiti ao N na weteiko bwa kona kaai n tekateka ma ngai bwa ko na noria ngkanne ngkana a kaeta aia bwai anne.

Ko na kanga n raraoma n te bae e na butaki aio.

Ana mwane Kiribati ngkai inanon baina ngkai ae te Mwane n tania $1.63te birion.

E a kerake man te mwaiti ae $700te mirion tabun ngke ti moan roko ni karokoa ngkai. Are e aki birion ngkoa n ami tai.

Ngkai e a kan reke $2te birion. Ti tuangaki iroun te Motinnano bwa ti na kakoroa $2te birion n 2027.

Tao e na koro naba te tai anne ke e a koro naba imwaina.

Tao kam na uringa ngke ti moan waaki are ti tuangia bwa ti na kakoroa $1te birion n 2020. E koro $1te birion 2 te ririki imwain te tai anne.

Ngkai ti taketenna bwa e na koro $2te birion n 2027 ao iaoni kawaina ni koro.

Ma ti na kaoka riki ana raraoma te Tia tei ae karineaki are e taku bwa e nang kekerikaki. Kai I taku bwa ko a kona n taekina riki te koaua irarikin ae ko nora rabwatan te mwane.

Tao iai taian kataunari. Bon te bwai teuana bwa are a kateitei iaon aia taratara ao aranna n taetae n Imatang bwa taiana *assumptions.*

I tekateka ma ngaia ao a karaoi *stimulations* arei ao e bon rangi n raa.

Ao ae I kangai; noria aio ami kairua bwa ami *assumption* ae kam kabongana, kam taku ti aki.

Ao I tuia man karaoa te mwaiti anne ao bon kaetia riki.

Ao anne a bon admit bwa e kairua.

Ngke a korea te ribooti anne ao a koreia n 24 Meei ane ko taekinna ane ko taekinna te Tia tei ae karineaki.

I taetae ma ngaia uoua te wiiki n nako ao ko nora koauana ngkanne. Ko nora koauana ao ko na taetae ma ngaia n ae na roko.

Ao I taku bwa n rokoia n ae na roko N na kaoko bwa ko na tekateka ma ngai, bwa ko nora ngkanne aron aia kabwarabwara ma aia raa.

Ma n teina aio kanga bon akea. I taku bwa e na bon kukurei Kiribati bwa te mwane aio aia mwane, ao tautiaki mai iai n taai aika nako.

Iaan te koaua are karikirakea, kaikoa, taua. E a kakarikirakeaki mani karikirakeaki.

Ngke arona bwa e a kaman raka boon te takataka. Ngke e mena e a kaman bwaka te mwane n aki mwakuri. Ngke e mena e a kaman raa.

Ma tera ae riki. Ti a bon taua ao ti tautia te roro ae ngkai, bwa ti tangiria bwa ti nang bon karikirakea naba ti ibukin te roro are e na roko. Ao boni ngaia anne ao a tibwa uki mataia kain Kiribati ngkai, ae kam bon noria. Ae e reke tera, e raka boon te takataka, te mwane n aki mwakuri, te mwane ni kara. Te reirei nako tinaniku ao tera riki.

E ngae ngke a nang koro Nganga ara Motinnano te Tia babaire ake ti koroi, ana mwane Kiribati ngkai n te tai aio $1.63te birion. E a birion ea Kiribati. Kain Kiribati kam a birion ea.

Ngaia are te raraoma ae e a manga tataekinaki ngkai, n tokin te tai ko aki kona ni kewe ao ko aki kona ni karabako bwa e na bon taetae te ware.

E na taetae te ware ao tiaki te kataunari ae e na taetae bwa te ware ae e na taetae ko na nora akana imwina.

N aron are I taekinna, aia kataunari kain te IMF anne tao e koaua aomata aika a bwakuaku. Ma are n tabetai e bure te *underline assumption* are ko kabongana, ngaia are tera are e kaotinakoa te *model* arei. *A wrong output* naba. E rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, kabanean am titiraki te Tia tei are am titiraki te titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Ko rabwa te Tia babaire imwain ae I kanakoa au kabanea au titiraki, ao ti ata aia karaki te koraki aio. Akea teuana (1c) ae ti na anaia man te Mwane n tania ibukin ara Motinnano. Anne rikaki.

Imwin arei ao e matoatoa butana bwa 5% te *real.* Ngkai e a rangi n bebete, e a rangi n bebete butana.

Au titiraki bwa are moan te kakawaki te karaki ae tararuan te bwai arei.

Ko kona n tuangira te Kauoman ni Beretitenti, bwa tera ana *real value* ngkai te *fund* n te bong aio?

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki, ao e koaua ngkana e bon tangira ae n na anganna te *real value* n te tai aio. Bwa e na bon ataia bwa te interest ngkai e a kekerikaki.

Nanona e a bubura riki te mwane arei, bwa te *infraction* n taai aika nako e bon rangi n oro ieta. Ao ngkana ti *convert*, ma ngaira ti aki taetae iaon te mena. Bwa ngkana ko taetae iaon ana *value* te mena n *real terms* n te *real value*. Ko na *identify* bwa tera te *baser* ae ko mwakuri iaona.

Ngaira ngkai bon mwakuri iaon ara *baser* ae 2016, e rangi n korakora ana *real value* te mena.

Ma ngaira ti aki. Ti aki kabongana n are bon te *normal* raa are ko na kabongana te *baser ao ko na* calculate te *real value.*

Ti kabongana man te *growth rate te calculation* ao te *inraction rate.*

Anne ngkoa ara *solution iaon te* 5% ae ti *assume* bwa 2.5% ibukin te *population growth rate ao 2.5% ibukin te inflation rate therefore 5%.*

Anne ti kabongana iai ngkoa. Ma ti taraia ngkai e a bon rangi n korakora te mwane ao are ngaia are e a bon riai ni kabonganaki te mwane aio.

Ngaia are ae ti a oreia ngkai nakon 2.5% ibukina bwa ti a bon tangiria bwa e nang bon riai ni kabonganaki ibukin Kiribati ao te roro ae ngkai.

Bwa e na uringaki bwa tera ae ti karaoia ngkai n te ririki aio ke n taai aikai. E mabiao naba te roro are imwina.

Ngkana ti karaoa te buriti, ti karaoa taian rawa n roro. Tiaki ti ara bwai te roro aio bwa bon ana bwai naba te roro are imwina ao are imwina. E ngae ngke bon iai tibwana are ti na katikua nakoina inanon te Mwane n tania, a na manga bon mabiao naba n taian karikirake ake ti karaoi akekei.

Ngaia are I a tia n tuangko are tao e koaua tao e tangira te Tia tei ae karineaki ana *real value* are I tia n tuangko arei. Ane am real valu aei, ko na mimi ngkana e kerake riki ko aranna naba bwa te inflation e kekerikaki. E kerikaki ana mena ao tao te US$ naba tao ngkam, tao iaoni kawaina.

E koaua ngkai e a bwaka teutana ma e na manga bon tamwarake naba n taai aika na roko.

Ngaia are tao e koaua tao ti na kaai n iraorao iaon aio. I taku bwa ti a bon riai ni bonnano ao ni kukurei bwa Kiribati e a mwengaraoi. E a tekateka iaon ana Mwane n tania ae akea ana raraoma iai.

Bwa are ngkana iai baika a na riki, e tauraoi.

Ma e ngae n anne ae n aron ae N na kaokia riki.

Ngkana iai te raraoma, ko aki kona n rabuniko ke ni karabako n te bwai ae riki bwa e na taetae te ware.

Te ware ae ti tekateka iai ngaira kain Kiribati ao tao ana abamwakoro te Tia tei ae karineaki, ana Mwane n tania ngkai $1.63te birion. Ao anne e kaota aron te marurung, te mwengaraoi ao e na bon riai n akea te raraoma. E rabwa ao ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, ao e a boni bane buokan te titiraki anne. Ti nang manga nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 62, ao aio are e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta ae Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa. Te Tia tei.

MWANENAKIN TIBWATIBWAKIN TANGKE N RAN NAKO AON ABA

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa *Honourable Speaker*. Ao imwain ae I tabeka au titiraki ao ngkai bon au moan titiraki inanon te

Auti aio. Ao I a reitai ma raou n I-Tarawa Ieta n ang ate bwana ni kamauri nakoim *Honourable Speaker* ma kain am aobiti. Te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman. Te Leader n te Kaitara, Minitita ao bon ngaira ni kabane ake ti a roko nanon te ingabong ae e tamaroa aio. Bwanan te maeu ao te marurung ao ti a kamaurira. Kam na bane ni mauri!

I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 62 ae e kangai taekana. *Iai ana Motinnano te Tautaeka aei ae e a tia ni karaoaki nanona iaon Betio ao Tarawa Teinainano ae tibwatibwakin tangke n ran ae te 500lt.*

N na butia te Minitita are tabena bwa e a bwaka iaa tibwatibwan tangke n ran aikai, taiaoka?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita ibukin Botaki ni mwakuri ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora ae te Hon.Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne au kaeka nakon te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae rine temanna mai Tarawa Ieta bwa e tauraoi mwanenakin tibwakin tangke n ran nakoia kain aonnaba.*

E waaki ngkai au Botaki ni mwakuri ni ikarekebai ma te Botaki ni mwakuri n te Mwane ni mwakuria

katabwaninan kanoan te karikirake aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: I karabwa te Minitita ae rine n ana kaeka nakon au titiraki ae e rangi n karau nano ao n tangiraoi, bwa ngaia e a waaki ana Botaki ni mwakuri ni mwakura katabwaninan kanoan te karikirake aei n ikarekebai ma te Botaki ni mwakuri n te mwane.

N na butia te Minitita ae rine bwa tao nakon n ningai ae e na tabwanin raoi iai kanoan te karikirake aei taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia babaire ao ko rabwa riki te Tia tei ae ko karineaki mai Tarawa Ieta ni boutokan am titiraki.

Ao e koaua n aron are I taekinna, te bwai ae ti karaoia ngkai te babaronga ao ti mwakuri ma te Botaki ni mwakuri ni mwane (Finance) ibukin mwakurian karuoan te mwane aei.

A tauraoi ara workplan akana imwina ngkana arona bwa e a waaki reken te mwane, ao e na waaki inanon te maan ae 4 te ririki.

Ngkana arona bwa e na tauraoi imwain banen te ririki aei, ao aongkoa te kantaninga ngkanne e na waaki nakon are imwina ngkanne ngkana arona bwa e reke n te ririki aei ao e a waaki naba.

Ibukin te ongora ao ti a tia n *secure* te mwane ae US$8te mirion ae ti tebo ma tao $11 tabun te mirion are e reke mairoun te APB ao ibukin ara karikirake are ti aranna bwa te *outer island water project.* Are ti na katoai abamwakoro iaon Kiribati. Ma ae e tibwatibwaki iaon Tarawa Teinainano te aeka n tangke ae te 500ltr.

Ao ngkanne ti a tia n noria bwa e aki tau aio ni mwenga ngaia are ti a karaka ngkanne nakon 3000ltr are aongkoa ngkanne aio e nang tibwaki.

E na aki raraoma te Tia tei bwa e mwakuriaki, ao Tarawa Ieta mai ibuakon aba ane a taekinaki bwa kanoan naba te karikirake aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rangi n rarabwa te Tautaeka aei ao riki te Minitita n te MISE ma ana taani mwakuri ngkai e kona ni katerea nakon Tarawa Ieta bwa

ngaia e bon mena naba inanon te mwakuri ni babaronga aio.

Tao N na kawenea ma te bwana ao ni kaoriori ao ni bubuti ibukia kain Tarawa Ieta. Ngkana arona bwa e nang waaki te karikirake aei, tera ngke e moanibwai moa Tarawa Ieta tiaki ibukina bwa I uotiarake ma ibukina bwa e rangi n kaan Tarawa Ieta ma Tarawa Teinainano ao e nang baiti aron karaian te naan tangke aikai ngkana arona bwa e a waaki te karikirake aei.

I a kawenea bwanau ni bubuti ao ni kaoriori nakon te Minitita ae karineaki ao te Tautaeka. Tera ngkana arona bwa e maonibwaia Tarawa Ieta inanon waakinan te karikirake aei ngkana e nang waaki. E rangi n rarabwa ao are ieta.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia babaire ao e kakawaki bwa are e a mwemwe te rongorongo aio ikai, ma e kakawaki bwa ti na kabwanina naba te ongora.

Bwa are ngkana arona bwa a roko tangke aikai ao nanona a na tibwaki nakon mwenga ao e na bon riai ni kakoauaki bwa mwenga akanne tao a tauraoi. Tao e reke bwa aia tai ni katauraoi ma ngkai, karekean aia auti are e na kona ni kawawaea te ran nakon te tangke.

Bwa are te karikirake aio bon ti te tangke n akea manga tao kabwaa ke te kawawa.

Aio ngkanne tao ti a kanakoa naba te kakaewenako nakoia abamwakoro bwa a riai ni katauraoi nakon aikai bwa a roko aia tangke, ao akea ngkanne manga te baenikai bwa a roko naba ni kanimwaki aia tangke ao a kaman tauraoi aia kabwaa ma mwengaia are e na kona ni kawawaea ranin te tangke aei kanoana.

Ngaia are e raoiroi. Ngaia are kanoan te tai, kanoan te mwakuri ma ara kantaninga bwa iai naba tabemi kain abamwakoro ni kona naba ni karaoa aio ni butimwaea te karikirake aei.

E aki koaua are e roko te tangke ao e a manga tetei ni mwengam bwa akea te tabo are ko na kawawaea iai.

Ko rabwa te Tibiika ao ti a kanakoa bwa te rongorongo ni kakaewenako nakoia ara botannaomata.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ao tao I a bon kauataoa naba bwanan te Minitita are e rangi n bobotonimwane aio nakoia raou n I-Tarawa Ieta. A bia kakatauraoa aia kai ni kawawa ma aia kabwa ngkai

bon aia titiraki ae a bubuti bwa e na tabekakirake.

Ao au kantaninga bwa angina kain Tarawa Ieta a bon tauraoi ngkai aia kai ni kawawa ma aia kabwa n te aro bwa e roko te karikirake aei, ao e a tauraoi naba ni butimwaea te karau inanon te tai are e na bwaka inanon te bong teuana ma teuana.

Ai bon akea bukan au titiraki te Tibiika ae ko kamwakuri, ma ai bon te bwana ni karabwarabwa ao ni kakaitau nakon te Minitita ae rine ma ana taan rabakau ao ana taani mwakuri. Au kantaninga bwa inanon te tai ae riai ao ti na kona n nora te rikirake ni maeuraoi inanon butimwaean te ran man te karau ae e na kona ni bwaka inanon te bong teuana ma teuana.

Ao ti kakoaua bwa te ran bon oin te maeu inanon te bong teuana ma teuana. Ngkana akea te ran ao e na rangi n kanganga aron te maeu inanon te mwenga.

E rangi n rarabwa riki ao are ieta butimwaean te titiraki. E nang rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, I taku bwa ai bon akea kanga te kaeka iai. Ti a nakon ara bwai are imwina. Te titiraki are imwina, te titiraki ae nambwana 58. Aio are e na tabekaki naba iroun te Tia tei temanna ae karineaki man te abamwakoro ae Nonouti; Hon.Ieremia Tabai. Te Tia tei.

KATEAN TE TARABUNARE ARE E NA RINANON BUKINAIA TAAN MOTI N TE BOWI NI MANGA TANG

Hon. Ieremia Tabai: *Ngke e kaeka au titiraki te Beretitenti n Ritembwa te ririki ae nako iaon te Tarabunare are e kateaki bwa e na rinanon bukinaia Taan Moti n te bowi ni Manga tang, ao e taku bwa e iremwe moanakin aia mwakuri ngkai kaina kain naba te Tarabunare iaon te Tia Moti ao aia ribooti a tibwa tia ni moan 2024.*

I kan titiraki bwa antai mai ibuakoia kain te Tarabunare arei ae e taua ke e a tia n taua te Nakoa n Tia Moti ae rietata n aron ae tangiraki n te Tua ae Maungatabu n aron are I uneakinna n te Auti n tei aio n taai aika nako.

Tibiika: E na kaekaki am titiraki iroun te Beretitenti, H.E. Taneti Mamau. Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: *Te Tibiika ae ko rine, e aki bitaki au kaeka n are I kaeka iai n Eberi 2023. E tuai waaki ana mwakuri te Tarabunare ngkai iai riki waaki ni katamaroa aika a kainanoaki ni kaineti ma te Tua ae Maungatabu.* E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei are ma titiraki aio te moantai.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika e rabwa te kaeka ma I mimi bwa e a bibirinako te Beretitenti, bwa I aki titiraki iaon 2023. I titiraki ibukn ana kaeka nakoiu n te ririki aio te Tia babaire ao e taku; e iremwe bwa e nang bon tibwa tia aia ribooti. I aki ataia bwa tera ae e kataia ni karaoia te Beretitenti.

Au titiraki te Tia babaire, bwa ngkana arona bwa e rawa ni kaeka arei, au titiraki e kangai. Nanona am kaeka are ko anganai n te tai ae nako n Ritembwa 2024, e kairua.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki, akea kairuana. Ma anne au kaeka nakon naba am titiraki ae I a manga bon kaokia n te tai aei are n te ririki ane I a tia ni kaeka ae 2023 n aron ane e oti inanon tamnein te naan rekooti ake ti a tia ni waaki iaon te titiraki aei.

Ma iai katamaroa aika ti na manga waakini n aron au kaeka n te tai aei ni kaineti ma te Tua ae Maungatabu. Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Ae I bon titirakinna iaon ana kaeka n te tai ae nako ae e taku bwa a taku bwa tuai n tia aia ribooti ao ngkai e a manga kaekai n te bwai are e a kaman nako. E a tia n toki.

Tera ae e a riki iroun te Beretitenti aio. Ti aki taneiai, ae ti a taneiai n aekan ana waaki aio.

Te Tia babaire are imwina e kangai; ana kaeka ngkai ae I taekinna. Bwa iai riki bwaai ae a na karaoaki.

Te Tia babaire e tuai man reke taina. Ai manra am tai ae ko tangiria bwa ko na karaoi bwaai aikai n ua e tia.

E a kaan 3 te ririki te Tia babaire ao e tuai man tia te bwai aio, ai bon te kangare.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa buokan te titiraki. Are e bon maan bwa are 2 te issue ke bwaai ake a karaoaki. Are e tabenna te Komete ae ti teuana bwa are e kanganga aroroia Taan moti.

E a tia taekan ngkoa bairean te Tia Moti are mai imwaina, are e a kamotirawaki ngkai bwa are e kairua. Ngaia are e a motirawa ngkai te Tia Moti ikai, akea rabwatana ikai bwa are e a okira abara are i Aotiteria.

Ao ngkanne ti a waaki ni kaea ngkanne are nanona bwa e aki bebete te mwakuri n te bowi, ke kateaia Taan moti aika a ririeta nakoaia.

Ngkana iai baika a karaoi aika a kairua. E bon matoatoa naba aron kateaia aekaki n aomata aikai, ma e na kaitau Kiribati bwa te Tautaeka aei e kona ni karaoia.

Ao ae e noraki mwina e a tia arei, ao te kauoua ane I tabetabekia ae ngaia ngkanne ti a moanna n rinanona bwa e a tia are te moan.

Ngaia are e boni maan bwa tiaki nakoa aika ke mwakuri aika bebete, ma ti taku bwa e na kaitau riki te Tia tei mai Nonouti bwa ti katea riarian Kiribati n te bae ti taku bwa e a tia n aonikaiaki iai n aia babaire Taan moti aika a kairua.

Ao ngke e mena a kaman kateitei tao n te bowi. Kai aki kona naba ni kateitei bwa are e bon ataia bwa e kairua te bae e karaoia, bwa are e riki irouia are kanga Kiribati te Betebeke ma kanga aki rangi n rooti wanawanara ngaira Imatang.

Kanga ti na kataia ni kaakea te aekaki n taratara anne ngkana e koaua ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei are am titiraki buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire e taku te Beretitenti n ana Motinnano; ti na Kabura ieta te Tua ae Maungatabu. E bura ieta n te waaki aio te Tia babaire ae ko aki karaoa tabem ae e kaineti ma te Tua ae Maungatabu te Tia babaire. Ai bon tewenakoan te Tua ae Maungatabu aki kabonganakina. Tera ae e a riki iroum te Beretitenti ae ko kataia ni kakaea.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: I karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki, e bura ieta ana Tua ae Maungatabu ao e iraki nanona bwa ti karinea Tuan te bowi ao ae ti rinanon tuan te bowi.

E a tia ni kamotirawaki te Tia Moti te People Judge are mai imwaina.

Ao anne e na kukurei Kiribati bwa are e aonikaiakaki Kiribati ao e a itiaki ngkanne anne.

A kukurei kain Kiribati bwa aki bwainikirinaki n aia Tua ae bon te Tua ae Maungatabu.

Ao ngkanne anne ngkanne kaekana ae I taku bwa tik abura riki ieta. Te Tautaeka aei e kabura riki ieta ana tua Kiribati ae te Tua ae Maungatabu. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ngkai e a boni bane buokan te

titiraki anne, ti nang manga nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki are imwina, te titiraki ae nambwana 61, ao e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano ae te Hon. Birimwaka Tekanene. Te Tia tei.

BUTIMWAEAN ANA BEEBWA N TUEA KPF AKE A KARAOAKI MAI IROUIA ROOIA

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika. Ao I a kukurei n tabekarake au titiraki iaon te Ota bebwa ae nambwana 61, ae e kangai taekana. *I a butia te Minitita are tabena bwa e na ibuobuoki nakon te Kiribati Provident Fund ibukin katamaroan kainanoan te bebwa n tuea are ngkai e karaoia te KPF. E na ti butimwaea are e roko man aia aobiti aia Rooia Aomata.*

Nanona te KPF e kona naba ni kariaia bwa e na karaoaki naba mai irouia Roia ao te Kabowi n kaineti ma te Tua ibukin te Tuea. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E na kaekaki am titiraki iroun te Kauoman ni Beretitenti, Hon. Dr. Teuea Toatu. Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano.

I kani kaongoa te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano bwa e tauraoi te KPF ni ibuobuoki iaon te tabeka aio. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika, ao ko rabwa riki te Minitita n am kaeka.

Te Minitita, N na bubuti bwa e riki ni wai te titiraki aio bwa a roko te koraki mai buki ao n tangira buokaia man te KPF ao e kainanoaki te *stamp tek.*

E nikiraki te stamp tek irouia ao a manga rawa ni butimwaeia. A bon ti tangira are man aia aobiti aia Roai aomata.

Te bwai ae e a manga riki imwina bwa e ngae ngke e taekinna te KPF bwa e na rinanon anne. Tao uoua te bong are imwina, ao e toka ana bebwa ni kaongora ana aobiti aia Roia aomata, n ikotaki ma ana aobiti te MOJ ao ni katerea bwa aikai bwaai ae a kainanoaki ngkana e na karaoaki te *stamp tek.*

Ti a bubuti te Minitita ngkana e waekoa ni kibaraki aio, ao ni manga waekoa ni kaongoaki te botannaomata bwa e aki ti butimwaeaki iroun te KPF te *stamp tek* are mairoun aobiti aia Roia aomata ma e butimwaeaki naba

irouia Roia ni kabane ao tao riki te Tabo ni kabowi. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E bati n rabwa buokan te titiraki, e koaua bwa kanga iai rekereken te titiraki aio ma aron butin te Tua.

Ma e koaua n aron ae I taekinna bwa e tauraoi ana rabwata te KPF ke taan tararua iaon ni manga rinanon te bubuti aio ngkana e kona ni butimwaeaki te civil declaration mai irouia Roia irarikin are bon te People's Lawyer.

Ma anne ngkanne are tao e koaua tao ti na bon reitaki ma taan rabakau n te Tua tao e moamoa riki ana aobiti te Tia kaeti tua. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa riki te Kauoman ni Beretitenti ni kaekan aio iaon au bubuti bwa ngkana e moantai riki ni mwakuriaki.

I riki n tabeka aio te Kauoman, bwa a roko kain Ribono n tuatua taekaia ibukin te stamp tek, bwa ngkana kam uringa te stamp tek. Ngkana e na karaoaki naba man aia aobiti aia Roia aomata ao e kaboaki. Iai Roia aika a tauraoi n anga aia *service* n anga n aki kaboaki.

Ngkana e a bon rangi n kainanoaki te stmap tek. Ao n te tai aio a roko aikai bwa tangira biriakinan roon natia ae akea roona i tinaniku ma a na karaia te mwane man ana mwane ana akaunti te karo nakon te tina.

Ao moan te kananokawaki bwa a bon kakioa aia tai ao anganaki bwa e aki kainanoaki.

Ao te bwai riki ae e nang kananokawaki te Kauoman, bwa a kangai. Bon akea ae e na kona ni butimwaeaki bon ti mairoun aia Aobiti aia Roia aomata.

Ao n tokin te tai ti a ira nanoia. E ngae ngke e tia ni karaoaki te stamp tek a manga n ana man aia aobiti aia Roia aomata, ao a manga bon anganaki naba te kaeka. Ane kam uouotia anne bon ae ti na karaoia naba. Ane kam uouotia anne bon ti tebo naba ma ae iroura.

Ma are a manga moan bubuti te koraki. Ae ti anganaki aio e na aki butimwaeaki ao e taku ara Tia tei ao te Roia are e buokira, bwa ti nang bon anaa are mai iroumi.

Tokin te tai a manga kaboa are mairoun aia Aobiti aia Roia aomata.

Ngaia are N na bubuti riki te Kauoman, e aoria ngkana tao kanoan te Tua.

Ma ni bon etina akea rekerekena ma te Tua, ti aron karaoakina ao ai butimwaeakina mairoun te tabo ni mwakuri teuana ma teuana.

Ngaia are ngkana e tauraoi ni butimwaeaki ao tao iai bukina ae aki butimwaea bwa tao iai aia keiti.

Ma are manga bon te bwai teuana te Kauoman te itera anne, e kakawaki buokaia te botannaomata ao e kakawaki riki buokaia te botannaomata ngkana te bwai ae e a bon rangi n urgent.

Ao I a bubuti ngkana ko kona riki ni manga nora te itera anne ao ni marooro ma te KPF ao ni butia bwa tera ngke a kona ni butimwaea are mairouia Roia ao man te Kabowi. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa e rangi n mataata aron ana tabeka te Tia tei ae karineaki. Bwa I taku bwa n aron ae I taekinna, eng katikua bwa I a reitaki ma kain te KPF. Ao n aron ae e bon ataia naba te tia tabeka te titiraki bwa are bon ngaia naba te Roia, ngkana arona bwa bon akea rekerekena ma te Tua ao ngkanne e na bon akea te kanganga.

Ma e rabwa bwa ane e a wene am titiraki anne ao a bon kakauongo kain te *KPF* ngkai. A na riai ngkai n tauraoi ni marooro ma ngai bwa tera te *way forward* ni kaitara aron te tabeka aio. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, kabanean buokan am titiraki te Tia tei are am titiraki te titiraki.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika ao ko rangi n aitau riki te Kauoman ngkai ko tauraoi ni butimwaea anne ao o tau n reitaki ma kain am tabo ni mwakuri ae te KPF.

I karabwaia kain te KPF inanon aia tai ni mwakuri, aia tai ni kamatoai kanoan babaire teuana ma teuana. Ao ti nang kaitauia riki ngkana arona bwa a na manga tauraoi ni butimwaea aio ao n rinanona ibukin kabirimwakan kainanoan ao boutokan aia kainano te botannaomata. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, iai mairoum te Tia tei ao e bon rau naba nanon te Tia tei ae karineaki.

Ti a nakon ara titiraki are imwina iaon ara Ota bebwa nambwana 63. Aio are e na tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa. Te Tia tei.

KAINANOAKIN KATEAKIN BWAOKI N ITI IAON TE AONO AE TEMORITONG I BUOTA

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa *Honourable Speaker.* Ao I a kukurei n tabeka au kauoua n titiraki n te ingabong aio ae nambwana 63 ae e kangai taekana. *Iai kainanoakin kateakin riki bwaoki n iti n te a Aono ae Temoritong iaon Buota. N na bubutia te Minitita are tabena bwa e kona ana kambwana ae PUB ni kabaitia katean te bwaoki n iti ae mwaneweaki n te aono aei ngkai a rangi ni maan kain te aono aei n aki toma ma PUB taiaoka?*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Ko rabwa te Tia babaire ae Hon.Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: *Te Tibiika ae ko rine, I kukurei ni kaongoa te Maneaba aio bwa e waaki ngkai te karikirake iaon katean bwaoki n iti ao katomakia customers nakon ana rain PUB. I kukurei n taekinna nakon te Tia tei temanna mai Tarawa Ieta bwa te karikirake e na roko naba i Buota.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: I a bon karabwa te Minitita ae karineaki n ana kaeka ae e tobwa raoi nanoia te koraki ake a bubuti tabekakin aia kanganga aei ibukin kainanoan aia bwaoki n iti ngkai e a rangi n raroa nako aia tabo ma bwaoki n iti ake tabeua.

Ma a bubutia te Minitita ae rine, bwa tao te katautau bwa nakon n ningai ae e na roko iai iaon Buota te karikirake aei, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ao e koaua e na kantaningaki bwa e na roko i Buota imwain nukan te ririki aio ke inanon nukan te ririki 2025. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rangi n rarabwa te Minitita ma kaekan buokan te titiraki. Ao au kantaninga a bon ongo te koraki ake a kariaria rokon aia bwaoki n iti.

Tao n rokon te karikirake aei iaon Buota, e kona ana Botaki ni mwakuri te Minitita ae karineaki n noori naba aono iaon Buota ake a kainanoa naba bwaoki n iti irarikin te aono ae e mwaneweaki n te titiraki aei taiaoka.

Tibiika: TE Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao n aron are I taekinna, Buota nanona a tara naba Buota ni kabane kain ara Botaki ni mwakuri ae te PUB.

Ao n aron ae kam ataia ngkai ao te karikirake aio ae a waaki. Ane a kanimwaki te naan bwaoki n iti aika a boou aika te biti rabwatana.

A tia ni waaki mai Betio ni kangai nako Bairiki ni kangai nako Teaoraereke n rabwatan TUC angina. E a rokoroko i Bikenibeu ni manga waaki nakon rabwatan TUC ni kabane. Ao ngkanne n aron are I taekinna, a na karoko naba i Buota bwa bon kanoan naba te karikirake aei.

Ngaia are ara kantaninga e na roko i Buota n nukan te ririki aei ke tao kanga mwaina ke nukan te ririki aio.

Ao anne ngkanne are kanga te kantaninga. Ti taetae iaon Buota ao tao are a noori naba itera akana a kainanoaki n taabo akana irarikin te mwakoro ane e boni katerea te Tia tei n ana titiraki.

Ti a nora naba Buota ni kabuta ao are a bon ongo ara taani mwakuri. Ara taan rabakau akana a mwakuria te karikirake aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rangi n rarabwa te Minitita ao I rangi n karabwa ngkai e katerea ae te bwaoki n iti n taai aikai kanga e a rangi n bebete aron uotakina ni kabotauaki ma bwaoki iti n taai aika nako are e na karaoaki moa te timanti.

Ma N na bubutia te Minitita ae karineaki, bwa n tian Buota ao I kakoaua ao tokin ana iti PUB iaon Tarawa Ieta e toki i Nabeina.

Ao N na kawenea te bubuti ao te kaoriori nakon te Minitita ae karineaki, ngkana aron bwa e tia aon Buota ao e kona te karikirake anne man ana tabo ni mwakuri ni karoko naba i Abatao, Tabiteuea ao Nabeina n noori aono akana a rangi n raroa nako ma taian bwaoki n iti akana a tia ni kateaki ngkai man te PUB taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua kanga bon kanoan naba ara titiraki te kauoua imwina riki bwa tao au kantaninga bwa ti a kaeka naba ikai.

E koaua anne are ngkai kanga bon tokin moa te PUB bon ti Nabeina. Ao ane e na karaoi ngkanne Buota

ao imwina tao e na manga nora naba Nabeina bwa are e bon roko naba te iti i Nabeina.

Ao tao rokon ngkanne kaawa akana imwina, tao ai manga bon te bwai teuana ngkanne tao e na manga kabubura riki ana capacity te PUB. Tao ai manga bon te investment teuana ae e bubura.

Ma ngkai ane a mwakuria moa ara koraki nako Buota.

Ao te iti are bon iai ngkai ae e boni waaki ae Buota nako Nabeina, kanga tokin te iti. Abatao, Tabiteuea ao Buota. E raoiroi ai manga kanoan ngkanne te mena, ao ti a reitaki ma kain PUB.

Are ngkai are ti katauraoi moa ibukin are Buota ao ti a noria ngkanne ngkana arona bwa e na tau aia kataumwane ao manin aia *project* aio nakon kaawa akana nikirana, ti a manga bon noria.

Bwa are kanga au kantaninga a uarereke riki kaawa akana imwina ane Abatao, Tabiteuea, ao Nabeina ngkana arona bwa a kona naba n rinnako inanon te karikirake aei. Ko rabwa te Tibiika.

Ti a bon manga iraorao ma te Tia tei iaon aio ma kain ara PUB.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e a boni bane buokan te titiraki anne. Ti nang nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 65 ae e na tabekaki mairoun te Tia tei temanna mai Teraina, Hon. Bautaake Beia. Te Tia tei.

KAREKEAN BOON MWIN BAOIA ATAEIN TE REIREI I TERAINA ARE E TIKU IAON KIRITIMATI AO MAN URUAKI

Hon. Bautaake Beia: Ao e rarabwa te Tibiika. Ao au titiraki n te tai aio nambwana 65, ao e kangai taekana. *I a butia te Minitita n te MOE bwa iai baoia ataein te reirei iaon Teraina ae e bon riai n nako Teraina ao ngkai e a tiku ni maan iaon Kiritimati ao tarana e a bon matebuaka kanakoana nako Teraina bwa e a bon uruaki. Ti a bon tabekia riki bwa te bubuti bwa e kona ni manga karekea tewana ae boou te truck ao ni moantai ni karokoaki iaon Teraina bwa buokaia ataein te reirei ngkai a bon ririanna ni katoa bong ataein au abamwakoro.* E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita ibukin te Botaki ni Mwakuri ibukin reirei ae te Hon. Ruateki Tekaiara. Te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika, ao ai tibwa au moan taetae inanon te bong aio n te Auti n tei aio. Ao I a bon reiti bwana ni kamauri ni kabane nakoia kain Kiribati ni kabane ao riki nakoia

kain Teraina. I a reitai ma tariu ae te Tia tei ao kain Marakei ao te Botaki ni mwakuri ae te MOE. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!

I karabwa te Tia tei ae rine mai Teraina n ana titiraki ae e kakawaki ni kaineti ma kainanon baoia ataein te reirei ao aio kaekana. *Kanakoan baoia ataein te reirei are e tiku ni maan i Kiritimati nako Teraina ngkana e buti, bon kanona mwin te marooro ngkoa imarenan au Botaki ni mwakuri ao te Kauntira n Teraina n rokoia te Meia ma te Kiraka n Tun 2024.*

Ngkai e tabekaki karekean tewana te truck ae e boou, e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni moanibwaia karekean inanon aia ibuobuoki taan anga te buoka. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita te Tia tei are am titiraki te titiraki buokan am titiraki te moantai.

Hon. Bautaake Beia: E rabwa te Tibiika ae karineaki. Buokan te titiraki, I karabwa te Minitita n te *Education* ae rine n ana kaeka ae e a manga kakaea riki buokan baoia ataein te reirei rinanon te mwane ni buoka.

N te tai aei ao I rangi n bubuti, I taku bwa e aki tangira te mwane ni buoka aia kaa ataein te reirei iaon Teraina bwa e a bon tia n reke ma ti a tangira boon mwina ae e boou bwa e uruaki ni kabonganana iaon Kiritimati.

Ti a bubuti n te tai aei, nakon ningai te tai are ti na tiku iai n tataninga. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki mai Teraina n reitan buokan ana titiraki.

Eng ae e a tiku inanon bain te Botaki ni mwakuri. Ti a karimoa inanon moan tabera bwa ti a kataia ni kakaea angana, bwa ti na kakaea ara anga iai ni kabwakai inara ni bubuti nakoia taan anga te buoka n te tai naba ae waekoa.

Ane e moan anga nanona irouia te naan *development partners*, ao tao ai bon anne naba te rao ae e rangi n raoiroi are e butimwaea te kanganga ae e kataweaki aio.

Aio tabera ae ti a kakaea angana. Ko rabwa

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Bautaake Beia: Ko rabwa te Minitita n te *Education* ae ko rine, ao e rabwa kaekan te titiraki. I taku bwa ai boni bwanara ni

karabwarabwa ngaira kain ara abamwakoro ae Teraina.

Ti ataia bwa ai bon teuana te kanganga iaon Teraina bwa are bon ti teuana te reirei iaon ara abamwakoro.

Akea riki te reirei ngaia are angina ataei ngkana a oki, a nako n reirei ke aki bwa ai bon te kanganga bwa are akea baoia, riki e tatare te bwaa.

Man te tai aio, I a karabwa te Minitita n te *Education* bwa e a mwakuria ngaia te mwane ni buoka.

I taku bwa a bon ongo kain au abamwakoro n te tai aio. Ao I a karabwaia kain ana aobiti te *Education* ibukin mwakurian aio.

Ao e rabwa te Tibiika ao I taku bwa e a buokaki au titiraki n te tai aio ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te Tia tei ae karineaki ma otana n te bwai aio.

Ao tao I a kawenea naba bwanau ni kakaewenako nakon au Botaki ni mwakuri MOE n reitaki ma te *development partners.* Ngkana kam kakauongo ngkai, antai ae kona ni buoka moa ngkai Teraina ni baoia ataein ana reirei.

Ngkana ko bon kukurei n anga bwanam ma nanom ni koaua ibukia kain Kiribati, I a butiko development partners kibara aio ma ara Botaki ni mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti tebo ma e a boni bane mairoun te Tia tei are ana titiraki te titiraki. Ti a nako ngkanne nakon ara titiraki are imwina ane nambwana 64. Ao aio are e na tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa. Te Tia tei.

KAROKOAN TE ITI PUB NI KAWA AIKA KAINABA, TABONIBARA NAKO BUARIKI I NORTH TARAWA

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa *Honourable Speaker* ao e koaua tao bon au tai ma te Minitita ae karineaki n te bong aei man te MISE, ko na aki bobotu irou.

Ao I a kukurei ngkanne n tabeka au kateniua n titiraki n te bong aei ae nambwana 64 ae e kangai taekana. *Iai kainanoakin karokoan te iti ae maeu man PUB n teuana atimwakoro Tarawa Ieta ae Kainaba ngkai ai bon ti ngaia ngkai nikiran te atimwakoro iaon Tarawa Ieta ae tuai roko iaona te iti man PUB ao n reitaki nako te iti anne nakon rabwatan te main land i Tarawa Ieta mai Tabonibara nako Buariki taiaoka?*

E kona te Minitita are tabena n nora ao ni mwakuria te kainano aei ibukia kain Kainaba ao te main land ae bwanin Buariki nako Tabonibara taiaoka?

Tibiika: E na kaekaki te titiraki aio iroun te Minitita ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon.Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: *Honourable Speaker , I kukurei ni kaongoa te Tia tei temanna ae rine mai Tarawa Ieta bwa n te tai aio ao e toki moa te iti i Nabeina ni kaineti ma korakoran PUB n te tai aio ni karekea ao n tibwatibwaki te iti.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rangi n rarabwa te Minitita ae karineaki man te MISE ni kaekan te titiraki.

Ao tao ngkana I ti kona ni kabwarabwara teutana. Bwa Tarawa Ieta e roko te *power* man te *PUB* mai Buota, Abatao, Tabiteuea ao Nabeina ao te maan ngkai ae e a kaan 20 te ririki. Ao ti kakoaua ae kainanoan te *power* ni boong aikai e a rangi n kainanoaki iaon Tarawa Ieta kioina ngke e aonga n ae e bon tabwanin raoi Tarawa ae bwanin.

Ao N na bubutia te Minitita ngkai I kakoaua bwa iai mwakoron ana taeka ae e kukurei. Ao tera ngkanne ana iango n ibuobuoki te Minitita ae karineaki nakon kainanoakin te iti iaon ara kawa akana a mwaneweaki akanne ae Kainaba ao ai te *main land* naba ngkanne are mai Buariki nako Tabonibara taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni boutokan ana titiraki.

Ao e koaua tao e noria bwa e aera ngke anganaki kaawa ake tabeua te iti ao akana nikirana a tuai roko irouia te iti.

Tao e koaua tao aio manga te kakaewenako teuana ae boou te Tia babaire bwa ti a manga taraia.

Ti a karaua ni manga marooroakinna n aron are mai imwaina ao tiaki te *investment* ae e uarereke.

Ti a taraia bwa tera aron karaoana, tera aron mwanenakina ao tera aron manga raa. Ao n ningai te tai are e na manga wakinaki iai.

Ma e kakawaki bwa e a mwemwe ikai ao e a reke bwa te katabetabe nakoira n ara Ministry riki ara

kambwana ae te PUB are e bon kataia ni kekeiaki iaon waena.

Ma ti a kataia ni karekea bwa kanoan te karikirake teuana ae e na manga taraki ao ni manga kakaeaki mwanena bwa e aonga ni koro nanon are e kantaningaki. Ao riki tao ti aki rangi n irananoia kain Tarawa Ieta bwa are a bon toma ma rabwatan Tarawa Teinainano ao a tia taria ake tabeman a tia ni boo ma uaan te iti. Ao tao ngaia anne te kanganga ae a kanaokoroaki kaawa ake tabeua.

E aoria ai te katabetabe anne nakoira. Ti a kataia ni kakaea mwakuriana ma mwanenakina. Ti a karaoia bwa teuana ara karikirake ae ti na karikirakea. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika Ko rabwa te Minitita. Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rarabwa te Minitita ae karineaki n te MISE ao I boraoi n iango ao ni koaua ma ngaia ae tao manga te investment ae bubura kaei nakon Tarawa Ieta.

Ao I a kawenea bwa te bwana ni kaoriori ao ni bubuti nakoina bwa tera ngke e moanibwaia te karikirake aio n te aro bwa e na kona n tabwanin te ota nakon Tarawa Ieta ae bwanin, ngkai e ota tabeua mwakorona ao tabeua Kawana a tiku ni kabongana ngkai te naan buoka ake kanga te iti man otan taai.

Ai kai kanga ai bon akea buokan te titiraki. I raona te Minitita n ana karikirake ae e bubura aio ao I a bon kawenea bwanaia raou mai Tarawa Ieta ngkana arona bwa e kona ni moanibwaiakaki ngkai I kakoaua bwa Tarawa Ieta bon teuana ke bon ti ngaia ngkai man abamwakoron Kiribati ae e rangi n mwaiti te auti ni iruwa iai ao buokaia taan investment nte auti n iruwa, karokoan te iti bwa e na kona ni bebete naba anakin nanoia taan neweaba n roko ikekei ma uotaia bwaai aika a kakaokoro ake a kona n tangira te *charge* nako iai.

E nang rarabwa ao are ieta te Minitita ao ko rabwa riki ibukin am kakaeka riki ae e rangi n Tamaroa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati; Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa ngkai ko a manga anganai. Ao tao ti a bon kaai n iraorao iaona bwa are e koaua tiaki baika a n ariki naba n over night. Ma a na karaoaki bwa kanoan te kamatebwai ao te ukeuke ibukin manga kakaeakin karaoaki ke rinnakora inanon te karikirake ae boou aei.

Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ao a na bane n tekeraoi taan ongora.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao kam rabwa Taan tei. Ti a roko ngkai n tokina ara titiraki n te ingabong aio, e a 12.30pm. Ti a kukurei ngkanne ni manga kamotirawa te Auti ma ngkai ni karokoa manga te aoa 2.00pm n te bwakantai aio. Ao e a motirawa moa te Auti ngkai.

KATAWANOU

Kiraka: Moan warekan te Biira.

MOAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika: Mauri Taan tei ao n te tai aio, ti na nakon kanoan ara Ota bebwa ane e wene i matara. Moan warekan te Biira ae te Tua ae Maungatabu 2025.

Are n te tai aio N na angan te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano ae Hon. Tebuai Uaai. E nakoim te Tia tei.

CONSTITUTION (AMENDMENT) BILL 2025 (Moan Warekana)

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki n anganakiu n te bwakantai ae e tamaroa aio tabekakin te onono iaon te Biira ae ko a tia n taneweia teutana.

Te Tia babaire ae ko karineaki, imwain ae I kabwarabwara te Biira n onono ao I a reitai ma tariu n Tia tei, mwanera mai abara ae Tarawa Teinainano te aba n Tobwa n tabeka ara inga ao ara kamauri Tarawa Teinainano ae e ataki n arana ni kimarangirangiaki bwa te tia Tobwa nakoim te Tibiika, nakon ara Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita ma Taan tei, n ara Maneaba aio ao ai taan ongora aika a kakauongo.

N ana tangira, n Arana, ma ana iraorao te Tamnei ae Raoiroi ao n reitaki ma raoiroin te bwakantai aei ao I a kangai te Tia babaire. Kam na bane ni mauri!

Te Tibiika taiaoka bwa ko na katauai bwa N na raraeta teutana mani kabwarabwara te mwakoro 32(2) n ara Tua ae Maungatabu ae e uotakirakeaki n te tai aio bwa e na oneaki imtan te Maneaba ae mimitong aei.

Ao riki te Tia babaire ibukin ongoraeia kain Kiribati. E kangai taekan te mwakoro anne te Tibiika ao kain Kiribati aika kam ongora.

E riai te Maneaba imwin rinean te Tibiika ni katebenakoia mai ibuakoia Taan tei n te Maneaba aio, taan kauaba nakon te Nakoa n Beretitenti.

Ma te mwaiti anne e na aki kee iaan 3 ao man aki raka iaon 4 ao akea riki ae e na riki bwa te tia Kauaba.

Te Tibiika ae ko karineaki, e teretere n te mwakoro 32(2) bwa e ti taekinaki iai katebenakoan mwaitia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti ae e na aki kee iaan teniman (3) ao e na aki raka iaon aman(4).

Taan ongora akea inanon te mwakoro ane I taekinna, kabwarabwaran ma aron rineakia taan katebenakoaki nakon te Nakoa ni Beretitenti, ma e ti teretere te mwaiti.

Aron rineakia taan katebenakoaki nakon te Nakoa ni Beretitenti, te Tibiika ao taan ongora. E kamatataki ao e kabwaranakoaki raoi n te Tua ibukin rinean te Beretitenti ae aranaki bwa te Cap 29A.

Te moan titiraki ae ti na anga te kamatata te Tia babaire nakoia ara koraki n I-Kiribati bwa: i) e kona n oneaki te mwakoro 32(2) iroura ngaira Taan tei n te Maneaba ni Maungatabu aei.

Te Tia babaire ngkai te mwakoro 32(2) e mena inanon te *chapter 4* ao e kona ni karaoaki te onono iaona.

Ma te Tia babaire ngke arona bwa e mena te mwakoro anne 32(2) inanon te *chapter 3 ke 9 n ara Tua ae Maungatabu* ao e na kona n iai te ananga ni kanganga ni karaoan te onono iaona te Tibiika.

Ibukin te ongo ao ibukin te kanganga ae I a tibwa taekinna anne te Tibiika, bwa ngkana ko tara te mwakoro 124(1)(a) ao (b), ao I karautaeka te Tia babaire ngkana I kangai; bwa iai matoan karaoan te bitaki ke te onono ni mwakoro tabeua n *chapter* akana I taekini.

Te Tia babaire aio bukina bwa a rabunaki mwakoro tabeua n te tiabuta 3 ao 9 n te mwaka ae e aranaki bwa te mwaka ae e kaonoti ke te *vertal power.*

Te Tibiika ao tera te aeka ni mwaka anne?

Ko bon ata kabwarabwarana te Tibiika, ao ko a taiaoka. Bwa ngkana iai temanna te I-Kiribati ao riki kain abara ae Tarawa Teinainano ae te aba n Tobwa bwa e kan ataia ao e kani kamatataki nakoina te mwaka anne, I a butiko te Tibiika bwa I a kanakoia nakoim ao I a reitia naba ma ara Moan Beretitenti bwa e a taiaoka naba ni butimwaeia bwa kam na kabwarabwara nakoia bwa aonga n ata te mwaka ae e kaonoti.

Au koaua te Tibiika ma ngaira Taan tei n te Maneaba ni Maungatabu aei n te tai aio, ao Taan tei naba n taai aika na roko ao kain Kiribati ae mai Makin nako Arorae ao te Aono n Raina a na bon aki kona. Ao a na bon aki kona ni bita tabeua kanoan te *chapter* 3 ao 9.

Te Tia babaire ao Kiribati e na toki aonnaba ao a na bon aki kona ni bitaki mwakoro tabeua akanne te Tibiika.

Bwaau? Te Tibiika ibukina bwa a rabungaoaki ao a katanaki mwakoro akanne n te *chapter 3 ao 9,* ao I a kaokia riki. TE mwaka ae e kanaonoti ke te *veto power.*

Au namakin te Tibiika bwa ngkana ngkoe temanna ae ko kakaewenakoai bwa ngkai te Tia tei ngai man te aba n Tobwa n te tai aei ao iai au anga n tobwa te kanganga anne ke iai au konaa ni koutanako te rabuna anne ae te mwaka ae e kana onoti. Te Tibiika I aki tuangko. Bwaai ni kabane man ae uarereke nakon are ti taku bwa e matoa, a bane ni kona ni karaoaki.

Ngke arona bwa te mwaka anne te Tibiika tao mai iroun teuarei ae ti ataia ao bon akea temanna ae e kona n taekia ao ni koutia nako.

Ma ngkai bon ana mwakuri n raburabu te aomata ao ngkoe te Tibiika ao ngai, I bon kona n taekia nako.

Bon moan te bebete koutakinakoan te mwaka anne. Ao I kona ma ngkoe te Tibiika ni karaoia.

Koutakinakoan te mwaka anne te Tibiika bon ti mani kakoroan nanon aia taeka ara ikawai are e kangai. Bwa te Rii iaon te rii.

Te Tibiika ngkana e karaoaki ao e kakoroaki nanon aia taeka ara ikawai ao I aki tuangko, bwa Kiribati e na bon kona n taeka nako te rabuna anne. Ao ai bon akea teuana taribin mwakoron ara Tua ae Maungatabu ae e na aki kona ni katamaroaki irou, iroura ao irouia Taan tei aika natira ma tibura n taai aika a na roko.

Ao ngai te Tia tei mai Tarawa Teinainano I kona ni koutia ao n taekia.

Mani koutakin te mwaka anne te Tibiika ao ara Tua ae Maungatabu e na bura ieta ieta, i atiteren taai ao man rangi ni mimitong ibukina bwa e a katiteuanaki Kiribati iaan te Kora ae ti te tikina.

E kaweneko te Tibiika ao ngai ma natiu ao tibuu ao Kiribati ae bwanin iaan te naa n akea te kakaokoroaki.

Te Tibiika e a bia katiteuanaki n ai aroia ae a katiteuanaki. Ao aio ara bubuti.

Oin te bitaki are ti na karaoia ngaira Taan tei nakon ara Tua ae Maungatabu bwa a na karika te tamaroa ae iaoni kawaia nakon te nakoraoi, te kororaoi ao te katiteuanaki.

Te Tibiika e tangiraki te kaiteuanaki irou, iroum, iroun te Nati ni Kiribati mai tabona nako tabona n akea te tebetebe, n akea te kakanaokoroaki.

Ma e ngae n anne te Tibiika ao oneakin ara Tua ae Maungatabu n te tai aio e bon aki bakatekeaki nanon ae I taekinna ae te katiteuanaki. Ibukina bwa e aki tieuataake te mwaka ni bitakin te Tua ae Maungatabu. Bwa e aera? E kiri tabukibuki ao mani katebetebe.

Ma ti a bia tauraoi ngaira Taan tei n te tai aio ao riki Kiribati ni karaoa ao ni kakoroa nanon are I a tia n taekinna.

Ao I kukurei ni manga kaokia riki te Tibiika ae ko karineaki bwa te Rii…

Tibiika: Taiaoka te Tia tei iai te *point of order.* E nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E. Taneti Mamau: Kabwara au bure ao I kabwara bure nakon te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano.

Ma ti butiko am attention ma Taan tei bwa e mate te *power* ngkai ma e aonga n ae kam ataia ngkana tao e a tia n roko iroum te *notice* ao tao e na iai te anga are e na boni waaki are e *recorded* ke e kanga kam aonga n ataia ae e aki nako te rawerawe ngkai ti marooro ngkai taiaoka.

Deputy Speaker: E rarabwa te Beretitenti ae rine ibukin ana *point of order* ibukin ami rongorongo ao bon iai ana *recording* te Auti n tei are e karaoaki.

Ngkana arona bwa e mate te *power* n te Botaki ni Kanako bwana ma kareke rongorongo, iai ana *recording* ngkanne ara *division* are e karaoia ao e manga kanakoaki iaon te rerio n taina ae e riai n are manga maeun te *power.* E rarabwa.

Ko kona ni manga reitinako te Tia tei. E rarabwa.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rarabwa te Tibiika N na reitia nako man are I toki iai.

E na riai n ataki irouia taan ongora bwa e na bwati ana Biira n onono abara ae Tarawa Teinainano te aba n Tobwa ti ngkana e boutokaki irouia 2/3 mwaitia Taan tei n ara Maneaba aei. Ao te mwaiti anne te

Tibiika e na aki kee iaan 30 Taan tei.

E kaineti anne te Tibiika ma te mwakoro 69(2) (b) n te Tua ae Maungatabu.

Te Tibiika e mataata n te mwakoro are I a tia n taekinna ae N na oneia bwa e ti taekinaki iai mwaitia taan kan rineaki nakon te Nakoa ni Beretitenti n reitaki ma anne ao e aki kabwarabwaraki ao man taekinaki n te mwakoro anne bwa e na kanga aron rineakia Taan tei ake a katebenakoaki araia bwa a n ariki bwa taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti.

E mataata n te mwakoro ane e na oneaki bwa ti uoman Taan tei ae e na katebenakoaki araia ibukin te kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti. Ma te mwaiti anne te Tibiika e aki bwati. Tera bukina? Ibukina bwa e aki aitara raoi ao n ineti ma te Moti ke te Tua ae e na oneaki.

E taku te mwakoro anne te Tibiika N na kaokia riki. *E riai te Maneaba imwin rinean te Tibiika ni katebenakoia Taan tei n te Maneaba, taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti.* Ma te mwaiti anne te Tibiika e na aki kee iaan teniman (3). Te mwaiti ae uoman (2) e kee iaan teniman (3) ao e aki bwati.

Ngkana arona bwa ti teniman (3) Taan tei aika katebenakoaki araia ibukin te kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti, te Tibiika e bwati anne bwa e kaineti raoi ma te mwakoro ae N na oneia.

Ao n aron ae e kakoauaki bwa ngkana ti teniman (3) ao akea te rinerine.

Ngkana ti aman (4) te Tibiika naba taan katebenakoaki ao n aron naba ae kakoauaki e bwati ao e na aki boo naba te rinerine.

Te Tibiika ngkana arona bwa e a raka mwaitia Taan tei aika a katebenakoaki araia ibukin te kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti bwa tao onoman (6) n aron are e riki n te tai ae e nako n te ririki ae 2024 bwa aman (4) man Tobwan Alliance Kiribati, temanna (1) man te Kiribati**,** ao temanna man Maubonian Kamaeuraoan te I-Kiribati.

Ao n anne ngkanne te Tibiika, e a tangiraki ao e a kainanoaki te rinerine ke te kare bwaoki ae e raba.

Taiaoka te Tibiika katauai bwa e aonga n ongo Kiribati bwa antai kain te *party* ae te Kiribati *Alliance* taiaoka.

Kain te Kiribati *Alliance* bon katiteuanakia kain ngkoa te *party*

ae Katanan Kiribati ao kain te *party ae* Maurin Kiribati.

Ao antai kain te *party* ae Maubonian Kamaeuraoan te I-Kiribati. Te Tia tei temanna mai Tabuaeran, te Tia tei temanna Minitita ai Kiritimati.

Deputy Speaker: Kabwara au bure taiaoka te Tia tei *point of order.* E nakoim moa te Tia tei mai Tarawa Teinainano, Hon. Birimwaka Tekanene. E nakoim.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa *Madam Speaker,* ao N na kabwara au bure nakon raou n Tia tei mai Tarawa Teinainano. Ma ti na kaeta aran ara *party bwa Maubonian Mwengaraoin te I-Kiribati.* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Maubonian Mwengaraoin te I-Kiribati. Ko rabwa. E nakoim riki te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa ao I karautaeka n te tibanako ao I a kabwara au bure n anne.

N na reitia nako. Ao antai kain te Kiribati *Alliance* n aron are I a tia n taekinna ao akanne, ao kain te *party* ngkanne ae I kabwara bure iai ao akanne kaina te Tibiika.

Te Tibiika ae ko karineaki ao kain Kiribati tao a riai n ataia bwa mwaitira ngkai te *party* inanon aia Maneaba ni Maungatabu.

Te Tibiika bon ti 4 ngkai te party bwa: Tobwan Kiribati, ae e Tautaeka moa n te tai aei ma ana mwaitin ae 33.

Kiribati Alliance ma mwaitia kaina ae ti waniman (8).

Maubonian Mwengaraoin te I-Kiribati mwaitia kaina ae (3).

Ao Boutoka te koaua ma kaina ae temanna (1).

Ao anne am *party* Kiribati. E kakoauaki naba iroun Kiribati bwa bobotaia Taan tei aika aki nim ma te rabwata ae e Tautaeka n te tai aei bon ti tengaun ma uoman (12).

Te Tibiika ko kona n ururing rikaki bwa ngke ti Kaitara ngkoa n ara *party* Maneaban te Mauri ao ana Tautaeka n te tai arei, I kabwara bure N na atongnga kariaiai Anote Tong.

E taekinna inanon te Maneaba aio bwa ara *party* e nim ma Maurin Kiribati, are e mena ngkoa irouna te Leader n te Kaitara.

Te taeka anne te Tibiika e boni kamatauninga ao e karika te nanobuaka iroura. Ao tera ae e riki te Tibiika?

Eng, e teirake ara Unimwane n ara *party* ae te Tia tei ngkoa mai Tarawa Teinainano te aba n Tobwa. Ao I kabwara bure ngkana I atonga arana bwa e aonga naba n ae e na ururingaki; Teburoro Tito.

Deputy Speaker: Te Tia tei kabwara au bure are iai te *Rules of Procedure* are ko katabuaki n taekina aran te aomata.

I bubutiko ko a kakauringa riki am *Rules of Procedure* taiaoka. Ko rabwa. E nakoim.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ao I a kabwara au bure nako matam te Tibiika, nako matan te Auti ao tao riki ake I atong araia. I a kabwara bure iai.

Ma te Unimwane aio te Tibiika, e tei ao e tua nakon te Maneaba bwa ara *party* Maneaban te Mauri, bon te kauoua ni Kaitara. Ibukina bwa e aki nim ma te rabwata are e mena irouna te Leader n te Kaitara.

N te tai aei te Tibiika, ao botakia *party* ae Katanan Kiribati ao Maurin Kiribati iaan araia ae Kiribati Alliance, ao ngkana e eti ao I kairua kabwara au bure iai. Akea ae e kona ni kakewea bwa ti teuana ngkai ni *party* ao akea kakaokoroia ma a katiteuanaki aia koaua iaan araia. I kabwara bure iai ngkana e bure ae Kiribati Alliance. Ke tao ti kona n aranna Kiribati *Allowance*, kabwara au bure, I a kabwara au bure.

Ma ngkana iai temanna ae e taku mai ibuakoia bwa e kairua ae I taekinna ao akea au nano kokoraki te Tibiika bwa Tarawa Teinainano te aba n Tobwa, e raonai n au koaua ae e kangai. Bwa te Tia tei anne I kabwara bure iai, ai bon te tia toromwanaea te aba. Kabwara au bure iai.

Te Tibiika, N na kaoka riki mwakoron ara Tua ae Maungatabu ae e na oneaki mani katamaroaki ao aio taekana. *E riai te Maneaba imwin rinean te Tibiika ni katebenakoia mai ibuakoia Taan tei n te Maneaba taan kauaba nakon te Nakoa te Beretitenti, ma te mwaiti anne e na aki kee iaan teniman (3) ao man aki raka iaon aman (4) n akea riki ae e na riki bwa te tia kauaba.*

E teretere ao e mataata raoi n te mwakoro anne bwa e ti taekinaki iai katebenakoan te mwaiti ibukin te kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti.

E mataata naba n te mwakoro anne bwa akea inanon aron rineaia kaan kauaba nakon te Nakoa te Beretitenti.

Aron rineakia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti, e taekinaki te

Tibiika ao mani kamatataki n te mwakoro 4 ao 5, n te *Cap 29A.*

Te Tibiika ao taan ongora, tera ae e nang karaoia ngkanne te Biira ae tabekaki n te bwakantai aei?

Ao aio taan ongora. E na ti kamaunaki teniua (3) ao man aki raka iaon aman (4), ao e na oneaki mwin te ware akanne n 2.

Taan tei aika kam karineaki imwain ae I kabwaranakoa tamaroan te Biira n onono aei, ao I a bon katuruturua raoi ao man takaruaia taiaoika, inanon te Maneaba aio bwa te tia bwaibwai ke ae bwaina te Biira aio bon abara ae Tarawa Teinainano te aba n Tobwa. Tiaki ngai.

Tera bukina te Tibiika. Bwa tiaki ngai ma Tarawa Teinainano ibukina te Tibiika, bwa I buti ni kaongora iaon abara aio ao teuana mai ibuakon au kaongora bwa I karekea ao man ukera nanoia kain abara bwa a boutoka te Biira n onono ke aki.

I kukurei n taekinna inanon te Maneaba aio te Tibiika, bwa aio au taua ni mwi bwa 15 te tabo ae I roko iai ni kawarii ni kaongora.

Man te mwaiti anne te Tibiika ao taan ongora, ao 14 aika a boutoka tabekan te Biira ao ti teuana te tabo ae e aki boutoka tabekan te Biira n onono.

Taiaoka te Tibiika ko a raonai ao Taan tei kam a raonai. I karautaeka nakoia taabo ake aki reke rokou irouia. Kam ata abara aio ae bon tikumoromoro, ngaia are tao ae a tia n anga nanoia mwakoro aika a kawaraki tao a boraoi naba nanoia ma taria aikai ma te karautaeka ae taka bubura.

I kamatata te Tibiika nakoia ara koraki bwa ngkai e bwabainaki te mwaiti ao e anaki nanou ao e kaungaki bwa N na tabeka te Biira n onono, ma ngke arona bwa a mwaiti aika aki boutoka tabekana ao I bon aki ae I bon aki kona n tabekia iaan ana Maneaba Kiribati.

I karekea te Tibiika aia kariaia mwakoro n abara aio ake a kawaraki ao riki te Tibiika ara Botaki ae te Toka Tarawa. Bwa n tabekan te Biira n onono ao N na takaruaia ao mani katuruturua inanon te Maneab aei bwa e na ongo Kiribati bwa te Biira n onono aei bon ana Biira n onono Tarawa Teinainano te aba n Tobwa, ibukina bwa a bon boutokaia. Ao a rabwa bwa e a butaki nako mai iaou bwa ai tiaki au onono ma ana onono abara.

Taiaoka te Tibiika bwa ngkana e korakora nanom te Tibiika ni kani katai mwakoro aika I kawarii ao ko a kona ngkanne n tareboniai bwa I bon aki kona n taekini anne i taubukin ke inanon ara Maneaba.

Ma ko kona ngkanne n titirakinai bwa antai mwakoro akanne 15.

Te Tibiika ao ara koraki ao riki te Mwakoro are I kawaria, bwa n te tabo aei ngke e a bwara au kaongora te Tibiika ao e kawarai temanna te rorobuaka n ataei ao e butiai bwa N na aki tabeka au iango ae te Biira n onono bon ana Biira abara ae Tarawa Teinainano te aba n Tobwa e butiai.

Taan ongora, I karinea nanon te rorobuaka n ataei aei ao I karautaeka ao man taku nakoina, bwa akea buren te kantaninga ae e kangai; bwa karioan ma barongan te Biira n onono aei. Eng, tao e reke man au kekeiaki teutana are I konaa.

Ma au kekeiaki aio te Tibiika, tiaki ibukiu ma buu ao natiu ma au Utu. Ma aio bon ibukin kaburan ieta abara ae Tarawa Teinainano bwa e na atoatongaki ae e bon eti taekana ae te aba n Tobwa.

Te Tia babaire ngkai te aba n Tobwa ao e na kakoauaaki bwa a kabwaia taan raoi ma taan Tobwa bwa a na aranaki bwa taan Tobwa raoi ao taan anganga te raoi. Ao anne are boni ngaia.

E aoria te Tibiika katauai ao taiaoka butimwaeai naba te Tibiika.

I kukurei ni katurua man takaruaia bwa ko na ongo, e na ongo Meang, Maiaki, karawa ma moone. Ao taiaoka te Tibiika bwa I a kangai; Ngai ae Tebuai bon ana bwai ni kabeabea, ana man ni kaewewe ma ana tia takakarua abara ae Tarawa Teinainano te aba n Tobwa inanon te Maneaba aio. Ao ke e buokai te Uea ae maeu bwa e a bia tamaroa.

Te Tia babaire aio kabwarabwaran ana Biira n onono abara aei te Tia babaire. Ngkana e butimwaeaki ana Biira n onono Tarawa Teinainano ao mwaitia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti e riai n aki kee ao n raka iaon uoman (2).

Ke ngkana arona bwa ti uoman (2) taan kauaba ake a katebenakoaki araia ao e aki boo naba te rinerine te Tibiika.

Ma ngkana e rakat e mwaiti te Tibiika aika a katebenakoaki araia iaon uoman, ke tao teniman ke tao aman ao e na boo ngkanne te karebwaoki ao a na katebenakoaki ti uoman (2).

Aron te karebwaoki Taan tei ao taan ongora ke te Rinerine, e na karaoaki ni kaineti ma te Mwakoro 4 ao 5, n te Cap 29 ibukin rinean te Beretitenti. Ao mwakoro akanne a na manga tabekaki oneakia ni kaineti raoi ma ae te onono ae ngkai ae e tuai ni bwaranako te Tibiika.

Ti a roko n te kabwarabwara te Tibiika iaon te Biira n onono ao reitan te kabwarabwara n te Biira n onono are e na ti uoman (2) mwaitia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti.

E taku te moan kabwarabwara, e ngae ngke e uarereke te Biira n onono ma te kantaninga ae e na reke bwa kain Kiribati a na onrake nanoia n te kakaitau ao te kakatonga ibukina bwa e mwannanoaki, e karineaki, ao e bakatekeaki n tobwaki nanoia are a tangiria ao a kaberoroa.

Te Tia babaire ai boni karau nanora te kantaninga ae e na riki man te Biira n onono ae ana Biira n onono Tarawa Teinainano te aba n Tobwa, ngkai e taku bwa te uaa ae e na otinako mai iai bwa te kakaitau, te kakatonga irou ngai te I-Kiribati.

Bwaau? Ibukina te Tibiika bwa e mwannanoaki, e karineaki, e bakatekeaki ao man tobwaki raoi nanou are I meretuaia n te aro teuana ma teuana. Ao taiaoka meretua akanne te Tibiika, a kona n riki bwa kabuakaka, kaunakia te botannaomata ao riki kaunakim te Tibiika bwa ko na un.

E boo atim Tarawa Teinainano bwa ko bon eutikorake, ko routikorake, ao kao kaburako iaon Tungaru. Kabwara au bure iai ngkana e bure bwa ko na noraki ao mani kakoauaki ao man atoatoangki aram inanon rooro ma rooro bwa te aba ngkoe n tobwa.

Deputy Speaker: Te Tia Tei I kona ni bubutiko bwa ko a nakon ana Biira moan warekana n onono anne taiaoka.

Te Tibiika I karineako bwa I taku ngai bwa ko na katauai bwa N na bon karaua n raraetara au Biira, bwa aio a na ongo raoi kain Tarawa.

Ma ngkana ko tangira anne ao ae I a boni kaan roko ma are N na karaua ni kaitiaki bwaai ni kabane te Tibiika. I kabwara bure ngkana tao e bure otau n aron noran te *Rules, I* kabwara bure iai.

Ma katauai bwa N na ti kanakoa riki ti teutana taiaoka.

Tarawa Teinainano ko torobi ao ko tobwai aia bwangurengure te botannaomata ae mai Makin nako Arorae, Banaba te Aono n Raina ma Rawaki ao te Nati n Kiribati n taabo ake a mena iai.

Ngaia ae e bon rangi n eti taekam iroun te tia Kainikaman.

Tibiika katauai. E taku teuana te kawa n tain te kambein ibukia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti. E bon raoiroi ae ko a karaoia ngkoe Tobwan Kiribati

ngkai ko kataoa matan te Kaitara n aki karororakea?

E a manga taku te kauoua ni bwabwaeti. Te Tibiika taiaoka bwa are aio te tai ni kaitiaki.

Kanga ai bon tiaki nanon te Uea te waaki ni katebenako ae e karaoaki irouia Taan tei man Tobwan Kiribati .

E a manga taku te kateniua. E a manga taku te tia moi n te nangkona. Ngkana e karaoaki te katebenako ae e anaki n te kaburaoki ao ai akea kaungan te rinerine bwa are ai kain teuana te *party.*

Te Tia babaire e kananokawaki ao aio ana taeka Tarawa Teinainano. Ara Biira aio ae e na tabekia ara Tia tei a boni bane n tobwaki raoi iai ami tabeaianga, ami aki rau n nano, ami bwangurengure ma ami wii ni kabuakaka n te aro teuana ma teuana.

Bon moan baan te tamaroa te onono ae ana onono Tarawa Teinainano.

Te Tibiika te kantaninga mai irouia Taan tei ni kabane ao I kabwara bure ngkana kanga I kotea te itera teuana ke teuana ma ko bon ataia bwa a taiaoka n tabeki aia marooro iaon ara Biira n onono Tarawa Teinainano n akea te ananga ke te kitenra n totoko.

E taku te kauoua ni kabwarabwara n te Biira. E na kantaningaki bwa e na karekea te nano ni kakatituaraoi ma te nano ni boutoka irouia kain Kiribati karineakia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti e aki tabaitera. E namoraoi ao e oti iai te Ikarinerine ibukina bwa temanna te tia kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti man te party ae e mena i angatain te Tibiika ao temanna te tia kauaba man te *party* ae e mena i angamaingim te Tibiika.

Te Tibiika ae ko karineaki e na katuruaki ao mani kabwarabwaraki raoi aron te karebwaoki n rineaia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti ngkana e a tabekaki te onono iaon *sub section 4 & 5* n rinean te Beretitenti *Cap 29.*

N reitaki ma anne te Tibiika ao ai tonutonura ao ai tangiraoira ao man ringa te nano taian mwanewe aika a taneweaki aika a kangai bwa; ana Biira n onono Tarawa Teinainano aei e kamauna te tabaitera, te kakaiwi, ao e katoka iaon atiteren taai te namoraoi ao te ikarinerine. Keiaki te Tibiika bwa are bon aio akea tai, I a butiko ao I a butia naba Taan tei. Kam na karaua n raraetaraia bwa are bon aio au tai.

Te Tibiika N na okirikaki nakon te Kanimabong 13 Tebetembwa 2024. Te bong are e karaoaki iai

katebenakoaia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti.

Kabwara au bure ngkana I kangai; e taku te tia bekorara kabwara au bure man te *party* teuana. E aera kam maku? E aera kam biu?

E a manga taku ana taeka te botaki are ti kaai ni kaoaki ma ngaia nako iai ao aio nanon are e taekinna. E aera bwa kam aikoa karinea Inaomataia kain Kiribati ngkoe Tobwan Kiribati? E aera, kam a karaoa te kamauna ke te kaburaoki.

Te Tibiika ae ko karineaki, ti kar bwa aio te kaeka ae bon eti ao e bon riai.

Deputy Speaker: Kabwara au bure iai te *point of order.* E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Kabwara au bure te Tibiika ma I ti kan bubuti iaan ara Tua ni Kaetieti ae 45(6), ao kanga ti tebo ma bon iai manin ana tai n taetae te tia uota te Biira bwa ti 30 te miniti. Ao ti tebo ma e a rangi n ananau ana kabwarabwara te Tia tei.

Deputy Speaker: Ngaia e koaua n te *Rule of Procedure 45(7),* ao I taku bwa e *unlimited* ana tai te tia tabeka te Biira. E nakom te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Te Tibiika ko rabwa ao I karabwa naba te Leader n te Kaitara ae e bon rangi harm teete ma e aoria ma N na waaki nako bwa bon akea ana tai te tia tabeka te Biira, taiaoka te Leader n te Kaitara. Bon ti iangoan ae kanga urua au marooro te Tibiika ao ngaia aio ko a kan otara.

Te Tia babaire te tia bekorara anne ao aio mani bwanan Tarawa Teinainano, te tia unora ao te tia oterikia te koaua. Kabwara au bure.

Te tia kaunia te botannaomata ao te tia bureburea te nano ni katikia nakon nanona.

N 1978 ao 2007 ao te Tia tei ae I aki taekina arana bwa are ko a tia n raa ma kain ana *party* ngkoa ae Boutoka te Koaua, a boni karaoa naba ae ai aron ae karaoia Tobwan Kiribati n te ririki ae nako 2024.

Ko kaburaoka ara tia kauaba, ao taiaoka te Tibiika bwa are N na atonga bwa e aonga n ongo Kiribati I a butiko bwa tiaki te Tia tei mai ikai.

Deputy Speaker: Ao kabwara ara bure ma are bon te *Rules* akea aran te aomata ae e na atongaki ma are ti a *stick* nakon ara *Rules* aikai taiaoka. Ko rabwa te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: I ongotaeka te Tibiika ma ara tia kauaba ngkoa n te *party* e kaburaokaki. Te tia kauaba man te *party* naba are irarikira ao e koaua bwa e a

Beretitenti ngkai. I aki atonga te ara, e kaburaokaki naba.

Te Tibiika ao I a kangai; taraiko ngkanne iai.

I a manga kaokia nakoim. Ko karaoa arei n 2007 ke ko aki. Katurua nakon Kiribati, bwa ni koauana te Tibiika ao I a biri rimoa. Ko karaoia, ko bon karaoia.

Ao I a manga kangai te Tibiika. Ngke ko karaoia, ko biu. Ngke ko karaoia, ko maku. Ngke ko karaoia ko karinea nanoia kain Kiribati ngke ko karaoia. Ko karaoa te koaua ao te eti ao te riai ngke ko karaoia. Ko kamaunauna ke ko kaburaoki ke ko aki.

Taiaoka te Tibiika tai bita ni kaia te koaua. Bwa ngkana ko a bon tia n karaoia ao katuruko. Bon taraiko ao tiroiko te Tibiika. Tataekina te koaua.

E korakora iroum toromwanaean te botannaomata.

Te Tia tei aei te Tibiika e babanga n toromwanaea te botannaomata ma e kakaturuturuko ao e kinikoko ngkana ko mwataua.

Kiribati ao riki abara ae Tarawa Teinainano ae te aba Tobwa, an bon tara te tia kaberoro. Ko a katoka arana ao ko katoka te anua iaona, I a butiko.

Te Tibiika aio bwanan te kateniua ni kabwarabwara n ara Biira n onono Tarawa Teinainano te aba n Tobwa. Te kantaninga ibukin te aki tabaitera ni katebenakoaia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti, e na kabwaranakoaki ni kamatataki raoi n te *sub section* ae e na karinaki te *section 4* n te Tua ibuin Rinean te Beretitenti. Anne te kateniua ni kamatata ane oti iaon te *explanatory memorandum* ke te kabwarabwara.

Te Tibiika kauarerekean te kamatata iaon te kateniua ni kabwarabwara bwa e na katuruaki ni kabwaranakoaki raoi ngkana e a manga tabeka ana Biira n onono Tarawa Teinainano te aba n Tobwa iaon *section 4 ao iaon section 5.* Ti ngkana e butimwaeaki ana Biira n onono aei n te tai aio ao riki n te kauoua n tai ni wareware.

Ma e ngae n anne te Tibiika ao aio taekan te kataunari iaon te *sub section A1,* ae e na karinaki imwin te *sub section 4 n te section 4* n te Tua ibukin rinean te Beretitenti *Cap 20A.*

Rineakia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti, a riai ni rineaki mani *party* ake a tia ni kinaki ao man tauaki mwia iroun te Maneaba ni Maungatabu ao mwaitia kaina e na aki kee iaan 9 Taan tei. Anne te kataunari te Tibiika ngaia I a onea

ke ngkana Tarawa e a onea *Cap 29.*

Te Tibiika tera bukina ngkai e rineaki te ware ae 9? Bon moan te kakannato te ware anne, ma I a kabwaranakoa n te tai, n abwabwakin te maeu ngkana e a oneaki te *Cap 29* ao e kakaongora ao I a karaua raoi ni katuruturua ni kamatata nakon Kiribati bwa te ware ae mimitong.

Te Tibiika tao ko kakai teutana keiaki taiaoka. I aki kona ngai ni kakai ibukin Tarawa Teinainano.

E taku te ka-9 ni kabwarabwara, tabeman taan karioi iango ke taan kabukaka. A nakonakoaeakina ao man totouakina taekan te katebenako are e karaoaki n 2024 ibukin rinean te tia kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti bwa e boboto iaon ana Tua Mote are te mata boona te mata, te wii boona te wii. Ao ai bon tiaki ae ai bon tiaki anuan te Kiritian ni karaoa te katebenako. Anne ane inanon te *exploratory memorandum.* Te Tibiika taiaoka ni maeura aio ti tuai roko i karawa. Ti mena n te Maneaba ni Maungatabu ao e Tautaeka inanon te Maneaba ni Maungatabu aei te rabwata ma te iriko ma te nano n aomata tiaki te nano n Anera. Ti tuai roko i karawa.

Ikai te Tibiika, ti bwabwaina I kabwara au bure iai, ma ti bon bwabwaina te ikakaiwi, e na bon ataia Kiribati. Ti keiaki ma e bon korakora te ikakaiwi. Ao anne e aki tabuaki. Ti bwabwaina naba te ikatikitiki.

Te Tibiika ngkana ko raonai n am koaua ao N na raoniko naba n am koaua. Ma ngkana ti kanaokoro ao ti a bon kaai angaku naba, bwa aio bon anuara.

Inanon te Maneaba aei te Tibiika ao e memere iai te anua ni Kiritian, ma ti kekeiaki. Ma e tokanikai te nano ni *party* ao I karautaeka ngkana e bure. Te nano ni bure, I a bubutiko te Tibiika. Bon te nano ni *party,* are ngai I aki kona n toromwanaea te botannaomata. Ikai bon te nano ni *party,* ao e bon riai.

Bwaau? E aonga ni buti te waaki. Bwa ngkana e karako ana mwaiti te rabwata are e anganaki iroun te Kiribati bwa e na Tautaeka ao e buti rarikiriki ao e na kabuanibwai.

N aekan ngkai e beti raoi Kiribati ao e mwengaraoi Kiribati ao taua teina anne.

Ikai naba te Tia babaire, akea te mwane ao akea te aine. Akea naba ikai te Unimwane, akea naba ikai tao terana, te moanibwai, te kauoua ni bwai. Akea, ti a karokoira n ara Maneaba tao i Eita ao e a eti ngkanne.

Kabwara au bure ngkana I kangai te Tibiika. Bwa ngkana ko a tia ni kinikai n am taeka ao N na bon kinikiko naba.

Bwaau? Bwa e na ongo Kiribati. Tiaki nanona are ko kinikai ao ngai I a kaina bwabu.

Ngke I rineaki ngai te Tibiika, bwa N na tabeka te Biira n onono ao anne. N na bon tabekia.

Aio ara taeka te kanimaua ni kabwarabwara. E kakoauaki bwa rineaia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti n 1978, 2007, ao 2024. A bon boboto iaon ana Tua ma ara katei ma ara anuara iaon abara ma mwengara ae Kiribati ae ti bon tataneiai iai ni kakaraoia n akea te mmanibwerebwere iai.

Te Biira n onono aei, e katieuataakea ao man katioa maniuan te raoi, te eti, te riai ao te wanawana nakon Kiribati ngkai ao n te tai ae na roko ao nakon naba aban tinaniku.

Te Tibiika e bon koaua bwa rineaia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti n ririki akanne, eng. A bon bane ni boboto ao a bane n eti iaan ara Tua, akea ae e bure.

Te Tibiika te kaeka ae e eitruru, akea te aonikai.

Ane e taku bwa e na kakeweai ikai ao I karautaeka. Bwa e bon aki kairua.

E a katurua ikai bwa a bane n ramwaneaki taian rinerine ake I a tia n taekini iaan am Tua te I-Kiribati. Akea bureia.

E taku ara Tua ibukin rineakia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti.

Bwa ngkana tao onoman (6) taan kauaba nakon te Nakoa, ao 2 te raun.

Te moan raun, a na katebenakoaki moa uoman (2). Te kauoua n raun, a na manga katebenakoaki naba uoman. E iraki te Tua te Tia babaire.

Ti na aki toromwanaea Kiribati bwa e urua te Tua Tobwan Kiribati. E rangi n eti.

E turu naba n te kanimaua (5) ni kabwarabwara bwa a karaoaki katebenako n ririki akana I a tia n taekini ao a bon rangi n kaineti raoi ma ara katei.

Ao aio te koaua te Tibiika ao Kiribati ae ko na ongo ae boboto iai au taeka anne bwa e bon kaineti raoi ma ara katei.

Rinean ara moan Beretitenti, e bwarakinaki irouia kain Nonouti.

Kabwara au bure Nonouti. E kairua aio te Tibiika. E aki.

Rinean ara Kauoman ni Beretitenti, e barakiaki irouia kain Abaiang. Kabwara au bure Abaiang. E kairua aio taan ongora. E aki naba.

Rineakin ara kateniman (3) ni Beretitenti, e barakiaki irouia kain Tarawa Teinainano. E kairua aio kain Toka Tarawa. E aki naba.

Rineakin ara ka-4 ni Beretitenti. E rineaki, e koaua ae irarikira. Abam te Tibiika. E kairua anne? E aki naba.

Rineakin ara kaniman (5) n te tai aio. E koaua e barakiaki irouia kain Onotoa.

Te Tia babaire aikai bon anuan maeura ao ko aki kona ni biri nako mai iai. Ao ti na aki toromwanaea te botannaomata.

Bon anuan ao rikian ao katein abau.

Te Tibiika e kona n tei i matara nakon te tai ae na roko bwa tera aron rinean ara kaonoman (6) ni Beretitenti.

Ngkana e roko mai Tarawa te Tibiika ao e na baraka Tarawa. Ngkana e roko mai marawa ao e na baraka marawa ao ai aekana nako naba.

E bon koaua te Tibiika bwa ana onono Tarawa Teinainano e na katieuataakea ao man katioa maniuan te raoi, te eti, te riai ao te koaua. Te wanawana nakon Kiribati ma aban tinaniku ngkai ao n taai aika na roko.

Ko rabwa Toka Tarawa ma kain Tarawa Teinainano bwa ami Biira aei e boni kabura ieta ieta atoatoangan abau, abam te Tibiika, abara ma mwengara ae Kiribati bwa te aba ae korakora ana kekeiaki ni maeuakina te eti, te riai ao te koaua. Ma e koaua ae manga iai aika a manga kume ibuakona.

Te Tibiika ko bon aki kona ao bon akea naba temanna n te Maneaba ni Maungatabu aio ae e na kona n kakewea ke ni kaitara te koaua anne ae I a tia n taekinna.

Ao ngkana iai ao I kabwara bure ngkana I aranna bwa ai tiaki te aomata. I a kabwara au bure.

N te kabanea ni kabwarabwara n te Biira n onono ao I a kani katurua n taekinna bwa ngkana e butimwaeaki ana Biira n onono Tarawa Teinainano te aba n Tobwa iaon te mwakoro 32(2), n ara Tua ae Maungatabu iroun te Maneaba ao e riai ngkanne n manga karioaki ao ni kamwamamiraki te onono nakon mwakoro 4 ao 5 n te Tua ibukin rinean te Beretitenti.

Ao te tua naba 7(2), (3), ao (4) n te Tua ni kaetieti ni waakinan bowin te Maneaba ni Maungatabu. N taetae n Imatang, te *revised rules of procedure 2024* ao e na manga tabekaki inanon te Maneaba aio.

Te Tibiika ao taani ongora moan te abwabwaki. I kona ni kangaina ao I bon tauraoi, ma I a taraiko te Tibiika bwa e a kakai te kakai ma ai kawara ngai ao Tarawa bwa e abwabwaki e matenten ao e taku: te mauri bwa te tautau. Tinea nukan ma e nang maeu Tarawa Teinainano.

Mani bwanaia Unimwane te Tibiika ma Unainen Toka Tarawa ae abaia bon te aba n Tobwa ao I a tabeka bwanaia ni kaoriori nakoim te Maneaba bwa ko a taiaoka ni butimwaea ao mani kabwata moan warekan aia Biira n onono taiaoka I a bubutiko.

Te Tibiika, I a boboa nukan bwa ko a tabeka ana Biira n onono Tarawa Teinainano nakon te Maneaba aio bwa e na kauntaekaki, e na meretuaki inanon te eti, te riai ao te koaua n akea te kararikiao te bo takanoi.

Te Tibiika au bwai ma ngkoe ao Taan tei ni kabane te mauri, te raoi ao te tabomoa ae e ramwaneaki n ana tobwa Tinana.

Kam rabwa n ongorami Taan tei, I karautaeka ngkana iai matoan ao tao matauningami ao tao iai nokumi bwa tao I a rangi n kabwararia. I a kabwara au bure, taiaoka ao e aki toki nanou bwa bon nanon aei Tarawa ae e raoiroi ti na karinea.

Ao I a bubuti te Tibiika ma te nano rinano tabekan ana Biira n onono Tarawa Teinainano. I a bubutiko taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki n tabekan am Biira n onono are ko a tia n tabekia.

N te tai aio e na kaekaki iroun te Tautaeka. N otau e na kaekaki iroun te Minititia ae karineaki ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin te Tua; Hon. Martin Moreti. E nakoim te Minititia.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa *Madam Speaker* ao tao I a rimoa ni kaitaua te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano are bon te aba n Tobwa are e uotarake te Biira n onono ni kaineti ma ara Tua ae Maungatabu n te kibu are e a bon tia ni kataia ni kabwarabwara are te section 32(2) are e bon rekereke ma kanga taian kaetieti nakon taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti.

Te Tia babaire e rangi n kimototo ke e rangi n uarereke te onono bwa e ti tangiria ni kamaunaki are teina ae ngkai are 3 mai nano ao e na aki kee iaan 3 ao e na aki raka iaon 4.

Ao n ana onono te Tia tei ae karineaki n aron otana iaon ana bebwa n onono aio, kanga e bon tangira ngkanne ae e na kakerikakia nakon uoman (2) n ti ngaia.

Are nanona ngkanne tao n ota ti tebo ma kanga akea tia n are iaona tao e a bon *open.* E a bon kona n raka n aron otara n te onono ae e kataia n uotiarake te Tia tei ae moan te karineaki.

Te Tia babaire e a tia ni karaua n rarangaia te Tia tei ae karineaki ao ni katerea naba n aron uotakiraken te onono aio kanga e anaki n te kantaninga are kanga e na iai teutana tobwakin nanoia te botannaomata bwa e aonga ni kona n tieuataake ao ni baranti n aron are e kataia ni kabwarabwara.

Otara te Tia babaire kanga bon akea ara kanganga n are uoman mai inano (2) ma ti ti *worry* ngkanne n are e a *open* are iaona. Tao te kantaninga ngkanne tao te kantaninga e nang kona n are e nang kangai, tao n te tai ae na roko tao e kona n raka iaon tengauna (10) ke uangaun (20) taan kan rineaki nakon te Beretitenti bwa e a bon nakoia Taan tei bwa e a ngaa e a *un limited* ngkanne are te tia are mai ieta.

Kanga n aron otara n tein te Biira n onono aio, ao uoman mai nano kanga iai tikiraoina te *fact* naba are e a bon tia n riki n taai aika nako are kanga ai bon akea ana *solution* te Tibiika bwa are ai bon ti uoman ao e aki riki kona n reke te kateniman ao e a tia n *happen* anne.

Ngaia are ti tebo ma akea ara kanganga n ae uoman ao e bon eti naba bwa are ngkana uoman n te itera are te Tautaeka. Ma e kona naba n riki are e kona n uoman ngkana e bon rangi n mwaiti kain te itera teuana ao bon inaomataia n aron ae e riki n ae nako.

Ai bon inaomatan te Tia tei temanna ma temanna are e kinaki iaan ara Tua ae Maungatabu bwa iai inaomatana ni karaoa are e bon taku ao ni karaoa naba are e taku bwa e aki kani karaoia.

Ao iai naba ara Tua ni kairiri ae ti taneiai are kanga te Tua ae Inaomata ae te *democracy* are kanga e nakon te *majority* te mwaiti. Anne naba ae kanga ti wawaki inanona.

Ngaia are teutana te raraoma n te onono aio ao ara kantaninga bwa ngkana ti butimwaeia n te tai aio te kiebu ni mwaitina are uoman (2) ao ngkana e kukurei te Tia tei ae moan te karineaki are aia Tia tei kain te Tarawa Teinainano te aba n Tobwa are aia Biira aio, ngkana ti kona ni manga oneia n te kauoua ni wareware ni karaoa ara katamaroa

nako iai ao ti a kona ngkanne n iraorao ma te Tia tei ni kona ni karinna n ti katamaroa are te uoua *only* nakon are te uoua mai inano ao tao ti a manga *decide* ngkanne nakon ae e na roko bwa tao kanga tao 3 ke e bon tiku n 4 ke tao iraman. Nakon are kanga ai bon akea te mwaiti.

Anne ngkanne kanga ti ara *worry* bwa are aio teina. Raon ara Tua ae ngkai e aonga naba ni mataata kain Tarawa Teinainano ae te aba n Tobwa. Bwa e na iai te tai teuana ke te Auti teuana ae e na kona ni manga 3 te *party, 4 te pary,* ao te mwaiti e kona ni manga bon maenako raoi. 10 tabun, 10 tabun, 10 tabun.

Ao nanona ngkanne n te Tua aio ngkana ai bon ti uoman *only,* aikoa bongana ngkanne ara Taan tei ke ara *party* akana uoua ke tao 3 bwa are aikoa ngkanne kinaki ke akea mwakaia iaan te onono ae e kataia ngkanne n uotakirake n te tai aio.

Anne ngkanne kanga ti ara *worry* ae uarereke n te tai aio.

Ngaia are e rabwa te Tia tei ae moan te karineaki bwa ti a bon tia naba n *consult imwain* uotakirakean ara Biira n te tai aio ao e agree bwa ti na manga kataia ngkanne ni kona ni katamaroa te kauoua ni wareware.

Ao manga bon taben ngkanne te Tautaeka ni bon karina ana onono ni kona ni katamaroa riki imwain warekana n te kauoua n tai.

Bwa bon te oi naba n iango are e a tia n raa, kanga 2 mai inano kanga akea naba te kanganga. Ma kanga bon *worry* ngaia n are kanga ai bon akea tera.

E teretere te Tia babaire bwa kanga anne bukina ae ti taku ngaira bwa ti na katamaroa nakon te tai ae na roko ao e a kukurei iai te Tia tei ngaia are ti tauraoi ngkanne ni butimwaeia n te tai aio.

Iaan bukina are ti na manga kataia ngkanne ni katamaroa nakon te kauoua ni wareware.

Ngke arona bwa e aki kukurei iai te Tia tei, I a karautaeka bwa are tao aio bwanaia kain Tarawa Teinainano.

Ma ngaira Minitita ake ti tabeakina, e na bon iai naba ara stand ke te Tautaeka bwa tera ae e riai ni karaoaki.

Tabera bwa te kaotaia ara botannaomata ao ti riai ni katerea nakoia kain Tarawa Teinainano, bwa te tamaroa ae e uotia n te tai aio ae uoman ma iai te kanganga n aron ara taratara bwa are ai bon akea te mwaiti n are imwina. Bwa e na bon kona naba n te tai teuana ao tao e

nang bon kona n reke te takakaro are e kan riki anne ni mena ao ti a bon bane naba n raa.

Ngaira tao ti teniman ti anga arara ti bane n riki bwa tao tera kanga e aki rangi n barongaki. Kanga ti anne teutana te raraoma n aron ara atatai n te tai aio.

Ngaia are e rabwa te Tibiika e na uarereke bwa are bon ti anne te onono. Bon ti oneakin te section arei bwa e na kakeaki ao e na ti karinaki ae 2. Ti anne te onono ao akea naba.

N otara ngkanne ti kona ni butimwaea te onono ae 2 , ma n aron are I a tia ni mwaneweia akea ara nano uoua bwa ti a tia n reitaki ma ara Tia tei ae karineaki are ana Biira bwa te kauoua ni wareware ngkanne ti a ti manga kona ni karina te katamaroa ngkana ti bon boraoi n iango ngaira ma Taan tei aika a karineaki.

E koaua bwa are aio bon ara tai naba. Ngkana arona bwa ti aki babaire raoi ao a na kona n rotaki ngkanne tao Auti akana imwina.

E bon *happen* ngkai n te tai ae nako n aron tao ngkana I kani katurua riki bwa e bon rangi ni mwaiti moa te itera aio.

Ao tao anne ai bon inaomatan temanna ma temanna. Ao anne ae ti bon tataekinna naba ngke ti buti nako aonnaba.

E koaua ngkoe are ko bon kan riki ni kani kauaba ke tera, ma ai te kanganga ngkana e aki reke iroum te mwaiti ke akea ae e nano iroum ao anne ngkanne te kabuanibwai. Anne ara koaua ae I taku ngai bwa I aki kona ni birinako mai iai.

Ma ara kantaninga n te tai aio ao ti a boutokaia n aron ae ko kabwarabwara ane kimototo anne. Ao I karabwa te Tia tei ae karineaki n reiaki ma kain Tarawa Teinainano, Unimwane ma Unaine ma kaina ni kabane n aia iango are a tia n angan aia Tia tei ae karineaki. Ao ti butimwaeia n aron teina ae ngkai, ao ara kantaninga bwa ti a iraorao nakon are te kauoua ni wareware. Ao ti butimwaea moa moan warekan te Biira te Tia babaire ao ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ngaia n te tai aio ngkai e a tia ni kaekaki te Biira n onono aio, ao ngkanne I a kaenakoa te tai ngkanne nakoimi Taan tei ni kabane bwa ami tai ni marooro aio.

Ngaia te Tia tei mai Tarawa Teinainano, Hon. Birimwaka Tekanene I anganiko am tai ni marooro.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa *Madam Speaker.*

Imwain ae N na waaki, ao ai bon te bwana moa ni kamauri nakoim, ao nakon te Beretitenti, Minitita, ao ai bon Taan tei ni kabane. Ni bwanan te maeu ao te marurung ao kam na bane moa ni mauri!

Te Tia babaire e rangi ni rarabwa te Biira ae e a tia ni uotakirake ao I a rimoa ni kawenea bwanau ngai ae te Tia tei mai Tarawa Teinainano ao ni karautaeka nakon tariu ae karineaki. Bwa n te tai moa aio ao I aki nora riaina bwa N na boutoka ana Biira.

Ao I riki n tei n taekina aio te Tia babaire bwa aio teuana te Biira ae moan te kakawaki. Ao aio teuana te Biira ae ngkana e na oneaki, e na riai n noraki raoi riaina ma angaraoiana te Tia babaire ao e eti are taekinna te Minitita. E bon kakawaki tiribaeana raoi. Uoua te naan tua aika a kainanoaki kamwakurana iroun te Biira aio te Tia babaire.

Teuana ae e oneaki ngkai, ao te kauoua te tua ibukin rinean te Beretitenti.

Te Tia babaire au namakin ao au taratara n te tai aio ao ni bwanaia kain Tarawa Teinainano are I a tia ni mwakuri ao n reitaki ma ngaia, ao te Tua ae Maungatabu e rangi n kamwengaraoi n te tai aei.

Te mwaiti ane teniman nakon 4, bon te mwaiti ae mauri inanona ao ti riai ni kamatoa anne.

Iai te kanganga n aron kawaerakean aran temanna ma temanna inanon te tai teuana ma teuana. Anne e kona n nangoaki ao e kona n tobwaki are te *lesson* n te Beretitenti *Act* ao e kona ni katamaroaki te Tia babaire.

Tarawa Teinainano n aron ae e aki toki n taekinaki te aba n Tobwa. E ramwanea Kiribati mai Makin nako Arorae te Aono n Raina, te Aono n Rawaki ao Banaba.

Ma te Biira aio n tarana irou, e katinanikua ao e aki ira nanon te kantaninga are ti na tiku ngaira kain Tarawa Teinainano.

Ao I kabwara bure nakoia kain Tarawa Teinainano aike tao a tangiria bwa e na oneaki. I ataia bwa a tangira te onono bwa e aonga n ae e tamaroa bwa e aonga n ae e nakoraoi te waaki.

Ma ngai irou tarakina tiaki aio angana. Tamaroana ngkana e bitaki aron kawaerakean te mwaiti mai inanon te Tua ibukin rinean te Beretitenti.

Ao I atai bwa tariu n Tia tei mai Tarawa Teinainano, e na mwakuri naba inanona.

Iai au onono ane I a tia ni kawaerakea n te itera anne. E na tobwa te kantaninga aio ao I a butia te Tautaeka bwa tera ngke e kona n noria ao n taraia naba imwain te kauoua ni wareware n te Biira aio te Tia babaire.

Te Tia babaire te boto n iango iaon te Biira aio, e na kauarerekea te mwaiti. Ao I nora te taratara are e taekinaki bwa uoman. Ao ni bon etina ao n au koaua ngai n au taratara iaan te Tua, ngkana bon uoman ao nanona uoman.

Ngkana arona bwa e na manga taraki bwa bon ti uoman, nanona ai bon ti uoman raoi.

Ao ngkana ai ti uoman raoi, ao te titiraki ngkanne n aron ae e noria te Tautaeka. Bwa a mena iaa aika tabeman. A tobwaki n te Biira aio ke aki?

Ngaia are Tarawa Teinainano are I a bwanana bwanaia bwa te aba ni kabaranti nakon kanganga ao ni ikebubutu inanon te waaki ma ti aki te aba ae na boutoka te kakaokoroaki. Ngaira kain Tarawa Teinainano ti aki tangira te kakaokoroaki, ti tangiria ae ti na bane ni mwengaraoi ni kabane.

Te Biira, te Tua are ti karaoia n ara Maneaba ni Maungatabu a na bane ni mwengaraoi iai te koraki.

E aoria bwa boni kanoan te tai ma teuana ma I kakaitaua te Tautaeka n ana Kibu ni korati ae e aki toki n tataekinna: *'Live no one behind'* ke akea ae e na kamwinibaeaki.

Aio ana mwanewe te Tautaeka aio ao e aki totoki naba n tataekinna ao e teke nanon Tarawa Teinainano iai, bwa e boni kaea raoi nanon ana waaki ao tibwangana are e a tia n anganaki mai irouia ana bakatibu.

N tein te Biira aio ao kanga tao akea aia aomata n aron ae kam ataia e a tia ni kabwarabwara te Minitita. A nang aki rinerine ke e nang karako aia *choice.*

E kakawaki te rinerine bwa are anne Inaomatara n rinea ara Tautaeka n te tai teuana ma teuana.

Ao anne are e kamanoaki iaan te Tua ae Maungatabu.

Iai aomata aika aki boraoi ma kantaninga ake a wakinaki inanon te Maneaba ni Maungatabu riki ni kaineti ma rinean te Beretitenti.

Te *right of choice* ke Inaomatan te aomata n rinorinoa are e bon taku.

Teniman nakon aman, e rawata am *choice* ma ngkana ai ti uoman akea am *choice.*

Ngaia are ti na bubuti nakon te Tautaeka ngaira kain Tarawa

Teinainano ake I bwanania n te tai aio ake a tia n nora te kanganga ao a tangira nikoana.

I karabwa tariu ae e karineaki ae raou n Tia tei bwa e noria, ma ngai irou kanga e angaraa nako iai. E tibaraa nako iai te Tia babaire.

E kakawaki bwa te Tautaeka ae e Inaomata e na kaunga te botannaomata bwa e na iai te anga ae e na kona n tirobaeia aia taan kauaba ao ni bon katinea aia itera ao ni waaki nako ni karekea ae a na rineia bwa antai aia aomata ae a tangiria ibuakoia te mwaiti ake a rawata.

Kanona te tai teuana ma teuana te Tia babaire te rinerine ao bon ti Atuara are ti riai ni makua bwa ngaia ae e noori kanoan boong aika a na roko.

Ngaia are tao ngkai ti korakora ma tao n ae na roko ti a manga aki korakora ti a manga uarereke.

Ti riai ni karinea ao ti riai ni butimwaei kanoan boong teuana ma teuana ao ti riai ni karaoi ara babaire ao Tuua aika a na tamaroa ibukira n te tai aei ao ibukia natira ma tibura nakon taai aika na roko.

E kakawaki te boonano ibukin te botannaomata ao ni karimoa moa nanoia bwa ti na taraia bwa anganira ara tai, ti nakomai n tei ibukia ao ti na kona n taetae ao n takarua bwanaia ni karokoa n te Auti n tei aio te Tia babaire.

Tein te Biira aio ao bon ti uoua, ke bon ti kaka uoman ane e nang rineaki. Are nanona maingim ao ataim ao e a kanga ngkanne nake aki mena inanona te Tia babaire.

Iai akana aki kona takaruaeakina bwanaia, ai kakawakira ti kakaea nikona nako iai.

Ngaia are N na kawenea bwa te bwana ni bubuti nakon te Tautaeka. E eti bwa te kanganga, ti a bane ni mena inanona ma ti a kakaea angana ae ti na manga bane naba ni mwengaraoi iai.

Te ware. N na ti taetae teutana te Tia babaire iaon te ware.

Te ware bon te bwai ae e kakawaki nakon maeura.

N ara bau ao ti kabongana teniua (3), te mauri, te raoi ao te tabomoa.

Ara onimaki ni Kiritian ti kabongana naba te ware 3. Te Atua te Tama, te Atua te Nati ao te Atua te Tamnei ae Raoiroi.

I uringa te tai ae e marooroakinaki *identity card* e karaoaki bwa te Tua. Ao Taan tei n te tai anne a uneakinna bwa e aera ngkai e aki anganaki ririkina tao 7 te ririki.

Ao au kaeka n te tai arei ngke I kawenea te Biira I kangai; e kakawaki bwa e mwaing. Ti a taua maurira, te mauri, te raoi ao te tabomoa.

Ma ngkana kam kan bitia, ao are e a nakoimi anne. E tiku te ware anne ni karokoa te tai aio te Tia babaire.

E tiku te ware anne. Ao ngai temanna ae I rangi n mamataiakina te ware n taai nako bwa are I kairiria ma mauriu naba iai.

Iaan te Kibu are e na oneaki ao e karaoaki te onono nako iai bwa e na bitaki nakon 2.

Tera raoi bukin te ware ae uoua ao ti mena iaa n te ware ae 2 te Tia babaire.

Te ware ae 4 iai naba nanona ao e mena naba iaan maurira. N aron otau ao kaongoakiu ao te ware ae 4, irekereke ma te ununiki.

Ngkana ko unika arokam te kaina, ko unika arokam te nii, ko unika arokam te mai ao ko na kana uaana inanon 4 te ririki. Anne kaongoakiu te Tia babaire.

Ngaia are I taku bwa ti mena inanon te ware. Te ware ae 3, te mauri iai. Te ware ae 4, ti amwarake iai.

TE ware ae 2, tera ae e anganaira te Tia babaire. Ti na kauntaeka maing ao te atai.

Ngaia are aio au bubuti. Aio bwanaia kain Tarawa Teinainano ae te aba n Tobwa ae e bon riai ni kaota anuana bwa e na tobwa.

E na riai ni kaota anuana ao n angania te botannaomata te *opportunity* bwa a na bon rinorinoa temanna ma temanna are a taku bwa a bon nano irouna te Tia babaire.

Ngaia are I a kawenea bwa te bwana n reitaki nakoia te Tia babaire ni butia te Tautaeka bwa e bia rinanon raoi te Biira aio ao n butia naba te Tautaeka ao raou n Tia tei ni kabane. Kam noria ao n taraia ma te Biira ane I uotiarake are e na karaoa naba te onono n aron are iai aron kawaerakean araia Taan tei.

N na ti marooroakina teutana te Biira are e na kaoti anne bwa e na iai rekerekena ma aio bwa te Biira anne e na ti katauaki teuana te *party* ke tao teuana te rabwata ae e na kawaerakeia ti uoman ana aomata. Ao are nikirana are e te nikira are uoman, e na manga anganaki te itera are teuana bwa e na anganaki te *chance* bwa e na manga uotarake ana aomata te Tia babaire.

Te Tia babaire N na kaoka riki te taeka ae te ware, bwa e rangi n kakawaki nakon te waaki.

N aban tinaniku ao ko nako iai ao akea te ruu ae nambwana 13. Ko nakon te floor ao akea te floor ae nambwana 13 bwa e irekereke naba ma te kantaninga aio.

E ngae ngke e taraki bwa tao e super species ma are iai rekerekena ma ara katei.

I-Tiaina te nambwa ae 8, e butimwaea ao n anaa te mwane ae e rangi n korakora. Te kaubwai ane iai, ma iai nambwa ae aki rangi n tangiria ni bwaini bwa aki rangi n raoiroi nakon aia waaki.

Ngaia are aio bwanan Tarawa Teinainano te aba n Tobwa. Bwanaia tao nake e aki reke aia tai ni marooro ma te Tia tei ke bwanaia nake a tia ni kaota bwanaia nakon te Tia tei ae te tabeka aio are te Tia tei e karautaeka nakoia.

Ti a bubuti taran te itera aio bwa e aonga n ae e bon tobwaki raoi bwa e aonga n ae e bon tobwaki raoi te kanganga are ti mena iai.

Ti aki tangiria ao I aki tangiria bwa e na karaoaki te Tua ane e na manga oki n te taina ao e na manga reke bwa kataereara. E na okirikaki bwa kaira ma kaia natira ma tibura nakon taai aika na roko.

Ngaia are I a kawenea bwanau aio te Tia babaire ao ni karautaeka ao ni bon uota naba ana itera kain Tarawa Teinainano ake aki uotaki bwanaia iroun tariu n Tia tei ae e karineaki.

Ao mani bwanau aio *Madam Speaker,* e a bon aoria bwa bon ti ngai ae N na taetae nako iai n noria bwa akea ae taetae nako iai. Ma e bon kakawaki ae N na taekina bwanaia ma nanoia kain Tarawa, te naan I-Tarawa ake a tangiria n tobwa Kiribati mai Makin nako Arorae te Aono n Raina ao te Aono n Rawaki n ikotaki ma Banaba ao taabo riki ake a mena iai.

Aio bwanaia ni karautaeka nakon tariu ae te Tia tei ae karineaki ao ai boni bwanau naba n aroria nakon te Tautaeka ni butia, bwa tera ngke e kona n nora riaina ao ni kakaea angana ae ti na bon bane n niko iai. Ao te Tua ae Maungatabu, tiaki te tua ae oneaki n aki akaka.

Te Tua ae Maungatabu te bae e na riai ni karaoaki riki nanona ke n taraki bwa tera raoi te kabanea n anga ae ti na rangi n mwengaraoi nako iai te Tia babaire.

Aikai au marooro te Tia babaire ao I a kabwara au bure bwa ngai n au koaua, ti mwengaraoi ngkai n ara Tua ae Maungatabu.

Ti aron Kainibaire ke Tua ake tabeua riki ae ti riai ni taratarai bwa ti uara nako iai.

Ao ngaia are N na kawenea bwa te bubuti kaekan te kanganga ngkana ti kaitibo inanona. Ngkana ti boo kakano inanona, e mena tiaki n te Tua ae Maungatabu tuua ake tabeua riki.

Ao e aki toki n tataekinaki n taai aika nako bwa tao anne naba ngaia ae e kaira te kantaninga bwa e aki kinaki te *party* n te Tua ae Maungatabu. E aki kainanoa kinaki te Tua ae Maungatabu bwa ara Rules of Procedure e kina te *party,* ao anne ae ti kona ni mwakuri iaona.

Kabwara au bure te Tia babaire ngkana arona bwa iai buren te marooro ke tao buakaka ake kaitaran te itera aio ma I taku bwa e bon kakawaki bwa N na bon teirake n taekina nanoia kain Tarawa Teinainano ni kaineti ma te Biira ae e uotakirake n te tai aio.

Ao akea au raraoma ao bon naba nanoia kain abamwakoro ake tabeua.

Ti na bwanania nake akea bwanaia, ti na bwanania nake a kaninganinga bwa a tangiria ao ni moa n takarua ao ni kaotinakoa bwanaia n te Auti n tei.

Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a kabwara au bure ma te nanorinano nakon tariu te Tia tei mai Tarawa Teinainano ao Taan tei ni kabane. N te tai moa aio ngai ae aia Tia tei I aki moa butimwaea te Biira n onono aio. Ko rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei aon te tai aio ngkanne N na anga te tai te Leader n te Kaitara, te Tia tei mai Abemama ae Hon. Tessie Eria Lamborne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a kamaurira riki n tamaroan te bwakantai aei ngaira ni kabane ao kain Kiribati ake a ongora. Ti na bane moa ni mauri!

Ao ti kaitau nakon ana iango te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano are e a uotia nakoira n te tai aei iaon onean ara Tua ae Maungatabu iaon katauan ke kauarerekean mwaitia taan kauaba n te mwaiti are teniman ke aman nakon ti uoman.

Ao ti karautaeka naba man ara iter ate Tia babaire bwa n aron ae e a tia naba n taekinna te Tia tei mai taekinna te Tia tei mai Tarawa Teinainano temanna ao ti aki naba boraoi n iango ma te onono aei.

Ao e kangai uotakin te Biira aei bwa aei ana Biira Tarawa Teinainano, ti rangi n karineia ara botannaomata. Ma ngkai ti a manga ongo mairoun

naba ana Tia tei Tarawa Teinainano ao ti tebo ma tao e bon aki bwanin Tarawa Teinainano ni boraoi n te kantaninga aei.

Ao I taku bwa te bwai anne ae moan te kakawaki, ao ti ongora ana kaeka te Tautaeka ao ti tebo ma e bita nanon ana Biira te Tia tei bwa e taku bwa e uki iaona. I taku bwa e a bon mataata ao e bon ataia te Tautaeka bwa bon ti uoman ae e tangiria te Tia tei bwa e nang oneaki n te Tua aei bwa ai ti uoman.

Ao ngaira ti kantaninga naba te Tautaeka bwa e na bubuti bwa e na taonaki te Biira aio, bwa ibukin ae ti na kauringa ngkoa. Bwa iai ngkoa te waaki ni kamwakuri i Aotiteria are e tangiria te Beretitenti bwa e na ongora moa nanoia aomata iai bwa a kukurei iai ke aki. Ao ngaira ti kantaningaia bwa aei te bwai ae moan te kakawaki nakoia ara botannaomata ae te Tua ae Maungatabu ae rinean aia Beretitenti ae te kabanea ni kakawaki n Nakoa iaon abara aei ao inaomataiai bwa a na anganaki raoi te rinerine ke te mwaiti aomata ae a na kona n rinei nanoia mai iai.

Ma ti a rangi n mimi ngkai e a bon butimwaeia naba te Tautaeka ao e aera e aki kan ongora nanoia ana botannaomata. E nang kakawaki aei ao aei e nang kaineti nakoia ara botannaomata ao ngaira ti na bon bubuti, bwa e na taonaki te Biira aio. Bwa ngkana aei te kantaninga ao e na riai moa n anaki nanon te botannaomata bwa a kukurei n aei ke aki.

Bwa ngkana ti taetae ikai ao ti na bon onimaki raoi ao n turuturu ara marooro ngkana ti kangai, ti bon tei ngaira ibukia ara botannaomata. Ao ti a ongora ngkai, e aki bwanin Tarawa Teinainano ao ti na kanga ngaira ni boutoka te iangoa ae bon aki naba, ti tuai ataia bwa tera nanoia ara botannaomata. Ao aei tiaki aekakin te onono n te Biira ae te Tua are Tua ake a mena inano. Aei te Tua ae Maungatabu ao aei rinean te tia kairiri iaon abara.

Ngaia ae ti na bubuti te Tautaeka ao ti a bubutia naba te Tia tei ae karineaki, bwa aei te bwai ae moan te kakawaki ao ngaira man ara itera ti tangiria bwa ti na ongora moa irouia ara botannaomata n aron ae ti kan ongora irouia taekan te waaki ae tiaki ana waaki bwa ana waaki te aba teuana, ao ti tangiria bwa ti na ana moa nanoia.

Ao aei naba ti kantaninga te Tautaeka bwa ti na bubutia bwa aei e rangi n kakawaki, mwaitia taan kauaba.

Ao e eti ana taeka te Tia tei ae e taetae imwaiu. Bwa ngkai kanga akea tao e tangitang iaon te mwaiti, ma ngkai kanga tao te kauntaeka ma te kauntaba iaon katebenakoaia

aomata akana mwaitia aikanne ma ngaia anne e rekereke ma te tua ibukin rinean te Beretitenti.

Ao aei ngaira ti na rangi n bubuti bwa te ware ngkai ngkana e a katauaki ae ti uoman ao n aron ngkai ae e a bitaki naba Kiribati, bwa ngke e a karaoaki te Tua ae Maungatabu ao kanga akea raoi ae te *party* are e kanga e a bon rangi n tei raoi ngkai ni *party* bwa e a kinaki n ana Tua ni kaetieti iaan ara Maneaba ni Maungatabu.

Ao ngkai a reke rabwata, a reke te naan kurubu inanon te Maneaba ni Maungatabu ae ngkai ti aranna bwa te *party.* Ma n aron raoi kanga te waaki n Tautaeka, ti aki raoi *party* bwa are aia rabwata Taan tei ae a bon bobotia. Bwa are aei kaokoron ngaira ara waaki n Tautaeka iaon Kiribati, bwa are tiaki aekakin Aotiteria/Nu /Tiran bwa kanga e rengarengan ara waaki ma rineaia ara Tia tei. Ti aki rinerine nakon te *party* bwa are tiaki te *party system* n aron Aotiteria ao Nu Tiran ae e a bon uotakirakeaki araia aomata man te *party.*

Ao ngke a rinerine aomata, aki rinea te Tia tei bwa a rinea te *party.* Iai are a rinea te *party* ao iai are te *party* ma te Tia tei ae irekereke ma te *party.*

Anne kaokoron ngaira ara waaki i Kiribati ngaia are taan karaoa ara Tua ae Maungatabu, a tangiria bwa te tia kairiri iaon abara aei, a na bon rineia kain Kiribati.

Ao a na rineia mai ibuakoia aomata are ngaira Taan tei n te Maneaba ni Maungatabu teuana ma teuana n te tai teuana ma teuana anne tabera bwa ti na katebenakoia aomata are a ti na anganira te botannaomata bwa a na rinerine mai ibuakoia nakai.

Ao ngkai teniman (3) nakon aman(4). E eti e a tia n reke ae ti uoman (2), ma anne bon nanon te Maneaba ni Maungatabu bwa akea riki ae e uotakirakeaki arana. Anne e a tia taekana.

Ma anne te bwai ae e rangi n kakawaki bwa nanoia te botannaomata, ngaia are ti na bubutiko. Bwa I taku bwa ngkana tao tera aia kantaninga ara botannaomata, a kona naba ni kakaokoro aia kantaninga. Bwa e rangi n kakawaki bwa ti na riai bwaai ake a rangi n kakawaki n ara Tua ae Maungatabu ae e bon rangi n kaineti riki ma aron te kairiri iaon abara ae Kiribati ao inaomataia te botannaomata n rinean aia tia kairiri. Ao I taku bwa e rangi n kakawaki ti na bon okiria moa, ao ti na aki okiria n ae ti ngkai imarenan te tai aei ao te bowi ae na roko bwa tiaki te mwakuri ae e bebete ao tiaki naba te bwai ae e na rangi n kataweaki n rangi n baiti

aron karaoana. Ngaia ae ti na bubuti

Ti uringa naba n te naan onono Biira n onono nakon te Tua ae Maungatabu n taai aika nako, ao te Beretitenti ao te Tautaeka a taekinna bwa ti na bubuti bwa bon iai ara waaki ae ti na karaoa te marooro ke te Bwabwaro irouia kain Kiribati, te *Constitutional Convention.* Ai ngkami ngkana e a manga mwaninga ana taeka aei te Tautaeka bwa e a kaokoro ana kaeka ngkai.

Ao aei teuana mwakoron ara Tua ae Maungatabu ae ngaira iroura, e nang kakawaki bwa a na okiraki iai kain Kiribati.

Ao ngkana ti aki ngkai okiria, ti aki karaoa tabera. Ti aki karaoa tabera ibukia ae ti a bon karaoa naba ara babaire ao ti aki tabe ma tera ngaia aia kantaninga. Aei te kabanea ni kakawaki, teuana mai ibuakon te kabanea ni kakawaki mwakoron te Tua ae Maungatabu ae ara koaua ti riai n okiria iai ara botannaomata.

Ngaia anne teuana bukin ae ti totokoa te Biira aei bwa bukin naba ti aki tangiria bwa e na kauarerekeaki te mwaiti, ma ti tangiria bwa e na katukaki n arona ao ti tangiria bwa e na bon oti raoi nanon te I-Kiribati bwa tera raoi ae e tangiria.

Bwa ngkana a kangai; eng ti tangira anne. Ao tera burena. Tabera bwa ti na boutokaia ikai.

Ma ngkai ti tuai ataia ao ti ongora bwa ngaia Tarawa Teinainano e tuai naba bwanin nanona. Ao tera ngkanne ara kantaninga ngaira Taan tei, ti nang butimwaea aei ae e tuai naba bwanin nanoia ara botannaomata iai.

Tera ana iango te Tautaeka, e a butimwaeia ngkai bwa nanona e nang kabaneaki arona nakon te bowi ae na roko bwa tao iai aia onono. Ao anne tabeaiangara.

Kanga te bwai ae e rangi n kakawaki, aia *genuine choice* te botannaomata. A na anganaki raoi ae a na bon kona n rinea nanoia. Ao ti noria n ae e nako ae tao iai teuana te marooro ae e rangi n kakawaki bwa ti na kabwarabwara ngaira are taan kauaba n te rinerine ae nako n te ririki ae nako. Bon akea raoi kanga nanoia aomata ae anganaki bwa bon ti teuna te *party* ae e kauaba. Ke bwa are a tebenako araia mai ikai, bon kain teuana te *party.*

Ngaia anne ngkanne te kanganga ae ngaira ti noria. Ae tao e eti bwa e aki bure iaan te Tua, kamwakurana iroura ngaira ake ti a tia ni mwiokoaki ti aki raoi kamwakuria.

Ao e mwaneweaki te naan rinerine ao e katebenakoaki taan kauabau n 1978, 2007. Iai riki aomata man rabwata ke tao *party* tabeua aika a katebenakoaki araia.

Iai te genuine choice bwa tiaki ti kain teuana te *party.* Ao I taku bwa e riai ni mataata anne te Tibiika bwa e aoria n ae aki naba mwamwanaki ara botannaomata n te bwai ae e a tia n riki ao iai mwina.

A rangi n mataata mwina n te naan bowi aikanne, ma n ae e nako aei. E bon nang kaokoro bwa are bon ti teuana te *party* ae ana aomata ae ngaia ae e katabenakoaki bwa a na kauaba n te Nakoa ni Beretitenti.

Ao anne ngkanne ao te titiraki. Bwa e aera ngkai ti aki angania aomata nanoia bwa a na bon rinea nanoia bwa are iai riki uoman ake a uotaki araia ae tiaki kain te *party* ae Tobwan Kiribati.

E aera ngke aki kanakoa temanna mai ibuakoia ke a bon karinia naba ni kauoman bwa are a na bon anganaki nanoia aomata.

Ao ngaia anne te naan rongorongo are ma titiraki ake a mwemwe bwa are bon anne. Bwa are iai te tabeaianga. Ngkana ko aki tabeaianga bwa ko a bon onimaki, ao ko aki kona ni kakaea te anga naba bwa ko na tutuki.

Ao anne kanga ti aki kan marooroakina aei bwa are taekan te mwaiti ibukin aei taekan te mwaiti ibukin te *candidates,* taan kauaba.

Ma uotakirakean araia Taan tei bwa tao 10 ma 20. Anne akea burena ma ti are e nang kaotinakoaki nakoia aomata. Ngkai e nang manga kauarerekeaki ao ai antai.

Ao ti na uringa ao e nang eti bwa ti na uringa bwa te Tua ae Maungatabu, tiaki ti ibukira ngaira aika ti tekateka ngkai n te Maneaba ni Maungatabu aei ae tao ti kangai; e rangi n tikiraoi anne ibukira.

Bwa ti na aki karaoa te Tua ibon ibukin nanora ao ti na tara nanoia ara botannaomata. Ao ngaia anne ngaira ti katuruturua ao ti kani kamatoa riki ao ni bubuti bwa ti na katuka moa te onono aei bwa ti na kaokia moa nakoia ara botannaomata.

Ao ngkana iai ana bwabwaro ao e na rangi n nakoraoi riki.

Te bwabwaro, te marooro iaon te naan onono ake a tia ni mwemwe ikai ake a tauaki moa iroun te Tautaeka bwa e na karaoaki n te Bwabwaro aei (*Convention).* Ao anne taina ni mena, bwa ngaira iroura ti aki moa bwa e tuai moa ni boo taina.

Ao ti tabeaianga ngkana arona bwa ae ngkai kanga e a tara ni bwati, bwa are e a butimwaeia te Tautaeka ao ngaira ti tabeaianga iai. Ao ngaia ae ti kabotaua ma aron ana babaire bwa tera bwaai ae e na okiria iai ara botannaomata, ibukin nanoia bwa a butimwaea te kamaeka i Aotiteria ke a butimwaea te onono nakon aia Tua ae Maungatabu ibukin mwaitia taan kauaba ibukin te Nakoa ae te nakoa ae moan te kakannato iaon abara ae Kiribati.

Ma I taku bwa anne ti na kakauringa naba te Tautaeka bwa ti ururinga ti tataui mwin ana marooro ao ngaia ae ti kangai; e a bon bae n taua te Tautaeka bwa are e bae n tangiria n ongora moa irouia ana botannaomata.

Ao kai a kan ongora moa ibukin te bwai ae a na kabwaia iai ao e aera bwa e na aki taua moa aei ibukin ae e nang kakawaki ibukia ao ibukin Inaomataia.

Anne ngaia kanoan au marooro te Tibiika. Ti karautaeka bwa ti aki nora moa riain onean aei bwa e eti te onono ma e na iai ao e na kaineti ma te Tua ibukin rinean te Beretitenti.

Ngaia ae ti karautaeka n aei ao ti tebo ngkai bwa ngkana arona bwa e na bon uotiarake naba te Tautaeka bwa e na bon reitia nako n ae e na roko n ara bowi ae na roko.

Ao ai antai ao e a moanna n rawata te rabwata inanon te Maneaba ni Maungatabu aei n aron ae e taekinna te tia uota te Biira.

Ai antai ngkanne rabwata ae e nang akea ana aomata bwa are aomata a na bon raa. Ti tangiria ngaira kain te tabo arei bwa iai te koaua ae e kangai. Bwa are nake e rawata aia mwaiti ikai ngaia a na riai ni kairiri. Moan te kairua.

N 2003 ao e uotakirakeaki araia taan tia kauaba ao e rineaki iroun Kiribati te tia kauaba man te rabwata ae uarereke inanon te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia I taku bwa e rangi n kakawaki bwa ti na mataata bwa tiaki te mwaiti ae ngaia ae ti na baireia bwa antai ae e na riai ni kanakoaki arana ibukin te kauaba.

A na riai n kanakoaki ara man itera aika a rawata ao e a bon nakon te botannaomata bwa antai ae e aki iria.

Ao ngkana akea ara kanganga n anne ao I taku bwa ti a riai ni butimwaea te aekaki ni kantaninga anne.

Ae ngkana tao iai *party* aika a tauaki mwia, kaka temanna man te *party* bwa e na bon rinea ana aomata te *party* teuana ni kangai; ao aei ngai au tia kauaba ao katikua

irouia kain Kiribati bwa a na bairea aia tia kairiri ae a tangiria.

Anne ngai irou karaoan raoi ae e eti ao e riai ao e na bon tiku nakoia aomata. Bwa aomata atai naba te naan *party* n ara tabo aei ke n ara Maneaba ni Maungatabu.

Ao a na bon kona ni kangai; ngaira ti tangiria kain Nuka. Ti aki tangiria kain ake tao a mena n te Tautaeka ngkai ke tao n te Kaitara bwa ti tangiria ake kain Nuka.

E aera ti na tukia man nanoia aei, ao ti aki ae ti na kangai bwa bukina bwa akea aia mwaiti. Tiaki te mwaiti ae e na baireia bwa iraman bwa ti na katebenakoia.

Ngkami kain Nuka ao kain te Kaitara ao kain te Tautaeka, ao antai riki te rabwata ake a kinaki iaan ara Tua ni Kaetieti.

Ngaia rinea temanna ami aomata anne ti temanna bwa ti a bane naba ni kanakoa nakoia kain Kiribati bwa a na rineia bwa antai te kurubu n te Maneaba ni Maungatabu ae a tangiria bwa e na kairiri. Ao I taku bwa e rangi n bebete.

Ao ngkana ti karaoa anne n te onono n te Tua n rinean te Beretitenti, ao kai e a toki naba te kaorongoa.

Ma I taku bwa ngkai, n aron ngkai tarana ao e na rangi n rangi n raa E aki katamaroa bwa ngaira iroura e a buakaka riki aron karaoan tibwangara ngaira Taan tei.

Ngaia ti na bubuti ao ti karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano, bwa ti aki boraoi n iango moa ma ana onono aei ao ti tangiria bwa a na kaokaki nakoia kain Kiribati ni kabane.

Tiaki ti kain Tarawa Teinainano ma n kabane kain Kiribati, ao ti na butia te Tautaeka bwa e na boutoka te kantaninga aei bwa e aoria ngkana ti uneakina te onono nakon mwakoron te Tua ae Maungatabu ae ibukin rinean te Beretitenti ao I taku bwa e na rangi n mwengaraoi riki ao a na bon rau riki nanoia te botannaomata bwa bon aia babaire.

Ao tao man taeka tabeua akanne ao ti totokoa moan warekan te Biira. Ko rabwa.

<u>Deputy Speaker:</u> Ko rabwa te Leader n te Kaitara n am marooro, iai te point of order. N na anganiko moa te tai te Minitita n MOJ; Hon. Martin Moreti. E nakoim.

<u>Hon. Martin Moreti</u>: Ko rabwa *Madam Speaker* ao tao e aki mena ikai te Leader n te Kaitara ngke I moan marooro bwa I kaotia are iai

reitakira ma te Tia tei ibukin te kauoua ni wareware.

Ao anne e na kona nreke ara tai n *consult* ara aomata n te kauoua ni wareware bwa ti na kona n *amend* ara marooro n te tai anne.

Te kauoua te Tia babaire are ti uoman (2) ma n aron are ara nonori naba. Iai naba kabwarabwarana ane I a tia naba ni kabwarabwara ae I taku bwa e ota naba te Tia tei are e karinaki are e taetae imwiu aron kabwarabwarana ngkana ti uoman.

Ao ngkana anne te bwai ae e na riki iai ao e na mataata nakon te Tia tei ae karineaki.

Deputy Speaker: E rabwa am kamatata te Minitita ae ko karineaki. N te tai aio ngkanne N na angan te tai man te Commerce; Hon. Tangariki Reete. E nakoim.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae ko moan baan te karineaki, ao I kukurei naba n anga au marooro n reitaki ma te Biira are e tabekaki n te tai aei ae te Biira n onono nakon ara Tua ae Maungatabu are e bon tabekia temanna te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano.

Ao n aron are e a tia n raa, tao uoua bwarau ae N na taetae iaona.

Te moan moa, N na taetae ni bwarau ae te Minitita ngai ao ngai naba temanna kain te Tautaeka.

Ngaia are e a tia n anga ana kaeka ara Minitita n te Tua ao e katereterea raoi bwa tera bukina ngkai ti riai ni butimwaea moan warekan te Biira aei.

Iai naba bwarau are te iterana are te Tia tei ngai ibukia kain au abamwakoro ae Betio. Ao e nang kakawaki bwa e na bwanin Tarawa Teinainano, Betio, Tarawa Teinainano ao Tarawa Ieta.

Ngaia are e kakawaki naba bwa a na ongo kain Betio bwanara n taetae iaon te Biira ke te onono aei nakon ara Tua ae Maungatabu ae e rangi n kakawaki onean te Kibu 32(2) iaan ara Tua ae Maungatabu ibukin mwaitia Taan tei ake a kona n ira te kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti te Tia babaire.

Te Tia babaire ti tara te onono ao ti tebo ma e okoro otara iai. N aron are e a tia ni kabwaranakoa te Minitita are boni ngaia are e kaeka te tabeka aei ao e kangai; e tara are mai inano ae te mwaiti ae uoman (2). Bwa te tua are e wene imatara n te tai aei e kangai. E na aki kee iaan 3 ma e na aki raka iaon 4.

Ma aron katebenakoan te Beretitenti te Tia babaire, e bon mena ngkanne n te Kibu 5 iaon te *Elecion of the*

Beretitenti ke te Tua are rinean te Beretitenti.

Anne ngkanne e a kabwaranakoaki iai ao ti na kanga ni katebenakoa ara Beretitenti. Ke te koraki ake a tia ni katebenakoaki man ara Tua ae Maungatabu are a riki bwa taan Kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti te Tia babaire.

Nanona e teretere ngkai n te Tua aei ke te Tua ae Maungatabu bwa ti 3 ao e na aki bwaka iaana.

Te Tia babaire ti a taetae iaon bwaai aika a tia n riki, e aoria te ware iai nanona. A tia. I butimwaei ni kabane ara marooro Taan tei ake a tia ni kaota nanoia bwa te Tua ae Maungatabu bon te Tua ae rangi n kakawaki.

Ti na riai n anaa iai nanon ara botannaomata bwa ti riai n oneia ke ti riai n aki. Ao te Tua ae Maungatabu moan te kakawaki naba ao e aki kona ni bitaki n aki akaka bwa iai te mwaiti ae tangiria bwa e na boutokaia ao e a tibwa kona ni kabwataki.

Ngaia are I taku bwa aei te bwai ae e rangi n kakawaki ae ti riai naba n anga ara itera ngaira ake ti taku bwa iai noran raoiroin te Biira aei. Ao I karabwa raou n Tia tei ae temanna mai Tarawa bwa tao ti nang bon taetaei iaon bwaai aika a tia n riki.

Bwa I uringa ngke I Tibiika n au tai ngke I kaira te Maneaba ni Maungatabu ao iai te tai are e a roko iai te kanganga are N nang aki kona n *decide* iaan te Tua bwa e aki kona n raka riki iaon teniman (3) te mwaiti bwa e a bon ti tiku naba n uoman (2) ibukina bwa bon ti uoua te *party n* te tai arei.

Ngaia are e a bon roko raoi te kanganga n te tai anne bwa te Tua ae Maungatabu e rangi n turuturu bwa e na aki kee ian teniman (3).

Tera te babaire n te tai arei? E urua te Tua bon irou. Ma I rangi n kakaitau bwa e a tia n *challenger* naba n te *court te decision* n te tai arei ao iai bukina ae e butimwaeaki iai bwa ai bon akea te anga ae e na kona ni bitaki iai te babaire n te tai arei are anga te Taibora n te tai arei.

Ibukina bwa ai bon akea riki ae kona n anga arana bwa bon ti uoua te *party* ae e tekateka n te tai anne.

Ngaia anne tao e bon riai ae ti nang kakerikakia. Bwa taai tabetai e bon eti bwa inanon taint e kakamwakuri ni kangai, e kona n teniua, aua. Ma ngkana e nang roko te tai are ti nang katebenakoa iai ara Beretitenti, ti bon kona ni bonnanoia ae ti a ikotaki. Ti a kangai bwa e aonga n ae e bubura riki ara numbers ti kona ni kangai ao ni kangai ao e a kona naba n ti tiku n te mwaiti ae

ti uoua. Akea riki te mwaiti ae e na kona ni kee ae e na ti tiku ti teuana. E na bon ti uoua mai inano n taainako mwaitin te kurubu, ma ngkai *to be honest.* E ngae ngke te kurubu bwa ti aranna, ma ngkai ti a bon mwakuri n te *party system.* E ngae ngke e aki kinaki n ara Tua ae Maungatabu ma ara waaki inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei, ti a bon waaki inanon te *party system.* Ai bon te *party* raoi, akea riki.

Ti aki kona ni kangai; te kurubu ke tao tera ti a bon *party system.* Anne raoi ae ti a kakoaua.

Ngaia are anne raoi bukina are ngai irou I taku bwa e a riai, e nor ate kantaninga te Tia tei ae karineaki man TUC bwa e a riai ni karokoa n uoua. Ao te ware ae 2, e bon tei raoi ibukin te ware ae e kona n riki te kanganga inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei. Ao e aki kona ni kerikaki te *party* nakon ti teuana. E na bon kona n tiku ti uoua te rabwata.

Ma e na kona naba ni manga karaka nakon 4, 5,6,7,10.

Ngkanne anne ae ti a taraia ngkanne te Tautaeka n te tai aei. Bwa are nanona tein te onono aei ma te karautaeka nakon te Tia tei ae moan baan te karineaki, ti ataia bwa ko tara uoua mai inano. Ma tein ngkanne are ko ata are mai ieta.

Ko a tara ngkanne are mai ieta, ti tebo ma teina bwa akea tokina.

Akea tokin are mai ieta bwa e a ukinako. E a kona n teniua (3), e rin iai te ware iai are 3, 4,5,6. Kanga ai akea tiana mai ieta.

Ngaia are aongkoa ngkanne iai te kantaninga are ngkana arona bwa ti butimwaeia n te tai aei ao a na iai naba ara katamaroa nakon are te mwaiti ke te toki are mai ieta.

Ngaia are kanga anne aron kabwaranakoana. Are e na bon kaokoro aron ara *interpretation* ke ara kamatata ke otara. Ma are bon iai ake bon taan rabakau.

Ao aikai tao ngkana iai ara taan rabakau ake a tia ni kabwaranakoa nakoira bwa tera te taratara n aron te onono aei.

Iai ana tia rabakau antai te Tia tei ae rine ao bon Taan tei ake a tia n taetae.

Ma aei ngkanne aron tarakina n te tai aei. Bwa nanona ti tebo ma e na oneaki te Tua aei. Iai mai inano bwa 2, ao ngai N na bon taetae ma te koaua, I nang butimwaea te ware ae uoua (2) mai inano.

Ibukina bwa I a bon tia n noria ao I a tia n *challenge te High Court n te decision* are I a tia n anga ke te moti. Te babaire I anga inanon te

Auti aei ao e uotaki nakon te bowi te Tia babaire. Ngke arona bwa e konaki au moti n te tai arei, ao I kerikaki. Ibukina bwa akea uaan ae ko tekateka ao ko konaki bwa nanona e aki bwainaki am babaire ngke ko tekateka ni kaira ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati.

Ngaia are anne bukina raoi bwa e a tia n *happen,* e a tia n riki. Ngaia are ko rabwa te Tia tei ngkai ko noria ao ko anaa te ware ae 2.

Bwa ngkanne ibukin are te ware mai ieta bwa ngai kanga I aki tara are te *Election of the Beretitenti Act,* bwa are anne bon manga te bwai teuana.

Ao n aron are e taekinna te Tia tei ae karineaki are temanna mai Tarawa Teinainano, iai ana onono iai.

Ao e aoria bwa ti a manga bon noria inanon taina bwa tera kanoana. E inline ma aron kanoan te Constitution aei ke e aki.

Iai tamaroana ke tera. Anne e na bon mena nakon te Tautaeka.

Ma n tein moa te onono aei, I bon butimwaeia. Ao I taku bwa *it about time.* N te tai naba arei ngke e boo te uneaki, ti tebo bwa ti a bon namakinna bwa tera ara *feeling* ngke ti tekateka ikai ao ti kangai, e a bon riai n oneaki ara Tua ae Maungatabu ibukin rineaia ke tao ibukin te *Presidential candidates* ao e na kanga aron rineana.

Ti a bon riai. Ti a riai ni bitia ao ti nora te kanganga n te tai arei bwa e na bong ara bong, e na ngaina ara ngaina ao e na akea te bwai ae e na riki.

Ngaia are I taku bwa ngai kanga e uarereke au marooro e na aki abwabwaki. Bwa I bon ti kataia n kabwarabwara otau n te tai aei are I butimwaea iai te Biira aei n reitaki ma ana taeka te Tautaeka ae ngaia ae ti bonnanoia bwa ti na butimwaea te moan wareware ao anne bukin ae kakawaki iroura.

Are imwina ngkanne are n aron are e taekinaki, eaki reke ara tai ma ara botannaomata.

Te Tia babaire, I taku bwa e nang reke ara tai. Ao anne bukina ae e karaoaki te Tua.

Ngke arona bwa e a kangai naba *1st reading and 2nd reading*, e a Kometenaki naba ao e kabwataki, akea au tai.

Ao anne ngkanne tikiraoin ara Tua bwa e manga bon anganira ara tai. E aki uarereke bwa ti aki nanona bwa te *2nd reading* ao ti te *committee stage* naba. Tiaki, anne te tai ae ko kona n uoti iai am onono.

Am onono akanne are ko nang nako ngkai n *consult* ke ko nang nako ngkai n te tai ae kangai iai aei ao tao e a manena riki ara constituency allowances ma ara raa. Bwa ti nang bon nako ni manga *recharge* nakoia ara botannaomata ao ti nang kabwarabwara te Tua aei nakoia. Tera ami iango, kam tangiria bwa a na iai ke e na tiku n arona are mai imwaina ke ti na karaoa aei. Ke e kanga, tera te katamaroa.

I taku bwa aei taina ngkai. Ngkana ti oki ao ti a riai n nakoia bwa e bon rangi n kakawaki aei bwa are Tua ae Maungatabu ae ti aki ara bwai bwa bon aia bwai kain Kiribati bwa boni ngaia are a na katebenakoa aia Beretitenti ke aia tia kairiri inanon te tai are e a boo taina bwa e nang karaoaki.

Ao anne bukina, ngaia are ngai irou e reke ara tai. Ti oki ao ti a nako naba n tuangia ara botannaomata.

Ti na kabwarakabwara ao ai anne ngkanne bonganan ara *workshop ngaira* ake akea ongora n te Tua bwa akea ara bebwa n te Law.

Kai ti kakaitau bwa ti anganaki ara tai ae ti na kona n anganaki iai ara tai n *workshop*. E a kabwarabwaraki te Tua nakoira.

Ti kakaitau bwa iai kain te *AG's officer* are ngaia are a teimatoa n anganira te *advice,* baikara riki. Te kabwarabwara iaon bwaai aikai, ao ti kaitau naba nakoia rararaora ake te naan Roia ake a bon teimatoa naba ni mena irarikira ni kamatatai ao n anganira bwaai aika ti riai n ota ngaira taan karao Tua ke ngaira ake iai tabera inanon ana Auti n tei Kiribati ke ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati.

Ngaia ae e na aki abwabwaki au taeka ao au kantaninga bwa a ongora kain Betio.

Au kantaninga bwa a ongora kain Betio ao I ataia bwa e aki kona n ti te tikina te iango. E uaitera n taai nako.

E aki kona n kiri 3 n taai nako. E tiku n te nambwa ae 2 iaon te waaki ni *politics* ke iaon te waaki n Tautaeka ao e na tiku n taai nako iaon uoua te kantaninga n tokin te tai.

Ngaia are au kantaninga bwa a ongora kain Betio, ana itera te Tautaeka n te tai aei ngkai e butimwaea moa te Biira aei te moan te wareware ao tera ngkanne are ti na karaoia imarenan are te tai aei ni karokoa manga kauouan warekana. Ao ngkana iai bwaai aika a tangiria bwa a na karinaki ke iai aia iango, ao tao aei naba ara tai ae a ongo bwa are a ongora ngkai bwanara. Ti aki kua, ane a na bon roko ao a na nako naba aia *messenger,* aia

message iaon te *Facebook* tera. Ti aki tangira anne ao ti kangai ngaira.

Ngaia are e rabwa te Tia tei. Ko rabwa riki ngke ko nora are 2 mai inano. I rangi n kakaitauko n anne bwa I taku bwa e a bon boo taina. Ti a riai n tara te nambwa 2 bwa ara tia mai inano n taai nako.

Ao inanon te Maneaba ni Maungatabu aei, e aki kona ni kee iaan 2 te kurubu. E na bon bae n tiku ti 2. Ti aki kona n riki n ti teuana bwa n tokin te tai ao ti 2 ke 3. Are iaona ngkanne, I aki kona n ataia bwa n ningai te tai ae e na manga riki.

Ma anne kanga kaitaran te bwai are e a tia n riki inanon taai aika a tia n nako ae ngaia ti nora iai riain bitakin te tua aei ke kanga katamaroana te onono.

Katamaroana riki n te nambwa are mai inano ao tiaki are mai ieta.

E aoria bwa ai bon katamaroana mairoun te iraorao ma te Tia tei ae ko karineaki mai Tarawa Teinainano are am Biira te Biira.

E aoria ti atonga bwa tiaki ana Biira Tarawa Teinainano n ti ngaia, ti a ikota Tarawa ae bwanin bwa e a rungarungaki iai riki ao kanga e a bubura riki iai te bwana bwa are e a bwanin mai Betio nako Tarawa Ieta.

Ngaia are ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia tei, I boutoka ami onono n te tai aei n aron te kantaninga are manga iai te katamaroa nakon te kauoua ni wareware. Ao ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ae ko karineaki n am marooro, n te tai aio ao ngkana kam kona n noori n ami tai ao ai bon ti teuana ke uoua ao e a boo 4.00pm.

Ngaia are n te tai aio ti na break out for afternoon tea ao ti a manga karairaki nakomai n reitanako te marooro n aron ae kam kona n noria iai naba aika a kan marooro.

Ngaia are ngkanne ti na angania aia tai imwin aio ao ti na okirikaki n nakomai 4.30pm. Ao e motirawa moa te Auti n te tai aei.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ao ti a waaki nakon are imwina.

Ngkanne n te tai aio ao I nora ana taura te Minitita n te Kuakua, I anganiko te floor n te tai aio. Te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Ao te Tibiika tao ngkai ko a manga kaoti, ti a reitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki. Unimwanen te Ueanikai, kain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Taku nako Tewai ni

kamauriko te Tibiika ngkai ko a tibwa oki. Te Beretitenti, te Kauoman, ao ai kain te Maneaba ni Maungatabu ni kabane. N ikotaki ma ake a tuai roko. Kam na bane moa ni mauri!

Te Tibiika e a tia ana marooro te Tautaeka iaon kaekan te onono ke te Biira ae moan baan te tamaroa aio.

Ao e koaua e boni bane arona ma aron ana marooro te tia uotiarake te Tibiika, aia Tia tei kain Tarawa Teinainano te aba n Tobwa bwa e bon riai naba bwa e na manga anga ana marooro te Ueanikai n uataboa ana tabeka Tarawa Teinainano te aba n Tobwa. Ao e koaua ti bon tobwaki i Tarawa bwa ae ti a bane ngkai ni mena i Tarawa. E aki reke aron Tarawa bwa e a kaan iinako. Ngke e iinako Tarawa ao e aki arona.

Te Tibiika e na uarereke te marooro iaon te onono aei bwa are bon te bwai ae e uarereke. Ma kanga iai marooro tabeua ae kanga ti atai kanoan marooro aika a mwemwe aikai bwa iai kabwarabwaraia nako ae kanga e na kakaongora.

Ma e koaua bwa N na moantai moa ni kanakoi au marooro iaon kanga tabeka ake a tia ni mwemwe.

E koaua e a tia ni mwemwe te marooro are 3 te ware ae e rangi n kakawaki. Ana ware Kiribati are 3 ni kabotauaki ma te Teniman n Temanna. Akea buren akanne te Tibiika, a bane n eti. Ma ti na karini naba ara ware naba aika I taku bwa a na riai ni kinaki ao kanga a na oioi naba, te ware ae 2 te Tibiika.

Kanga iaan te onono aio ao iai are e a bon tia ni mwemwe. E mwaneweaki iai te ware ae uoua.

Te Tibiika ngkana e a rok te tai arei te Tibiika, ao e a roko teuare te tia motiki taekara ao ti uoua nnera ae ti na baireaki nako iai.

E aki kangai; 3, 2. Nakomai ngkami aika iangataiu ao ngkami nakomai aika imaingiu aio. Ti uoua.

Ti ataia naba ake iangataim ke iangatain teuare te tia motiki taeka a na bakarere nako karawa. Ao nakeke a mena iangamaingina, a na bakarere nako mone. Akea riki.

Te Tibiika te ware naba ae 2, moanbaan te tikiraoi.

Bwa ngke e barongaki aron te Baibara iroun te Atua, are bon ana boki te Baibara. Ti uoua, te O Tetamenti ao te Nu Tetamenti ao akea riki irarikina.

Te O Tetamenti n ana tai teuare Moote ma Burabeti.

Ao ngke e a roko Iesu, ai te Nu Tetamenti ae ngaia ae kanga aongkoa ti a mena iai ni karokoa taai aikai.

Ngaia are kanga iai naba raoiroin te ware ae 2.

Te Tibiika, ngke e moan karaoa ana karikibwai te Atua, karawa ma karawa ma aonnaba ma kanoana nako ma tera. Ao ti uoua ana karikibwai ae e karikia ni katotongana bwa Atam ao Nei Ewa ao akea riki irarikin manga tao antai.

E karika moa Atam. Ao ngke e a karaua n tarataraia e a botu Atam. E kamatua Atam ao tera ae e karaoia Tibiika. E karika Nei Ewa. Ao ngke e karika Nei Ewa, e aki anaa riin Atam n aki akaka tao mai iukin waena ke tao irarikin boton bukin Atam ke tao moantian Atam ke tao iaa.

E anaa riina ae e kaan ma burona. Riin kakaoka.

Ngaia are ngaira ngkai n taai aikai mwane, ti rangi n tangira te aine bwa te tia kabaranta aron ara waaki.

Ngaia are aikai kanga kaean te ware ae 2 te Tibiika. Kanga ti rerekean te ware are 3, e bon riai naba 2.

Te Tibiika n te onono aio ao e mwemwe te taeka are e kangai. N taai ake a nako ao Kiribati e tangira aio. Bon te koaua raoi ni koaua raoi te marooro anne te Tia babaire. Bwa bon aron Kiribati ke bon ti nanora ngaira aika ti mena ke ti tekateka aikai ao ti nang kaira Kiribati nakon nanora.

E bure te tabo ni marooro aio te Tibiika.

Bon nanora ao e kangai te marooro. Ai raoiroi ra ae kaka temanna mani *party* ni kabane. Ao are e mwaneweia te tia kaeka te onono aio te Tibiika man te Aobiti ni kaeti tua. Ao e uara ngkana a rangi n rawata *party bwa tao 15 ke tao ai 69.* Ngaia tao e nang bane n iai kaka temanna man *party* akanne.

Kanga anne are e bon taekinna te tia kaeka ae kanga e a bon kaomwara anne.

E rangi n bon bwara ni kaue arona, tao ngai ma te Tia tei mai Tarawa Ieta ae bon ti teuana ara *party,* Karin naba arara.

E a tia aron te rinerine, ao ibukin ami rinerine kain Kiribati 78 ake a na riki bwa taan Beretitenti ke tao iraman. A bane kain te *party,* a bane kain te Auti n tei.

Ngaia are kanga I taku naba ngai te Tia babaire, bwa bon iai nikoan bwaai ni kabane.

Ao ngkana ti kangai te Tia babaire, nanon Kiribati ae riai n iraki.

E a tia aron te rinerine ae nako te Tia babaire. Ti a tia ni karebenakoa ikai n ara Maneaba ni Maungatabu aio ara taan Kauaba.

Ao ibuakon te kometoo ma bon aron rairairan ma rebunimauruan aron te kambein ma tera ao e a manga tebenako temanna te aomata bwa e nakon te itera teuana.

Ao a waaki n rinerine te rinerine, e a kaeaki nanon te marooro are e tangiria te botannaomata. Bwa e na riai n iai te aomata riki man te itera arei, ma tao e aki teke takete bwa bon tiaki raoi anne ae e kantaningaki.

Tiaki anne raoi ae e tangiraki bwa e na riai n toki iai te aomata are e bon tangiria bwa e na reke iai.

Iai naba te koaua te Tibiika are e kangai. Te Atua e bairei bwaai ni kabane aika ti aki noori.

Tao ai kani ngaia anne aron te bwai ae e riki.

Ma ngke e a nako te rinerine inanon taai aika nako, ao tera ae e riki. E kabonganaki ana *power te social media* ni kaburereaki rongorongo ae a tanoi iai aomata ao a kataia ni kabongana ana *power te social media* ni kaira nanon te botannaomata ke a na raira nanon Kiribati inanon ti iraua te namwakaina ke iraua te wiiki.

Te Tia babaire ngkana ko bon tangiria raoi bwa e na bon rinerine raoi te I-Kiribati n te koaua.

Ao ngkana e a reke anne bwa e a reke am aomata. E aera ko a bon aki katikua ao ko nang raira nanon te rongorongo ae e kairua.

Ngke ti buti ni kambein te Tia babaire ma ara aomata ake a tia n reke bwa a na rineaki, ao a tuai koteaki.

Ai kangangara ngkami ae kam a buti ibukin te I-Onotoa. E aera kam a bon buti ibukin te I-Onotoa?

Ao ngai tera ae I kaboa i abau ae i Tabiteuea Maiaki ao I kangai; ti aki buti ibukin te I-Onotoa ma ti buti ngkai ibukin te *party.*

Ti buti naba iaan te koaua are e kangai; kam nang kaumakai bwa N na anga arau ae ai tibwa irabwi kanau te ben ao ami taeka nakoiu e kangai. Kabatia kanam te ben, ao ikanne ko a kona ni kauaba, n ninia te marae. Ma tai moantai n ninia te marae ngkana ai tibwa temwanangina kanam te ben.

Ao ti buti ngkai te Tia babaire, ti buti ibukin ara *party.* Ibukin nanoia tarira ma mwanera ake a tia ni

katebenakoa te ara aio bwa te aomata aei.

Ao I kangai nakoia taan waikotokoto, ao ngkana kam bon kan rineai ke kam kan rinea te Tia tei ae raou naba aio man abami ae Tabiteuea Meang, ao kateimatoa kaokiokara.

Ma ngkana a reke arara bwa ti a kan Beretitenti, e a roko ami tai.

Ma n te tai aio ti na ongora reireiara iroumi. Ti na aki moantai n ninia te marae aio bwa ti na kabatia riki kanara te ben.

Teuaio e bati kanana te ben ao e riai n ninia te marae. Ao ngkana ti kataia n orea nako te aomata ae e ikawai n aron ara katei ni Kiribati ao reireiara ao ti na bwaburu ao ti na maraia.

Ti na maraia te Tia babaire. Ao tera ae a karaoia taan titiraki. A katoutouia atuia. A katotouia atuia. Ai bon tibwa kaka teuana ara teem ngaira te Auti aio ao ngkai tao e rabwa bwa ti a ninia te kauoua. Tao ti a kamanira riki.

Teuaio e a bane arora.

Ngaia te Tia babaire kanga ti anga ara marooro iaon aikai. Te onono aio te Tia babaire, moanibaan te tikiraoi.

Bwa are bon ti uoua te *party* te Tia babaire, bwa te Kaitara ao te Tautaeka.

A na booti nanoia kain te Kaitara, a na karebenakoa aia aomata.

N te tai ae nako te Tia babaire, are a bon rinerine te *party.* Ao aikai titiraki ae a titirakinira aomata ngke ti buti ao a kangai; e aera ngke kam a kataia n aki karina te ara aio ke ni katebenakoia nakai.

Ao kai ti a karautaeka bwa ngke ti rinerine, ti bon rinerine n ara *party.*

Ao au katoto teuana ae I tuangia e kangai; ngkana kam rinerine bwa kain te kawa aio ngkami. Kam na kanga n rinea kain te kawa are i tabona nako iang arei. Ngkana e nang boo te kamwananga nako Aotiteria, kam na bon bane n rinea ami aomata ae kain ami kawa. Ti ngkana a roko nakekei n bubuti ngkami bwa ti na iraorao ma ngkami iaon rinean te tia kauaba ke te tia nako ni mwakuri i tinaniku. Ti kona n iraorao ni kangai; ti a rinea uoman ao tao temanna nakekei bwa a kawa bwa a roko ni bubuti.

Te Tia babaire ti na karaua n kaoka raoi te marooro aei nakon taai aika nako.

Ai bon te kamanga ae bon aoria te aomata n aoria ikekei ao ngaira ti na rineia mai ikekei.

Kanga tera te aomata aio? Ngkana ti bon karaua moa n taraia. Ti Uean Engiran ae e kakaraoaki aio nakoina.

Bon te kamanga ae bon te kamanga ae ti tekateka ikekei ao ti na rinea te aomata ae e mena ikekei.

E kamanga ngkana e taku bwa e kan rineaki te aomata anne ao e aera e aki iraorao ma ngaira.

Te Tia babaire iai ara koaua ae ti bane n tiku iai ae ti waboboaki n ara katei ni Kiribati mai iaan ara Maneaba, n ara kawa, n ara abamwakoro aika kakaokoro. Bwa e kangai; *majority rules.* Ngkana e karaoa ana babaire te kawa ma e kangai; 5 te tari, 2 te bwatoro ni kamwaimwai. Ma ngkana iai are e tangira riki iraua ma e karako ana mwaiti ao e taku wiin te Maneaba.

E uara ti a kabebetei nanora, ti a kaea aio. Bwa aio ae e tangiria ara abamwakoro, aio ae e tangiria ara kawa. *Majority rules* ti ngkana e roko Satam Haussen, ao ngkana ti Kominiti ae akea te *Majority Rules.*

Ao ti ngkana iai te Uea ngaia are te Tia babaire baika ti na tarai ao ti na kabotoi ara iango iai.

Ao aikai baika a kabwebwei baika a riki n te Auti n tei. Ti na aki tarai baikeke a tia n riki mai imwaina, bwa e aki tibwa riki aio n te tai ae nako te Tia babaire. bwa a kaman riki.

Ma ngaira ngke ti a roko n Tia tei ao ti a roko n taai aikai ao ti a karaoia Kanga baikara ngaira ma nakeke a tia ni karaoi aikai. Taian raa ngaira. Te Tia babaire are ti karaoia ti tebo ma are e a tia ni karaoaki.

E kaea nanon are e tangiria te tia rinerine ao taan rinerine bwa *majority rules ao* I nang boutoka aio te Tia babaire.

Ao e taekinaki te taeka ae ti riai n nako n *consult* ke ti riai n okirira ara abamwakoro ao tera manenara.

Ti na kangai ngkai, eng. Ma iai te Tua te *second reading.* Ti na karini ara onono aika a na tobwa nanon te Tobwa ao ti a tia n iraorao iai ma te tia tabeka te tabeka.

Consultation, iai. E tau ara tai bwa ti aki nanona bwa ti na tuangaki bwa ti na kangai; teuana te Auti n tei nakon te Auti n tei ae na roko e aki tau te *consultation* ae mwaitina anne.

A na mannra te c*onsultation.* Ngkana ko taku bwa e aki tau am

consultation ngkoe; anne ibukin am abamwakoro.

Ao bon ngai kangai e aki tau au *consultation* aei.

Te Tia babaire ti a tia naba n rineaki bwa ti na nakomai ao ti na tarai bwaai aikai ao ti na anga ara marooro iai.

Ti noria bwa e riai ni kangai eng, ao ti noria bwa iai raranna ae e na katamaroaki. Ti iraorao ma te tia tabeka ni kangai; ti na katamaroa n aron aio n te kauoua ni wareware.

Ao tao ngaia aio ara Tua ae Maungatabu ae e kangai; iai te moan wareware ao iai te kauoua ni wareware. Ao aikai baika a kaea nanon aio te Tia babaire.

Ngaia are ti na aki rangi n taraki bwa ti kangai; ti a tabuaeatia naba ni kangai ni katia aio bwa e a tia. Iai te kauoua ni wareware.

Ao ti bane ni kaoti ara iango te Tia babaire, ti na aki kamwinibaea ana iango temanna ma temanna. Ti na katei ara iango ake a na tiring aia marooro tarira ma mwanera akana a tia ni katei ma ti na aki kangai. Aio ae riai ni karaoaki ao aio e riai n aki karaoaki e na aki karaoaki.

Ti neboa rake te onono aio te Tia babaire. Bwaai aika a tia n riki aikai, a kaman riki ao e aki boou.

Man au marooro aei te Tibiika, ti a katoka iaora ana bau Kiribati ngkai ao n taai nako. Te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te tia marooro ngkanne are imwina; bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Taberannang Timeon. Te Tia tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai bwa N na marooro naba iaon te onono are e nang kakawaki aio, are e a tia n uotiarake temanna te Tia tei mai Tarawa Teinainano te Tibiika.

E a rangi n mwaiti te bwai ae e a tia n taekinaki iaon aio Tibiika ae ko karineaki are bon te Moan Tibiika.

Ao ti na taekina naba ara koaua te Tibiika bwa e koaua, ti a karautaeka bwa ti aki butimwaea moa te onono aei te Tibiika ae ko karineaki.

Ao bwa iai bukina ae moan te kakawaki te Tibiika. Ao e koaua n ana karaki te Tia tei are bon ana Biira ao e taekinna bwa aio nanon Tarawa te tia Tobwa. Ao mai ikanne are kanga ti a moanna naba n tinanikuaki ngaira kain aonnaba bwa ti mena iaa n te onono aei te Tibiika.

Ti kairaki iai ke ti aki. E na anaki ara iango ibukin te onono aio, ibukia

ara aomata ke e nang nako naba kaina te Tibiika.

Ao ti karabwarabwa bwa te kauoman n Tia tei mai Tarawa Teinainano ao e taekinna bwa e aki boutoka ana onono raona n Tia tei mai Tarawa Teinainano.

Ao tao mai ikanne are I kangai; tao bon e aera te Tibiika. Te mauri bwa te tautau bwa tao e na anganira riki ara tai te Tibiika te Tia tei are bon ana onono te onono bwa ti na kona ni manga nora raoi te onono aio bwa e uara.

Ao n aron ae e a tia n taekinaki te Tibiika, ao e koaua ae ti na onea ara Tua ae Maungatabu ibukin te Nakoa ae moan te kakawaki are Kautun ara Tautaeka n abara ae Kiribati.

Moan te kakawaki aei bwa tiaki tao te cleaner ke tao te driver, te tia kaira ara Tautaeka te Beretitenti ao e na riai n teimatoa ni mimitong aron rineana te Tibiika.

Ao tiaki rineara mai iroura ngaira Taan tei bwa tao te bae ti kabeabeanaki iai iaan te Tua ae Maungatabu bwa ti na katebenakoia te koraki ake a na kona ni kauaba te Nakoa ae te kabanea n rietata aio. Ma te rinerine a na rineia ara botannaomata te Tibiika. A rineia kain Kiribati Makin ni karokoa Arorae. Te Aono n Raina ma Banaba bwa e rangi n kakawaki aei te Tia babaire.

Ngaia are ibukin aei te Tia babaire ao e rangi n kakawaki naba are e na riai n iai te mwaiti ae e tau ibukin rineakina. Te rinerine mai ibuakoia nakana a na taekinna Kiribati ae bwanin bwa e tau ibukin kairan aia Tautaeka.

Ngaia are Tautaeka aekakin aio te Tia babaire n te Biira are e tabekia raora n Tia tei ae moan te karineaki are e nang ti nakon ti uoman (2), ti uoman te Tibiika ae ko karineaki n aron are e bon taekinna bwa temanna man te angatai ao tem anna man te anga maing. Man angatain Tibiika ao man angamaingin Tibiika. Are nanona man te Tautaeka ao te Kaitara te Tibiika.

Anne te onono te Tia babaire ti uoman, ma e aera te Minitita are e a manga teirake n taetae bwa e uki aona te Tia babaire. Kanga tiaki anne ae otara te Tia babaire.

Ngaia ae ti a moanna n raraoma te Tia babaire bwa e a kanga ngkanne aroia ara botannaomata ngkana e nang roko rinean ara Beretitenti ao ti uoman. A nang nakea, n aron ae tao e kataki ngkai ni karaoaki n te tai aei.

E nang kauarerekeaki te mwaiti ao te mwaiti anne a na kauarerekea ngaira Taan tei. Ao ti na kauarerekea

ngaira ake tao e mwaiti riki ara mwaiti inanon te Auti n tei aio n te tai teuana ma te tai teuana.

Ai kananokawakira aio te Tibiika. Bwa I kakoaua ana taeka te Tia tei ae te kauoman are e taekinna mai Tarawa Teinainano are e kangai; ngkai ara Tua ae Maungatabu ibukin te itera aio e nang tamaroa ao e riai n tiku n arona aio. Ti mweraoi iai te Tibiika ao ngai naba temanna ae I taku bwa e rangi n tamaroa ara Tua ae Maungatabu iaon te itera aio ae rineaia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti.

Ao tao e bon koaua te Tibiika bwa are tao e bon kona ni kakaokoro ara iango ngaira Taan tei n te tai teuana ma te tai teuana. Ti aki kona ni boraoi n iango, e ngae ngkana tao ti a mena n te *party* ae ti teuana a na bon manga kakaokoro naba ara iango. Ma te bae moan te kakawaki bwa tera te kabanea n tamaroa ibukin ara botannaomata nakon taai aika na roko te Tibiika.

Ao aio are ti na riai ni kaoti iai ara iango bwa a na rawa n taku kain ara abamwakoro bwa ae ti a bon irira naba te tanua.

Ngai temanna ae I rangi n kakoaua ae ti riai n okiria ara botannaomata. Ao e na riai ni *wider* te *consultation*, e na riai n *wider.* Tiaki ti inanon kaawa, tao te roronrikirake, te Botaki n aine, Ekaretia, bwa are aio kanoan te tai ae na roko ae ti na aki kabanea taekana ikai ngaira ake ti rineaki mai irouia ara botannaomata n ara abamwakoro.

E koaua bwa a tia n anganira te babaire anne ma iai taai ma boong aika ti na riai ni kaoka te mwioko aio nakoia bwa a na kabanea arona nakoira ni kangai; ao aio ao aio..

A taekinaki kanoan taai aika nako te Tibiika, ibukin tao kauarerekean te mwaiti ibukia taan kan rineaki.

Ma ngai temanna ae I aki kakoauai akanne te Tibiika ae ko karineaki.

Ngkana iai koauana, tao e koaua n ara rinerine n te tai ae e a bon tibwa nako aei te Tibiika.

Are e a kataki ni buraokinaki ara aomata man te itera aio. Ao kam aki buraokinira ma kam buraokinia kain Kiribati ake a kan rinea neiere e buraokinaki arana ae te Tia tei temanna mai Abemama.

Kabwara au bure ngkana I taekina aio te Tibiika.

Ma are a taekinaki aikai te Tibiika bwa ai aron ae ngkai ti a ibukibuki bwa antai ae e mena irouna te bukinaki n te tai ae nako. Ao e nga te kabanea n tamaroa te Tibiika. Ngai n au koaua e na riai ni kaokaki nakoia kain Kiribati.

Ai 40 tabun ara ririki n inaomata ao tera ami iango n aron rinean ara Beretitenti imwin bwaai aika a tia n reke n te tai aei.

Ara Tua ae Maungatabu ti na bitia n te tai aei ke ti na aki. Bwa te Tua ae Maungatabu moan te kakawaki, te moan tua. Te *Paramount law* te Tia babaire ao e riai n aki kakamwaingingaki n aki akaka te Tia babaire. E na riai n iai te mwioko aio nakoia ara botannaomata.

Imwain te Inaomata te Tibiika iai te bae e aranaki bwa te *Constitutional convention.*

A bane ni kaongoaki Taan tei mai iaon abamwakoro aika a kakaokoro mai tabon Kiribati ni karokoa tabona. Bwa a na nakomai ni kabanea tao iraua te wiiki ikai iaon Tarawa ni marooroakini itera aika a kakawaki bwa kanoan te inaomata, ai atua ma aia raa riki bwa e na noraki nanon Kiribati. E na kanga aia *Head of State,* e na kanga te Beretitenti, e na kanga rineakina.

Te botaki ni kabowi, tera riki. Akanne aika a kakawaki bwa are aikai anuara bwa ti na kaotira bwa ngaira te Tautaeka ae e boboto ana iango iaan karinean te waaki ma te tua ae e inaomata ae e karineaki iai bwanan ma ana iango temanna ma temanna n akea te katinanikuaki te Tia babaire.

Ara roronrikirake**.** A rangi n kakawaki ngkai te roronrikirake n taai aikai bwa ai tiaki aron te roronrikirake tao 20 ke 30 te ririki n nako. Ai te roronrikirake ngkai ae a roko n te aonnaba te Tia babaire, te *internet,* te *facebook.* Eng a wareware ni bwaai aika akea nakoira ngkoa ke tao ti mena n roroia n te tai ae nako te Tia babaire.

Ngaia are atai bwaai aika a mwaiti, ao aia aonnaba ae ti na bitia ngkai ngkana arona bwa ti bita aio ke ti nang aki toki ni kamwainga ara Tua ae Maungatabu ni bitia bwa aongkoa e na angaraoi nakoira ao riki aio ae rinean ara Beretitenti ae te kabanea ni kakannato n nakoa bwa ngaia are e na kaira ara Tautaeka.

Ao bon arona te Tibiika bwa a na bon iai te kaiangatoa ao te taetae ni ikawai ao tera riki.

N aron are e taekinaki, ngke kam a nakonako bwa kam nang manga rinea teuaei. Ae bon aron aia taeka aomata. Ao tera ae e riki, n tokin te tai ao kai e reke. Ai rabwara ma ti nang aki bitia ibukina bwa ngaia e reke te marooro anne irouia ara botannaomata bwa are bon aron te botannaomata ma ti na karaua nanoia ni kangai; ao aio bwa e mena iaan ara Tua ae Maungatabu.

Ao ngkai e reke teuaei ao e a bane ana teem, ai raoiroira. Ti a kaunga

nanona bwa e na kabanea raoi korakorana ni katamaroa aio te Tia babaire.

Ma ti na aki Kiribati bwa ngkana ti kitana ara kai n tekateka aio ao ti na bitia. Ti na bitia ibukin antai? Ibon ibukira. Tiaki.

Ti na bitia bwa ngkana bon arora bwa e a bon riai ni bitaki. Ao are e bon taekinna te Boki ae tabu. Iai tain bwaai iaan taai.

Ao ngkana ngaia anne ao antai ae e na tuangira. E na tuangira ara botannaomata.

Ti a kaokia nakoia. Tera ami iango n aio. Ao n te tai naba anne te Tia babaire ngkana ti kaokia nakoia ara botannaomata ni kabane mai tabon Kiribati ni karokoa tabona, ao e aki kamaroa.

E aki kamaroa ni kangai; ngaia tao bon tabekia Taan tei tao te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano bwa tao anne ana iango ma ana botannaomata. Ma aikoa un ngkana ti kangai; ti a ira naba ami tai anne ma ti a kaokia moa. Ti a taua moa, te mauri bwa te tautau.

I a kaokia nakoia ara botannaomata bwa ti na titirakinira bwa tera aia iango ao e na riai ni mwananga te tiim. Tao ana tiim te Tautaeka ni kabwarabwara aio. Tao man te *chamber* aio ma ana Roia ni kabwarabwara nakoia te botannaomata bwa a na anaa aia iango bwa ngkana ngaia ao kai e rangi n bebete.

E a otinako mwin te *referendum* ke te *consultation* ae te *national level* ao aio mwina.

Ngaia are tao tiaki moa taina aio teuae ara Tibiika ae botonimwane bwa ti na bita aio. Ma ti a katikua moa, ti anganna moa te tai teutana n aron ae ti bubuti ngaira man te itera aio bwa tao e a riai moa te *consultation* ma ara botannaomata, ti a kaokia nakoia bwa ti na titirakinira bwa e nga are e tabekaki iroun raora n Tia tei mai Tarawa Teinainano ke ae ti kaunga ngaira ni kangai. Ao e uara moa ma karaurau moa n iangoia bwa bon taina aio, ao ngkana bon taina ao kai bon taina. Ao ngkana tiaki tao tiaki taina.

Ngaia are aikai au marooro te Tibiika ake I kan tabeki n te tai aio bwa raon are e a tia n taekin ara Leader n te Kaitara ao ngaira man te itera aio.

Tera ngke anganaki riki ara botannaomata te tai ae tamaroa bwa a na kaoti nanoia.

Ao e koaua taan taetae ake ma imwaiu a kangai; ao e aki tau ae imwina ae te *2nd reading*. Kai I aki ata anne ma ngai n au iango e aki tau, tao a riai n anganaki tao iraua

te Auti bwa I taku bwa e na bon tau ae e na barongaki raoi ao ti na aki ukintaa n te tai teuana ni kangai, eng bwa are ti bon rangi n *rush* n te tai arei.

Tera ae ti nang *rush* iai ae ai tibwa te moan ririki aei n te Auti n tei aei.

Iai riki iraua te ririki imwina ti a kona ngkanne ni policy it up ma mwin ara consultation ma ara botannaomata aika bon aia Tua ae Maungatabu te Tua ae Maungatabu, aia Beretitenti te Beretitenti.

Bwa te aomata ke teuare ke neiere e na rineaki n te tai ae imwaira, bon aia rinerine te botannaomata ma ti na aki rineia ibukina ae ti naka uoman aikai.

Ao ngkana ai bon akea ae ti beku ibukia nakekei, ma e na kanga ao are a *force* te botannaomata bwa akea aia choice bwa are bon ti uoman.

Ao n aron ae ngkai, aman mai ieta ke teniman mai inano.

Ao I taku bwa e *representative* naba n te naan *parties* ma kain te Auti n tei ake a na anga araia bwa a tau nakon kairan abara ma ara botannaomata ae Kiribati.

Eng, e rarabwa Tibiika ao e koaua tao I a taua moa mauriu Tibiika ao I a bubuti bwa N na aki boutoka moa te onono aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ara tia marooro ngkanne are imwina bon te Minitita n te Botaki n reirei Hon. Ruateki Tekaiara. Te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao I rangi n kukurei ngkai ko anganai naba au tai bwa N na marooro teutana iaon te Biira ae moan te tamaroa n te tai aei.

Imwain ae I waakina au marooro ao e a bon tia ni kanakoa bwanana te Tautaeka ao n raonaki ma iriana are ti boutokaia. Ae iai te kantaninga are e manga iangoaki ngkai ti uaia n tekateka bwa tera arona ni manga uotaki nakon te kauoua ni wareware.

Te Tibiika ti bon tekateka ao ti bon ongongora am marooro ao ti bon kakaenako ao ni wareware nako ao ti tabe n noori man noori aekakin rinerine aika nako nakon tabekan te kaoti aio ae e kaineti ma aron rinean ao katebenakoaia taan kan rineaki nakon te Nakoa ae moan te kakawaki ibukin Kiribati.

Ao ti noori aika a taekinaki ngkai ao aika a karaoaki ngkai bwa a bon toua kawaia aika a riai.

Ti katebenakoa naba n taai aika nako te kaburaoki n taai aika nako n te tai ae nako are ti aranna bwa

te kaburaoki, e rinanon naba te Tua ao te tua ibukin rinean naba te Beretitenti. Te Tua ae Maungatabu ao rinean te Beretitenti. Akea te kaburaoki n taai aika nako.

N te tai naba ae e na manga nako aei, e rinanon naba te Tua ae Maungatabu ao rinean naba te Beretitenti.

E aki ritinanikua te tua ke e toua nako kawaina n aki akaka bwa e bon toua nako kawaina ae bon riai.

Ngaia are e a bon tebenako taan tebenako inanon te Tua.

Te Tautaeka aio ni moan rokora ao ti rangi n mamaka te tua ao karimoa te Tua, bwa ti aki kan riki ngaira ke taan kairiri bwa taan ekanako te Tua. Taan urua te Tua ma ti na riki bwa banna ni katoto bwa taan kairiri aika a na karinea te Tua.

Te nakoa aio te Tia babaire n aron ae e taekinaki te Biira aio, e uotaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano.

Ao ibon irou inanon au tai ni kamatabwaia te Biira aio, ao I taku bwa kanga bon akea nanona bon ti tebo naba nanona ma are mai imwaina. Bwa e ngae ngke e karaoaki n aio ao ngke e bon tiku naba n arona bon ti tebo naba.

Bwa are te *party* are e mwaiti ana aomata n te tai teuana ma teuana, anne e na bon tebenako naba ana aomata n aron ae e bon kantaningaki naba n aron ae e karaoaki.

Kanga irou kanga akea nanona ma I ata te bae e nanonna te Tia tei bwa e a kauarerekea te mwakuri. E aki kanga n karaoa te koo ningning ma e a kauarerekea te mwakuri ao te tai n te aro bwa e aonga n waaki te waaki. Akea manga te rinerine ae e na karaoaki ma e a karaoaki naba nakon are tokina.

N te tua ae ngkai ae tibwaina te Tia babaire ao e taekinaki te tua ae ngkai ibukin rineakia taan kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti, e na aki kee iaan teniman ao e na aki raka iaan aman. Anne ngkai te tua. E a bitaki nakon ae e na aki kee ana onono te tia tabeka te kaoti bwa e na aki bitaki *not less than two.*

Are ngkanne n ara kabwaranako ngaira n aron ara ataia ao e kona n teniman, e kona n aman. E kona niman, e kona n onoman, e nako nako riki e kona n tengaun tabun (10) tabun.

Ngaia aio ara kabwaranako iai. Ngaia are I taku bwa e tikiraoi tabekana ngkai bwa iai manga warekana imwina.

Iai ara tai ma te botannaomata imwain te kauoua ni wareware, 1,2 namwakaina n te bowi ae na roko tao inanon Turai ke Aokati. E nang reke ara tai 3 tabun te namwakaina ma ngkai. Are ti a bon aki kona ni maekana buki ni karaoa ara marooro ma ara botannaomata bwa tera aia iango n te onono aio imwain warekana n te kauoua n tai. E reke tabun ara tai ni manga tekateka ma ara botannaomata.

E rangi ni mano ao n niko raoi aron kawain aron rineakin te tia kairiri n ara Tua ae ngkai ma iai katamaroana nakon onono aika a barongaki inanon te tai aei.

Te Tia babaire a taekinaki waare aika 1,2,3 ma kanoan te Baibara ma te Rikia ni Kiribati. A bane ni kakawaki waare aikai n aron aia kabwaranako taan kabwaranako.

Ao n te Baibara ao e a bon kakawaki naba te ware ae 1 ni karokoa 100 tabun.

Ti temanna te Atua, akea riki Atuam.

Uoman, uoua. Ngke a bora ni baki tibun Iteraera ao tera ae e karaoia te Atua. E a kabwi bwai aika uoua bwa kanaia. Te ika ao te bwerena. Uoua baikanne. Ao e taku ngkami Imatang kana te bwerena ane 5 anne, ao ngkami kain Kiribati N na angani ngkami te ika. Ao ko ataia bwa iraman te ika n e tai anne Tibiika. Uoman te ika are ngaia te nambwa naba ae uoua bwa te Koinawa ao te Tarabuti.

Ngaia are ti taku bwa waare aika man 1 ni karokoa iraua a bane ni kakawaki. Iai mwia ke rongorongoia ni kabane n te Baibara n aron are e taekinna naba te Minitita n te *Health* ae te Tia tei mai Tabiteuea Maiaki.

Te tabeka aio te Tibiika, ti boutokaia iaan te kantaninga are iai katamaroana n tokin manga uarokoana nakon tekauoua ni wareware.

Ao I karabwa te tia tabeka te kaoti. Ao e koaua e taekinaki bwa tao e koaua e aki boraoi nanona ma are raora n Tia tei temanna bwa tao e koaua bwa are a tei man te aba ae teuana ma are e bon kakaokoro aia boutoka nakai. A bon kakaokoro nanoia ma e na riai n ti teuana nanoia ibukin aia abamwakoro ae Tarawa Teinainano.

Ma ti aki iruwa n te aekaki aio ti a bon taneiai. Aio bon kawain te *politics.*

E ngae ngke ko tei man te abamwakoro teuana ma e bon kakaokoro naba te kantaninga.

Ma ti teuana te kantaninga ke te kouru are ko na biri nako iai ma e kona ni kakaokoro kawaimi nako iai.

Ane e bon rangi n *smart* ao e na bon kona n anaa te kawai ae uarereke e a ti kangai naba arei.

Ao ane e bon rangi n uarereke ana raa ke n rangi n *slow* ana raa, e kona n raeia nako man raeia nako ao e a tibwa teke ana kouru are ti tebo ana kantaninga ma tarina te Tia tei.

E koaua bwa tao n te tai aio, ti anaa te mwaiti ngaira kain te *party* ae Tobwan Kiribati. Ao te kaoti ae tabekaki aio tiaki ibukia kain Tobwan Kiribati n te tai aio, e tamaroa. Bwa bon ibukira n taai aika a na roko. Kauarerekean te mwakuri ao katamaroan te tai ae e na roko.

E eti te karaki are e kangai; n te tai teuana ko na korakora. N te tai teuana ko na manga ngore. Ma te kaoti n te onono n te tai aio e kaea nanon aikai. E kaea nanon ara tai ae ti nang oneia iai. E kaea nanon te tai are ti na korakora iai.

Ngaia are ti riai n anga bwanara aika a kakawaki man boutoka te onono ae moan te kakawaki ao ko rabwa te Tia tei mai Tarawa Teinainano. Ko matairiki ao ko nora aekan aio bwa e a kataki n kauarerekeaki te tai ibukin barongan ao rinean te mwakuri ae te tia kairiri nakon te tai ae na roko, te tia kaira Kiribati.

E a bon boo te tai te Tibiika. E a boo te tai ao e a bon riai n oneaki te Tua tabeua aika a bon riai n te Tua ae Maungatabu.

Ai iraua ngkai te ririki ni kaka-Inaomata. Ai iraua te ririki ao a rawata Tua aika a bon riai n oneaki ni kaea nanon te bitaki n te tai aei.

Ma e koaua ti na kaunga naba te Tautaeka bwa e na riai ni manga tewea te *convention* teuana bwa e nang karaua n rinanoa ara Tua ae Maungatabu n te aro bwa e aonga n tauraoi nakon are imwina ae tao n ningai. Bwa e a bon oneaki te oneaki, a rawata baika a na riai n oneaki aika a na bon rangi n biri ritinanikun te bitaki n te tai aei te Tia babaire.

Te Tia babaire, te tia taetae are imwaiu ao I rangi n karinea are uoua naba te ware ke katonuan te ware ae 2. Bwa ngke e taetae ao e anga ana taeka ao e marooro, ao te kauoua e taua maurina.

Ana kauoua ni ware, e taua maurirna.

Ngaia are ngai N na aki naba birinako te Tia babaire ma N na katoka au marooro ma bwanau ae

N na boutoka te onono aio ma raona are e manga tangiria manga te uaia n tekateka ni katamaroana ibukin te kauoua ni wareware.

Ao nikiran au tai are 5, I anga bwa mauriu inanon te Auti aei. Te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkanne ara tia marooro are imwina, bon te Tia tei ae karineaki temanna mai Nikunau; Hon. Tauanei Marea. Te Tia tei.

Hon. Tauanei Marea: Ao imwain ae I kanakoa naba au marooro ae uarereke naba iaon te Biira n onono ae moan te kakawaki aio. Eng, I reitai ma raou n Tia tei ni kamauriko te Tibiika ma kain am Taibora. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane ao ai moara riki kain ara abamwakoro ae Nikunau. Ti kamauri ngkami n te bwakantai aio. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua I rimoa n anga bwanau ni kaitau nakon raou n Tia tei mai Tarawa Teinainano temanna are e a tia n tabeka ngkai ana Biira n onono aio nakon mwakoron ara Tua ae Maungatabu ane 32:mwakoro 2 iaan are e a tia ni kabwarabwara.

Ao I rimoa naba n anga bwanau ni boutoka naba ana onono ae e a tia n tabekia aio.

Ao e koaua te Tibiika, I bon tabe n tara mwakoron ara Tua ae Maungatabu aio.

Ao I tabe n titiraki bon irou. Bwa e aera ngkai e karinaki te nambwa ke te mwaiti inanon ara Tua ae Maungatabu. Bon au titiraki ibon irou ao e aera e aki tao ni katukaki tao n te *Act* ae ti te nambwa.

E aera ngkai e a katukaki te nambwa ke e a kamenaki te nambwa inanon te *Constitution.* Ae ti ata te *Constitution* e rangi n rangi n kanganga aron bitakina bwa 2/3 ao e tibwa kona ni bitaki.

Nanona bwaai ake a karinaki inanon te *Constitution* kanga bon otau, bwaai aika a na bon rangi n kanganga arona. A na r iai n aki waekoa tao ni bibitaki.

Iaan te kantaninga ae tao e na kona ni waekoa n reke te kabuanibwai nakon te aba ke nakon te botannaomata ngkana e waekoa naba ni bitaki te bwai are e aki karinaki n te *Constitution*. Ngaia are a kamenaki bwaai n te *Constitution* bwa e aonga n are e na bon mena ieta. Te Tua ae na rangi n kanganga aron bitakina.

Ngaia ae I bon titiraki bwa e aera ngkai te nambwa ke te mwaiti ao e karinaki n te *Constitution.* Iai te kanganga ngkana e bitaki n te tai teuana ma te tai teuana norakin riaina inanon te waaki n te tai teuana ma te tai teuana.

Eng, I taku bwa e eti ae tao e a boo taina ae kanga a nang bitaki n te tai aio.

E aoria bwa are tao bon au nonori ibon irou te Tibiika.

E a tia n tabeka ana onono te Tia tei mai Tarawa Teinainano ni karinea aron ana nonori ma kain ana abamwakoro ibukin te itera aio.

Iai bukina ane e a tia ni kabwarabwara.

Eng, ao I taku n tara te Tua naba teuana n te mwakoro teuana ae kanga ti a tia naba n tarataraia ao kanga ti taku bwa e a noraki naba riaina bwa e nang riai ni bitaki.

Ma are e na kanga n te mwaiti e rin naba n te *Constitution. E* kanganga te bitaki.

Ti a tia n taku bwa ti a tia n nora riain are e nang bitaki n te *Rules* mwaitia kain te *PAC man 3 nakon 5.* Ma tera ae e tukira? Te *Constitution,* e rangi n bitakina bwa are e mena n te *Constitution.* Tao ngke akea n te *Constitution* bwa e ti taekinaki bwa e na iai te *Public Account Committee* ao e aki taekinaki mwaitia. E aki naba mena tao n te Act ke tao n tera. E bebete te waaki ao I taku bwa e aki kababaea aron butin te waaki.

Ma ikai kanga ngkai a rin baika a uarereke te naan nambwa ke tao te mwaiti, ao I taku ngai bwa e manga tinetinea aron te waaki. Ao ke tao ngkai e aki tao karekea aron te bitaki n arona aio bwa tao e a wene n te *regulation,* e a rangi n bebete naba aron bitakina.

Ma e koaua I tabe n iangoia bwa tera bukina ngkanne ngkai e rin naba te *Constitution* mwaitin te *candidates.* Ti bane n ataia bwa tokin te tai ti temanna te Beretitenti ae e na rineaki.

Ao tao e koaua tao te *candidates,* e eti e na bon riai n iai taekan te *candidates* n te *Constitution* bwa e na riai n iai ma mwaitina.

Ao e koaua ngkai ae ti a noria, ae e a manga reke te iango. E na manga bitaki nakon uoman, tao e na manga karakaki nakon 5, ke tao e na manga bitaki n te tai teuana.

E aera ngke e a mena inanon te *Constitution* e a rangi n kanganga bwa e a rin, e na aki kee iaan 3 ao e na aki raka iaon 4.

I tabe n iangoia e aera ngkai e a rin aio n te *Constitution* iai te bwai ae e iangoak bwa e na aki bibitaki te bwai aio.

Ao kabwaranakoan aio ngkana arona bwa e a raka iaon 4, ao iai te Tua teuana ae e a manga kabwarabwara n aron rinean te Beretitenti.

E aera ngke e aki naba kabwaranakoaki naba inanon te *Constitution bwa* e na aki manga bibitaki naba bwa are ai bon arona naba ao tao e na aki kona n reke te aekaki ni mwaan ae ngaia ae e aranaki bwa te kaburaoki.

Bwa are ngkai ti a bukinaki bwa kanga tao ti a kaburaoki ke tao ti a riba temanna ae ti na rineia. Ma are anne aron kanoan te tua n te bwai aio.

E taekinaki mwaitin te *candidates n* te *Constitution* ao e kabwaranakoaki aron te rinerine n te Beretitenti n te tua teuana.

Ao ti bane ni kona n ira nanon te Tua ni manga kaineti ma bon inaomatan temanna ma temanna ni karaoa oin ana babaire n aron ana rinerine inanon te Maneaba aio.

Ma are e koaua ti karabwa aron te nonori, aron ana nonori temanna raora n Tia tei ibukin bitakin te mwaiti aio nakon 2.

Eng, te bwai ngai ae kanga I rangi n raraomaeakinna riki kanga bon aron te rinerine. Ao I taku bwa te *system* anne ae ngaia tao bon oin raoi te tabeka aio ibukina bwa e riki te bwai n ae nako bwa are iai ae e a kaburaokaki ke tao e a karaoaki te rinerine iaan te *majority rules.*

Ao I taku bwa e bon ataki bwa bon akea kairuan anne. E iraki te Tua, ma are e koaua. Iai baika aki noraki, a manga aki tangiraki bwa e na karaoaki.

E a tia ni karaoaki tua iaona. Ti tebo ma ti a bon bane n tia n *agree,* antai ake a karaoi Tua aikai. A tia n *agree* bwa akea te kanganga ke te kabuanibwai ao akea te bwai ae e na riki iai.

Ngkai a karaoaki ai manga iai te tangitang iai.

Ngaia are ngkanne tao e a manga karaoaki n arona aio bwa tao e nang noraki riaina bwa e nang oneaki. Ao e eti tao e nang kamenaki nakon ae ai ti uoman ngkanne, tao e a bebete riki.

Ngkana e bure otau n aron te onono. Ngai irou tao te bwai ae e iangoia te Tia tei, e eti are e nang bon kamenaki naba ti uoman te *candidates.* Ao tao e a eti ngkanne bwa tao bon temanna n te Kaitara ao temanna man te Tautaeka. Ao akanne ngkanne ae tao a tangiria

te botannaomata ao I taku bwa e a bebete naba ngkanne.

Tao e koaua tao e noria te Tautaeka bwa e aki bane raoi arona bwa tao e mwaninga ke tao e aki karina te taeka ae e na '*more*'. Bwa te bwai aio tao e ti kamena ae e na *less than 2*, ma e na riai naba n aki more *than 2* kanga n otau.

Bwa nanona kanga ai bon ti uoman naba te *candidates.* Ao ngkana arona bwa e a raka iaon uoman (2) ti na manga oki naba nakon are te Tua ngkanne are I taku bwa e bon taekinna ae e bon kabwarabwara bwa ngkana arona bwa e bwati aio ao e na manga karaoa ana onono nakon Cap 29A. Are ngaia ngkanne ae I taku bwa e nang kabwaranakoan ngkanne aron rineakin te Beretitenti.

Bwa I taku bwa anne riki ngkanne aron te rinerine anne ae I taku bwa ngaia ae e karekea aron ae iai aika a kona ni manga tukaki nneia.

Nake a tia n anga nanoia ikai bwa ke tao a *nominated* ikai ke tao a tabekaki araia ao manga bon iai te anga ae a na kona n totokoaki iai man te Tua are Tuan rinean te Beretitenti.

Ao I bon titiraki moa n te Tua anne bwa e aera ngke e karaoaki moa te moan raun ao e aera ngke e a manga karaoaki te kauoua n raun. Tera raoi oin te kantaninga iai.

I taku bwa iai irou te kantaninga are e a tia ni karaoaki naba n anne.

Ma are I taku bwa ana katamaroa te Tia tei ae taekinna bwa e na manga onea ke e na iai naba ana katamaroa nakon aio.

Ngai I rangi n kantaninga riki ngkanne ana onono nakon aio bwa te aekakira.

Te aekakira ae e na kona n tobwa riki aron tao te kanganga ke te kantaninga ae ti bane ni mena inanona n te tai ae nako.

Ngaia are ngkanne e aoria e a mwemwe te onono n te tai aio ao ti kaota bwanara ni boutoka te onono aio.

E aoria bwa tao a manga katamaroa n te taina, are ti aki tabeka ara onono iai. Ao ngke tao e bon reke naba au iango n aio ao ngai N na oneai ni kakea mwaitin te *candidates* inanon te *Constitution.*

E na riai n rin n te *Act.* E aoria kabwara te bure . I kabwara au bure nakon te tia tabeka te Biira n onono.

Eng I karinea am onono ao I boutoka n te tai aio ao tao I a toki naba ikai te Tibiika.

E abwabwaki nikiran au tai ma e aonga ni manga reke naba aia tai taan marooro are imwina.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ara tia marooro ngkanne are imwina, te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari; Hon. Tinian Reiher. Te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika. Tao e koaua are kanga a bon moanna n rangi n mataata taian marooro n aron te bwakantai aei ni kaineti ma te Biira aio.

I rangi n karabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano bwa kanga bon ti tebo au kantaninga ma ngaia. Ao I rangi n karabwa naba te Tautaeka ngkai e butimwaeia.

Bwa bon anne raoi kanga tabekakin te Biira n aron ae I tekateka n ongora bwa e na bon ti bita ara Tua ae Maungatabu ni kaineti ma te mwaiti are e kona ni kaotinakoaki araia bwa a na kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti. Bwa ao e bon reke aio mairoun te Tia tei ae karineaki ibukina bwa are e a tia n reke n aron are e kabwarabwara naba te Minitita n te *Commerce.*

E a tia n reke n te tai ae nako are kanga e a betanga te aba bwa e still, e aki kona ni mwaing te Auti n tei ni kaotinakoi te naan ara are e na riai n teniman (3). Bwa are iaan ara Tua ae Maungatabu ngkai ao e na aki bwaka iana 3 ao e na aki raka iaon 4.

Ao ngkai e a tia n *challenge* aio n te *court* ao e a tia n otinako naba ana babaire te *court* iai bwa e kona n iai uoman te aekaki ni keiti aio.

Ao ngai Irou, I taku bwa e a bon raoiroi ngkanne ni bitaki te mwakoro aio ae n te Tua ae Maungatabu bwa ai bon akea nanona.

Bwa ngkana ti a manga roko naba n te tai are ti uoman naba aika a otinako araia, ti na manga bon kaitara naba ma te aekaki ni kantaninga aio.

Ao e *set* te *precedence* n te tai ae nako bwa e boni kona n reke uoman (2).

Ngaia are ngai irou, I taku bwa bon iai aana ae e rangi n tamaroa.

E tabekia te I-Tarawa Teinainano te aba n Tobwa ke ti tabekia ngaira kain Butaritari ke tao a tabekia antai, iai tamaroana ibukina bwa e nang bon kaeta aron ara Tua ae Maungatabu.

E a tia n otinako ana babaire te *High Court* ao e a tia n taekinna bwa e kona ni mwaing ti uoman (2), e ngae ngke te Tua ae Maungatabu e

tuangira bwa e na aki *less than three (3).*

Ao ngkai e a tia n anne n otinako ao ai tera ngkanne nanon ara Tua ngkai ae e tiku inanon te mwakoro aio inanon ara Tua ae Maungatabu.

E a bon raoiroi ni bitaki. Ao ngaia I rangi n karabwarabwa nakon te Tia tei ae karineaki bwa e noraba n nora aio.

Ma tao e koaua ngkanne bwa e a manga iai ngkanne rekerekena tabeua. Ao tao ngaia are e noria te Tautaeka, I rangi n karabwa te Tautaeka bwa e butimwaeia n te itera are e na kakaea katamaroana.

Ao I karabwa naba te Tia tei ae karineaki are e tabekia bwa e butimwaea naba te aekaki ni kantaninga are e uotia te Tautaeka are e na katamaroaki.

Bwa bon teuana naba ae kanga I noria inanon ana Biira te Tia tei ao e eti naba ae kanga e taekinna tarira n te itera ae teuana bwa kanga e aki rangi n ota raoi bwa te mwaiti ae uoman ai bon ngaia naba n ti uoman bwa are kanga akea naba te taeka iai ae kanga e na aki *less than 2.*

Bwa ngkana iai te taeka ae e na aki *less than 2* ao ko ataia naba ngkanne bwa iai are iaona riki.

N aron ae tao ngkana arona bwa a eti aron ara kabwarabwara n aia taeka Imatang.

Ao ngkanne iai te uneaki iai bwa e manga kangai; ao ngkana e a kaukaki n aekakina aio ao e a rangi n rawata ngkanne aika a kona ni mena. Bwa e bon eti te rongorongo ae kangai te Tibiika. Uoua mwakoron te aekaki n tabeka aio, bwa ngkana ko tabeka aio te Biira n onono nakon te Tua ae Maungatabu ao ko na kataia ngkanne naba ni manga bon onea naba te Tua are kaineti ma rineakin te Beretitenti iaan te *Cap 29* are bon mwaneweaki.

Ao I tekateka n ongora ao iai ana marooro te Tia tei ae karineaki ae kanga ngaia ae kanga I riki n teirake iai bukina bwa kanga ti tebo bwa e aki rangi n mwaneweaki ana kantaninga te Tia tei ae karineaki bwa e nang itiaki ana kantaninga ngkai e tabekia.

Ao e set te limit naba bwa e kangai; e na manga oneaki te Tua are *Cap 29* n te mwakoro are e kaineti ma rineakin te Beretitenti, bwa te naan *party* ake a *registered* ake ti 9 kaina. E na riai ni koro 9 kaina.

Are nanona bwa ngkana ngaira ara mwaiti ngkai n te Auti ni Maungatabu 45, ao 9 kaina ae e na riai ni bwati teuana te *party* ni kona ni *nominated* ana *candidate*

ao e *distributed* raoi te mwaiti inanon ae 45 *equally* nakon rabwata aike te naan *party* inanon te Maneaba ni Maungatabu ao 5 te *party* ae na reke. Bon ti 5 te *party* ae na reke.

Are nanona bwa e bon set te limit ae iai ti niman (5). Tao e koaua ae tiaki 4 ma tao 5, ma e aoria bwa tao aio kanoan ana iango te Tia tei are ngkana e bwati aio ao e na manga iai ana onono teuana are e na manga karaoia nakon *Cap 29.* Ae tao ngaia ae e noria naba te Tautaeka.

Ao I rangi n karabwa te Minitita bwa e anganira te Ota ni kantaninga are e kangai, are ngkana e bon aki *set* te aekaki ni mena aio. Ao ti aki ataia raoi ngkanne bwa e na mwaitira te mwaiti. Ma n aron ae I taekinna, kanga I tekateka n ongora ngkana arona bwa e bure ongorau. Kanga iai ana mwaiti te Tia tei ae karineaki ae e kangai; bwa te naan *party* ake a *registered* ake a kinaki ma e na aki bwaka iaan 9 kaina.

Are ngkana arona bwa 9 kaina ao e tibwatibwaki raoi ni kabane ara mwaiti aio. Bwa are ko ataia te Tibiika, bwa are n te tai are te rinerine are e na roko. Tao te mwaiti e mena moa inanon baira ngkai (TKP).

Man te rinerine n te tai are nako, ko aki kona n ataia bwa te mwaiti e na mena ikai ke e na tibwatibwaki. Bwa are a boni kona naba ni kakaokoro taian kantaninga ngkana e a roko te tai arei ao te nano ni kan katebenakoia bwa antai aika a na kauaba nakon te Nakoa ni Beretitenti.

Ngaia are e kona ni bon reke 5 te *party* ae kaka 9 kaina.

Ngaia are irou I taku bwa iai noran tamaroan te kantaninga ke te boto n iango are e oioi iai ana bitaki te bitaki are e tabekia te Tia tei ae karineaki. Ao te raraoma are e kangai bwa ti riai moa n okiria ara botannaomata.

Kanga bon akea raoi te raraoma iai ngkana arona bwa te katamaroa e na karaoia te Tautaeka, e na kaea nanon are a raraoma iai kain te Kaitara ao tao antai riki ae e raraoma iai.

Are tao e a bon *set* raoi te aekaki ni mena are kangai, e na *less than 2* ao e na aki *more than* tao iraua.

Ngkana tao ngaia anne bwa te kantaninga are kanga te raraoma n te tai aio.

Ma eng, ngai Irou e rangi n uarereke taekana irou bwa ti tebo bwa I rangi ni boraoi ni kantaninga ma te Tia tei ae karineaki are e a bon riai ni bitaki te mwakoro aio

ibukina bwa are e a tia n otinako ana moti te Tia Moti ae rietata.

E a reke bwa kanga ai te Kainibaire ngkanne arei are ai kanoan te tai ae na roko.

Ngkana e manga otinako naba bwa ti uoman te *candidates* e a bon bwati naba. E ngae ngke ara Tua ae Maungatabu e tiku n arona ae teniman kea man. Bwa are e a tia n *challenge* n te Tua ae Maungatabu ao e a tia ni kaotinakoa te reke te Tia Moti ae rietata bwa ngaia e boni kona. Bwa te bwai are e kabwarabwara te Tia moti are rietata e kangai; e ngae n *still made* te Auti ni Maungatabu ao Kiribati e tangiria ni kaotinakoa ana Beretitenti n te tai ae waekoa. E kona n nako ae ti uoman. Ti bane n *challenge.*

Ngaira ngke ti mena n te *party* are kanga e uneakinaki naba te Nakoa ni Beretitenti iai. Ti aki kukurei n te moti arei ao ti ataia naba bwa te rabwata are teuana e aki kukurei naba iai. Ibukina bwa iroura, ti kani karinea te Tua ae Maungatabu ae *not less than 3 and not more than 4.*

Ma are e na kanga, e a noria te Tia Moti ae rietata e boni kona bwa e tangiraki Kiribati bwa e na waekoa n otinako ana Beretitenti. Tiaki ngkami ae kam nang taua bwa ngkana kam aki kona ni boraoi n iango iaon te mwaiti ao e nang riai n ti uoman ao e a nako naba n ti uoman.

Ngaia are I taku ngai bwa e *obsolete* ngkai aio. E a riai ni bitaki aio ao tao e na katamaroaki, ao ti a butia ngkanne te Tautaeka bwa are e a mena inanon baina. Ao tiaki naba ae e nang kataweaki, bwa e kona n rangi n tautaua te Tautaeka ae ngkana tao e na karaoa te bwabwaro. E weteia kain ara botannaomata mai buki, tao ara Unimwane ma te Kauntira ma te botakin aine ma tera.

Bwa e eti naba ae e taekinna te Minitita ae karineaki n te Reirei ae e kangai; bwa e a bon mwaiti naba irarikina n aron naba ae taekinna te Tia tei ae karineaki temanna mai Nikunau.

Tao e a bon roko te tai are ti nang manga nora ara Tua ae Maungatabu bwa e nang *find tune* nakon te tai ae ngkai.

Bon ngkoananoa ti kabwata te Biira ibukin kanga te tua iaon kabonganakin te naan man, bwaai n rabakau aika a boou.

Ao ti riki ni kariaia te Tia babaire ibukina bwa arei aikai te mwaneka ni waerake. Ti na uarokoira nakon te aonnaba are ngaia are ti a tangiria ni kan roko iai.

Ti a bane n nanoraoi iai. Akea ae totokoa ana Biira tariu n Tia tei mai Butaritari. Ao e bon rangi n eti bwa are bon iai kabiran teuaio ae ngaia ae e maran nako iai.

I kataia ni kakaea naba kabirana ma e tautiai, e tuai man reke irou.

Ma ara kantaninga naba bwa te Biira aio, e bira noraki irouia raora n Tia tei aika a karineaki bwa e na bon ti onea aio. Ma tao ti te koaua ngkanne iai bwa e kararaoma are te ware ae ti 2 n aki raoi kamatoaki bwa e na reke bwa bon ti arei ke e na aki less than 2 ao ngkanne ti ataia naba ngkanne bwa e na kona ni more than 2.

Ao ngkanne e manga eti ana raraoma te Tautaeka ae kangai; ao ngkanne manga iraua.

E nang itiman ke waniman taan kan rineaki.

Ao ngaia I boni karabwa naba te Tia tei ae karineaki bwa tao e nora naba te itera are kanga e na taraki arei ao e kangai. Iaan ana kabwarabwara ao e taekinna are man *party* aika kakaokoro inanon te Maneaba ni Maungatabu aika kinaki, aika registered are e na aki bwaka aia mwaiti iaan ruaman (9).

Ngaia are ngke I taku bwa ngke e taekina ruaman (9) ao e a set naba teniman. N te koaua are kangai; ngkana a bane ni kaotinakoia aia ara ao bon kaka temanna man *party* ao e na ti 5 ae kona n reke bwa te tia kan rineaki nakon te Nakoa ni Beretitenti.

Aikai marooro tabeua te Tibiika ao au kantaninga bwa au marooro bwa iai teutana te ibuobuoki ae kona n nakon te ongora n te tai aio. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Ara tia marooro ngkanne are imwina te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti; Hon.Ieremia Tabai. Te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire ko rabwa. Ao aio reitan te marooro iaon te Biira aio te Tia babaire.

Te Tia babaire otara bwa te bitaki are e iangoaki e na katoka te bwai are e riki n te tai ae nako bwa e aonga n nanoraoi te botannaomata bwa e tia mai ikai ara ao a rau bwa anganaki aia *choice* aomata bwa antai ae a rineia. Anne karaoana ae I iangoia.

Te Tia babaire a karina te iango anne.

Te Tibiika ikai ae I tabekia bwa e na kanga n *archive* anne te Tia babaire ao a na rau te botannaomata n te bae e na otinako man te Auti n tei aio ni kaineti ma aron te naan *candidate* ake a na rineaki.

E taku te Tautaeka te Tia babaire bwa e riba ae ngkai bwa e aki koteaki tiana mai ieta. E kona n aman (4) niman (5), onoman (6), itiman (7). Are nanona bwa ti ata naba ana koaua te Tautaeka bwa akea riki ana anga bwa e na ti kakaea ana *wording* ae e na toki n ti uoman (2).

Bwa ngkana e na raka riki iaon anne, e a manga bon okira naba te Tua ae Maungatabu ae ngkai ae uoman ke teniman. Ke tenima ke aman. Anne te Tia babaire aron au tararara n te bwai ae e na riki te Tia babaire.

Te Tia babaire n ongorara n te tai aio te Tia babaire ao e ewa te iango ae a kakaokoro bwa tera te best way ae ti na kona ni kaeka taekan te tabetabe anne.

Ao ti aki raraoma te Tia babaire ao ti aki kuba iai bwa are bon arona ao riki ngkai e kaineti ma te Tua ae Maungatabu ao e bon riai iai te marooro ae e raoiroi, bwa otinakona te Tia babaire ao e bae n anaki nanora iai ao ti na wene raoi.

Te Tia babaire ngai temanna ae e aki anaki nanou bwa aongkoa te ware ae uoman e a bane taina. E aki mauna te Tua ae Maungatabu man te moti arei, e aki.

E baireia te Tia Moti ae rietata n te tai arei bwa are akea riki te option, akea riki. Ao anne te *best thing* ae kona ni karaoaki. Ma e aki kangai; e a mauna ami Tua anne. Ao ngaia ae ti matu ao ti kaotinakoia teniman ao aman ao ti aki kangai. E a tia ni moti te bowi ae rietata bwa ti uoman. Tiaki anne otara te Tia babaire. Ao anne ae I kan taekinna te Tia babaire.

Te Tia babaire ae I kan taekinna, kanga te koaua ae e anakai man ara Tua ae Maungatabu. Ao I taku bwa te ware ae 3 ke 4 te Tia babaire, e bon reke aia aomata n rin n te kauaba arei. E reke aia anga aomata n rineia mai inanoia.

Ti kakoaua te Tia babaire bwa ngkana ai 6 ke 7, e aki *make sense.* Ma te ware ae 3 ke 4, ti taku ngai bwa its a fair number, bwa e kaeka te titiraki bwa a kona n reke angaia aomata ake a kan anga araia nakon te mena.

Te Tia babaire e na kanga n reke te rau te Tia babaire n te bitaki are e iangoaki.

E taekinaki ikai te Tia babaire bwa e na reke mai iai bwa ti na bane n oki ao ti na consult ara aomata. Bwa ko ataia bwa tera ae e kakaraoaki n te Consultation arei ngkana bon ti ngkoe ae ko karaoia, ao ko bon taekina are e bon kaineti ma nanom.

Ko aki *explore* te naan *options*. Ko aki kona n taekin bwaai ni kabane ake a kaoti bwa a irekereke ma anne, ko aki. Ko taekina am koaua iai te Tia babaire bwa ko na kaira nanoia am koraki.

Ngaia ae I taku te Tia babaire e aki tau ae ti na katikua n aekana anne. Ao ngai temanna ae e rangi n anaki nanou n te waaki ae te *proper consultations*. Tiaki ti te Tia tei ma ana abamwakoro , e na karaoaki riki ae raoiroi.

E na karaoaki iroun te Tautaeka ma ana tiim te Tautaeka. E kona ni karekea te *select committee* man te Auti aio bwa a na karaoa te *consultation* iaon te *issue* aio, bwa e ewa nanoia aomata ao aia iango iaona bwa e aonga n otinako te ware ao te reke ae ti na bane n rau iai.

Tera te Tia babaire ae ti kantaningaia bwa are bon anne naba aron karaoana ara Tua ae Maungatabu bwa a bobotaki nanoia aomata aika a mwaiti inanona, ao mwin arei ao ti taku ngaira bwa arei ngkanne ae e a tia ni motikaki.

Ngaia are te Tia babaire ti totokoa te waaki aio n aekana ao n teina ae ngkai te Tia babaire.

Bwa ti tangira riki ngaira te Tia babaire ae bubura riki te *consultation* e na aki kee te Tia tei ma ana aomata. Ao anne ae moan te kakawaki te Tia babaire bwa e na karaoaki.

Ao ti aki nano uoua ngkanne bwa are e otinako imwina ai ti bane n rau iai te Tia babaire.

Ti aki tangiria bwa e na riki n aekan arei are e riki n te tai arei. Ao anne ae I kan taekinna te Tia babaire nakon te bowi aio bwa ti tebo iai te Tia babaire bwa e kakea te *step* ae moan te kakawaki ao riki ni kaineti ma te Tua ae Maungatabu te Tia babaire, ao ti bon riai n *take our time* n iangoia rao. Tiaki ti tao iraman te aomata ae e raoiroi riki ae e na reke aia iango iaon te bwai ae te Tua ae ara Tua ae Maungatabu. Ao anne bukina te Tia babaire ngkai ti reita te bwana n totoko te Tia babaire n teina aio.

Bwa otau n ana kaeka te Tautaeka, e na kakaea te anga ae e na aki raka iaon uoman, ana *wording* e na kakaea bwa are e raraoma ngkana ai aman ke niman ke onoman. Ao tera riki ae e na karaoia? Akea bwa e na ti kakaea ae e na *limit* te Tia babaire ao e na aki nanou n te koaua te Tia babaire are e taekinaki bwa ara Tua ae Maungatabu iaon aio, moan te raoiroi. Bwa ngkana arona bwa ti kakaea te aekaki ni waaki ae e na tobwa te ngarengure aei ao ti na nakon ara Tua ae rinean te Beretitenti bwa e *easier* riki ao e aera riki ao e a kona ni

kaineti, Ma te Tua ae Maungatabu te Tia babaire, ngai irou n aron ae a taekinna tabeman, e aki buakaka ao ti kona ni *accommodate* e bwai ae e iangoaki ae e na *archive* n te bwai aio bwa e aonga n raoiroi riki ara waaki n Tautaeka nakon taai aika na roko.

Te Tia babaire ko bati n rabwa ao anne au *contribution* nakon te *debate* aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ara tia marooro ngkanne are imwina, te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta. Hon. Terieta Mwemwenikeaki. Te tia tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tia babaire ngkai ko anganai te tai ni marooro. Ao e koaua tao e na aki rangi n ananau au marooro bwa I aki kantaninga ae ti a kaai naba ni marooro n teuana te tai, ao I aki manga kaokioki naba te naan *points* ake a tia ni taekinaki man ara itera.

Ma I karabwa ana iango te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano temanna are e tia kanga ni marooroakinaki n te bwakantai aei.

Ao e koaua are tao e boni kaokoro ara iango iai. Ao e eti are I ti tara taekan te onono aio ao e rangi n uarereke, tao ti iraua te *words*. Ma tao taran nanona irouna tao e bubura kaei bwa are tao bon kua buron te waaki n te Tautaeka n inaomata ae irekereke ma kanga rinean te Beretitenti ke te tia kaira abara.

Ao ngai temanna ae inanon au tai ni mwakuri ni karokoa taai aikai ao I rangi n teimatoa kanga ni kamoamoa ara *system* ae I taku bwa e karika kanga te *disability* n ara waaki ae kanga aron rinean te Beretitenti irouia ara botannaomata.

Ao tao anne te *principle* ae kanga e na boboto iai au marooro ni kaineti ma ana kaoti te Tia tei are anganakia aomata te *choice.*

Ao ngkana ti a tarai moa baika a riki ake ti taku bwa a na kona n irekereke ma aron tao ana iango te Tia tei ni bita te *Constitution* ao riki taraki riki te *Constitution ao* ngkana ti tara moa ara *history* ao ai iraua baika ti a ti a ni bitia n ara *Constitution* ke e rangi n karako.

Tao bukina bwa bon angina e bon raraoi n aron ae e taekinna ara moan Beretitenti ae karineaki. Ao tao iai tabeua ti biti ibukin kanga karokoraoan bwaai n aekakin tao tera bwa e na tei te *ministry* ae boou ao tao bitakin ake a bon mena inanon, tao e na kona n betanga ngkana tao bon iai te kanganga ae ti a tia ni mena inanona.

Ma I kan tarai uoua te naan *scenarios* ake ti taku bwa e na

irekereke ma aron bitakin ke tao ana iango te Tia tei ae karineaki.

Ao te moan are e koaua ae e a tia n taekinna ara Moan n aine n Tibiika. Are e taekinna kanga ana babaire ngke e reke te *situation* are e aki kona ni kakoroaki nanon te *Constitution* bwa aikoa tebenako rakan n rineaki bwa taan kare i Kiribati ni koro te mwaiti are teniman (3).

Ao e koaua are tao bon iai naba te koaua are ngkana e aki karaoaki n *Constitution* bon ibukin te *Constitution.* Ma e karaoaki te *Constitution* ibukin te botannaomata.

Ngaia are tao anne naba ae e take ana decision te bowi ngke e a riai ni waaki ao e kaeta ana babaire te Tibiika n te tai arei ibukin te botannaomata.

I taku bwa tao te koaua are e kangai; tao e eti bwa are irouia te naan Roia ao tao te practice n te *Court* te traditions system are e ngkana e a tia n reke ke e a tei bwa kanga ai te *president.* Ao tao eti bwa ana bwai *according* nakon are e aera.

Ma a bon *unique* ana keiti te *parliament* n te tai arei ao ti na tara te *interest*. Au kantaninga bwa ngai naba temanna ae I kangai; bwa e a reke teniua/aua n aron are kanga I titirakina te Tia tei mai Nikunau irouia nake a karaoa te *Constitution* n te tai arei.

Tao e koaua tao e bon kaineti ma ana *size ke* mwaitia Taan tei. Ao I taku bwa ngai temanna ae I onimaki bwa ae tao e bon kainanoaki n taai aika na roko, e na bon teimatoa kanga n rawata te naan *parties.* Ma e aki kona n ae tao 10 te *party*, e nang impossible anne e a manga rangi n *realistic* anne. Ngkana ti taraia bwa mwaitia ara Taan tei ae ngaira ae tao 40 tabun ao e na bon kuri ni kanganga, ao tao e na bon roko n te ware ae 5, 6 n aron are ngkana e a tia n *calculate* te Tia tei ae karineaki mai Butaritari.

Ma ngaia ngkana tao bon te oioi raoi te onono aio bwa ai kinakia kanga *parties* ake tao a *exist* bwa e ngae ngke tao ti *exist* ni bon arora ni formally ma e aki kinaki n te *Constitution* ma are e bon rawata ae taekinna ae ti a bon waaki inanon te *party.*

Ao are kam taekinna bwa e a bon boo taina, ma kam bon kan mena bwa e na *representative* te koaua are a na anganaki te botannaomata rinanoia te naan *candidate* ao e aera e aki kakaeaki angan riki te bitaki ae e na kinaki aia *distance* te naan *parties* inanon te Auti bwa a na kona ni katebenakoia aia Taan tei ao e a *define* ngkanne bwa e na aki rangi n riao ao e aki *realistic* e a *define* nakon mwaitin te *party.* Are te

party are tao niman (5) ke onoman (6) ao tao a kona ngkanne ni katebenakoa aia aomata.

Ao I taku bwa ngai temanna ae I tabe n taratara te naan *legal reforms* ake e ti na bane ni kakaraoi, ao I taku bwa I tabe n taratarai ake a na rangi n boboto ke a na *aim* ao a na strengthen riki arora n Tautaeka n inaomata.

Kanga I tabe n taratarai riki te naan *reform* are e na strengthen te naan *fundamental principles of democracy* n ara *country.*

Ao tarakina ngaira aio man tera ao ti taku bwa kanga e kuri kanga ni kamemerea aron aia *choice* aomata, ao I rangi n tatangira ana *definition Abraham Lindon* iaon *democracy* are te Tautaeka e na kateaki iroun te botannaomata bon ibukin te botannaomata.

Ngaia are kanga e na moanibwai ara iango, bwa aio ti taua te mwaka inanon baira ngaira Taan tei *through the majority* ke ti kakaea angan are ti na angania aomata aia *choice* ae mwaiti.

Ngaia are I taku bwa ngai temanna ae akea buren te rinerine ae nako n rinean te Beretitenti bwa e aki urua te Tua.

Ma kanga n te mena n are tiaki te *legal* mena ma aia *choice* aomata are a bon riai n anganaki aomata bon nanoia. An tara naba am *choice* ngkana ti anganaki uoman man te *same party* ke ko anganaki teniman man te *same party*. Tao anne te choice ae ti nanonna riki, ma I taku bwa a na ota aomata iai ngkana a kan mena irarikira n anne ao ngkana aki are bon inaomataia.

Ma I taku bwa ngaira n arora n te itera are kanga ti mena n te Kaitara ke tao aikanne ara uneaki are ti bon uneakinna ae ti taku bwa aikai kawai n anaki inaomataia ara botannaomata iai.

Tao ti aki te tai ae rangi n waekoa ma tao ana *implication* ngkana ko karaua ni manga bon *examine* n aron te waaki.

Eng are tao ngaia are I a karautaeka nakon te Tia tei mai Tarawa Teinainano ae karineaki. Ao ti a bon totokoia n aki boraoi iai n are aron teina ae ngkai ae kangai. Ti na kamauna are teniman (3) mai nano are e na aki kee iaan teniman (3) ao e na aki raka iaon aman (4). Bwa are anne bon te *normal* ao e na ti mwakoro 2. Are nanona ai bon ti uoman n aron teina ae ngkai. Bwa ti aonga n ata kanoan are e na karaoaki imwina.

Ao ngkana arona bwa e karaoia te Tautaeka bwa a manga iraorao ma

te Tia tei, kai tao ti a manga boutokaia bwa e raoiroi anne.

Ma n aron moa teina ae ngkai are ti taku bwa kanga e aki kaea nanon are e kabwaranakoaki. Ngaia ae I taku bwa e na bon kuri riki kanga n ti boo itera aron kanoana ngkana e a otinako.

Tao aio ara aki boraoi n iango, ma ti karabwa n aron ana kekeiaki n aron tao norana are imwina.

E aoria ti a manga bon tataraia bwa ai bon tibwa te moan wareware. Ngkana arona bwa iai ana onono te Tautaeka ni manga katamaroa ao kanga ni *promote* te iango are a na teimatoa aomata n iai aia *choice* ae a na rineia bwa aomata ataia ae ti a bon waaki n te *party*.

A bon atai naba aron ara koaua n aron tera. N aron tao tibwatibwan te mwane. Aron katean Komete, aron tera.

Aikanne ara koaua ae a bane n ataia ara *party* ma ara botannaomata. Iai ake a mena irarikira, iai ake aki. Ma ti teimatoa ni karaoa tabera ae ti a tia n anga nanora bwa Taan tei, ni bon promote ara koaua are ti taku bwa e na bongana ibukin Kiribati. E aoria bwa e aki boo atina n ae nako ma ti teimatoa n anganaki tibwangara iroun teuare ana bwaai bwaai are e rinanoia ana botannaomata ao ti na bon teimatoa ni karaoa ara kabanea ni kona ao n tamaroa.

E rabwa. Ngkana iai tibanakon te marooro ao I a karautaeka iai, ao tao anne moa au *contribution* nakon te marooro n ana Biira te Tia tei ae karineaki mai South Tarawa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei n am marooro, ao ngkanne ara tia marooro are imwina bon te Minitita ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora, Hon.Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Ko rabwa ngkai e reke naba au tai, ao I a tia n iangoia bwa N na aki marooro ma iai au point tabeua ae I taku bwa a bon eti ao e kakawaki bwa ti na kaoti ao ni manga kabwarabwarai riki baika a tia n riki n taai aika nako kanga in detail ke kanga ni kabwarabwara riki.

E koaua te Tia babaire ngke e moan wareka ana Biira te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, ao e a okira te *Deputy Speaker* n te tai anne bwa e nang kanakoa te marooro. Kanga I bon tounako ao I karaoa kanga au kakae ibon irou bwa e aera ngke e aki waekoa te Leader n te Kaitara ni katea baina ke tao ni kotea te bwatin, bwa are ti ataia bwa ngaia n taainako te moan taainako ae e na taetae ni kauka te

floor man aia itera. Ao e koaua e a taetae te Tia tei mai Tarawa Teinainano are man te *party* are teuana.

Au kukune ae kanga e uarereke ao e taku au kukune: ko bon kakan te Tia tei mai Tarawa Teinainano n uotarake ni karaoa am totoko bwa tao bukina bwa ko bon kaotia n te tai ae nako bwa ko aki kariaia uoman. Ngaia are ko bon karina arami e ngae ngke e uarereke ami *party* ma ko bon kaina arami.

Ao tao n akan man te itera are teuana tao a bon kurimara bwa are tiaki aio aia *principle*, bwa nakai a tatangira uoman. Aki tangira teniman bwa a tangira uoman ao N na kaoka rikaki te ururing are e a tia n taekinaki iroun te Tibiika n aine ae nako. 2020 ngke ti a roko bwa ti na rineia ara Beretitenti.

I Tia babaire n te tai anne n Tobwan Kiribati ao te Leader n te Kaitara n te tai aei e Tia babaire man aia itera n te Kaitara.

A combine aia *party* Kamanoan Kiribati ao tao Boutoka Kiribati Moa. A botaki uoua *party* ao a katannakoa. Ngkana arona bwa tatangira teniman, e aera a bon aki onoti temanna ngaia ao temanna te Tia tei mai Kuria ke tao temanna man ana aomata. Bwa antai aia *principle,* a tangira teniman. Ao ngkai a tangira uoman.

Kanga e kamimi anne te Tia babaire bwa I kataia n analys te bwai ae e riki n te tai aei bwa e *silence.*

Ngke e anga te tai ni marooro te Deputy Speaker imwin ana Biira te Tia tei mai Tarawa Teinainano, ao a *pulse* aki taonaki.

Ao n taainako ni katein ara Auti aei, ngkana te moan marooro imwin te Tautaeka ao te Leader n te Kaitara. Tao ai tibwa aio ngkai te *history* ae raka ae e aki taetae te Leader n te Kaitara. Bwa irou a na kakauongo bwa tera raoi aia stand, akea raoi tao aia basis are a na *argue* iai. Bwa bukina bwa e bon kaitara te baere a tia ni kakaraoia.

Are a karaoia mai imwaina, aki tatangira teniman bwa a tatangira uoman. Ao are ngaia are e roko are e a tia n taekinna te Tibiika n aine n te tai ae nako, are e a roko n te *dead lock.*

Ti nang uringa te tai anne bwa are ngai ae I Tia babaire n Tobwan Kiribati ao neiere te Leader n te Kaitara ngaia e kaira te *party* n te tai arei.

E anga ana taeka te Tibiika n te tai arei. Ami aomata, I teirake I anga au aomata ae te Beretitenti ngkai.

Te Leader n te Kaitara n te tai arei e anga ana aomata ae te Tia tei mai Kuria.

E tuai koro iaan te *Constitution,* bwa te *Constitution* teniman mai inano ao aman mai ieta.

I a manga teirake naba, bon ti ara aomata naba arei akea riki. E a manga teirake te Leader n te Kaitara n te tai arei, bon ti ngaia naba. Akea naba aia aomata ao a *combine.*

E a roko are e aki kona ni make a decision te Tibiika, ti a manga ka-break. Kam na break 15minutes ao kam na manga oki ma ami aomata ni manga kakaea riki ami aomata temanna.

Ti a manga roko, I a manga teirake e anganira ara tai.

I teirake, te Tibiika akea riki ara aomata bwa bon ti te Tia tei mai Onotoa ae Beretitenti ngkai n te tai aei.

E a manga teirake naba te Leader n te Kaitara n te tai arei. Akea ara aomata bwa bon te Tia tei naba mai Kuria.

E a ngaa ana principle ngkai ae e a uneakinna.

Ngaia bon iai te chance ngkekei bwa e na kona ni kakoroa teniman ao e aera e aki kakoroa teniman, ao ngkai te Biira aio uoman mai inano.

Ngke mena ngkai ao akea ana kakumekume te Tibiika arei ni manga uotia nakon te *Court* bwa are e a tia naba uoman iaan te Tua.

Ngaia are n te tai aei ao I taku bwa tao aki rangi n ongo ara mwanewe ngke e uota ara kaeka te Minitita n te MOJ, are kangai. Ti butimwaeia ma ti karaoa te katamaroa ao te iraorao ma te Tia tei. Ao tao ti na roko n ae nako.

Tao ngke arona bwa ti a roko ngkai ma ara Biira ni kangai. Ti butimwaeia ma ti na karuoa nakon ti teuana, ti temanna bwa a na akea riki ae e na rinerine bwa ti temanna.

Ao tao ngkanne a bon ataia nakai tao a nang bon *dictator* ni karokoa n aki toki bwa ai boni nga ngaia naba.

Ngaira ngkai ti kaukia bwa ti butimwaea are uoman mai inano. Ti na rokanna mai inano uoman, e na aki kona n ti temanna bwa uoman ao iaona ngkanne ti na kawaerakea.

Ti na kawaerakea bwa ngkana ti kan roko n teniman, aman, ke tao ti na bon karokoa n te toki n te Tua ae Maungatabu ngkai ae aman, ti na karokoa.

Anne kanoan te mwakuri ae ti na iraorao iai. Ao ngai temanna ae I raraoma ao I reitaki ma ana aobiti te A.G, ao I taku: *iai ara kona ni*

bita te Tua imwain te amendment imwain te kauoua ni wareware. Iai ara kona ni bita te content of the bill. Ao e nako ana kaeka te AG, yes kam kona.

Tera ngkanne ae e a kakamaku ngkai ngaia ti kona ni karaoia bwa bon aio te bwai ae e kakaraoaki nakon te naan Biira ake a uotaki.

E aera ngkai irou, an tai biri rimoa. An taninga te kauoua ni wareware n aron ae ko taekinna te Tia tei ae ko karineaki mai Tarawa Ieta. Tao ngkana arona bwa ti a boutokaia n ae e na roko ma tao ti a nga ara mwaiti ae aman ke tao niman ke teniman. Au kantaninga kam nang boutokaia ngkanne.

Bwa I taku bwa kam na riai ni boutokaia ma ngkai bwa ti tebo ara *stand* ma ngkami. Ae ti aki tangiria n ae tao ti nang karaua ni karokoa n temanna ke tao iraman ao te ware ae uoman n aron are e taekinna naba te Tia tei mai Butaritari, e a tia ni *practice.*

Ma ngkana ti karaua n taraia, antai ae e *practice* te kauarereke mwaitia te naan *candidates.* Bon nakai kain te Kaitara. Bwa ngke arona bwa a tatangira teniman n ae e nako ao a na bon kateia.

Te Tia tei mai Kuria ao tao temanna aia aomata mani Boutoka te koaua.

Ao n ae e nako aio a manga karaoia naba n ae te rinerine ae 2024. A manga karaoia naba, a manga *merge* naba.

Ao ti kakaitau nakoia tarira aika Taan tei aika boou, aki tangiria ni *merge* ma arei bwa a bon tangiria bwa a na bon kaotia. E ngae ngke ti tabeman aia koraki ma a na bon kaotia bwa a na kamena ao a na bon kaotia bwa a boni kan beku naba.

Ngaia are ko bon kakan te Tia tei mai Tarawa Teinainano n totokoa te Biira aio bwa ko bon deserve bwa ko bon tia ni karaoa am principle raoi anne ae ko karaoia, ao nakekei kanga I karautaeka bwa ti aki aia principle aio.

Ngaia are tao a bon kurimara n taetae bwa tera ae a na taekinna. Ti na mena iaa, ti na boutokaia ke ti na totokoia.

Ao ngke tao nooria bwa iai ae totokoia ao a katei naba baia ni kan taetae n reitanako are imwina.

I kabwara au bure ngkana tao anne au *assessment* ma e rangi n boou n ana *history* Kiribati ae kanga e a *lead* bwa e rangi n maan n *pause.* Tao te Tia tei naba mai Tarawa Teinainano e na bon aki raa, ma are e kangai te *Deputy Speaker.* Tao akea ae e kan taetae ngkana kam uringa aei. Tao akea ae e kan taetae ngaia are e katea baina te Tia tei

mai Tarawa Teinainano are e totokoa te Biira.

Ao a mena iaa neiere kain te Kaitara are aia bwai te moa ni kaitara n aio.

Ngaia ae I taku bwa tiaki ami *principle* anne kam a kataia n *establish* te bwai ae bon tiaki ami *principle.*

Te kauoua ngkanne e koaua ti tuangaki n te naan marooro bwa aongkoa ai tokina aei ao ti tuangaki, e aera ti aki reitaki moa ma te botannaomata.

E koaua bwa bon anne arona. Tera bonganan te moan wareware ao te kauoua ni wareware, ao anne ae e taekinaki n te Tua. Bwa anne te tai ae ti na kaongoa ara botannaomata, uoua nakon teniua namwakaina ara tai n iraorao ma te botannaomata.

Ti na oki nakoin abara ti na kaongoia ara botannaomata.

Iai ngkai ara onono ae e karaoaki n te Auti ae nako aei n te moan wareware tera ami iango? Ao ko kona ni manga anga naba ami *advice* nakoia am botannaomata.

Ngaia are ti na kataia n aki rangi n taku bwa ti a kakea ara botannaomata inanon te bwai ae ti kataia ni karaoia ngkai.

Iai te roam anne n aron are e taekinaki n te Tua ni kaetieti (*Rules of procedure) 54(4)* are e taekinaki bwa ara tai anne ni manga kona ni manga karaoa te *amendment* n tain te kauoua ni wareware.

Ao anne n aron are ti a tia n taekinna, ti na karaoia n te tai ae na roko aei inanon ara tai ni kauoua ni wareware.

Ao ti kakaitau nakon te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano are ana Biira te Biira bwa e kariaia te waaki n iraorao, ao ti na marooro ma ngaia ao ti na *come up* ni kangai. Ti aki mwengaraoi n aio ma tao ti a karaoia nakon aio, bwa e aonga n ae kanga e tamaroa riki ao e aki rangi n urua rabwatan te *Constitution.*

Ngaia are I taku bwa e aki rangi n abwabwaki naba au marooro bwa N katuka naba mauriu, ngaia are I a kakaitau nakon te tia tabeka te Biira ao I a kabwara bure ngkana arona bwa iai aika a matoatoa ke a tibanako au marooro. Ma I taku bwa aio kanoan au *contribution* nakon te Biira aei. Ao I tauraoi naba ni butimwaea moa te Biira aio iaan taekana are ti na manga iraorao ibukin manga katamaroana nakon te kauoua ni wareware. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, iai am *point of order* te *Leader* n te Kaitara. Kanakoa am *point of order.*

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ao ko rabwa te Tibiika. Tao e bon kakawaki bwa are e bon mwanewea te aomata te Minitita n ana marooro, ao e bon eti raoi are e taekinna ma te kanganga bwa are te Tibiika ke te Kauoman n Tibiika e aki anganai.

Ti taneiai naba n anne ma are bon te Tibiika e na riai n anganai bwa N na kanakoa ana itera te Kaitara ma are I aki anganaki, bwa I a taneiai n anne.

Kaekan ana Biira te Tautaeka ao te marooro iaon te naan Biira. I taku bwa e na riai ni mataata anne.

Ngaia anne ao e na bon tiku bwa ai bon nakon te Taibora bwa are e bon baireia ao e manga aki kan anganai e manga aki anganai ngaia anne, ngaia ti a tibwa taetae imwina.

Bwa e nang kakawaki bwa tiaki tera, e kairua are ti a maroa. Ti a kaman tauraoi.

Te kauoua te Tibiika, e taku te Minitita bwa ti tebo otara ao ara *stand* n te Biira aei.

I ti kan kamatata bwa ngaira e kaokoro, ao I rangi n ongora n ana marooro te Minitita are e kaeka te Biira aei ao N na karautaeka nakoina bwa I boni kakaitara n tekateka ikai ngke e marooro ao I boni bane n ongo ni kabane ana marooro ao e nang kaokoro.

E kaokoro bwa are ngaira ti marooro iaon te Biira ae ti uoman, akea riki iaona. Ngaia anne ae e kaokoro iai.

I ti kan kaeta ana marooro te Minitita bwa ti aki ti tebo bwa e kaokoro ara marooro iaon taekan te Biira ae ngkai. Ao ngkana iai te onono ao ti a manga tara anne bwa te bwai teuana.

Te kateniua tao e nang kakawaki naba bwa are e a mwaneweaki. I taku bwa e a onikai naba te karaki are a bukinaki tao kain ara Itera ibukin are ti uoman. Ao I taku bwa e na ataia te Minitita bwa are te Tautaeka moa ae ngaia ae e anganganaki am aomata, ao ngaia ai bon akea ana aomata.

Ao I taku bwa e na riai naba ni bon taekinna bwa are boni ngaira naba bon ti temanna ara aomata, ao ngke arona naba bwa ti anga uoman ao e na akea te kanganga. I taku bwa e aonikai anne ao e nang mataata. Ao ngkana e noraki te rekooti ao e nang mataata bwa are te Tautaeka moa. Ngaia Tobwan Kiribati; akea. Bwa are a rawa ni kan angan naba aia aomata temanna.

Ao I taku bwa e kakawaki bwa e na taekinaki te koaua ikai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ngkanne ara tia marooro are imwina. Te Minitita n te Aono n Raina; Hon. Mikarite Temari. Te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea te Tibiika ngkai ko anganai au tai bwa N na marooro iaon ana kaoti tarira ae te Tia tei man TUC.

Ko ata am kaoti aio te Tia tei man TUC ae ko tabekia ngkai, ao ane ko angania raom ni Kaitara te raraoma. Ao ko angania bwa a totokoia bwa bon iai bukina ao e nang otara ngkanne buakakan te kario man 1979. E nang otara ngkanne ao a bon otara naba raoi ngkanne.

Ao ngai ngke I noria ao I rangi n nanokawaki. Akea ngai, e a mwemwe te Biira aio ao a nang bon otara taan mwamwana Kiribati ao taan kaburaoki man 1979.

Bon aio raoi bwa te Tua ae teniman nako aman, ana kario teuare e kan riki ni Beretitenti n 1979. Bon ngaia ao bon nora tera, kauka te rongorongo ni kabane ao ane e bon oti ao ae ti tataekinna n ae e nako.

Ngaia are ngai, I taku. Ai rabwa ra tao e a bon taetae te koaua bwa are e na bon aki kona n raba te aonikai. E bon aki kona.

Ao ae ko noria te Tibiika, ani bon taraia kain te Kaitara iraman ai ti niman (5), a nang kakawa.

Bwaau? Ai niman (5) bwa are a tia ni mwamwa Kiribati.

Ngkana ko manga tara are Kiribati Moa, e a kamauna arana. Akea Kiribati Moa, ai ti temanna ke uoman ke teniman. Akea ao aki roroko. Ao bon taraia e tuai mani kaoti teuare Kiribati Moa ngke e moan waaki te Auti n tei aio ni karokoa ngkai.

Te Tibiika, ti na kaitaua te Tia tei man TUC n am kaoti aio tao bukina bon te Roia ngkoe. Ngaia raoi anne.

Ko ataia I rangi n nanokawaki iai ngaia are ko noria kain te Kaitara a totokoia bwa a kamanoia, a bon kamanoia iai.

A totokoia bwa a kamanoia bwa ngkana a boutokaia ao a bon otara naba.

Ma ko rabwa ngkai ko tabekia bwa ae a bon otara raoi, ao te Leader n te Kaitara ao are ngaira bon ti teuana ara *party* n ae e nako. Bon ti Tobwan Kiribati *party* teuana ao ngaia a reitia bwa are Kiribati Moa ao Kamanoan Kiribati. Tiaki uoua? Uoua.

Ngaia are a rabunna ni kangai; antai. Tao ti kona ni kariniko te Tia tei mai Abemama rinnako aram ao angan teuare e rena ni kam are mai iaa ngkoa mai Kuria bwa e na anga naba arana.

Ma tera. A teimatoa naba n anga ti teuana, ti temanna. A bon mwamwana Kiribati.

Tibiika: Te Minitita kabwara au bure bwa iai te *point of order* anne ma N na ti anganna ao I a manga kaokia nakoim. Te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika. Ao te Minitita te Tia tei mai Kiritimati, I rangi n karabwako ma N na kabwara au bure bwa te kaoti aio ti aki au kaoti. Ana kaoti tariu te Tia tei mai Tarawa Teinainano ae temanna aei.

N na butiko tiaki au kaoti aio ma anne au *point of order* te Tia babaire.

Tibiika: E a manga aera ami bwai aio? Te Minitita riki mai te Aono n Raina.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa riki te Tibiika ae ko nang karineaki irou. Ai bon rereira ao I kabwara au bure te Tia babaire bwa ngaia tiaki ana Biira bwa ana Biira tariu are bon te Tia tei naba mai Tarawa Teinainano ae te aba n Tobwa.

Ko aitau tariu au kara te Unimwane ae Tebuai Uaai. Ko bon matairiki.

Ao aio raoi te Biira ae ngkana ti bon taraia raoi e a bon kaotia raoi ngkanne taan mwamwana Kiribati bwa bon anne.

Ao a taetae kam kaburaoki. Ti aki kaburaoki ngaira bwa are ti ira ana kario teuare e moan karioa n 1979, are ko buraokina te I-Marakei bwa e na aki rinnako iai. Ko bon buraokina te I-Marakei are e moan Chief Minister bwa bon iai te moan Chief Minister ao ko a bitia bwa are e aonga n aki rinnako te I-Marakei ni karibwaribwako bwa are e na bon tangiraki bwa are Marakei bon taan tabunea ao a na bon rereke kain Marakei n taainako.

Ao anne ngkanne ngkana ko a bon nora te rongorongo te Tibiika, ao a karinia naba bwa a na kakoroa mwaitia ngaia aman bwa e na aki rinnako. Ao e nang kawa te Unimwane are e memena bwa are e *overseas.*

Ao ngke e a oki akea nnena. Antai ngkanne ae e kaburaoki.

Ao e taku ana marooro te Tia tei mai Nonouti ngkai n te bwakantai aio ae I warekia. E taku bwa te Tautaeka aio e raraoma.

E aki kona n raraoma TKP ngkana e kaira te Tautaeka, are kam bon

ongongora n ara moan marooro te Beretitenti. Ti kakarimoa teuare i karawa moa. Boni ngaia moa ae e bwena waara ao ti aki kona n raraoma. Ti bon aki kona.

Kam bon noori ara waaki. Ngke ti karina Tiaina. Kam noria ngke ti karina Tiaina e a bon bane ara tai. Ti raraoma. Ti aki, ti onimakinna bwa e na kaira te waaki.

Ao ngkami kam buti ni kangai kam buti ni kangai. Ao n tokin te tai ti bon tokanikai naba.

Ngaia are I karabwa te onono aio bwa e a bon kaota raoi te tia kaburaoki, te tia taua ni nne bwa boni kain te Kaitara. Ngaia are kanga a boni maku ni marooro.

A aki rangi n bubura aia marooro bwa are a bon totokoia, bwa ngkana a kabwatia ao a otara raoi ngkanne. Ngaia kam a bon tia ni kekewea Kiribati. Ngaia boni ngkami taan kaburaoki, taan raa riki. E a ota ngkai. Ao e rabwa te Biira aio.

Ao moan te eti ae taku. E taku naba tariu mai Nikunau. Kain Nikunau naba bon taan marooro naba n taratara te eti ao te koaua bwa te katitebo.

Antai ae e karina te ware ae 3 nakon 4 n te *Constitution?* Antai ae e karinna? Bon teuare e karaoa naba te moan inaomata bwa moan te kanganga kaotinakoan te ware aio bwa are ko a karinna inanon te *Constitution.* Ngaia are e bon nibwara naba te I-Nikunau iai. E aera ko a karina te ware are ko noria n am tai ngke ko karaoia, a na akea ae e kona n orea te tai ma mena 3 nakon 4 bwa e na rinnako nakon te *Constitution* bwa bon akea ae e na kona ni waeia bwa ti 2/3. Ti 2/3 e aonga n are N na bon beti bwa N na bon taua Kiribati ni karokoa n ningai.

Ma are kam bon taetae naba ngkai.

I uringa au Unimwane mai Tabiteuea Meang, e mwaneweia te Tia tei mai Tabiteuea Meang e taku: iai tokin bwaai. Iai tokim. Anne kanoan te boki. Iai. Ko aki kona n taua te Tautaeka ni karokoa n ningai, iai tokim.

Ao anne raoi ae e iraki.

Ngaia are e tamaroa te Tibiika kanoan te Biira ae e tabekaki aio, ao a rabwa kain Tarawa Teinainano bwa bon anne. E na kaota raoi, e a bon kaitiakia raoi. E a bon kamatata raoi nakon Kiribati bwa antai taan kaburaoki. Antai raoi taan kaburaoki? TKP, TKA e aki kakaburaoki bwa bon tiaki anuana anne. Ao ti aki naba ngaia ae e karaoa te Tua ae e karinna inanon te *Constitution* ae 3 nakon 4. Tiaki Tobwan Kiribati ae bon tiaki bwa ti

nang tibwa rinnako ngaira n 2016. Ti nang tibwa rinnako n 2016.

Antai ae a karioa ae tenimna nakon 4. Bon ngkami ae kam moan bita te *Chief Minister* nakon te Beretitenti. Bon ngkami, are bon ngkami ngkai ae kam tekateka n te Kaitara. E raoiroi ngke kam a moantai ni kerikaki bwa are ngkai kam otara ngkai.

Ao bon angana e raoiroi riki ngke kam a kaman moantai ni kerikaki bwa are bon te taetae ni wanawana irouia kain Kiribati, ane a nang rinnako roro aika a boou ae ana roro te I-Kiribati ae e a reke naba irouia te wanawana ae boou ao te ota. Ao ngkanne kam a ota bwa kam a mwamwana Kiribati iai.

Ngaia are e a kaman raoiroi riki are kam a kaman, bwa are ngkai ane e nang rarangaki kabwakami ae kam a tia ni mwamwa iai Kiribati.

E a koro ana kateniua n teem ara Beretitenti ngkai. E na boneti. E na boneti ngke arona bwa aban te Tautaeka ae ritinna iaon Kiribati iaon Tarawa. E aki kona ni boneti, e aki kona. Ke tao antai riki te Tia Koroboki. E na reke riki ana riiti iaon Tarawa ke iaon Bairiki? E aki kona. Ti aki kona ni karaoa anne.

Bwa are TKP e bon kakaraoa te eti ao te riai. Ane e na bon bane ana tai te Beretitenti bwa e a koro 3. E toki te ngo. E bon toki te ngo bwa e koro 3 te teem ana tai TKP ma akea te bae e na karaka te Beretitenti.

Ti na aki anganna te boneti, kakaea abam iaon Bairiki bwa ko a tia ni Beretitenti. Ti aki kona ni karaoa anne.

Ke tao ngkoe ko a tia ni Moan Tia Koroboki, e ngaa am tabo ae ti na kakaea naba iaon Bairiki. E aki kona n karaoa anne. E aki kona ae e bon aki kona.

Ngaia are e rabwa te kaoti anne bwa a nang bon otara aomata aika a mwanibuaka te Tautaeka ke a rinnako ni kaira Kiribati.

Ao ngaira ae te roro ngkai aio, te roro ae TKP e bon moana moa teuare moan bwaai ao tokin bwaai.

Kam bwabwai ni ngarea te taromauri ngkana ti na tataro. Ngkami naba taan bwai ni ngare.

Ngkana ti tataro, kam ribaia. E aera kam na riba te tataro ikai, ao TKP ngke e rinnako Tibiika. Te onono ae e tamaroa.

Ngaia are I rangi n kukurei, e a reke au tai ni marooro n te Biira. Ao e eti te iango are e tabekia te Minitita, e kaekaki te marooro raoi.

Ma ti kona n urua. Ngkana e eti bwa ti aki kona n rinnako iai n urua, ao tao e a raoiroi riki.

Ma I kani kaoka riki ana taeka tariu ae te Tia tei mai Tamana ao te Minitita n te MISE. Bwa antai ae e tatangira te ware ae 2? Bon ngkami kain te Kaitara ao e aera kam a manga ribaia. E aera kam a ribaia n totokoia. Bukin tera kam riba 2.

Nako okiria ami botannaomata ao e tuatua bwa e aera kam a riba 2.

I ataia ngai ngkanne bwa I bon ataia, bwa are e nang kamangoraki ngkanne. Kam nang kamangoraki bwa are antai ae e katea 3 nakon 4. Bon ngkami bon ami boto.

Ngaia are kam rawa iai ni kamangoria bwa imwina e a otara ngkanne, ngaia kam a bon tia n rangi n toromwanaa Kiribati inanon ami tai ni kairiri.

Ngaia are a rabwa kain Kiribati. Ti na karabwaia kain Kiribati ti na bon rangi n karabwaia kain Kiribati aika a tia n teimatoa ni kakaoka Tobwan Kiribati *party* bwa e na kaira Kiribati.

Ti aki tangira te kan kairiri ngaira, ti aki tangira nakoa aio, ma te botannaomata ae e na katekatekaira ikai. TE botannaomata ae e na katekatekaira ikai.

Ngaia are a rabwa kain Kiribati. Kam rabwa bwa e a koro 3 te teem ngkai ao e a mwemwe ae ngkai ae e nang tikiraoi bwa e a otara raoi bwa e aera ngkai kam a riba uoman ngkami kain te Kaitara.

Kam a riba uruakakin teniman nakon aman are bon ami kario. Antai ae e karioa? Boni ngkami, ma are e a bon boo taina, e a boni boo taina.

Honourable Speaker , ngkana ko tara naba rineakin te Beretitenti, e na okira te botannaomata.

N na tuatua n au marooro aio bwa e kairua aia marooro kain te Kaitara bwa ti bon kaokia nakon te botannaomata. E bon oki nakon te botannaomata ma te Auti ni Maungatabu moa e na katebenakoia iaan te Tua ae Maungatabu bwa antai ara aika a na reke n te Nakoa ni Beretitenti.

E na karaoaki moa ikai.

Ti aki kona n ae ti a bon kangai naba. Kain Kiribati antai ami Beretitenti an rineia. E aki kona ni karaoaki. E bon aki ae e bon aki, ti na katia moa arona mai ikai bwa aio te Tua ae Maungatabu.

Ti na katia moa iraman ae a na otinako. Ti na ira are e moan karaoia te 1979 ae ti bon iria ni karokoa ngkai.

Ti aki bitia, ti bitia? Ti aki bitia. Kan kaekai ti bitia? Ti aki bitia bwa bon am kario te Kaitara. Bon am kario are ko bon karioa man 1979 ao ngaira ti bitia. Ti aki.

Kam a manga taku, e na okira te botannaomata.

Ma te rinerine aio e bon aki okira te botannaomata. E okirira ma ti katebenakoia aomata are kam bon karioa naba bwa e tebenako teniman ao aman. E na aki kee iaan teniman.

Ma e kamimi ngkanne n ae nako, e boni kangare ma ti na kaokia bwa e na ongora Kiribati.

Ti bon mwaiti ngaira ngkoa, bwa are bon raora nakekei. E riki bwa ara Tia babaire e rawata raora.

Ao bon te kuba n rou ngaira bwa are bon raraora. Kam noori mwaitin ara Biira a nang rawata naba bwa are raora. Ao ti a tounako ao a nako naba n tekateka ikekei, ao ko ata nneia. A manga roroko mai moa. A nako naba n tekateka mai moa ni kaotia ao ngkai anga rabwataia kai akea bwa aki roroko.

Ma are a moantai n roko ngkekei bwa are a kamoaia bwa are a kamamarua ao a itoman ma nakekei.

Ao I uringa ana taeka te Tia tei mai Tabiteuea Meang n te tai arei ao e taku nakoira: kam aera kam tounako kam aki nangoi waemi n te tauraoi. Eng, kam matu.

Ti a tuangaki bwa ti matu, e na kanga kanga ti bon kun n Tabati. Ti bon kun n Tabati bwa are ti nang mwaiti ao ngke ti a rinnako ikai ti a tounako. A bane naba ni kaoti.

Ti bon kubari n te tai arei ao a bane nako n tekateka mai moa. Ti tabeka ana Biira te Tautaeka ao a taku bwanaia: *'tiaki moa ngkai, tiaki moa ngkai'.*

Ao ko a noria ngkai, ae ti a mena n te kateniua n teem. Anga, anga, a bukabanei ke a kan bwatua ni kun Tabati. A bon kun Tabati bwa are a bon te tekateka ngkai. Akea aia *motion*, are ngkoa a kaman katoka naba aia *motion.*

Kanga e a babane bwa e a tia ni boo au bero te Tibiika ae I nang karineaki.

A totokoa te kataumwane. A nako ikekei bwa a na totokoa te kataumwane ao a tia a maku nakon Kiribati.

Eng are e bon taratara teuare i karawa. Ngkana ko a bon ribuaka ngkoe te Tia tei ibukin ae e na mwengaraoi iai te botannaomata, ao anne ko na bon kabuanibwai.

Are e bon taku tariu te Tia tei mai Tabiteuea Maiaki ae te Minitita n te onaoraki, ko na maraia. Bon anne raoi kanoana.

Ngaia are tao N nang totoki ikai, au karo ke tariu te ikawai ae te Tia tei mai Tarawa Teinainano, Hon. Tebuai Uaai. Ko rabwa ngkai I mwanewea aram. Ko rabwa n am Biira aio. E bon tonu ao e a kirati raoi bwa antai raoi taan kaburaoki ao antai taan karioa are teniman nakon aman.

Antai raoi? Ngkoe are ko moan taua te Tautaeka n 1979, ti aki ngaira ae ti Tautaeka ngkai n 2016. Ti ira are ko karaoia. Ti toua mwin are ko karaoia.

Ngaia are mani bwanau aio, ngkana iai tibanakon te marooro te Tibiika. Are bon aio te tabo ni karongoa. Kanga te tabo n raa, bwa are bon nnena aio. Nnena. Akea te Unimwane ke te Unaine, akea te ataei akea antai.

Ngkana ko bon nora te Auti n tei ngkai a bane n ataei ao a bane ai te mwane ao te aine.

Ko rabwa ngkana iai burena ao I a toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Ko na *point of order* te Tia tei ma Maiana, uotiko.

Hon. Ruta Babo Nemta: Kabwara au bure I kakoaua ae iaan te *Rules,* e tabuaki ni *point of order* te Tia tei ae tuai ni marooro. Ma iaan are kanga e a tia n atongaki arau iroun te Leader n te Kaitara, I kani kaeta are e taekinna te Leader n te Kaitara.

Bwa n te Tua ao ngkana e a tia n tabekaki te kaoti ke tao te *motion* ke tao terana te Biira ao e kaekaki ao e aki kona ngkanne akea ae e na manga kaeka ke tao N na manga anganna ana tai n taetae bwa e a uki naba te *floor.*

Ngaia are anne bukina are I aki anganiko am tai te Tia tei ae ko karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Maiana. Ko taetae ni bwaram are kanga te *Deputy Speaker.* Ko rabwa te *Deputy Speaker,* ao iai aika a kan *point of order.* I nora am taura te Tia tei ae ko karineaki temanna mai Nonouti. N na anganiko.

Hon.Ieremia Tabai: Ae I wawaeaki te Tia babaire ngkana ko kona n anganai ngkana ko taku bwa e raoiroi.

Te Tia babaire are e aki kona ni katibanakoa ae teniman ke aman bwa ti mena inanona ao moan te eti te Tia babaire bwa e aki tutuki. A kakaea angaia n rin nake a kan

kauaba. Ao anne bukina te Tia babaire. E aki tutuki, e kareaki.

Te Tia babaire te buraoki te Tia babaire. Te Tautaeka ni Kiribati e moanaki man 1979 te Tia babaire, tiaki 1978.

Te inaomata ikai te Tia babaire 12 Turai 1979. Ma ngkekei n uaa ngkai te Tia babaire man te tai arei n uaa ngkai akea te bae e bure ae e karaoia te Tautaeka ae a reke angaia aomata n rin. E ngae ngke tiaki kain ana Botaki te Tautaeka, nake imwiu a ira tangaia te Tia babaire.

Anne etin te rongorongo te Tia babaire. Ao ti a bora ma te karaki.

Te Tia babaire, n 1978 mwain te Inaomata.

Ao I kan titiraki te Tia babaire, e a tia ni kakaea te *report* bwa tera raoi ae e riki n te tai anne. E a tia n kakaea. Tera raoi ae e riki?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, e a nako am *point of order.* Iai riki ae e kan *point of order?* Akea.

Ao ti a nakon ngkanne ara tia marooro are imwina. Te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru; Hon. England Iuta. Te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika, I a kua n tataningaia ma ngaia ko aki kamaeua am *mic* ngaia ae I taku ngai bwa ko a ribai n taetae.

E aoria e a bwara am bure. E ngae n anne a boni bane n nako angin marooro. Ao tao bon iai marooro imwina aika a manga rio ngaia ae tao e bon kakawaki bwa ti na kaeti marooro bwa ti na katerei naba otara.

Ma I a rimoa moa ni kaitaua te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano are i akuu aio are ana kaoti te kaoti. Ngaia ngkanne I kakaitau.

Ao e rangi n mataata aron te kaoti. E eti baika a tia n taekinaki.

Ngai n otau teniman ke aman ma e a kona ni uoman. E aki korobokiaki anne, e aki riai ni krobokiaki.

Man te ota ngkai n aron are e taekinna te Tia tei mai Butaritari teniman ke aman ae a kona n uoman. Ngkana e na katonuaki uoman, iai aina ke akea ma e a tia n titambwanna te bowi ae rietata n te tai ae e wene iai te aekaki ni kanganga anne bwa e kona ni uoman.

Ao e rabwa anne. Anne ngkanne ai kanoan te waaki. Are e bon uaiakinaki aro te rinerine. Tao

ngkana e nako are mai imwaina ao are mai imwaina riki.

Iai te ananga ni takakaro buaka n rineakin te Beretitenti ke akea ibon irouia ngaira ni kabane aika kain te Auti n tei. Ngai irou iai. Iai. Ao ti na aki Karaba. Bon iai iroura ae takakaro buaka, ngaia are ngkana tao reke n te rinerine ae nako.

Bon aikai ara taeka bon iroura tao N na kaitara ana taeka ke ana koaua te Tia tei temanna mai Tabiteuea Maiaki are e na riai moa. E na riai n iraua mwaitin kanam te ben ao ko nang tibwa kona n eweka arei. Are ngke ko a rinnako ikai, ko a roko ni kanam te ben.

E a roko kanam te ben, ko a kona n eweka are akea. Ngai anne au koaua.

Bon ngaira ara taeka ae ti kateitea te taeka ae taan kakoro ware. Bon ara taeka ngaira aikai Taan tei. Akea ae otea te karaki anne ma boni ngaira ae ti a manga bon taekina te taeka ae taan kakoro ware.

Tera nanon anne? Ti kamwinibaeia raora n Tia tei? Ti aki. Ao e kuri reke te kanganga n te rinerine ae nako ao are tao iai te kantaninga ae temanna te tia kakoro ware ae e Karaba. Tao e kammaraki ae e a riki ao e kuri mara n nako n aron nanon te botannaomata.

Ma are ngke e rin ikai ao irouia aomata ao arei taekana; te tia kakoro ware.

Te rinerine are imwaina e bon roko uoman bwa are a bon totoko nanora ngaira uoua ni *party.*

Ao e eti are e taekinaki, e bon mwaiti te *spy* n taai aikanne ao boni ngkoe naba kaina te Tibiika. Bon ngkoe naba kaina ao e mwaiti te *spy*, ao e tebenako te Tibiika n te tai arei inanon te *spy* naba.

E tebenako naba te Tibiika n te tai arei inanon naba te *sp.* Anne te namakin n te tai arei. E boo te ikaremata, antai ae e kaburea te karebwaoki. E na kanga ao are e a otinako te Tibiika ao e a tiku te namakin arei ngkanne.

Ngaia are ai bon te taua nanona te aomata.

Antai ami aomata? Bon te Beretitenti ni kawai.

Antai ami aomata kain te Kaitara? Te Tia tei mai Kuria.

E a manga moan nako naba. Ao te Tibiika are e a toka n te *spy* e a rangi n mwarinrin bwa e nang tibwa tekateka. E tuai bue bukina iaon ana kai n tekateka ao e a reke naba n te kanganga.

Ao akea a manga karawawatau uota. Ao ngkanne te Tibiika arei e a bon keiaki.

Ti a manga kaokia riki, ti a *break.* E nako.

E tekeraoi bwa te Tia Moti ae rietata are e bon tekateka irairkina.

E a tuanga te Tia Moti ae rietata, kanakoa.

Te Tibiika e a nako, akea manga te rinerine bwa e a bwara nanona ao ngaira are ti bon taua ara aomata. Bwa are ngaia.

E roko te namakin iroura n te tai arei ao e bon roko naba te namakin irouia tarira n te tai arei bwa ngkana ti katebenakoa ara aomata temanna ao e na kona n iai bitakin te bwi aio. Arei ara namakin ikai.

Ti aki tabe ma aron te karebwaoki are e na karaoaki imwina bwa ti bon karaoia naba ikai ni maroan nanora.

N te ririki riki are mai imwaina bwa ti kaai n rin ma te Tautaeka n 2016.

N te Tautaeka n te tai arei are e Tautaeka ana *party* are *party* are e bwaka n te tai arei e kakoroa te ware n aron are kantaningaki aongkoa tuan are e Tautaeka n te tai arei.

E kanakoa aran ana Tia tei mai Nikunau ao e kanakoa aran te Tia tei mai Aranuka ao te *party* are e Kaitara bon ti temanna are e bon te Beretitenti ae karineaki ngkai n uaa ngkai.

Ao anne te rongorongo. Ao ngkana ko a warekia rikaki naba, te taeka ae te kakoro ware. Tera nanona? Bon ngaira ara taeka ikai ae ti koreia. A matauninga iai aomata ake aranaki bwa taan kakoro ware. Ti aki ataia.

Ngaia are tao ngkana ti a karakina ngkanne n ae e nako, te tia kakoro ware are temanna n aron te karaki e a kuri mara. Ao e nang kukurei n arana ae te tia kakoro ware tao ngaia are e biri nako iai, ti aki ataia.

Aikai baika a riki ae ti na bon riai ni kaetia nakon nanon te botannaomata. Uoman ngai irou n otau, e aki riai ni korobokiaki uoman, e a tia. Teniman ke aman, e kona n uoman ngkana e a bon roko n te aro n ikatikitiki ae e matoatoa ao ngkana e boraoi te ware.

Aikanne aron kaetakin marooro bwa I taku bwa te kantaninga e tebenako te Beretitenti ae e tamaroa ao n tokin te tai e aki. Iai ara kanganga iai, iai ara kabuanibwai.

Inanon takakaro buaka man taai akekei ni karokoa ngkai, e reke te Beretitenti ae e kamangaongao.

Anne aron ngai otau ngkai. E tebenako bwa boni kain Kiribati ae bon inaomata.

Ao te aomata ngke e rineaki e koaua bwa ai bon te nanobaba bwa are e bon ata tibwangana ao e ata rawawatan te uota ao tibwangana n uotana are e anganaki ni katokaki iaona n te tai arei.

Ao tao bon ti anne aan te kantaninga. E bon taua te Tautaeka ao ngaira ngkanne ti kan ongora tao iraman mai ieta. Ma are bon te koaua ao te eti bon ti uoman ae tangiraki tao e na aki eti naba uoman.

Ngkanne te mwaiti ae e bon taetae ngkai.

E bon angaraoi ngkai e tabekia te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano bwa e katoka kain te Tautaeka.

Ao e bon angaraoi naba te mwaiti are ikekei. Te mwaiti ae ikai e rangi n kabebetea uotan te Tautaeka.

Ti na nako aonnaba ni marooro ma kain aonnaba bwa a na biti ara iango, e aki. Te mwaiti ae ikai.

E na iai nanon ae ti marooro ma te botannaomata. Ngai n au koaua ai bon angin te Tia tei e bonaua ao n tabetai a baneakina te iterana.

Ti aki kona naba n ata te bae e na riki n tokin te tai.

I bon ti riki n tinea au iango bwa e taku raon te Tia tei temanna ae bon te Tia tei mai Tarawa Teinainano temanna ae taku bwa iai ana onono nakon Tuan rinean te Beretitenti ae na uotia.

I aki noria iaon te Ota bebwa ngkai. Ao ngkana e koaua bwa iai ao tao e na kakaongora anne, ao ti kona ngkanne ni karekea ara iango ma iai nakon ana kantaninga te Tautaeka are tao e a manga tabekaki n Aokati ngkana e aki rangi n kawaekoaki ao ti a taninga Ritembwa.

E kiriaria rinean te Beretitenti bwa n ningai. Ai ti 3 riki te ririki ma ngkai ao tao e bon kan reke 4.

Ma aikai ae ngai ibon irou, ti bon riai n taekinaki n ara namakin bwa ti bon kangabuaka aron rineakin te Beretitenti man te tai teuana ma te tai teuana.

Ti kakaraoa anne ma ti te bae e kakawaki bwa e na otinako ara aomata ae ti taku bwa e tau ae e na kona ni kaira raoi te botannaomata ao Kiribati n arona ae ngkai.

Tao ngkana e tibanako aron ara taratara ao baikara, ti aikoa wareki rikaki kanoan te bong. Aikanne bon baika a ri riki baika a bitaki. Ao e na kanga ao are aio am bao n

Uea anne ngkoe te Tibiika. Ao te O aio ni kabane ngaira aika ti tekateka iai ko bairea te kabanea n taeka ane iroum bwa ti na aki mwamwaninga baike a riki ikai ngkana ko kariaia ao e bwati mai ikai. Akea riki ae kona ni waeia i tinaniku ti ngkana e rekereke ma te Tua ao anne ngkanne te bwai teuana.

Ngkana iai te Tua ae ko urua bwa are bon tiaki ngkoe te tia kabwaranakoa te Tua bwa iai te tia kabwaranakoa te Tua.

Kabanean mwakan te babaire inanon te Auti aio, e aki manga kona n oneaki.

Aikanne otau, I a boutoka moa moan warekan te Biira n arona aei, ae ti te kantaninga ae kakawaki bwa ti na katebenakoa ara aomata e aoria nanon te botannaomata. E aoria nanona n tokobitoa te ware uoman, teniman, aman, niman. E ti kakawaki bwa e na tebenako te aomata ae e na kaira raoi Kiribati nakon te bong aio ao nakon boong aika imwaina.

Tao ti akanne au koaua. Ti a ongora ana bitaki te Tautaeka inanon tain te onono, ti a kona ngkanne ni manga kaoti ara iango ngkanne. Ao tao bon iai ara onono nakon aio ti a manga irianna ni manga katamaroa riki ke tao n raa.

Ma ngkai n aron te ota ngkai, e tangiraki uoman. E a tia ni mwakoro uoman ke *the two is already.*

Ko kona ni waaki n rinea te Beretitenti ma ti uoman ngkana e a bon roko kanga n aekakina naba arei. E rabwa. I a toki naba ikanne te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki. Ara tia marooro are imwina ngkanne bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang; Hon.Betero Atanibora. Te Tia tei.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa te Tia babaire ngkai e kona naba n reke au tai ni marooro n te bwakantai aei.

Ao bon te bwana riki ni kamauri nakoim ao bon nakoira ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Te Tia babaire kanga bon ti tabeua *points* tabeua ake kanga I kani marooroakinna. Ao ti kakoaua bwa te Biira aio oneakin te Tua ae Maungatabu, ao n aron are e kabwarabwara naba te tia tabeka te Biira e kainanoa te 2/3 ke e na riai n aki kee iaan 30.

Ao te kauoua are iaan ara Tua ni kaetieti are ngkana ko totokoa te Biira ao n te kauoua ni wareware ao ko aki kona ni karina am onono.

Ngaia are au *point* ngkanne are I kani kamatata ni kangai; ngkai bon te Biira ae kanga te Biira n iraorao bwa ara Biira ni kabane.

Ngaia are ngkana ko taku bwa iai am iango iai, ngkana ko a bon ataia bwa ko a bon rangi n *monopolised* ko riai ni boutokaia.

Ko na kanga ni kaitara te *challenge.* Ko na kanga ni kaitara ae te nambwa ae e a bon rangi n bubura.

Ngkanne n te kauoua ni wareware, ti a bon ataia bwa akea bwanaia kain te Kaitara.

Are nanona ai bon ti ara onono ngaira kain te Tautaeka. Ti ngkana iai te *division* ao tao iai aia koraki ake a bon kaokoro n iango. Ngkanne a kona ni karin aia onono.

Akanne baike I kan noria ibukina are kanga e boo te marooro ao I kataia naba nakon te *Rules* ngaia. Bwa I taku bwa e kona n ae ti a iranako naba angira ni marooro n te moan ang ao ti aki ira are te kauoua n ang.

Ao te kauoua n ang are ngaira are ara tai Taan tei.

Ko taua bwa maurim bwa are te kauoua n ang arei, are ngaia tao ko a boutokaia ma aki.

E aonga n ae e kona n karina am karinrin n te tai arei ao ko moantai ni karaoa am *loopy* nakoia Taan tei n te tai are imwina, bwa are ai Kometenakin te Biira te kauoua ni Biira.

Ao anne ae ti noria n taai aika nako bwa te tai ae nako ao kanga ti bon boou n te Auti, ao ti kataia naba n *learn* n aron ae kanga ti a tia ni mena iai.

Ao tao e koaua tao ti a ikutaia riki teutana ngkai bwa kanga e iia buaira, ao kanga ti a moanna n ota ni baika a nanonaki.

Ao n angin te tai ti a bon ongora ao ti a kunea n te tai ae nako aikoa kariaiakaki kain te Kaitara ngke a nang karina aia onono bwa are e tabuaki iaan te Tua ni kairiri n te *Rules.*

Teuana ngkanne ae kanga ni kaeka naba aron tabeua marooro man te itera arei tao are e a tia n tabekia te Leader n te Kaitara. Are taku bwa tao ti aki angania aia tai te botannaomata. Ti aki angania aia tai te botannaomata.

I aki rangi n ota raoi n ae ti aki angania aia tai te botannaomata. Bwa ngke ti a roko n te *chamber* n te tai arei ao ti mwananga as a *party.* Ao ti bon ira nanon are e tangiria te Tua ae Maungatabu.

Ao ngkana e a rangi n kairoroira bwa ti nang rinea ae tiaki kain ara *party,* I taku bwa e a rangi n kairua anne. Ko a bon tei ni kamanga ae ko mena n te tabo teuana ao ko karea ana bwaoki te aomata n te tabo teuana.

Ao tiaki kan *happen* n are e riki n te tai ae nako are tao ti nang nanoanga ara Tia babaire mai imwaina are e riki n te aekaki are e karaoaki arei.

Ma ti a bon kataia naba n strong naba ara itera. Ngaia are ngke ti nakonako ni kaongora ao ti tuangaki ngaira. Ao I rangi n nanokawaki ngke e a taekinaki anne nakoira n te abamwakoro teuana ao ti bon kamatata ni kangai. Bwa are bon anne moa iaan te Tua.

Ngaia are ngkana e bitaki te Tua arei n are e kangai; ngkana e na bon kona n karekeaki ae bon ana aomata te *party* temanna ma temanna. Anne tao e na bon fair riki ma nanon te botannaomata.

Ma are bon akea moa n te Tua n te tai anne. Ao anne ae ti bon karaoa nanon te Tua n te tai arei.

Ngaia are tao eng n aron are e tangiria te tia tabeka te Biira n te tai aio are uoman, I taku bwa kanga ti a bon biri inanon uoman. Ti a rangi n maan ni biribiri inanon ake uoman.

Ao e eti are e taekinna te Tia tei mai Beru ao I boraoi ma ngaia. Are angin te tai e bae ni karekeaki temanna bwa e na karibwaribwa ma bon tiaki raoi ngaia.

Ma ngke e boo te buti ao e kangai; bwa tiaki ten naewa raoia aomata. Nakon ae uoman aio e a bon rokoraoi ngkanne.

Anne ara aomata ao anne ara aomata. E aki manga biriaitua aia kantaninga aomata.

Ao e a bon kaineti naba nakoia nake a baneaki raoi.

Ao antai ae e na ataia inanon taint e waaki ni kambein ao are ai bon ti uoman *candidates* ao a kona ni kakaei nanoia naba Taan tei ake a taku bwa kan biri nako iai.

Ngaia are I taku bwa kanga I nora naba raoiroin anne, n aron ae ti tebo n are ko a tauaki n arei bwa te Tua are ko iria ao eti karaoakina.

Ngaia are ngke ko karaoia, ko bon kaekaia naba te botannaomata, are a taku bwa ti a taua nanoia. Ma e rangi n kairua ae ti a motika nanoia te botannaomata ikai.

Bwa are aio ae e karaoaki n te moantai.

Ngke kam karaoia n te moantai bwa kam taku bwa e bon eti, kai akea burena.

Ao ngkanne e aera ngke e na manga iai buren ae uoman. Ao ti a tia naba ni waaki iaona. Tao e koaua uoman e a rangi n tararaoi riki bwa are e a kaota te itera teuana ao te itera are teuana.

Ma e koaua kanga e tabetabe naba nanou ngkanne inanon ana marooro te tia tabeka te Biira are e a taekin mwaitia *party* ake e na kona n *spread out* mwaiti ae kaka 9.

Ao I bon ongo anne naba n te marooro ao I taku; nanona ngkana e a bwati ngkanne te Biira ao ti tebo ngkanne ma e nang aki bwati *party* aikai.

Ai bon ti teuana te *party*. Ma nanona ngkanne ai kan naba ara *party* ni kabane bwa are e aikoa koro aia mwaiti ae 9.

Bwa ngke a kabwarabwarai mwaitia 8 mai ieta.

Ma ngkana e abwati n te kauoua ni wareware ma ngaia e a raoiroi bwa bon iai te katamaroa nako iai.

Ara kantaninga ngkanne te Tautaeka e na bae ngkanne ni karin ana katamaroa nakon itera akanne, bwa are ngkai ngaia are I taku: bwa kam a bon iranako naba te moan ang ao kam aki taua moa angina. Ao ngke kam bon tautaua ma au kantaninga te Tibiika bwa ngkai te Biira aio e na onea te Tua ae Maungatabu ao e a bon riai te *division* iai bwa e aki fair are ko a kabwatia naba n tarakin te mwaiti ma te korakora are ko noria n te kaeka ao a kona n *allow* koraki ake aki taetae man te itera arei ma a na bon riai ni kaoti naba nanoia. Bwa aonga n ae ngkana a boutokaia ao ngkanne a bon kona ni karin aia onono ao te Tautaeka e kona ni bane ni *consider* akanne.

Ngaia are I a karabwa riki te Tia tei mai Tarawa Teinainano te aba n Tobwa are e koaua kanga tao e a bon maan naba n te Auti ao bon raoia kain te itera ake tabeua inanon te mena aio ao e a taneiai inanon aikai.

Tao ti kakoaua n aron ae bon ana *honestly* ae e a tia n taekinna inanon butina ni *consultation* iaon Tarawa Teinainano. Ao I kunea naba ae kanga e *honest* ibukina bwa e bon taekina naba teuana te mwakoro ae kanga e bon totokoa naba ana iango aio.

Ngaia are e kakawaki ae I boutokaia iaan ae bon angin te botannaomata n ana tabo. Ao tao e koaua tao bon te itera teuana ana kaongora ma tarina n ana itera ae Tarawa Teinainano. Ao anne e a bon tiku

irouia ma ti a boutokaia moa n te tai aio iaan bukina are iai te kauoua ni wareware ao ti kona ni manga karin ara iango ngaira Taan tei.

Ao bon anne teuana naba ae e karika bukin teirakeu bwa are ngai ae I Tia babaire n te *party* aio ngkai ti moan karinna n te tai aio ao I rawa n bukintaeka n ae I arania bwa I aki angania aia tai te botannaomata bwa a na aki karebwaoki.

Ke tao e mena I a rokanna ti ibukin TKP ma are ti kataia n ira aron te tamnei are kam bon katamneira iai n te moantai. Ao are ti a wanawana bwa ti a ota n ami tamnei ao ngkai kam a manga tuangira bwa e bure te tamnei arei. Ma kam a manga rawa ni butimwaeia ngkai kam tuangaki bwa e kairua.

Ngaia are I kukurei ni boutoka te Biira aei.

Ao ara bau ni kabane, te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei iai te *point of order.* Ao ti angan te Leader n te Kaitara am *point of order.*

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika tao ti iaon ana taeka te Tia tei are aki anganaki aomata aia tai bwa ngai ae I marooro iaon anne.

I ti kan kabwarabwara raoi te bwai are ti nanonna bwa are a kona n ae a ti anga aia aomata aika aki koro n te mwaiti ae aman (4).

Anne nanona ao ngke arona bwa a karaoa anne, ao a na angania aomata aia tai n rineia ake a na tei man rabwata aika a kakaokoro. Kanga ti anne kabwarabwarana ao marooro iaona. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ara tia marooro are imwina ngkanne bon te Tia tei ae karineaki temanna mai Onotoa; Hon. Riteta Iorome. Te Tia tei.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa *Honourable Speaker* . Ao imwain ae N na kanakoa te marooro iaon te Biira ke te onono nakon te Biira ae moan te kakawaki aei.

Ai tibwa moan au tei n te ngaina teuae *Honourable Speaker* ao te Beretitenti, kain abau ae Onotoa. I kamauriko te Tibiika ma kain am aobiti. Minitita kain ami aobiti, te Leader n te Kaitara, Taan tei. N tamaroan te bwakantai n tairiki aei N aran Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!

E koaua teuae Honourable Speaker , kanga e bon moti nanou bwa N na aki marooro ma ibukina bwa iai te koaua ae I noria ae I taku bwa N na bon riai ni marooro iai.

Bwa te tai aei *Honourable Speaker,* ti marooro iaon te *Constitution.* Te Tua ae Maungatabu ae ana Tua ae Maungatabu te I-Kiribati.

Ao e nang ni kakawaki iroura ngaira aika Taan tei ae ti aranaki bwa Taan tei n te tai aei bwa ti na bon riai ni kaoti ara iango bwa aio ara kabanea mai ieta ae e rangi n kakawaki, ae I taku bwa ti na riai. Ngkana ti na boutokaia ti na boutokaia, ngkana ti na totokoia ti na totokoia ke iai bukina are ti na bon kona ni marooro iai.

Ae I taku bwa aio e na rangi n kakawaki iroun te botannaomata bwa e na ota bwa aio a na rangi n kakawaki iroun te botannaomata ao e na ota bwa aio bon ana Tua ae bura ieta ae iai kanga te onono nakoina iroun te Tia tei ae rine mai Tarawa Teinainano.

Ao irarikin anne *Honourable Speaker ,* I a kukurei naba ni kaota au boutoka iaan bukina aika N na tauraoi ni marooro iai kanga a na riki bwa kanoan te marooro ae N na marooro iai teuae *Honourable Speaker .*

E koaua ngkai bon te *Constitution* ao n aron are e a tia ni tabekaki te Biira aio iroun te Tia tei temanna man Tarawa Teinainano ae karineaki, ao e kaekaki iroun te Tautaeka.

Ao ngke ti bae n ongora ana kaeka te Tautaeka ao e tobwaki raoi te kanganga.

E a tobwaki te kanganga ngke ti nora an a kaeka te Tautaeka bwa e butimwaeia ao e na katamaroa nakon ae e na manga karini naba tao waare ke tao e nang aki.

N aron ngkai otara ao e a kanakoaki are teniman ao e na aki raka iaon aman.

Ao ti ongora n taai aika nako bwa ngaia e a uotaki nakon te *Court* ao e a manga maan, tera bukin kakaeakina bwa ngaia e na riai n aki roko n uoman bwa ngaia teniman te aman iaan te *Constitution* aio teuae *Honourable Speaker .*

Ngaia are I taku bwa te tai aei e a tobwaki te kanganga are tao a tia n riki bwa e a uarereke. Ngkana e a bwati te *amendment* aio ao e nang kangai ngkanne. Bwa ngkana uoman aika a rineaki ae te naan *candidate* nakon te Beretitenti n aron ririki aika imwaira. E aki manga uotaki nakon te *court,* e aki manga raana. E a tia ikanne, e a nako ngaia ai uoman.

Ao I boraoi ngkanne ni koaua bwa te koaua are e taku te Tautaeka bwa e na katamaroa. Ao e na katamaroa n te aro raa? Ngaira kanga n ara kantaninga ao e uki aona.

Are I taku bwa I reita te bwana ae e a tangaina nakon te I-Kiribati bwa ngaia ngkana e uki aona e a kona n rawata te naan *candidate* ae nang kona ngkanne n rineia te I-Kiribati.

Ngkana ti tara mwin te rinerine ae nako ao ti kakoaua bwa iai naba I-Kiribati aika a bon aki rinerine.

Ao antaia e na ataia ao ngaia tao te Tua aio e a manga rineaki aia aomata are kanga tao aki rinerine n ae nako bwa tao bon iai aia aomata ae a bon tangiria bwa a na rineia.

Ao ngaia te Tua aio ngkana e katamaroaki ao e kona n uki are iaon ae uoman mai inano ao e kona n raka n aron are kanga e a tia ni marooroakinaki irouia naba raora n Taan tei aika a karineaki are tao ngkana tao e a bon rin tao ruaman, ruaman, ruaman ao ngkana anga aia candidate bwa are kanga te mwaiti iroura 45.

Ao I taku bwa ngaia anne ae kanga I tara iai te Tua ao I taku bwa e a tobwaki kanganga aika e a tia n kauntaba iai te I-Kiribati.

A tia ni ngurengure iai kain Kiribati inanon tao rinerine aika a tia n nako bwa a tia n riki kanganga ao tao ti a bukinaki ngaira n te tai ae nako bwa ti a kaburaoki ao tao iai riki mai imwaina ke tao e kanga riki n aron te marooro teuae *Honourable Speaker* .

Ae I taku bwa kanga n te onono aei ao I noria bwa e tamaroa. Ibukin au koaua are I taku bwa ngaia anne. E rabwa te Tautaeka ngkai e na anaa te Biira aei ao e na katamaroa.

Ao ngaira kanga ti tabe ni kakarekare teutana tera ngke e kauka are iaona n ae kangai teniman ke aman ao e kona riki tao n nako. Ke tao e a katokia naba e a bon *specific* naba e aki manga kangai teniman moa ke aman. E aki bwa e a bon *specific* naba nakon te ware ae kanga e na kona ni bon rauaki raoi nanon te I-Kiribati ngkana tao e anganaki tao iraman ae a kona ni *candidate*. Tao niman ke tao iraman.

E rabwa *Honourable Speaker,* kanga anne kaotan nanou are I taku bwa ngkai aio ara Tua ae bura iroura ao ti na riai ni bon kaoti nanora bwa a na ongo ara botannaomata baika ti taetae iai bwa aio bon te Tua ae bon te kabanea raoi mai ieta. Ao manga rinean te Nakoa ae te kabanea n rietata iaon abara ae Kiribati ae te Beretitenti.

Ngaia are I taku bwa man au marooro aikai *Honourable Speaker,* ao I rangi ni kaota iai nanou ni boutoka moan warekan te onono aei nakon kanga te Tua ane e a kataki n oneaki ane *section* 32(2). Ae I taku bwa kanga e rangi n irekereke riki iai, e nang kanakoaki *3 nor more*

than 4. Teniman ae e na aki raka iaon aman ao e nang bon *specific* ngkanne mai inanon bwa e na bon katurua raoi bwa ngaia bon ti uoman tao ana katamaroa te Tautaeka ma ana kantaninga bwa ngaia e na iai ngkanne ae e na manga kotea te ware anei iaona bwa tao iraua.

Ngaia are I taku bwa anne ngkanne te bwai ae kanga e aki kabuanibwai iai te I-Kiribati n aron au nonori.

E aki kabuanibwai iai te I-Kiribati bwa e aki ranganako iai tao te mwane ae tao ti na okiria ni kangai. E aka kam a rawata bwa e nang ranganako tao te ranganako. Bwa ngaia ai ti uoman te *candidate* ae e na kona n rineaki ke tao teniman kea man.

Ngaia are I taku bwa I aki nora ae kanga ae ti na rangi n menaia iai kain Kiribati bwa tao ti na rangi n okiria ibukina bwa kai ngaira aika ti roko ikai bwa a tia n rineira. A tia n anganira te onimakinaki ao I taku bwa aekakin Biira aikai n aron ae teia ae ngkai, akea te ranganako. Akea te kabuanibwai, ao akea te bwai ae kanga I taraia bwa ti na rangi n raraoma iai.

Ao ngaia anne kanga au marooro *Honourable Speaker ,* are I taku bwa I boutoka iai te onono nakon te Biira ibukin rinean te Beretitenti. Ao maikanne *Honourable Speaker,* ao ai bon taeka ni kaitau nakon te Tia tei man te aba n tobwa ae Tarawa Teinainano. Are e a tia ni kona n nora ae kanga e a tia n riki iai te mangaongao inanon taai aika nako ao e a kataia n oneia ngkai nakon te kantaninga ae I taku bwa kanga e nang aki manga riki te mangaongao, te unra ao tera riki iroura ngaira aika kain Kiribati. Ma ti rangi n kukurei bwa e nang bon tauraoi ke e na iai ara aomata ae ti nang kona n rineia inanon taai ma boong aika na roko.

Ao ngaia anne ngkanne kanga nanou ni boutoka te Biira aio. Ao e rabwa *Honourable Speaker* ao ti na bane n tekeraoi n aran Ara Uea are Iesu.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne ara marooro are imwina bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei; Hon. Moannata Ientaake. Te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Tibiika. Ao imwain ae I waaki, ao I a bon anga aia kamauri kain Marakei, nakoim te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ni kabane, te Leader n te Kaitara, ngaira Taan tei ni kabane ao ai bon aia kamauri kain Marakei ma tariu ae te Minitita nakoia naba kain Kiribati ake a ongora n te bwakantai aei. Kam na bane moa ni mauri!

I bon tia n iangoia bwa N na aki teirake Tibiika, bwa I kakoaua bwa e a bon boo atin te marooro.

Ma I taku bwa te kaoti ane e a tia n tabekaki ikai e rangi n bongana. Ao e aki ti bongana ibukin ae te roro ae ngkai bwa e bongana ibukin naba te roro ae na roko.

Ma ti bae ni kakaea bwa tera te bwai ae riki. Tera raoi te bwai ae e riki ngkai e kona n bibitaki te ware man teniman nakon uoman ao tao imwina ai bon temanna.

Tera raoi te bwai ae riki ae ti kona ni bita iai te ware ae uoman ae e manga bwaka ngkai.

Ao n te tai ae na roko e na bon riki bwa temanna, ao ngke arona bwa kain te *party* aio a bon bane naba n *pull out* araia ao e ti reke man ara *party*. Ao e na bon reke te Tautaeka ae bon kominiti ao ti arania bwa ti *democracy*.

Ao antai ae e karaoa te Tua aei. Tao nake a karaoia n te moantai. Ma tera te kanganga n ara Tua aei, ae tao ti kan bitia nakon aio.

N au nonori ae memere te Tibiika ao I taku bwa iai te bwai ae ti riai ni kanakoa man ara Tua aio ae aron rineakin are *candidate* ae ti a manga kauarerekea riki ngkai nakon uoman.

Ae I taku ngai bwa tiaki ti ngai n raraoma bwa ngke arona bwa e reke te *party* aongkoa ngkoa ti a *democratic* ngkai. Ti a bon aki. Ti bon kominiti naba, Bwa e bon reke man teuana te *party* ao kam taku; e na kanga ni buti rabwatan teuana te *party*, ma e na kanga ao are te mwaiti.

Ma tera raoi te bwai ae riki? I taku ngai bwa te *system* ae ti karaoia.

Te *procedure* ae ti karaoia ngkai n aron rineakin ara aomata nakon te Nakoa n Tibiika ma te Nakoa ni Beretitenti , a bure. E buretata. Bukin tera?

Ibukina bwa ara aomata ake ti na rineaia bwa ti na kauaokia. Ao I a tia kanga n uotarake te bubuti n aron naba rineakia Komete inanon te Auti n tei ake a rineaki bwa antai ngkai ae e na Komete ibukin tararuan te tabo teuana.

Ao te tai are ko taekinna te Tibiika, e uara ti a rineia. Ao ko a manga taekinna, e uara ti a kauaoki te rinerine.

Ao I bubuti ni kangai; e aki. Kanakoa are te moanna ao are e kauoman ao ai ngaia naba.

Are e moanna ao e kauoman ao e kateniman ai ngaia naba. Tai manga kauaokia bwa e na manga roko naba te bwaro ni kangai.

Ao anne ae reke ngkai irouia tabeman Komete aika tei ngkai n te Auti n tei ae a rin ibuakon te *system* bwa akea te kauaoki.

Ngke e nako te moan rinerine, ai bon ngaia naba. Bon ti teniman am aomata ko bwaka, uoman am aomata ko bwaka. Ko raka iaon iraua, ane moanna, kauoman, kateniman, kaaman. E nako.

Ma e na kanga ao are te system mai imwaina, a karaoaki ae bon rangi n buretata ae ngaia ae ti a karaoia ngkai bwa ti kauaoka te rinerine.

Ao e a tia n oti te nano bwa I bwaka n aomata, I bwaka. Ngaia ti taku bwa ti tangira ara aomata tia bon bwaka naba ma ara aomata.

Bwa ngkana e bwaka ara aomata, e bwaka. Are e moanna e moanna. Ma e moanna temanna rakana, e nako.

Ma e na kanga te *system.* Ti a manga karaoa te kauoua n raun bwa ti a noria. Ma iaa naba ae kam a manga karina te kauoua n raun. Tiaki kam nang karinna ikanne te katikutiku. Ao anne te kanganga te Tia babaire, ngaia e rangi n uarereke te bae N na taekinna.

E rangi n tikiraoi aron te rinerine ma ti ngkana e bibitaki te *system* n aron te rinerine bwa kam na tangira teniman ma aman ao bita te *system* n aron te rinerine.

E mate te aba ae e nang bon tiku naba n arona aio ni karokoa e bwaka karawa bwa are te *party.* Ti aki kona ni manga bitaki, ti bon kominiti naba ngkai. Ti kominiti. Aau ngkai ti na *democratic*? Ti kominiti ae ti bon *party* ibon iroura ao ti babairei antai aika a na aera ao antai aika ti na katikuia.

Ao ngaia ae reke n te moantai n te moan rinerine n te moan inaomata ae a katikutiku naba. Ao I karabwa naba ao e eti, ma kanga ao are bon te tua iaan ara Tua ae Maungatabu ao ti taku. E nang tikiraoi. E nang tikiraoi ara tua aio. E koaua ae bon tikiraoi.

E koaua bwa ngaia anne ae e kona n anganira Kiribati n ana Tua aei.

Ao I kakoaua ae e bureti te tua aio ao uoman te mena, tiaki ngaia anne boton te kanganga ae e na karakaki ke e na kakerikakaki riki nakon uoman. Tiaki anne te kanganga. Te kanganga raoi aron rineakia aomata aikanne bwa ti teuana te kare ao e a nako naba te rinerine iai.

Anne raoi te kanganga bwa ngkai e rawata te mena bwa bukina bwa ti kona riki ni manga kauarerekea.

E uara te kauoua n raun. Ti a katikua neiowa ao ten naewa ao e na kanga ao are e a roko te kauoua n raun ao nake a bon tia n reke naba aia bwi. A manga bane ni bwaka.

Ao ngaia ngke a bwaka nakekei ao e a reke ngaia ti kataia naba n aron rineakia ara Tibiika n ae e nako te Tia babaire aron rineakim ma raom aikekei. E bo naba te katikutiku, kam tiku ngkami teniman.

Ao nge e a boo te mena, e a boo naba te raai nako.

Te aomata ae boni moanna, e a bwaka naba nakon tao te kauoman ibukina bwa e boo te moan waaki. Tiaki ibukina bwa ti anaa naba te moan ang are e nako arei. Ao ai ngaia naba.

E aki, ti a manga moan kauoua n raun.

E uara ti a kauoua n raunia. Ao anne te kanganga te Tia babaire. Ao are e tia n oti te nano are nanou are I kan rineia. Ao anne inaomatau. Ao anne ae e tangiria au abamwakoro ao e aera kam a manga kauoua te raun ni kaokia.

Ao are ngke e nako te nano n te tai arei, ao e nako bwa ai ngaia naba. E nako ma iraman te raka e a nako naba. Aman te toki, top 4 e nako.

Ao ngkami ngaia e aki. E uara ti a kamena bwa ti a katikutiku ao anne ngai ae I kakoaua.

E boo te katikutiku man 1979 ni karokoa naba te ririki aio ao ti bon bane naba ni katikutiku ao kam nang bukina karakan te Tibiika.

Tiakit te Tibiika, te kanganga aron rineakia. Aron raoi te rinerine ao ae ti na katikutiku riki n ae na roko bwa are e aki bitaki te *system.* Anne ngai irou ae I ataia bwa are uoua te tai n rinerine. I rineiko moa ngkai ao I manga rineiko kaua riki.

Ao ngkana e bwaka au aomata, I manga nako ni kakaea au aomata te Kauoman.

Ma ngke e moan tebenako te moan aomata bwa au aomata ma I bwaka, I bwaka.

Ao nake a moanna bwa tao aman ke niman, a nako. Ti a karaui naba nanora ngaira ake tao a tia n reke te tokanikai irouia. Ao I taku bwa anne raoi te kanganga te Tibiika.

Tiaki te kanganga temanna ma uoman, e aki. N tokin te tai ao e nang bon akea te mena bwa ti a unra ao kominiti naba.

I bon koaua bwa e na kanga ao are bon arona. Ao ngke arona bwa ti bane ni *pull out* bwa boni kain te *party* ni kabane. Ti kominiti ti aki?

E aera akea te rinerine bwa ngaia e nang tokanikai mwaiia nakai ao a buta araia.

Ngaia taran ae e nang bon nako.

I buta ngai arau. Aau? Bwa bon ara *party* te *party aei.* Ti bon inaomata, tai manga korokoro, tai manga anga riki te kauoua n raun.

Te moan raun e a nako naba. Are e moanna, e moanna. Kauoman, kauoman. Kateniman, kateniman. Kaman, kaman. E toki. E bwaka te rain iaan anne.

Ao anne raoi ae e riai ni bitaki. Ao anne raoi ae e na riai ni uotaki bwa te Tua ae e inaomata bwa bon inaomatau ae I rinerine n te moantai.

Ma are te kauoua are karaoia kain te moan karao tua, e bure tata. E a roko tain te katikutiku ngkanne. Ngaia are bon are I a tia ni kanakoa, I a manga moan kakaea naba e tau, ko a kangai nako rarikira.

Ti a katikutiku ngkanne. Ai akea inaomatau are I a bon tia n rineia n te moantai n te moan rinerine ma I a katikua ni kabane aomata ake kanga I taraia bwa antai ae e raoiroi riki. Antai? Ao ti kabanei ara tai. Ma ti bita te tua iaon te rinerine ae ti teuana te tai.

Bon ti teuana te tai n rinerine ao kona noria, ae e na tebenako teniman. Ae top 3, e nako 3. Top 4, 4 e tia.

Ao ngkana e manga boo te moan raun moa. Tauraoi e nako. Aia, e uara e biri nako ara aomata anne e aki. Ao ngkanne ti a baroakina neiei. Ao e tau ti a bane ni kangai.

E a boo te katikutiku man te moan raun raoi are ti teuana te rinerine ao iaan Maneabara naba i buki, ti teuana te rinerine.

Ngke e kangai te Tia babaire, e uara antai ae te Tia babaire ikai ke te Unimwane. Ten naewa, neioa ao katea baimi. E nako. Akea manga tera.

Ao e tau, ti a kanakoa tek auoua n raun nakoia kain te Maneaba bwa ti a katuka ten naewa ao neioa ao ten naewa. Bon te akea ana *system* te Maneaba ae aekakin anne.

Ngke e nako te *vote* e a nako naba. Teuana te tai teuana te tai. Ma ngaira ti a manga karekea te kauoua n raun.

Ibukin tera? Tao e koaua tao iai bukina ae ti na katikuia tabeman n ara *vote* ae a bon tiku. Ae e bon koro bukina bwa e a tiku.

Ao kam katikuia tabeman ae kain abara a kawa naba iai.

Ma e aoria te tai ma kanoana ma ti na bita te Tua anne bwa e na akea manga te katikutiku.

Ngkana e bitaki n te tai aio ao N na tuangko te Tibiika, e a tibwa eti raoi ae te *democratic.* E a tibwa eti raoi anne. Ti a tibwa kakoaua bwa ngaira ti bon inaomata. Bwa ngai I bon rinerine n te tai aio ma ngke e nako au aomata bwa e reke, e a reke.

Ao ngkana e aki reke? Ngaia a toka nakekei iaora ao e a bane naba ni bwaroakinaki te aomata arei.

Ma e na kanga, ti a kanakoa moa te moan raun. E a tia.

Ngaia e a okioki te bwai aio ao ti boni kabanebuaka ara tai bwa ti bon kominiti.

Bwa are ti bon bane ni karaoi te bobonnano iaoia ara aomata ao ngke arona bwa e kangai tao teuare e kaiangatoa ma ara Beretitenti n te tai ae nako, ao kai I aki naba kan anga arau. N nang kerikaki bwa bon kain te *party* ngai ae ti teuana. Ao e nang bon riki te aekaki raoi anne. Are ti nang bane ni karaoi aekakin aikanne.

E aera? Ngaia e *pull out* ten naewa. Ma are bon eti naba. Bwa bon kain te *party* ae ti teuana.

Ao ngkai ti a ribaa raom are e birinako.

Ko Kaitara. E na kanga ao are ti rineia ibukina bwa ti buraoki.

Ao ngke e manga aki ira nanon ara buraoki, e a tia arona.

Anne raoi te bwai ae e riki. ngaia are I taku bwa e nang bure, e na riai te kauoua n raun n te rinerine. Bon ti kaeta te *system te procedure* iaon karaoakina. Ao e eti ae teniman nakon aman ma taan karaoa te te Tua n te tai arei, are taan karaoa aron karaoakina. E buretata karaoakina. Bon te bure iaon te bure ao ae e riki naba ni karokoa ngkai.

Ibukina bwa uoua te tai ae ko na rinerine iai. Ti karaoa teuana te tai bwa iaan te Maneaba bon ti teuans am tai n rinerine. Akea ae manga kangai riki te Unimwane, e uara ti a manga karaoa te kauaoki ibukin ten naewa ke ten naewa, bon te akea.

Ma bukin tera kam karaoia? Te katikutiku, te katikutiku. Ao akea ngaira ngaia bwa kam nang katikutiku. Ao kam rabakau n un ngkai kam katukaki.

Ao anne tokina, bita te *system* ao ko aki manga tang nanom. Ko aki manga tangiria bwa ko na kangai; e aera ngkai ti katukaki.

E aki bwa are aron ara *system* n ara rinerine, a buakaka. Bon moan te buakaka.

Aongkoa ti a Inaomata, tiaki ti Kominti. Ti bon kominiti, Ngaia ae a taku kain Marakei, Aau ngkai ti inaomata, ti Kominiti.

Ao I taku nakoia Unimwane. E eti ti bon kominiti ma are eng ti a ira are iaan te Tua are aongkoa ti rinerine.

Ma aron ara Maneaba ni Maungatabu e kominiti. Bon akea inaomatam n taetae iaan otam, iaan wanawanam, iaan tera. Ti *party.*

Bwa antai ae e nang iraki nanona. Ti na ira nanon are e mwaiti riki te aomata.

Ao anne e koaua ae e democratic, ma e aki iraki nanon te democracy n aron ae e bon riai iaan are bon inaomatau.

E aki ti a tekateka naba n ara *party* ao ae e noraki naba n te Auti ni Maungatabu aei.

Ma ngkana ti kan rineia aomata aika ti taku bwa a inaomata. Ao anne ti a rineia nakon bon nanora, ti a rineia nakon are ti bon taku bwa e tau ibukin Kiribati ibon inanou ma au botannaomata. Ao anne e na bon riki bwa te aba ae e bon Inaomata raoi.

Ao I taku bwa e aki kanganga karaoakin anne, bwa ti te tua ae uarereke.

E a ti karaoaki naba ni bitaki man taekana are 2 te tai ni karekare nakon teuana te tai ni karekare. E tia ao e a eti naba. E nang kaetakin anne, ti teuana te tai ni *vote,* e tia. Ti ataia naba ti a barongaira naba e kanga, ti a tauraoi nakon teuana ni kare ngkai bwa akea riki manga te kauoua ni kare.

Ti teuana te tai ni kare, ao ko ata are kanga te *party* are tao e uarereke ana mwaiti, e toka naba ana mwaiti bwa are e aki naba ma are kam kaburetata n te moantai ibukina bwa temanna te aomata ae kam na ribaia.

Ao tao ai ngaia anne bukina ae e a buretata ni karokoa te bong aei, ma ti a kaetia. Ti a kaetia.

E aoria ngkana e bane ana tai ara Beretitenti ae karineaki ao e nang rarabwa bwa e rangi n konamaki ni karinia ni kabane aomata ao tiaki ana iango. Ma bon te bwai ae e karaoaki man te *system*. Are e karaoaki man te moantai ae ngaia ae ngkai ae ti nang uouotiarake bwa kanga ai aron ae ti tangiria bwa kanga aio katein Kiribati. Ti inaomata ma ti aki inaomata.

Aongkoa ti a bon taua te Tua ma te Inaomata, ti aki ngaia anne. Ti bane

ni mena iaan ara mena ae ti kominiti ao ti bon naba ni kominiti ni karokoa ngkai.

Ma e raoiroi bwa are ti a kominiti iaan te Inaomata. Ao I taku ngai bwa akea ae e kakewea ni kabane ara Unimwane i buki iaan kateira. Ngkana e taetae te mwakoro ni kangai, e uara. Te aoa 6.00am te kawa, bon te akea ae e kona ni bairea anne.

Ao ngkana e na roko te Tautaeka ni kaetia, e na buretata arona bwa are ti bon kominiti. Ti nano teuana naba iaan ara Tua naba n te Maneaba.

E bwara te moti bwa aio, e nako.

Aongkoa iai te Tua are inaomatan te aomata, e birinako.

Ao I taku bwa anne te bwai ae I kan taekinna, ma e kakawaki riki are ti na anga te nano nakoia aomata ake a tau bwa a na waakina te waaki n aki manga tangiria bwa e na reke bwa te kanganga nakon te tai ae na roko.

Ao I karabwa aron te waaki ae e a tia ni karaoaki.

Ao n au taeka ni kainin ao I kabwara bure te Tibiika ni matoatoan te marooro ao rawawatana ke buretatana ao I kabwara au bure n anne.

Au kantaninga bwa ti na nora etin ae na riai ni karaoaki ibukin abara ae Kiribati ngkai ti a roko ngaira te roro ae boou ao ti a kaeta te waaki ae I taku bwa e a tia ni karaoaki n ae e bure n ae nako ao ti a kaetia n te tai aio.

Iriara n taai nako ngaira ma ngkami te mauri, te raoi ao te tabomoa.

Ao tao maikanne te Tia babaire te Tia babaire ao I a toki naba ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ara tia marooro are imwina ngkanne bon te Beretitenti, H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao ti a manga kamaurira ngkai e bwakanako 6.00pm are bon te tai ni bwara iaan ara Tua. Ti ngkana e mwaiti te marooro ao e a manga reitinako.

Ti a bane ni kamaurira ni moa mairoun te Tibiika ma kain am Taibora. Te Leader n te Kaitara, Taan tei. te Kauoman ni Beretitenti, Minitita ao ai bon taan ongora ni kabane ao kain Kiribati. N aran ara Uea ao kam na bane moa ni mauri!

E rabwa bwa e a bon bongata te marooro iaon te onono, I taku ngke I taraia. Te onono ae bon ti teuana.

Ngkana ko taraia tao ti uoua te rain n te koroboki ma are e bon rangi n kakawaki bwa te Tua ae Maungatabu.

Ao I taku bwa e na rangi n bebete te marooro ma are ibukin ae kotekotea ara Tua ae Maungatabu ngaia ae e bon ngaia ae e rangi n abwabwaki ao e rangi n reeanau te marooro iai.

Ma I a kaitaua riki te Tia tei are ana onono te onono, ao e koaua e bon kiteia te onono ae kanga e na rababa nako aron te taratara iai bwa are iai riki te tua teuana ae e na manga karekerekea.

Ma are iaan otara ao e moanibwai moa te Tua ae Maungatabu ao ake te naan Tua ake tabeau ake tiaki iaan te Tua ae Maungatabu akanne kanoan ngkanne manga te kauoua ni mwaneka.

Ma ti kaitaua aron ana kekeiaki mwaka are e a tia ni uotiarake n reitaki ma kain ana abamwakoro ae te aba n tobwa Tarawa Teinainano ao n reitaki naba ma Betio.

Ao I a kaitauia naba ake a bon tia ni bane n taetae iaona. Te Kaitara ma te *partyi are* i nuka e ngae ngke a totokoia ma e oti bwa iai nanoia inanon te marooro ao n taran naba te kaoti, e ngae ngke a bon kakaokoro ara koaua.

Te kauoua teuae te Tibiika ae karineaki, I aki kani kaoki te naan marooro bwa are e a tia n boutokaki riki man ana iter ate Tautaeka ao a tia ni bane n otinako marooro aika a rangi n raa.

Ngkana ko ongora mai inanona ke e mwaiti kanga te koaua ae e kangai; e kakawaki ti na boutoka ao e raoiroi ni manga katamaroaki ke manga iai te mwaneka are imwina te reitaki ma te botannaomata. E tau ke e aki ma e kakawaki te reitaki ma ara botannaomata.

Ao te bwai are e kateirakeaki iai, e rabwa bwa iai are e tabekia te Tia tei ke te Minitita man te MISE te Tia tei mai Tamana, kanga baika a tamnei aika a tia n riki.

Ma I kakantaningaia bwa e na otinako naba teuana are bon bitakin ana Tua ae Maungatabu Kiribati are e marooroakinaki n te Auti aei tao riki man te rabwata are te Kaitara bwa kanoan mwin te ribooti te *Study* man te *University of Queensland ao te Isle of man.* Atai akanne ao ai tera kanoan te marooro anne.

Bwa ana *recommendations* te ribooti anne ke taan rabakau. Tao e bon ataia te Tibiika bwa kanoan naba ara itera n te tai arei ti totokoa te iango are e tabekaki.

Bwa te iango are e tabekaki bwa kanoan te ribooti arei are te katamaroa, e nang bitkai aron rinean te Beretitenti i Kiribati bwa e nang baireaki man te Auti ni Maungatabu aei.

Anne kanoan te ribooti ao are a bon taetae a rangi n wii kakang n taetae kain te Kaitara ae a Kaitara ngkai n te tai arei. Ma are e aki oti ao ngke e mena I aki taetae bwa e aki oti bwa kanoan naba te kamatebwai. Bwa ngaia e boborauakinaki te baere e nang riki n 2020 are a mwaing nako naba kain ara itera ake kanga e bon ikan 10 ke 10tabun n nako raonia kain te itera anne. Bwa are e a kaman kiteaki ao e tatakaruaeaki kanoan te ribooti anne, bwa ngaia e a riai te bitaki ao e nang aki okiraki te botannaomata n rinean te Beretitenti. Ti aki ara kario bwa bon aia kario ae a Kaitara ngkai, ao bon te Tia tei mai Nonouti are te Unimwane arei bon ngaia naba ae e kataia ni kaunga te iango anne.

Are e nang rineaki te Beretitenti man te Auti n tei aei, kanoan te kakaei irouia taan rabakau ao ti bon totoko ao ti kangai, ao tera koauana bwa are anne aia taratara Imatang. Ao kai e rangi n raoiroi ara Tua ae Maungatabu n te tai aei.

Ma e aera ngke e a karioaki n te tai arei? Ao tao bon te kabwaia mai karawa bwa are e aki koro naba nanona bwa are tera te bae e riki. Are aia mwatai iaon te Tua, I kabwara bure ma are e nako ni bane ana tai n te *court.* E boo te Auti n tei ao e aki nakomai ni karaoa tibwangana ibukin te botannaomata.

Ao bon te kuba n rou ngke e a ti kabwaraki naba te Auti n te tai anne bwa are ko na kakaea am anga bwa are ai bon ti tabeman ara koraki.

Bwa tera te bwa e e riki? A nang onea te *Constitution* bwa are ai te mwaiti irouia ao a na taua ni kabwaka te Auti. Anne raoi bwa e na ongo Kiribati ao a na ongora riki Taan tei aika a boou.

Bwa are anne kanoan te Auti n tei n 2018 ke 2019 ae a boborauakinna bwa 2020 ao a na mwaing nako kain te itera are ara Itera are e kani 10 bwa are ti aki naba *majority*, ti a rangi *monopoly*.

Tao e eti ana bwabwaeti te Tia tei mai Tabiteuea Meang are e taku: kam aera kam matu. Kam kubanako ngke kam a uti ao kam a kakaeia raomi. Ao a ngaa raomi.

Ma are anne baika a riki ae e na riai n ataki, bwa bitakin te Tua ae Maungatabu e a kaman kiteaki man aia itera. Ao are te moan Beretitenti ngkoa are e bon karioa te Tua ae Maungatabu e na bitia bwa e nang akea te rinerine ae e na oki nakon te botannaomata. Bwa e nang karaoaki te rinerine n te Auti n tei

ae kanga ai aekan ngkai te naan Auti n tei tabeua n te Kaomwanwareta.

Ma I taku bwa aei te kabanea n tamaroa ae ti na kaoka te rinerine nakoia te botannaomata ao ngkai ae a takaruaia.

Kam tiaki okira te botannaomata.

Ma N na titiraki ao tera ae e riki n te tai arei ngke kam a tangiria bwa e nang bitaki. Kam nang karaoa te onono bwa e nang karaoaki rinean te Beretitenti man ana Auti ni Maungatabu Kiribati. E nang aki okiraki te botannaomata, kam a karaoia naba. Bwa e aera? Are ibukina e reke i te *majority* ke te mwaiti iroumin te tai anne. Ngaia are bon kanoan te tai ma te bae e kakawaki, e kakawaki ae bon kakaean nanon te Uea naba ibuakon baika a kona n riki.

Ngaia are e kimototo au marooro teuae te Tibiika ma te karinerine bwa I bon ti kan katerea anne bwa e ewa Taan tei aika a boou, ma aonga n ongora ae e a tia naba n tabekaki te aekaki ni kaoti ae e nang rineaki te Beretitenti man ana Auti n tei Kiribati, e nang aki okiraki te botannaomata. Bwa e aonga ni mataata marooro riki n taai aika na roko ngkana a kitekiteaki ao e na oti bwa e aki boou te iango anne.

Ngaia ngkai ti a manga tuangaki, kam tiaki okira te botannaomata.

Ngaia au titiraki ao tera e riki n ami kaeka n te tai arei ao e na aki okiraki te botannaomata. E nang katiaki naba inanon ana Auti ni Maungatabu Kiribati.

Ao I boutoka ana onono te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano te aba n Tobwa ao I a toki naba ikanne te Tibiika. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, ara tia marooro are imwina ngkanne bon te Tia tei temanna ae karineaki. Te Minitita man te Otabwanin.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa te Tibiika. Ao iaan tibwangau ao tabeu ibukin motirawan te Auti, ao te tai aio e a bon tia ni boo 6.00pm e a bwakanako. Ao I tabeka te kaoti ni bubuti bwa e riai ni bwara te Auti aio.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ngkai ko a tia n *intervene* ke ni kauringai ae e a boo te tai.

Ao ngkanne ngkai e a bon tia ni mwemwe te *intervention* are bon iai iaan te Tua are ti ½hr imwina ao e nang riai ni motirawa te Auti.

Ngaia are N nang karautaeka nakoimi Taan tei are kam na taetae imwina, I a kabwara au bure

bwa are anne moa kanoan te *Rules*. Ngaia are N nang kaokia moa nakon te sum up ao au kantaninga te sum up akea tokin te sum up. E kona n te itera n aoa, e kona n teuana te aoa.

Ma I a karautaeka nakoimi Taan tei are I ataia kam kan taetae, te Tia tei temanna mai Kiritimati ao te Tia tei temanna mai Betio; Hon. Teribwa Taabe mai Kiritimati ao Hon. Choi Freddy mai Beti.

I a karautaeka nakoimi bwa e a tia ni karaoaki te *intervention.* Ngaia are N nang kaokia ngkanne nakoim te Tia tei are am Biira te Biira, Hon. Tebuai Uaai. Te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Ao tao imwain are I tabeki taeka ni karabwarabwa nakoia Taan tei ake a tia ni marooro, ao e koaua ae e taekinaki te ware. Ma I a kangai te Tibiika, iraua taningam? Uoua. Iraua matam? Uoua. Iraua bwangabwangan bwairim? Uoua. Ao anne te Tibiika. E koaua ae e kakawaki naba te ware.

Te kauoua te Tibiika, ao N na kabwara bure bwa tao N na bon tangira te *division.* Bwa tera bukina te Tibiika? Ibukina bwa e aonga ni kaeaki raoi nanon te Tua 54(2). Anne ae e bon teretere.

Bwa are ngkana ko boutokaia n aron are e a tia n taekinaki, ao ko kona ngkanne ni karaoa te onono.

Ngaia are I kan karautaeka bwa tao N na bon tabeka te *division* ao N na rangi n kauarerekea ngkai au marooro.

Bwa e aonga n oti bwa ngkana ko kangai; ti aki. Ao ngkanne ko aki riai ni karaoa te onono nakon te kauoua n tai ni wareware.

Ao anne te Tua 54(2) te Tibiika n ara Tua aio.

Te Tibiika N na kauarerekea ni kangai; bwa are ieta ieta taan boutoka. N na karaua raoi ni katurua: ti aki au Biira. Bon tiaki.

E koaua are I taekinna bwa I borikia ma e a bwaina Tarawa Teinainano bwa are I bon buti. I a tia ni kamatata.

Ngaia are kam rabwa taan boutoka ana Biira Tarawa Teinainano, I aki merei arami taiaoka I a butingkami. E bon ongo bwanam Tarawa Teinainano ao e boni bae ni kangai; ko rabwa, ko rabwa ao I a kauarerekea. Are ieta ngkami taan boutokaia.

Te Tia babaire N na ti okira teutana te kaitiaki ao N na aranna bwa Na taubare n te bong aio te Tia babaire n te tai naba ae e baiti.

Ao aio te Tia babaire ao taiaoka ao I kabwara bure nakon tariu. Ma I kani bubuti nakon am *Counsel,* bwa ngkana arona bwa ngkai e a butimwaeaki ngkai te Biira n onono. E butimwaeaki.

Tera aron te Biira ngkanne are e na kaoti imwina.

Bwa ngai irou ngai kabwara au bure, I a taninga am *Counsel.* Ngkana e a bwati te onono iaon ae e boou, ao kanga tuangau iroun au Roia ao N na neboia ao I karabwa bwa I boni marooro ma ngaia.

Te Biira are kaoti imwina are kanga iai rekerekena ma te Biira n te Tua ni kawai, kanga e a mamara.

Ma e a tiku anne nakon am *Counsel.*

Ao are I bon taekinna, ngkana e bwati N na manga bon tabeka ngkanne imwin te kauoua ni wareware. Ao I karautaeka n aei ao I kabwara bure. Ma I a kantaninga ana babaire te *Counsel* bwa au Roia anne ae e tuangai.

Ae e kangai; ngkana e butimwaeaki am Biira aio te Tia tei ao te Biira arei bwa are I bon noria naba. E kanga aron te Biira aio? Te Biira anne ngkanne e a moanna ni mamara, bwa e kateitei te Biira anne iaon are uoman ao teniman.

I katuka nakon te *Counsel* ngkana e kanga ana marooro iaona.

Te Tia babaire e bon koaua ae e kakamaku te ware ae 3, ao I kabwara bure iai nakon Kiribati. E bon kakamaku. Bwa te teniman. Anne ngai irou ao e kakamaku. Ao e bon taekinaki ikai teniman.

Ao anne ngai ae kanga I mamaka te ware ae 3 iaan ara Maneaba are bon Maneaban Kiribati ao e eti iaan tao I kabwara bure ngkana tao te Umwantabu. E eti ma ikai ngkai e a tia n taekinaki teniman ao taiaoka I a bubuti bwa I a totokoa ngai anne.

Ao I aki tauraoi ni butimwaea ao Tarawa Teinainano naba I taku bwa e aki naba.

Te Tia babaire taiaoka bwa te marooro ae teweakinaki ngkai bwa ngai au Biira n aron ae e a bon taekinaki riki n ara itera aio, I aki merea aran temanna te Tia tei te Tibiika. Bwaawa? A bon namakinna ao N na ti kangai. Taiaoka tai manga oki n atonga bwa au Biira, bwa ngai I tewearake aran Tarawa Teinainano te aba n tobwa.

I kabwara bure nakoia ake a boutokaia ma N na ti mwanewea temanna ao I rangi n karabwarabwa ae te Minitita. Ao I karabwa ngkai e matairiki bwa e kangai; Tarawa bwa e abwabwaki, Tarawa bwa iai

Betio ao I a uringa naba te Tokatarawa.

Tarawa bwa iai te Teinainano te aba n tobwa ao Betio naba te aba n tobwa ao iai naba Tarawa Ieta bwa are e bon rietata. Ngaia are ko rabwa te matairiki ao I kabwara au bure nakon te Tokatarawa bwa e bon tang naba nanon Tokatarawa ngkai kanga I a ti rangi n katuruturua naba ao I a bubuti kabwaran au bure bwa I tibanako.

Ko rabwa te matairiki bwa e na bwanin Betio, Tarawa Teinainano, ao Tarawa Ieta. Ko rabwa.

Te Tia babaire e taekinaki ae e aki reke ara tai ni kawaria ara botannaomata, te Tia babaire ma e reke ngai au tai ngkai ni kawaria ake I kawaria ao ae I marooro ma ngaia ao ngkoe e aera bwa e na aki reke am tai.

Ao I tabekia naba ao I karautaeka ao I kangai; ake I aki kawaria ani kabwara au bure ma bon anne te Tia babaire nanon Tarawa Teinainano ake I kawaria ao a bon kaotia ao a taku: ti tangira uoman. Bwa temanna man te itera aio ae I taekinna, angamaingim te Tibiika ao temanna mai angataim.

I aki ototo te Tibiika akea te bae I otoia ma a bon karea taningau ao I ongo ao I koreia.

Te Tia babaire tenga ma tenga ao e nikuteretere e kawa te aba te Tia babaire. E kawa te aba. Ko bon atai bwaai ni kabane, ko bubuti ao I a kangai. Ko bubuti ko anganaki ao ti tauraoi, ma ko bon koaua te Tia babaire bwa ngke ti bubuti n te tai aika a nako ko karaoia. Ko aki, ko taninga matoa, ko kaina am mataroa. Ti kua ni karebwerebwe ngke ti mena n te Kaitara ao ngkoe ko mena n te Tautaeka.

Ao ngkai ngkai ko a tabeka am bubuti, ngai I tauraoi ni butimwaeia. Minitita

Ma N na kabwara bure bwa are bon arona te Tia babaire, te mata boona te mata. Kabwara au bure bwa tiaki aei, kabwara au bure ara koraki ao Kiribati. Tiaki aio te Umwantabu ma bon te tabo ni ikatikitiki. Te tabo aio n oro, te tabo aio n ikaturuturu. Ngaia are I karautaeka n aei.

Te Tia babaire I a rangi ni nanokawaki n te taeka ae e kangai; bwa e raoiroi ngkana e kateaki te Komete.

Ko bon koaua tera am taeka n taai aika nako ngkana e kateaki te Komete. Ao ngkana ti a manga kateia ngkai. Ko a bitaki. An tai unounoraki I a butiko. Are ngkana ko ririba te Komete ao an tai manga iangoa te Komete katikua nakon te Tautaeka. Tao e koaua am iango.

Ko rabwa ma kanga ko a manga bitaki ngkai ao ko rabwa. Ma e a ongo te Tautaeka ao are ieta ngkoe.

Ao ko a bia aki manga taekini ngkai te Komete bwa e bon koaua ae e raoiroi te Komete. Are ibukin ti rerekean ao katamaroan te bwai ae e na otinako ae raneanea ao e mimitong.

Te Tia babaire e taekinaki te *Court*. Te Tia babaire ai tikiraoira aio te Tia babaire. Ai bon raoiroira bwa e bon kakioa raoi te niko are e a tia n riki.

Ao n te tai aio e taku; e kaokoro. E kua ngke tao e tia te *court* ma e aki bua te Tua ae Maungatabu. E koaua ao ma are e a kakioaki n te tai aei.

Ao e aera ko a taiaoka ko bon rawa naba iai. Ko akii naba taningam te Tia babaire bwa ai tera taningam te Tia babaire. Ai kamimira. Taiaoka te Tia babaire.

Te Tia babaire Tarawa Teinainano ao Kiribati ae bwanin e bon ongo te bwabwaeti man te nano ao e matairiki Kiribati ao e bon ata ae I taekinna ao e ongo naba mwanewen au taeka ibukin tobwan nanoia bwa a bon taekinna an taiaoka. E a kona n reke ae kanga e a noraki nanora. Aki rin buaka, aki iranaki ma e tobwaki raoi.

Ao te onono ae e na karaoia te Tautaeka te Tia babaire e bon rangi n tamaroa ae e nang karaoia.

Ao e taetae au Roia ao e kangai; e koaua te Tia tei are e taekinna te Tautaeka bwa ti aki rangi n noria. Ma e rabwa ao ngai Ikangai; e koaua e na kanga te Tia babaire ao are bon ti ngai ma au Roia ao e aki tau au korakora. I babanga naba ao kai e rabwa au Roia arei ao e na bwakara are e kona n reke nakon te tai aio ibukin katamaroan Kiribati.

Te Tia babaire I aki kabwabwaki bwa are iai te *division* ae N na bubuti.

I a kauarerekea ikai ao I ti kangai; kam rangi n bati n rabwa Taan tei ni kabane. Ngkami naba aika kam aki boutokaia kanga iai te taeka ni kakaniko ibuakona ma I aki kan katurua. Kam rabwa naba, kanga iai te taeka ae kanga bwa e bon ongo Kiribati ai moara riki abara ae Tarawa Teinainano.

Te Tia babaire I a bubuti tabekan au Biira ao N na manga bon tangira naba te *division* bwa e aonga ni koro nanon te Tua are I taekinna. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei are ana Biira aio ao e a tia ni mwemwe te Biira are rongorongona n te kaoti. Bwa te Biira n onono nakon te Tua ae Maungatabu 2025, e na warekaki

n te moantai. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki.

E nakoia ake a nano iai. Ao te *division* n aron ane e tangiria te tia tabeka te Biira.

Division:

Tibiika*:* Tera te *point of order.* Kaokia riki te Tia tei.

I karautaeka te Tia tei bwa are e bon maan n tang te bero ao kanga ngkana ti nang kaokiokia ngkanne ao kanga e aki mena.

I a bubuti bwa kam a keiaki ni kakaea raoi te tai ngkana e a boo.

Ti ata am *vote* ma are e na kanga. Ko rabwa te Tia tei.

Kam rabwa Taan tei ao aio ngkanne mwin ami kaotinano. Ake a buokia teningaun ma teninman (33). Ake a totokoia ruaman(9). Ake aki anga aia iango temanna (1) ao ake aki kaoti rabwataia uoman (2) n aron aikai: Ake a buokia: Hon. Alexander Teabo (Butaritari), Hon. Auria Kitina (Makin), Hon. Bautaake Beia (Teraina), Hon.Betero Atanibora (Abaiang), Hon. Booti Nauan (Tabiteuea Maiaki), Hon. Choy Freddy (BTC), Hon. Dennise Waisang Kum Kee (Nonouti), Hon. England Iuta (Beru), Hon. Harry Tekaiti (Tarawa Ieta) Hon. Koraubati Remuera(Maiana), Hon. Martin Moreti (Aranuka), Hon. Mwatanga Allan (Tabuaeran), Hon. Mikarite Temari (Kiritimati), Hon. Moannata Ientaake (Marakei), Hon. Niiti Itaka (Arorae), Hon. Ribanataake Tiwau (Nikunau), Hon. Riteta Iorome (Onotoa), Hon. Ruateki Tekaiara (Marakei), Hon. Ruta Babo Nemba (Maiana), Hon. Ruth Cross Kwansing (TUC), H.E. Taneti Mamau (Onotoa), Hon. Tangariki Reete (BTC), Hon.Tarakabu Tofinga (Tabiteuea Meang), Hon. Tauanei Marea (Nikunau), Hon. Tawaria Komwenga (Beru), Hon. Tebuai Uaai (TUC), Hon.Tekeeua Tarati (Tamana), Hon. Dr. Teuea Toatu (Abaiang), Hon. Tibanga Taratai (Banaba), Hon. Tinian Reiher (Butaritari), Hon. Dr. Tinte Itinteang (BTC), Hon. Tokaibure Rabaua (Abemama), Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa (Tarawa Ieta), teningaun ma teniman (36).

Ake a totokoia: Hon. Birimwaka Tekanene (TUC), Hon.Ieremia Tabai (Nonouti), Hon. Jacob Teem (Kiritimati), Hon. Kaotitaake Kokoria (Tabuaeran), Hon. Lavinia Teatao Teem (Abaiang), Hon. Pinto Katia (Makin), Hon.Taberannang Timeon (Tabiteuea Meang), Hon. Terieta Mwemwenikeaki (Tarawa Ieta), Hon. Tessie Eria Lamborne (Abemama), ruaman (9).

Are e aki anga ana iango temanna ae Hon. Teribwa Taabe (Kiritimati).

Ao ake akea rabwataia uoman (2), Hon. Banuera Berina (bwa e aoraki). E mena n te onaoraki aoraki ao te Hon. Iakoba Jacob Karutaake (Rabi), e aki oa te *division.*

Ngaia are akanne ngkanne uoman ake akea rabwataia n tain te *division.*

Ngaia are e a oti ngkanne bwa e butimwaeaki te onono nakon te Tua ae Maungatabu.

E eti moan warekakin te onono nakon te moan wareware n te Tua ae Maungatabu.

Ao ngkai e a tia n anga bwanana te Minitita are e katabeaki n te Ota bebwa n te tai aio. Ao ngkanne I a kukurei ngkanne n te tai aio ni kamotirawa te Auti nakon manga te aoa 10.00am nakon te ingabong. Ao e a motirawa te Auti.

Madam Deputy Speaker: N te ingabong aio Taan Tei I a tabeka te bwana ni kamauri nakoimi ni kabane moa mai iroun ara Beretitenti, ara Kauoman ni Beretitenti, members of the Kabineti, Taan Tei ni kabane te Leader n te Kaitara ae karineaki ao ai ngaira ni kabane aika ti a bane n roko n te ingabong aio. Bwanaa nte maeu ao te marurung I a ikota bwanaau ma kain au abamwakoro ae Maiana ao raou n Tia Tei ni kamauri ngkami n te ingabong aio kam na bane ni Mauri.

Imwain ae ti na nako nakon kanoan ara Ota Beba n te ingabong aio Taan Tei ao I kan kauringiira kakawaki nte tai. Ngkai ti anaa e bon approximate 5 minutes n tataninga rokomi bwa kam aonga ae kam bane n roko a oti aonga ni quorum.

Ngaia e bubuti bwa ti a karaoa nanon onimakinara n roko iaon te tai. Ti uoua te waaki ao are ti a manga kona n taku are ti tangiria inanon are tain are ti aki tain te Maneaba ni Maungatabu ti aki tain te Auti n Tei.

Ao tabeua taeka ni kauringa mai iroun ara Tibiika are I a tabekia n te ingabong aio. Kauringakira ibukin tabekakin ara supplementary ke buokan ara titiraki. Bwa ngkana kam na titiraki a n bon nakon naba ami titiraki ngkana kam na anga tabeua te *background information* , ke tao rongorongo tabeua anne naba kam kona ni karaoia ma kam stick nakon are ti te titiraki kee.

Ti a kataia n silent ke tao ni vibrate ara mobile phones e aonga ni waaki raoi ao n akea te disturbance ke tao te kaberoro n tain ara session n te ingabong aio ao man bwanaau aikai ao Kiraaka ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka : Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa Kiraaka titiraki ao kaekaia n te ingabong aio e a kaukaki iroun ara Tia Tei ae karineaki man te abamwakoro ae Onotoa Hon.Riteta Iorome. E nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN AIA SCHEDULE KAIBUKE AKE A KAKABONGANAKI N TE CHARTER IBUKIA ATAEI

Hon.Riteta Iorome : Ko rabwa Hon. Madam Speaker ao n te ingabong aei ao I a reitai ma te nati n Onotoa, bon rau n Tia Tei te Beretitenti ae rine ni kamauri ngkami nakoim te Tibiika, kain am aobiti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ma kain ami aobiti, te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane ake ti a riki bwa Taan Tei n ana Maneaba ni Maungatabu ao ai bon kain Kiribati ni kabane. N aran Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

Ao aio ngkanne au titiraki are e nambwanaki 67 iaon te Ota Beba ao e kangai taekana:-

E na butiaki te Minita are tabena bwa e na katamaroa raoi aia schedule kaibuke ake a kabonganaaki ke a chartered ibukin nikiraia ao anakia ataei bwa e na aki bibitaki? Ko rabwa Madam Speaker.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Botaki ni Mwakuri ibukin Reirei Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa ao I a kan reitai te kamauri are e a tia n aroria nakon te Auti aio. Ao I a kan anganna bwanaau ma tariu ae te Tia Tei ao kain abara ae Marakei ao ai moarara riki kain te MOE n anga naba bwanaan te kamauri nakoimi. N aran ara Uea ae Iesu Kristo naba ao kam na bane ni Mauri.

E rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa n ana titiraki e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ibukin reirei ni ikarekebai ma kambwana ni kaibuke ni katamaroa te schedule ibuki nte charter. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei moan tabekan am supplementary question buokan am titiraki te moantai.

Hon.Riteta Iorome : E rabwa Madam Deputy Speaker ana kaeka te Minita ae karineaki man te Botaki n Reirei. Ao e a tauraoi ni mwakuri ma tao kaibuke ake e na charter inanon te ngaina aio.

Hon. Madam Speaker te titiraki aei e bon riki n tabekaki bwa e bon rawawata te karo are e a tia n riki te kanganga nakoia aia ataei, ake a kitanaki n taai aika nako. Ibukina bwa a bibitaki te schedule ke tao ana tai nim wananga te kaibuke n aron ae a maroro iai nakoiu.

Ao ti na riai n ataia neie Madam Speaker bwa ataei bon burooia kaaro. Ao ngkana e a tiku natim n te tabo teuana ao ko bae n aki rau. Ao ti namakina aio e a nukanibong te tareboon ao tera kee. Iaan te koaua are a raraoma bwa a kitanaki aia ataei ao terana aroia n tiku ikai.

Ngaia are I noora te titiraki aio Madam Speaker ma bukina bwa ti na butia te Tautaeka boutokaan aio. Bwa e a iraua te ririki ngkai ni karaoaki aio. Ao I taku bwa e a rangi n tarena te Education a oti a butia bwa are e a kona ni katauraoi bwa are e ngaia e a onimakinaki te Facebook. E kona ni katauraoi ana

schedule imwain te motirawa nakon ae na roko. Ao e a tibwatibwai nakon reirei ao e aki noraki te Facebook bwa are angiina te data te Facebook e tangira te data.

Ngaia are N na butia buokan te titiraki N na butia te Minita. E a kona ni barongai raoia o ni katauraoi raoi te naan schedule imwain te motirawa aika imwaira ao e a tibwatibwai nakon kauarinan Reirei aonga raoi ni bon ataia ataei. Bwa e a oia te kaibuke arei, e na roko n te tai arei logistics I taku bwa a rangi n taneiai iai ana taan mwakuri te Minita ae karineaki.

Ngaia are I a bubuti buokan te titiraki anne. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Te Minita ae ko karineaki.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa n reitan buokan ana titiraki. Ao ti nanokawaki n ongo aekaki ni kanganga aikai ngkana e koaua bwa e a okioki man okioki ao man okioki aekaki ni kanganga aikai.

Are e raoiroi bwa are ti a kataia ni mwakuria ngkai ni kakaea riki ara anga teuana ni manga boraraoi ma botaki ni kaibuke. Ni kakaea angana bwa e na aki manga oki n riki te kanganga ae aekakin aikai.

Ao tao kanganga naba ni irekereke ma aron anaaki ataei ao kabwakakia ataei.

Ti na kabwaka bwanaara ao ti na kamatoa nakon te Auti aio ao ain Kiribati bwa e na aki manga oki riki te kanganga ae aekakin aei. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Riteta Iorome: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rangi ni kakukurei ana kaekaeka te Minita ae karineaki man te Education n aron ae e nang aki manga oki n riki.

Ao anne ti nang kukurei iai n ongo ao karo are tao a tia n raraoma n taai aika nako au kantaninga bwa e nang toki te raraoma inanon bong rake ke ririki aika imwaira aikai.

Buokan ngkanne te titiraki ao ti na kabwara bure bwa tao e na kona n tibanako teutana ma tao kanoan te kantaninga. Ao aio e irekereke ma te bwauna iaon te kaibuke. Ao e koaua bwa ngkana e charter te kaibuke ao ara kantaninga bwa te naan ration ke te naan bwauna iaon te kaibuke e kaboaki inanon te charter anne.

Ngaia are ti ongora irouia tabeman ataei ao kanga e aki rangi n nakoraoi

naba te bwauna ni kaibuke ake a toka iai.

Ngaia are tao tera kanga bon buokan te titiraki ngkana tao e na irekereke ma aio. Tera ngke e noora naba riaina te Minita ae karineaki bwa e na tararuaki naba bwaunaia ataei kai a oki man te reirei. Ao I taku bwa kanga ai bon te kanuanga anne ngkana ko a oki man te reirei ao ko nang bon amwarake moa raraoi iaon te kaibuke imwain okim irouia am karo. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n reitan buokan ana titiraki. Akea te kantaninga bwa e na aki nakoraoi te bwauna bwa are tao e koaua bwa ai tarakina ngkai ma ara botaki ni kaibuke are ti kabaeaki ma ngaia bwa ti nang kamatoa ao ti nang kabaebae iaon te boraraoi.

Bwa ana riai nim wananga n aia tai a oni katanoata aia tai te bongina uabong imwain aia tai. E na riai ni mwengaraoi te teei ao e na riai naba ni mauri te teei, ao e na riai naba n nuai te teei.

Bwa n aron kamatoan ara reitaki ma ataei n te boraraoi ae boou. Bwa ti na riai ni kakoaua bwa iai kambwana ni kaibuke ae ti teimatoa ni mwakuri ma ngaia ma iai aia kanganga n te ration. Ti kona ni kamaunai kaibuke akanne. Ao ti a kona n tarai kaibuke ake a kona n akea aia kanganga iaon te ration. Are angiina ngkai kaibuke a tangira moa aia ration bwa e na toka ana anganaki moa te front payment ibukin tangiran aia ration.

Ma ngkana iai kambwana tabeua ae aki tangira aio te front payment bwa a kona ni kabooa aia bwaa ao tera riki aia ration. Ao ti na mwakuri ma aikai ao tao ai bon ti ngaia naba aikai. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Riteta Iorome : Madam Deputy Speaker ai bon akea buokan te titiraki. Ma ai bon te kaitau ao te katekeraoi nakon te Minita ma kain ana tab oni mwakuri, inanon tibwangaia ae kanga ti imanonoia bwa ana kona ni waakinna nakon taai aika ana roko. Ao e rabwa ao e na tekeraoi te waaki.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao ti na nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun te mai Teraina Hon.Bautaake Beia e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOIA KAIN TERAINA IAON TANGIRAN BWAIN KOREKOREAN TABON KAI AO KAMANTI NI KAUAREREKEI MAANGE

Hon.Bautaake Beia: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae N na kanakoa au titiraki n te ingabong aio ao I a reitai ma kain au abamwakoro ae Teraina. Ao ni kamaura te Tibiika ae ko rine a oni ikotaki ma te Beretitenti ae ko rine ao te Kauoman ni Beretitenti, ni ikotaki ma Taan Tei ao te Leader man te Kaitara ao kain Nuka bwanaan te maeu ao kam na bane ni Mauri n te ingabong aei.

Ao au titiraki ngkanne iaon te Ota Beba ae nambwana 70 ao e kangai taekana:-

I a butia te Minita are tabena bwa e kona ni karekea kainnanoia kain au abamwakoro ae Teraina iaon tangiran te Sprecher ibukin korekorean tabon kai ao kamanti ni kauarerekei mange bwa e aonga ni kona ni kabonganakai ibuki nte compose ibuki nte ununiki iaon abau? E rabwa te Tibiika.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita ibukin te Botaki ni Mwakuri ibukin Otabwanin, Aba ao karikirakean te Ununiki Hon.Tokaibure Rabaua e nakoim te Minita ae ko karineaki.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika ao imwain ae N na kaeka ana titiraki te Tia Tei mai Teraina. Ao bon te bwana ni kamauri moa n te ingabong aio nakoim te Tibiika nakoia kain am taibora, te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara ao ngaira Taan Tei ni kabane bwanaia kain au abamwakoro ae Abemama ao n reitaki ma kain au aobiti ni kamauri ngkami n tamaroan te ingabong aio ao kam na bane ni Mauri.

Ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki:-

Te Tibiika ae ko karineaki e kukurei au Botaki ni Mwakuri n rinanoa ana bubuti te Tia Tei ae rine aio ibukin kakaean anga ake ana ibuobuoki nakon te bubuti aio ao e rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Bautaake Beia : Ao ko rabwa Madam Speaker ae ko rine. I karabwa te Minita n te Lands ni katerea ikai bwa Teraina bon teuana te aba ae rangi ni manguroro ao e rangi ni kaungaaki iai te ununiki. Bwa e bon kaokoro tanona ibuakoia aba nako bwa iai te kuaana iai ao e rangi ni boutokakin te ununiki te uanikai, are ti na kona iai ni buoka tao aba ake irarikira, Kiritimati ao

Tarawa bwa e na kaungaaki iai te ununiki.

Ao ni ngai te tai ae I kan butia iai te Minita nakon ni ngai ae ti na tiku n tataninga iai ara mitiin aio. Ao e rabwa te Tibiika.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Ao bukin buokan ana kanganga ae teimatoa n tabekiarake bwa kain abana Teraina. Ao tin ang mena irarikin ana kanganga ma are a bon ongo taan mwane te buoka ao N na teimatoa naba ni bubuti n aekakin te MOE ke mai Marakei, te naan donors ngkana kam ongo bwanaan te Minita n te MELAD ao kam a taiaoka n tauraoi n anga a oni ibuobuoki nakon te kainnano aio. Kam rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Bautaake Beia : E rabwa Madam Speaker ao I karabwa riki n ana kaeka te Minita n te Lands ao e rarabwa bwa ngaia e na rinanon naba kakaeakin mwane ni buoka ibukin kakaeakin ara mitin.

Ao I taku bwa ngkana e bon reke te mitiin aio ao I taku bwa Teraina ngaia teuana te aba ae ngaia ae na kanakoa te uanikai nako aon Tarawa. Bwa ti ataia bwa iaon Tarawa ao e rangi ni bobuaka boon te uanikai. Ko kabooa te Babaia ao $10 te taara ko kabooa te mai $10 te taara.

Ao I taku bwa aio e na riai ni kaunga te Tautaeka bwa teuana Teraina te aba ae e rangi ni maeureirei ao e bwabwaka te karau ni katoa bong. Ao I taku bwa ngaia ae e na karikirakea aron maeuraoin tei Kiribati.

Ao e rabwa te Tibiika ao I taku bwa e a buokaki au titiraki ao e rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina te Minita ao akea kaekakina ao buokana te kateniua n tai ao N na kanakoa nakon te Tia Tei ae rine mai Marakei temanna Hon.Moannata Ientaake e nakoim te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake : Ko bati n rabwa Madam Speaker ao kai bon au moan tei naba n te ingabong ae raoiroi aio, n anga naba aia kamauri kain Marakei, bon ngai ma tariu ae te Minita nakoimi te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, ngaira Taan Tei ni kabane ao ai bon kain Kiribati ake a ongora

n te ingabong aio kam na bane ni Mauri. ao I kan reita te titiraki are e a tia n taekina tariu ae mai Teraina.

Ao I kakoaua bwa Teraina bon aekakin naba Marakei ae e rangi ni bati naba iai te maeu. E korakora naba iai kanga tangiran te *shredder* e kona n ae kakuoua naba irarikin ana bwai ae tariu aio ibukin naba au Kauntira i Marakei taiaoka.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika buokan te titiraki ao tao kakoroan teuana ana titiraki te Tia Tei mai Teraina iroun temanna te Tia Tei ae rangi ni botonimwane mai Marakei. Ao kaekan buokan ana titiraki tarina arei ibukin tangiran ana bwai ni kauarerekei bwaai nakon aika a bubura nakon aika a uarereke. Te naan kai aika a abwabwaki nakon aika a uarereke ao ti na teimatoa kain au aobiti bwa I tabe ngkai ni maroro ma kain au aobiti are a tabe n reitaki ma te naan donors a oni kibara te kanganga are e a tia ni mwaneweia te Tia Tei mai Teraina.

Ao I taku bwa are a bon ongo ao a bon tabe naba ngkai n taibi baia n reitaki ma ara partners ibukin buokan ara itera ni kainnano ibukin kauarerekean kaai aika a abwabwaki nakon aika a uarereke. Ao e rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao ti na nakon ara titiraki are imwina are nambwana 73 iaon ara Ota Beba ae e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei.

BWAKA IAA TIBWAN NIKUNAU TAURA AKE A MAEU MAN TAAI

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao bon au moan taetae naba n te moaningabong aio I a reita bwanaau ma raou n Tia Tei ao bwanaia kain Nikunau ni kamauriko, ni kamaura am katein tekateka ao bon kain am taibora. Ni kamaura naba te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao ai bon ngaira ni kabane ao te bwana ni kamauri nakoimi kam na bane ni Mauri.

Ao aio au titiraki:-

Ao I kan titirakinna te Minita are tabena e a bwaka iaa tibwan Nikunau te taura ae maeu man korakoran taai? Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao am titiraki e na kaekaaki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora

Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika kai te bong ae boou ao I a bon n anga naba bwanaara ni kamauri nakoim ma kain am aobiti te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, raou ni Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane I a raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri ae MISE ni kamauri ngkami ni kabane, riki taan ongora ni bwanaan te maeu ao te marurung ao te ingabong aei kam na bane ni Mauri. Aio ngkanne au kaeka nakon ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau:-

Hon.Speaker, I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Nikunau ae karineaki bwa au tab oni mwakuri e teimatoa ni kakantaninga te kaeka man aobitin Tiaina ibukin karekean riki taura ibukia nikiran abamwakoro aika a tuai n reke tibwaia are teuana mai ibuakoia bon Nikunau. Ko rabwa te Tibiika.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao I kaitaua te Minita are tabena. Bwa ngaia ae e a kaeka ara titiraki aio ao I karabwa n ana kaeka. Ao eng tao buokan te titiraki.

Kanga I bon mimi bwa e a manga taningaaki ana kaeka Tiaina. Ao otara bwa te karikirake aio ke te buoka aio are bon mai iroun Tiaina. Ara kantaninga bwa e na bane ni karekei taura ibukin abamwakoro ni kabane.

Kanga I mimi e a manga kakantaningaaki ana kaeka. Ao tao ngkana e kona ni kabwarabwara te Minita tera raoi tao te baenikai ngkana arona bwa e kona ni kaeka. Tera raoi te baenikai ao aera ti na manga taninga riki ana kaeka Tiaina ibukin karekean riki taian taura. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Deputy Speaker ao e koaua rongorongon te karikirake aio n aron are I a tia kanga e koaua te karikirake ae e a kaman waaki imwaira riki imwain au tai n te term ae nako. Ao e koaua I kataia ni manga kakaea rongorongona ma Tiaina ao te rongorongo are e roko mai iroun Tiaina. Bwa te karikirake aio n te moantai ngke e moan biriakinaki ao kakaeakin mwanena iroun Tiaina are e na mwanenna.

Ao e takete nakon mwaitin te household n te tai te ware aomata n te tai arei. Ma te kanganga ngke a distributed taura aikai ke a tibwatibwaaki ao e titebo e a rangi n rakanako nakon are ana moan katautau Tiaina.

Ngaia are kanga anne te kanganga n are te hold up n are kanga tera bukina kanga e aki reitinako n aro nte tibwatibwa arei. Ibukin ae ataaki bwa ai ti 5 abamwakoro ngkai n aron te ware are kanga a mwakuri ma ngaia n te moantai. E rang n riai ngkai n tia ni koro mwaitin abamwakoron Kiribati.

Ma are e koaua tao I bon kakoaua bwa iai ngkoa Auti are tao bon ti teuana a manga riki bwa teniua te household ao a manga reke a manga bon okoro n auti, ke tao e kanga aro nte naan tibwatibwa n te tai anne.

Ngaia are anne raoi te bae Madam Speaker ao e koaua ti kukurei n taekinna n aron are I moan taekinna bwa e tuai toki ikanne ana kona Tiaina. Bwa Tiaina ngkanne e a kataia ngkanne ni manga kakaai te naan buoka rinanon te naan kanga teuana te CD are aongkoa kanga e assist Kiribati.

Are aongkoa ana mwakuri akanne, ao ngkai n te tai aei ao are e mwakuriakin kanoan te karikirake anne kanga kakoroan abamwakoro aika 5. Ko rabwa te Tibiika.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa ao I a kaitaua riki te Minita n ana kamatata. Ao e koaua bwa tao ni matatara ngkanne ao are e na reitinako riki kakaai ana anga Tiaina ibukin karekean riki buokan karekean taian taura. Ao tao e koaua ibuki nte iremwe n aron are e a tia ni kabwarabwara ao tao e a rangi n rakanako tibwan te household.

Ao e koaua ngaira naba i Nikunau n taina aio ao tao e a bae ni bitaki naba mwaitin te household.

Ngaia are kanga e a bon karekeaki naba n te tai ae waekoa bwa are e kona ni kekerake mwaitin te household. Ngaira naba ngkai kanga I kaongoaki naba bwa iai naba kainnanoakin manga mwaitin bitaki nte household are e a tia ni kanakoaki nako nanon bain ana aobiti te Minita.

Ma I taku bwa ngkana e iraki mwaitin te household are n te ware aomata ao tao ni kabotauakaki ma te tai aio ao tao e na bon bae ni iai te kaokoro.

Ma tera ngke tao e a bon iraki mwaitin te household are ana kanakoa te Kauntira man te abamwakoro. Ao tao reitan te bubuti ngkana e kona ni kariaia te Minita bwa e a kariaia mwaitin te household. Ao tao e kakawaki naba bwa tao e tataninga teutana karekean te taura a oti a bubuti bwa tera ngke e a manga rinanoaki riki mwaitin ana household Nikunau. Te bubuti ae mangori. Ko rabwa Madam Speaker.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina te Minita ae ko karineaki e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I note ana reita n titiraki te Tia Tei ae karineaki. Ao e koaua tao a bon ongo au taan mwakuri ti a kataia ni mwakuri ma anne riki tao te MCIA bwa are tao manga iai ware akana ana ibitaki imwain te babaronga.

Ao e koaua I karautaeka n aron are I taekinna n te moantai. Ao tao a mwakoro n te ware are mai imwaina are mwaitin te household, ma karaoan naba te karikirake anne n te tai anne. Ao e koaua e implemented te karikirake aei ao e take iraua n aba. Ao kam bon ataia bwa are te naan karikirake ti aki n are e a bon nako naba n te tai arei. ma e take iraua te ririki imwain are te implementation.

Ngaia tao anne te kanganga ngkai a roko bwaai ao e a rangi ni korakora te bitaki n te naan household. N aron ae kam bon ataia Taan Tei e a tia n roko ami taura. Ao ti aki ti n te tai arei bwa ngkai naba. Ngkai tao abamwakoro aika a tia nikiraki aia taura a manga roko naba aia ware bwa ngaia a manga tangira riki mwaitina arei tao manga iai te naan household ae a manga tibwa bungiaki. Ae a tibwa manga reke ao ngaia tao a tangiria bwa e na reke.

E koaua e aki kona n toki te bwai aei ma te bwai are ti karau nanoia abamwakoro iai bwa ti a kataia moa ni katoai abamwakoro ake a tuai reke tibwaia ao ta oti a manga noora ngkanne te raaun are imwina ngkana arona bwa e na teimatoa te aekaki ni buoka aio. Ko rabwa te Tibiika.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao e a bane kaekakina e a bon rauaki te Tia Tei mai Nikunau ao ti na nakon ara titiraki are imwina iaon ara Ota Beba nambwana 71 are e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Teraina Hon.Bautaake Beia.

KATEAKIN TE SATELLITE PRIMARY SCHOOL MAN CLASS 1,2,3

Hon.Bautaake Beia : Ao e rarabwa riki Madam Speaker ao I a reitai riki ma kain au abamwakoro Teraina

iaon au titiraki ae nambwana 71. Ao e kangai taekana:-

I a butia te Tautaeka aei bwa tera ngke e a noora riain ao kainnanoakin kateakin te satellite primary school man class 1,2,3 imarenan kaawa aika Abaiang, Teuto,Mwakeitari ao Onouea ibukin buokaia ataei au abamwakoro ae Teraina bwa bon ti teuana te tabo n reirei iaona ao akea riki? Ao e rabwa riki te Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibuki nte Reirei Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

I karabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao I kukurei n taekinna bwa a bon kona ni kateaki aia reirei abamwakoro ngkana e a bon riai ni kaineti ma te kainibaire. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Bautaake Beia ; E rabwa Madam Speaker te Tibiika ae ko rine I karabwa te Minita man te Education n ana kaeka ae kangai. Ngkana e bon riai ni kaineti ma te kainibaire.

Te Tia Babaire au bubuti aio e a kaman mwemwe man te kaawa ae Mwakeitari ao Onouea mai irouia ara Kauntira. Bwa iai te Primary Project ao aia reta ae a koreia ni bubuti ibukin te satellite school ae dated n 1 Turai 2024, are a koro reta nakon te Tia Koroboki rinanon te IEC bwa a bon kukurei ni kona ni buoka aron katean aia tabo n reirei natia ao man taninga te approval man te Education bwa a bon kakaean naba aia reta ni bubuti aei. Ao e rabwa te Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e nakoim te Minita kaekana.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ma buokan ana titiraki. Are e bon titebo te kantaninga ni kabane are ana riai n aki bwaka aia tai n reirei ma aia bong n reirei ataei n taai nako.

Ao e koaua ngkai e a bon tia n roko te bubuti anne iroun te Botaki n Reirei ara kantaninga bwa e tabe ni mwakuri. Ma e rabwa ngkai e a manga mwemwe ngkai bwa te titiraki, e a manga reke bwa kanga teuana te katabetabe nakon te titiraki aio.

Ao e koaua bwa te policy ti aki nanona bwa kanga te Tua ke te moti ni mate. Te policy bon te moti ni maeu. E aki kai bibitaki, ma e kai

bitaki nakon angaraoina ma nakoraoin te tai. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Bautaake Beia : Ao e rabwa Madam Speaker buokan te titiraki. E kakawaki bwa ti na bon ti taekini aia kanganga ara ataei bwa e aonga n ae e bon ongo naba Kiribati.

Bwa Teraina bon te aba ae tionako ao aikai ana kanganga Teraina ibukin ti te transport. Ti ataia bwa Teraina e bon karako te kaa iaona.

Ao bon akea ana kaa te Education ao akea ana kaa te Kauntira. Ao anne are e a kareke ataei ai bon te ririanna.

Ngkai aia kaa bitineti ke aro nako n tabetai a manga aki kona n hire ibukia ataei bwa te kawai e a buakaka.

Iai te naan tabo ake a katokaki iai te naan kaa ao ataei a karuoaki ao a rianna.

Ngaia are ti a bon kawenea bwa aia bubuti karo ibukin katean aia Satellite Primary School riki n te kanganga aio. Ti ataia bwa ataei te rianna ae e rangi ni abwabwaki a kona ni baki. Te karau ni katoa bong n tabetai a roko n te reirei ke aki.

Ao e moarara riki ae bon iai natim te aine ae e a rianna man te roro ae class 1 ao 2, 3 ao inanon te nukamoti ao ko aki kona n ataia bwa tao iai manging, ao iai iango aika aki nakoraoi ibukia nati n aine ao ai bon te kanganga ngkanne ae e na reke nakoia ataein ara abamwakoro.

Ngaia are ti a bon kawenea bwa te bubuti bwa ai bon tera ngke e a bon karinna n ana kainibaire te Ministry of Education riki te Tautaeka n noora riain aei. Bwa ai bon te kanganga n ara abamwakoro ai bon ti teuana te tabo n reirei ae kakakioaki. Ao e bon rangi n raroa nako naba aro nte ririanna.

Ao ti ataia bwa e bon tatare te bwaa ikekei angiina karo a manga aki kona ni kabwaka natia n te rebwerebwe bwa e bane te bwaa ao e buakaka te kawai.

Ao aio ngkanne I a bon tabekia bwa te bubuti buokan riki te titiraki ao e rabwa te Tibiika ao I a toki ikai.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni buokan ana titiraki. E rabwa ti a noori kanganga aikai ao e a itikaokao te kanganga aio.

Bwa are e rawata te naan Ministry aika a bon script nako iai, te kawai ao manga tera te bwaa ngkana arona bwa ti na katikua n arona.

Ma kataia ni kakaea iangoan aio bwa tera angan bwain aorakian aio.

Ma te kantaninga are e na aki bua ana ririki temanna ma uoman ibukin te bong teuana are te bong n reirei.

Ti na kakaea angan te bwai aio. Ma e koaua ngkana e a tia ni karaoaki te survey ao ngkai I maroro taan mwakuri a bon ongongora. Ngaia are ngkana ti na karaoa te survey ti nang riai ni kibara nanon te survey anne. Ao ngkana e tuai ao a nang riai ni waekoa ni karaoaki te survey bwa n te aro are e na waekoa ni kibaraki te kanganga aio.

I a bubutia ara koraki are kam ongora bwanara te Tia Koroboki ma am koraki. Ti a bubuti ngkami ti a kataia ni kawaekoa aio.

Bwa are ngaia a bon anga nanoia kain te abamwakoro bwa a tauraoi ni ibuobuoki n aron karaoan te auti n tei ma tera. Aio I taku bwa e a *common sense* aio akea te bwai ae e na manga taningaaki. E a riai ni kibaraki aio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei e nakoim.

Hon.Bautaake Beia : Ao e rabwa Madam Speaker ao I rangi ni karabwa ana taeka te Minita n te Education n te tai aio.

I taku bwa e a bon anga naba te maroro ae karewerewe ao e rau nanoia kain au abamwakoro ae Teraina.

Ti bon ataia bwa ana kanganga Teraina angiina ana ataei aikoa roroko n te pass bwa tao iaan te kanganga aio. Angiina e nako te naan bwii ao Teraina e a memena inano.

Ngaia are ti a bon kawenea bwa tao aio te bwai ke te cause te kanganga aio. Ngaia are aikoa bwabwati ara ataei nakon te reirei.

Ao e rabwa te Tibiika I taku bwa ngkana e bon tei te reirei aio, ao e a bebete naba aro nte waaki ao I taku bwa Teraina, ai manga bon teuana te abamwakoro ae ana rikirake ataeina nakon te wanawana. Bwa are kingin te ataibwai bon te reirei. Ao e rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao I taku bwa e kakawaki te reirei ao bon tabera ni kabane.

I taku bwa ngai irou e aki tangira te survey man te Botaki ni Mwakuri. Ti nang bon angania kain te aba bwa are a tia ni karaoa te survey. Bwa iai te tabo are a taku bwa nuka raoi.

Ma N na bubutia te Tia Tei ae karineaki mai kain ana abamwakoro an waaki mwakuri. An karaoi te naan classroom e a tau te survey man ara tabo bwa are kam a karaoia. Bwa bon ngkami riki ae kam ataa tein abami.

An waakina ami mwakuri bwa tia karaoa are imwina ngaira man ara Botaki n Reirei. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita a oti a nakon ara titiraki are imwina nambwana 74 ao e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Nikunau Hon.Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei.

TAEKAN ANA MINI COPRA MILL NIKUNAU

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao aio taekan au titiraki:-

I kan ongora iroun te Minita man te MTCIC e a bwaka iaa ngkai taekan ana mini copra mill Nikunau?

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Bobooti Hon.Tangariki Reete e nakoim te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau n ana titiraki are e na tabekia n te ingabong aei ibukia ana botanaomata. Ao e kangai ngkanne kaekana:-

Te Tibiika ae ko karineaki I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Nikunau ae rine bwa ana karikirake Nikunau iaon te mini copra ae bon teimatoa naba ngkai n tataninga reken mwanena.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao ti na angan te Tia Tei buokan ana titiraki te moantai e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa te Tia Babaire eng I kaitaua te Minita n ana kaeka. Ao I karabwa bwa are e a bon teimatoa ni mena naba inanon tao te guideline ibukin te funding ke tao e tataninga naba ngkai mwanena.

Ao tao e koaua bon te bubuti nakon te Minita, manga kakaumaka mwanenakin te karikirake aio ibukin ara abamwakoro ae Nikunau. I a taku bwa are kanga e bon riai ngko ani karaoaki kanga imwin ngkana e a tia te auti n takataka ao I taku bwa ngkai kanga e a kaan tia te auti n takataka ni manga rimwina. Ni bon

kanga ni kauringa te Minita a oti kaitaua bwa e a bon teimatoa bwa e bon mena naba n ana kantaninga te Minita.

I a kaitaua ao I a butia bwa e a manga bon kakauringa te karikirake aio. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina te Minita mai iroum.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ao I rangi ni karabwa te Tia Tei mai Nikunau ni buokan ana titiraki ao e rangi n rabwa bwa e bon ataia ao e kakoaua bwa bon te boraraoi ngkoa ma te babaire nakon te Cabinet n taai aika nako are e a tia ana copra shed. Bwa are tao iaon kawaina n tia ngkai ao e a nakon naba bwa e buoka are imwina are iaon ana copra mil.

Ao I ataia bwa bon iai 5 tao violence ao tao a tia ni baireia te Tautaeka bwa aongkoa are e na taraaki aon te karikirake ao ngkanne teuana mai ibuakona ae moan taketenaki bon Nikunau moa.

Ibukina bwa e bon korakora ana production n te copra. Ngaia are tao e taketenaki n te tai aei. Ma e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki e aoria bwa ti na kakaea angana. Bwa are e a bon tia ni wene inanon bai nte rabwata are tabena. Are te DCC ma ngkana arona bwa e monataai n reke mwanena. Ngkana ti taraia bwa tao ibukina e karaoaki te submission te bwanin ao ngkana ti taraia bwa e rangi ni matoatoa aei. Tao by islands ao ti na kakaea angana.

Ao I a bon tibwa roko ikai ao e aoria bwa are I a bon tibwa roko ao N na kakaea angana ae e na kona ni moantaai iai ni karekea temanna bwa e aonga ni moantaai n implemented te project aei iaon te abamwakoro are e tabekia n aron are e kantaningaia te Tia Tei ao e rabwa ngkana e ibuobuoki.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao ai bon akea buokan te titiraki ao ai bon te kaitau ao te karabwarabwa nakon te Minita ae karineaki n aron ana kaeka nakon te titiraki a oti a kakantaninga ngkanne are mai iroun te Minita.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita iai kaekana mai iroum. 104428

Madam Deputy Speaker: Tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon.Riteta Iorome e nakoim te Tia Tei.

TE KANGANGA N TE TABO NI MAANGE ARE E UAKAAN MA TE REIREI AE ST FRANCIS KIRITIMATI

Hon.Teribwa Taabe: Ko rabwa Madam Deputy Speaker imwain ae I waaki ao ai bon te bwana ae mangori ngaira ake ti a bane n roko n te tai aio. Ti teimatoa n anganaki te maeu ao te marurung ao te ikeike mai iroun te Atua bwa ti na karaoi tibwangara ibukia ana botanaomata kam na bane ni Mauri. Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 34 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

Te tabo ni mange ae kaitara ma te reirei ae St.Francis ao ni uakaan ma Spiny ao taabo ni maeka tabeua iaon Kiritimati. Ae e a manga riki bwa teuana te kanganga nakoia ataein te reirei, taan reirei ao taan maeka ake a uakaan ma te tabo aio ao riki ngkana e a manga kabuekaki. E kona te Ministry are tabena ni kakaea riki te tabo teuana ae e na raroa ma taian reirei ao taabo ni maeka ibukin nnen te mange?

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minita n te botaki ni Mwakuri Otabwanin, Aaba ao Karikirakean te Ununiki, Hon.Tokaibure Rabaua.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ibukin tabekan ana titiraki ni irekereke ma te mange. Ao aio kaekan ana titiraki mai iroun te Tautaeka:-

Te Tibiika ae ko karineaki I kukurei n taekinna bwa e a tia n tauraoi nnen te tab oni mang ae boou iaon Kiritimati ao ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Teribwa Taabe : E rabwa kaekan te titiraki te Tia Babaire. Ao n aron ae ti bon ataia e uarokoaki Kiritimati bwa te new paradise. Ma ngkana ko a bon nakonako ibuakonikai ao e a bon tira te mange n akia kaka ao riki te kimby. Ao e a bon raea kanga e a bon rangi nang contusive ao ni welcoming nakoia te naan tourist ke te naan bitineti.

Antai tabena rikoan te naan mange aikai?

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakin te titiraki te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa buokan te titiraki taben ke bon taben ara Ministry n te tai moa aio te Tia Babaire ae ko karineaki. Iaan ara taubai ma te Kauntira ni Kiritimati ao aio ti kona n taubai ma ngaia n reitaki ma te Linnix iaon ke iaon te

kanganga aio n te tai moa aio ao e rabwa.

Madam Deputy Speaker : E rabwa te Minita ao te Tia Tei buokana te kauoua n tai.

Hon.Teribwa Taabe : E rabwa te Tibiika, ao bon te bubuti ti noria bwa akea ana bwai ni mwakuri te Kauntira n rikoi taian mange aikai.

Ao I taku bwa aio teuana te kanganga ae rangi ni korakora bwa ngkana akea bwai ni mwakuri ao ana kanga n rikoaki te naan mange. Ao n aron ae kam bon ataia e rangi n abwabwaki aon Kiritimati.

E kona te ministry are tabena ni iangoi reken aia bwai ni mwakuri Kauntira iaon Kiritimati, bwa aonga ni kona n rikoi mange aikai. Ao e aonga ni kona n teimatoa tamaroan ao itiakin aon Kiritimati.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Ao e koaua bon te kanganga te bwai ni mwakuri ma n te tai moa aio n te tai aio ao are e mwakuriaki aron ngkai aron reken buokan Kiritimati n te kanganga ae taekinna te Tia Tei ae karineaki. Ao n te tai aio ao n rokora i Kiritimati ao ti bon ataia ma te botanaomata bwa ana ibuobuoki moa ni kibara aio bon te tabo ae bubura, ao ana rabakau n rikoi riki aia mange riki te naan kimby, are e a bon rangi ni kaburetia te tabo ao imwain reken buokan nikoan aia mange n aron ae taekinna te Tia Tei aio ao ko rabwa.

Madam Deputy Speaker :' Ko rabwa te Minita ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe : E rabwa Madam Deputy Speaker ao tao buokan te kanganga aio. Ao tao bon teuana te bwai ae riai n tarataraaki te recycling. I taku bwa aio teuana te anga ae ti kona n tobwa taian kanganga ke mange ake a kona n recycle. E kona te Minita are tabena n noora riaina inanon taina ae riai ni ibuobuoki, ni kona ni karekei bwaai aika ana kona n recycle taian mange ake a kona n recycled iaon Kiritimati.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki.

Ao ibukin ana rongorongo ao iai tabetaben ana kantaninga ara Ministry. Ao n te kauoua ni kuata n te ririki aio, bwa iai ara aomata ae roko mai tinaniku n te rabwata ae te SPREP are e na rinnakoa te kanganga aio. Are e mwanenaki man

te rabwata ae te GEF te mwane ni buoka man te GEF. Are ngkana e roko ara aomata aio n te kauoua ni kuata ao e na kibari kanganga riki iaon Kiritimati ae ti na reitaki ma ngaia ngkana arona bwa a roko n te kauoua ni kuata. Ibukin kanganga ni kabane ni irekereke ma aei ao ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao ti a nakon ara titiraki are imwina nambwana 54 e tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon. Lavinia Teatao Teem.

BUBUTI KARAOAN MULTI-PUPROSE COURT HALL N ANA KAUARINAN N REIREI ABAIANG

Hon.Lavinia Teatao Teem: E rabwa Madam Deputy Speaker ao I a kukurei n tabeka au titiraki iaon te ota Beba ae nambwana 54 ae kangai taekana:-

Ti na butia te Tautaeka bwa e kona ni karaoi multi-purpose hall n ana kauarinan n reirei iaon Abaiang?

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minita ibukin te Botaki ni Mwakuri ibukin te Reirei Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Te Tibiika, e rabwa te Tia Tei temanna mai Abaiang n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. E kukurei au botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aei n angaraoina. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Lavinia Teatao Teem: Ao e rabwa Madam Deputy Speaker ao I aki taekina ikai te maneaba aikai te Tibiika. Ma I a bubuti bwa tera ngke e kona ni kateaki te multi-purpose hall.

N aron ae kam ataia ao Abaiang teuana te abamwakoro ae rawata riki te kauarinan n reirei iaona. Ao ibukin aio te Tibiika bwa ngkana arona bwa e kona ni kateaki te multi-purpose hall. Aio are e na mwanea ni kabane te naan kakammwakuri ke bwaai ake ana riki n te reirei teuana ma teuana. A kona ni karaoa iai tao aia anga beba, a kona ni karaoaki iai te exam, e kona ni karaoaki iai te sport n aron ae kam ataia anne teuana mai ibuakon ami karikirake naba ae kam boutoka te roronrikirake bwa ana iri te naan kaboo ma takakaro itinanikun Kiribati.

Ngaia are bon te bubuti ti ataia bwa ara bubuti nakon angaraoina ao are eti are n aroia kain Teraina, a bubuti baoia bwa aio naba kainnanoa ibukin naba aia abamwakoro. Ao ngai n te tai aio bwa iai ngkoa ana katautau te Tautaeka ke te Education bwa e na katei maneaba ke maneaban te naan reirei. AO n te tai aio ti na bubuti bwa e nang kaibibitaki nakon te multi-purpose hall bwa tao e rawata riki kabonganana n anga aika a kakaokoro.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao eng ti nang tauraoi ni kaieina ara kantaninga are aongkoa ti na katei maneaba, Primary schools. Ma ti nang kataia ngkanne kanga ni modify nakon aio. Bwa tao e koaua bwa tao a rawata riki bwaai aika ana karaoaki inanon te hall arei.

Te takakaro inanona, a bowi inanona, a kona n exam inanona ao tao aera riki inanona. Ao tao te maneaba ngkanne are te kantaninga teuana tao ti na bon aki kabuua. Ma tao e na bon kateaki ae kanga e uaraoi tao n aekakin aio. Ibukin kateimatoan te katei aekakin ngkai ae kateaki ae boou aei. E na bwakara at least te maneaba. Ma are teuana arei e nang generalise kanga oin bukin kateana. Ko rabwa te Tibiika.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei.

Hon.Lavinia Teatao Teem: Ao e rabwa riki Madam Deputy Speaker n ana kaeka te Minita. Ao n aron kaekana irouna ao e na rinanoaki te bubuti aei n angaraoina.

Ao bon buokan riki te titiraki bwa tao tera ae na karaoaki tao e na kakaeaki mwanena, ke tao e na karaoaki moa te kamatebwai iaona. E kona ni kamatata te Minita ae rina bwa baikara bwaai aika e kainnanoi angaraoin katean te bubuti aio. Ao e rabwa Madam Speaker.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao kanga akanne aekakin kantaninga. Ma e rabwa bwa iai ngkai te rabwata teuana ngkai ae boou ae kanga ti a kataia naba n taboria naba ma te Minita are kanga tabena, kanga e tabe ma takakaro. I a bon tabonria naba ma ngaia ao ti a kaieina naba ana iango ma au iango ao aongkoa a iein ara iango aikai, ao

iai naba ana iango te botaki ni mwakuri arei bwa e na katoai naba bwaai aikai n takakaro n aikai.

Are ngaia aongkoa a irabwati ara iango ngkai ma te ministry arei are ti nang uaia ngkanne n taketena ngkanne karaoana. Ma ti na moanibwai moa Abaiang ma ngkana e aki reke mwanena ao n te tai ae waekoa tia moana moa Abaiang bwa are bon tabekaki aio bon te titiraki mai Abaiang. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Lavinia Teatao Teem : E rabwa Madam Speaker I kaitaua riki te Minita n ana kabwarabwara. Ao bon te bubuti bwa tera ngke e kona ni karaoa aio tao inanon tao teniua te ririki ae imwaira aio. Bwa e na bon karikia bwa atongana ao atongan ana Tautaeka, ae ngaia ae moan katea katabwena moan katean te multi-purpose hall iaon aba. Ao e rabwa Madam Speaker.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e nakoim te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : E aera mwaane ae, ai kamaeura aio ae a ongo ara koraki. Ti a kataia ni mena aio. Bwa aio naba kanga bon buokaia naba ara Taan Tei aika a mena n ara itera aikai. Bwa are kanga a bon buoka nab ate aekaki ni kantaninga aio. Ngaia are I kangai e aera mwaane ae, N na karekea ti aki atongau ma N na karekea atongan Tobwaan Kiribati Party n te bwai aio bwa e na moan katabwena te bwai aei iaon Abaiang, n te tai naba ae waekoa. Ao ti na kataia ni biri ma kaibarara ni kakaea mwanena bwa e na waekoa naba n reke mwanena. Ao tera ngke e a bon waekoa naba n reke ae bon ongo God, tera ngke e waekoa naba n reke mwanena bwa n te ririki aio ao e waaki naba nakon te ririki ae boou. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao kai e a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei mai Abaiang ae karineaki ao ti na nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki nambwa 56 iaon ami Ota Beba. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Teribwa Taabe e nakoim te Tia Tei.

MANGA RINANOAKIN BUBUTI IBUKIN TAIAN RIITI IAON KIRITIMATI

Hon.Teribwa Taabe : Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au kauoua n titiraki are kanoan te bong aio are nambwana 56 ae kangai taekana:-

E kona te Minita are tabena n taekinna a oni kamatoa bwa ni ngai ae e na manga rinanoaki bubuti ibukin taian riiti iaon Kiritimati ake a

tia n roko inanon baia mai irouia aomata ao bitineti?

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minita n te botaki ni mwakuri ibukin Otabwanin, Aaba ao Karikirake te ununiki Hon.Tokaibure Rabaua e nakoim te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ma ana titiraki ae e rangi n tangiraoi ibukin tei Kiritimati, Teraina ao Tabuaeran. Ao ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao aio kaekan am titiraki mai iroun te Tautaeka:-

Te Tibiika ae ko karineaki inanon taina ao e riai te Tautaeka e na bon kaongoia koraki ake a mwaneweaki n ana titiraki te Tia Tei ae karineaki aio. E rabwa

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe : Ko rarabwa te Tibiika ao tao ngkana e uringa te Minita ae karineaki ao iai mwanangaia naba ngkoa taan bitineti nako Kiritimati, are a mwananga ni bon aia Kabanemwane are a kataia ni iangoia bwa ana nak oni katei mwangaia iaon Kiritimati. Ao I taku bwa aio bon kanoan nab ate kainibaire. Ti tangiria bwa ana mwaiti bitineti e aonga ni kona n aki tatare te kaako. Ana mwaiti ni bitineti bwa e aonga ni kona ni iai te competition ao boraoi boon bwaai. Ana kona n roko bitineti ao ana create employment opportunities. Aika aikai kanoan te KV-20.

I kona ni butia te Minita ao te Tautaeka bwa tera ngke e kona ni kabirimwaakaki, rinanoan taian riiti bwa e aonga ni waekoa n teke te naan takete ake kanoan te kv-20.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita ae ko karineaki e nakoim.

Hon.Tokaibure Rabaua ; Ao e rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ma buokan am titiraki. Ao ibukin am rongorongo ao teuana naba kanoan ana 100 ni bong te ministry ae I mena inanona. Ao ibukin kaekana ao iai te kainibaire are ti mena ma ngaia riki ma taan bitineti ake ti a tia ni ira aia bowi ni boraoi ma ngaia bwa ana riai ni comply, ke ni ira nanon are baireia te tabo n aba ke te aobiti n aba ni irekereke ma kabonganakin te aba are i Kiritimati ibukin te bitineti, ni ira ana kainibaire te Ministry are I mena iai, ni irekereke ma kantaninga ao babaire ake ana tobwaia are ti a tia ni ma ngaia ao e rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Teribwa Taabe : E rabwa te Tibiika kaekan te titiraki. Ao inanon tain tao te rereitaki ma te naan officials ake tabeia ao I taku bwa iai te naan priority sectors. Ke iai te naan unique businesses ake kanga ana kona n anganaki te priority irarikin are bon bitineti ake a irekereke ma te Fisheries ao te Tourism te Tia Babaire.

E kona te Minita are tabena n ti taekinna bwa te naan raa karikirake akanne ake kanga a nang unique ae ngaia ae e na anganaki te priority ibukin waekoan anganakia aia lease iaon Kiritimati.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e nakoim kaekakina te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua ; E rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua n aron ae bon mwaneweia ao bon iai ana kainibaire au tab oni mwakuri ni kaineti ma te naan bitineti, ibukin katamaroan ao kabwebwerakean Kiritimati bwa te aba ae baretaiti. Ao ibukin kuaan aontano ao te kainibaire are e a kaan tia ngkai aron karaoana ao iai bwaai aika a tian aba ni moan bwaiakaki, bwa ana moan kibaraki ao riki bon bitineti bwa ana riai ni karikirakea te tabo ae Kiritimati ao e rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai ao e nakoim.

Hon.Teribwa Taabe : E rabwa te Minita ni kaekan te titiraki. Ao e koaua tao bon irarikia te naan bitineti ao irarikia te naan individuals ao I taku bwa teuana nab ate rabwata ae e rangi ni kakawaki aia rabwata aro. Ngkana ko roko iaon Kiritimati ao I taku bwa angina aro are a involve nab ante karikirake. Tera ngke e a kona n noora riaina te Minita ao te Tautaeka, bwa aro a nang anganaki aia tabo aika a bubura e aonga n are aki ti tabe ni iangoa katean aia umwantabu ma aia maneaba ma ana kataia nab ani katei aia karikirake n aron akana a karaoaki n taai aikai. N aron ae kam bon atai.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita ae ko karineaki.

Hon.Tokaibure Rabaua : Te Tia Tei ae karineaki ao ibukin am rongorongo ao e aonga n ae ongo tei Kiritimati ao e bon rau nanona. Iai te kainibaire are e karaoia ngkai kain au tab oni mwakuri ibukin barongaan aontano iaon aia timing planning bwa e aonga n ae Tamaroa ao e na kankan ao e na tikarerei ao n tamaroarerei aon te

aba ae Kiritimati. Ao inanon ara tai ngkai n tekateka ao kain au tabo are a bekutata ni iango tian te plan iaontano ibukin te kantaninga are tabekaki iroun te Tia Tei n te tai aio. Ao ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao kai e a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei ao ti na nakon ara titiraki are imwina ae e na tabekaki mai iroun te Tia Tei mai Nikunau Hon.Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei.

KAROKOAIA TAAN IBUOBUOKI NAKON TE KAAWA AE TABOMATANG IBUKIN WAAKINAN TE REIREI IAON TE KANEWEABA

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Speaker ao tao bon au titiraki naba nakon te Minita n te Kaneweaba ao e kangai taekana:-

I kan butia te Minita are tabe ma te kaneweaba ngkana e kona ni karokoia ana taan ibuobuoki nakon ara kaawa ae Tabomatang bwa ana waakina te kamatebwai ao te reirei ni karaoan te kaneweaba n ara kaawa ae Tabotang, ao bon iaon abara ae Nikunau? Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minita n te botaki ni mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti Karaobwai ao Bobooti Hon.Tangariki Reete e nakoim te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ao aei ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau:-

Te Tibiika, ae ko rine I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae rine bwa e tauraoi au botaki ni mwakuri ni ibuobuoki nakon ana bubuti Nikunau aio ao ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Deputy Speaker I a kaitaua te Minita bwa ngaia e a tauraoi ana botaki ni mwakuri ni ibuobuoki nakon te bubuti aio. Ao e koaua e mwaiti taben te Minita ma ana tab oni mwakuri ao e aoria bwa ti a kantaninga te tai are e nang mwananga iai ana tabo ni mwakuri aio.

Ao ngkana tao e kona n anga ana tai te Minita bwa tao e tauraoi naba kain te kaawa aio ao bon kain ara abamwakoro ae Nikunau n ana tai are a kona nim wananga iai. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki buokan ana

titiraki te Tia Tei ao buoka ngkanne e kangai kaekana.

Ngkai ko taetae ngkai ao kain au TAK a kaman tia ni karaoa aia booking ma ai bon mawan te wanikiba. Bwa are ko bon ataia bwa e kanganga aron reken te kabaeara nakon am tabo. N te tai are e bae iai araia te namwakaina imwin nab ate tai ae ti maroro iai, te namwakaina ae na roko ao a bon roko naba ikanne ni waakina ni kabane aia reirei iaon abam ae Nikunau. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : E rabwa te Minita ao buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa ao I a kaitaua riki te Minita n aron ana kaeka ao n aron te tai are ana weakoa iai n roko ana tiim ke tao ana tab oni mwakuri are e tabe ma te kaneweaba. Ao tao a bon ongo kain ara kaawa ae Tabomatang riki ara Kauntira, ni butimwaeaia kain ana tiim te Minita.

E aoria bwa are bon ti teuana te tai ni kiba ngkai Nikunau ao e koaua e kanganga aron te maawa. Ma ti kakoaua tao inanon namwakaina rake aikai ao e na bae n reke kibaia am koraki nako Nikunau. E aoria bwa tao a rereitaki ma kain ara abamwakoro ae Nikunau kain am aobiti akanne. A reitaki nakon te Kauntira ngkana e a tauraoi mwanangaia, e aoria n ae tauraoi naba aron butimwaeakia ao aron barongaan aia waaki iaon ara abamwakoro ae Nikunau.

Ao e koaua tao bon ti ibukin aia kanoa, e aoria bwa are ti bubuti te kaneweaba riki n ara kaawa ae Tabomatang ao tao a tarai naba aron iteran waaki ni karikirake.

Bwa are iai naba ae a kataia ngkai ni manga ti kataia naba bwa iai taian utero ao tao waaki riki tabeua, akana ana kona ni ibuobuoki iaon abara ae Nikunau ao ti a butimwaea ngkanne aron ana kanoa ana tiim te Minita ao e rabwa Madam Speaker ao I taku bwa e a toki naba buokan au titiraki. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ao e rabwa riki buokan te titiraki te Tibiika ae ko karineaki. Ao I karabwa te Tia Tei ao I taku bwa e tiku n arona anne te Minita are ai bon baen araia ara au koraki ao a mwananga nako Nikunau. Ao akea te kanganga e a kaman tia n tauraoi aia plan ibukin baikara bwaai aika ana maroroakin ma kain Nikunau n te aro bwa ana kona riki n develop aia skills, aia knowledge n aron tao te tourism. Ao a mwaiti taabo akana ana kakioi kee n aron.

Ma e kakawaki naba imwain mwananganaia ao e rangi ni kakawaki nab ate Tia Tei ao tao bon raom naba are te Minita ngkana arona bwa bon iai te naan special ke bwaai riki ae kam bon tangiri riki bwa abamwakoro akana a waakina aron te karikirake iaon te kaneweaba are e bon tangiri, bwa ana maroroakinaki ao e kakawaki naba bwa aoria naba an tauraoi ara koraki imwain rokoia ikanne. Iaon abami ao n te tai are e reke aia tai nim wananga ao I a kai reitaki nakoimi ngkami uoman Taan Tei ao riki nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao ti na nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Onotoa Hon.Riteta Iorome e nakoim te Tia Tei.

Madam Deputy Speaker: Tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon.Riteta Iorome e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN ANA MARAE NI WANIKIBA ONOTOA

Hon.Riteta Iorome : Ko rabwa Hon. Deputy Madam Speaker ao aio bon au kauoua n titiraki n te ingabong aei ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 88 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

E na waaki ni ngai katamaroan ana marae ni wanikuiba tei Onotoa?

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga Hon.Alexander Teabo e nakoim te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e koaua bon te bwana ni kakamauri nakoimi. I a reitai ma raou n Tia Tei, ao kain abara ae Butaritari ao kain au Botaki ni Mwakuri ae te MICT ao bon bwanara ni kamauria kain Onotoa ngaira kain Butaritari are ti a tia n roko ngkoa irouia n taian te katabu.

Ao aio kaekan aia titiraki kain Onotoa te Tia Babaire:-

Te mwakuri ni katamaroa nakon ana marae ni wanikiba Onotoa e na waakinaki ni moan te kateniua ni kuata n te ririki aio. E rabwa te Tia Babaire.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : Deputy Madam Speaker e rangi n rabwa te Minita ae karineaki man te mwamwananga, n aron ana kaeka are e taku bwa e na waaki inanon te kateniua ni kuata.

Ao ti a rangi ni karabwa te kaeka aio bwa I taku bwa e a bon ingainga nanora ni kan katamaroaki ara marae. Iaan norana ngkai ae a mwamwananga ngkai taan nako ngkai ni kakaitiaka te marae, ao e tuai raoi reke bwa antai ae e na kaitiakia. Ma e rabwa te Kauntira bwa a teimatoa ni kakaitiaka te marae.

Ngkanne buokan te titiraki, te katamaroa aio e na irekereke ma katean tao te roki. Ibukina bwa e rangi ni kainnanoaki te roki. Ngke e ti katamaroaki nanon te runaway e aki kairekerekeaki ma te naan building are e kanga e kabonganaaki te naan mwamwananga. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita. E nakoim.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire ao e koaua ti ataia ae a ingainga kain Onotoa ni katamaroan aia marae.

Ao e koaua I taku bwa bon iai babaire aika a bon tia n tabekaki n taai aika nako. Are kanga e nang bon riai n tia ni waaki te waaki iaon aio ma te kanganga te mitiin are kanga te *roller car te tractor* are kanga e aki rangi n available nakon te mitiin are ikekei.

Ngaia are ti a kataia n schedule nakon aongkoa te kateniua ni kuata. Ma te *minor repair* te Tia Babaire are e bon waaki. E a tia ngkoa kanga n tineaki n tain rineakin te Mayor are kanga e kanakoaki te bwana nakoia bwa a nang waaki iaona rei. Ma e tauai ngkoa teutana ngkoa n te tai arei irouia Kauntira, iaan are e tuai reke te Mayor.

Ngaia are ngkai e rabwa ngkai ti ataia e a waaki ngkai te *minor repair.* Ao are te roki anne eti, anne naba bon katabeara naba te Tia Babaire ti na noora naba anne ngkana ngaia bwa bon kainnanoia kain Onotoa. Au kantaninga anne bukin katabeara. Bwa ti bon riai n taraa te marae ao tao iteran taabo ake ana kamwengaraoaki iai ara bwatintia te Tia Babaire ke naake taan kabongana te marae te Tia Babaire.

Ma e koaua anne bon reitan katamaroan te marae te Tia Babaire. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan riki am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : I a karabwa te Minita ae karineaki Hon. Deputy Madam Speaker n aron ana katamaroa ao I taku bwa ana irekereke naba akanne iai.

Ao e koaua ao noran ngkai te mwamwananga nakon te itera maiaki neie Madam Speaker. E nang

ririki te kanganga n te bwai ae tataren te bwaa aio. Kanga te boto naba ni iango ibukin te katamaroa aio e na kona n riki ae kanga tao e na iai ae e na reserve ibukin te bwaa, ae e na kona ni karinaki. Bwa are ngkai wanikiba ngkana e bon taree te bwaa ao e a bon ti totoki naba i Tabiteuea Meang.

Ao ti aki ataia bwa e aki roroko n aono ni maiaki, ao a boiraa ara raa ke tao aikoa roko n taia ara bwai aika ti na riai ni kanakoi nakoia ara koraki iaon abara ae Onotoa.

Ngaia are buokan ngkanne te titiraki, ti na butia te Minita e kona kanga n noora te kainnano aei. E kona ni karekea angan ae tao e airi naba ma te tabo are e na reserve iai ana bwaa, are e na bon direct te wanikiba inanon taina tao taai rake aikai. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : E rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroun te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire.

Ao e koaua ara kantaninga bwa are akea tokin te tamaroa, ti na kabanea ara konaa ni katamaroa aron ana service tao riki te kibakiba nakon te itera maiaki ao bon aban Kiribati ni kabane te Tia Babaire. anne are iai ara plan are ti kataia ni mwakuria ma ara koraki.

Ao e koaua ni iterana ae te bwaa iai ara rereitaki ma te KOIL iaon te itera aio te Tia Babaire. I kukurei n taekinna bwa e teimatoa te reitaki aei n taraia bwa e na ataaki bwa mwaitira te bwaa ngkai are i Tabiteuea Meang are e na available. Ao anne ngkanne are I a kona n noora ngkai te communication are e kakaraoaki n taai nakio. Are iai tabeia bwa ana tuoa te bwaai arei bwa e na aki manga tare.

Ao anne ti kanakoraoia ma ara Botaki ni Mwamwananga n te kaibuke te Tia Babaire ae ti na kataia ni kanakoraoia bwa e aonga ni biri bwaai te Tia Babaire ni kan kakioi nanoia te Tia Babaire, ao e na aki manga reke te kanganga riki nakoia ara abamwakoro ake a rangi ni kainnanoa te service riki, a kainnanoa te bwaa ao a kainnanoa aron kibakiban te wanikiba.

E reke te rongorongo irou te Tia Babaire akea te kanganga ti na mwakuria anne, ma riki bon Botaki ni Mwakuri ake bon raora iaon aio te Tia Babaire. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Riteta Iorome : E rarabwa ana kaeka te Minita ae karineaki Hon. Deputy Madam Speaker ao au kabanea ngkanne ni boutoka buokan te titiraki. E koaua bwa e nang waaki te katamaroa, e na kona ngkanne te runway are e na karaoaki anne n tiku iai te wanikiba, are terana aran te wanikiba are e buburakaei arei te Dash 8. Ngkanne kanga ara bubuti ngkanne e na katamaroaki e na kona n roko iai te Dash 8 bwa e aonga n ae tobwai kanganga n te mwamwananga.

Ngkana e boraoi ma nanon te titiraki ao e rabwa ti a ongora.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire are te runway are e na karaoaki are e na bon kona n titiku iai te wanikiba te Tia Babaire. Ma te itera ae te Dash 8 te Tia Babaire I taku bwa tao e riai n ota bwa te Dash 8 ti aki kona n service te Dash 8 bwa e bon rangi ni korakora, e rangi n high ana demand te Dash 8 te Tia Babaire a oti kona ni kakoaua n te tai aei.

Ngaia are I taku bwa ti a due away ma te Dash 8. Ngkai ti a kataia ngkai ni iangoia ara wanikiba ake a bon tau ibukin bon abara ae Kiribati ae te naan Twin Otter ngkai aika a teimatoa. Ngkai ara wanikiba ngkai ae ti a tia ni kabooa uowaa. Ao ngkanne iai uowaa are e ritinaki te Tia Babaire.

Ngaia are ti taku bwa anne ngkai ae ti mena iaona. Ma te Dash 8 n aron ae ngkana a tangiria kain Onotoa e aki moa service n te tai aei, are ti a katoka n te mwakete ngkana iai ae tangiria n ikan kabooa mai iroura, bwa ti nang iangoia bwa e nang nako. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ti a nakon ara titiraki are imwina nambwana 75 are e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei.

KARAOAKIN KAWAIN NIKUNAU

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Speaker ao aio naba au titiraki ae kangai taekana:-

N na butia te Minita n te MISE bwa e na karaoaki ni ngai kawain Nikunau?

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin mwakuri, karikirake ao kateimatoan Korakora Hon.Tekeeua Tarati.

Hon.Tekeeua Tarati : Page iraua?

Madam Deputy Speaker : Page 6.

Hon.Tekeeua Tarati : Kabwara au bure te Tibiika ao aio kaekan te Tia Tei ae ana titiraki nakon te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau:-

Hon.Speaker, I kan kaongoa te Tia Tei ae rine bwa e a bon waaki nab ate babaronga iaon karaoan kawain aba ake a mena n te moan mwakoro. Ko rabwa te Tibiika.

Madam Deputy Speaker : Buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao I kaitaua te Minita n ana kaeka. Kai e bon waaki naba ngkai te babaronga iaon karaoan kawain aba ake a mena n te moan mwakoro.

Ao tao ngkana I ti butia te Minita bwa tao e a manga taekinna riki nakoira bwa tao aba raa ake a mena n te moan mwakoro. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e koaua e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau.

Ao e koaua n aron ae ti ataia ao ara karikirake iaon kawai aika a permanent ke a bon teimaan ao a tia ni kamenanaki moa aba aika 4 n aron Butaritari, Abemama, Tabiteuea Meang, ao Nikunau ao I kukurei n taekinna bwa Butaritari are e waaki ngkai. Are te kantaninga are e na tia ana moan phase iaon Butaritari n te namwakaina ae nakon Turai nakon Aokati. Are ngkanne ngkana e tia are nanona te moan mwakoro are e a tia te kaitiaki, ao e a tia kamatoan aontano are te kauoua ni itera ngkanne are timantian te kawai.

E na tia ngkanne ao ngkana arona bwa e na tia inanon te Turai, ao e na kona ngkanne ni manga waaki nakon aba akana imwina ana mitiin akanne ngkana arona bwa a tauraoi ngkanne n aki tabe.

Ao ngkanne kanga ti taratarai aba aika Tabiteua ao Nikunau ngkanne. Abemama n aron are e koaua kanoan nab ate project aei are iai te kambwana are kanga e a tia ni katabeaki bwa e na karaoa kawain Abemama. Ngkai te negotiation iaon te katauboo ma karaoana ao tera, are e a waaki. Ao Tabiteuea Meang ao Nikunau ngaia ngkanne are kanoan are imwina Butaritari ao tao e na moantaai moa n tia Butaritari imwain Abemama. Are aongkoa ana manga noraki aba aika Tabiteuea Meang ao Nikunau ko rabwa te Tibiika.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan riki am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Deputy Speaker I a kaitaua te Minita. I a kaitaua bwa e a tia n taekinna bwa ngaia bon ara abamwakoro ae Nikunau, e bon teimatoa nab ani mena n te moan mwakoro. Ao eng iaon kawaina naba ngkanne tao te baronga naba iaon karaoan te kaitiaki. E aoria bwa ti bon teimatoa ngkai tao n tia ni kaitiakakin aba akana, te kaitiaki iaon Butaritari ao Abemama. Ao tao e roko ngkanne are te Tabiteuea Meang ao Nikunau, imwin akanne.

E koaua Madam Speaker, ao tao eng are iai kawaira nako Butaritari nako n noora te karaokawai man ara Komete. Ao ti rangi ni kukurei bwa kanga e kuri ni birimwaaka aron te railway iaon Butaritari.

Eng taraana ae a bwaro ngkai e a karaoaki te kabwaro iaon kawain Butaritari. Eng ao a taekinna naba bwa e na waekoa n tia te kaitiaki. Tao ai ti mwakorona riki are e nako iaang.

Ao tao e bon teke Turai ao tao e bon tia aia kaitiaki ke kaibean te kawai kawain Butaritari ni kabane. Ma e a waaki te kabwaro ao I taku bwa ngkana e moantaai n tia anne ao are e a kona ni manga bane n te kaitiaki ao tao kamatoan te kawai tao n aba akana imwina.

Ma I a kaitaua te Minita eng e rabwa n ana kaeka ao akea oin raoi tabekan te titiraki ma kanga kakauringan te Minita bwa are e a tibwa roko n te Ministry. Ao ti kaitaua bwa ngaia e bon teimatoa n tiku tera ana abamwakoro te moan mwakoro. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ao e koaua ara kantaninga bwa ti na rangi ni kabirimwakai aikai. Ngkana ti kona ni katiai a oni kona n tia imwain ara 4 n ririki aei. Ao tao ngkana iai ae kona n rinnako riki aba akana nikirana. Bwa e koaua bwa a birimwaka te mwakuri irouia akana a katabeaki bwa ana karaoia.

Ao ara kantaninga ti na aki mwarara mai irouia bwa are e birimwaka ao ngaira naba ti na riai ni kabirimwakaira ni manga nakon aba akana a tangira kawai. E aki raraoma te Tia Tei ae karineaki bwa kanoan te babaronga ngkai ibukin Tabiteuea Meang ao Nikunau ae ngaia ti kataia ni manga biriakinna iaan are Butaritari bon te naan moan uoua n aba ae Butaritari ao Abemama, are iaon kawaina ni waakina. Ao Butaritari are tao e a kaan roko ni iterana te mwakuri. Ko rabwa te Tibiika.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao e a rauaki te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina e tabekaki mai iroun te Tia Tei mai Onotoa temanna Hon.Riteta Iorome e nakoim te Tia Tei.

KAMATOAN ANA RAWA NI KAIBUKE TABUARORAE E NA KABONGANAKI IBUKIN KAWAERAKEAN KAAKO

Hon.Riteta Iorome : Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao ti a kakaitau bwa e a nako au kateniua n titiraki inanon te ingabong aei iaon te Ota Beba ae nambwana 69 ae kangai ngkanne taekan au titiraki akanne:-

Ti na bubutia te Tautaeka bwa e na katamaroa bwa ana rawa ni kaibuke Tabuarorae e na bon riai ni kabonganaaki ibukin kawaerakean ana kaako, ao anaakin ana ben Tabuarorae? Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga e nakoim te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rarabwa aia titiraki kain Onotoa ae te kauoua aio, ao aio kaekana:-

E kakoaua au Botaki ni Mwakuri bwa iaan ngkoa te taneiai ao ana kaibuke ana kambwana te Tautaeka a kakabongana te rawa are i Tabuarorae ngke akea ngkoa te kotiwei. Ma e kakawaki ni matata bwa bon ti te rawa ae i Buraitan ae e kinaaki iaan te Tua ibukin Onotoa. Ma e ngae n anne ao e na kona ni manga taraaki te rawa are i Tabuarorae ibukin kinakin kabonganana iaan te Tua nakon kabanean angaraoina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao I a kaitaua te Minita n aron ana kaeka te Tautaeka nakon ana bubuti au abamwakoro ae Onotoa.

Ao e koaua tao eti anne ti taneiai n aron taai aika nako ae e bon kakabonganaaki. Tao e koaua ibukina bwa akea ngkoa te kotiweei. Ao ngkai e a tei te kotiweei ao tao e a moanna ni memeere ao akea kabonganaan te rawa aio.

Ma e riki n tabekaki ke I riki tabeka au titiraki aio Madam Deputy Speaker ibukina bwa ti noora te kainnano n te tai aei, e ngae ngke iai te kotiweei. Ma te kawai e a bon rangi, ao a kakaawa ana kaako

Tabuarorae bwa a kakaeaki angaia ni kakatukaki ietan te rawa, ibukina bwa e a bon kanganga reken te kaa ae e na kona n nako n anai ao nikiri n te tabo arei.

Ngaia are e raroa te kaawa teuana ae Tabuarorae. Ngaia are boutokaan ngkanne ke buokan te titiraki. Tera ngke tao e koaua e na noora angaraoina. Tera ngke e waekona ni kona te Minita ma ana tab oni mwakuri kanga n noora te kainnano aei, ao ni karaua ni kakaea angana ni kabaitia ibukina ngkai bon te kainnano ae ti noria n te tai aei. Ngkana e boraoi ma nanon te Minita ao ana tabo ni mwakuri. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa buokan te titiraki Madam Deputy Speaker ao n aron ae I a tia n taekinna. E ngae n anne ao ti na manga taraa te itera anne te Tia Babaire.

Ao kanga n aron ae I a tia ni kaongoaki ngkai ao aongkoa bon kaka teuana te naan tabo riki te naan rawa are taabo n roro are e kabonganaaki ngkai ni matabaiawa, are e kabonganaaki iaon abamwakoro te Tia Babaire.

E koaua anne bon kanoan te babaire ma are ai tain te tamwarake aio te Tia Babaire. Tao ti na manga bon karaua n taraia bwa tera aron ara babaire iaon itera aikai. Bwa e koaua bwa tao e na riai ni iai other options tao iaon te abamwakoro. Ma anne katikua iroura bwa tia manga bon kona n taraia ma ara Botaki ni Mwakuri are e tabe ma aio are te marine. Are bon iai naba ara kambwana are ngaia ngkanne are kanga angataira are te Kiribati Port Authority are ngaia ngkai ae e a moanna ni kawakawanako nako aon abamwakoro. Antai ae e na ataia katikua inanon baira bwa ti na karaua n taraa te itera aio. kanakoraoan te mwamwananga riki te naan mwamwananga i taari bao ni mwamwananga i taari bwa e na nakoraoi te aekaki n service aei.

Ao anne are e bon tabe ma au Botaki ni Mwakuri ti na karaua n taraa anne man ara itera, riki te itera are e taraa bao ni mwamwananga i taari. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : E rabwa te Minita Madam Deputy Speaker a oti a kaitaua aron ana nonori n aron ae e taku bwa e na manga karaua ni manga kamatebwaia. Ao tao ngkana

e angaraoi inanon taina kabonganaan te rawa aio.

E koaua tao e a rangi ni maan n aki kabonganaaki. Ao kanga raoiroi te rawa aio, ao kanga iai teutana noran manga te bubuti ngkana e kona ni kateimatoaki tao ni kakatamaroaki. Kanga bon buokan te titiraki nakon te Minita ae karineaki tera ngke tao e a kakarinna inanon tao ana katamaroa. N aron ae ti ongora ngkai e kakarini te naan taura te naan beacon ke baikara ake ana kona n rekereke ma katamaroan te rawa n rororake.

Tera ngke e kona ni manga noora,e koaua are e tuai ni kabongana n te tai aei ma tera ngke e kateimatoa ni bon kanimwi. Tao e kakatamaroa bwa are bon te rawa aio e bon rangi ni bongana ibukia kain te atimwakoro ke ara kaawa ae Tabuarorae, are a rangi ni kakabongana ibukin te nako n akawa ao ni baikara riki.

Ngaia are ti na butia te Minita tera ngke e kona ni kateimatoa katamaroan ao ni kairia, ibuakon nako taian rawa ake ana katamaroaki, ngkai ti ongo bwa ana kanimwaki beacon. Ao ko rabwa ao e a toki ikanne buokan te titiraki.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Madam Deputy Speaker ao e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Ao I taku bwa I kan katerea bwa are iai ngkai inanon au Botaki ni Mwakuri are te project ma te MISE, are kanga te KOITI are te Kiribati Outer Island Transport Infrastructure ae ti na katamaroa riki n aikai.

Ao iai are e waaki iai iaon abamwakoro te Tia Babaire, ao aikai kanoana nako te aekaki aikai te Tia Babaire.

Ma e koaua n aron ae I taekinna ti na karaua ae ti na mwakuria aei te Tia Babaire ma kain ara Botaki ni Mwakuri. Ao n aron ae I a tia n tuang ngkami ae e rangi ni mwaiti te titiraki ngkai inanon te Auti n Tei aei. Ae I ataia bwa te naan kainnano aikai.

Ao ti bon ataia bwa bon ngaira bwa bon abara taari kee ao te bao ni mwamwananga i taari ae ti na bon riai n rangi ni karikirakea te Tia Babaire. Ao ngaia I kangai au Botaki ni Mwakuri ae ti na kataia ae ti na mwakuria aio te Tia Babaire, n reitaki ma te mwane ni buoka, ke are tao iai kainnanoia te Tia Babaire.

Eng, au kantaninga bwa e na ota te Auti n Tei aei bwa ngkai e rangi n rawata te aekaki ni kainnano ae aekakina aio ao e na bon bae ni iai bwaai aika ana waakinaki man au

Botaki ni Mwakuri ni kanakoraoa aro nte itera aio te Tia Babaire, riki kanakoraoan riki aron te mwainging ao karaiaan bwaai ma tera riki iaon abamwakoro te Tia Babaire.

Ngaia are e na aki raraoma Onotoa ae iai babaire aika a tia ni wene ao iai aika ara kantaninga ana tabe, ana iangoaki ao ana nako ni katiaaki te Tia Babaire. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : I taku bwa e a bon rauaki te Tia Tei mai Onotoa n te tai aio ti na manga nakon ara titiraki ae nambwana 77 are e tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei, I taku bwa a kaoki booro ngkai kain Onotoa ao Nikunau kee. E nakoim te Tia Tei.

KATEAN KAUARINAN N REIREI IBUKIN KORAKI 4 AO 7 IAON NIKUNAU

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa te Tibiika ao aio tao au kanimaua n titiraki iaon te ota beba aio are tao bon au kabanea naba n titiraki inanon te bong aio. Eng ao aio e kangai taekana:-

Te Tibiika ae ko rine, eng teuana te kanganga ae e noraki iaon te reirei bon aki taun mwaitin te tabo n reirei ni kabotauaki ma rikiraken mwaitia ataein te reirei iaon Kiribati. I kan titirakina ae te botaki n reirei bwa e kona ni katea te kauarinan n reirei ibukia koraki 4 nakon 7 iaon ara abamwakoro ae Nikunau. Ko rabwa Madam Speaker.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin te Reirei Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : E rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei temanna mai Nikunau ma ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

I kaitaua te Tia Tei ae rine mai Nikunau temanna n ana titiraki ao e kakawaki ao aio ana kaeka. Te Tautaeka aio e noora kakawakin kamwaitan kauarinan n reirei ake mai ieta ke te naan Senior Secondary Schools ni kaitara keraken mwaitia ataein te reirei imwain katean, teuana riki te SSS e na riai ni karaoaki moa te kamatebwai. Bwa n te aro bwa babaire ake ana otinako a boboto iaon ana kukune ao mwiin te kamatewai. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ao e koaua Madam Deputy Speaker I a kaitauua te Minita n aron ana kaeka ao tauraoin ana Botaki ni mwakuri ni butimwaea te bubuti aio. Ao e koaua

are bon te bwai ae boou naba iaon ara abamwakoro ae Nikunau. Bon akea te kauarinan n reirei ae tei iaon ara abamwakoro ae Nikunau bwa kanga te bwai ae boou.
Eng, aio kanga ana contribution ke tao ana anga nab ani ibuobuoki ara abamwakoro ae Nikunau nakon te botaki n reirei ni karikirakean te reirei nakoia natira ma tibura. Ae tauraoi kanga n tobwa tera n tobwaia naba ataei kanga iaon ana abamwakoro ae Nikunau. Ngkana arona bwa e tauraoi te botaki n reirei ni katea teuana te kauarinan iaon ara abamwakoro ae Nikunau.

E koaua are te kamatebwai e kakawaki anne e kakawaki nakon te botaki n reirei. Ngaia are e aoria tia kawenea nakon te Minita ao tao bon te kakaewenako naba nakon te Minita, ae kanga aekakin naba are e na karekea naba atongana naba iaon Abaiang tao e a karekea naba atongana iaon ara abamwakoro ae Nikunau ni moan katea te moan kauarinan n reirei ana kauarinan te Tautaeka iaon ara abamwakoro ae Nikunau.

Ngaia are ti a katikua nako nanon bain te Minita ibukin te kamatebwai ao tera are e na karaoaki e a tauraoi. Ngkana arona bwa e kona n tauraoi ana tiim nim wananga nakon ara abamwakoro ae ni Kiribati ao ti rangi n tauraoi ni butimwaia. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e nakoim te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rarabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki. Are e titebo ma e anganai te understanding ke e a katikua nakoira te kamatebwai aio. Ao e rabwa tia karaoa ara kamatebwai. Ti a kaai nab ani kairia ma ana kauarinan KPC Tamana. Bwa are itera maiaki naba arei. Ti a kataia naba noria bwa e ngaa ae ti na kamatebwaia ma ngaia. Bwa tao ana raai nakea arei ao ngkana e a kona bwa e a manga kairaki arei. E aera bwa ti na aki manga karaoa riki arei.

Tao ti na kangai bwa tao arei SSS ao aei e a senior kee. Bwa e kangai form 6 arei ao tao a kangai naba. Kanga n aron te kamatebwai ti na uaia n taratarai ni kauaitera ao e a tiku nakoira anne ao e rabwa.

Madam Deputy Speaker : Buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : I a kaitaua ana kaeka te Minita ae karineaki ao e koaua eng bwa are ngkana e na ibuobuoki te kauarinan ae na kateaki iaon Tamana, ae ana reirie te KPC ao anne e rangi ni kakawaki. Bwa are e rangi ni waekoa biriraken mwaitia ataein te reirei.

Ngkana arona bwa e na noora riaina te Minita bwa tao e na ti tei naba te level riki are iaona tao form 6 form 7. Eng iaon ara abamwakoro ae Nikunau ao anne e rangi n tauraoi nab ani butimwaeaki. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau ni buokan ana titiraki ao eng are e a bon tiku nakoira aio bwa te kakaewenako ao ngkana ko kaewenakoaki iaan am auti e koaua bwa kona tiku ni kabuingoingo n aki kana kaim. Bwa are ti kakaewenakoaki ngkai te Education. Ti na ewerake ni butimwaea kaira bwa ai kaira bwa e aonga n toka kaira ao tia toka naba iaon kaina.

Tia keiakina aio ao kanoan te uaia ni maroro iaon rabwata aika uoua aikai bwa ti kona n reitaki. Ao ti na kawaekoa aikai te Tia Tei mai Nikunau ao e rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao ti na nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun ara Leader n te kanganga te Tia Tei temanna mai Abemama ae karineaki Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim te Leader.

RINANOAN TE MWAU AE BWAINNA NGKAI TE TAUTAEKA NAKOIA TAAN OROBEN

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I a reitai ma raou n Tia Tei ni kanakoa bwanaia kain abara ae tangiraki ae Abemama nakoimi ni kabane, ao nakoia taan ongora n te ingabong aei ti na bane ni Mauri. Ao aei ngkanne taekan aia titiraki kain abara ae Abemama:-

E teimatoa te ngurengure irouia taan oroben mai Abemama iaon tein te mwau ae bwainaki ngkai. Ai bon akea rawatan aia ben ngkana katinea. A taneiai ni kamwaua aia ben inanon tenibong ma ngkai e a riaon teuana te wiiki ao ai bon akea rawatana. E kona te Tautaeka n rinanon riki te mwau ae bwainna ngkai bwa e na materaoi korakora taan oroben n aia karekemwane ae e a rangi ni uarereke ngkai? E rabwa te Tibiika.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin kaneweaba, Bitineti, Karaobwa ao Boboti Hon.Tangariki Reete e nakoim te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e rabwa nab ate Leader n te Kaitara are bon te Tia Tei mai Abemama n ana titiraki ae tabekia n te tai aei ao e kangai

ngkanne ana kaeka te Tautaeka n te tai aei nakon te titiraki:-

Te Tibiika ko rine I kan katerea nakon te Tia Tei mai Abemama ae karineaki bwa mwaun te ben ae bwainaki ngkai ae bon 7% e bon kaineti ma kateimatoan tamaroan oeran ana ben ibukin te iokinibwai. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I ti kaitaua te Minita n ana kaeka ao tao buokan au titiraki. Ao ti butimwaea ao ti boutoka katamaroan ara oera ke oeran ara takataka, anne ae rangi ni kakawaki.

Ma ngkai te bwai ae ti kunea bwa e aki tabangaki kabonganaan te tua ke te kainibaire aei iaon Kiribati. Iai aba tabeua ae aki iti. Ngke roko ana tiim Tobwaan Kiribati Party ni kaembein iaon Abemama. Ao e katanoata te Minita man te Aono n Raina bwa e aki iti Kiritimati bwa e bon aki tangiria bwa e na iti Kiritimati.
Ao aei ngaia ae ti kan titiraki, bwa bukin tera aki iti kain Kiritimati ao ana iti kain Abemama. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ao e rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei mai Abemama are bon te Leader n te Kaitara. Kanga I bon nanokawaki ae I ongo bwa bon ti te tikina aron te babaire ao te kantaninga ikai e bon riai n titebo. Bwa are te bwai ae waakinaki bwa are ngkana ana kainibaire ke ana policy te boboto n takataka te KCDL ao e riai ni bwainaki.
Bwa are kanga e bon rinnanon nab ate Tautaeka. Ngaia are ngkana arona bwa tao iai bwaai aika a riki. Bwa I taku bwa a bon ongora ngkai kain KCDL are I aki naba rangi ni kakoaua bwa e iti Kiritimati ke aki. Ma ngkai e taekinna te Tia Tei ae karineaki ao e aoria bwa I a tabeakinna ma au Botaki ni mwakuri. Ti a kakaai aba aika aki kaunga te iti ao ti bon riai n ti te tikina aron te babaire, bwa ngkana arona bwa e na karaoaki ao e riai ni iraki nanona iaon abamwakoro.

Ao au kantaninga bwa a ongora naba ara copra inspectors, iaon abamwakoro akana aki kabongana te iti. Kam riai ni kabongana te iti. Bwa e aoria n akea te tangitang mai irouia abamwakoro akana tao e memere aro nte tararua ibuki ke te enforcement iaon te kantaninga aei. Ngaia are anne buokan te titiraki ngkana arona bwa e na ibuobuoki. Ko rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Minita ao e rabwa te Minita ao I taku bwa bon aia tangitang kain abara bwa e a bon akea e a rangi ni uarereke aia karekemwane man aia takataka. Ao tao te tanga ngkana a katinea ngkoa ao tao e bon $200 tabun te taara. Ae n te $4 ngke e moan waakinaki. Ao ngkai e aki roko ai ti $100 te taara inano.

Ao ngaia are a kangai ai bon akea nanon n te $4 n taara bwa titebo bwa ti a manga okira te $2 te taara.

Ao e kona e kakawaki aei n aron ae taekinna te Minita ibuki nte karekemwane man te oera are e na reke man te takataka. Ngaia are a taraa anne ma ti ataia bwa e kona, ngkana ti taraa ana karekemwane te Tautaeka iaon te iokinibwai iaon te takataka. Ao ti na kantaningaia bwa e na rangi n rawata riki tao imwin tao karinan te iti ngkai imwin 2020.

Ma ngkana ti tara ana karekemwane ao e titebo ma e a bwaka riki ngkai. Bwa n 2018 ao ana karekemwane man te iokinibwai $2.3 te mirion. Ao n 2021 $1.5 te mirion. E kona ni kabwarabwara te Minita bwa e kanga ngkanne aron tao mwiin te kainibaire aei tao e na kantaningaaki e aera e na bubura e aera e uarereke ana karekemwane. Man ana kainibaire ke ana Tua anne. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Tangariki Reete : E rabwa buokan te titiraki ao tao eti tao ngkana e taraa aron tao n ana itera ni karekemwane te Tautaeka. Tao iaon riki kaungaan riki are te *enforcement* tao a nang *wasted* te takataka n te tai aei ae 7% ao aongkoa e kantaingaaki bwa KCDL bwa e na korakora riki aron ana karekemwane iaon ana iokinibwai iaon te takataka.

Ngkana e kakoaua te Leader n te Kaitara te Tia Tei mai Abemama bwa te iokinibwai man ara KCDL n aron are e tabe ngkai ni waakinna. Ngkana kam ongongora aron ana katanoata n taai nako ao e aki toki ni kaungaia kain abara. Tao bon iaon moa ara product ao ara added value product.

Ao iai ngkai ana karaobwai ae tabe kanga ni bon explore moa ara domestic means. Ae ti bont araa ae bon iaon Kiribati n aron karaoakin ae te toobu, te bwa, are bon bwaa ni kabiribiri aika a kakaokoro aroia. Baikara riki ao are e tuai kona n export bwaai aikai nako tinaniku. N te aro bwa e na kona ni kabirirakea aron ara karekemwane man ana itera te KCDL. Iaan are e bon tuai n roko rabakauna iaan are e kantaningaaki iaon kawaina.

Ma ngkanne ni kaineti ma te takataka are e iokinibwaia nako tinaniku ao aei ngkanne te kanganga. Ae tabe naba ngkai n explore bwa antai ana buyers, aika e na kona riki ni kabirirakea boon te ben.

Bwa ngkai kai ti anaia mai irouia aomata ao e bon bobuaka. E tuai n roko n are te value are bon te market prize. Ngaia are au kantaninga ae bon tabe ngkai ni mwakuriaki bon au Ministries ae I bon tabe naba ngkai n explore. Are I a bon tibwa roko ti na kakaai anga ae ti na kona ni kakaea riki te ikonibwai te export nako tinaniku bwa e na kona ni birirake aron ana karekemwane te itera aei, ao e na kona naba ni contribute nakon ana economy te Tautaeka.

Bwa ti ataia bwa te ben kanga teuana bon ana kouru tei Kiribati ae e anga ke e subsidize te Tautaeka nako iai n te aro bwa e na teimatoa aron maeuraoia ara botanaomata riki iaon abamwakoro ao n reitaki naba ma Tarawa ao e rabwa ngkana e na kaeka ana titiraki.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki riki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita ao I taku bwa kaekan au titiraki e kaineti ma katamaroan oeran te takataka ibukin te iokinibwai. Ngaia are I mwanewea are ti na riai n noria ngkai bwa e na rangi n raka riki te karekemwane man te iokinibwai ngkai aongkoa e a rangi ni katamaroaki oeran te takataka.

Bon oin aia kanganga ara botanaomata a tangitang bwa e a bon rangi ni uarereke ngkai aia karekemwane man te takataka.

Ao akea kanganga n taai aika ao ti noora te karekemwane e rangi ni bubura riki ngke e aki kabonganaaki te iti. Ao tera raoi ngkanne te kanganga ngkai ti a noria ngkai ao e a riai riki n raka bwa are ngaia anne bukin ae e a kamatoaki katamaroana. Ma titebo ma e rikirake ni buakaka ke ni uarereke ara karekemwane iai.

Ngaia are kanga e aki rangira rioura e aki make sense ke e aki boo ma aongina bwa aki raoi. Bwa are a uneakina korakoraia ae e aki materaoi. Ao ti na bubuti bwa are n taai aika nako ngke e bon bwainaki te mwau are a bon taneiai iai ara botanaomata. Ao kai akea te kanganga ao e rawata te karekemwane.

Ao anne kanga e aki matata bwa e aki boraoi ma ae ti noria n te ware. Ao ta oti buokan te titiraki bwa ngkana aei tao ibuki nte iokinibwai

kanga ana kaeka te Minita e ti taekini bwaai are bon iaon Kiribati.

Ao ti ataia naba bwa tao ana standard ke tao te bwai ae tangiraki n te aonnaba ibuki nte iokinibwai n te takataka. Kanga n ana ware te botaki n takataka ke te ben iaon Asia ao te betebeke iaon te APCC 8% ao e reke iaa are 7% are tao menan mwaimwain te ben. Ao tao aei ti anne ae tao ti nang uneakina ae kamatoaki ngkai aei ibukin ae kanga e aki make sense iroura kanga ibukin kanakoraoan tamaroan te bwaa ibukin te takataka ibukin te iokinibwai. Ao ngkana arona bwa e matata anne I bon rangi ni bubutia te bwa nkgana ngaia an kaokia n arona bwa e taraa n ae rawata riki ami karekemwane ngke kam iti nakon ngkai kam a iti. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita kaekakina mai iroum e nakoim.

Hon.Tangariki Reete : Ngaia e rabwa buokan te titiraki ao tao ni kaineti riki ma tao aron ke tao te standard are e taekinna iaon te APCC. Ao n aron ae I kaongoaki tao bon te babaire ae karaoaki aei tao bon te advice. Bwa are a rawata rabwata aika ti riai ni comply ke ti riai ni iri nanon aia standard are e na kona iai n rangi n nakoraoi aia quality, n te copra n te aro bwa ana kona n anaia mai iroura ao ana kabongana kee.

Bwa are te bwai ae kakawaki man te copra bon te oera ao n aron kaongoakiu irouia au taan rabakau, ao bon te percentage ae bon kantaningaaki. Bwa are bon iai ana policy te KCDL. Ao kanoan ana policy aikai a bon kaea kanoan te standard n te market value n aron ana quality te copra.

Ngaia are ni bon te moantai e bon menaaki iaon are 6. Ma ngke e moan bwainaki te mwaiti ae $4 dollars ao e a tabe naba ni iai te demand bwa e a tangiraki riki te mwau bwa are e tangiraki riki bwa e na kabebeteaki aro nte mwau arei.

Bwa kanga n aron ae I kaongoaki irouia au taan rabakau bwa ngkana e a mwau riki te ben ao e a bebete riki. kanga anne aron teina kanga aron kaongoakiu irouia. E bon tuai n reke au tai ao iaon kawaiu ni mwananga nako aon aba. Ao nang bon nako n noori raoi ana quality te ben, n te aro bwa N na kakoaua raoi ao tera te bwai ae N na ataia bwa I taetae iaona.

Ma akea au nano uoua bwa te bwai ae ti karaoia ngkia ti bon comply ourselves nakon te naan regulations, ke nakon te naan Tua ke baikara requirement are a kantaningaaki n te makete ibukin iokinibwain ara takataka.

Ngaia are tao ibukin ngkanne te itera are te karekemwane are I bon maroro iaon ara domestic needs ao eti bwa e a maan ni waaki te KCDL. Ma e a bon tibwa explore naba te itera are e nang karaoi ana product are te naan added value product plus tao bon bwaai ake e kona ni karaoi man ana by product man ana ben.

Ao who knows tao inanon taai aika ana roko kai e a kona n explore te itera aei ao e na kona riki ni katamaroa aron ana iokinibwai ao e na kona noraki ana contribution nakon ana economy tei Kiribati.

Te kauoua e bon riai ni matata n taai nako irouia te botanaomata bwa te takataka e kaboo ate Tautaeka ao e subsidize kee. E kabooa mai irouia aomata. Ngaia are n taai nako naba ana set te naan policies ake ana kona ni kaea raoi nanon are e nang bon kamenanaaki raoi te ben, ao e na kona raoi ni iokinibwaiakaki nakon are e kantaningaaki mai tinaniku.

Ti aki n are ti nang taraia te itera are ti ataia bwa te karekemwane, ma ti na taraa naba te quality bwa e na nakoraoi.

Ao iai naba au bubuti nakon te Tia Tei mai Abemama bwa iai naba te karikirake are e waaki i abam. Ao n aron are e bon ataia naba te Minita are te VCO. Ao n aron ae I kaongoaki ana return te VCO iaon abam e bon rangi n nakoraoi. Ao I ataia bwa te ben e kaboaki ni 70c ngkana e tuai ni kanakoaki kunna ni koromaki. Ao ngkana e koromaki 70 te tianti ngkana e koromaki ao 60c ngkana e tuai koromaki.

Ao I kaongoaki bwa am virgin oil e aki roko i Tarawa bwa e a bon bane naba ni kaboaki iaon Abemama ao I taku bwa teuana naba aei ae contribute nakon aron maeuia kain abamwakoro. Ngaia are I kaungaia naba ao I bubuti naba nakoia kain Abemama Taan Tei ake uoman are temanna ara Minita bwa e kaungaia riki kain abami bwa ana aki kakarokoa are tea makai. Ke bon koroma are bon te ben raoia o karokoa raoi te ben raoi, bwa e aonga n roko raoi te quality are e kantaningaaki iaon te VCO ao tao bon ti anne au ibuobuoki ao tao e na kona ni ibuobuoki nakon te Tia Tei mai Abemama ao e rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita kai e a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei, ao ti na nakon ara titiraki are imwina iaona mi Ota Beba ae nambwana 87 e na tabekaki iroun te temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta e nakoim te Tia Tei.

BABAIREAN AO RINEAIA TAAN MWAMWANANGA NAKO NI KINI UANIKAI AO KORO IRIKOMAEU

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I waaki ao bon te bwana ni kamauri mai irou ni ikotaki ma raou n Tia Tei ao bon kain ara abamwakoro. Nako nte Beretitenti te Kauoman ni Beretitenti, te Tibiika ma kain am taibora, ao te Leader n te Kaitara, ngaira Taan Tei kam na bane ni Mauri. E koaua ao aio ngkanne au titiraki:-

E kona te Minita are tabena ni kamatata bwa tera ngkai te kainibaire ni babairean ao rineaia taan mwamwananga nako ni kini uanikai ao ni koro irikomaeu. Iai te mwaiti ae baireaki imarenan abamwakoro nako ke imarenaia ake a boou ao a moan mwakuri ni katoa tai n aeaeki?

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita ibukin te Botaki ni Mwakuri ibukin Kammwakuri ao Karikirakean aia Konabwai Aomata Hon.Auria Kitina e nakoim te Minita.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki ao imwain ae ti anga ara kaeka ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Beru a oti a moanna ma te bwana ni kamauri, bwanaia kain ara abamwakoro ae Makin, unimwane ao unaine raou n Tia Tei ao kamauriko te Tibiika ae ko karineaki, ara Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ae ko karineaki, Taan Tei ni kabane n te tai aei ai bon bwanaan ara Uea Iesu Kristo ao kam na bane ni Mauri.

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Beru:-

Kainibaire ibukin rineaia taan mwananga n te moan kai ao te koro irikomaeu ni kaineti ma te kainibaire are e roko mai irouia taan kammwakuri ao ni barongaaki man au Botaki ni Mwakuri. E bati n rabwa Madam Speaker.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika ao ngaia e a matata n ana kaeka te Minita bwa ngaia akea. Akea aia kainibaire n aron are kanga ti mwaneweia.

Ma te kanganga ngkanne n aia kainibaire bwa bon ngaia te kainibaire mai tinaniku. Ni bon etina a bon titebo bwa a bon aki rereke kain Beru n te kainibaire aio.

A bon baireia kain te aobiti. Ao akea kain Beru aika a boou ae a tia n rineaki ngkai. Ao akea naba kain Beru ae ko kona n noora arana

ibuakon te rinerine n angin te tai. E aki eti anne e titebo nanona e a bon baireia aia aobiti.

Nanona ti na bubuti bwa are e rawata te maningongo e rawata te tangitang, e rangi ni korakora. Ao n arona n etina ngkai nanona bon kain te aobiti ae babaire. Bwa ni bon aron are e kakoauaki ngaia bon angiina taan mwananga ti akia taia bwa tao a roko naba n te bwaati n taetae ni imatang irouia kain ara aobiti ke aki.

Bwa are aikanne ngkanne titiraki ake a kona n nano uoua. Bwa a mena tao a bukina ngke a ee ni Beru tao e aki raoiroi aia taetae ni imatang.

I aki koaua ma ai aio ngkai te tangitang bwa e titebo ma e a bon babaire te aobiti ai bon taan mwakuri aika a babaire.

Ngaia are ti bon tangira are e bon oti aran te aomata bwa antai are kai ni kawai ao antai kain te abamwakoro teuana ma teuana.

Akea, ngkana e toka te ara ai bon te naan ara naba ao te tangitang ae roko iroura bon taan mwananga naba ake mai imwaina.

E aoria ti a manga reitia imwina ti kona moa n ongora iroun te Minita buokan aio taiaoka.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Auria Kitina : E koaua e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki bwa e ngae ngke iai ana kainibaire au Botaki ni Mwakuri n aro nte fitness test, ke te English training. Ma ni bon tokin te tai ao te tia kammwakuri temanna ma temanna bon iai aia requirement e kaokoro ni irekereke ma ana nature te mwakuri, are aekiniko.

Ngaia are I kukurei n taekinna bwa e ngae ngke ngaira ti kakaitauraoi man au Botaki ni Mwakuri ae te KIT ibukin reiakinaia ara koraki ibukin te taetae ni imatang, bwa e na raoniia te taetae ni imatang. Bwa e na raoiroi aia taetae ni imatang, iai ara tab oni mwakuri teuana are e tabe ma te fitness test. Ao n tokin te tai bon te tia kammwakuri ae e anga ana babaire ibukin bwaai aika e kainnanoi.

Ngaia are I taku bwa ti aki te kanganga ae bubura ti na reitaki ma te Tia Tei ao ti na ibuobuoki ngkai e taekinna bwa akekea kain ana abamwakoro aika tao a totoka araia. Ma I tuai noora anne I tuai ongo ae akea kain Beru.

Bwa are ngkana e roko kainnanoakia taan mwakuri mai tinaniku ao bon

iai aron babairean anakin taan kammwakuri mai Makin nako Arorae kee. Ao iai ara quoter are ti mwakuri ma ngaia kee. Ko bati n rabwa ngkana e na ibuobuoki aei nakon te Tia Tei.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta : E rabwa te Minita n ana kaeka ae te kauoua aio bwa ngaia bon iai te mwaiti. Ao e aki kona n noria bwa bon akea iaon te mena anne aia page n aia tabo ni mwakuri e a bon ti oti naba ara.

Te kauoua naba e boo te ukeuke ao a tuangaki ngkami kam tiku kam a reke ao kam tiku ka maki roko i Tarawa kam tataninga bwa e na bon roko weteakin arami.

Ao tabeman are aia training i Beru n te English kam a kawaekoai ngkami nako Tarawa.

Iai ngkanne uakoraki bwa iai akana a tiku n tataninga bwa e na roko te rongorongo irouia ao iai aika a roko i Tarawa.

Bwa e a kaan reke iraua e a namwakaina. Ai uoua, ti a tia ni kataia ni kaetia ma kain aia aobiti bwa te kanganga mai irouia ake a tiku. Ana aobiti naba te Minita e aki bati ni mwamwannanoa tain kiban te wanikiba. E a katanoata naba ngaia kam nang nakomai n te wiiki ae na roko.

Ao tao e katanoata te Moanibong ao te kiba Kauabong. Kam tangiraki ikai n te katenibong e aki reke tokaia ara koraki.

Bwa are akea mwannanoan aio ni karauaki raoi n taraaki aio n ae ti a tia ni kaokoroa, a rimwi te koraki. A rimwi ara koraki ao ngaia e karautaeka te aba. Ke tao n tabetai a kakaeaki tao a newe i buakonikai. E a rangi ni kimototo tain te rongorongo. Ngkanne ake i Tarawa iai ake a okinako ao iai ake a mwananga.

E a manga karekea nanoia akekei bwa a nang nakomai. Ti nang nako, ngaia are a mwananga naewa ma naewa, ao ngaira ti tuangaki bwa ti na tiku ikai. Bwa iai iteran te tiku bwa n tabetai a bon tiku irarikia aia utu, bwa are angiina iai aia utu. N tabetai a kainnanoa te kan mwananga ni mwakuri.

Ngaia are a nakomai a kabanei aia tai ikai ao te kanganga te maeu. Ngaia are ti a bon bubuti riki nakon te Minita bwa tera rinanoan raoi aio. Ngkana e bon kona te ara ao kain te abamwakoro ae boou ao are n ikawai e na rangi ni kiraati anne.

Ao ngkai ae bon teimatoa te ngurengure naba. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ni buokan am titiraki. I kakoaua te bwai ae taekinna te Tia Tei ae karineaki. I taku bwa te kanganga ae taekinna bon te kanganga ae tabangaki iaon abara aio mai Makin nako Arorae ni ikotaki ma te Aono n Raina ma Rawaki. A katanoataaki taan mwakuri ao a roko iaon Tarawa ibukin karaoan te intawiu.

Ma I taku bwa e kakawaki bwa kam na matata bwa ngke e katanoataaki araia ami koraki ti aki nanona bwa a katanoataaki bwa a nang bon mwananga naba kee. Kanga aio te katauraoi nakoia.

Ngaia are ngkana e karaoaki te intawiu iai aika a kona n tekeraoi bwa e bwaati mwiin aia intawiu, ao aika a kona ni manga tiku n taninga are imwina.

Ngaia are ti kabwara bure n te bwai ae riki aei ao ara kantaninga bwa te koraki ta oaki reke inanon te tai teuana ma teuana ti aki nanona bwa a nang aki mwamwananga kee. E tiku araia ao a manga katauraoia naba au koraki man te aobiti ni kawaerakea araia nakoia taan kammwakuri ake a na roko imwina.

Ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao ti na kataia nikoa riki te itera aio man ara aobiti ti na taraia bwa e na aki ririki te aekaki ni kanganga aio. Ao I taku bwa n aron are kanga I a tia ngkoa n taekinna ngko ate titiraki are I kaeka n te tai ae nako.

Ao iai te kambwana teuana ngkanne ae boou ae ti a tia n reitaki ma ngaia are e nang tauraoi n tikona te kanganga aio. Are titikuia taan mwakuri ake a katanoataki a oaki reke mwanangaia ao a tiku iaon Tarawa ao ngkanne aongkoa e nang tauraoi te kambwana aio kanga te mwengabuaka nakoia. E na bwakara irabwii te taara are ibukin ti maeuia iaon Tarawa. Ao ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ti na uaia ni ibuobuoki iaon aei. Ti na katamaroa ao ko rarabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan riki am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei e nakoim.

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika I kaitaua te Minita n ana kaeka. ao tao bon ti kaetakin arei bwa are te ota te karinan. Tabeman ai uoua tabun aia ririki n tataninga.

Anne bon ti te kanganga te Minita ao tabeman e a reke uoua okia teniua

okia. Ao ngkanne ti tuangaki irouia kain te aobiti are bon te tia kammwakuri e a manga bon rinea. Ao te ngure irouia taan mwakuri bon taan mwakuri.

Bon taan mwakuri ae a rineia te koraki akekei bwa a taneiai ma ngaia ao a kinaia ao aia koraki ao aia raana riki ao aia raana riki.

Ma ngkai e taekinna te Minita n arona aio ao iai anangan te koaua ao iai anangan te koaua ae ana taan mwakuri a bon babaire. Ao ko nang kanga ni kina mai tabona nako tabona.

A manga birinako kain ikekei a manga birinako kain Beru ake mai Teraina, Kiritimati a manga roko nakoiu. Te Tia Tei Hon.England Iuta, kam reke mai iaa. Bwa ti reke mai ikekei ma are bon kain Beru ngaira. Ti a rangi ni kainnano i Kiritimati e tuai man rin arara.

Ngaia are ngkanne e bon rangi ni koaua anne. Te rinerine e a bon riai ni katamaroaki bwa ti na bubuti te Tautaeka ni ikotaki ma te Minita bwa a riai ni kakeeaki bwanaia taan kammwakuri. Ao e katanginano te mwaiti aio, ao e aki tabe n tiku n arona. Bwa te tataninga ao te English e a rababa.

Ao ngaia ti a bon bubuti riki bwa tabeman ae a bon okioki naba kanga a mena a manga okinako naba e aki mena ao a manga oki naba. E nang kanga ao a bon rangi ni kinaaki irouia taan mwakuri. Ao tao e mena tao bon mena irouia kain te aobiti. Ngkana e bure au rongorongo tao iai tibanakona ao I a kabwara bure bwa aikanne ti ara kantaninga ni bubutia te Tautaeka e na bon riai n tobwa te kanganga aei. E rabwa.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Auria Kitina : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ni buokan am titiraki ao e rabwa ti na taraa te itera anne.

I taku bwa e bon tiraua naba te tangitang mai irouia kaaro. Ngkai I a tibwa roko n te aobiti aio ao e tiraua aika a tatareboon bwa au Taan mwakuri a inanonano., ao aera riki ao ko rabwa ngkai ko a manga tabekia n te tai aio.

Ma ngkana arona bwa e bon koaua te rongorongo anne ao ti na katamaroa man ara aobiti bwa e na aki manga riki ao tia uaia ni ibuobuoki ma ara koraki bwa are te tia mwakuri are e karaoa aio e na bon riai n anganaki te tuua ae bubura kee. Ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan riki am titiraki te Tia Tei ao ko rabwa te Tia Tei ao ti

a nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 82 iaon ami Ota Beba ae e na tabekaki iroun te Leader n te Kaitara te Tia Tei temanna mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim te Tia Tei.

TE KANGANGA IAON TE FREIGHT REFUND IROUIA BITINETI IAON ABEMAMA

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao aei taekan au titiraki:-

Te maneaba ae nako ao I tabeki kaoti ma titiraki iaon kaboan mwiin kantokan kaako nako aon aba ke te freight refund. Ni irekereke ma te kanganga n te waaki ae boou iroun te Tautaeka, ae te Tautaeka aei are a teimatoa n rootaki iai ar abitineti ao ara botanaomata. E taku te Tautaeka n ana kaeka bwa e na kaoka te waaki aei n aron are bon arona n te moantai. I kan titirakina te Tautaeka bwa e a tia ni karaoa aei ke e tuai. Ao ngkana e tuai ao bukin tera. Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao am titiraki aio e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita ibukin te botaki ni mwakuri ibukin te Mwane ao Babairean Karikirake Hon.Dr. Teuea Toatu e nakoim te Minita ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr. Teuea Toatu : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Abemama are bon ngaia nab ate Leader n te Kaitara ao aio ngkanne kaekana:-

I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae rine temanna mai Abemama ao imwin taian mwakuri ni katamaroa aika a karaoaki ae aikoa noraki ngkai riaina, ae e na manga okiraki te freight refund system are mai imwaina.

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa e rawata naba ana katamaroa are e katanoata n tain au titiraki ao au kaoti n taai aika nako.

Ao ara kantaninga bwa iai riki aika a raka iaon aikanne. Ma tao ti teutana te rongorongo ti boutokaan buokan au titiraki. Bwa iaon abara ae Abemama e a rangi n tiraua te karikirake, a tiraua ara tia karikirake. Naake a kao kaako, bwa a kaboo kaako nakoia bitineti ake a uarereke, ao ara bitineti aika a uarereke ae a rangi n tiraua. Ao ni ikotaki naba ma taan kabonakoa te bwaa. Ao aei ngkanne aia kanganga e teimatoa ni kaitara ma te kanganga aei.

Ngaia e taku te Kauoman ni Beretitenti bwa ngke e kaeka n te tai arei ao aei are e taekinna. Ma ngkai kai aikoa karaoia bwa e a manga bon tiku naba nakoia ara bitineti ma taan kao kaako mai Tarawa bwa ana bon kabwakai kantokan aia kaako. Are aongkoa n are mai imwaina te tabo are a ota mai irouna. Ngaia are e bon kabwaka kantokan kaako. Ao e nak oni kabooa mwiina man te Finance.

Ao N na rangi ni bubutia te Kauoman ni Beretitenti bwa tera katamaroa aikanne taiaoka?

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr. Teuea Toatu : E rabwa buokan te titiraki bwa are n aron ae I a bon tia n taetaekinna n taai aika nako. Ao kanga katamaroa bwa kanga bon ti kauarerekean bwaai ake ana tangiraki. N aron ngkai ai bon ti teniua tao N na manga kaokia riki bwa te shipping instruction, te bill of aiding ao te receipt. Ao ngkanne ngkana arona bwa a bon tauraoi bwaai akanne.

Ao te tabo are e na nikiraki te kakao iai. Ao ngkanne te tia ota mai iaon aba e a bon nikira naba n te council bwa e na karaoi.

Ao e koaua tao N na ti taetae teutana bwa bukin tera ngkai ti a manga bon tiku iaon te system ibukin taian katamaroa aikai. Bwa are kanga ti bon noora te Tamaroa ae e a tia n riki.

Bwa ngkana ti taraa te ririki ae nako. Bwa 400 tabun 447 te freight payment transaction ae e a tia ni karaoaki ae mwaitina $6.1 te mirion.

N te ririki aio kanga bon akea ngkai te tinetine ke taian complain man abamwakoro aika a tia n riki. Ma tao e koaua bwa iai taian titiraki ma tao taian titiraki aikanne kanga ti ibukin te kamatata.

Ma e koaua bwa ti aki kona nab ani birinako bwa ngkana e raoiroi te system ao e na bon bae nab ani iai te iremwe kee. Ao tao bon oin te iremwe ti aki te iremwe bwa tao bukina aki karaoa aia mwakuri Taan mwakuri ma bon bukina raoi bwa tao aki bobonga raoi taian document ke taian beba ake ana airi ma te claim anne.

Ao anne ngkanne ae e kona ni baireia te system. Ngaia are kai ti noria bwa kanga e a bon rangi ni butiraoi te mena ao kanga ti a bon teimatoa naba bwa ngaia ti taku bwa e a bon rangi nakoraoi ara system.

Ao ti bon riai ni uringa bwa te bitaki aio bon te bitaki mai irouia kain te KCCI bwa bon ngaia ae a bon tangiria bwa a nang kanakoa te bwai anne

mai inanon baia, bwa are a bon angan te tiao ta bwa e nang bon karaoia.

Ngaia ti kataia n nikoa te iango anne ao ngaia ti na karaoi katamaroa. Ao n aron norakina ae I kabwarabwara kanga e a nakoraoi. Bwa ngkana arona bwa iai te teimatoa ao e na rangi ao tao ti na bon kaainna ao ngai naba temanna bwa ae N na riai ni kaumakaki ke ni uotaki nakon au Ministry bwa N na noria.

Ao ngkai bon akea ao n aron te ribooti ae I anganaki titebo ma a bon rangi n nakoraoi. E rabwa.

Deputy Madam Speaker : E rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao te buokan am titiraki te kauoua te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Kauoman ni Beretitenti ni buokan kaekan au titiraki.

Ao eti bwa are kain te KCCI naake a kao kaako aikoa tangira ae ana kabwaka kantokan te kaako anne bwa bukin ae e aki bwabwaka aia mwane nakoia te kabomwi nakoia. Anne bon te kanganga ae bon teimatoa ngkai.

Ao eti are ai ti iraua te beba ma ara bitineti ke tao kao kaako mai Tarawa nako Abemama a tao ngkai e a karako ae noria te Minita te Kauoman ni Beretitenti. Bwa aikoa onimakina te waaki anne bwa are e nakon iraua te namwakaina, 6 te namwakaina e aki okioki aia kabanemwane.

Ngaia are a kaokia nakoia te botanaomata ni boon aia kaako. Ao aei ngkanne manga rootaki ara botanaomata iaon abara, bwa are e a rangi ni bobuaka ngkai te naan kaako.

Bwa are bitineti a kaoka aia kabanemwane ni boon aia kaako. Bwa are te kanganga ngkana e a roko iroun te Kauntira ao e a kanakoaki nako Tarawa ao ai manga tataningaan ngkanne e ngae ngke e a bon bwanin te naan beba.

Ao I taku bwa e bon kona ni kakoaua anne te Kauoman ni Beretitenti n noran bwa ni ngai ae e roko a oni ngai ae nako iai.

Ma tao te katamaroa ngaira bwa kanga akea te katamaroa imwin are e taku n te tai ae nako bwa e na kaokia nakon arona. E titebo ma akea te katamaroa bwa e bon tiku naba n aron are kaekaai iai n ae nako.

Ao tao te katamaroa ae ti na bubuti, bwa are te mwane e bon tiku inanon bain te Finance. Ao tao e na rangi ni ibuobuoki riki ngkana te Finance e kanakoa te mwane nakon te

Kauntira. Bwa are iai ana tia rabakau akana a bon tekateka n te Kauntira ao ataa te bwai ae ana riai ni karaoi.

Ao ngkana e roko inanon bai ate claim ke te naan beba are ataia bwa e a tia n rangi ni bwarabwara nakoia. Ao a kai kanakoa naa iai te mwane.

Ao anne kanga te katamaroa ae ngai I kantaningaia ae boou ae e nang tia ni karaoaki ngkai bwa bon anne te kanganga. Ao ngkana e riki aei ao a nang roko te naan beba ae a rangi n tiraua. Ao anne te bubuti nakon te Kauoman ni Beretitenti, ti ataia ae a rawa kain te KCCI ibukin ae e aki okioki mwiin aia mwane ae irabubua te ngaa.

Ngaia are a okiraki aomata ae akea korakoraia ae rangi ni uarereke riki korakoraia. Ngaia are ti na bubuti e kona n ae taraia te Kauoman ni Beretitenti n ana katamaroa bwa e nan ganga te mwane nakon ara Kauntira. Bwa a bon karaoia naba ao a bon kabwaka naba nakoia ara tia kao kaako. Ao tao ti anne taiaoka ngkana e kona n taraia te Kauoman ni Beretitenti. E rabwa.

Deputy Madam Speaker : E nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr. Teuea Toatu : E rabwa riki buokan te titiraki ao tao e koaua e aki rangi n raoiroi ana ururing te Leader n te Kaitara. Ma ngkana e bon ongora au maroro ngke e tabekaki aio n Auti aika nako. Ao e kairua ae ti a kaokia nakoia aomata bwa bukina bwa kain te KCCI a kua bwa e aki roroko aia mwane.

Bon bukina raoi bwa kain te KCCI a bon namakina bwa a bon aki make money n te bwai anne. E raoiroi riki ae a bon kanakoa bwa a kangai ko ataia ai bon akea te bwai ae ti bon benefit man te bwai aei. Ngaia e raoiroi ae a bon kabwaka ao tokina ti nang aki kanako a kako. Aio bon mwiin au maroro ma ngaia ae I Chair te bowi aio ao raou ngkanne te Minita n te communication te Minita n te Commerce n te tai arei ao te Minita n te Tua. Ae ti botaki i Bairiki ao ti ma maroro ma ngaia ao ti karabwaia kain te KCCI bwa a bane n roko. Ao bon ibukina raoi bwa a bon namakinna ae titebo bwa a mwakuri nakai iaon te commercial. Bwa kanga ai bon akea te bwai ae kanga ti na benefit n ami bwai aei ma e raoiroi ae a kanakoaki nakon te tia ota bwa e a bon meet up te cost.

Ao anne bukina ma I taku bwa e kairua bwa e rawata naba katamaroa aika ti a tia ni karaoia n te tai anne. Ao te kauoua ngkanne ae ko taekina te mwane ao tao ko bon ataia nab ate Leader n te Kaitara bwa ko a bon tia ni mwakuri n te Tautaeka . Ko bon ataia bwa iai te mwane ae kakanakoaki ae aranaki bwa te RBC.

Ngaia are there's no need bwa kona manga kanakoa riki te mwane. Bwa bon iai te RBC are e kakanakoaki ni katoa tai are ngkana e bon roko ana return te island council teuana ao e a karokoaki nab ate mwane. Ao te RBC ngkanne are e na kabongana te tia mwane ikekei ao e kona ngkanne ni pay out te freight anne.

Ao tao e koaua tao te katamaroa teutana are I aki mwaneweia n au moan maroro. Are ti nang kauarerekea naba ngkai te requirement bwa are ngkekei ngkoa bwa a nang kaoki moa document te naan treasurers imwain ae kona ni karaoa te refund ao ngkanne te refund e anganaki te approval mai iroun te Accountant General.

Anne ti a tia naba n draw away ni kanganne. Noria n ti scan naba te document ao kam a pay naba n te bwai anne. Ma are sufficient bwa are a bon karinia n te original document.

Ma e rabwa bwa tao e koaua bwa iai riki katamaroa ma aikai ae I taku bwa ti karaua riki ni kauarerekea aron te totoko nakon kabirimwakan te bwaka mwane. Ma tao ti na bon akin aba mwaninga taekan are te human factor kee.

Bwa are e a waaki ngkai te complain ae ti noria tao e koaua teuana te abamwakoro ae Abaiang ae tao e taekinaki bwa te tia mwane e aki rangi n roroko n ana tai ao ke tao e a bon tekateka iaon taian bwaai akekei. Ao akanne itera teuana ae ti na due ma ngaia.

Ti na maroro ma te Kauntira ao noria taraia riki am treasurers bwa ngkana tao e koaua bwa a bon aki karaoa tabeia n aron ae ana bon riai ni karaoia ao I taku bwa e na riaini iai te bwai ae e na riai ni karaoaki ke tera riki.

Ao e koaua bwa tao aikanne itera akanne irarikin te mena anne te tia mwakuri naba ngkanne bon te itera teuana e bon kona ni karekea te mwarara nakon birin te waaki aio. Ma e rabwa am tabeka te Leader n te Kaitara ao e koaua ti na kataia riki ngkana arona bwa iai katamaroa aika ana ienikuriaki ti na karaoa ae tao iaona riki.

Ma tao e kakauongo te Accountant General ngkai I taetae ngkai ao I tangiria bwa e na manga anganai raoi riki ana ribooti ae Tamaroa nakon aio. Ao tao e moamoa ni kaineti ma Abemama are ko taekinna arei. I tangiria bwa ana ribooti iaona ae e na bon kaotia bwa e itiaki akea irekereke ma te iremwe arei, ke tao ngkana iai ao e na bon riai n raa ngkana arona anne.

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao

kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I ti kan tao kabwarabwarai bwaai tabeua ni kaineti ma ana kaeka te Kauoman ni Beretitenti.

Ao tao teuana moa ibukin kabonganaan te RBC ao I taku bwa e bon ataa tuan te mwane te Minita.

Te Kauoman ni Beretitenti bwa aki kona ni kabongana te mwane ae taan tia mwane ake n ara Kauntira ngkana arona bwa e roko te kariaia n rabwatana ae te DW.

Ao anne ae ngaia ae I nanonna ao I taku bwa e bon ota iai te Kauoman ni Beretitenti. Aki kona ni kabonganaaki n aki akaka te RBC bwa e na riai ni iai te authority ae te DW.

Ao e na nako man te freight te import levy fund. Ao ngkana e na kona ni karaoa anne ao anne ngkanne e na rangi ni ibuobuoki ao e titebo ma e na akea te kanganga.

Aia kanganga kain te KCCI I ti kan kamatata bwa ti aki te karekemwane te freight refund. Bwa e na bon oki rabwatan te mwane. Ma are aki kona ni make money ibukin are e aki rereke aia mwane.

Buokan au titiraki kabanean buokan au titiraki, bwa iaon te katamaroa ngaia are I rangi n ikan ongora riki ana katamaroa te Minita ma ana koraki.

Iaon ngkanne aia tao kaboan mwiin kantokan aia kaako, aomata ke te aomata are temanna. Ao aei naba bon kanoan naba au kaoti ao au titiraki n taai nako. Bwa titebo ma akea ke aki kabwarabwara ana katamaroa. I aki ongo ae ngkoe te aomata ngkana ko kabooa bwain am auti tao tera mai i Tarawa ae rekereke iaan te mwane aei. Ae te kaako ae kaoaki mai tinaniku. Ao ko na kona naba n nako nikira naba beban am kao kaako anne kantokana iroun nab ate Kauntira bwa e na kaokaki naba. Bwa aei naba bon aia kanganga bon ara botanaomata.

Bwa ngkai aikoa kona ao ngkekei aikoa kabwaka kantokana bwa e kabwakaaki man te tabo are mai iaon Tarawa. Ao ngkai a bon kabwaka kantokana. Kaoan tao bwain te mwenga te katamaroa nakon te mwenge te kateitei ma tera. Ngkana akea iaon te abamwakoro ao te kanganga ngknane aei ao tao tera riki are a bon kan kaoa te botanaomata temanna ma temanna iaon Tarawa.

Deputy Madam Speaker : Te Tia Tei kabwara au bure ko kona nakon am titiraki taiaoka.

Hon.Tessie Eria Lambourne : I kona ni bubutia te Kauoman ni Beretitenti bwa a rin ngkai aomata are tatabemaniia n te waaki aei ke a tuai. Ko rabwa.

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr. Teuea Toatu : E rabwa riki buokan te titiraki ao tao e koaua tao kanga e a moanna ni mamara te ururing teutana.

Ao tao N na bon taekinna bwa are bon te aine ae e a mwatai bwa e a maan inanon te civil service. Ngkana I atonga te RBC it calls without saying ae e na bon nako te DW. There's no need bwa N na manga taekina anne.

Ngaia are I taku bwa I bon rangi n taekina te obvious. Ngaia are kanga I rangi ni mimi ni kataia bwa I bon ataia bwa e na bon iriri n taai nako te DW ngkana e na kabonganaaki te RBC anne. E rabwa.

Te kauoua ngkanne are e taekinaki are akea te mwane n taian tao taian suppliers. Eti anne ae ti aki te karekemwane te freight refund. Ma te bwai ae taekinna kain te KCCI arei te freight e a bon rangi ni uarereke. E riai ni kakerakeaki riki bwa e aonga kanga e more meaningful riki nakoia riki bwa te rate arei.

Ngaia are teuana aia mena are e na kakerakeaki te freight ao e nang kaokaki te freight rate ao e nang kaokaki te mena nakoia, ao anne e a tia ni karaoaki both akanne.

E a tia ni kerake te freight rate e moamoa riki aba ake n te itera maiaki e a tia ni kakerakeaki te freight rate ao are e kaokaki naba taian taan tiao ta naake taian locals naake a ota mai iaon aba e a tian aba ni effected anne.

Ngkanne iaon te personal purchase ngaia ae I taekinna ae I kangai ko aki uringi maroro n taai aika nako bwa aikai a bane n tia n rin. Ma bon iai taian item aika a bon reke n te katei auti. Tera riki te naan building materials kanga I aki uringa ma bon iai te list aika a kona n reke. Ma e koaua bwa ngkana ko nang kabooa kanam te baeki n raiti ao ko uotiarikaaki ao e na kabwakaki kantokana.

Ao ko na kanga ao bon iai te raiti i abam ao ko nakomai ni kabo raiti ikai ao ko a manga uotia rikaaki ao e na kabwakaaki kantokan am raiti. Ma e raoiroi bwa I taku bwa aikanne te naan katamaroa. Ma ti bon noora bwa aio kanga bon teuana te system

ae bon e tangira te constant ae review n taai nako.

Bwa are e koaua bwa tao iai te mena ao manga iai bwaai tabeua. Ma I taku bwa e kakawaki n au kaeka aio bwa ti na bon mena bwa n tokin te tai ao ana aki rootaki ara aomata ake iaon aba kee.

Ngaia are ti bon kataia ni borauakin kawaina ti kataia ae n ti manga taraa aron te mena tao e na manga bon kaokaki nakon arona. Ke ti na aki. Ma ngkai ti taraia bwa titebo ma iai te namoraoi ngkai ao I taku bwa ti a katikua moa n arona anne. Ma ti aki nanona bwa e nang toki te katamaroa. E na bon waaki nab ate katamaroa e rabwa.

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao ti a nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 86 iaon ami beba. Ao E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN KABWAKAAN MWANEN AIA TAN BOBOTI N TAKATAKA IAON ABAMWAKORO

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkanne au kauoua n titiraki:-

N na butia te Minita are tabena ngkana iai aia babaire ni katamaroa ni kabwakaan mwanen aia ton bobooti n takataka ake iaon abamwakoro. Ao te kabanea ni bwaka mwane i Beru bon raatokin te ririki ae nako?

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao E na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita n te botaki ni mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Bobooti Hon.Tangariki Reete e nakoim te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru:-

Te Tibiika ae ko rine I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine Beru bwa e tauraoi au kambwana ae te KCDL n rinanoa te bubuti aio. Ko rabwa.

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ao nanona akea ngkai ana kainibaire ao nanona tera ngkai ana kainibaire, ae ana buokia taiaoka.

Deputy Madam Speaker : Te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ngaia e rabwa buokan te titiraki ao I taku bwa bon iai te kainibaire are e a tia ni wene. Ae te kainibaire are e bwainaki ngkai

ae bon mena naba iaan te KCDL Copra Wing Policy. Are part of it kanoan te policy anne ngkanne ke kanoan te kainibaire anne a bane ni karinanaki iaan aron boon te copra are iai ke terana riki.

Ao teuana mai ibuakona bon te agency fee. Ao te kainibaire ma aei e bon tabangaki nakoia bobooti ake a registered mai Makin ni karokoa Arorae n reitaki ma are te Aono n Raina ni kabane. Te koraki ake iai aia Copra Cooperative Societies.

Ao te koraki ti te naan societies ake aera a bon registered ao ngkana akia o a bon aki rinanon kanga te kainibaire are e na riai ni kabwaka te agency fee are $50 n temanna ngkana e ibuobuoki anne.

Deputy Madam Speaker : E rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.England Iuta : E rabwa te Minita n an akaeka ao e aki teretere bwa are e kanga aron te kainibaire ao bobootin Beru ni kabane a bane n tauaki mwiia. Ma ngaia ti kan ataia bwa e kanga aron te mwamwananga. Bwa ngaia tao e kona n onoua namwakaina.

Ma kanga bon akea raoi taina ao tabeua bobooti n takataka are kanga a bon uarereke a tangira te mwane inanon rorokon te kaibuke e kona n roko 2 te kaibuke ao e a bane aia mwane. E aikoa kauiaa ngkanne te kaibuke are imwina e nang akea booia taan karaai takataka, boon te hire.

Ngaia are tera raoi ngkanne te kainibaire bwa n aron ae I taekinna ao te kabanea nib waka mwane raa tokin te ririki ae nako. I ongo ae a tia ni bwa ngkai inanon Maati. Nanona tao e katoa kuata ke tao e ngaa raoi te kainibaire. Bwa ti kan ataia bwa e a nakon te KCDL bwa ngkana e kan kabwaka ao n tabetai e a manga taua, tia manga kaongoaki, e a uruaki te system.

Anne aia taeka Taan mwakuri ngaira ti kan ataia bwa tera aoi ngkai te kainibaire n te katamaa taiaoka.

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ngaia e rangi n rabwa buokan te titiraki ao kanga I nanokawaki teutana n aron are e taekinna te Tia Tei mai Beru. Ao bon iai te kainibaire iaona ao I taku bwa a bon bane n ataia kain te abamwakoro bwa e a bon tia ni kabwarabwaraaki, bwa te naan cooperative ma Inspetors ao riki man cooperative societies ake a tauaki mwiia kee.

Ao e kangai te kainibaire e kangai ngkana arna bwa once ngkana e a

Kitana nanona baim te cooperatives society kabwara au bure. Te takataka ao e a roko i Tarawa ao e a karaoaki naba ngkanne te bwaka mwane nakoia ni kabane bobooti. Kanga anne ngkai te kainibaire ae bwainaki bwa once, once e shit ke e roko i Tarawa e shift nako Tarawa. E roko inanon bain te KCDL ao are ibukina bwa are iai te kaboana e nakon mwaitin te ton. Mwaitin rawawatan te ben are e moan karaaiaki man te takataka man te auti n takataka ni karokoa imwain katokakina iaon te kaibuke. Ao iai ngkanne te naan process akea karaoaki. Procedures akana a karaoaki inanon te tai anne. Ke e anaaki ni kangai e katineaki imwain katokakina ke ni kakoauaki ae bon arei raoi ana weight ke e uotaki nako Tarawa. E a manga man reweight ikekei kee. E katineaki ao e katokakai n te booti ao ngke s shift nako ikai ao a a manga roko i Tarawa ao a manga katineaki naba. Ao te kantaninga bwa e na aki akea te bua ke tao te kee n rawawata.

Ngaia are ngke e karaoaki anne ao anne are e na base iai kanga ana bwakamwane iai. Kanga tera arana te KCDL, ni kaineti ma aron kanga are te 50 n taara iaon te Minita, ke te bobooti n takataka are bon iaon naba.

Ngaia anne ngkai kanga aron te kainibaire ngkai ae karaoaki ngkana arona bwa iai ae a noria riki aron te katamaroana ao tao e noria Taan Tei ibukin aia abamwakoro ao tao bon ibukin aron teimatioan te kawakinan te takataka inanon baia ao baikara riki. Ni karokoa tao iaon te aba imwain katokakina iaon te booti. E tia manga bon noora anne inanon taina.

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita n aron ana kaeka. Bwa n aron ae tein ana kaeka bwa nanona e na bon riai ni katoa kaibuke.

E aki riki ngkanne anne bwa are e tangitangira anne bwa kain te bobooti n takataka imwin rokon aia beba i Tarawa. Ai teuana te beba ai uoua te beba eng e ngae kanga imwin rimwin te kaibuke ai teniua. Ngaia are I taku bwa kabane ani bwaka mwane raa tokin te ririki ae nako. Ao I kaongoaki ao e a tibwa bwaka te mwane ngkanne bon inanon raatokin nab ate namwakaina ae nako.

Ao tao e mena tao a noora au titiraki ao tao a bwakamwane naba ngkanne e roko au titiraki tao n arona. Ma ni bon etina e kona n roko onoua namwakaina ao ti kaongoaki e uruaki te system. Ti aki ataia bwa

anne ngkanne ti aki ataa raoi etina. Ma ngkana e kona n nikoaki. Anne bwa ngkana e aki kona n reke ni katoa kaibuke eng iai angana bwa tao e na katoa uoua namwakaina tia bubuti e rabwa.

Deputy Madam Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao kaekakina mai iroum te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ao I rangi karabwa te Tia Tei mai Beru n aron tabekan ana titiraki aei, ke boutokaan ana titiraki bwa are I aki ataa te kanganga.

Ti aki kona n ataa te kanganga man te aobiti ni karokoa iai te rongorongo ae roko inanon baia ao ko rabwa ngkai ko a taekina anne I taku ngai bwa e bon timely am payment iaon te urgency fee ke tao e bon roroko n aron are e kantaningaaki. Ke a kabaeaki iai n te boraraoi kain KCDL, I taku bwa a ongo ngkai kain KCDL ngkana tao tera te bwai ae a tia ni karaoia aia excuses are a tia n angania ake a tia n angania kain abamwakoro are ana bon riai n honest. Ao ana bon riai n rangi ni koaua iaon aia mwakuri bwa are a bon mwakuri ibukin te botanaomata.

Ao ngkana arona bwa e bon eti te bwai are a taekinna nakoia te koraki aikai bwa iai kanganga aika a reke n aia aobiti. E raoiroi ao ngkana arona bwa a bon namakinna bwa e aki eti te bwai ae a karaoia, bwa tao a bon delay te payment ke tao a bon taua irouia ao au kantaninga bwa a na ongo ngkai te bubuti nakoia a riai ni mwakuria, a riai riki ni kabanei korakoraia. Bwa are ngkana akea bobooti aikai ao akea naba aia mwakuri. Ao te kantnainga bwa ti na kona ni kibara aei a oni kakaea riki te anga bwa ti na katamaroa iai aron tararuakin ke aron te kanuanga ibukin tararuakin te ben are bon ngaia maeuia ao katokan kain nanoia ara botanaomata iaon Kiribati ae bwanin ao tao ti ngaia anne ngkana e kona ni ibuobuoki nakon te Tia Tei ao ko rabwa.

Deputy Madam Speaker : E rabwa te Minita ao n te tai aio ao ara tai ngkai ai bon 28 te miniti imwin te 12 ti uoua te miniti ao e a itera 12 ibukin te Lunch te katawanou. Ngaia are n te tai aio I kan ana teutana te tai ao ngkana kam ongora ao I angani ngkami te tai teuana ngke I moan katanoata ngke e moaningabong ao ti na kataia n limit ara background information, bwa I taku bwa e bon kona n reke te rongorongo irouia ara Minita ake ana kaekaira. Ao n ara rules ao 28(2) ao e taekinaki bwa 23 questions ni katoa bong. Ao kanga I tangiria bwa ti na make use of 23 te titiraki arei bwa e aoria naake aia titiraki are e men ariki mai inano, e na kona nab ani catered inanon 10 te bong n ara Auti n Tei. Ngaia are ngkana arona bwa tia manga

kekeiaki nakon te ingabong e biribiri ao tao ti na kona ni bon taketena raoi 23 te titiraki ni katoa bong.

Ao I taku bwa ana bon ota ara Minita ni kainnanora ngaira Taan Tei aika a kakaokoro man ara abamwakoro aika a kakaokoro. Ma I taku bwa iai naba tokin are ngkana e a manga nang okioki ke tao e a nang manga rangi n rereianako riki e na kona n rangi n tau ate tai. Ngaia are kam rarabwa ao e rarabwa kanoan te moaningabong aio ao ti nang nak oni katawanou. Ao ti na manga bane n okira ikai te aoa 2 kakang. Ao e a motirawa moa te Auti n te tai aio.

KATAWANOU

Kiraaka : Moan warekan te Biira ae te National Digital Identification Bill 2025.

MOAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika : Ko rabwa te Kiraaka ao ti nang nako ngkanne ara Biira n te bwakantaai aio. Are e toka iaona ra Ota Beba anne ao N na butia te Minita n te Tua Hon.Martin Moreti bwa e a tabeka ana Biira te Minita.

NATIONAL DIGITAL IDENTIFICATION BILL 2025 (MOAN WAREWARE)

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa Hon.Speaker ao imwain ae N na kanakoa au maroro iaon te Biira ao I a kan rimoa ni kanakoa te kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti ae ko karineaki, Te Kauoman ni Beretitenti, te Leader te Kaitara, Minita, Taan Tei, ara taan mwakuri, ao ara officers ake a raoniira n ara Auti ni Maungatabu aio. Taan ongora n te tai aio ao ai moarara riki bon kain au abamwakoro ae Aranuka ae te aba ae kakateke. Ma e moa mai iroun te rikia n Aranuka ni karokoa are inanon te biroto. Ni bwanaan tei Aranuka ao kam na bane ni Mauri.

Te Tibiika I a kukurei n tabekarake te Biira aio ae aranaki bwa te Nationa Digital Identification Bill 2025 ke te Biira ibukin Kinakira Rinanon te Intanete ke bwaai n rabakau aika a boou 2025.

N te Biira aio te Tia Babaire e bon rangi ni irekereke ma te Biira are e a bon tibwa uotakirakeaki naba n te wiiki aio are te Data Protection Bill.

Ma aio teuana mai ibuakon ana component ke mwakorona are e mena iaan te digital ID Card. Are e a bwaka iaan au Botaki ni Mwakuri.

Ao ngkai kai ti teimatoa ni katabeaki bwa ti na katauraoi ao ni provide te naan ID. Ao e a riai ngkanne bwa bon tabera ni baronga ke tao ni

karaoa tuana, bwa e aonga ni kona ni waaki raoi ao ni wene raoi.

Ai ngaia are I a manga uotarake te Biira ae boou aio ae onoti tii bukin te naan National Digital ID card.

Are nanona ngkanne bwa n te tai aio ao kanga e nang manga onea ngkanne ara Tua ae ngkai. Are e kinaaki n arana are te National Identity Act 2018. Ibukina bwa are e a manga boou arana ao are te National Digital Identification Act 2025.

Te Tia Babaire, kai tao e koaua kai ti a bane ni kakoaua ngkai ti a bane n rinnako tao n te waaki ke taian rabakau aika a boou ao ao ana manga bane tao n digital ke tao n electronic aron kinakira. Ma tao ngaia e aki tau are tao ti tamneira ke tao ara tiaina ma ara bong ni bung.

Ma ngaia a manga kainnanoaki ngkai tao tamnein moamoara ke tao kanoan matara, tamnein matara. N reitaki ma ara *fingerprint* ke tao bon tamnein tabon baira.

Ao kai aio ngkanne are I taku bwa e a kakawaki bwa a nang kona ni karaoaki te aekaki n onono aio bwa e aonga ni kona n tamaroa riki ao n aki manga kona n taboroboro. Tao aron kinakin temanna ma temanna. Ao e na kona naba ni bebete raon te reitaki ke tao aron karekean te buoka tao te naan services nako mai iroun te Tautaeka ao n reitaki ma ana kambwana nako.

Ao tao bon anne raoi ae aanaki iaan te kantaninga are uotakirakean te Biira ae boou.

Te Tia Babaire e bon kakawaki ae tao ti na uotarake te Biira naba aio ao tao e bon riai naba bwa ti na kaitauia tao Taan Tei tao e moarara riki te Minita are e a tia ni uotarake te Biira are e mwai imwaina.

Are te National Identity Act 2018. N raonaki ma kain ana aobiti te tia karao Tua. Bwa e a tia n rangi ni kona ni ibuobuoki n te tai aio ni kona ni barongai ke ni karekei aron tibwatibwaakin ana ID n te tai aio.

Te Tia Babaire, tarakin te Biira aio te Tia Babaire are kanga e bon kimototo.

Bwa ti kakoaua ngkai bwa ti a tia n noora ara ID card are mai imwaina ke tao ara Tua are mai imwaina. Ao ti kakoaua bwa iai tabeua kanganga ae ti a tia n noori. Ao tao te kantaninga ngkanne n te tai aio bwa e na kona ni ibuobuoki ke ni katamaroai.

N aron teuana ti kona ni kakoaua bwa ngaia e kona n taboro, ana card temanna n aomata.

Bwa are ngaia ngkana e karina ana bong ni bung teuana. Ao ngkana e a manga tangiria ni kan anaia, ao n ana system ae ngkai e aki kona n detect bwa te aomata aio e a manga nako n ana ni karaoa ana ID card.

Tao e a ti kona ni kinaaki ngkana tao e a nako e a kateirain bwa tao e kinaaki bwa te tia mwakuri, ke tao e a manga kateirain ngkanne ao e a manga nako Bikenibeu ni manga kateirain n te naan services nako, ke tao taian baronga are e karaoi nako te Tautaeka. Ngkanne e a tibwa kona ngkanne ni kinaki ao e a kona ngkanne n ribootinaki tao nakon te aobiti.

Teuana naba te kanganga ae ti noria te Tia Babaire. Bwa e kona ni kabonganaaki ana ID temanna iroun temanna.

Ibukina bwa are tao e kona n tao e kuri n titebo tao tamneia, ao e kuri n titebo aia ririki. Ao ti kunea naba bwa temanna ma temanna a bon kona ni manga ana a na ID temanna ao ni kabongana.

Teuana naba te Tia Babaire ae noraki bwa norakin aia kanganga ara botanaomata, ao tao n okioki nakon ara aobiti.

Ibukin manga karekean tao manga kabouan aia ID, ao tao manga iai ae bua tao e moarara riki naba te bong ni bung. Ae aki toki n okioki n taai nako.

N tabetai riki ngkana e a manga rangi ni mwaiti te roko n te tai teuana, ao a bon bakuraewa n tataninga n ara aobiti.
Ao a tia bon taraia a bon tiku naba imwin te lunch n tataningaia bwa n te tai are e boo teuana ao a bon iangoia naba bwa e na reke te bwai ae a kainnanoia n te tai arei.

Tao te kabanea naba ni kanganga ae ti noria bwa tao ibukia naba ara botanaomata ake iaon aba. Bwa n te tai are e a manga roko iai kainnanoan te ID card tao n raonaki ma te bong ni bung. E rangi ni kanganga manga akea araia n te system, ao e a kanganga ngkanne aron rekena.

Ao tao a tareboon nakon aia koraki iaon Tarawa ao kai manga akea aram, I aki kona n save am ID ke am bong ni bung.

Tao akanne kanganga ae ti noori n te tai aio. Ngaia are te Tia Babaire I taku bwa n aron ae ti kakoaua ngkai ao tao n aron barongakin te Biira ae boou aio. Ao e a manga kona ngkanne ni kabebetei, ke tao ni ibuobuoki nakoia ara botanaomata n aaro ao n anga aika a mwaiti.

N aron teuana, e na buoka aron kauarerekean te kanganga, ke tao ni

bon katoka taboron kinakin temanna n aomata.

Ao ni kona naba bwa are a rang kona ni kabonganaaki are tamnein tabon baira ke terana riki are ti kakoaua, bwa e aki kona ni manga taboro.
Ao bon te kantaninga te Tia Babaire ngkanne, bwa ngkana e a raumeaki raoi aomata ao ni manga konaa. Bwa e na aki manga kona n reke ae ana roko n tangira teuana ke uoua aia ID card.

Bwa bwaai n rabakau aikai te Tia Babaire ao ti a kona ngkanne ni kunea te aomata anne. Ae e na kona ni manga roko n tangira tao uoua ana ID card ke teniua.

N otara n te system ae boou aio te Tia Babaire. Bwa e nang kona ni bon ti kaotinakoa ae ti temanna n aomata. E na aki kona ni manga taboro. Bwa are ngaia ti tuangaki bwa ngaia tabon baira ke tao tamnein tabon baira e aki kona n taboro.

Ti bon bane ni kakaokoro tao bon buburan tabon baira ke abwakin tabon baira. Akea temanna ae e na riai n titebo.

Kanga n te rabakau aio ao e riai ni kakaokoro. Are e nang bon kona ni kinaaki bwa tao ko bon taraa n riibubura ke tao ko aera, ao ngaia tabon baim ngke e noraki tamnein e bon uarereke kee.

Ao tao aekakin kantaninga ngkai aikai ae a nang aki kona ni manga riki tao te kanganga ae ti noria naba n te tai aio.

Ngaia are te Tia Babaire, aio bon te kantaninga iaan te Biira aio bwa e nang kona ni kabebetei, ke ni kabebeteia ara botanaomata bwa e nang kona ni bebete aro nte service, e nang kona ni bebete aron ana waaki nako te Tautaeka are e kataia n tibwatibwaia nakoia ara botanaomata.

Ao a nang aki kona ni manga riki te kanganga n aekakin aikai. Bwa are ngkai n te tai aio aongkoa e a kona ni kabonganaaki are ai te e-copy.

Ngkana arona bwa e a tia tao e a bwaati te Biira aio ao te bwai aio ko a kona naba n nakonako ma am tareboon. Ngkana e a tia n reke am digital identification ke am ID card anne ao ko a kona naba n nakonako ma am tareboon.

Ngaia are e a rangi ni bebete ngkanne te access nakon taabo tabeua. E moarara riki nakon tao ana service nako te Tautaeka tao te backpay ke tao terana riki, tao ko kan mwakuri. Ko a kona naba ni kaotiko bwa ngkoe anne ao te system e kantaningaaki n te tai aio bwa ana bane n link.

E na link te system aio nakon te tabo ni bung. Are e tabe ma tauan bung,

mare ao mate. E na reitaki naba ma aobiti tabeua n aron are tao e a bon tia ni kabwarabwara te Minita are temanna are kanga ibukin te data protection bill are e uotia n te tai ae nako.

Ao tao bon anne te kantaninga ae ti kataia ngaira ngkanne ni manga uotia man ara itera. Ibukina bwa are ngaia te ID e bon tiku iaara.

Ngaia are e bon kakawaki bwa ti na riai ni karaoa tuana, bwa e aonga ni kona ni barongaaki raoi ao n aki kona ni mangao.

Tao katauai bwa I a kotekotea naba te Biira aio n summarize. N aron ae ti ataia ao te Biira are imatami anne bon te Biira ae kanga e aki rangi ni bubura.

Bwa are iai te 12 mwakorona ma kibuna akana 58. Ao ngkana ti taraa te mwakoro teuana ma kibuna akana 1 nakon 6 e kaota iai aran te Biira, kakawakina. E kaota naba iai aron taeka tabeua ke tao nanon taeka tabeua ake ana kona ni kabonganaaki iaan te Tua aio.

Ma naake tabeia n tararuaia a oni kammwakuria. E katerea naba ikai kakawakira, ao te kantaninga bwa e na waaki raoi ao ni katei tuua. Ao e na kawakinaki ibukia ara botanaomata n aron ae I a tia ni kabwarabwara n te moantai.

Ngkana ti tabe n taraa ke ni kerikaki n taraa are mwakoro 2, ma kibuna akana 7,8. Ao e kaota ikanne kanga taben te Minita ni katea te aobiti ae onoti. Ao e na kona n taui mwiin ke mwiia te botanaomata. N reitaki ma tao tauan mwiin tamneia tabon baia n aron are I a tia ni kabwarabwara.

Ao ana link aikai nakon ara aobiti ae e a tia n aranaki bwa te CRO ke te aobiti are taua mwiin bung, mare ao mate ao ana rabwata nako te Tautaeka.

Anne n te mwakoro are 2 ao ngkana ti taraa mwakoro 3 ma kibuna akana 9 nakon 14. Are kammwakuran te Tua aio are e teretere ikanne katea nte aobiti ae onoti. Are e na kona ni kawakini ke ni karaoaki te kataumwane iaan te Tua aio. Ni kaineti ma ana kibu akana te 13.

Ma karekean kaaina ni kaineti naba ma te kibu 99 iaan ara Tua ae Maungatabu ke te constitution bwa ana bane n rin taan mwakuri aikai iaan te ER.

N te mwakoro naba anne ao e kona naba n oti tao tibwangan te Tia Koroboki ae kakawaki. Bwa ngaia are e aranaki bwa te registrar general.

Ma iai naba ae oti ikanne bwa e na kona naba n angan temanna ana officer ae tao iai tabena ae kakawaki ae e na kona n anga tibwangana

anne nakon temanna are e a tia n onimakinna bwa e na kona ni manga taraa te Tua anne n te tai are iai ke akea iai rabwatana.

N te mwakoro naba anne ao e kaota naba iai taben te aobiti ae te TTO ma te IMP are te TTO are e mena ngkai iaan te MICT. Are te NID are e bon mena iaara are aongkoa te aobiti are aongkoa e na kateaki.

Bwa iai tibwangaia ae kakawaki bwa iaan te Tua aio bwa ana kona ni uaia ni ikarekebai ao e kantaningaaki bwa ana karaoa raoi, ana karaoa tao e na karaoi naba te naan Tua ke tao te naan regulations ibukin taian tiaati ke tao te naan fees are e moarara riki ngkana tao iai katabeaia ae kakawaki iaan ara Tua n te tai aio.

Ao teuana naba ae e kakawaki tibwangaia n te tai aio ana karaoa naba kanga te annual report. Ke tao te report ni katoa ririki bwa e aonga ni kona n taraaki bwa a nakoraoi raoi kanoan ara Tua aio. Bwa tao iai tangitang ke tao iai bwaai aika oti inanon te report anne.

Ngaia are a kabaeaki naba kain aobiti aika uoua aikai bwa ana baronga naba te itera anne.

Ni mwakoro 4 te Tia Babaire, ma kibuna akana te 15 rikaaki nakon 20 ao n te mwakoro anne e katerea naba te taua ni mwii ke tauan mwiia ara botanaomata ke te population register.
Are ana bane n oti iai bwaai ni kabane are a kakawaki. Are ana kaineti ma aan te Tua aio.

Taben te aobiti ae kakawaki bon ti tauan mwiia ma anakin tauan ke tao tauan mwiia ma rongorongoia ara botanaomata. Bwa e aonga ni kona ni karaoaki ke aonga ni kona ni karaoaki ke ni karekeaki aia ID are kanga aongkoa te ID are te digital ID.

E oti naba n te mwakoro anne bwa n ara Tua ae ngkai ao kanga aki kona n reke aia ID card te roro ae 18 te ririki. Ao n ara Tua ngkanne aio ao a kariaiakaki bwa ana kona n reke aia ID ma ana kona n anganaki ae temporary. Ana aki anganaki te physical ID raoi are kanga bon rabwatan te card ma ana kona n anganaki ae temporary, iaan bukina ae riai. Ke tao e na kona ni kainnanoaki ibukin tao aia reirei ke tao itera tabeua.

Ao ngkanne kanga aongkoa n ara Tua aio ngkanne a kona n allow tao te roro are iaana. Tao e moarara riki ae tao bon iai kainnanoana ae riai ibukia, ao a kona ngkanne n issued aia temporary card.

Anne ngkanne e teretere naba ngkanne iaan naba te kibu akanne. E oti naba n te mwakoro anne bwa

iai aron karinan aia tangitang akana oti n te kibu are 50.

Ibukin kanga tao uruakakin te Tua aio. Ao akana a bane naba n teretere iaan te mwakoro anne. Te mwakoro 5 ngkana ti kerikaaki riki n taraa te mwakoro 5 ma kibuna akana 21 rikaaki nakon 29. Ao e taekinna ikai aron te karin ara. Bwa e na kona ni karinaki te ara ke tao te karinaki te ara n te tai are e bungiaki iai te aomata.

Ao e na kona anne ni karinaki ni bon aekakin n teina ae ngkai, ke tao e na bon kona n aranaki n ara aobiti are te civil registration kee. Ana kona ni karinaki aomata ake a bung ao ana kona naba ni karinaki n te tai anne n te tai are e bung naba iai te aomata.

E oti naba iai karinaia aomata ake a bon riai n rin, tao e kananonaaki ikai are kanga a bon eligible n rin n te system.

Ma e oti naba ikai te kibu naba anne bwa ngaia naba aomata akana ana roko tao mai tinaniku, ao a raka maaniia ao n tiku iaon Kiribati 12 te namwakaina.

Ao ngaia naba nakanne a kona naba n reke ke ni karaoaki aia ID. Tao ti ibukin aio ma are aio are kanga a bon aki kabaeaki. Ma aio tao bon tii bukin tao kanganga akana ana kona n riki. Tao n te tai teuana bwa tao aomata akanne a kona ni manga traced bwa a roko ni ngai ao a nak oni ngai ao tao tera ae a na kona ni karaoia iaon Kiribati.

Anne tao e kakawaki naba bwa kanga bon te information ibukin naba te Tautaeka ae e na kona ni kinaia raoi aomata ake a roko i Kiribati. Riki naake a tia ni kona n tiku ikai n te maan ae riaon teuana te ririki.

E oti naba n te mwakoro anne bwa ana kona naba n allow te koraki ake tao mai tinaniku n raonaki ake bon kain Kiribati ake a bon riai n reke aia ID card ke tao aia digital id card.

Ni mwakoro 6 ma kibuna akana 30 ao 31. Te mwakoro anne ao kanga e katereaki iai bwa kanga iai te nambwa ae e na onoti ae e na kona n anganaki temanna te aomata.

Mwaitin te nambwa anne kanga e kona n 6 nakon 10. Ao e kantaningaaki bwa te nambwa anne are e onoti anne kanga aekakin n ara bong ni bung ngkai ao iai te pin number.

Are te kantaninga bwa e na aki tataboroboro. Ao iaan te Tua ngkanne aio ao e na kona n anganaki temanna ma temanna ao e aki kona ni manga anganaki riki temanna.

E ngae ngke tao ai akea rabwatan teuaio bwa tao e a mate ao e aki kona ni manga anganaki te nambwa anne, e anganaki are tao e boou.

Ma nanona ngkanne ti kantaningaia bwa a nang bon, tao te ware e nang bon biribirirake ke tao te nambwa ae onoti aio e na kona ni wareware nak oni karokoa tao. Ngaia are tao e na kona n reke tao 10 ke tao antai ae e na ataia ao ngaia n tokin te tai e na kona riki n raa. Bwa e nang bon oti mwaitia te botanaomata aika a mwaiti.

Bwa are e aki kona ni manga anganaki te nambwa are e onoti anne ibukin kinakin temanna ma temanna nakon temanna. Anne are kanga e katereaki naba iaon te kibu anne ke te mwakoro anne.

Te mwakoro are 7 ma kibuna akana 32 nakon 35. Ao aikai ngkanne are I bon ti taekina iai aron karekean rabwatan te card are a nang bane ni kona n electronic.

Are n aron are I a tia n taekinna n are au moan kanga kabwarabwara ke au moan taeka. Are ngkana e nang kona ni butimwaeaki n ana aobiti te Tautaeka, ara ID are a mena n te electronic ke a mena n ara tareboon ke tao n ara laptop.

Ao akanne ngkanne are a kona ngkanne ni kauoua ana kona n allow ngkai te Tautaeka ngkana arona bwa e a waaki te waaki aio mwakuriana ao anne ngkanne te bwai ae kantaningaaki. Are bon oin ngkanne te kantaninga bwa e nang moanna ni bebete ngkanne. Ko nako ikanne ao ko mwaninga am bong ni bung bwa ko aki bae n nako Tarawa n ana am bong ni bung, ma ko a kona naba ni kaota am ID card are n am tareboon are aranaki bwa te digital id anne. E a kona naba bwa aongkoa te kantaninga e allow naba ngkanne ana services nako te Tautaeka.

Anne raoi boto nte kantaninga n te tai aio. Ngkana ti kerikaaki riki ke tao n teraa mwakorona are 8 ma kibuna akana 36 nakon 44.

Ao n te mwakoro anne ngkanne e kabwarabwara taekan te mwakuri ni kakoaua. Are e na kateaki a oni mwakuriaki.

Te aobiti aio bwa tao e kananonaaki iai te aobiti are e nang are aongkoa e nang kona n tei ao ni karaoa tibwangana ae kakawaki bwa ngaia are e nang kona ni karaoi mwakuri ake a kakawaki ibukin kanga karinakia aomata inanon te system.

Anne te bwai ae kakawaki ke anne naba teuana te bwai ae kakawaki inanon ara Tua aio. Are iai tibwanga aika a kakawaki ma rabwata nako are a nang kona ni make sure bwa ana bane ni kona ni karinaki

rongorongo ao ana mano n ara system aio.
Te mwakoro 9 ma kibuna akana 45 nakon 48. Ao n te mwakoro anne e taekinaki iai tibwangaia taan mwakuri, ake a tia n onimakinaki iaan te Tua aio.

Bwa aron kamanoan rongorongo ke tao rongorongoia ara botanaomata ao aron naba inaomataia aomata, ni kona ke n anga rongorongoia.

E katurua naba ikai te mwakoro aio bwa rinim n te system bon tii bukin kinakim. Ngaia naba are e katuruaki iaan te kibu akanne.

E katereaki naba ikai bwa e kantaningaaki te aobiti anne bwa are tabena te itera aio bwa e na riai ni mwakuri, ke tao e na riai n cooperate ma te aobiti are te TTO are e mena iaan te MICT ke te tao te Communication.

Are ana kona ni kantaningaaki bwa ana karaoi tabeia ae riai iaan te Tua aio.

Ngkana ti taraa mwakoro 10 ma kibuna akana 49 rikaaki nakon 54 ao n te mwakoro anne. Ao e katerea iai ke tao e kaota iai ae e na iai te Komete ae e na kona ni kateaki.

Bwa e na kona te Komete aio rinanon taian tangitang mai irouia te botanaomata, ao ibukin mwakuri buaka ake a kona ni kakoauaki bwa tao iai rongorongoia ae kakoauaki ae tao a tia ni manga tao leak out ke tao e aki kabonganaaki raoi ao e a oti bwa aongkoa a taraaki bwa a mwengabuaka iai.

Ao ngkanne taben te Komete anne. bwa e na riai n raa, e na riai ni kateaki. Anne taben te Minita ae e oti naba iaan te kibu anne.

E teretere naba bwa ia mwiokoan te Tia Koroboki. Bwa kanga aongkoa ngaia te Tia Babaire n te Komete anne. Ma raora ake tabeman ake a kabaeaki iaan te Tua aio bwa kain te Komete. E oti naba ikanne kanga aron barongaan tea ki rau n nano. E na iai aron karinan te aki rau n nano ao aro nte kateitei.

Are a oti ni kibu aika 39,51 ao 52. Ao n aron naba te manga tang te bowi ni katei. Akanne akana a bane naba ni katerетereaki iaan te mwakoro anne.

Ao ngkana ti kerikaaki riki n taraa te mwakoro are 11 ma kibuna akana 55 ao 56. Ao te mwakoro aio ngkanne e a kabwarabwaraaki iai ngkanne taekan te rekenikai, ke te tuua nakoia ara botanaomata ao e moarara riki nakoia taan mwakuri ake aki ira nanon te Tua aio.

N aron are e oti ao e bon kuri naba n titebo ma are e a tia n taekinaki n te

Tua are mai imwaina are 20 te ngaa e na aki raka iaon 20 te ngaa.

Ao 10 te ririki kee tao n te karabuuti. E na aki kakamaku aio are aongkoa ai bon $20 naba te ngaa. Ma oin aio $20 te ngaa mai ieta, e na aki kona n raka iaona. Ma e bon nakon rawawatan te bure.

E kona n ae tao ti $10 te taara e kona n ae tao $20 te taara ke tao $100. E na bon nakon bwaai bwa e na bon decide ngkanne te bowi. Anne ngkanne iai mwakan te bowi ma e kabaeaki te bowi bwa e na aki karaka te katuua iaon te mwaiti ae $20 te ngaa.

Anne are e bon irekereke naba ke e bon oti naba bwa bon te Tua ke tao te bure aika a karaoaki iaan te kibu aei. Ao e kona naba ni kateaki ian te mwakoro ae 37 n ara Tua ni kaburebure ke ara penal code.

Ngaia are tao anne naba ana ataia ara taan mwakuri ngkana a kona n ana tao n aki tao n ana aia information te botanaomata ao ta oni manga bon kona tao ni karaoi tao manikangare are ana kona ni karaoi. Ao tao ana kona ni mwengabuaka iai temanna ma temanna.

Ngkana ti taraa ana kabanea ni kibu are ni kibuna mwakoro 12 ma kibuna akana 57 ao 58. Are te kabane ani mwakoro aio ngkanne e aranaki ngkanne ke e taekinaki iai mwakan te Minita ke ni karaoa te naan Tua ke tao te regulation, ni mwakurian te Tua aio.

Bwa e na kona ngkanne n nang onea te Tua ae ngkai are ti kakoaua ae ti waaki inanona ke te Tua are ibukin kinakira are te National Identity 2018.

Te Tia Babaire I a summary n aron are tao I a tia ni mena ao tao bon anne aron tein ao tao te kantaninga n ara Biira ae I a tia ni uotiarake aio n te tai aio.

Ao tao imwain ae nang totoki ao tao e bon kakawaki bwa ti na bon riai naba n anga ara kakaitau. Ao ara karabwarabwa nakoia naake kain ara tiim are a tia ni baronga te Biira aio. Tao e moarara riki kain ana aobti te Tia Kaeti Tua ma kain te MICT are bon kain te tiim aio.

Are titebo are kanga tia manga combine n ara Biira aio. Bwa ibukina are e mena irouia te id ao a ti anganiira ngkanne ana component are te digital card.

Ngaia are tao tia tabekia bwa te kakaitau ae moan te bati nakoia. Ti ataia bwa e aki bebete aron kanga barongakin te Biira aio. Ma ara kantaninga ma ara nonori n te Biira aio bwa e nang kona n rangi ni ibuobuoki nakoia ara botanaomata.

Ao e aki ti ibuobuoki ma e kauarerekea naba aia kabanemwane ara botanaomata.

Bwa e nang toki te manga okioki nakon te aobiti ni manga tangiran riki te bong ni bung, tangiran te id bwa e uruaki. Bwa are e nang kona n electronic bwaai ni kabane.

Anne tao te good news tao nakoia ara botanaomata bwa e a kona ni kauarerekea aia kabanemwane. E a kona ni kauarerekea mwamwanangaia. Ao e nang kona n sufficient ke tao n rangi ni ibuobuoki ke tao e na rangi ni bebete aro nte ibuobuoki. Tao ni karekei taian services man ana itera te Tautaeka n aron are I a tia ni mwaneweia te Tia Babaire.

Ma teuana kananokawakina te Tia Babaire bwa are titebo ngkanne bwa e a bua ana karekemwane te Tautaeka are te bong ni bung te id. Iai ara regulation are ti a tia ni karaoia ngkai ibukin manga kabouan am id. Ngkana e bua ao iai naba mwaitina e biribiri nakon ae e a kaan $50 te taara. Tao e a manga moanna n aki bongana ara kainibaire akanne te Tia Babaire.

Bwa are ngkana e a manga tia aio ao tao ana kona. E nang aki kona ni bua bwa are tao e nang bon. Ma I taku bwa anne te kantaninga are ti kaotia ma te kukurei bwa te Biira ae kanga e barongaaki n te tai aio. Anne raoia ana, ae aanaki tao n te tobwa raoi, te waaki raoi ke tao te kairi raoi are ti aonga ni kona ni kaota nanora nakoi ara botanaomata, bwa a nang kona ni bebete riki tao nakon taai aia ana roko ao a nang kona ni bebete bwaai ni kabane, ao e kona nib aiti riki aron karekean te ibuobuoki.

Ao tao man kabwarabwara tabeua akanne te Tia Babaire ao tao I a kukurei ni uotarake te Tua ae boou aio ae te National Digital Identification Act 2025 bwa tao e a maroroakinaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkai ko a tia n tabeka am Biira ao N na kanakoa ngkanne nakon te Leader n te Kaitara iai mai iroum te Leader n te Kaitara e a nakoimi.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae ti kanakoa ara maroro man ara itera iaon ana Biira te Tautaeka aei. Ao ai bon reitan te bwana ni kamauri nakoira ni kabane ao nakoia taan rabakau aika a mena irarikira ao ai taan ongora kam na bane moa ni mauri.

Ao ti kaitaua te Minita n tabekan te Biira ae bon irekereke naba ma kanoan ana waaki te Tautaeka kanga ai te mwaing ngkai nakon te rabakau ae boou. Ao aei ni irekereke ma

kinakira te national digital identification bill.

Ao ti rangi ni butimwaea a oni boutoka ana waaki te Tautaeka aei ao ti karabwa anne a oti karabwarabwa n anne n aei n aron ae ti maroroakinna n te Biira are mai imwaina ibukin kamanoan rongorongoia ara botanaomata te Tua ni kamanoan kabuanibwaia ara botanaomata.

Ao kanga e na bon kan titebo naba aron ara maroro iaon aei bwa are kanga a bon rangi ni korakora irekerekeia.

Ma I taku bwa e rangi ni kakawaki naba ti na bon anga naba bwanara. Bwa e bon aoria n ae ongora naba te Tautaeka ao e ongora naba te botanaomata. Kanoan naba tao ara iango ibukin kakawaki nte Biira aei.

Ao e koaua bwa te bwai ae moan te kakawaki. Ao ngkana ti kangai bwa ngaira antai ao ti na bon kona ni kakoauaki bwa bon ngaira ake ti taku, bwa tao ngai I kangai ngai nei Tessie e na bon iai kakoauana ae bon ngai nei Tessie.

Ao ngkai te Biira aei ai bon ti aki te beba aei ai ti aki are ti are n te beba are ko anga am id card, am bong ni bung. Ko nang kona n anga ae e na mena tao n te naan bwai n rabakau aika a boou.

Bwa tao te tareboon ke tao te computer ke tera. Ao I taku bwa aei ai kanoan te waakirake bwa are ti a roko n te roro anne are ai te roro ngkai ibuki nte rabakau ae boou ke te digital world.

Ngaia ti rangi ni butimwaea aei. Ma I taku bwa iai bwaai tabeua ae ti na manga bon katuruturua naba kanoan te Biira aei, ma kakawakina ma tabeua ara iango ae tit araia bwa ana taraaki riki tao kanakoraoana riki, ke katuruturuan riki itera aika ti noori bwa a nang kakawaki iaan te waaki aei.

I taku bwa tia bon taneiai naba bwa e aera ngkai e kakawaki bwa ti na kinaaki raoi. Ao ngkai iai ara Tua are iaon kinakira, te National Identity Act are ngaia e a tia ni maroroakinna naba te Minita. Anne teuana ao bon kinakira ma ngke ti moan bungiaki naba iaon naba tauakin mwiira n te tabo n taua ni mwiin bong ni bung, mare ao mate.

Ao e rangi ni kakawaki ngkai bwa n aron ae e a tia ni kabwarabwara te Minita. Ao I aki kan kaoki are e a tia ni kabwarabwara bwa e rangi ni matata.

Ma tao ti na manga bon anga bwanaara ni kakawakin aei ao tera ae ti noora bonganana ibukia ara botanaomata.

Tao teuana te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa ngkana ti nang waaki iaon aei ao te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa e na onimakinaki bwa e na iai te trust. E na onimakinaki bwa tao tera ara system ke te bwai ni mwakuri ae ti na kabongana ke tao te framework, ae ngaia ngkai ae ti na taraia ae e na bairea aron karaoan kinakin te aomata ke tei Kiribati ke antai ake a tia ni mena i Kiribati n te maan ae riaon 1 te ririki bwa ana onimakinaki.

Bwa akea naba nanon ae ti anganaki aei iaan ara Tua ao akea ae kona ni butimwaia n taabo tabeua. Tao ti na nako tinaniku akea ae kona ni kina kinakira aei n te computer ke te digital identity.

Ao anne ngkanne bon te moanibwai ae e rangi ni kakawaki. Ao I taku bwa bon aei ngkana ti noora ana Tua New Zealand. Ao e rangi ni matata arana bwa aran ara Tua ae te Digital identification trust framework.

Bwa e rangi ni kakawaki bwa e na karina te taeka anne bwa e rangi ni kakawaki bwa aei I taku bwa bon oin raoi te waaki iaan aei. Bwa ngkana ko a bon angania am botanaomata te aekaki tao ni ikikina aei, ke kinakia aei ao akea ae e na kona ni butimwaia. Ao I taku bwa e na bon akea naba nanon ae ti na karaoa aei.

Ngaia I taku bwa anne te bwai teuana ae ti na taraia e uara tarakin tera bwaai ae ti na riai n taraia bwa ana kona ni kinaaki ao n onimakinaki ao ni butimwaeaki kinakia ara aomata iaon kanga te digital ke nanon te computer.

Teuana ngkai are kanga te Tua aei ao iai rabwata naba tabeua are ake a kona ni kabongana rongorongoia ara aomata. Tao ni kaotinakoa naba kinakiia. N aron ngkai ngkana ti noria ao tao te Tautaeka e kaotinakoa te national id.

Ma ngkai ae ti ataia ma tao aikai ko a kamena bwa e na rin n te tareboon ao ko a kona naba ni kabongana ao anne ngkanne e a rin ngkanne bwa ai te digital id are e a rin n te tareboon.

Ko aki uouota rabwatan te beba anne ke te card anne ni kabongana bwa e a rin n te computer. Ao anne ngkanne I taku bwa e rangi ni kakawaki.

Ao iai naba taabo are anga naba te aekaki ni kikina aei. Te KPF ao aei e kabonganaaki ao e kinaki iroun te Bank. Ao ngkana ko nako ni kauka am account n te bangke. Te bangke teuana te rabwata are e bon rangi matoatoa aron. Kona bon riai raoi e na riai raoi ni kakoaua bwa bon ngkoe are ko taku bwa aram arei.

Ao n tabetai e tangira uoua ke teniua aekakin nako kakoauam bwa anne aram. Ao teuana naba ae butimwaea te KPF ana id card naba te KPF.

Ao tao aikai aei e a kinaaki te KPF bwa tao bon ikai iaon Kiribati. Ma tao ngkai tao e nan grin bwa ai kanoan ngkai te waaki bwa e a kona ni uotaki nako tinaniku, ao tao aei naba ae e rangi ni kakawaki bwa ana riai naba ni kinaaki.

Tera ngkanne taben, ke tera ngkanne tararuan rabwata n aekakin te KPF. Tao te KLTA ibukin naba te drivers license bwa anne naba teuana naba te anga ni kikina ae kabonganaaki naba ngkai. Te passport aei raoi bon teuana ngkai ae bon kinaki n te aonnaba. Ko kona ni mwananga ao ko kabongana. E aki kinaki ara national id n taabo tabeua.

Te kantaninga ngkanne bwa aei ngkanne ae ngaia ae e na ibuobuoki nakoia ara botanaomata bwa a nang kona ni kinaaki. Ao e rangi ni kakawaki naba bwa ni karaoan aei ao kakoroan nanona, ao aei bon taben te Tautaeka ma taan rabakau bwa e na kona ni kinaaki.

Ao anne teuana ae ti kan katuruturua kakawaki nte itera aei n aron te waaki ngkai ae boou ae ti na karaoia.

Teuana te mena naba tao aia titiraki ara botanaomata tao ngkanne, manga iraua boona.

E mwaneweia teutana te Minita tao ko aki kabooa te moan. Ma kona kabooa ngkana arona bwa ko nang manga kabooa. Ma e aki oti iaan ngkai ara Biira aei bwa arei aei e na tiku iroun te Minita.

Bwa maan raa taian am card anne ke te digital id anne. Ao anne tao iraua tao ngkana tao te passport tao iai taabo tabeua akana a mena tao 5 te ririki ke 10 te ririki. Ao ngkanne e rangi ni kakawaki naba aei bwa are e tuai otinako te babaire. Ao tao e nang kakawaki bwa ana katanoata naba te Minita bwa maan raa bwa aonga n ataia ara botanaomata.

Ngkana kona karekea ngkoe am digital id ngkoe te roronrikirake are e tuai man roko 18. Ao e aranaki bwa temporary id te digital id kona kabooa naba.

Ana kaboaki ao nanona bon iai naba ana karekemwane te Tautaeka ae e kona n reke.

Ao I taku bwa anne naba teuana te bwai ae e na riai ni kamatataaki nakoia ara botanaomata, bwa e na bon akea n te moantai ae e na iai imwina.

Bwa tao ngkai e nang moanna ni bobuaka aron mwakurian te aekaki ni waaki aei. Ao tao n taai aikai kona kabooa te bwai ae kanga te service. Ma e a moanna akea ngkai e a moanna n akea ae e free. Ma a nang bane ni kaboaki.

Iaan ara Biira aei ao iai ngkanne kainnanon are kanga karekean te rongorongo ke rongorongoia ara botanaomata ibukin karaoan te bwai are te population register.

Tao bon tauan mwiia ara botanaomata. Ao tao aei ngkanne ngaira ti kan katuruturua ao ti tangiria bwa ti na noria bwa e na bon turuturu a oni mwakoro aikai, rekerekena ma te Tua are tao e tuai ngkai bwaati ma are e riki bwa te Biira. Tao e na bon riki bwa te Tua n te bong teuana are ibukin te data protection, ke kamanoan rongorongon te aomata temanna ma temanna.

Bwa ngkai kanga iai te mwakoro are e a bon ti taekinaki naba bwa e na riai ni ira nanon te Tua anne.

Ma n tebetai ngkana ko a mwakuri ao ngkana e a raroa bwa e aki mena imatam. Ao n te mwakoro are kona mwakuri ma ngaia ko kona ni mwaninga.

Ngaia ngaira ti na bubuti bwa ana bane ni karinaki n taabo are ana riai n rin iai. Inaomataia aomata, iai naba te mwakoro are e oti iai ibukin te register. Ma iai taabo tabeua ae I taku bwa a riai naba ni kamatataaki.

Tamaroan ngkanne are te biometric are e na anaaki tamnein tabon baim. Tao eti anne kanoan matam bwa are ngaia bon akea naba aekakin ataein matan te aomata temanna ma temanna. Kanga aikai naba are aongkoa a bon aranaki bwa e bon nang onoti nakon temanna.

Ao tao bon aei tao te mena ae e bon tabangaki naba te raraoma iaon te security. Ma tamaroan aei ngaira ngkai ti taraia. Bwa e nang kona ni katoki kanganga n aron ae taekinna te Minita.

Ao teuana mai ibuakon ae ti teimatoa n ongongo te kanganga n tain te rinerine.

N tain te rinerine ao are a rawata temanna e nako n rinerine n te tabo teuana ke te tabo riki ae toma n aron Tarawateinainano ae bwanin ma Betio ao Tarawateinaieta.

Ao ngkana arona bwa tao aei naba ti na taraia tao e aki rangi n taraaki ikai, tao te electro role. Bwa are kanga ti te naan rongorongo are mai iroun tauan mwiin bong ni bung, mare ao mate ke te civil registry office. Ma iaon aei ngkanne ao tao te bwai ae e rangi ni kakawaki ana riai

n reitaki tao te naan rongorongo aikai.

Bwa ngkana ko nako n rinerine tao i Tarawateinaieta tao i Buota ao ko kamena tabon baim anne ao e a bon oti naba aram bwa ko a tia n rinerine.

Ao ngkana ko a manga roko tao i Tarawateinainano ao Betio ao ko anga naba tabon baim ao e a kona ni kangai ngaia ko a tia n rinerine ikekei.

I taku bwa aei tamaroan ae a manga rin aekaki ni ikikina aikai bwa e nakona ni katoka te aekaki ni kanganga anne.

Ngkai are ai bon te beba, ngaia are ngkoe are ko mena ikai ko akia taia bwa antai ae e a tia n rinerine i Buota.

Ngaia anne ao teuana ngaira ti noria bwa ti tangiria bwa tera ngkanne angan ae e na kinaaki ngkanne tao e na toma, ana kona ni maroro te naan computer are a kawakinaki iai araia taan rinerine, te population register ke tao tera riki bwa ana kona n tararuaki raoi ana bon manena raoi te kantaninga iaan kamanoan tao anakin ana kinakin temanna, ke tao kataboroan anakin am mwane ke tao am rinerine ke tera.

I taku bwa e rangi n tikiraoi anne. Ma ngkanne tao bon aei are bon te bwai teuana te tabeianga ae tabangaki n te aonnaba. N aron are ti mwaneweia naba n ara maroro are e nako. Bon kamanoan raoi te naan rongorongo aikai.

Ao anne e na bon tiku iroun te Tautaeka ma te aobiti are tabena. Ngkanne manga taekinan ngkai ti taekina ngkai te aobiti are e tabeakinna.

Ti na manga bon teimatoa naba ni manga karina ara iango iaon, tao e nang bon riai naba n tei te rabwata ae e na bon onoti ae inaomata te authority.

Ao ngkana ti taraa naba te aba ae New Zealand ao iai ana authority ae kateia ibukin tararuan te Tua aei. Ao n tabetai are e na akea tao te kauntaba. Ma n tebetai ngkoa ko tararua ao ngkana ngkoe naba te tia kabongana te Tua. Ko regulate ao bon ngkoe naba ae ko regulated bwa ko kabongana te Tua. Ao I taku bwa anne te *conflict of interest.* E kona n aki raoi nang matata te taratara.

Bwa are ngkana bon ngkoe ao kanga tia maaku ni kamena bwa ngaia bon te Tautaeka ae e kairua n te itera aei.

Ngaia are I taku bwa ngkana e a kamwawaaki teutana bwa iai te authority. Ao I taku bwa e na bon rangi n tamaroa riki aron tararuakin ara Tua aei ngkana e a bwaati.

Anne teuana ae ti kan kawenea ngkai akea ngkai bwa are e bon tiku inanon bain ana aobiti te Minita. Nanona ngkai bon te Minita ana Tia Koroboki, te Registrar General ao te Director n te TTO ke te aobiti are e mena iaan te itoman.

Anne ngkanne kanga taoi teuana ara nonori ae ti kan katuruturua ikai kanoan ara maroro. Titebo naba ma are ti maroroakinna iaan te Biira are teuana.

Iaan ngkanne are tao te naan bure iaan te Tua aei ma te naan katuua. Ao ti noria naba ao e na titebo naba ara maroro iaon aei n aron naba ae ti kanakoa n ae nako. Bwa kanga e bon titebo naba tein te katuua are $20 te ngaa mai ieta.

Ao tao aei e a manga rin riki te kaburebure. Ma aei kanga e a ti kaineti riki nakon te aomata. Kanga e rangi n rawata katuruturuan are te aomata. Ko bure ngkana ngkoe e bure te rongorongo ae ko anga ke tera.

A ngaa ngkanne katuaeaia aomata ake a rabwata ake a karaoa ke a kabongana rongorongon te aomata.

Ao tao aei naba ae tao te Tautaeka ke ana tabo ni mwakuri ke te naan rabwata riki tabeua.

I taku bwa naba bwa aei naba e riai naba ni kaokoro naba taraan tuaan naba rabwata aikai. E aoria naba n ae bon akea naba te kanganga ae e na kona n reke.

Ao ngkanne iai naba ngkanne are ngkana iai tangitangim ngkoe te aomata. Ao e nakon te Tia Koroboki ao e na nakon te Komete ao e na karaoaki te kakaae.

Ma n tokin te tai ngkana kona tangira te kabomwi e bon tiku iroum bwa ngkoa ae kona nako n te kabowi.

Ma I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa e na iai taben te rabwata are ngaia ngaira iroura e na riai ni inaomata. Bwa e na riai naba ni iai naba tabena ibukin naba uotakia aomata riki ao riki rabwata ake a tia n urua naba inaomatana.

Tao eti tao temanna e na iai tao aia ibuobuoki nakon te aomata anne ibukin tao mwiin aia kakaae ma tera. E na riai ni uki n anganaki te aomata. Ao tao anne naba ti tangiria naba bwa e na teretere.

Ngkanne kanga te bwai ngkanne ti a manga taraa ngkanne aron naba tao te ribooti. Ao titebo naba kanoan ara maroro iaon aei bwa tao aei naba e rangi ni kakawaki bwa are rongorongoia naba ara botanaomata.

Te bwai ae e rangi ni kakawaki naba ibukia ara botanaomata ngkana e kona naba ni kaweneaki aei imatan te Maneaba ni Maungatabu ae te naan annual report kee are ana karokoaki iroun tao te Minita.

Ao te Minita e kona ni manga kawenea imatan te Maneaba ni Maungatabu, n taiboranna bwa ibukin naba ara rongorongo.

Ao anne teuana ae ti kan bubuti naba. Ao ngkanne iaon are kanga ngkai e a taraa are e nang aki kamenaaki are n ara Tua are 2018, te national identity act.

Ao I taku bwa ti na bubuti bwa e na aki moantaai are ngkai are iaan taekana ngkai e a bon kamaunaaki naba. Are ngkana e bwaati aei ao e riki bwa te Tua ao e a mauna naba.

Ma ti na bubuti bwa e na iai kanga te kawai ni mwaing ke te transitional provision. Bwa e rawata te rongorongo are iaan ara Tua arei. Ae tao ana riai moa ni uotaki moa nakon te population register bwa e aoria n are e aki naba okioki ananakin rongorongoia ara botanaomata.

Anne ara iango teuana are tao e na ibuobuoki naba ni kauarerekea naba te mwakuri iaon te itera anne.

Ao I taku bwa are bon akea rongorongona bwa e a bon kamaunaaki naba. Ae tao ti ngkai kanga rekereken ngkai te rongorongo ae e na anaaki man te aobiti mai imwin te naan bong ni bung.

Ao kanga akea rekerekena ma are inanon bain ngkai ana Botaki ni Mwakuri te Minita ni irekereke ma te ID card ngkai.

Ao ti na uringa bwa are tao iai titiraki ni bong aika nako. Are e a tia ni mwananga ana tiim te Minita n ririki aika nako n anai rongorongoia ara botanaomata. Kanga ni moan biriakinan ngkoa karekean te id card.

Ao aei ae ngaia tao e bon rawata naba iaon abamwakoro aika tao a tuai, ke tao a tia n anaaki rongorongoia ma e tuai anganaki aia id.

Ma tao aei naba teuana te mwakuri ae tao e na kaitiakia naba te Minita ma ana tabo ni mwakuri, imwain are e na kamaunaaki te Tua arei.

Bwa ae a kaawa ara botanaomata are a tia n reke irouia. Tao ngkana iai kaeka nte rongorongo ae tangiraki ke tao te biometrics, ao ai anne ngkanne e a kona ni karaoaki tao n te mass registration ke n te waaki are a nang manga rikoaki rongorongoia ara botanaomata, n aron ae e mwakoro iaon te Biira aei.

Ao tao aikanne ae a rangi ni kakawaki bwa tao ngkai are ti kangai, bwa e aera ngkai e nang kamaunaaki. Bwa are tao e bon tuai raoi n rangi nakoraoi naba kakoroan nanon ara Tua arei ao ti a mwaing naba nakon teuana.

Ao I taku bwa anne ngaia ae ti taraia, ao eti ti noora riain te mwaing bwa are e bon irekerekena ma te Tua aei, e rin inanona.

Ma tera ngkanne aron te naan rongorongo ake a tia n reke ngkai. Ao riki ibukia ara botanaomata ake a tuai anganaki aia card. Bwa are te card anne e a kona n reke naba bwa te digital id.

Aron ngkai ae e a bon kabonganaaki. Ngkai a reke irouia aomata aia id card are aikoa anganaki te beba ke te card bwa e a kanakoaki naba nakon aia tareboon, te meeri ke tera te email. Ao aei ae a kabongana n nako ni bwaka mwane a kaota naba aia tareboon e a waaki. Ao tao anne ngkanne bwa ngkana arona bwa tao anne ngkanne.

Bwa tera nanona ngkana e a kamaunaaki arei. Ao riki naake e tuai reke irouia. Anne kanga ngaia ti kan bubutia te Minita bwa ngkana e kona n taraa aei, tao n ana onono ni Kometenakin ana Biira ae e na iai te transitional provision are e aoria n are e aki are e a bon kamatuaki naba matan arei bwa e na bon iai kawaina are ana bane moa ni kamwaingaki bwaina, ke rongorongo ke tera are e na kakawaki nakon ana aobiti are e na manga kateia are te id ibukin tararuan te Tua aei.

Kanga aikai are kanga angin ara maroro bon te bwai ae ti na katuruturua riki kakawakin kamanoan aia rongorongo aomata ao inaomataia. Ao inaomataia bwa e na kanga ni kamanenaaki.

Ao ti na kanga ao te Tautaeka ti na bubutiko ao te aobiti are tabena, e tararuaia naba rabwata ake ana anga nako te aekaki n id aei.

Ao riki ngkana e a rinnako ngkana bon rongorongora ae akea riki ae e kona ni katotonga tamnein tabon baira ke tamnein kanoan matara, ke tao tera riki ae bon ti onoti nakoira. Ao anne ngkanne are taratara raoi bwa antai aika ana tangiria ni kan kabongana.

Ao tao ngkana kam na angania e na bon riai ni iai ana kariaia te aomata are tamnein baina ke kanoan matana. Ao aikai naba e na riai ni katuruturuaki. Ti tangiria ni katuruturua n ara maroro bwa ana aki, e na kaea tao te bwangabwanga are e na kona ni bwaka iai te waaki n tararua.

Ao anne ti na bubuti ti nang kakaitau nakon te mwakuri ae e a tia ni karaoaki. Te Biira ae e a wene imatara. Ti kaitauia rabwata ake a tia ni buokira ni kawaira ngkai ni karokoa ngkai. Ti a roko manga ara Biira aei manga tera riki imwina.

Ao I taku bwa ti bon teimatoa naba ni bon kakawenea naba ara maroro iaon kakawakin bwa ana toamau raoi ara bwai ni mwakuri. Ao ara rabakau, rabakauia ara koraki.

Iai ae iai ngkai ara tia rabakau rabakauia ara koraki. Iai ae iai ngkai ara tia rabakau ao tera taraana n taai aika ana roko. Tao ti na moantaai ni kaungaia ara roronrikirake bwa ana ana aia beba iaon itera aika ti nang kainnanoi ngkai, ibuki nte waaki ae boou aei.

Tao ikanne ae ti na manga bon kauataoa iai kauringaakin ara Tautaeka ibukin itera aikanne. Ao ngkai ti nang waaki nakon anne ao bon te rabakau ae onoti. Rabakau aika onoti ao ti na kona ni mwakuri kanganga ngkana iai te kanganga ae reke.

Ao tao aei teuana naba te kakaewenako n te aekaki ni waaki aei ke n te system ae te digital system. Bwa tao ngkana iai te kanganga bwa tao e mate power ke aera ke tao iai te mena teutana ae e uruaki n te computer. Ao e a kona n rootaki naba akea naba te mwaing ao ai bon akea naba te bwai ae kona ni karaoaki.

Ao tao te bwai naba bwa tera ngkanne te backup ngkanne n te itera anne.

Ao I taku bwa aikanne ae ti na teimatoa ni boutoka ana waaki te Tautaeka ni kamarurunga ao ni kakorakora ana konabwai ibukin karaoan nanon ara Tua aei, ao tararuan raoi ara digital infrastructure bwa e uara. Tera ae e na kainnanoia. Ngaira ae Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu aei. Ao aei ae kakawaki ibukia ara botanaomata ti boutokaia bwa ti na boutokai ana waaki te Minita ma ana koraki. Minita aika uoman aika a irekereke ma te waaki aei ti na boutoka ami waaki bwa aei e rangi ni kakawaki ibukia ara botanaomata.

Te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa e na bon manena raoi naba nakon ae kantaningaaki. Ao e na bon katoki naba kanganga ae a nonoraki ngkai n aron kabonganaan ngkai tao aran temanna. Ke tao kataboroboroan te tabo n rinerine. Ao ngkana arona bwa a toki aikai ao aei ngkanne e na bon kaotia bwa e a bon mwakuri raoi aron ara waaki aei.

Ti ataia bwa are te moan ao e na bon iai bwaai ae e na manga bon noraki inanon tain kakoroan nanon te Tua

aei. Ao ngaira ti tauraoi ni ibuobuoki naba ni buoka ni iango ao ni boutokai ana kantaninga te Tautaeka are e na kona ni katamaroa riki kakoroan nanon ara Tua aei ngkana e riki n Tua.

Ao tao man rongorongo aikanne te Tibiika a oti kakaitau riki nakon te Minita, te Tautaeka, taan rabakau ao nakoia ake a tia ni buoka abara ae Kiribati n te itera aei. Ao ti bubuti a oti teimatoa ni boutoka te kantaninga ni katamaroan riki ao a kakoroan nanon te kantaninga iaan te Biira aei.

Ao man maroro aikanne te Tibiika a oti boutoka te Biira ao moan warekana n te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Minita n te Botaki ni mwamwananga Hon.Alexander Teabo. Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tibiika ao I kan anga naba bwanaau ni boutoka te Biira aio. Ngkai e bon rangi ni irekereke ma te Biira are I a tia ni uotia n te tai ae nako te Tia Babaire.

Ao e koaua bwa n aron are ti a bon tia ni kabwarabwara. E a mwaingirake te mwaingirake n te tai aei. Are kabonganakin rabakau aika boou te Tia Babaire.

Ao I taku bwa ti kakoaua bwa angin naba te naan services ae ngkai a bane naba ni karaoaki online are aikai kanga ti aki moan te tai. Ana services te Tautaeka ma rabwata riki tabeua.

Ao a rangi n tawe inanon te bwai ae online, are e rangi ni kainnanoaki te digital identity te Tia Babaire ke kinakira are ti aki kona ni kinaaki, ti aki n te beba are ti na uotia ma te bwai are kanga man te intanete ke tao man te tareboon are e kona ni kabwarabwara te Tia Babaire.

Ao anne bon bukina. I taku bwa e rangi ni kakawaki aio te Tia Babaire bwa ngkana ti taraa te tai ae n taai aikai. Ao e rangi ni korakora te kanganga ngkai akea te aekaki ni bwai aei iroura. E rawata te duplication te naan ara. E kona n ae katotongaaki ao aikai bwaai aika ana kona n riki.

Ti kona n noora te archives ma te naan raa rongorongo. Are e a bon tia aro nte naan rongorongo bwa are e a roko te aekaki anne. Bwa kanga e aki tauaki raoi n aekakin are n taai aikai te Tia Babaire.

Ao ngaia are I taku bwa ai te aekaki ni mwaing ae karaoaki aei. Ao ti noria bwa e na kona n taraa te kanganga ae ti mena inanona n te tai aei.

Ngaia are te bwai naba ae ti kona n noria ngkana e karaoaki aei. Ao ngkai n taai aikai a kateirain aomata. E a bon te kateirain e a boo te nako ni karekeaki te beba ma te naan raa ni kabane te Tia Babaire.

Aikai itera ake ti taku bwa ti tarataraia te Tautaeka. Ao e rangi ni korakora te burden nakoia ara botanaomata iai.

Ao ngkanne man karaoaki nte aekaki n digital identity aio are te system aei te Tia Babaire. Ao e na kona ni katoka te kanganga are ti mena inanona n te tai aei. N aron are e tabekia naba te Minita are tabena e a tia ni kabwarabwara. Te kabanemwane e na okioki ma te naan raa ni kabane.

Ao e koaua e rangi ni rawata aekakin taabo ake e kawakinaki iai te naan rongorongo te Tia Babaire. Akanne e na reke ngkanne te tai are e na kona ni bane ni katikaki aekakin rongorongo aikai n te aro are e na aki manga rangi korakora te nako ni mwainginging ni kangai nako moa karekea am police clearance, nako karekea am raa ikekei.

Ara kantaninga bwa a bane nakoraoi bwaai ni kabane aikai ni kabane a nakoraoi ni kabane ao e a kona naba n ae e a uarereke mwaingingin te botanaomata ao e a uarereke aron te kakammwakuri ibukin kakaean rongorongon temanna ma temanna.

Ao ngaia n ara Tua are mai imwaina bwa e rangi ni kakawaki bwa inanon karaoakin te aekaki aei. Ao e na riai te data protection act. Ao ngkanne ngaia aikai kanoan te mwaingirake te Tia Babaire are ti taku bwa e na kakioa naba aro nte mwaingirake n te aonnaba. Are karekeakin kanga aron waaki ake a karaoaki nanon te botanaomata ke te naan services ake e karaoi te Tautaeka ke tao ni bon kabane ana kona n tawe.

Bwa tao iai aika a kona n roko n te aobiti, a ti kona naba n raa ni karaoi online. A bon karaoia bwa are a kinakai bwa are e a reke kinakiia. Ma are ngai ngkana ko kan kamwainga am mwane n aekakin, ao tao te naan raa ni kabane te Tia Babaire. I taku bwa aikai bwaai aika a kabebetea aron te mwakuri te Tia Babaire.

Ao iai taben au Botaki ni Mwakuri are ngaia I taekinna are te Tautaeka e a tia ni waakina aron rinanon te MICT are inanon rabwata te TTO are kanga ngaia ae e na monitor, are ngaia are e katabeaki iaan te Tua are te data protection act te Tia Babaire. Are ngaia are e na mwakuri ma te koraki aikai te Tia Babaire.

Ngkanne taben ara botaki aei e na make sure bwa te naan technical

aspect ake kainnanoaki nakon te aekaki n system aei ke tera, irouia naake a kabongana aikai. E na riai n tauraoi ao n taubobonga ni ibuobuoki au Botaki ni Mwakuri te Tia Babaire.

Anne kanga aron boutokaan te Biira aio irou te Tia Babaire. I taku bwa e a tia ni bane angin ni kabwarabwarana ni kabane iroun are e tabekia. Ma I ti kan kaotia bwa aio teuana are kanoan te waakirake are ti kataia ni waakirake ni ira aron te Biira ae ti mena inanona n te tai aei ni kataia ni kauarerekea aro nte kanganga are irouia ara botanaomata.

Te bwai naba ae ti kona n noria n te Tua aio bwa e inclusive ko moan bungiaki. Bon te rongorongo ae e na bwanin ni kabane are e na kawakinaki. Are ngaia are e na anaaki rongorongo akanne aongkoa ana digital id are kona kinaaki iai te Tia Babaire.

Ao eti ko aki uota te beba ko aki raa tao tabon baim ke kanoan matam are e na menaaki. Ao ko aki kona ni manga kimoaki aram ke tao raam are kona ni manga anaia temanna ma temanna.

Ao n aron ae ti noria n te tai aei ko bon mimi bwa e rawata ngkai. Bwa iai aika a manga kaoti n taabo tabeua. Ao ngaia are I taku bwa man aei ao e na toki te mangaongao are e n ariki irouia n aron kinakia ara botanaomata.

Ngaia are aio boutokaara irouia te Tia Babaire au Botaki ni Mwakuri e rangi n tauraoi ni boutoka te itera aio. N aron ae ti karabwa te Tautaeka, ti karabwa riki te world bank are tao ngaia ae kataia ni kakorakora ara Botaki ni Mwakuri aei.

Ao ti kaungaia taan mwakuri riki n taabo ake a katomatoma ma te information ao riki ana botaki te Minita ao rabwatan nako te Tautaeka ao kain au Botaki ni Mwakuri.

Ti kaitau n aron te Tua aio. Ngkai e a wene n te tai aei ao ti rangi ni boutokaia te Tia Babaire. Ti karabwa te Kaitara n aron are e a tia n tabeki ana comment iaon aei. Kanga n reitaki are e a tia naba n tabekia n are mai imwaina iaon te *Data Protection Act.*

Ao aikai eti ae e bon taian Biira aika a bon uaia ni irekereke. Ao kanoan tabekakirakean Kiribati bwa Kiribati ngkai e a roko n te mwaneka ae boou. Te digital age ae ti a mena inanona ao ti na riai ni waaki inanona te Tia Babaire.

Ibukina bwa angiina te naan services aika ataei a mena ngkai iaon te intanete online. Ao ara botanaomata

ana ota n te bwai ae karaoaki aei bwa e karaoaki aei ibukia. Bwa n te aro bwa ngkana a karina raoi rongorongoia. Are e na kainnanoia iai te service ae te rabwata man te Tautaeka ke tao tera ni kabane are a rangi n tangiria.

Ao e rangi ni kai reke ngkana iai aia identity ae aekakin aei te Tia Babaire ae a karina rongorongoia n aekakin aio, ao a karaoaki n aekakina aio te Tia Babaire n te system aei.

Ngaia are ti a kaungaia ara botanaomata bwa a bia noora aei bwa te ibuobuoki nakoia. Ao katokakin naba te mangaongao n aron tera are ti kona n taku bwa are e na iai katotongana iroun temanna ma temanna. E kona n anaaki aron kinakin temanna iroun te Minita.

Ko rabwa te Tia Babaire, I boutoka te Biira aio te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ara tia maroro are imwina bon te Tia Tei ae temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Birimaaka Tekanene te Tia Tei.

Hon.Birimaaka Tekanene ; Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain ae N na waaki ao ai bon te bwana moa ni kamauri n tamaroan te tawanou aio. Kam na bane moa ni Mauri.

Te Tia Babaire e rangi n rabwa te Biira ae uotakirake aio. E rangi n tamaroa ao te bwai riki ae e rangi ni kateke nano te Tia Babaire. Aron kabwaranakoana mai iroun te Minita are e tabekia. E bwanaraoi te mwaane aei ngke e tabekarake ana Biira ao a bon rau naba nanora iai.

Ti a bon ongora naba ti a taraia naba bwa tera mai moana ni karokoa tokina. Te Tia Babaire, inanon te maroro ao ti aki raroa nako ma bwaai aika a tia n taekinaki.

Ma te bwai are e taekinaki naba aron te mwaing man te Biira. Ao te Biira aio ngkana arona bwa e riki bwa te Tua ao man te Tua are mai mwaaina.

Ao eti bwa are e kakawaki te itera anne te Tia Babaire. Ma te bwai ae I nori ate Tia Babaire bwa iai ana commencement date are a katikua.

Ao I taku bwa tao e na reke n aron are ti maroroakinna naba n te Biira are mai imwaina. E na reke te capacity building, resource tao equipment ao tao te naan raana riki inanon te tai anne.

Ao e rangi ni kakawaki anne te Tia Babaire bwa are te rabakau aika a boou ae ti mena ngkai inanona. Ao ti waaki naba nako iai a oti rangi ni boutoka te itera anne te Tia Babaire.

Te kateniua ngkanne te Tia Babaire te bwai ae I tangiria ni maroroakinna bon kanoan te Biira n aron barongakina. Ao te bwai ae teke naba nanou iai e titebo naba ma te Biira are mai imwaina. Kabwaranakoan ao kawenenakoan aron tobwaan nanon te botanaomata ngkana arona bwa iai te kanganga nakon te Biira.

E tuangko bwa tera ae kona karaoia kona tangitang nakea. E na kanga aron mwakurian am tangitang ni karokoa tokina. Ao te katuua ae e mena naba iai te Tia Babaire.

Ma tao e koaua tao e nang boboto ngkai iaoia te naan aomata. Ma tera ngkanne katamaroana nakon rabwata akana tao a kabongana naba ke tao a kawakina rongorongo aikanne te Tia Babaire.

Eng, te Tia Babaire akea ara nano uoua nako iai. Ao ti nang karabwa te Minita, ti karabwaia am taan rabakau. Ti karabwaia taan mwakuri ake a tia ni kabanea aia tai ni baronga birin te Biira aio.

Ao e a boo taina, ti a riai n aki rangi n tataninga. Ao te Biira are e na kamauna ke e na onea mwiina ai bon tibwa 7 ana ririki ao e a roko naba aio n onea mwiina.

Anne kaotan te tabo ni mwakuri ae kakammwakuri, kaotan te tabo ni mwakuri ae e aki maeka te bitaki ao e tangira ni ira te bitaki, ni kakiokoa ni karokoa te tai are e na uarokoa Kiribati bwa e na aki tio ibuki.

Ngaia are ti rang kakaitau n anne ao ti kukurei naba n taekinna te Tia Babaire bwa ti boutoka moan warekan te Biira aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ti a nakon ara tia maroro are imwina ngkanne te Minita man te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ai bon te bwana ni kamauri nakoim ni bongin tamaroan te bwakantaai aei te Tibiika ae ko nang karineaki irou.

Ko rabwa ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro iaon ana Biira te Tautaeka ae e rangi ni kakawaki naba aio ibuki nte nati ni Kiribati nakon ngkai ao nakon te ingabong.

Ao tao N na bon kimarimari moa ni kakaitau. Nakoia riki kain Kiribati ngkai a kona n rine Tobwaan Kiribati Party bwa e na kabuta Kiribati. I nang teteimatoa ni kimarimari n te iango anne.

Ngaia ao a manga karokoaki inanon aia kateniua n term ke 12 te ririki. Bwa nanona a bon mwakuri raoiraoi nakai. Ao a bon kabanei raoi

korakoraia ibuki nte nati ni Kiribati nakon ngkai ao nakon te ingabong.

Ngaia aio bukina ae karika teirakeu iai. I kakoaua naba ngkai bwa inanon ara Tautaeka ngkai ae Tobwaan Kiribati Party inanon 12 te ririki. Ao e korakora taian Biira ke taian bitaki ae ti bitii ni katamaroai Tua man ana tai te korone ni karokoa ngkai.

Ngaia are I rangi ni kukurei n te Biira ae bitaki aio. Ae karaoaki riki ae kainaki raoi tei Kiribati ae bon tei Kiribati.

Tao n ana tai te korone, tao ti aki rangi n taraaki ngaira i Kiribati bwa iai nnera ibuakon te rikirake. Iai naba norakin Kiribati bwa ko tuai kona n roko i buako. Akea nnem ibuakon bitakin te aonnaba nakon te tamaroa, kanga ko taraaki bwa ko tuai wanawana. Ao ko kona ni bwainikirinaki n tain te korone n taai akanne.

Ao ngkana ko taraa ngkanne man te korone nakon te 1979 rikaaki nakon 2016 ao kanga e birimeere kinakin tei Kiribati. Bwa e na kinaaki raoiraoi ao e na aki bwai nikirinaki. Ma e na riai ni kabaraaki mai moa bwa iai te rabakau irouna ao iai te konabwai irouna.

Ngaia are kanga I a bon teirake n anga te kakaitau nakoia kain Kiribati ni kabane. Ao I a bon kona n teimatoa n onimakina Tobwaan Kiribati Party bwa e na kabuta Kiribati ni karokoa ngkai.

Ao n teimatoa n onimakina ara Beretitenti bwa e na kabuta Kiribati. N na taetae iaon te topic ae moan te kakawaki ae te Biira aei te *id card*.

Kinakim ngkoe ae tei Kiribati, bwa konaaki raoi bwa ana akea ae e na mwaantiakaiko. Akea ae e na kamwaruako n arom ao tonum are ko riki iai.

E na aki aonikaiko te aomata ae akea arona ngkana ko a nang wanawana e a reke arom, ao e a manga anaiko bwa e bwaina am bwai.

Ngaia are I rangi ni kakaitau n te *idea* aei. Ngkai e a karikai bwa te Biira ae ko nang bon kinaaki raoi. Tao iai taian kanganga ae ti kona n noria n te Tibiika. Ao ai rabwara te kukune ni bong aikai.

Ngaia are ngai temanna are ngkai I a riki bwa te Tia Tei ao I a bon rangi ni kakaitaua te nati ni Kiribati ni bong aikai.

Bwa e bon rikirake te wanawana ao te rabakau irouia. Ao ngai temanna ae I rangi ni kamoamoaia ao I karineia n taai nako bwa N na butimwaai wanawanaia ao ana karini aia iango nakon te Tautaeka.

Ao ana tuanga te Tautaeka ni Kiribati aio arona ao aio arona bwa e aonga ni bura Kiribati. E aonga ni kinaaki Kiribati n te aonnaba bwa ana ataaki bwa kain Kiribati a wanawana.

Iai te rabakau irouia naba ao ana aki taraaki bwa a tuai n roko te rotu. Eng te Tibiika, te ID card ai kamaeura te maroro aio bwa e bon teretere raoi bwa e a riai n rin ao e aki riai ni bwainikirinaki tei Kiribati.

Tao ti kona n taraia bwa iai aika a kona ni bwebwe twins. Ngkana bungiaki aomata aika twins ao nanona ngkanne e na kona n titebo teiteia ma araia.

Ana titebo naba bungiakia n teuana te bong ma te aoa ma te miniti, ao te ririki. Tera ngkanne angaia bwa ana kinaaki bwa ti aki ngaia. Ana aki kona n takakaro buaka nakai ke ana aki kona ni uota te waaki ae e aki raoiroi ni kinakia ae bwebwe.

Ngaia are I rangi ni kakaitaua kanoan te ID card aio. Kabwarabwarana ae kabwarabwara te Minita are tabena ngkai n te MOJ e tonu, ae taku naba tariu ae te Tia Tei mai TUC ae te Lawyer e bwana raoia o e nakoraoi.

Bwa e a bon riai ni kinaaki tei Kiribati ae e aki riai ni waewaeaki ao ni mwaantiakaki n ana anga n rabakau te imatang kai ti a rinnako n ana rabakau tei matang.

Hon.Speaker, ti kakoaua ngkai bwa e rikirake ana botanaomata Kiribati. *The population increases n te tai te aoa ae birimwaaka.* Ao ngkana e a rawata te botanaomata ao ai ngaia aio ngkanne. E nang roko taian iango n takakaro buaka ni bungiakin temanna ma temanna. Bwaau? Bwa are e a mwaiti te botanaomata.

Ko aki kina te botanaomata. Ngai ngkoa ngke I moan roko iaon Kiritimati n te ririki 1988 ao ti bane ni kinaia kain London ni karokoa Poland.

Ao ngkana iai te botaki ae boo i Poland. Te rekenibong ke te kabuanibwai e ataaki ao e kaeaki. Kaain London a mwananga nako Poland, kain Banana a nako Poland. Ngkai akea ko a tounako ko a kakaea am utu ao ngaia e a tia ni Kitana te maeu aei.

Ko kakaea bwa e a tia ni koronririki ngaia e a kaman tia te koronririki. E a tia te mare, ngaia e a tia te iein. Eng, te Tibiika ae ko karineaki e a rikirake ana botanaomata Kiribati.

Ao ti kaitaua bwa a bungiaki naati ni Kiribati n roro aikai ao a kaotinakoa te rabakau aio. Ae a uotia nakon Kiribati ae ana rabakau te imatang bwa ti a riai naba n rinnako inanona.

Ao ni barongaia raoi nakon te tamaroa ae e na bon aki mwamwanaaki iai Kiribati. E na aki mwamwanaaki te Tautaeka. E na aki mwamwanaaki te community, e na aki mwamwanaaki te tia bitineti, e na aki mwamwanaaki taian taro, ke tera riki, ke taian private homes ke taian utu aika kakaokoro, ke tao temanna ma temanna e na aku burebureaki arona. Auu? E a riai n roko te id te identification.

Ngaia are I neboarake kanoan te bitaki ae e rangi n tamaroa aio. Ibukin te nati ni Kiribati ngkai ao nakon te ingabong.

Ti taraa naba Kiribati ni bong aikai Hon.Speaker. Ao arara ti kona ni kabongana naba n aran te aine ao n aran te mwaane.

Ngaia te aine e kona n aranna bwa te bau, ao ngaia naba iai te mwaane bwa te bau. Ngaia are aio naba tamaroana aio ae I noria. Bwa are ara arara ngaira Kiribati. Ti kona ni katoka naba iroun te aine ao ti kona katoka naba iroun te mwaane.

Ma ti na kanga ni kinaia raoi nakai. E rabwa kanoan te Biira aio. E rabwa, katamroan te *identification card*. Bwa e a kaetiko ngkanne raoi bwa ngaia Tebau ti aki te aine bwa te mwaane.

E uaraura irana ke e roro ke e koro irana ke e ngeri, a mainaina kanoan matana ke a buru ao aio ngkanne.

Ngaia are e tonu e tonu, ao ko rabwa te Tautaeka ao ko rabwa te botanaomata are ko teimatoa n angan Tobwaan Kiribati Party bwa e na kabuta Kiribati. Anne raoi au kakaitau.

Ti kona naba n noora te kanganga te Tibiika bwa iai naba i Kiribati aika a maeka itinanikun Kiribati. Ngaia are e rangi ni kakawaki naba aio bwa e na aki tebetebe ke kinakin te aomata. Bwa ngkana ko a bon tia ni Kitana Kiribati ae ngke tao Ioane bwa ko maeka i *New Zealand* ngaia ko a bon tia ni Kitana Kiribati. Ioane ngkanne are e tiku iaon Kiribati bon Ioane naba ae e aki mena i *New Zealand*.

Ngaia are I taku bwa e rangi n tamaroa kanoan te katamaroa aio iroun te Tautaeka ngkai. Tao ibukina bwa e rekereke ma tarakin taian mwane n akoi. Ao taian mwane naba n tangira ae karaoi ate Tautaeka aio nakoia kaara, nakoia ake aki mwakuri. Bwa ti kakoaua bwa iai ake a kona ni manga oki n okira Kiribati. Are a tia n atonga Kiribati bwa ti aki te oi n aba. Bon i Kiribati ma a nako n ababa itinanikun Kiribati bwa a taku, bwa e nang akea te kabwaia iai.

Ma ngkai kai a noria are a nang manga oki bwa a nang manga ana te kabwaia. Ao tabeman a kona n nakomai n ana te kabwaia aio ao a manga birinako ni Kitana abara. N tiku itinaniku ao anana te kabwaia are e bwabwaka nakon tei Kiribati are e bon rinea Kiribati bwa nnena ni maeu, ao n taunaki iai.

Ngaia are I taku bwa e rerei ao e tonu. Ao nang butimwaea te Biira aio ae ngai ae te nati ni Kiritimati. I noora tamaroana ao rereina inanon te nati ni Kiribati n roro aikai. Bwa I bon teimatoa ni kaburaia ao ni ubouboia aika a bon wanawana ao a konabwai.

E a riai n rinnako Kiribati inanon te waaki n rabakau. E aki riai n tutukaki tei Kiribati. Auu? E wanawana tei Kiribati. Ao iai kanoan te kuna are e tatangiria teuae te Minita n te Communication. Ae aneneia bwa ana bwai ni mena are ana ototo teuare mai Tabiteuea, *are Kiribati ko mena iaa ngkai eutikorake bwa ana nooriko naake a mena i keraroa.*

Kam bon noria ngkai bon noria n taai aikai e aki noraki ngkoa Kiribati ngkoa. Ao ngkai e a noraki Kiribati, auu? E a eutakirake e a kaotinako mai inanon marawa.

Ao a noria naake a mena mai kiraroa bwa ngaia kain Kiribati a bon rabakau naba.

Ao a kona ni kakaai nikoia bwa ana aki bwainikiranaki irouia i abatera. Te bwai ae katika naba nanou karaoan te Biira aio, taratarakin tei Kiribati ngkai e buraun kunna. Bwa ngkoa ti taraaki irouia naake a mainaina kuniia i abatera ake a nakomai n roko n Tautaekana abara. Bwa ti aki riai n taraaki bwa ti kona ni kabuta Kiribati.

Ao ti aki kona n rinnako inanon te roro n rabakau n anne. Iai te *discrimination* tarakiia kain Kiribati. Ma n rinnakon naba ao karaoan te Biira aio e a bon katereko raoi tei Kiribati bwa kona ninikoria, *fight for the right*, I un iaon te eti ao te koaua ao te riai. Ma ti aki te imatang ae e na kabuta Kiribati, bwa bon tei Kiribati raoiraoi.

Ngaia are man bwanaau ae uarereke aio Hon.Speaker. Ao I teimatoa ni kaunga te nati ni Kiribati *whenever you are a young generation be creative, be proactive* ke kakammwakuri n ami iango ao kabanea korakoram ibukin Kiribati. Bwa bon ngkoe ae ti kainnanoiko nakon aika imwaira.

E tataningaira ara tai ae kanga ti atongaki bwa ti a kara. E a bon bane

ara tai bwa are bon kanoan te bong teuana ma teuana.

E bon te taku te taeka n rabakau n taai nako bwa bon iai taai ni bwaai ni kabane iaan otan taai. Iai am tai kona rikirake, ko uarereke ko ikawai, kona kairiri ko aera e na manga boo am tai.

Ngaia are ngaira ti a kara n taai aika iti a kauka te kawai. Ngai temanna ae I a taraai naba bwa I a kara. I a kauka te kawai nakon te roro ae ngkai. Bwa e a boo am tai ni kairiri. Rinnako takarua bwa akea waewaeam, bwa ngkoe ae kona karika Kiribati kona kaira Kiribati nakon te ingabong.
Ngaia are ngkana ti a bon taraia bwa ti a kara ti kaitaua nakoira. Are ana bon kakaitau nakoira bwa ti a tia ni kabanea korakorara ibukin abara.

Ma e a bon boo am tai te nati ni Kiribati ae kanoan ngkai ao kanoan te ingabong. Ao mai ikanne ao man ara anga ae ti butimwaea te roronrikirake ngkai bwa e na rinnako ni karaoan te Biira ae te *id card*. Ao ti kakoaua ngkanne bwa iai Kiribati ae e a bura ao e a noraki ngkai n te aonnaba ae te aba ae a rikirake ni wanawana kaaina.

I a motika ikai au maroro ae uarereke Hon.Speaker. N au motika are iatuuna n te taeka are e neboaki ieta ao e bura ieta Kiribati, n te Biira ae karaoaki ngkai ae te *identification card* ae katamaroaki. Ao e na neboaki iai te Uea n ara mwakuri ae tamaroa.

Ko rabwa te Tibiika ao man bwanaau aio ngkana tao iai tibanakon te maroro, I a kawenea bwa te kabwara bure. E kakawaki are kona taetae ao e roko angina ao ko bon kabanea korakoram ma angin nanom, bwa kaotam bwa ko nano ibukin abam ae Kiribati.

Ko rabwa I a katuka ana bau iaora are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Teribwa Taabe te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe : Ko rarabwa te Tibiika ngkai ko anganai naba au tai n te bwakantaai aio.

Bon te bwana riki ae mangori ni kamaurira, inanon te tai aio. Kam na bane ni mauri. E uarereke au contribution te Tia Babaire. Ma iai tabeua te naan point ae N na kataia n share ao ni manga bon kaoki bwa e aonga raoi n ae e ota te ota n aron ae kanga otara man te *workshop* are e a tia ni karaoaki, ao e inanon kabwaranakon te Biira aio. Ao ti

rangi ni karabwarabwa, ti karabwa te Minita ibukin te Biira aio.

Ti karabwaia taan mwakuri ao ti bon karabwaia naba raora ake ti a riki bwa taan *debate* n te Biira aio. Bwa I taku bwa bon teuana te Biira ae moan te kakawaki.

Ao e koaua bwa e bon complementary aio nakon are teuana. Are teuana kamanoakira ao aio manga kinakira iaan te Tua. Ao I taku bwa te point teuana ae moan te kakawaki te Tia Babaire, bwa te Biira aio e na *avoid* te *duplication*.

Ao I taku bwa te bwai ae kakawaki ti ngkoe are bon ti ngkoe ao bon akea riki manga katotongam. Teriba Taabe e aki kona n ae bitaki.

Ao I taku bwa teuana raoiroin te Biira aio te Tia Babaire bwa e na *save* te *cost* nakon te Tautaeka.

Ngkana ti kona n taraa te bwai ae te SFU a koro tiraua nte aomata. Tabeman tao iraua aia tai n anana aia SFU. Tabeman a bon tia ni mwakuri ao are a bon teimatoa naba n anana aia mwane n te SFU.

Au kantaninga bwa te Biira aio e na ibuobuoki ao e na *avoid* te *duplication* ke e na *avoid* taian kanganga. Ao antai ae e na ataia ao e na kona n *save* te *cost* ae moan te bubura nakon te Tautaeka. Bwa are e koro tiraua te naan *ghost* aika temanna te aomata ma e a kona ni kamenaia bwa teniman ke aman. Bwa are aio bon anuara ni maeu n te aonnaba aio.

Bon iai te *system* ao ngaira ti a manga bon kataia riki ni bon manga *create* ara mwantiaka. Ngaia are anne teuana bukina te Tia Babaire ae I boutoka iai te Biira aio.

Te kauoua te Tia Babaire, te Biira aio e na bon transform aron karaoan bwaai. Man te bwai ae te beba tao nakon te *paperless*. Ae ti a bon mate naba te Tia Babaire ni uouoti ara beba aika a mwaiti. Ao boon te beba aio a rangi ni bobuaka. Ao ti aki ti ngaia te Tia Babaire.

Ara beba aika ti uouoti aikai a bon *contribute* naba nakon ana *destruction* ara *environment*. Bwa a koreia te naan kai, a manga karaoaki bwa beba.

Antai ae e ataia te Tia Babaire bwa man te transformation aio ao ti na *contribute n save* ara *environment*. N aron ae kam bon ataia ae taetaekinaki Kiribati *at the forefront at the Climate change.*

Ao ti na kanga ni *contribute* nakon tao kauarerekean tao te climate *change*, antai ae e ataia. Ao te Tia Babaire ao rinanon te Biira aio ao ti nang aki otan te naan beba e nang

karako te demand mai ikai ibukin te beba. E na karako te korokai ao tao ti na *save* tao te naan aroka are ngaia ake ana kona n anganiira te *oxygen* bwa e na tararua ara *environment*.

Te Tia Babaire, te kateniua tao e na bon reduce naba kamanenaan te *id card* ae ngkai. Ngkana ko a mwamwananga ma am id card ae ngkai kanga ko a bon mama bwa ko taku bwa ko a bon uouota te kaatibooti.

Ko a roko itinaniku ao a mwananga akanne a nako, ao ngkoe ko a uouota am kaatibooti. Ao kanga bon tabetai bon te oi n *id card* ara id card aio ke ko a mwamwananga bwa temanna ngkoa ae ko a uouota te kaatibooti ae bubura. Au kantaninga bwa man aio ao tao ti mwamwananga ma ara bwai aika inanon baira aikai. Bwa are a bon bane n toa te botanaomata n aron are e taetaekinaki. Tao irabwii te ngkai ae a bon mwananga. Ke tao a bon kan bane n toa te koraki ma aia *mobile*.

Ao tao antai ae ataia ao rinanon aio ao ti a bon ti mwamwananga naba kanga antai ngkoe, ko ti kaotiko, antai ngkoe ko ti kaotiko.

Are imwina te Tia Babaire ao tao e na bon easier naba ara access nakon te naan *government services*. I taku bwa aio teuana te point ae kanga I kan emphasize naba. Ao riki tao nakoira ngaira ake ti mena i Kiritimati.

Bwa are ngkana ti a mena ikekei ao e a tabwanina aron rongorongom. Ko aki manga kua nakon te tabo teuana. Tao ko a nakon naba te Kauntira, ko a nako naba n ana am birth certificate. Ko kanakoa nakon tao te Onaoraki. Ko ana am medical clearance, tao ko nakoia Bureitiman ko anaa am police clearance tao e a bebete riki iai aron te mwakuri nakoia ara botanaomata.

Ngaia are aio teuana naba bukina ae I rangi ni boutoka naba te Biira aio te Tia Babaire. Ao n aron are e taekinaki te katei rain. E a bon riki Kiribati ni kinaaki bwa te tabo ni katei rain.

E kateirain te aba ikanne, e kateirain ikanne. Ko a nakon te tabo ni bung e a boo te katei rain. Ko a nako n te tabo ni karao *id card* e katei rain. Ko nako ikanne ai te kakatei rain ma kanga e a bon riki bwa teuana te *issue* ae moan te bubura te katei rain.

Au kantaninga bwa man te Biira aio ao antai ae ataia ao e na toki te katei rain. Are nanona bwa ngkana e a toki te katei rain ao ti na bon manga okira naba ana kibu ni koora te Tautaeka are *Efficiency in service delivery*.

I taku bwa anne te point ae e rangi ni kakawaki bwa e na efficient te delivery n te service. Ao ngkana efficient te delivery n te service ao e na cost-effective. Ti aki ti nakon te Tautaeka ma nakoia naba te botanaomata both ways. E na boraoi nakoia aomata ao e na boraoi naba nakon te Tautaeka karaoan te naan services.

Te Tia Babaire, e na convenience n aron are I taekinna. I taku bwa ngkana ti a uouota ara id card ae te digital ao I taku bwa e rangi ni bebete, e na rangi ni convenience aikoa tabetabe ara bwauti ni mwane bwa ti ara mobile ae ti a mwamwananga naba ma ngaia.

I taku bwa anne te bwai ae ti kainnanoia. Ti na mwamwananga e na convenience aron mwamwanangara, e na akea te kabanetai ni uouoti bwaai aika a tinebu.

Ao e koaua n aron are e taekinaki ni ibuobuoki naba n aron tao te rinerine ae na roko. Antai ae ataia ao ko a ti mwananga naba ma am id ko a kinaaki.

Nakon ae ngkai ko a kinaaki nakon ae ngkai tao tabeman ko aki kona n ataia. A nako n rinerine ikanne a nako rinerine ikanne.

Tao ti te titiraki te Tia Babaire bwa e uara te enforcement. Ngkana e a tauraoi aio ao ti na kanga n enforce. Iai ara capacity n enforce aio. Au kantaninga bwa tao aikai bwaai aika a tabe ngkai ni iaiangoaki, inanon aia waaki tao taan rabakau ake a tabe ni iangoia.

Bwa akea bonganan ae e a tauraoi ara Tua ara legal framework. Ma te capacity manga akea to implement. Ti na kanga ni implement ti na kanga n enforce. Ao I taku bwa n aron ae ti noria e a bon mwaiti naba te rabakau. E ngae ngkana ko bon create am system ma a bon te naan wanawana mai itinaniku a bon kona naba n nako n hack am system.

E uara ara konabwai. Ao tao n aron are e taekinaki irouia taan taetae ake mai imwaiu te Tia Babaire. Tera ana plan te Tautaeka ni kona ni kataia n address te issue aio.

Tao e koaua e nang riai ni kamwaitaki aika ae nak oni waekoa n reirei iaon rabakau aika a boou n aekaki aikai.

Bwa e aonga n are e bwaati te Tua aio ao ti kona naba n enforce a oti kona naba ni implement. Bwa akea nanon te Tua ae tauraoi, e a tia ao e a manga aki kona ni karaoaki. E aki kona n tena bwa akea wiina bwa ai aron wiia unaine ke unimwaane are

akea wiia ao e a bon riki bwa te Tua ti iaon te beba.

Ti tangiria te Tia Babaire bwa e na riki te Tua ae e na iai naba wiina bwa ti aonga ni bon kona n ataia bwa rongorongora ni kabane ti bon bane ni mano n aron tuua aika a kaweneaki imatara n te tai aio te Tia Babaire.

E na aki rangi n abwabwaki au maroro te Tia Babaire bwa ti akanne te naan point ake I tangiria bwa N na manga share n te tai aio. Ti karabwarabwa riki nakon te Minita. Nakoia taan rabakau ake a tia ni karao ate Tua aio. Ao e koaua ti karabwarabwa naba Tobwaan Kiribati Party n aron are e taekinna raou ni Minita.
Bwa are tao man aio ao e a rawata bwaai aika a bitaki. Ao ngaira aika tao taan boutoka, ke koraki aika ti mena i nuka ao ti na teimatoa ni boutokaia Biira ake ti noori bwa a bongana ibukia ara botanaomata ao aki ti bongana ma ana uotira ni karikirakeira, nakon te rikirake ae ti bane ni uaiakinna nakon taai aika ana roko.

Ao I teimatoa ni bubutia tamnein te Atua ae temanna n teniman te Tia Babaire ae te Atua ae Tama, te Atua ae te Nati, ao te Atua ae te Tamnei ae Raoiroi. Bwa e na teimatoa n anganiira ngaira kain te Auti aio te wisdom. Bwa ti na kona n taetae ibukia ara botanaomata ao ni kona ni karaoi ara Tua aika e na mwemwekira rake riki nakon are iaona, ngkai ao n taai aika ana roko. Ara bwai ma ngkami ni kabane, te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne e tia te maroro are imwina. Te Tia Tei mai Teraina Hon.Bautaake Beia te Tia Tei.

Hon.Bautaake Beia : Ao e rabwa te Tibiika ae ko rine. I a reitai riki ma kain au abamwakoro ae Teraina ni kamaura te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitent, Minita ao Taan Tei ni kabane n te bwakantaai aei ao kam na bane ni Mauri.

Te Tibiika ae ko rine I karabwa te Minita n te MOJ n ana Biira ae te *National Digital Identification Bill 2025.* E kakawaki bwa ti na anga ara boutoka nakon te Biira ao riki ni ibuobuoki nakoia kain Kiribati, ni kabane n reitaki ma au abamwakoro ae Teraina.

Te Tia Babaire, e uarereke au maroro ma e kakawaki ae ti na boutoka te Biira. Te Biira aio teuana tamaroana ma ana service e kona ni kauarerekea arona karaoakin te *opening account* n te Bangke.

Ao I taku bwa aio ngkana kona karaoa am account te *opening*

account n te Bangke e nang *take time* iroun te Bangke kona roko irouna tao *one day*, ao kanoakin te *form*. Iai te naan form ae e kainnanoaki mai iroun te Mitinare kakoauakim.

Ao I taku bwa aio te Biira aio I taku bwa e a kauarerekea aron te kanganga aio riki ngai man au itera ngai ae kain Teraina. Aio aia kanganga a nang tatangira kaukakin aia account. Ao bon angiina e rangi ni karako ae iai aia *account* n te Bangke.

Are I taku bwa n aron te kamatebwai iaon te Biira aio. Bwa ngkana e roko iaon abau ae Teraina ao I taku bwa e nang akea te kanganga bwa a bane n rin aia information, ao tao a bon ti kanakoi naba rongorongoia ao e a baiti naba aron buokaia n te Bank.

Bwa are ti ataia i Teraina a rangi ni kakaumwane n te bwai ae te ben aei. Ngaia are e rangi ni kakawaki kawakinan aia mwane inanon te *account*.

I taku bwa teuana naba tamaroan te Biira aio te Tibiika. I taku bwa n aia itera aoraki e na kona ni kawakina rongorongoia aoraki, aia history aoraki are e na kona ni buoka aia kanganga aoraki ngkai, bwa tera aorkia. Angiina n tabetai ai te kanako rongorongo, te meeri ma tera.

Ma I taku bwa te Biira aio ngaia ae e na buoka naba aron te kanganga aio. Ao ti ataia bwa e na kona naba ni buoka aron ngkana ko apply nakon ana service nako te Tautaeka. I taku bwa man te Biira aio ke te *system* ae a karaoia taan kamatebwai aikai. Ti kona ao ti ataia bwa e nang reliable ao e *trust*. Ao I taku bwa e kauarerekei aron waaki ni kabane.

Ao ngkana ti taraa naba aro nte roronrikirake n te tai aio. Bwa ngkai aio ai bon te kanganga e nang kakawaki ae e nang bon reke ara *card* aikai.

Ngkana ti a noora te tabo n nangkona e a bon nangkona man 15 nakon iraua. Ao anne te kanganga ae ti a noria bwa ti a roko ma taabo n takakaro a bon raraea ataei aika a uarereke. Ao tera ngke e kamatoa te Tautaeka ae e nang bon reke am card. Akea am card ao ko aki kona ni karinaki n taabo aika kanga a tabuaki, kanga taabo ni manging taabo nangkona.

Bwa I taku bwa aio e nang kakawaki ibukin te roronrikirake ao ti ataia bwa e a bon mangaongao e a chaos ngkai bwa e a korakora te kakammwakurua. Ao a bobotaki ikai ataei tabeman. Are e rangi ni kakawaki are n aia tai Bureitiman a roko n tuoia ataei. Iai ami *card* ao kam a kanga ni ibetutu n te nukanibong.

I taku bwa aio e rangi ni kakawaki bwa e na katamaroaki bwa are e bon te roronrikirake bon ngaia taan uota te Tautaeka n taai aika ana roko.

Ai bon te bwana riki ni karabwarabwa nakoia taan mwakuri. Taan rabakau ngkai a karaoa te Tua aio ke te Biira aio. Bwa moan baan te kakawaki ibuki nte nati ni Kiribati ao riki nakon au abamwakoro ae Teraina. Ngkai e a kauarerekea aron riki te mwamwananga nako Kiritimati ao Tarawa. Ngkana tera bwaai aika a kainnanoaki aia *information*, waaki tao ko a karini nako am beba e a onrake n am *bag back*. I taku bwa tao ko ti koteia ao ko iranna ao e a reke naba te rongorongo.

I taku bwa n te tai aio I a reitai ma abau ae Teraina ao tia boutoka te Biira n te tai aio ao te kaoti. Bwa e nang kakawaki ibukin te nati ni Kiribati ao e rabwa te Tibiika ao I a toki ikai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana Hon.Koraubati Remuera e nakoim te Tia Tei.

Hon.Koraubati Remuera : E rabwa Hon.Speaker, ao e bon uarereke te maroro bwa are e a bon bane n tia ni wene a oni bane n taekinaki te naan bwai aika a kakawaki ibuki nte Biira ae e rangi n tikiraoi aio.

Imwain ae N na waaki Hon.Speaker ao bon te bwana moa ni kamauri. Ti a kawenea nakoim Hon.Speaker are I a reitaki naba ma kain au abamwakoro ae Maiana, raou n Tia Tei ao kain ara botaki ni unimwane, ao bon kain Maiana ni kabane ake a mena n taabo aika a kakaokoro. Ni bwanaan te marurung ao n arana ae Tabu ao kam na bane moa ni Mauri n te bwakantaai aio.

E koaua Hon.Speaker, ti na bon kaota naba boutokakin te Biira aio. Ao I taku bwa te Biira aio e itiaki bwa kataakin riki ana waaki ke ana waaki Kiribati nakon are iaona riki ke tao te mwaing man te Tua are tao e a kaman tia ni wene n taai aika nako ae te *National Identification Act 2018* nakon ae e nang bwainaki n te tai aio ngkana arona bwa e a manga bwaati nakon kauouan warekana Hon.Speaker.

Ao I taku bwa e a matata ao e a bon tia ni kamatata te Minita ae karineaki are e a uotia man ana tabo ni mwakuri, aron kakawakin te Biira aio.

Ao e rawata kakawakina Hon.Speaker. Bwa n aekakin teuana ae I ongo n ana maroro ara Minita ae karineaki.

Teuana kanga bon kauarerekean kanga kamanenakin te id card are kanga kam kunea i rabwatara ao aio are e na kona ni mwaing nakon te tareboon. Bwa tao ko nakon te tabo are kona nako iai ao e a reke naba.

Ti noora te kanganga ao I taku bwa kain au abamwakoro ae Maiana a bon noora naba te kanganga. Bwa angin te tai kanga ana nakon te Labor ibukin te mwakuri ke tera ake a kainnanoaki man te Labor ao e bae ni kainnanoaki te id card.

Bwa are ti bon ataia ao I taku bwa a bon tuai naba ni bane n taneiai tao bon kain Kiribati ni kabane. Are tao bon te habit are angin te tai are ngkana e reke aia id card ao e na manga bon bae ni bua.

Ao aio te kanganga teuana are kanga e okioki. Ao I taku bwa ngkana arona bwa tia mwaing nakon te itera ae teuana aio Hon.Speaker ao bon ngaira ni kabane ao e na ibuobuoki riki, ibukia ara botanaomata ni mwamwaingia ao nakon taabo. Are e moarara riki bwa angiina ngkai ana tabo ni mwakuri te Tautaeka ai bon te id ae kainnanoaki.

Hon.Speaker, iai kabwarabwaran te Biira aio are e a tia naba ni mwaneweia ara Minita ae karineaki. Ao n aekakin teuana e kakawaki bwa ti na bon kabwarabwara bwa aonga naba n ongo ara botanaomata bwa tera raoi kanoan te Biira aio.

I kataia naba n anai aika kanga I bon ongo, inanon ana tai ni maroro te Minita ae karineaki.

Teuana are e na katea te rabwata kee, ke tao bon inanon ana tab oni mwakuri ao e na katea ana botaki teuana are e na tabeakina te itera aio.

E na iai mwakan ana Botaki ni Mwakuri aio ke tao ana rabwata ni mwakuri aio Hon.Speaker are e na anganna te kona ni kariaia bwa e na kona ni kautaboo iaon tao tera are e na kona n tiaati, ibukin kainnanoan aia itera ma aia service.
Teuana riki Hon.Speaker, e na iai naba kariaiakaia kaain ana Botaki ni Mwakuri te Minita. Bwa e na kona ni manga rikoi rongorongo man tao te Bangke ao n te KPF. Ao tao itera riki tabeua are ana kona ni bobota rongorongoia kain Kiribati ke antai ake ana karinaki rongorongoia. Ao aei kanoan te Biira aio ao I kataia ni warewarekia, kabwaranakoan te Biira are e mwakoro are e nim ma rabwatan te Biira.

Ti aki ti ngaia Hon.Speaker, ma iai naba n ana Botaki ni Mwakuri are e na katea te Komete. Ao tao te Komete aio are e na tabeakina aia kanganga te botanaomata, ni irekereke ma taan mwakuri ake a katabeaki. Ake

tao a karaoa buaka nakoia, ni manga kaotinakoi rongorongo ao tao ni ikotaki naba ma aomata ake a urua tuan tao n aekakin are a manga ana aia identification card tabeman ni kamanena n tamneia ni kangai, n aekakin anne teuae Hon.Speaker.

I taku bwa te bwai ae kakawaki Hon.Speaker. I kakoaua te maroro are e kangai. Are kanga tao e bon tikiraoi are ngkana ti nang mwaing nakon te itera aio, tao e tikiraoi tao te transition period.

Are e na bon karaua are ti aki te bwai are ti a roko naba iai ao ti nang bon kabwatia naba.

I taku bwa te bwai ae kakawaki are ti bon ataia bwa ara botanaomata, ana bon raa arei bwa are ti ataia Kiribati ni kabane a bane n toa ma te tareboon, ke tao iai aika aki tera aron aia mena kee.

E bon tatannako aron ana kanganga te botanaomata. Ao I taku bwa e bon kakawaki ae ti bon mwakuri naba ma tera arei, are n tabetai a rimoa kabwatakin te Tua ao ara waaki e rimwi.

Ngaia kanga n tabetai e kona n reke ae kaoti kanganga aika a kona n reke irouia ara botanaomata. Ngaia kanga I kuri n noora te itera are kanga e na iai te tai are e na transition ni kangai ni karokoa are e a bon matoa raoi iai.

Ti kakoaua kanga ni irekereke ma te kare baoki. Iai te Komete teuana are kanga e kateaki n raabanen te Auti ae nako. Te *National Identification Card Committee*. Ma I taku bwa taben te Komete aio are kanga e na kataia ni ukoria bwa e na kona ni kamanenaaki te id card n te karebaoki ae nako ke e na aki.

Ao I taku bwa n ana recommendation te Komete aio, ao e aki kona n ae e nang bon kamanenaaki te identification card ibuki nte mena. Bwa e koaua e bon tatannako ao e mwaiti te mwakuri ae e na riai moa ni karaoaki imwaina e ti na roko n te itera aio.

Maroro aika a uarereke Hon.Speaker ao bon ngaira ni kabane. Ao n aekakin are I a tia ni mwaneweia e na uarereke te maroro, bwa are a bon tia ni wene te naan maroro ao te naan kamatata ni itera aika a kakaokoro.

Te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa Hon.Speaker ao I kukurei ni boutoka te kaoti aio. Ao e rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ara tia maroro ngkanne are imwina. Te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Hon.Speaker kai ko kona naba n anga bwa ti na kona ni maroro teutana. Tao e na kona n reke te ibuobuoki iai ke e aki. Ma te bwai ae kakawaki bwa ti na riai moa n anga ara boutoka nakon te Biira ae e rangi ni kakawaki aio te Tia Babaire.

Ti ataia bwa n aron ae tia n taekinaki irouia ara taan maroro aika a tia ni maroro mai imwaiu Hon.Speaker. Ao ti ataia bwa aio kanoan teuana te waakirake. Ao kanoan naba ana kanoa ni mii te Tautaeka are e tangiria bwa e na bebete aron karokoan te service ke tao ana mwakuri te Tautaeka nakoia ara botanaomata te Tia Babaire.
Ao anne ti nang teimatoa ni kaitau iai ao ti kaitaua riki te Minita. Are e uotarake te Biira aio man ana tab oni mwakuri ao kain ana tabo ni mwakuri ao naake a tia n anga te ibuobuoki nakon te Biira aio te Tia Babaire.

Tokina I mwaninga te Tia Babaire ma ti na ti okira moa section 29. Bwa I tia ao tia maroro naba nakon are imwina. Ma iaon section 29, e nang teretere iai bwa aongkoa e na manga created ke tao ana manga kateaki te naan service centers iroun te Tautaeka ke tao te Botaki ni Mwakuri are ngaia ae e na tabeakina te itera aio te Tia Babaire.

Ti ataia bwa inanon taian te workshop teutana ao kanga atonga ke a taekinna are kanga iai aia ASWO iaon aba.

Ma tera ngke e kona n reke aia tai naba ara taan mwakuri akana iaon aba. Bwa nanona ti na taratara naba aon naba bwa ana reke naba irouia aekakin tao taian idea ke taian national digital identification card aei kee.

Ngaia are ti na bubuti bwa tera ngke e kona naba ni karinaki te Kauntira bwa teuana te service center are e na kona ni ibuobuoki ibukin kanga kataneiakiia, ke tao karaoakin te naan NIDs aikai, n aron ae I a tia ni maroro te Tia Babaire.
E ang te Tia Babaire I a roko, I a karaoi bwaai ni kabane I a karaoa tabon baiu, I anga au ririki, I anga arau. Ao I tera are imwina. Bwa are e a tauraoi au data.

Nang nako bwa nang karekea au police record ke au police clearance iroun te police service. I roko ao I a tuangaki iai am national identity card ke tao te digital national identity card? Iai. I ana au card arei ao I angania.

Bwa are inanon te card aio n aron are e kamatataaki naba n te Biira. Kanga te smart bwa are iai te chip ae inverted ke tao e karinaki inanon te card aio.

Ngaia are tao rongorongom ni kabane, am raa are inanona. I a roko ao I a roko iroun te police bwa nang ana au police clearance. Ao I angania au card bwa a nang warekia. Ao ko a ti ongo naba bwa ngaia e a kaoti te error.

Ao a manga tuangko, ko kona ni bon manga okira moa n anganiira am birth certificate, am raa riki. Aio kanga te rongorongo ngkanne teuana are kanga tera ngkanne are imwina. Bwa e nang kanga ngkanne ni kabonganaaki raoi am card arei.

N nang manga nakon te immigration bwa nang manga karao passport. I roko ao ti bon ataia aikai bwaai aika a tangiraki, te birth certificate, tera riki are e inanon bwaai aika ko tangiraki inanon aongkoa ngke ko nang roko ni karaoa am passport.

Ma are I uouota naba au id card aei, inanon au tareboon ke tao aongkoa I a tia n raweia nakon te tareboon bwa are uoua aekakina.

Ko kona n raweia nakon am tareboon ao ko kona ni bon uouota tao te kaa. I a roko ao I a manga kakantiabwai naba, e ngaa ami bwai anne ami card reader. Ke tao te QR code reader ke tao tera.

I katoka iaon aia bwai arei ao e a manga tang naba. Ao I a manga aki naba kinaaki.

Anne te bwai ae kanga ti kan titiraki ngkanne bwa n aron are e a tia n taekinna te Tia Tei mai Kiritimati. A uara ara infrastructure bwa are ngkai ti nang roko n te aekaki kanga kukune aikai te Tia Babaire. Ao e uara ngkanne aron ara inter-operability imaraneu ngai te CRO ke te Ministry of MOJ, te Ministry of Foreign Affairs, te Police Service, te Health Center. A uara bwaai aikai a tauraoi ke aki?

Ngkami kain Kiritimati ti ataia bwa kam nang look forward nakon te bwai aio. Kam nang taraa te bwai aio bwa te rikirake bwa e rangi ni bebete riki bwaai ni kabane.
Ma ngke ko a roko ao ngaia e a manga aki kinaaki bwa ngaia e mate te internet.

Ao e mate te internet ao ti nang iraanna e mate power. Kanga aikai kanga bwaai aika ti na manikangarei te Tibiika. Ma I taku bwa bwaai aika a rangi ni kakawaki bwa bwaai aikai ngkana aki kona ni mwakuri n akean te infrastructure ae e na rangi n tamaroa.

N aron ngkai ae ti bon ataia ti bon waaki inanon te Auti n Tei ao ti a motirawa moa bwa e a mate te power.

Ao ngkanne ngkana e nang roko n tain te registration ke tao tera ke tao aongkoa n nang nako bwa nang

karaoa au police clearance ao ngaia I roko ao e mate power.

E a mate te internet. Ao kanga aikai bwaai aika ti na kakuai bwa e aonga n ae ti kona ni kabuburai riki ara kantaninga. Bwa ngkai ti ataia bwa ti nang roko n te aekaki ni mwaneka aio te Tia Babaire.

Ao I rangi ni karabwaia raou tao tariu ake a tia ni maroro imwau. Bwa are a tia ni katerei naba aia iango ni katamaroa. Are ti taku ngaira bwa ara kantaninga nakoim te Minita ma kain am tiim kam na tauraoi naba ni butimwaia. Ngkana kam aki kan butimwaia kam rabwa. Ngkana kam butimwaia, kam rabwa.

Ma I taku bwa bwaai aika a rangi ni kakawaki bwa aikai bwaai aika ana kona ni maeu. Ao ana kona ni *function* ngkana e tamaroa riin te waaki te Tia Babaire.

Ao anne ae ti nang kainnanoia bwa e na riai n tamaroa raoi te power, te security, tera riki. Are ti tangiria bwa ti a roko n te mwaneka aio te Tia Babaire.

N na karaki teutana te Tia Babaire bwa iai te support help desk, ao e a tareboon temanna te unaine ao e taku. Kam ataia iai au kanganga? ao tera am kanganga I aki kona n noora te mouse. Bwa ko mena iaa ko kona n tuoa am desktop. Ao te unaine aio e taku ai manga te desktop, akea te bwai ae I noria bwa I ti noora bwain aon au taibora, te rura, te bentira ao tera. E rangi ni un teuare e butimwaea te tareboon ao e taku. Ti aki ae te desktop? Ai manga te desktop, ngaia e kananona ikanne are iaon am screen iaon am computer. Ma neiei ngke e a taratara te desktop are kanga ana literal meaning te desktop are aon am taibora. Ngaia are akea te bwai ae taraia bwa ngke e a noria bwa kai akea te bwai ae I noria bwa I ti noora te ben, te bentira ao te beba. Ti aki anne.

Kanga aikai bwaai aika ti karaoi te Tia Babaire ma e rangi ni kakawaki bwa ana matata raoi ara botanaomata.

Bwa ngkana I nakonako ma au mobile ao e a bua naba. Ao tera ngkanne te authentication factor are e na anganaki. Ke tao te kauoua ni manga kinaaki.

Bwa are n tabetai ko mwaninga am tareboon ko a mwaninga naba tao iaa, tao especially n te Bairiki Square. Ko bon tekateka ao e a bon bwaka naba man buam. Ao ngke e bwaka ao ngkoe ko taonnako, ao naake a roko ngkanne ao a noria ngaia ana tareboon tenaewa ma ti na nako.

Iaon te bwai ae aranaki bwa te apple, ngkana kona ana te bwai teuana tao kona download am software ke tao te game, ke tao te software teuana ke tao tera. Ao e a manga tuangko kabongana baim am tabonibai. Bwa ko aki kona n anai bwaai aikai ni uaa e kinaa tabon baim.

Ngaia are ngke ko kamena tabon baim ao e kinako, ngaia bon ten naewa aio, Ngaia bon ten Tinian aio ke tao ten England aio.

Ma ti na riai ni kataneiaia raoi ara botanaomata bwa aonga n ae a ota raoi n te bwai ae nanonaki n te tai aio. Bwa ti aki nanona bwa te bwai ae tamaroa ao ngaia e nang manga reke ngaira ara kabuanibwai iai te botanaomata iai.

Ngaia are ti ataia bwa ao ti na katekeraoa te Minita ae karineaki ma te Tautaeka. N ara mwaingirake n te tai aio. Ao ti ataia bwa aio kanoan ana master plan ke tao kanga ana kataratara ke tao bukin katamaroan te waaki nakon ana botanaomata te Tia Babaire.

Ngaira ngke ti mwakuri ngkoa n Telecom ao ti kainnano, ko roko ao ko korea aram te attendance book. Ngke e moan roko te CEO ao e a korea naba te rain. E boo 8, ao akana imwina ko nang kanga ni korea aram. Bwa ko a tia ni ko kataia ni korea aram ma are ko a bon kekeiaki 8:03 ke tao 8:01 ke tao iraua. Ma are imwina riki ko a roko ao ai te card. Ko punch, ngaia are ngkana ko aki roko ao ko a tarebonia naba raoraom. Ko ana naba au card ao ko a punch naba.

Ngaia are neiere e roko ke tao teuare e roko e a roko naba ao e anai naba uoua te card, ao aki ataia bwa ngaia ko aki roko. Ma are e na kanga ngke a roko ao anai am card ngaia Pinto e roko n te tai arei ao ngaia bon akea rabwatau.

Ao ngkai tera ae e a riki? ai te biometrics. Are ngaia tabon baim ko roko ao ko ti taona te mitiin, ao e ataia naba ngaia ten naewa e roko n te tai arei kee, kai ten naewa ke neieoa ae roko n te tai arei.

Ti na tuangia naba ara botanaomata bwa e rangi ni kakawaki tabon baira. Bwa ti nang kabonganai naba inanon ara system aio. Ti na aki kabonganai tabon baira n aki akaka.

Ae inanona ikai te Tia Babaire kawakina tabon baim. Bwa ti aki nanona bwa tabon baim are ko koteia n te mitiin bwa e na kinaaki, ao ngaia n te tai teuana e a mwakoro.

Ngaia are tabon baim anne ti aki ti teuana baim are te angatai, ao ai bon tabon baim naba te angatai. Bwa tokina ae reke te kabuanibwai nakon tabon baim ae te angatai e raoiroi are

uoua baim te angatai ao baim naba ae te maing.

Ti na kamatataia naba nakoia ara botanaomata. Bwa are ngkana iai te kabuanibwai nakon baim ao ngaia kona baim ao ko ikurere, are kanga a kabonganaaki ni baim are kanga te angatai, ao e a reke te kabuanibwai are te angatai ao ko aki kinaaki.

Ngaia are e kakawaki are kona kabongana are tao ukurereem te maing, ao tao ukinabaim te angatai. Ao akanne a kakawaki riki bwa iai riki am security bwa ko kona riki ni kinaaki.

Noora matam n te tai aio e rangi ni kakawaki. Ngai matau e koreaki ae te maing, ngkam I aki ataia ngkanne bwa nang kanga ngkanne ni kinaaki ni matau ae te maing. Bwa ai te kanoa ni mata teuana ae e nako ni karinaki inanon matau.

Tao ngkanne nang bon kabongana matau ae ti teuana, ae te angatai. Ao ngkana arona bwa e a manga buakaka matau ae te angatai ai tera ngkanne ae nang kabongana.

Ngaia are ti na aki bakataea naba kanoan matara te Tia Babaire. Ti na kaeti naba ara taratara. Ti na aki manga tarataranako riki nakon taabo tabeua te Tia Babaire.

Man bwanaa aikanne te Tia Babaire ao ti rangi ni kakaitau n te Biira aio. Bwa I taku bwa aio teuana te mwaneka ae e rangi ni kakawaki ibukia ara botanaomata. Ibuki nte Tautaeka bwa ti na kona ni karaoi ara beku, ke ni karekei ana buoka te Tautaeka ke tao services nakon are te kabanea n tamaroa.

Ngaia are ti boutokaiko te Minita n aron are e a tia n taekinna ara Leader ao ti rangi ni kaitau. Tao bon te bae eti kabiram te Kabira n Nuka, te korea n nuka ae ko ananaia n taai nako. Ao ti kaitauko ibukin am kekeiaki ma tiim. Ti a katoka iaora n taai nako ana bau abara ae Kiribati te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ara tia maroro are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta. Au kantaninga bwa ngkana ko taraa te tai ao ai ti 5 te miniti ngkana e na bane am maroro inanon 5 te miniti ao ngkana e na aki, ao ti na waaki nakon are imwina. I anganiko. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Tonganibeia Buraieta Koakoa : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki e na rangi ni kimototo au maroro. N na kataia n aki kaokioki ake a tia ni maroroakinaki.

Tao imwain ae N na waaki ao I a bon anga bwanaau nakon te Minita n te

MOJ ae karineaki ma ana taan mwakuri ibuki nte Biira ae e a tia ni uotiarake.

Ma tao a bon bane ni ingainga nanoia kain Kiribati ao riki raou ni Tarawateinaieta ibukin norakin raoiroin ma tamaroan te Biira aio, ae e a kona ni uotakirakeaki n te bong aei. Ao I anga bwanau ni boutokaia ibukina aika tabeua aikai ti uoua ke teniua.

Teuana, ti kakoaua ae i Tarawateinaieta ngkana e nang boo te backpay ao angin te tai a bon nakomai moa ni bon ana aia id card i Bairiki. Ao aki ti roko n te waa uowaa ma are a manga tiku n amwarake. Ao te kantaninga bwa man tian bwaatin te Biira aio ao e na rangi ni kauarerekea aia kabanemwane kain Tarawateinaieta.

Ao riki norakin te kanganga ae ti boo ma ngaia iaon Tarawateinaieta. Ae aki butimwaeaia aia backpay kioina ngke e tangiraki te id. Ao tao man tian te Biira aio ao e a kona ni kabebetea ngkanne uotaia kain Tarawateinaieta are a bon ti roko naba ma aia mobile. N anga kinakia n aia id n te mobile n te aro are e na kona ni kabebetea reken aia mwane.

Ngaia are I rangi ni karabwarabwa ao I rangi ni kakaitau ngkai e kona ni warekaki te Biira aei n te moanta. Ao au kantaninga bwa ngkana e bwaati n te kauoua ni wareware ao e na rangi ni bebete ngkanne aron aia kanganga kain Tarawateinaieta, riki tao bon ti iaon te backpay ao te mwane ni kara. Ao e a kona ngkanne ni kakeriakaka aron aia tinetina ae tao a bon kakoaua kain Tarawateinaieta. Ae e a rangi ni mwaiti aia tinetine man akean aia id card ae e kona n reke irouia.

Ao te kabanea teuae te Tibiika I a bon rangi ni karabwarabwa ao ni kakaitau n te Biira aio. Bwa tao e koaua tao ngkana eti otau man te workshop ae karaoaki. Bwa ngkana arona bwa bon iai ngkai am id, ao ngkana nang ana ngkanne te digital id ao akea boona.

Ngkana arona bwa eti otau man te workshop are e karaoaki ao tao I a bon kaungaia ngkanne naba raou ni i Tarawateinaieta. Bwa a kawakini aia id card are te hard copy. Ao ngkana e a waaki aio ao a roko naba n ti anga ke ni produce aia id n te aro ana akea teuana tianti ae ana kabooa, bwa a bon ti karaoaki naba aia digital id card ao e a kona naba n reke irouia n akea te kabanemwane.

Ao ngkana arona bwa e na iai te kabanemwane ao tao ti $20.00 te taara ao ngai aio irou e rangi ni bebete ni kabotauaki ma aki bwabwakan aia backpay tao inanon iraua te tai ni backpay, ao e a kona n riki bwa te tinetine.

Ao tao man taeka tabeua aikai Hon.Speaker ae ko karineaki. Ao I a kukurei ni boutoka te Biira aei moan warekana. Au karabwarabwa ao au katekeraoi nakoira ni kabane ao ngkai e kona n reke au tai n taetae inanon te boo n tai. Ara bau ma ngkami te Maur, te Raoi ao te Tabomoa ao I a toki naba ikai ao ko rarabwa Hon.Speaker, are ieta.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao n aron are I taekinna e titebo ma e a kumea 4 ara tai n te tai aio. Ao ti a kamotirawaira ao tia manga teirake ni iteran 4. E a motirawa te Auti ngkai ni karokoa iteran 4.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika : Tia waaki ngkanne nakon ara tia maroro are imwina. Ara tia maroro are imwina bon te Kauoman ni Beretitenti Hon.Dr Teuea Toatu te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e koaua ngkai ti a tibwa manga moana ara bowi n te bwakantaai aei. Ao e koaua ti na riai ni kamaurira ni moa mai iroum te Tibiika ae ko karineaki, kain am taibora, te Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao ai bon ngaira ni kabane ao ai kain Kiribati ao ai taan ongora. Kam na bane ni mauri.

E koaua te Tibiika ae ko karineaki tao e na aki rangi ni abwabwaki au maroro, bwa are e a bon tia nako taian maroro aika a bon rangi ni kaineti ao a tonutonou ae e rangi ni kakawaki aio. E moamoa riki mai irouia ara taan rabakau, tao naake bon iai ongoia n te IT. Are a tia n anga aia koaua ao aia taratara.

Ao tao I a kan rimoa ni karabwa riki raou ni Minita. N aron tabekan te Biira ae e rangi ni bongana aio. Ao e bon eti te taeka are ngke I taraa te Biira aio. Ao bon kanga ti aki naba te Biira ae uarereke, bwa bon te Biira ae e bon rangi ni koro anauna naba.

Ma ngke e kabwaranakoa te Minita ao kanga e titebo ma e a bon kabebetei naba aron otara ao ara wareware. Ao e koaua bwa n aron taekinnana tao bon aroia kain nuka bwa are a bon rangi ni bwaati, ni kaea nukan bwaai ni kabane te maroro ke tera riki.

Ma e rabwa bwa e rangi ni matata te kabwarabwara. Ao tao I bon boutoka te Biira aio te Tibiika ae karineaki ni bukina aika. Tao tabeua a bon tia n taekinna taan tia maroro. Ma te bwai ae e rangi n raoiroi iai bwa are tao e koaua bwa are ngkai kanga ai te katamaroa iaon te *act* are mai imwaina ngkoa are 2018. Ao tao e a manga noraki aron kakorakoraan riki te aekaki anne are ngaia ngkai ti

nang roko iaon *digital identification card.*

Ao kanga bon iai raoiroina tao ti nang aki nakonako ngkai ma te *card* are kanga te *physical card* arei. Ma tao ti a kona ngkai n ti kabonganai ara devices. Ao ai ngaia naba ngkanne anne are e nang mena n rabwatan ara *id card* iai.

Ao tao e koaua ngkana arona bwa e bua te *device* anne kanga bon akea te kanganga. Bwa ti kona n *access it from any other device*, ao ti kona naba n *disable* te *identification card* anne *remotely.*

Ngaia are I taku bwa raoiroina. Ma teuana bongana ae I taku bwa I rangi ni boutoka iai te Biira aio. Are tao e a bon tia naba ni mwaneweaki irouia taan tia maroro. Are e bon kabebete aron kabutan ao karaoakin ana waaki te Tautaeka.

Ao tao e a moamoa riki tao n aron rekereken te kabwaka mwane nakoia kain SFU. Bwa are ti na tuuki taian takakaro buaka ake a tuuki taian raa riki.

Ma kanga e bon raoiroina ao e moamoa riki iroun te ANZ Bank. Are kam bon ataia ngkai are iai ara project are ti kataia ngkai ni kauki ngkai taian account. Are e a tia ni karaoaki i aba n au abamwakoro ae Abaiang ao Tab-South e a tia ni waakinaki te kauki account.

Ao bon teuana te bwai ae e rangi ni bae mai iai. Are n taetae ni imatang are e aranna te Bangke *know your customer.*

Ngaia are e a bon tuuki aron butimwakan kaukan te account bwa are e bon rangi n aroaro. Ao kona bon riai moa n ataa rongorongon te customer imwain ae e kona ni kariaia bwa e na kaukaki ana account. Aio kanga bon ti tukan te bwai are aranaki are money laundering ke tao tera riki, ke tao terrorism ke tera.

Ngaia are e bon rangi ni matoatoa te Tua aio. Ma ngkai e reke te identification card aio ae kanga e a bon rangi tera n taetae ni imatang. Kanga e bon rangi ni kakoauaki raoi. Ao tao e nang kabirimwaka ngkanne aron kaukan taian account.

Ao tao e koaua ae taekinaki bwa tao e koaua bwa e nang karaoaki aio. Ao tao e nang kerikaaki ana mwane te Tautaeka, ana mwane te consolidated fund bwa tao taian fees ngkoa. Ke tao mwane ake ana riai n reke ibukin te renewal ibukin te id card arei, ke te birth certificate.

Ao tao a nang akea rabwata ni mwane akanne bwa are e nang oneaki mwiina ngkanne n are te digital id card, are e aki bubua

rabwatana, e aki kona ni manga renewal bwa ai bon ngaia naba anne.

Ma I taku bwa e rangi ni kakawaki te Tibiika. Ae ti na noora riki bwa tao e koaua akanne mwaane aika ti na aika a nang aki reke.

Ma ngkana ti tarai mwaane ake ti tuuki buaia, I taku bwa e bubura riki anne. Bwa e rangi n rawata au tai ni maroro ma te botanaomata ao ni ikotaki ma au abamwakoro arei.

Ao te bwai ae nang teke nanou iai. Aki toki n taekina ae kangai te Kauoman ti a bon rangi n nanoanga ana mwane te botanaomata. Ao ngai I taku, auu? Bwa ngkana ti roko n anai mwane ao ti a bon kinaia ae natia a mena itinaniku.

Ae a bon angiia itinaniku ao ti taku, tao ana Tua taekaia a manga mama. Ao e a bon tang nanora ao kanga ti a bon un irouia.

Ao I taku kai e koaua bwa anne ngkanne te bwai ae e na riai n tuangaki. Ao teuana kanga aia iango ni katamaroa ke tao n tuuka aro nte kanganga aio a taku. E raoiroi ae kam a bon tuangia Kauntira bwa a nang karaoa aia list. Bwa a bon ataa riki te list mai irouia, are a nang bon karaoi list aikai naaka a tia nako tinaniku, ke tao aikai kaara aika a tia ni mwaing.

Bwa ti ngaia ae e nang complete te information irouia. Ao ngaia I bon taku, ai rarabwara te bwai aei. Bwa a taku bwa ti a bon tia nanoangai ngkami ami Tautaeka. Ti a bon noora te mwane ae e bon bakataeaki.

Ao tao ibukin ami rongorongo kanga te katautau ae e kona ni bua inanon teuana te bwaka mwane e bon kaan te itera ni mirion.

Anne e a bon nakon te mwaiti ae ti aki te mwaiti ae uarereke. Ngaia are tao te system ngkai ae kateaki ikai ae te verification *of ID card* I taku bwa e bon rangi ni bongana.

Ao I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki n tuuki ao tao ni kauarerekei aron taian kanganga aika ana riki aio.

Ma ti bon ataia n aron are ti a tia n taekinna te Tia Tei mai Makin temanna ae bon ngaia naba te tia rabakau n te itera aio. Kanga te *system that one thing.* E na kangara ni karaoaki kanga bon teuana manga te question anne ae e na riai n taraaki.

Bwa ngkana e kona ni comprise, ke tao e kona n niniaki te *system* anne ke te *id card*, te Tua *id card* anne. Are nanona ngkanne te aomata are e kona n rinnako iai, e a kona naba am *personal data* ni kabane. Am *passport,* am *driving license,* te *tax pin number* ao *either* a kona ni

kabonakoi taian *data* aikanne nakoia tao aia itoman.

Ngke a manga bon karaoi aia mwakuri are ana manga bon aonikaiko iai. Ngaia are e koaua ae tao bon aio ti kamoamoa ao e rabwa. Ma aron tarakina ngkanne bon te bwai teuana. Ao e bon rangi ni eti are e na bon riai moa are *strong and infrastructure* ao te *firewall* are e na bon tuuki kanga oin taian kanganga aika ana kona n riki n aekakin aikai.

Ma I taku bwa te bwai ae ti na kai taobara aron bonganan te waaki aio bwa e bon rangi ni bongana. Ma I taku bwa aikai taian mwaneka ake imwina ke tao bon taian mwaneka moa ae a tia ni karaoaki. Bwa are bon iai ara tia rabakau ngkai n te communication are taian id *expert,* ae tao a kaman tia n tarai itera aikai. Bwa ngkana e karaoaki aio ao te *infrastructure* n aron ae ti taekinna *is in place.* Bwa are koaua akea nanon ae karaoaki ao e tuai n tauraoi anne.

Tao ti ongongo n te taeka ni imatang are tai kakarimoa te kaa imwain teaoti. Ko riai moa ni katiaa ao e na riai moa teaoti imwain te kaa. Bwa are ngkana ti a moantaai naba ni karaoa te *system* ae etina aio ao e a tauraoi.

Ma akea ara nanououa bwa are kain ara tiim are kain te *communication*, ae ti ataia bwa a tia n tarai itera aikai. N tuuki taian kanganga aika ana riki.

Ngaia are bon te karabwarabwa riki nakon te Minita ma kain ana aobiti, ana aobiti te *Attorney General*, taan tia rabakau man te *communication*, n aron te iango ae a tia ni barongaia ao e nang koro nanona ngkai inanon te Biira ngkana e bwaati n te moan wareware.

Ngaia are man taeka aikai te Tibiika ae ko karineaki. Ao ti na manga kauataoa riki boutokaan te Biira ae e rangi ni kakawaki aio.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao ara tia maroro ngkanne are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao te Tia Tei.

Tibiika : Ko rabwa Hon.Speaker ao imwain ae I kanakoa naba reitan te maroro. Ao iaon te Biira aio ao I a reitai ma raou n Tia Tei ao kain ara abamwakoro ae Nikunau ni kamauriko n te bwakantaai aei. Kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, taan ongora ao ai bon ngaira ni kabane kam na bane ni Mauri.

E koaua te Tibiika e koaua ti kaitaua te Minita ma kain ana aobiti ake a tia ni karaoa te Biira aio. I taku bwa e a rangi ni mwaiti te maroro iaona.

Ao e rangi n oti bonganana ma aron boutokakina. Ngaia are I boutoka naba te Biira aio, kai kanga bon te Biira ibukin aio te mwaneka ni waakirake.

Ao I taku bwa e rangi ni kakawaki aio. Ngaia are boutokakina te Tibiika irou ao N na kaoti au iango tabeua ni ibuobuoki. Ngkana arona bwa ana kona ni buoka riki kanga katamaroan te iango, iaon te Biira aio.
Au kantaninga bwa ngkana a tia ni mwaneweaki tabeua. Ma e kakawaki kanga teuaia ni ibuoka ni iango iaon te bwai ae moan te kakawaki ke ara Tua ae moan te kakawaki aio.

Eng, ao tao te moan e koaua eng ti ataia bwa e bon bati te kanganga iaon tao te national id n taai aika nako. Ao eng kanga e reke bwa te bwai ni manikangare irouia tabeman.

Bwa are e a maan naba n tare te bwai ae te id card. Eng, ao ngke a bane n roko kain ara abamwakoro ikai ibukin te kini uanikai ao te koro meat, ao a bane ni biriakina aron aia beba, aia id ao aia raa.

Ao e koaua kanga e riki bwa kanga te bwai ni manikangare. Bwa are ngke e a otinako ao a taku kai ai ti aki te id card. Ai manga te id paper, ngkami kam a roko ni karaoi ami id paper.

Eng, e aranaki bwa te id paper. Ngaia are kanga bon te bwai ni manikangare. Ma are e koaua e aera arei tao iai te kanganga bwa e tuai man reke te card. E koaua tao te Biira aio ngkai ngkana e oneaki nakon ai te digital identification ao I taku bwa e a toki ngkanne te kanganga are te id paper.

E nang toki ngkanne kanga te manikangare iaon te bwai ae te id. Eng, anne kanga tao te moan iango ni ibuobuoki, e aoria e rabwa te iango aio ao e nang bitaki ngkanne nakon aio. Akea manga te tabetabe n te id card ao tao e nang manga toki taekan te id paper.

Ngkanne te kauoua ni iango are I tabe naba ni iangoia ao I noria ao I kan anga naba au iango ni ibuobuoki iaona. Kanga tao bon te *main* aron te arak e arara iaon ara id.

E koaua bwa are e rangi ni kabonganaaki ngkai n digital. Ao ngkanne ti tao e a bon tia naba n rangi ni mamaroakinaki.

Ao te kanganga aio naba eng tao e bon irekereke naba ma te Bangke. Bwa tao e koaua bwa are te bangke e rangi n strict aron kinakin ana customer n aron ae e a bon tia ni maroroakinna te Kauoman ni Beretitenti.

Ao eng kanga I bon tabe naba ni iangoia bwa I bon boo naba ma kanganga aikai. Ao ngkanne kanga irou oina e na bon nako man tao bon man te CRO, ke tao bon te tabo are a kawakinaki iai arara ibukin te bong ni bung.

Ao ngkanne tao te issue ae N na taekinna te Tibiika ae ko karineaki. Te issue n te bangke are I boo ma ngaia, ao e kangai. Bwa are ngkanne ngkana ko a uota am bong ni bung nakon te Bangke ao ko a uota am id card, ao am passport. Ao iroun te Bangke e a manga taku bwa e aki boraoi te passport ma te bong ni bung.

Ao ngaia e a reke iai au iango te naming. Aron te ara ao ngkana ti bon bane n tarai arara ngkai aika kanga tao a toka iaon ara tetike, i moan ara tetike ngkai. Ti ataia ngkai bwa ngaira iaon Kiribati ti bon ti kabongana te moan ara ao te kauoua n ara, ke te first ao te surname. Arara ao aran tamara, kanga bon ti uoua arara ae ti kabongana.

Ao n ara passport ao kai ti karaoia naba. Eng n aron ngai tao I bon katoto irou. Bon moan arau Tauanei au kauoua n ara Marea au passport ngaia naba.

Ao au id ngaia naba, Tauanei Marea. Ngkanne ti mimi ao I aki ataia bwa tao e boou aio tao bon man te bangke. Kanga titebo ma te bangke ngkanne e a manga kabongana teniua te ara. Ngaia are e taku bwa e a bobuaka arara ngkanne n ara passport ma ara bong ni bung.

Ao e titebo naba bwa n au kukune ao te bong ni bung naba kanga e titebo ma e kabongana naba tao te ara ngkai ae ai teniua te ara.

Ao tao ana kakoaua kain te CRO bwa ngkana a noora tein te bong ni bung ngkai, ao given names e bon mwakoro naba ti teuana. Tao ngai irou e ti mwakoro arau Tauanei. Ao te *father's full name* ao e mwakoro ngkanne Marea Titi. Ngkanne iroun te Bangke n au passport ti 2 arau Tauanei Marea. Ma iroun te Bangke a taku bwa e a kaokoro au bong ni bung ma au passport. Bwa au passport e nang riai Tauanei Marea Titi, ti aki Tauanei Marea.

E titebo ngkanne au bong ni bung are I kabongana e a kaokoro ma au passport. Nanona bon temanna te aomata arei ao bon temanna te aomata arei.

I aki ataia bwa kanga anne ngkanne aron are kanga ti kunea iroun te Bangke. Ao angiina ngkai ae a moanna n reke n te kanganga aio ao a okiokirira bwa tao e na bitaki te passport ke tao e na bitaki te bong ni bung.

Ma kanga anne ngkai aron tein te bong ni bung ae I noria ae mwakoro te Father's full name bon ana full name.

Ma ti teuana aram te given name. Ma e titebo ma te Bangke e ana naba te *father's full name* bwa ai anne am surname ngaia are e nang riai n teniua aram.

Ngaia are ngkanne tao te bubuti ngkanne ao tao aron buokan aio. Tera raoi aron tuan raoi aio ke barongaan aio.

Ti nang kabongana ngaira i Kiribati kanga teniua te arak e uoua te ara. Bwa are ngkana arona bwa tao e a international riki are teniua te ara. Ao n ara bong ni bung ngkai ti nang kabongana ngkanne anne bwa e aonga n ae e a matata iai ara botanaomata.

Ao tao ara itera ni kabane te *immigration* taabo tabeua. N aron are e taekinna naba te tia maroro mai imwaina riki. Taabo akanne a nang kananoraoaki. Bwa ana kabongana te ara ae ti teuana. Ma te ara are e kabongana te bong ni bung.

Ao tao ngkana ai teniua aram e nang bon riai n teniua te ara. Ma ngkanne e a kamanga bwa are iai ngkanne ara tabeua ae tao aia given names tao uoua ae a kabongana ao ngkanne uoua naba te father's full name, ao ngkanne ai aua arana ae e na mwakoro n ana passport.

Ngaia are ngkanne tao tera ngkanne raoi kananoraoan naba anne ma te Bangke. Bwa tao ngkana e nang iraki are tao teniua te ara ao tao ngkanne a bitaki naba bwaai ni kabane, ara passport naba e nang riai n aki ti uoua te ara bwa e na riai n teniua naba arara.

Ma ngkai ti taraia are e bon tiku n arona are kanga bon akea ara kanganga n are uoua arana mai imwaina.

Ma e aoria tao anne te kauoua ni iango. Ao ti a nakon te kateniua ni iango ngkanne tao bon tamneira are e na bon toka iaon ara card ke tao iaon ara national digital identification. Bwa are e na bon bae naba ni iai tamneira ae e na raweaki.

Ao I aki ataia ngkana tao e aki rangi ni bati n tarataraaki iterana aio. Ma I taku bwa te tamnei naba ae e rangi ni kakawaki kanga ti noria naba n te passport. I taku naba bwa ngkana ti rawetamnei ao kanga ti bon kauringaki n aron oneara, ke tao aron teina ao e kanga irara.

Tao iroura aine e kanga aron tein irara ti na kabaea ni kangai ke ti na kabaea ni kangai. E tabuaki ae e na kabwakaaki kanga iai tuana. Ao iai naba tuana tabeua aika kanga aki

rangi ni matata. E aki rangi ni mataata naba irouia ara botanaomata.

Tao iai naba arona teuana ae tao kona aki rarikiriki ni kangai ao e raweaki rarikim, kona bon taraa raoi te camera. Ao te kauoua riki ae kanga e bon kangare naba ke tao e kamanga teutana bwa ngaia kanga kona aki ngare kona aki wingare kona bon taraa raoi te camera.
Ao ti noria bwa iai naba ae e a tia naba ni karaoaki ana passport ao e wingare. Ao ngkai e a rokoroko itinaniku ngkanne ana passport anne ao kanga e a manga bon uki naba te wingare i Kiribati n te passport ao e raweaki tamneina.

Ao kanga anne naba teuana ma are I aki ataia ngkanne ngkai kai e nang karaoaki ara national digital identification card ao ngkanne tao e nang kanga ngkanne. Tera ngke e nang kamatoaaki naba iai naba tuan aekakin akanne.

Bwa ngkana ngaira kain Kiribati ti kona naba ni promote nakon te aonnaba bwa bon kateira te wiwingare. Ti rangi ni moamoa ngare. Ao anne ti na kona ni katanoata nakon te aonnaba. E uki ngaira i Kiribati tamneira n ara passport bwa ti na wingare, bwa e aonga n ae ti kaotia nakon te aonnaba ti wingare.

Ma ngkana arona bwa e na bon tabuaki te wingare ao ngaia a raoiroi naba ni kaotaki naba anne nakoia ara botanaomata. Bwa tao ana aki naba nang wingare ngkana a na rawetamnei. Bwa tao ai tamneia anne tao e a bon official are ngkana ko bon taraaki ao ko aki selfie, ma ko bon rawea tamneim iaon am card.

E aoria anne kanga te kateniua ni ibuobuoki ni iango ao ngkanne tao te kabanean gkanne are kanga te ka aua. Are tao irarikin anne ao e taetaekinaki are kanga te mwane. Bwa are eti ngkai tia kabonganai bwaai, te mitiin ngkai e a kabonganaaki n te mwane.

Tao aio tao imwina ngkana arona bwa e aki angaraoi n te tai aio. Ma ngkana arona bwa e na iai angaraoina are e na kona naba tao e a toma ara national digital identification aio. Ma aron tao ara bwaka mwane tao aron kabwakakin te mwane nakoira, nakon ara akaunti, ke tao ara payment nakon taabo tabeua ake ti na kona ni pay ara bills. Ke tao nakon te PUB n aron ae kanga ti ataia ngkai. E karaoia naba te Bangke ngkai ae katoma naba ara akaunti nakon taabo tabeua are ti na kona ni bebete aron ara payment iai.

Ma ngkana arona bwa e a reke naba aio ara national digital identification aio e toma iaon. E mena iaon ara

tareboon ao ti pay te deal. Ao tao ti a ti kamena naba ma te mitin teuana, ke tao tera arona tao ti na kabwaka te roo ke tera ngkana arona bwa e kona n reke aio ao I taku bwa ana bane ni bebete bwaai ni kabane.

E aoria ti a katiku aikai bwa kanoan te katamaroa ao akanne kanga au iango ni ibuobuoki ao boutokakin te Biira aio n aron ae I taraia. Ao e koaua te Tibiika I anga bwanaau bwa I boutoka te Biira aio ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ara tia maroro ngkanne are imwina bon te Minita ibuki nte MWYSSA Hon.Ruth Cross Kwansing, te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ngaia ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao tao imwain ae N na waaki. Ao ai bon te bwana ni kamauri e moa mai iroum te Tibiika ae ko bon teimatoa ni botonimwane, ara Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, raou ni Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, kain Tarawateinainano mai Bairiki nako Tanaea ao ai bon taan ongora bwanaan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni Marurung.

Te Tibiika I a rangi ni kua n tataninga au tai n anga au maroro iaon aio. Bwa e rangi ni ingainga nanou n anga au boutoka ao au karabwarabwa nakon te Minita n te Justice te Minita Hon.Martin Moreti ibukin ana Biira ae ti a tia n tabekia n te tai aio.

E koaua tao bon bukina bon te Minita ngkoa n te MWYSSA e rangi n ataa ara kanganga ae ti mena inanona n ara botaki aio.

I nang kan anga au taeka ni karabwarabwa nakoina ae e a tia n tabekia n te tai aio ibukin te *national identification system.*

Ma imwain anne ao tao N na kaokia riki nakon te Biira are e a tibwa tia ni kabwataki. Iraua te bong nako ibukin te data protection Bill.

E rabwa te Minita ae moan te botonimwane man te Information, Communication bwa e rimoa ke e a rimoa karimoara arei, ni kabwaata ana Biira iaon te Data Protection ae e rangi ni kakawaki.

Ngaia are imwain ae ti na taraa te data protection ke imwain ae ti na waaki te National identification ke te Tua iaon kamanoan te data are e na rikoaki.

Ao e koaua inanon ara tai ni ira te workshop ibukin kabwarabwaran kanoan te Biira aio. Ao bon te bwai ae e nang kamimi. Bwa ti noria aia taan rabakau man aia aobiti ke tao aia botaki te *information, communication* ao ko taraia ao a bon rangi ni kakateke. Bwa kanga a

rangi ni cute bwa te roro are e a rikirake kee. Tao bon te data transformation inanon bain te roro are imwira.

Ma ngkana ko bon ongo nakon aia karabakau inanon aia tai ni kabwarabwara te Biira aio. Ao bon te naan ikutaia a bon rangi ni mwatai n aia rabakau iaon te data protection. Ao a rabwa bwa e a nako kanoan te Data protection e kabwataki te Biira bwa e noraki riaina. E noraki kakawakina, ao e a rimwi te bae te National Identification system ae e bon rangi ni kakawaki.

Te Tibiika, ngke I wareka kanoan te Biira aio e a kaan ae nang kamwaiea kanoan te national id system. I rangi n excited, iaan are ngkana ko bon ataa ara kanganga n ara Ministry n tain te bwakamwane e bon rangi ni kamaraki atu. A mwananga aomata ma aia id card aika a mara, a mrara ke tao a mwaimwai n te karau ke tera, bwa are ai te naan beba kee. A mauna ubuia, a mauna araia iaan are kanga e a bon bua ma te system are ti bon mena inanona e a bon aki tau.

E koaua, ao ai manga te kanganga ae riki man te outer island e rangi ni kanganga reken aia id card. Are a riki bwa taan kakoaua n aia id ai bon Taan Tei, ke tao bon kain te abamwakoro bwa are ana bon kakoaua bwa are bon akea aia id card ao ti na kanga ni verify.

E kakoauaaki kinakiia nakai irouia aia Taan Tei. Bwa are akea aia id card ao e koaua aio te bwai ae e rangi ni kamaraki mata ao e rangi ni kamaraki atu. Bwa e koaua bwa aki raoiroi aio iaan te privacy.

Ma ngkai kai ti a noora kanoan te wiiki aio. Te Data protection ao manga te national identification system e titebo ma e a moanna ni koro raoi nanon te taeka are quantum leap.

Ti a bon roko raoi n te ririki 2025. Te wiiki ae nako e a roko are te Starlink. Tabeua te bong nako ao e a nako te Data protection Bill ao ngkai ai manga te digital id. Ti a bon roko raoi n te digital transformation age.

Ai ngaia are kanga ti a bon mena iaan are an welcome to 2025. Teuana te kanganga naba ae ti notice, bon te bwai ae te birth certificate. A kona naba n riki are ngkai kai akea ara system ae tao e digital ke tao e set up raoi. Ao e kona n reke are e a manga akea aia birth certificate ataei.

Riki ake a mena n te abamwakoro, ao tera ae e a riki? a manga roko n te roro ae a nang reirei tao e a roko te kauarinan e a kainnanoaki aia birth certificate, ao akea. E a bon riki bwa te kanganga ae e rangi ni bubura.

A rangi ni mwaiti te naan issues aika a reke iaan ara system ae ti mena iai n te tai aio. Ae ngaia ngkai ti nang mwaing ngkana arona bwa e nako kanoan te babaire, ke te kainibaire ae boou aio ke te rabakau ae boou. Ao e koaua bwa ti nang roko n te system ae e bon rangi n tamaroa riki.

Man anne ao bon ti au taeka ni inga ao man kaota kukureiu a oni ikotaki ma kain ara botaki man te MWYSSA ibukin te Biira aio. I kauataoa riki te karabwarabwa nakon te Minita n te Justice Hon.Martin Moreti ma kain ana botaki n te Justice, ibukin aia mwakuri korakora ni katauraoa te Biira aio.

Ao kam rabwa ti na bane n tekeraoi.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ara tia maroro ngkanne are imwina bon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinainano Hon.Tebuai Uaai te Tia Tei.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tibiika. Ao imwain ae I bunrii ao I tabeki ana taeka Tarawateinainano iaon ana koaua n te Biira ae e a tia n tabekaki. Ao te moanibwai te Tibiika ai bon aia inga ma aia kamauri unimwane Tokatarawa, bon kain abara ae Tarawateinainano te aba n tobwa, ai bon ara koraki ni kabane ake a bane n noora raoiroin ma tamaroan te Biira aio. N raoiroin te bwakantaai ae te Tia Babaire n ana tangira ma ana iraorao te tamnei ae raoiroi ao I a tei ao a kabongana bwanaau, ao I a kangai nakoim te Tibiika, nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane, Taan Tei ni kabane inanon ara Maneaba aio ao aio bwanaan Tarawateinainano. Kam na bane ni Mauri.

Te Tibiika, te karabwarabwa ae onoti ao e bon riai n onoti nakon te Minita are tabeka te Biira ma ana tia rabakau, bwa bon ngaia aika a bon maa atiin ao rawatan te mwakuri.

Ngaia are ai bon te karabwarabwa nakon aia bekutata ae moan te nakoraoi ibukiu ao ibuki ariki natiu ma tibu.

Te Tia Babaire, ao Taan Tei aika kam rangi ni karineaki. I kakoaua ao kam bon kakoaua naba, n aron are e a tia n taekinaki. Ao tao I kabwara bure ngkana tao I kaokia teutana.

Ma te Biira aio ti aki ibukin te ikakaiwi ma ibukin tamwarakean te raoiroi, tamwarakean te bitaki, tamwarakean te rikirake. Tao e koaua te Tibiika ae tao ibukira ngaira. Ma ngaira e a uarereke ara tai. Ma aio bon ibukia riki bwaai aika a biribiri. Ao I kakoaua te Tibiika bwa ngai temanna ae I kuri ni babanga ni wareware iaon are e taekinan te Desktop.

I kuri ni babanga ni wareware iai I rangi n tangira ngai te beba bwa N na karauai ni wareware. Ma e koaua ae natira ma tibura ai bon taan wareware. Ai bon taan rabakau iaon te bwai ae ngaia ti nang taetaekinna, te mobile ma tao te screen ma tera.

Ngaia are I taraa aio te Tibiika ao e noria naba Tarawateinainano bwa bon ibukia natira. Aio tabeaiangan nanon Tarawateinainano teutana te Tia Babaire. Bwa e boutokaia ma aio ti tabeaiangan nanona. Bwa boon te bwai ae tareboon bwa are ngkai kanga e nang unga karekean te tareboon e rabwa anne, e bebete te waaki iai.

Ma tera naba ngkana e kona ni butiaki taan kaboo tareboon bwa tao a kauarerekea teutana, ibukia ara koraki. Ao tao riki ara koraki riki aika buki, bwa tao a bia kauarerekea tao teutana. Bwa aonga ni kaungaaki ni kabooi aia tareboon bwa are te beba aei ngkai e nang rinnako inanon te tareboon.

Ao moan te raoiroi ao moan te tamaroa. Ma e aoria tia katikua irouia te naan bitineti a ongo ara bubuti a taiaoka a bia kakerikaka riki boon aia tareboon.

Te kauoua te Tia Babaire, ao I bon rangi ni kakoaua ae taekinaki bwa iai te kanganga. Te tamaroa ae bon bae naba iai te kanganga naba te Tia Babaire. Bwa bon aio iteran maeura e a raoiroi aio ao e na kanga n tabetai e a manga aki nakoraoi n aron ae taekinaki. Akea te kanganga a bon bae ni kaoti bwaai n taai nako ma uaitera. E na raoiroi ao e na iai naba buakakana n aekan ae e a matemate tao te iti. Ti aki kona ni birinako man anne.

Ti ngkana ti nang birinako te Tia Babaire ao ti nang bane nako karawa. Ao ikanne te tabo ike e a koro raoi bwaai. A bon aki kororaoi bwaai a bon aki kona ni kororaoi bwaai aikai ti kakioi. Ma iai tokira moa ao iai tiara, ma ti na roko iai.

Ngaia are e rabwa ae taekinaki ao te Tautaeka e bon mwannanoia naba. Ma are e a butiaki te Tautaeka e na kataia ribuakon rawawatana, ribuakon ana kanganga ao ti ataia ko kona te Tautaeka.

Te kauoua te Tia Babaire are I kan reitia naba ao I rangi ni kakoaua. Bwa I bon boou iai te Tia Babaire. Ao I ti kan reita are e taekinna te Tia Tei temanna mai Nikunau, ao I bon boo iai.

Bwa I nakon te Bangke ao ngke I anga au passport e aki butimwaeaki. Ngke I a manga anga au id e aki butimwaeaki. Bwa a tangiria bwa e na airi ma te bong ni bung. Ao tera ae e a riki te Tia Babaire. E koaua bon arau, aram Uaai ao manga aran

Taburua. Bwa are iaon te bong ni bung. I a kakaea au anga te Tia Babaire bwa bon akea riki au anga bwa I aki kona ni bita te passport, bwa are bon ti iaon te passport n aron ae taekinaki. Ao iaon naba au id. Tera ae I a karaoia te Tia Babaire. Ao I karabwarabwa ao e rabwa MOJ. Bwa I a bubuti ao I kangai ko kona ni bita au arau ni kamauna Taburua. An ti bwaina naba Tebuai ao aran tamau bwa I a uotia naba nakon te Bangke.

Ao ngke I uotia te Tia Babaire ao kai e a butimwaeaki. Ngaia are ngkanne kanga I raraoma teutana bwa e kanga aron ngkai te bwai aei te Tia Babaire. Ao e ongo te MOJ ao e a taiaoka ni kakaea nikona. Ao tao e tekeraoi ngai irou ngai bwa are I kona ni birimwaka tao I nakon te tabo ni bung. I kabanea au bubuti bwa I kangai taiaoka. Ngkana kam aki kona ni butimwaea te kanganga aio, ao te bwai ae nang riki bwa e nang aki reke te bwai ae I kainnanoia man te Bangke.

Ngaia are te bubuti, ao e rabwa bwa I ataa te MOJ bwa e kona ni mwannanoa anne te Tia Babaire.

Are e a ngaa ngkai ae ti nang bon bwainna ngkai. Bwa ngai tei Kiribati anne bon teim ao ngai ma tao e koaua I kabwara bure. Tao te itera ae tao Australia ke tao iaa tao America ke tao e na kanga teniua araia ke aua.

Ao ngai I bon taneiai ngai n arau ae ti uoua ao ngkana I anga naba arau nakon tao kataan te rinerine I bon ti anga naba arau ae ti uoua. Ma e nang kanga manga au bong ni bung e a untaba bwa ai teniua arau. Bwa are aran tamau ngaia e tabwanin. Ao ngai are I a riki ngai bwa te given name. Ao ngkanne aran tamau ao aran tibu.

E aoria bwa e a tiku aio bwa kanga te ibuobuoki nakon te Tautaeka bwa tao ti tekeraoi ngaira. Ma e a bia naba waekoa naba ni buokaki ara koraki, are tao a totokoaki man te Bangke. Bwa e koaua ae ara Bangke aei. E aoria e rabwa ti karabwa naba bwa tao bon iai bukina. Ti aki ataia, ma e kona ara botaki ni ibuobuoki ao I kakoaua bon bwaai ni kabane a bane ni kona ni buokaki.

N aron ae e a tia ni karaoaki nakoiu ao au bong ni bung ngkai, ai tiaki are kanga teniua te ara. Ai au bong ni bung ngkai ai bon ti uoua ai bon ti te given name ao aran tamau ao ai akea ngkanne are e na full name aran tamau.

Ao kai tao anne ngkanne tao e nang bwainna te MOJ ngkana e taku I babanga. Ma e a taiaoka ni mwannanoa anne.

Te Tia Babaire e koaua ae mwaneweaki are te id card are tao ti na kona ni uotia ibukin te rinerine. Are e taekinaki n aron ae ngaira ngkoa kain te Komete ao ti kakoaua. Ao ti roko i Australia ao ti bon kuba ao ti tounako te Tia Babaire. Bwa ara titiraki ti kangai. Kai kam rinerine kam kabongana te id card ao te kaeka, aki kabongana.

Ngaia are ti a titiraki ao ti a kangai, tera bukina? Ao ngaia te kaeka nakoira e ti kangai, ti karaua raoi ngkai n nikoia. Bwa iai naba te naan kabuanibwai aika ana kona n reke man te id card.

Bwa iai tabeman tao akea aia id card, ao tao riki ara koraki aika i buki e kona n akea aia id card. Ao naake iai aia id card ngkana e nang nim inanon te Tua a oti ngai au raraoma ngai anne.

Bwa are nanona ngkanne ngai, nang bon aki kona ngkanne n rinerine. Ma tao ngkana iai angan kamarauana teutana. Ngaia are aban tinaniku n aron are Australia te Tia Babaire, a ti kaongoaki ae ti bon roko imataia kain te national id card, te Australia id card. Ao a bon taekinna bwa aikoa kabongana te id card n tain te raoiroi.

Ao ngai ao ara koraki ti rangi ni butimwaia ao ti kaunga, bwa i abara ke i Kiribati ti a tautaua riki. Bwa te Kiribati iaon riki i buki e a bon rangi ni korakora ara korakora ara koraki aika a tia n reke aia id card ke a tuai.

Ao ngkai ti nang manga kibara ae moan te tamaroa, ao I taku ngai bwa e na manga bon rimwi naba. bwa are bwaai ni kabane bon bae ni iai te rawawata. Ma te Tautaeka I kakoaua e kona ni kibari bwaai teutana imwin teutana ao ana bane n nakoraoi.

Te Tia Babaire, I kakoaua naba bwa ara koraki i buki, kanga a bon babanga naba te bwai ae tareboon. Ma ti na bubutia bwa ana butimwaia.

Ao tao ngkana a rangi ni babanga te tareboon, ao ti na bon kaunga te Tautaeka. Ao ngai I bon kakoaua te Tautaeka bwa e noora naba aio. Ao e kona n ae ana tiku ni matoatoa ao ana teimatoa ni kakabongana te bwai ae te beba.

Tao e koaua iai te id paper iai te id card. Ma tao a bon bane naba ni butimwaeaki. Ao tao e koaua e bon rangi ni bongana te digital. Bon ibukia natira bwa e nang moanna n eweati nako tinaniku.

Ngai I tiku ni maan iaon Kiribati ao N na bon tiku. Ma natira ma tibura e a koaua anne ai bon aia bwai ngkanne te bwai ae te digital ao tao bon ngaira naba ake iai mwiokoara. Bwa e a riai ngkanne n are nang karekea au digital bwa N na kakioa are bon te

itera are itinaniku. Ao ikai au kantaninga e na bon teimatoa ae bon nakon te Tautaeka te baire.

Ma I kakoaua bwa te Tautaeka e tobwa ao e bon kakoaua bwa e na aki kona ni karaoi ana itera are kanga ana rangi n rootaki iai ana botanaomata.

Te Tia Babaire man bwanaaia kain abara aio ao a kaota nanoia bwa a rangi ni boutokaia. Tao bukina are a bon mena i Tarawa ao a noora te kanganga, ao a rangi ni boutoka aio.

Te Tia Babaire bwa ngkana e a boo karaoakina ao e nang waaki ao a ti taiaoka ni ururingia te naan kambwana ake a kabonakoi tareboon, bwa a bia kauarerekei boon aia tareboon. Ko rabwa te Tia Babaire ao Tarawateinainano e boutoka te Biira ae moan te tamaroa aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Kaotitaake Kokoria, te Tia Tei.

Hon.Kaotitaake Kokoria : Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain ae I waaki ao e bon riai bwa ti na kamaurira n tamaroan te bwakantaai aei. I a moana au kamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti ae rine ma te Kauoman ni Beretitenti ae rine, ao ai bon Minita ni kabane ake iai tibwangami ibukin Kiribati ao n reitaki ma Taan Tei ni kabane ao te Leader n te Kaitara. I a reitai ma kain abau ae Tabuaeran n reitaki ma raou n Tia Tei temanna ae karineaki, tia reitira n te bwana ni kamauri nakoimi. Ni bwanaan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni Mauri.

Ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai ae N na kona naba n anga au maroro tabeua ibuki nte Biira ae e rangi ni kakawaki. Te Biira ae rangi ni bongana ibukin Kiribati. Ngaia are ko rabwa te Tibiika. Ao tao N na bon moana au maroro ni kakaitau, ni kaitau nakon te Minita ae karineaki man te MOJ, n reitaki ma ana Tia Koroboki, staff, tao ngkana iai staff man te AOG aika a tia ni ibuobuoki ibukin karaoan te Biira aio ke te Tua aio ao tia bon reita te bwana ni kaitau nakoia bwa ti aki te tibwanga ae bebete, te tabe ae e rangi n rawawata e mwaiti bwaai aika ana riai ni karaoaki iai.

Ngaia are ti a moanna n te kakaitau nakoimi ao kam bati n rabwa ibukin katauraoan aio, ae e rangi ni bongana ibukin Kiribati ae bwanin ao riki te roro ae boou ngkai ti a bane n roko ngkai n te digital world. Ao e a bon riai katauraoan Kiribati ni karaoi Tua aika ana kona ni ibuobuoki ibukin kibarakera nakon te rikirake ae ti a roko iai n te tai aei, n ana tai te *digital*.

Ao tao ti na bon anga tabeua ara maroro ao ni kataia ni kairekerekeira ni kariniira iai riki ngaira kain ara abamwakoro ae tao tai raroa nako n te tai aei. Ao tera aron kakawaki nte Biira ae uotaki n te tai aei ma aron kainnanora ngaira taoo riki kain Tabuaeran ake ti mena n te tabo ae raroa nako.

Ma ana *service* te Tautaeka ao tao te naan *institutions* aika a kakaokoro iaon Kiribati bwaai aika ti na kona ni karekea buokara iai.

Ngaia are tao e koaua a bon mwaiti maroro tao iaon riki ana advantage, tao te national digital identification. E a rangi ni mwaiti tamaroana, raoiroina aika a tia ni maroroakinaki irouia Taan Tei.

Ao tao tarakin ana *disadvantage* tabeua e na bon rangi ni karako. Ma aio e na bon rangi n tangira ae e na bon iai raoi ara aomata aika ana bon *qualified* ao ana tauraoi ni kona. Bwa akea te bwai teuana ae e na otinako ao e na akea te kanganga ae e na kona tao ni kuneaki ke n noraki are ti na kona ni kaitara ma ngaia, inanon waakin aio.

Ao eti are n taai tabetai e a tia, ao e a tauraoi te Biira iaon kawaina n riki bwa te Tua ngkana e a tia ni warekaki te kauoua n tai. Ao e nang riki bwa ai te Tua ibukin Kiribati. Ao tera arora ngkana arona bwa iai manga tao bwaai ke kanganga ae ti a kaitara ma ngaia. Aron kanga inanon ara tai ni wareware inanon irekereken nako te Tua aio. Ao e kona n reke are kona kimoa tao ana information temanna.

Tao e na kona ni irekereke ma te fraud ma terana riki. A rangi ni mwaiti. Ao tao bon te moan ae e rangi ni kakawaki bon katauraoia ara resources. Tao riki bon ara human resource bwa ana tauraoi raoi imwain are e a *implemented* te Tua aio, ao iai aika ana tauraoi ni kona ni bwain aoraki kanganga aikai. Ngkana arona bwa e a waaki aio.

Tao N na kataia ni maroro iaon teuana ae bon oin kainnanora ngaira. Ao e a rangi n okioki ae eti ae te Bangke, e reke bwa teuana kanga te tabo teuana ni mwakuri ae e rangi n strict nakoira ngaira kain Kiribati kee.

Ao e ngae ngke e rangi ni mwaiti ibuobuoki aika a reke mai iroun te Bangke. Ao n tabetai a rangi ni bwaai tao kanganga tabeua ae ti kona ni Kaitara ma ngaia bwa e aki kona ni butimwaia ara botanaomata, ni kariniia n ana service riki tao karekean aia *account* ke tera. Bwa are e bon rangi n *strict* iaon aio. ao Taan Tei naba aki butimwaeaki bwa ana kona ni karaoa aio.

Tera ngke e kona ni ibuobuoki tao te Biira aio ke tao te Tua aio ngkana

arona bwa e a riki n Tua. Ao tera ngke e kona ni ibuobuoki ni kona ni kabebetea te itera aio ao nui kona ni kariniira ma rabwata aikai bwa ti na kona ni buokaki iai.

Eti ae rangi ni korakora kan buokaia kain ara abamwakoro riki tao n ana ibuobuoki ni kariniiira n ana *service* te Bangke. Ma e bon karautaeka te bangke. Bwa tera ngke iai ana anga te Tautaeka ni kona ni bon consult ke ni kona n reitaki, ma te bangke n te itera aio. Ao n taraia ma rabwata riki tabeua bwa tera ngkana arona bwa e tia te Tua aio. Ao e na riai ni bane te aba ni *complied* ni *conform* ma kanoan te Tua ae ngkana arona bwa e a bwaati. N aron ae ti a maroroakinna n te tai aio.

Kanga te raraoma bwa ti aki naba te raraoma ma kanga bon te bubuti. Bwa n tarakina n te tai aio ao a rangi ni mwaiti kainnanoan te naan *personal information*, ke tao bon riki ni irekereke ma te bong ni bung ma terana riki ngkana ko nakon te KPF. Ko nakon terana riki.

Ma ara kantaninga bwa ngkana e tia te Tua aio ao tao te digital *identification* are e na kona ni formulated ibukin temanna ma temanna. E na kona ke e na bane ni karini bwaai ni kabane ake a kainnanoaki, n te aro bwa e na aki manga anaaki tao te bwai teuana.

Ngkana ko roko ma am *digital id* aio ao e na aki tao manga tangiraki riki te bwai teuana, ma terana riki tao e aki rinnako ikai. Ma kanga te kantaninga ikai are ana bane n rinnako bwaai ake ana kainnanoaki man taabo tabeua are e na aki karawata kawaim ngkoe tao riki te Tia Tei ke te tia ibuobuoki, bwa ko a manga nako n te tabo teuana ko a manga nako n te tabo teuana.

Ma kanga te kantaninga bwa e a bane naba ni ikoti bwaai ni kabane, inanona ibukin tao kinakim ke riki kinakim are ngkana ko nikiria n te tabo teuana ao e a butimwaeaki naba. E aki tangiraki te bwai teuana ma teuana.

Ma kanga bon reitan te kaitau ngkai e a tia aio. Ma e a riki aio bwa ai te Biira ae te kantaninga ae abwabwaki bwa iaon kawaina n riki bwa te Tua. E nang bwaati ao ara kantaninga bwa e na baa ni iai, tao imwain karaoakin bwaai aikai tao te digital identification, e na bon riai ni iai te consultation ma ana institution ni kabane ke te naan dominations statutory bodies ake ana kona n rangi ni mwakuri n taai nako ma te id.

N te aro bwa ngkana ko roko ma am digital identification ao ko aki manga kainnanoi riki bwaai tabeua bwa e a bon butimwaeaki naba tao iroun te KPF, iroun te DBK, iroun tera ao te

bangke riki ae e rang aroaro aron ana service nakoira ngaira kain Kiribati.

Ngaia are aikai bwaai tabeua ae I kan maroro iai. Ao I a bon anga riki te bwana ni kaitau nakoira ngaira kain Tabuaeran. Ti ataia bwa ti raroa nako ao n tabetai iai bwaai tabeua ae a kainnanoa te ibuobuoki, ae a bon tangiria bwa e nang roko i Kiritimati ibukina bwa iai bwaai ae ti aki kona ni karaoi ibukiia. Tao riki man te bangke.

Ngaia are ara kantaninga bwa ngkana e tia te digital identification ibukia. Ao tao ara kantaninga ao ngaira Taan Tei ao ti a kona ni ibuobuoki ni karaoi bwaai ake a kainnanoaki ibukia.

Ngaia are e rabwa uotakirakean te Biira aio ao ara kantaninga, ao ana bane n rin bwaai ake tao ana bane ni kainnanoaki. N te aro bwa ti na kona ni butimwaeaki. Tao riki ngaira Taan Tei ngaira taan ibuobuoki n taabo ake ti na kawari ibukin biriakinan aia bwai. Ke tao karaoan aia account ma terana, n aron tein te bangke.

Tera ngke e kona n noraki riaina ao ni butimwaeaki man ana itera te Bangke ngkana arona bwa e a tia te digital identification ibukia ara botanaomata.

Ngaia are tao e bon ngae ngke bon iai disadvantage tabeua ma bon angiina ti nang kakaitau bwa e a tauraoi. E a tauraoi aei ao e a tia iroun te Tautaeka ao e na tauraoi ibuki nte roro ae boou ao bon ngaira ake ti mena n te tai aei.

Ana tauraoi naba ibukira ibukin buokara ni kauarerekei ke ni kabebetei ara mwakuri nakon taabo ni mwakuri ake a kainnanoa. Tao riki ana kainnanoa ara personal information, ngaira n tatabemaniira nako.

Ngaia are bon te kakaitau riki ibukin katauraoan aio. Ti a kaitau riki ngkai ti ataia bwa e nang toki te kanganga ma te id card. Are ti nang uouotia bwa e a tauraoi inanon ara tareboon. Ao ti aki manga kainnanoa are e na manga printed ke tao e na aera.

Bwa are ngke ti roko ikanne ti a ti ana naba ara tareboon n ana ara *digital id*. Inanon ara tareboon nakoia naake ke tao rabwata ni mwakuri ana kona n anga aia ibuobuoki nakoira tao riki te KPF are ngaia ti teimatoa nkai ni kakawaria n reitaki ma te DBK. Ao te *insurance* ma terana riki, are e a tauraoi ana *digital identification* te Tautaeka are ibukira ngaira aikai kain Kiribati ni kabane, are ara kantaninga bwa e na rangi ni ibuobuoki.

Ao e na aki rangi n abwabwaki I aki kan kaoki maroro ake a tia n

tabekaki irouia Taan Tei aika a karineaki.

Ma e kakawaki bwa e na oti bwa tera oin rekereken te Biira aio ma kainnanora ngaira kain Tabuaeran tao riki n ana itera te Bangke ma tera are a kainnanoaki n taai tabetai. Ao ara kantaninga bwa n otinako nte Tua aio ao n tian te naan digital id, ibukia ara botanaomata ao tao nang baiti aron reken buokaia, man rabwata ake a kainnanoaki ao ni kainnanoaki aia ibuobuoki ibukia kain ara abamwakoro.

Ao tao man au taeka aikai ke tao man au maroro aikai te Tibiika ae ko rine. Ao ti a kaitau riki ibukin te Biira aio. Ao ngkana iai tibanakon te maroro ao tia kawenea bwa te kabwara bure. Ao ti a katoka ara bau n taai nako iaora ngaira aikai ni kabane te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ao ko bati n rabwa riki te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki. Ti a nakon ara tia maroro are imwina ngkanne. Bon te Minita n te Tourism Hon.Tangariki Reete.

Hon.Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ngkai ko karekea naba au tai ni maroro inanon te bwakantaai aei, iaon te Biira ae e rangi ni koro aron tamaroana, ti kauarereina ibukia te roro ae ngkai ao te roro ae na roko te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, e bon kakawaki ae ti na kakaitau nakon te Minita. Te MOJ ibukin tabekan ana Biira aei. Ao n reitaki ma kain te AG's office n reitaki ma kain ana aobiti ni kabane ake a tia ni ibuobuoki n aron uaboboan ke kateiraoan te Biira aei. Are ti a noria n te tai aei bwa iai manenana ao iai bonganana.

Te Tia Babaire tao karaoan tuua, ke tabera ngaira Taan Tei are ti karao Tua ti aki ti taraira n te tai aei. Ma ara Tua ake ti karaoi n te tai ae iti karaoi naba ibukia tao te roro tao 10, 20 te ririki ae na roko ke ta oni karokoa ti aki ataa tokina ni ngai te tai are e na manga oneia iai.

Bwa iai bukina te Tia Babaire, ti kakaitau nakon te Tautaeka bwa tao e a bon boo taina. Ao n aron are e taekinaki ao e a bon tibwa bon maroroakinaki. N te Biira teuana ae e rangi ni kakawaki are te *Data Protection Bill.*

Ao I taku bwa e bon timely raoi ma te Biira aei. Ngaia are e aki maroa te MOJ ni kanakoa ana Biira aei. Bwa ngke e karaoa ana system aei ke ana *digital system* aei. Ao e aki maroa bwa iai te Biira are e a tia n tauraoi naba, are e na kona ni kamanoa ke n *protect* te Biira aei bwa e na aki kona n reke n te kanganga, ke e na aki

kona n *abuse* kanoan tao te Biira are e a kaweneaki imatara n te tai aei.

Tao anne raoi bukina ae ti noora raoi kanga tonuna ao tikana, kai e a iri ma are e a tia ni maroroakinaki n te moanibong.

Te Tia Babaire I ongongora maroro ao e koaua bwa a mwaiti, I aki kona ni kaoki. Bwa a mwaiti kanganga are ngaia are e kakoaua te Maneaba ni Maungatabu aei, bwa *it about time* ae ti nang karaoa te aekaki n Tua aei. Ao ti a bon riai ni waakinna.

Ao I taku bwa bwaai ake a taekinaki, te kanganga n te Bangke, te kanganga n tera riki. Ibukin ti ana *identification* te aomata bwa e na bon kinaaki bwa bon ngaia anne, bon ngkoe nei Tangariki bon aram anne aran tamam arei, antai ngko eke teim, matam. Ngaia anne ngkanne, ngaia anne bukina.

Bukina bwa iai kanganga aika ti a tia n noori inanon ara tai ni waaki. Ao te Tautaeka aei e noora riaina bwa e a riai ni karaoi tuua ake ti na kona n rangi ni *protected* iai, ao e na kona naba n *efficient* ao ni *effective* te system are ti mena inanona n te tai aei te Tia Babaire.

I aki kaoki kanganga akanne. Ao ngkanne te bwai ae kakawaki te Tia Babaire ae I kanga I bon kan katurua n te tai aei, bwa kanga ibukia aine. I aki ataia bwa I mwaninga bwa N na bon riai n titiraki bwa ira te *workshop* ma I bon karautaeka bwa e a tibwa roko n au iango kai e a tabe ni maroroakinaki am *identity*, antai raoi ngkoe.

Ao ngaira aine ngke ti moan bungiaki a oti bungiaki n arara iaan tamara ao tinara. Are bon tamara are e kariki matara ao tinara are e bungiira kee.

Ma ngke ti a tabe ni ikawairake ao e nang roko te tai are ti nang karaoa iai ara id n aron ae ti taekinna ngkai. Are iaan te Tua aei ao e kainnanoaki are ngkana tao 18 ngkoa am riri ngkana eti au katautau aei. Ao au taeka aei ao ngkana tao te tai ke tao ko a tia naba ni ieien ke imwain are e koro 18 am ririki. Ao inanon te tai are 18 am ririki a ko a ti iein naba. Ao I kona ngkanne ni kakaea bwa ti a mena ngkanne iaa ngaira aine.

Bwa are teuana kateira ni Kiribati, ti na bae ni bita arara. Ngaia are irou ngai I bon kan ti kakaea bwa ti mena iaa ngkanne n te Tua aei. E ngaa ara identity ae ti na kabongana. Bwa are *by birth* ke ti kona naba ni kabongana are te tai are te surname, kanga iaan te Tua ni kateira ni Kiribati are ti nako ni kabongana ana *surname* tao kainabara ke tao bon arana ke tera.

Ao ngkanne teuana kanga tabeaiangau e a bon tibwa bon reke

au iango aei ikai. Bwa I tekateka ao ngai akea au kanganga bwa are I bon kabongana arau ma ngke I moan bungiaki are nei Tangariki Reete, ai bon arau naba anne ni karokoa ngkai.

Ao bon iai teuana te bwai ae I noora iai tamaroana bwa akea au kanganga n taabo ni kabane. Ibukina bwa arau anne ae I kabongana ngke I moan bungiaki, ngke I mwakuri ni karokoa ngkai ni karokoa te tai ae ngkai ao arau e a bon boraoi naba n taabo ni kabane, akea te tabo ae bitaki iai.

Ngaia are I tabe ngkanne n taraia raou n aine. Bwa I kangai tera aroia ngkai, e na kanga ni bitaki, e ngaa ae e na kabonganaan iaan te Tua aei are ngke a bungiaki ke tao a bon anganaki te inaomata iaan te Tua aei.

Bon ti aei teuana kanga au tabeaianga. Te Tia Babaire iai naba bukina ngkai I kakaitau ibukin te Tua aei. Bwa are n taai nako ngkana iai bwaai aika ti waakin aika a boou, tao n riki n rabakau aika a boou. Ao ngaira kain Betio ao kain TUC ti bon riai n taetae, kangai bwaau. Bwa ti bon riai n anga ara kaitau. Bwa are bon ngaira moa ae ti anganaki te kakatai iaon bwaai aikai kee.

Te moan election are e karaoaki ke e nang kabonganaaki te bwai ae te digital aei, ke te rabakau ae boou. Ao ngke e a tuangaki Betio bwa e nang karaoa te rinerine iaon te system aei. Ao tao antai. Kanga ko un iai. Ao ngkanne e a manga roko aei ao tia noora manenan aekakin rabakau aika a boou aikai.

Ngaia a bon manena ti riai ni kabonganai bwa a baiti iai aron karekean ibuobuoki, aika a kainnanoaki iai aron tangiran kinakira n taabo ake ti na nako iai. Te mwakuri te Bangke, te Onaoraki tera riki.

Ao bon teuana riki te tabo are I mwakuri iai te bitineti. Tao irouia naba bitineti ngkai a rangi ni kukurei bwa are te bitineti *registration*, te *companies registration*. Ngkana kona register aram terana riki. Au kantaninga bwa ngkana a link bwaai aikai ao a nang akea ana kanganga te MICT te *Commerce*, bwa are e kona ni bon ti noora ana *database* te rabwata aei, ao e ana naba rongorongon tao antai te aomata are e na *register* ana bitineti ke ana kambwana.

Ao I taku bwa anne teuana te bwai ae ti rangi ni kukurei iai. Ao e na kona naba n *avoid* te kanganga ke ni *control* te kanganga are e na kona tao ni bita te ara ke tao tera kee. Iai n taai tabetai a kona ni iai kanganga aika a kona n riki tao n aron kinakira. Ti kona ni manga biti arara

ao bon akea ara anga n te aekaki n *system* aei.

Ti a bon reke raoi ma ti na kangai antai aram, ao arei. E taonaki te bwatin ao e a oti naba ngkanne iai kairuam. Ao e tikiraoi naba ngkai kai ti maroroakinna ngkai bwa are ara botanaomata ataia naba ngkanne. Bwa ngaia ataa kakawakin te Tua aei ao ataa aron kamanenaana ngkai.

Ao a kangai, ngkana ti kamanena ao ti ataa te bwai ae ti riai ni karaoia. Ngaia are tao e bon tangira riki te awareness ao e tangira naba te rule out nakoia ni kabwarabwara raoi bwa tera raoi bwaai aika ana kona n reke nakoia ao ana kona n teimatoa ni kabwaia, man buokaki te itera aei te Tia Babaire.

Kanga bon akea riki au maroro iaona kanga bon ti aikai bwaai aika I taku N na riai n teirake ibukina ao ni kaotia ibukina bwa I kan boutokaia. Ao I bon noora aron kakawakina ao baikara riki. Ngaia anne bukina. Ma au kantaninga bwa te Biira aei e na kona riki ni uarokoa te rikirake iaon abara. Ao riki e na bon kona riki ni kamanenaaki irouia roro nakon taai aika ana roko. Bwa ana aki manga oki kanganga aika ti na noori n te tai aei ae riki a irekereke ngkai iaon Tarawa tao te aba. Bon teuana te kanganga ko kakaea ana identity temanna tao tera.

Ao aikai bwaai aika a bon rangi ni matoatoa aron kanga kakaeakia. Ao au kantaninga bwa man te system aei ma te waaki ae ti karaoia ngkai, ngaira aika n te tai aei ae ti mena n te Auti e na kona n rangi ni ibuobuoki nakon taai aika ana roko.

Ao te Tia Babaire N na karaki moa teutana imwain ae nang totoki. Bwa N na karaki nakoim. Bwa I rangi ni uringa n 1984 kanga taai akanne. Ao au moantai ni karekea au passport ao I a mwananga nakon te immigration kanga e mena ngkoa n Home Affairs are e Kaitara ma te finance.

Ao tao tabeman ngkanne a tuai bungiaki. Ao I a nako naba bwa N karekea au passport bwa iai te tabo ae N na nako iai. Ao ngke I nako ao akea te bwai ae I uouotia I a bon mwananga naba tabon baiu, bon ngai ae I mwananga. E aki mwananga au karo e aki raa, ao I a nako naba.

N na karaoa au passport, ao ngaia ao ko bungiaki ngkoa n te ririki raaa? Bwa arei ao arei, ao ngaia antai ngkoa aram, Tangariki, tamam Reete ngaia. Ao ko bungiaki iaa? Kanga n taai akekei bwa ikekei I a bon karaoia naba kee.

Ao arau arei e a bon kabonganaaki naba ni karokoa ngkai kee. Ao ngkanne bwa anne te bwai ae ngaia

ngkanne tabeman a kona ni kangai e aera e kaokoro arara n te *Passport* ma are ara bong ni bung. Bwa aei bukina, bwa ngkekei ngkoa n taai akekei ko aki kainnanoa te birth certificate, ko a bon mwananga naba ma tabon baim ao ko anga am personal details ni kabane bon mai iroum.

Ngaia are ngkana ko kekeweniia bwa are ko kan kauarereko riki n te aro are kona kiriaria n retire. Kanga aikai kabwaka ae ti noori ae ngaia ti a tangira iai te Tua aei bwa e nang bon riai ni waakinaki, e nang riai n implemented bwa aoria ni bane n tamaroa bwaai ake ti a tia n noori bwa kabwakara, ao kabwakan ara system iaon abara ae Kiribati.

Ao riki bwa e na rangi ni korakora te ibuobuoki ke te impact, ni buokakia ara botanaomata bwa a mwaiti naba bwaai aika kabwaia aika ana kona n reke ao ana kabeteteaki mwakuriaia n ara itera aei.

Ngaia are bon ara kakaitau, ko rabwa te Minita n te MOJ ao ti anga naba ara kakaitau nakon te Minita are tabena bwa e aki reke ara tai ni maroro n ana Biira, te Minita n te *communication*. Bwa a bon kiribwebwe ami Biira aikai. Ao e a boo taina.

Are I uringa naba ana taeka temanna te unimwane mai Maiana are e kangai, are kona aki rarawa. Ngkana ko tuangaki te bwai teuana ao tao nanona e kangai teuare n te *communication* kee bwa are e tuangaki iroun te Cabinet an karaoi ami Tua aikai bwa arei, man ana advice te AG's office ao mai irouia. Ao a uaia ni iraorao bwa e kangai teuare n te communication. E uara te MOJ tia kaia n airi n aei. Bwa are teuae tei Nuka aei are e bon nang ongotaeka bwa are kain te aanibuto kee. Are bon akea, e a bon ongotaeka naba. Ao e tuangaki taina ma tai rawa, karaoia bwa e a boo taina bwa ti aki ibukira ma ibuki nte roro ae rikirake ae ngaia are e na kabwaia man te bwai man te Tua ke te Biira ae ti a karaoia, aei ngkana arona bwa ti kabwatia.

Ao tao ti ngaia anne te Tibiika ae ko karineaki ao imwain ae ai bon kabaneana raoi. N na manga boutoka ana bubuti kain TUC arei. Are te Tia Tei are Hon.Tebuai Uaai are e bubuti ibukia ara kambwana. E aoria bwa are e bon mena iaau te private sector ti na kakaea angana bwa ti na bubutia, bwa ana kauarerekea boon te tareboon bwa e aoria n ae bane n toa kain TUC, ao BTC n te tareboon ao kain Tarawateinaieta. Ao tao tia bon nikirana naba ni kabane aoria naba n tareboon. Ao tao ti ngaia ao I rangi ni boutoka te Biira. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne ara tia maroro are imwin ate Tia Tei mai Arorae Hon.Niiti Itaaka te Tia Tei.

Hon.Niiti Itaaka : Hon.Speaker ae moan te rine. I rang karabwa te tai aio ngkai e kona n reke au tai n taetae. Ao imwain ae N na taetae ni waaki nako. E rabwa n te tai aio ao imwain ae N na waaki nako ao N na bon anga te kamauri nakoimi kain am auti ae moan te abwabwaki kaaina aikai. Ao kam na bane ni Mauri n aran ara Uea ae tabu.

Ngaia kam rabwa. I kan teirake naba ngai ni boutoka te Biira aio, bwa iai bukina. Bwa I noria I tekateka ao I ataa kakawakina. Kam a bane n tia ni kaotia mi iango aika a rangi n tamaroa ao ni kakaongora ao aika a riai.

Ao ngai ngkanne iai bukina bwa eti bwa e kakawaki aio bon ibukin ara Tautaeka. E rabwa te Minita are e uota te Biira aio, ngkai e kona ni uotia nakon te Auti aio ae moan te kakawaki bwa e na rinanoaki.

Ao bukina ngkanne are I uotiarake iai bon kakawakina moa ibukin ara Tautaeka kee. A mwaiti bukina n aron ae a bane n tia n atongaki, ao teuana bukina ae kanga titebo ma ana kaoti tariu are e taekinna mai Kiritimati, te tai. Te tai e rangi ni kakawaki. Ao ao tao ana rangi ni mwaiti riki taian mwakuri aika ana kona ni karaoaki ngke arona bwa e a kaman karaoaki te Biira aio.

N aron ae teuana au katoto teuana, kanga ni bon abau ae Arorae. Iai ngkai aika ana mwananga ti ibukin te bwai are e taekinaki are te Bangke arei ana requirement. E aki kona ni karaoaki iaon aba. I kataia n taetae nakon te tia mwane bon man te Bangke ngkoa mai ikai. Ao e tuangai te Bangke reitaki ma te tia mwane i Arorae bwa e na kona ni ibuobuoki. Kanoai te naan form ma te naan raa.

Ao a tia ni kataia n roko nakon te tia mwane ikekei. E aki reke buokaia. Ao I taku ni kakauongou n te Biira aio ao I taku bwa e kakawaki. Ngke arona bwa e a kaman tia te aekaki ni mena aio ao tao e na kona ni tuuki kanga aekakin kanganga aikai.

Ngaia kain Arorae ngkai ana roko bwa ana roko ni karaoi aia akaunti n te Bangke. A mwananga man abau ae Arorae ae ananau te cost, ae a mwananga iai. Ti ibukin karaoan ae ana create aia account, ana akaunti te bobooti.

Ngaia kanga te bwai ae I kan tabekarake iai bwa ngke arona bwa e a kaman mena aio. Ao e rangi n rabwa te Biira aio bwa e noora aron te riai. E noori anga aika ana riai ni kona ni karaoaki te Tautaeka. Bwa are ngkai ti mena n te Tautaeka ao ti

na kabanea ara kona, wanawanara, rabakaura, ao e rabwa te new generations ngkai a kona ni karokoi aekaki aikai. Bwa akea ngkoa mai imwaina.

N aron ae kam a bon tia n rinanona. Kam a tia ni boo iai, kam a tia n rinanon te kanganga aio.

Ao ngkai e tabekaki te Biira aio ao akea ae e na aki boutokaia bwa e noraki tamaroana ao raoiroina. Ao e bon moarara riki ni bon ana tai te Tautaeka. Ngkami taan mwakuri n te Tautaeka e na rangi ni kakawaki, e na rangi n save ami tai. Kam aki tabe ma te kateirain ma te naan raa. Ti ibukin te tai are e nang mwaiti riki te mwakuri ae kam na kona ni karaoia.

Ngke kam aki kabanea ami tai ni buokia ami client ma te naan raa. E na rawata riki te mwakuri ae e na tia. Ao e na buoka rikirake nte Tautaeka.

Anne ngai ae kanga e bwaka nanou n te tai aekaki aio e na kauarerekea banebuakan te tai.

Teuana naba ngkanne ae I noora naba te kanganga iai. Bon au kambwana irouia taan mwakuri, ibukin ami ibuobuoki naba are te ibuobuoki man te Tautaeka nakoia kain Kiribati ni kabane e moamoa riki taan mwakuri ibukin te leave grant.

Iai te requirement ae kainnanoaki naba. I taku bwa bon bane n ataia bwa a nako ni karekea aia raa aia statement ngaia e na nim iai aia account. Iai tabeman akea aia akaunti. Ao akea bwa a nako.

I kunea ni bon te wiiki aio ao I a tarebonia kain au taan mwakuri ikekei ao akea taan mwakuri bwa a bane nako. Ti na nako moa ni karekei ara akaunti. Bwa are ibukin karaoan aio. Ao I taku ai kabanebuakara te tai, akea riki ami anga ae kam na kona n raa tao kam a tarebonia naba te Bangke ke n raa kee. Akea, bwa anne ae ti tuangaki man te Finance bwa ti na nak oni karekei bwaai akanne.

Bwa e koaua bwa anne ae e na bon riai, bwa kona ni riai ni kinaaki. Ngaia are kanga ngkanne bwaai aikai ana riai ni karaoaki, ana riai ni karaoaki e moarara riki n te Tautaeka. Bwa are ti mena n te Tautaeka ti na kataia ni buoka te Tautaeka ni karikirakea.

Ti na aki nakomai ni kabanebuaka ara tai n taetae e rangi ni kakawaki te tai, time is money e rangi ni kakawaki. Ngaia are I taku bwa ngkana e karaoaki nanon aio ao I taku bwa e na rangi ni korakora riki ke e na save ana mwane te Tautaeka.

Ngaia e rangi ni kakawaki naba te mwane ibukin anga aika a rangi ni

mwaiti. Anne ngkanne teuana te bwai ae e rangi ni kakawaki. Bwa ti aki ti te Tautaeka. E kona n apply naba aio nakoia n tatabemaniira nako.

Ngke arona bwa tao e reke aio, e aki bane buaka au tai e reke au tai ma au utu. E karekea te kukurei bwa are e reke am tai, te tai e rangi ni kakawaki kee. Tao ti aki n te bitineti ke n teraa ma ni bon am utu naba.

E na riai n tau am quality time ma am utu. Bwa akanne naba ae e na aki nako. Ae noraki n te tai aio ko kona n nakon te Bangke ke tao te tab oni mena ao e kona ni bong ni bong n teitei. N aron ae kam a bon bane naba n tia n atonga ao n taekini n au tai ni maroro ao I ongo taian kanganga aikanne. Ao kai e bon koaua bwa e rangi ni kabanetai.

Ngaia are e rabwa te Biira aio ngkai e uotaki bwa e na kauarerekea te kanganga ao e na karikirakea te rikirake n abara ae Kiribati, n ara Tautaeka.

Ti ataia bwa aio e rangi ni bongana ibukira n tatabemaniira nako. Aio bon ti aki ti te Tautaeka ma bon te utu. Ao te Tautaeka ao aomata ni kabane. Iai ake ataa kakawaki nte tai ao anne e na rangi ni bongana. E na rangi ni uarereke am tai ni kabanea buaka am tai nako.

Irarikin anne e rangi n rabwa n aron naba te mwamwananga. I a tia naba n rinanon te kanganga n aron taian mwamwananga nako tinaniku. E tangiraki am id, am driving license tera riki kee. Ti nang noora bonganan te bwai aio. Bwa are ngkana ko bon aki provide bwaai akanne ao e aki kona n reke buokam.

Tao e na bon reke ma e kuri ni kanganga. Tao bon 95% ae e na bon aki ke tao bon 100% ae e na aki reke buokam ngkana akea kinakim.

Ngaia ti kaitaua te Biira aio bwa e rangi ni bongana. Bon man te utu, ao man te Tautaeka ao ni bon ngkoe ngkana ko a mwananga nako.

Ngaia are e rabwa te Biira aio ao I kan kaota bwanaau, nakoimi kain te Tautaeka ao e moarara riki nakon abau ae Arorae. Bwa I mena ngkai ikai ao I aki kabane buaka au tai bwa I mwakuri ibukia, ni iangoia naba bwaai aika a bongana.

Ao e moarara riki te Biira aio e na kona riki n anganai au tai. N aron aikai n aron bwaai akana a na rangi ni ibuobuoki aio. Nakoira n tatabemaniira nako.

E rabwa kanga ti anne au kaoti te Tibiika ae ko moan te rine, ao I kaitaua riki te Minita are e uota te tabeka aio te Biira ae moan te kakawaki. Ao e moarara riki nakon

ara Tautaeka ae tangiraki iroura ae Tobwaan Kiribati Party. Ao tao I a toki naba ikanne ao e rabwa kam na bane n tekeraoi. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ara tia maroro ngkanne are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.Tawaria Komwenga te Tia Tei.

Hon.Tawaria Komwenga : Ko rabwa Hon.Speaker ao imwain naba ae I anga au maroro ae uarereke n te bwakantaai aio ao I a bon reiti te naan bwana ni kamauri. I a reitai ma tariu arei te Tia Tei mai Beru n anga bwanaia kain Beru ni kamauriko te Tibiika, kain am taibora, te Beretitenti, ao ai ngaira Taan Tei ni kabane Taan Tei n tamaroan te bwakantaai aei kam na bane ni Mauri.

Ao e koaua ko rabwa te Tibiika bwa e na uarereke au maroro, bwa e a rangi ni mwaiti te maroro ibukin katamaroan te Biira.

Ao ti kakoaua bwa te Biira aio te Biira ae tamaroa.

E irekereke ma are te Biira are e a tia ni bwaati moan warekana ngkoananoa. Ao e koaua are ngkana aikai bon bwaai aika a kainnanoaki ngkana ti tangiria bwa ti na rikirake ke tao ti na eutakirakeaki riki.

I aki kaoki maroro ake a tia n taekinaki Hon.Speaker. Tao teuana ae kanga I ti kan kateia teuana bon oin kakawakin ao ana ibuobuoki te Kauntira nakon te Biira aei.

Ti kakoaua bwa te Kauntira iaon abamwakoro bon teuana te rabwata ae kakawaki ae kanga e na ibuobuoki ni kakoroi bukin kakoroan nanon te bwai are e kainnanoaki iaan te Biira aio.

Ngaia are ti na bubuti inanon te Biira aio. Bwa ngkana arona bwa iai taben te Kauntira ke tao e aki raoi tao itiaki ke tao e aki specify. Ti na bubuti bwa e na karauaki raoi ni kamatataaki. Ao e na taraaki bwaai aika ana rangi ni kakawaki inanona. N aron ae ti kakoaua ti na riai n raa ngkana arona bwa e uara korakoran te Kauntira ana aomata.

Iai ana taan mwakuri ngkai ni kakoroa nanon te Biira aio. E uara a mwaiti ke tao ti na kateirakeia riki aika a mwaiti.

E uara aia bwai ni mwakuri iai te bwai ae kainnanoaki? E uara korakoran aia bwai ni mwauri are irouia, ma te bwai are ana karaoia ni ibuobuoki nakon te Tua aio.

Ngkana a kainnanoa tao tera kanga n otara e na kainnanoaki tao te camera ke tao tera. Ti na bubuti bwa ngkana akea aia camera ana

boutokaaki n te Kauntira. Bwa I taku bwa anne te bwai ae e kakawaki.

E uara aia internet? Ngkana arona bwa a kainnanoia. Ao ti kakoaua bwa inanon te system aio ao e na kainnanoa te reitaki ae tamaroa. Ngkana arona bwa e na karekeaki aia starlink ae tao e bon kaokoro. E aonga n are data a upload naba aia tamnei mai iai.

A roko aia aomata ao a upload naba aia data mai buki. N te aro bwa e na ibuobuoki aron kabebetean te waaki ibukin kakoroan nanon te Tua aio.

Ti kakoaua naba a oti karabwa te Minita ao e koaua bwa e rawata kanoan te Tua aio ae kakawaki. I taku bwa iai naba te Komete naba are e na kateaki. Kanga ti kakoaua bwa iai te Komete ae e na kateaki iaan te Tua are kanga e na ibuobuoki ni baronga aron kakoroan nanon te kainibaire aio.

I taku bwa aio teuana te rabwata ae e kakawaki e na boutokaaki ao e na kateaki. Bwa e aonga n anganaki te korakora. Ao ngkana tao e anganaki te kataumwane ao e na kona ni uotarake ana ribooti ma ana kataumwane nakon tera, bwaai ake a kainnanoaki ibukin kakoroan nanon te Tua.

Iai naba are e taekinaki mwakan te Minita ni karaoi regulation. I taku bwa aio teuana mwakan te Minita ae karineaki. Ae ngkana arona bwa ti kakoaua bwa aio te moan wareware aei ngkana arona bwa iai ana anga ake a kainnanoaki riki ibuki nte katamaroa nakon, ao aio ngkanne e kona ni karaoa manga karinan raoi te naan regulation.

Ngaia are ai bon te bwana ni kakaitau ibukin te Biira aio. I taku bwa ti kataia n ongor ao bon akea buakakana. Te Biira ae tamaroa ibukin te botanaomata ao ibuki nte rikirake.

Ao e koaua are ti a roko n te stage are ti nang roko n te digital world. Ngaia are nkgana ti tangiria bwa ti na bane n roko ieta ti na bane ni kakammwakuri.

Ngaia are man taeka aikai te Tia Babaire ao I rangi ni boutoka te Biira aio ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro ngkanne are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon.Riteta Iorome te Tia Tei.

Hon.Riteta Iorome : Ko rabwa Hon.Speaker. Ao e koaua e rabwa ngkai e kona ni manga reke ara tai ni maroro ibuki nte Biira ae moan te kakawaki aei Hon.Speaker.

Te bong are ngkoananoa ao ti bon kabwaata teuana te bwai ae e rangi ni kakawaki kanga kamanoan ara identity.

Ao n te tai aei ti kakoaua bwa e bon niko te tai aei ibukin tabekan te Biira aio. Bukina bwa ti ataia bwa ti a kona ni kamanoaki n te bwai ae te digital ae e kona ni kamanoaki, n te Biira are e ngkoananoa.

Ngaia are bwanaau akanne ao I bon rangi n tabeka au kakaitau nakon te Minita ae karineaki man te MOJ, ma ana taan rabakau. Are a tia ni borauakina aron kanga te iango ae te digital. I araranna bwa te aonnaba ae ko aki kona n noria, ti noria ngkana ko taraa am labtop ke tao am tareboon kanga e a manga kainnanoa te device teuana ao ko na kona iai n access te aonnaba anne.

Ti aki n aron are te naan id card are ko uouotia ao ko aera. Ngaia are I taku bwa iai naba au kan maroro, iaon te Biira aio are kanga N na bon kawenei bwa kanga katabetabean ana iango te MOJ.

Ma e na kona n tarai bwa kanga kanganga ae e na kona n rinanoi inanon ae nang bwaati te Biira aio.

Ngaia are I nang boutoka te Biira ma iai bwaai aika N na maroro iaona ae te naan issue. Aika ti kona n noori bwa e na kona ni katamaroaki imwain ae ana kona ni katamaroa taan rabakau, are e na kona raoi ni bwai raoi ke ni karaoaki kanoan te Tua aio ngkana e a bwaati te kauoua n tai.

Ao e koaua abara ae Kiribati e maenako n te marawa 100miles are te naan maranga imarenara. Ao te bwai ae te digital e rangi ni kakawaki iroura, ibukina bwa ti tangiria bwa ibukina bwa e nang bobuaka te mwamwananga.

Te mwananga mai ikai tao nako Onotoa $200 tabun n te wanikiba, $100 ieta te kaibuke. Ao ngkai ae ti mena inanona a kiba kain te mwakoro teuana a kiba nakomai, n send aia bong ni bung ma ti aki kona ni karaoi. Ti na ibuobuoki nakon karaoan aia passbook e na oneaki nakon tao te ATM card.

Ngaia are I taku bwa te idea ae e tabekia ngkai n te MOJ ti nang bon riai n roko inanona. Ma tao e na bon bae n rangi n ananau te kawai bwa a rangi n rawata bwaai aika ti na noori ao e na katamaroaki.

Ngkana te digital ae open e tangaina e aki save ao I taku bwa anne ngkanne te kanganga.

Ngaia are kanga ti katurua nakon te MOJ bwa tera are e na kona ni karaoaki are e na lock am digital. Tao ko uota am tareboon ma ko

touch n te tabo teuana ao e manga tangiraki am pin number. Ao ko a manga bon orea te pin ao tao n te Oo ni Bureitiman ngkana kona ana am raa arei te Onaoraki.

Bwa are kanga e na aki kai accessed n ae te digital aio are e na kona n locked. Kanga katamaroa, iango nakon te MOJ.

Ao tao e bon kona e noori e uringi, ma ti bon karini bwa tabeaianga ibukin boutokaan te koaua aio.

E rangi ni kakawaki naba teuae Hon.Speaker. Te bwai ae te boo ke boon te digital aio. E rangi n taraia ana botanaomata. Ma ngkana e koaua bwa n arona ngkai ao e a boo naba te ngurengure, terana arei n te nako n anaaki te bong ni bung, ai manga te anaaki te id card. Ao e nang rawata te mwane ae ko kabanea ibukin biriakinan am bwai.

Ao I taku bwa te digital ngkanne tera ngke e a kona ni emerge tao e kona n reitaki n taai tabeua. Ao ko aki kainnano am bong ni bung tao e a rin naba iai rongorongom n te Police.

Bwa are te digital arei ko kamena ao ko a manga taibinna ao e kangai. Ngaia teuaei kanga akea ana background n te police.

Kanga iai aika ti taku bwa e na kauarerekea ngkanne. Bwa are ngkai ti te identification, tao am national id ae kanga ti a maroro iaona n te tai aei. Ko a manga bon tangiraki ko a manga nako n terana arei te o ni Bureitiman e a manga release te rongorongo teuana, manga te rongorongo teuana. Ao ko a manga nakon te tabo teuana.

Ao tera ngkana a kona n riki bwa tao ana kona ni emerge n te tabo teuana. Ae tao inanon naba te digital identity anne, tao te identification anne. Ngkana e kona n noraki riaina.

Ao tao e na bon kaokoro ma kanga iango ni katamaroa, aika I taku bwa e na kona naba ni buoka tao tei Kiribati ae e aki mwakuri, ni kauarerekea ana kabanemwane.

Bwa are bwaai aikai ti aki n ae te digital ae tao e nang free. Ao e rabwa te Tautaeka ngkana e a free. Ao ko anganaki n am mena ao akea tokina ko a bon uouotia naba n tareboon. Ngkana ngaia anne te kantaninga bwa e nang free, bwa e nang aki are kanga te card are ko uouotia arei. I taku bwa ti nang karabwa ao e rangi ni bongana ngkanne te digital irouia ara botanaomata. Bwa are e akin ang costly nakon tao te uoua n ririki a manga kabooa.

Ti na kabwara bure ngkana tao e taku te Tautaeka bwa tao e a manga kerikaaki ana karekemwane iai. Ma

te bwai ae ti taraia kanga bon ara botanaomata.

Bwa e aonga naba n ae introduce nakoia, ma te cost are e na kona ni kabane ao e na kona ni butimwaea te kantaninga aio.

Bwa te id card e rawata naba aika a tuai naba ni butimwaia, ibukina bwa te three years ko a manga pay ao ko aera kee.

Ngaia are I taku bwa kakawakin aio ke kanga bwaai aika I noori aika I taku bwa tiai ni bon kaotia ke tao te tabeaianga irouia te botanaomata. Bwa e a iangoia te Tautaeka bwa ti nang roko inanon kanga te aekaki n aonnaba are I taku are e aki nonoraki arei. Manga boon te tareboon n aron are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki temanna mai TUC.

Akanne bwaai aika I aki kona n *access* nakon te *digital* aio bon akea iroum. Ko bon aki kona te internet kona bon tangira te internet. Ngaia are ngkana tao e na koaua bwa e na manga ibuobuoki te Tautaeka ni karekea tao te naan Starlink n te naan Kauntira nako. Bwa ngaia I taku anne bwa ko roko n te Kauntira ao ko kotekotea am tareboon ao e a access naba nakon te intanete. Ko a touch naba n te Kauntira ko taona am pin ao e a roko naba rongorongom tao n te bangke ikai ke tao iaa.

Kanga anne te kantaninga ae I taku bwa e rangi n nakoraoi. Ana kantaninga te Tautaeka ibukira ngaira aika ti tabe ni uaiakina te rongorongo n te aonnaba are kanga e kanganga te roko iai. Ao Kiribati ti karabwa bwa eutaki. Ara Tautaeka aei ti karabwa bwa euta Kiribati nakon te tabo ae ti taku bwa e a rangi ni kukurei.

Bon raoiroina raoi teuana kanga e a katika nanon te ti anga te mwane ni buoka. Ma ngkana ti a roko n te digital ae e a baiti bwaai iai. Ao te tia anga te mwane ni buoka e a kona nnaba n excess bwaai aika tao access naba mai ikekei. Ao e a kona naba ni baiti n aron kabirimwakaan naba mwaane ni buoka.

Ngaia are I taku bwa te Biira aio e rangi ni bongana. Ma I bon koaua raoi bwa e na bon abwabwaki te kawai. Bwa a bon tuai n roko ara device ao tao te naan equipment aika ti na kona ni kabonganai ibuki nte kantaninga aio.

Ao ngaira aika iaon Tarawa ikai bwa tao e na uarereke te kawai ma ara botanaomata aika ana mena iaon aba e na kona n abwabwaki te kawai. Iaan bukina are I taku bwa e riai te Tautaeka n tarai ao e na riai raoi ni kamatebwai, boona, aron te access

nako iai. Arona bwa ti na kanga ni kawakini. Are tao e na bon iai te kamatebwai ae a tia ni karaoia ke tao a tuai ara kantaninga bwa e na manga waaki nakoia ara botanaomata. Ni kabwarabwaraaki raoi bwaai aikai. Bwa are bwaai aika aki noraki. Ao riki e rangi ni kamamaku te aonnaba are ti aki noria arei.

Bwa ngaia ngkana ko kamate am tareboon ko a taku bwa e a turn off. Ao ngaia taan kakamarua ake a kibakiba n te tabo are kanga n te aonnaba are kanga te digital world arei. A kona n rinnako inanon te tabo ngkoe iroum e a mate. Ao ko a matu, ko a uti tera ae riki n am bangke e a zero balance, e a negative.

Ngaia are I taku bwa te digital bon te tabo ae ti na bon karaua raoi ni iangoia. Bwa te tabo ae e bon rangi ni kakamaku. Ti aki aekakin am bwauti ni mwane ko karinna ao matu ma ngaia ao ko kaaki iaan uningam. Ko uti bon iai naba kanoana.

E rangi ni kaokoro ngkanne ma te digital. Ko kawakinna ao ngaia ko a uti ao are I taku arei e a bane e a zero. Ao kai iai au pin ao iai au raa. Ngaia are I taku bwa te kawai ae ti roko inanona ao e rangi ni kakawaki. Ao e raoiroi ngkai ti tabe ni mwanekarake nako iai.

Ma ana kaitau te Minita ma ana taan rabakau, ma I koaua raoi bwa are e na bon karaua raoi n rinanoia. Ma e rabwa bwa te Tua aio I taku bwa e na rangi ni bongana are e na kabebetei mwakuri n aron ae ti ataia. E na kabebetea te mwakuri n abara ae Kiribati ae maenako n te marawa aika a raroa nako.

Ao I taku arei ngaia, bwa kona karaoa am mena bwa e ti tangiraki am mena. Ko nakon te Kauntira ao e maeu te intanete ao ko a send naba man am *mobile* e a roko naba.

Te miniti, te teekan are ko kangai e send, e a roko naba. Ngaia are I taku bwa e rangi ni kabirimwai arora ni kabirimwakaan te mwakuri ma e bon rangi ni kakamaku naba.

Te kantaninga are ti nang roko inanona. Ngaia are bon akea ara raraoma iroun ara rabwata ae tabe ma tao te safeguard. Akea ara raraoma ao te kantaninga bwa tera ngke e kona ni kamatatai riki tabeua kanga bwaai aika ana kona n riki nakoia ara botanaomata. Bwa aonga raoi n ota raoi kanga te aekaki n kantaninga aio bwa aonga raoi naba ni unga nako iai.

Bwa ngkana ko aki ota ao ko bon aki kona ni unga nako iai. Ngkana ko aki ota ko bon aki kona ni boutokaia. Ngkana ko aki ota ko bon aki kona ni butimwaia. Ngkana ko aki ota ko

bon aki kona ni kabanemwane ibukina.

Ngaia anne te kantaninga ae I taku bwa e bia noria te Minita ae karineaki n te MOJ. Tera raoi ngke e bon kona ni kamatata raoi kanoan ana Biira aio nakoia te botanaomata. Ao ngaira ti ota ao ti a kukuai tareboon ao raana. Ao iai ake a tuai n roko inanona. Ao tera ngke kanga e karakinaki aron rongorongo are e na kona n ota iai te botanaomata inanon aia tai. E a waaki imwain te kauoua ni wareware. Ao tao ti na kona ni ibuobuoki ngkana iai ara kona ni ibuobuoki iai.

Ngkana a kona n anganiira bwaai aika ti na kona ni uoti, rongorongo aika ti na kona naba ni maroro iai ma te botanaomata. Tera raoi te kantaninga ti nang roko n te digital world ao tera raoi ana safeguard tei Kiribati n te aonnaba aei.

E aonga n ae kona ni matata, bwarabwara ao ti bane ni kukurei iai ao ti bane ni boutoka te iango aio n akea manga te nano kokoraki. Ao te maaku bwa ti kakoaua bwa Kiribati e a roko n te mwaneka are ti bane ni uaiakinna ae te aonnaba.

Ti nang kukurei bwa e rangi n rawata atongan Kiribati e a bon tamwatamwarake naba ni bwaai aika a mwaiti kurikuri. Ao anne ti noria ngkai ti mwakuri ma te naan project ao te naan donor a rangi n tangira te aekaki ni mena aio. Ao e rangi ni baiti aroaron bwaai.

Bwa are e bon rangi ni bairemwe ngkoa taai. Mwakurian te naan bwai tabeua te naan paper work iaon Kiribati. Bwa are e aoria bwa ti a manga butinako moa n te kaa ni kangai, ti a manga kangai, ti a manga kangai. Te logistic e aki rangi n raoiroi naba iaon ara tabo aio bwa e mamaenako naba te naan aobiti, terana riki.

Ngaia are I taku bwa te digital identification ae e rangi ni mena n te aonnaba are kanga ti aki kona n noria. I taku bwa e nang kauarerekei mwakuri. Ao ara kantaninga naba bwa a nang uarereke naba kanganga, nakoia ara botanaomata. Iaon kabirimwakaan aia passport, iaon kabirimwakaan aia raa riki.

Ngaia are tera ngke e noria te Minita ae karineaki ma ana tabo ni mwakuri. E a kona ni emerge ke e kona n rin rongorongo tabeua aika ana nang kabirimwakai riki bwaai, ti aki ti ara identity. Bwa ngkoe arei tamam ao tinam. Ao ngkoe arei ao rikim arei ao kanga ko tuai kabureaki ke tao ko aera. Kanga te aekaki nako anne.

Bwa e aonga n aki manga kakua te nako n te tabo ni Bureitiman ao ko a manga nakon te Onaoraki, ke tao

tera. Kanga anne mai ikai are I taku bwa kanga bon nanou ni boutoka ao nanou naba kanga ni iai tabeua au katamaroa.

Ao I taku bwa ngkana e riai ke e aki iroun te Minita bwa tao ngaia a kaman solve. Ma I taku bwa aio bon te tabeaianga ae ti tuai n ataia ao ti tuai n noria. Ma ara kantaninga bwa ana taan rabakau te Minita ae karineaki a kaman noori ao a kaman atai ao tao iai naba kantokaia are a tia ni waaki inanon imwain ae e nang manga warekaki te kauoua n tai.

Aikanne teuae Hon.Speaker ao man te nano ni boutoka are I a reitai iai ma nati n Onotoa iaon Onotoa ni kabane. Nakon te Biira aio ma te rongorongo are tera ngke e kona n riki n tabangakaki riki te rongorongo aio nakoia te botanaomata. Ao ko rabwa ao I a toki ikai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ti a nakon ngkanne nakon ara titiraki maroro are imwina. Hon.Booti Nauan te Minita.

Hon.Booti Nauan : Te Tia Babaire e rarabwa ngkai ko anganai au tai. N na bon aki taetae n te Biira aio bwa are e na akea ae e na totoko te Tia Babaire te Biira aio bon nambwa 1. Kanoan te rikirake te Tia Babaire.

Ma te bwai ae karekea ae N na kan taetae bwa kanga I boutoka te Biira aio ma te raraoma. Ao kanga te nanobwii, kanga ti aki te raraoma bwa te nanobwii.

I nanobwii te Tia Babaire bwa N na kabwarabwara imwina. Ma imwain ae I reitinako riki te Tia Babaire ao N na uringa ana iango tariu ae irarikiu aei bwa e kareai. Bwa bon rerena itinaniku bwa tao e a tabeakinia kain Tarawateinaieta ao e a oki naba ma ana iango ae e rangi n tikiraoi.

Ngaia are N na bon karokoa ana iango tariu aio. Bwa ti na aki raraoma bwa te Kauntira ngkai rinanon ana Botaki ni Mwakuri ae te MCIA ae Minita iai te Minita ae botonimwane aio.

E a tia ni karikirakea ana Kauntira n tibwatibwa te Starlink nakoia. Ngaia are ngkana kanga e nang taekinaki te reitaki akea te kanganga.

A kona n online te unaine ao te unimwane ngkana a nako n tekateka irarikin aobitin te Kauntira.

Ngaia are anne ngkanne I a kabaea iai tariu aei. Te Tia Babaire, bukin tera ngkai I nanobwii bwa aron ana roll out te bwai aei. Bwa ngke ti taraia ao te oi ni iango, ngaira akea ara kanganga bwa are ti a bon toa ngkai kai I tabe n taetae ao te Tia Tei are e karineaki arei te Minita man te MISE ae te Tia Tei mai Tamana.

E kuakua ana tareboon, te Tia Tei mai Maiana e kuakua ana tareboon, te Tia Tei ae te Kauoman ae botonimwane aio e bon e kuakua naba ana tareboon. Ti a bane akea ara Kiribati.

Ngaia are ti taetae ao ti kangai akea ara kanganga. Te Tia Babaire tia taraia unaine, ao unimwane ake i buki. Tao ngai nang bon taraa abau ae Tabiteuea Maiaki.

Ti na kanga n nako Tabiteuea Maiaki ni kakoaua raoi bwa ti bon ana raoi rongorongon te unaine aio. Ma arana ao ana kauoua n ara ao ana ririki ao ana bong ni bung. Ao ti na karinna n ara data aio.

Te Tia Babaire, I uringa n are te 4 n ririki ae nako. Ao e kuri n reke te kabuanibwai i abau ae Tabiteuea Maiaki.

Bwa are e kanakoaki te list nakon te Kauntira ao te Kauntira e a karaoi ana list. Ao e rawetamnei ao a tiota n teuana te flash ao a kaoka te flash anne nakon te MOJ. Ao te MOJ ngkanne e a karaoa ana print out n ana card ao e a manga baketeni ao ni kaoki nakon te Kauntira.

Ma te kanganga ngke e a roko te card arei, bwa kain abau bwa are kanga I bon rangi ni kooko ana kauoua n ara teuare i tabon te kaawa arei. Neiko e kanga n reke am kauoua n ara. Ao akea ngaira e a boo te tautau bwa ai aron ae a bure taian.

E a bure te ara ma te kauoua n ara, tabeman a karatingongo aia ririki ai tibwa 20 tabun.

Ma ti taekina aio te Tia Babaire n aki kabwaka bwa I taekinna bwa ti na noori kabwaka aikai. Bwa ngkana e nang bon roko riki ngkanne ae e nang roll out ae aekakina aio. Ao ngai irou ai bon te kanganga. Ti nang kanga ni bon nako n rikoa rongorongon temanna ma temanna bwa e na etiruru.

Tao e bebete iaon Tarawateinainano ma Betio ao ngke ti kangai nakon te MOJ, nakon te MOJ ao ti a iraorao naba ma MOJ ma ana data. Antai aram bon Willie Tokataake ngaia am koronririki aio, ngaia ko a tia n 60 ao ko rangi ni ubu n ataei, arei ao arei. Kanga te aekaki nako akanne.

Ngaia are anne ngkanne te Tia Babaire kanga taian challenges ae I kataia n tabekirake. Ao tao e na bon maa nte waaki aio. Ao kanga au raraoma riki ngai ngkanne. Bwa ngkana arona bwa e na iai te kairua e na kanganga aron kibakibaran, manga kaetana.

E raoiroi bwa tia bon tia katuka aio inanon bain te Botaki ni Mwakuri are tabena aio ao akea ara totoko nako iai, ti nang kukurei.

Te bwai teuana naba te Tia Babaire are I raraoma iai. Bwa n taai aikai ao kanga ko kinaia tabeman aomata n araia ae araia ae ngkai. Ko weweteia ma bon iai raoi araia n te best registration.

Ngaia are ko a rangi ni mimi nao, neiko ngaia bon aram anne e kanga n reke. Ao ko aki anana am backpay n aram are te id, bwa are anne bon aram. Ao ai 30 tabun am ririki ao e a kanga naba ni bitaki aram *through out,* bwa e a atotongaki tao irouia raou n reirei ao akea ngkai bwa e a bwai arau aio. Ma bon arau n te registration arei.

Kanga aekaki ni itera aikai ma are a kai kaetaki naba ngkanne. Ao ti aki kona naba ni mwanewea are e kangai n tabetai naba ngaira naba i Kiribati, kanga bon ai arara aika a kakaokoro. N aekakin ngai arau a rawata arau tabeua. Arau teuana Booti te ataei, a roko kain au kaawa are Tabiteuea Maiaki kam ataa ana auti Booti, e a roko teuarei. Temanna au uncle e a noora te teei ae nakonako irarikin te kawai, neiko ko ataa ikai ana auti Booti te ataei ao e taku te teei. Kai akea Booti te ataei bwa ti Booti te ikawai, e a kotea au auti.

Bwa arau Booti te ataei i Tabiteuea ngke i uarereke ae I rangi ni kinaaki iai. Bukina iai tibu te unimwane ae Booti te unimwane. Ngkana e weteaki Booti te unimwane, Booti te unimwane e a tou naba, Booti te ataei. Ngaia are au uncles ma au aomata ake kanga a ikawai i Tabiteuea Maiaki aranai naba ni karokoa ngkai. Ngkana I roko ngkai naba i Tabiteuea n tain aia Minita, iaa e a roko Booti te ataei kam roko ni ngai. Booti te ataei e a bon rangi ni bwakutaia Booti te ataei, e a tibuna.

Kanga karaki akanne ao arau naba teuana te Tia Babaire tem Booto akea te Booto, ai tem Booto kee ao e a kanga n reke arau ae tem Booto ao bon arau Booti arau ni kamona, irouia nako au karo ma tibu. Kanga e nakon te taeka are boboto akea akea tem Booto. Ti aki ataa ngkoe aram Willie ke tao ten Wiwi kanga te aekaki nako akanne.

Ma te Tia Babaire, aikai itera ae I taku bwa ti na aki tarai bwa kanga kabwakan te mena. Ma itera ae ana kona ni karekea te kamangaongao.

Bwa I bon kaotia n te koaua ni koaua te Tia Babaire iai tabeman ae anai aia SFU naba ngkai, iaan araia are bon araia raoi. Bwa ngke a nako ni karaoa aia ID ao anganaki aia id are e registered iai araia.

Ma a nakonako rinamarenan nii i Tarawateinainano ma araia teuana ae a kinaaki iai. Ngaia are kanga aikai itera tabeua ae ti riai n tarai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire bon au tabeaianga ngkanne ti kona ni bubuti bobetean te tareboon. Ao ai bon kangangara ae ngaira iroura e rangi ni bebete ngkai. Ae kanga e a bon reke naba bwa teuana ara aobiti.

Iraua nee boon am bwai anne, N na ib kam noria ao ngaia taiaoka. Tera te bwai teuana. Manga iai te ataeinaine ae kanga ko nano irouna neiko iraua am mena bwa N na ib e ib naba, iaa tiae. Aikai akea te kanganga ma tia taraia ngkanne itera riki ake tabeman. Ae aomata ae a bon a uti n te ingabong a kabururu a nako buakonikai.

Ao ngkana arona ngkanne te tai aio a nang roko ikekei, ko nang nako n ana am mwane ni kara uota am id. Ao akea ngaira ao e kanga mwaane kaukan te bwai aio. Ao an kabwara ara bure e a manga mauna e a manga bane ara batere, te unimwane tiatina moa am bwai ao akea ngaira e a manga moan nako n tiatinna.

Ngaia are aikai itera tabeua ae ti na riai n tarai. Ma e aoria bwa bon kanoan te waaki kanoan te bitaki. An keiaki ngkoe are ko aki bati n rangi ni kakabongana te tareboon. Bwa are e nang nako ngkai te kaiko am id e nang rinanon te bwai aei.

Ao bon anne te Tia Babaire e bon riai, bwa e bon roko tain te rikirake. Te Tia Babaire, teuana naba au raraoma ae I rangi n raraoma iai. Naaka taian hackers naaka aika a kona n rin n te system. E aoria bwa are tao aio e a wene bwa te kakaotinako nakon te system aio.

Ana bon protect raoi ara system kee bwa mwiina ti kariaira te Tia Babaire ana hack ara system ao a bane naba nako, ao kabwara au bure bwa N na kabongana aram te Tibiika bwa are kanga bon ti ngkoe bwa mwiina I kabongana araia ao a manga. Ti kariaia ao ngaia Willie Tokataake e a rerebaua i rabeen Afganistan temanna bwa are e anaaki ana id. Ao a karaoa ao e a bon nakonako Willie Tokataake i rabeen maungan Afganistan.

Aekakira ngkanne how safe ara system ngkanne. Tao eti tao iai are e a tia ni protected. Ma are te Tua bwa e na bon protect. Ma are ngkana a roko hackers aki care, ana system aio. E a mimi te MOJ ma tera a kauka aia mena ao ngaia ai akea aia id kain Kiribati.

Te bwai naba teuana ae kanga I tabetabe naba iai ngkanne how safe is the system. N aron ae ti noria ngkai te Tia Babaire ngai temanna ae I rangi ni worry n ana mena te Bank. Even te pay pal are kanga I nonoria online I rangi ni worry naba iai.

Bwa are a manga tuangko mena am visa debit card nambwana. I a

taibiina ao a manga enter are te 3 number are te CRV ke tera I a tautaua man tautaua, ignore.

Ngai irou e a roko te iango are e kangai akea uaana ao neienne ao tao ngaia ai raou ngkai ngaia n tarataraia kee. Ao I mimi ao kangai I kamatua matau ao I oki ao negative n aron are e taku te Tia Tei temanna mai Onotoa. Kanga how safe is this.

Ngaia are kanga aio teuana itera tabeua aika ti na riai n tarai. Eti bwa ti a mwaingi nako ao anne bon te koaua. Iai ara Tua ae ti a tia ni karaoia ngkoananoa. E na kataniira e na katana aron te data arei.

Ma a bon aki kona ni kangai taian hackers, iai te Tua. Ao are a rimwiaki taian hackers ao a bon aki kona n reke. Te CIA ao taian intelligence riki tabeua te MBI ae a kainnano naba n ririmwia nakai.

Te Tia Babaire teuana naba ngai ae I ataia ngkai taian scammers online. Ao ngkai ae a kuaia te koraki ae kanga a bon ataia bwa a vulnerable a rereitaki ma ngaia. A riki bwa bestfriend ni karokoa ao kan kanakomaia moa $100 bwa ti na kamena am bwai arei.

E a nako $100 ao a kabuai naba rabwataia ke tao $200 ke tera. Ao ti na kataia naba ni karaoa naba te reirei nakoia ara ikawai ma kain abara. Ma aikai au raraoma te Tia Babaire. Ngaia are e reke iai te mena are I nanobwii e rangi n tikiraoi te rikirake. Ma bon teuana ngai nanobwiiu bwa e na aekakira aro nte bwai aio.

Bon teuana moa ae e rangi ni kakawaki raoi bon etiruruna. Bwa ti ataia iai akana a mena i rabeen aia rua tao iaa, tao i Kanton. Iai akana a mena tao iaa i Poland. Ao tao bon i abau are i Tabiteuea Maiaki. Ana kanga raoi n reke araia raoi n aron are I taku ma etiruruna, ao itera riki akanne tabeua.

Ngaia are man au maroro aikai te Tia Babaire ao I kukurei I rangi ni boutoka te Biira aio. Ma I katinetinei nanobwiiu aikai te Tia Babaire irarikin au boutoka. Bwa na taui mwiina ana taan rabakau te Minita ae karineaki. Ao tao e koaua akea ara raraoma bwa a kaman tarai aikai. Ma e bon kakawaki bwa ti na manga mwanewei riki ao e na reke bwa kanga kanoan aia maroro.

Ana manga bon okira te DTO ma ana taan rabakau te Minita n te Information, Communication, Transport. Bwa tera ara anga ao kanga iai taribi n rongorongo tabeua ae ti a tia n ongo ae hacked systems tabeua.

Ngaia are ngai bon temanna te aomata ae I rangi n nanokawaki

ngkana e nang bon bane nako ana identity tei Kiribati. Ao tao riki ngkana a bon taketeneniia MPs ni kabane.

Anai aia identity ni kabane a manga kaumanai ao a manga iraani riki. I a katikua ikai te Tia Babaire bwa kanoan au maroro. Ma I rangi ni boutoka te Biira ae aekakin aio. Ao e koaua n aron are I taekinna I a bon tabekarake naba ana rongorongo tariu aio. I aki taona ana bwatin ma I a tuanga, nao ko nang manga taonna am bwatin ngai te kabane, ti nang manga tataningaiko riki ni karokoa ni ngai, ma kai ti a kano ki bwa tia bora ni baki. Ma e anganai naba ana rongorongo ao e rabwa tariu aei.

Te Kauntira ake ana kanganga a bane toa ma te Starlink. Ngkai tao ti bon karauira ao tao te Kiraaka ao te Kauoman ni Kiraaka are online, a Facebook ao aera riki. Akea te kanganga n te reitaki ao e rangi n rarabwa te Tia Babaire. Ara bau n taai nako aia bau ara ikawai are a bon tia ni mate ao, ao bon ara ikawai ae a teimatoa n raoniira ngkai. Te Mauri, Teraoi ao te Tabomoa ao n reitaki ma ana bau ni Kiritian ae ti uaboboaki iai bwa Kiribati te aba ni kiritian. Te teniman n temanna ae te Atua te Tama, te Atua te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi. Ko rabwa te Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kai bon akea riki ae kan maroro ao N nang kaokia nakon te Minita are ana Biira te Biira. Te Minita n te Tua.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa te Tia Babaire ao tao imwain ae kanga N na kanakoi maroro kanga ni kainin ke tao wrap up kanoan au Biira aio. Ao tao e bon kakawaki bwa ti na kanimwa moa te kakaitau ao te karabwarabwa. Ao tao e bon moa nakoia tao raora ni kabane ake a tia ni boutoka tao te Biira ae boou aio.

E moa man ara itera are te iterana are kanga bon ngaia taan totoko. Ao ti kakoaua te tai aio ngkanne bwa a taraa ni butimwaia. Ao ti rangi ni kakaitau nakoia. Ao n reitaki ma raora ni kabane Taan Tei ao bon kain ara itera aikai.

E koaua iai te naan tao ti taian nano kokoraki ke tao n raraoma te Tia Babaire. Ao e kakawaki ngkana ti bon ti touch teutana. Ti a summarize naba n touch bwa e aonga n ae e na kona naba ni ibuobuoki ao tao ni katereterea naba te Biira ae tao e boou aio.

Tao bon nakoira ao tao e bon moarara riki ara taan ongora te Tia Babaire ae kakawaki.

Tao teuana te Tia Babaire, ae I note ikai te Tia Babaire tao bon tabeua ae tao iai tabeua maanina ke tao taian

freeze. Are I taku bwa akanne a bane n noted ao a bon bane ni mena iaan tera, tao taben te Minita are e katabeaki n te tai arei ke tao n te tai ae na roko, ke tao te tai aio bwa e na kona ni karao ate regulation ke tao te circular ibukin katamaroan kaai ma tao fees, ma tao taian raa ake ana kona n raa tao charges are ana kona n turu. Bwa e aonga ni kona n teretere nakoia te botanaomata.

Ao aio ngkanne are e na bon kona naba ni manga rinanona te Tautaeka ke Kabineti bwa ti na bon kona ni manga katurua raoi bwa e na kangai aio, ao aio ke tao e na tiku n arona are mai imwaina.

Bwa are bon iai naba te naan regulations ake mai imwaina. Tao te bwai teuana naba te titiraki ae kanga e mena naba e kararaoma, tao a raraoma naba tao tarira Taan Tei a tangira te kan kamatata iai. Kanga teuana are te system. Bwa are e kangai te titiraki ke te nano n nano uoua. Ngkana arona bwa e a reke ara digital id anne.

E a kona e a tauraoi ngkai n ara aobiti aika a kaokoro te Tautaeka. Bwa a kona naba ni uotia ao e a scan naba ao a detect ao a manga beam ke e na aera.

Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki te Tia Babaire moa tao e na riai ni matata tao nakoia ara botanaomata. Bon kawenean moa te Biira. Te Tua e bon riai moa ni wene anne bwa are karaoan te Biira ti aki te bwai nabva ae bebete. Bwa tao e bon kona n ana ae e kaan ririki.

Ao tao imwin te Biira anne ngkana e tia ke te Tua anne. E na manga karaoaki ngkanne tao te consultation ke tao karekean te roll out ibukin karaoan te id card. E na manga bon take time naba anne.

Ma tao e na manga kona naba ni iraua te ririki. Tao 2 nakon 4 bwa are abara aio are kanga a bon bane ni mamaenako. Ao are ngaia anne bukina are e moanibwai iai te Tua ke te Biira. Kabwara au bure ngkana tao e tibanako wiiu bwa tao bon bukina are kanga I rang bati ni kakana te baere te bia arei, ngaia are tao.

Ngaia are tao anne teuana ae e na riai ni matata ibukin kanga taian nano uoua. Ao tao te naan titiraki ni kan kaotaota. Bwa ngkana e kanga ao ti nang kangai ao e a detect naba ao ngkana e a manga beam beam. Ao nanona ti nang manga oki. Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki te Tia Babaire, are e wene moa tuua ao karaoan taian id ni kabane.

Bwa te mitiin irou te Tia Babaire ta oti teuana te wiiki e a roko naba. Ma te installment e rangi ni uarereke bwa ngkana e kaoaki ngkai ao e roko

n te kaibuke are imwina ao e a karaoaki naba tao te installment tao n taabo are tao ngaia are e kananonaaki ke tao e na kantaningaaki bwa ana mena n ana tabo nako ke tao ana Ministry nako te Tautaeka ke tao ana kambwana nako.

E a bon karaoaki naba tao ti te installment tao bon ti iraua te aoa. Ngaia tao anne te bwai ae riai n teretere bwa e bon riai moa te Tua ao imwina e a manga karaoaki tao nikoaia moa aomata e a manga karaoaki kain Tarawa ana kona n roko n te aobiti. Ao tao kain aon aba te Tia Babaire tao taian concern e na kona ni manga reke te tai ae tao ana kona ni karaoi ate Kauntira, bwa tao e a rangi n raoiroi naba te intanete. I taku bwa akea naba te kanganga. Ma kanga I kaongoaki bwa are bon tabeu.

Kanga e tuangaki irouia taan rabakau aikai bwa N na manga bon mwamwananga ma ngaia n nako ni kabuta aonon Kiribati ni kabane. Ngaia are karau nanomi ngkami bwa tao N na moanna bwa tao mai iaa moa.

E a boo moa au tai MOJ ke tao te Minita n te tai aio ni bon buta aon Kiribati. Ao ti kakoaua bwa are bon iai ae mwanenna. Ana aki kangai e a bane mwanen Kiribati kee. Iai ngkai ae mwanena tao te karikirake aio ae te World Bank kee.

Ao I taku bwa e na rangi ni kukurei te World Bank ngkana ti a bon roko n rikorikoi rongorongo ma ara mitiin. Ni kangai katurua tabon baim ikai bwa ti na noria, e tia ti rawea tamneina kangai, ao bane n rikorikoi ao ti a uoti ngkanne ni kona ni provide taian id kee.

Ma te bwai teuana te Tia Babaire ae tao e riai naba n teretere. Bwa te bwai ae te raraoma n te bwai ae te taeka ae te digital. N te tai aio ao otara te Tia Babaire ti nan ang kaunga te kantaninga ae e na iai te digital te national digital identification ke te id ae e na physical ae e na bon iai iroum, plus ma are online.

Anne ae ti kananona riki bwa are ngkana e a reke iroum te id ae te digital anne raoi bon te kabanea n id card ae ti na bon kona ni kakoauako raoi bwa bon ngkoe ae ko bon etiruru.

E aoria te mitiin, e aoria are tao te intanete bwa tao e tuai n reke au tareboon. Ma ti kakoaua bwa e na kona n reke are bon rabwatan te id are e na kona n ataaki bwa anne ae e kona naba n detect naba te mitiin. Anne otara n te tai aio.

Ngaia are e na toki te nano uoua ni kangai ao ngaira ara unaine ake a kabi n tareboon. Ti nang kanga ngkanne ni kabongana te bwai are ami digital id anne. Anne ngkanne te bwai ae kakawaki ae e na riai ni matata te Tia Babaire bwa ngkana ti bane aomata ti bane n roko n te aobiti. Bwa ti uoua bwaai ke tao teniua aika a raka irarikin are kanga bon ara national id card are mai imwaina.

Bwa are ae ngkai aongkoa e nang anaaki tao tamnein tao tabon baim, ao tao teuana tao kanga moamoam, ke tao matam bwa tao ko mata ni kaneebu ke ko aki.

Akanne ae kanga a nang kantaningaaki ae e nang reke. Ao e kaokoro ngkanne ma are mai imwaina. Ao n aron are I a tia ni kabwarabwara bwa e aki tau are mai imwaina are tao ti te bong ni bung tamneim, ao tao am tiaaina.

Ao ngaia ngkai a raka riki ao iai riki akana a raka ao te kantaninga iai bwa e na bon aki manga kona n reke te taboro ke te duplication n aron ae ti ataia n aron ae I a bon tia ni kabwarabwara.

Bwa ngkana tao e aki rangi n turu ao e kakawaki te tai aio bwa I a karaua riki ni manga bon katuruturua, bwa e aonga ni matata.

Te Tia Babaire tao iai naba kanga taian tao te naan kanganga ma tao ti aki kanganga ma taian iango ni ibuobuoki tao riki tao te bangke. Tao e bon koaua bwa anne n tabetai e kona ni iai te kanganga n te system.

Bwa n are n tabetai ti ataia ngkai n te naan system tabeua, e kona n tangiria bwa teniua te arak e tao tera ae kainnanoia te requirement iaon te system arei.

Ao anne ngkanne ae I taku bwa ti a tia n note anne tao bon raora te Kauoman ni Beretitenti are kanga e kona ni iraoroa riki ma te Bangke. Bwa ti a kataia ni emerge n aron are e a tia n taekinaki. Ti na bane n reitaki ara system ana bane n reitaki ni kabane. Te kantaninga n te Biira aio ke tao n te id card aio ae te digital e nang bane n reitaki Ministry ni kabane.

Ao n aron are I a bon tia ni kabwarabwara te Tia Babaire. Tao bon teuana naba ae kakawaki n aron tao a mwaneweia are te consultation. N aron ae kam ataia ngkai a oti a bon tia ni karaoa te consultation. N aron ae kam ataia ngkai ao ti a bon tia ni karaoa te consultation tao bon nakoia riki aba ake kanga ti a bon rikorikoia nako naba, ke tao ti a bon kotekoteia nuka.

Ao ara kantaninga bwa tao imwin tao te Auti aio ake tabetabeu I a manga

iranako naba te tiim. Ma kam aki mamautaninga ngkana tao I a manga kaoti naba n ami abamwakoro. Ao e na manga aera naba teuaio are bon arona bwa are I bon iririra te tiim kanga ni boboutokaia.

Bwa are n tokin te tai ao ngai N na bon ota raoi bwa tera raoi ae karaoaki. Tao n tabetai ao I a kariaia kain au tiim bwa ngaia tao a nako n nanangkona tao n taabo tabeua. Ngaia are ngkana I bon iria are I taku bwa ana kona riki ni committed nakon te bwai ae ti kantaningaia ae e na tia ibukia ara botanaomata.

Te Tia Babaire, I taku bwa e uara naba te titiraki naba ae mwemwe ae kanga tao ngaira aine. Ngkana arona bwa n are tabetai ngkana ikawairake ao tia manga iein ao e na kona n reke are ti na manga rangi ni mamaumwaane ao tia manga surname tao iaan kainnabara.

Ao kanga te manikangare n aekakina anne. E nang manga reke arara ae e na bitaki bwa ai manga aran tao taman tao aran buuna ke tao taman buuna.

Te Tia Babaire, n te system aio ke n te Biira aio ao e rangi n teretere. Bwa ngkana ko moan bungiaki ao e a bon anaaki naba te information n te tai anne.

Ao iai te bwai teuana ae E rabwa angi ni kakawaki n te system aio ae te nambwana ae kanga e aranaki bwa te token. Aekakin n te bong ni bung te pin number.

Ao ngaira ngkanne n ara system aei kanga ti aranna bwa te token kanga te sample aekakia tao Tautia. Are araia ao aia nambwa. Ao ngkana e detect te mitiin ao teuaio are e bungiaki tao 20 tabun ao e mate e ataaki naba.

Ao anne ngkanne te kantaninga ngkanne ae e aki kona ke ko aki kona ni manga bitaki. E ngae ngke e bitaki aram ke tao e a manga uoua aram bwa are n tabetai ko a manga kan bita aram ngkana tao am family tao ko a rangi n aki ongotaeka ao e a kabwakaaki naba aram.

Ma am identity ae te digital iaan te Biira aio e aki kona ni bibitaki. Ko mate ma am nambwa arei n aron are ti a tia n taekinna. Ko mate ma am nambwa arei ko uotanako am nambwa. Ma n aekakin ngkai ae te Biira ae e a matata naba bwa 6 nakon 10 mwaitin te nambwana.

Ao ngkana kam ataia bwa mwaitia ara botanaomata n te tai aio 100 tabun te ngaa are nanona 6 te nambwana ae e a kona n start ngkanne. Ao ngkana kam a imagine bwa 10 te nambwana iraua 1 tabun te mirion.

Bwa are ai 10 te nambwana 1000000000. Ngaia are kona bon mate ngkoe ma am nambwa kona bon uotianakoa. E na manga bon iai te nambwana are imwina bwa e aonga te mitin e kona ni kangai teuanna e a tia ni kaman mate. ao ngaia akea rabwatana e a rangi ni maan ngkai ai 90 ke tao ai 100 tabun ana ririki ao ko a manga nakomai ni keweniira bwa ko a manga uota tao tera ke tera.

Ma anne te aekaki ni kantaninga are e na riai n teretere iaan te system aio te Tia Babaire. Ngaia are au kantaninga te Tia Babaire bwa man katuruturu ake tao e aki rangi n turuturu n te moantai.

Ao I kabwara bure ngkana e a manga rangi n turu raoi riki ma au kantaninga bwa e a teretere raoi ae kananonaaki ian te Biira ae kanga ti kataia ni uotiarakea n te tai aio.

Are e nang bon toki n toki te baere te mwaan are te taboro. Akea te manga kataboro ikai bwa are ko kataboro kee ao are e kona ni katuaeaki te tia mwakuri, ao tao ngkoe naba ko a bon kona naba n anaaki ni kabureaki bwa are ko a bon kinaaki naba bwa ngaia ko karao ate bwai ae kairua.

Kanga anne teutana te sum up te Tia Babaire n otau are kanga I a tia n rawerawei te naan maroro. Ao bon angin te maroro te Tia Babaire are kanga te boutoka ni karabwarabwa. Ao I taku bwa I nang appreciate anne ao I taku bwa tao kam bon kakauongo ngke I maroro. ngaia are e bon reke are kam a bon ti boutoka naba.

Ma ngkami are ka maki rangi ni kakauongo ngaia are kam a manga questioning ke tao kam a manga raraoma. Anne ngkanne te kanganga ngaia are I taku bwa au kantaninga bwa e na rangi ni matata aio ao e na turuturu. Ao ngkana ko katauai te Tia Babaire bwa te Biira ngkanne aio ae e a kangai taekana.

Bwa te Biira ibukin kinakira inanon rabakau aika a boou 2025 e na warekaki te moantai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e a tia n tabekaki te Biira n aron are e taekinna te Minita are ana Biira te Biira. Ao ngkanne N nang kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai tiaki. Ao e butimwaeaki te Biira.

Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka : Te kaoti ibukin te Bwara.

Tibiika : Ao iai ngkanne riki ara kaoti are imwina. Ao ara kaoti are imwina e na tabekaki iroun te Minita n te

Mwamwananga Hon.Alexander Teabo te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei ni karaoa tibwangau iaon te Ota Beba aei ao I bon kan kauring bwa are bon tain te karemo n te tai aei. Ao I a kangai bwa te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e a tia ni mwemwe te kaoti ibuki nte Bwara ao ngkanne n te tai aio nang kamotirawa te Auti ni karokoa manga te aoa 10 ningabong. Ao e a motirawa te Auti.

Deputy Speaker: Kiraaka.

Kiraaka: Te Tataro

Deputy Speaker: N te ingabong aio ao e na kaukira n te tataro Te Minita n te Commerce Hon. Tangariki Reete I anganiko am tai.

Hon. Tangariki Reete: Ao ti a nano teuana n ara tataro.

N aran te Tama ao Te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi Amen.

Te Atua ae ko maka ko rabwa ao ko aitau ngkai ko teimatoa ni mena irarikira n teimatoa n anganira te marurung ao te korakora ngkai ti na manga kona ni kaitiboaki inanon te ingabong ae tamaroa aei inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei. Te Atua ti butiko tamnei am maka e na teimatoa n raonira ni kabane inanon ara waaki inanon kanoan te bong aei mai moana ni karokoa tokina.

Ti butiko akea ara kona akea ara rabakau, akea ara kona n taekin bwaai aika na bongana ke baikara bwaai riki ti ataia bwa bon ti ngkoe ae kona ni buokira n anganira wanwawana ni kabane ae ti na kona ni kabonganai ibukia ara botannaomata. Maroro ake ti na kanakoi n te tai aei te Atua ti butiko katabui ni kabane bwa ana manena ao ana bongana ibukin karikirakean abara ae Kiribati, kakabwaiaira ngaira ni kabane aikai e moa mai iroun ara Tautaeka te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, Minita ao ai bon ara utu ni kabane ao riki bon ara Taan Mwakuri n ara Tautaeka.

Ti nakoim aikai n aran natim ae Iesu Kristo ae ara Uea ao ara tia kamaiu. Ao ti a boti bwanara n anaa ana tataro Te Uea are kangai.

Tamara are ikarawa e na tabuaki aram e na roko ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana ikarawa anganira n te bong aei karara ae ti a tau iai ikarawa anganira n te bong aei kanara ae ti a tau iai ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ao tai karira nakon te karirriaki ao kona kamaura man te buakaka Amen.

N aran te Tama ao Te Nati ao te Tamnei ae raoiroi Amen.

Deputy Speaker: Imwain ae ti na waaki nakon kanoan te ingabong aio te bwana ni kamauri ae mwaitorotoro nakon ara Beretitenti ae rine, ara Kauoman, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao Taan Tei ongora iaon bwanan Kiribati ni ikotaki ma te *livestream,* bwanan te maiu ao te marurung I a ikota bwanau ma te Tibiika kain ara aobiti kain au abamwakoro ae Maiana ao raou n Tia Tei ni kamauri ngkami n

te ingabong aio bwanan te maiu ao te marurung mai irouna ao kam na bane ni mauri.

Imwain ae ti na waaki nakon kanoan ara ota bebwa n te ingabong aio ao iai tabeua katanoata ake I a tia ni mwiokoaki bwa N na karokoa nakoimi n te ingabong aio ao aio are irekereke ma tera. Kanga ti bon maroroakinna naba n te ingabong ae nako ngkana kona *supplementary question* ke kona buoka am titiraki kataia kakimototoa kanga n aia *term* kain Abemama koteia raoi nakon nukana raoi tao kanga te *main point* raoi ke ao bon te bubuti naba nakoia ara Minita aika karineaki bwa ngkana a kaeka ao a kataia naba ni kaeka nakon are bon karotona raoi.

Ao tao man aikai ngkana arona bwa iai riki ana katanoata te Tibiika ae karineaki ao e na manga bon kanakoa ni bwakantaai ngkana arona bwa e manga tei. Ao man aikai ao ti na waaki inanon te rau ao ti a kataia ni karaoi kanakoraoa kanoan ara moan *session* n te ingabong ti a bubuti riki te tarebon ko *silent mode* ami tarebon ke *vibrate* ao I ataia a nang kakawaki ami botannaomata kam riai n reitaki ma ngaiia inanon naba tain te Auti n Tei ma ti a kataia n *silent* ara tarebon ikai.

Ao imwain ae ti waaki ngkane ko na point of order, e nakoim te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Ao ko rabwa ngkai ko kariaia. I ti kan bubuti am *ruling* iaon *rule 44(4)* ane e kaineti ma te mena ma aio te bae ae I rikirake ni *concern* iai ao I taku bwa e *offensive.*

Ngkoananoa ke imwain ngkoananoa ao te Beretitenti ami Unimwane ane teuare mai Kiritimati aio aia Auti n Tei rorobuaka matoa ao I taku ngai bwa e *offensive* e aki ti *offensive* nakoiu ma e *offensive* nakoia kain Nonouti bwa e kangai nanon te taeka ane a bon burababa kain Nonouti bwa a kan rinea te aomata ae ai 70 tabun ana ririki ao ane nanona. Ngaia are I a bubuti Tia Babaire bwa e na manga toki taekinan ane ao I bubuti ana koteai te Tia Tei mai Nonouti te Tia Babaire ane arau n te Auti n Tei aio arau ane ti aki te Unimwane Tia Babaire arau te Tia Tei mai Nonouti kain abara ni kabane. Ngaia are I bubutui Tia Babaire ngkana arona bwa *warn* au koaua aio ao tuangia te koraki ni kabane bwa ti ataia bwa ana aki manga atonga te taeka bwa e *offended* nakoira ao nakoia kain Nonouti ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti ao I taku bwa e a mataata ane ao ti a kabwara bure ngkana arona bwa e tangibuaka te bwana nakoim ara kantaninga inanon te Auti n Tei aio ti na kataia ni karineira i bon iroura n tatabemanira nako ti a tia n

anganaki te onimakinaki mai irouia ara botannaomata ao ngkana ti oki ara abamwakoro ao ti rangi ni karineaki n ara abamwakoro aika kakaokoro. Ti anganaki te mwiokoaki ngaia are I taku bwa ti na riai naba inanon te Maneaba ni Maungatabu aio ni kaota e banna ni karinerine imarenara ni kabane bwa ti aonga ni kona ni bane ni waaki inanon te kukurei ao te rau inanon ara Maneaba ni Maungatabu ae moan te mimitong aio.

Man bwaanau tabeua aika ao ti a nakon ara, e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E Taneti Maamau: E rabwa Madam Deputy Speaker ao ti a kamaurira moa n raoiroin te kanimabong ae moan te kakawaki aei n reitaki ma taan ongora ao bon ngaira ni kabane, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ao n reitaki ma te Kauoman Beretitenti, Minita ao Taan Tei ni kabane ao taan ongora ao ai kain am taibora ma kain am Auti n Tei n te Tibiika Madam Speaker kam na bane moa ni mauri.

E rabwa ana kanga ana point of order te Tia Tei mai Nonouti ae karineaki temanna ae bon ngaia naba ara Unimwane n te Auti n Tei aei ma I ti kanga n raraoma n te taeka Madam Speaker are kanga angkoa taeka ake mai ikai ake ti kanakoi angkoa aki karinerine ma te taeka ma te Unimwane n ara katei e nang karinerine ane te kabanea ni karinerine n ara katei.

Ma te bae e kakawaki e na bon taetae te Tia Tei mai Nonouti ngkana tao e kakaineti aei nakoina e rabwa ngkana e na kaotia ngkana e aki tangira arana arei. Bwa e a tangira arana are bon ana Tia Tei Nonouti ma ti kataia ni kakea bwa te taeka are te Unimwane n ara katei ni Kiribati ane ara kabanea ni karinerine bwa are bon ara Unimwane ao ara Unaine ake ngaia aika. Ngaia are ngkana ti atonga te taeka ae nakon te Unimane ke tao e a matam mwane akane kanga ara taeka ni karinerine ma ti aki kanga n raa ni kamatauninga.

Ma e rabwa ngkana e bon taetae bwa e a bon aki tangira arana ane ngkane ataki bwa ti anganna karineana n arana ae bon tangiria ae te Tia Tei. N aekan te Tia Tei mai Tabiteuea Meang temanna ngaia naba ara Unimwane n te Auti n Tei aei ti kona ni weteia bwa te Unimwane n ara itera naba aei a rawata aikanga a mata Unimwane a kona ni weteaki, ma are e a bon nakon temanna ma temanna ma e rabwa bwa ti a mataata iroun te Tia Tei mai Nonouti ngkane ti na weweteia n arana ae te Tia Tei bwa are e matauninga n arana ae te Unimwane.

I ti kataia ni kanakoa te mena are te taetae te Unimwane ara kabanea ni karinerine n ara *language* n ara katei Kiribati ma e kawa n ae e a manga *miscounseled* ke e rairaki buaka ao e rabwa ane Madam Speaker.

Deputy Speaker: Taiaoka I taku bwa akea te point of order iaon te point of order I taku bwa e a tia n tabeka ana point of order te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Sir Ieremia Tabai ao e a tia ni kaekaki iroun te Beretitenti te point of order arei ao I taku bwa ti a bane ni mataata n aron te bwai ae a tia ni kataki n taekinaki n te ingabong aio.

Bwa ngaira ni kabane Taan Tei ao tao e tangi buaka i taningan antai te Tia Tei bwa e na atongaki te Unimwane. Tao ngkana ti a manga bon okiri ara abamwakoro aika kakaokoro iai ara Unimwane aika karineaki ma ngkai ti bane n tekateka ikai inanon te Maneaba ni Maungatabu aio ngaira Taan Tei.

Hon. Taberannang Timeon: E atonga arau te Beretitenti ao e taekina te katei, ngaira kain Kiribati ao ti ata te katei nakon te *context* ao angin te tai te Tia Tei mai Kiritimati Te Minita e bon rangi ni kamatauninga ma ana taetae ni kawai. E kamatauninga e kamatauninga ao te Beretitenti naba e kamatauninga naba ti ata ae taekinna bwa ti aki ti ngaia tei Kiribati.

Ngaia are ana aki kataia ni kabirinakoia man te aekaki ni kamatauninga aio nakoira ngaira Taan Tei ti ataa nnera ao ara botannaomata a rineira naba bwa ataia bwa ai kaka iraua ara ririki eang.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang I taku bwa e a mataata tao N na bon kanakoa I nora ana taura te Tia Tei mai Tarawa Teinainano Tebuai ma kanga I taku bwa N na bon anganiko te Tia Tei ma ngkana arona bwa I taku bwa e nangi ni mataata bwa e a bon okioki te bae e taekinaki ao I a manga karautaeka bwa nang tiringnga ngkane am Mic Ko rabwa.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika e rangi n uarereke ae N na taekinna bwa I ti kangai ngai temanna ngai te Unimwane ao I kukurei n atongaki bwa te Unimwane man te itera aio

Deputy Speaker: Ngaia ko rabwa te Tia Tei Ko rabwa.

Hon. Mikarite Temari: point of order E atongaki arau N na kaetia

Deputy Speaker: Ngaia e nakoim Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ao ti na karautaeka nakoia Taan Tei aikai ti karineia bwa ti atongia bwa

Unimwane bwa ane aron ara katei ma aio te Auti n Tei e bon aki kauaroro ao ti riai ni kaeti arora ngkana a kumeira Nakane n ae e aki raoiroi bwa ngkana a Unimwane ti na kaetia. Bwa are ngai naba I rineaki naba man au abamwakoro I onimakinaki naba ana aki kamangorai ngkane bwa I onimakinaki naba mai Kiritimati.

Deputy Speaker: Ngaia Ko rabwa te Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ngaia are ti aki ti ngkami ao kam aki inaomata naba n taetae ikai ti na kaeti arora

Deputy Speaker: Te Minita I taku bwa ti a mataata kam nang rarabwa kam rarabwa Taan Tei aika bane ni karineaki n te ingabong aio. I taku bwa ti a bane ni mataata n te bwai ae e taekinaki n te ingabong aei.

Iai ake a tia ni kariaia bwa ana aranaki bwa Unimwane ao iai ake a tia ni aki kariaia bwa ana aranaki bwa Unimwane bwa bon ngaiia Taan Tei inanon ara Maneaba ni Maungatabu aio.

I taku bwa ti nang riai ni mwaing nakon ara ota bebwa, Kiraaka.

Kiraaka: Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Deputy Speaker: Ngaia n aron ane e a tia ni mwakoro ao e a tia ni weteaki iroun te Kiraaka ao titiraki ao kaekaia ti na moana ara ingabong aio.

N ara titiraki ane iaon ara ota bebwa ane 84 are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Abemama te Leader n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim te Tia Tei.

TAEKAN AIA MWANE NI MOTIRAWA TAAN REIREI N TE PRESCHOOL IAON ABEMAMA

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao aio bon reitan te bwana ni kamauri nakoira ni kabane ngaira Taan Tei ae ti bane ni karineira ni kabane ao kain Kiribati ae ti karineia naba ti a bane moa ni mauri.

Imwain ae I kanakoa au taeka kanoan au titiraki ao tao e bon kakawaki te karinerine ao I taku bwa te Tibiika ko bon taratara naba aron kabonganan te taeka. Bwa I taku bwa a bon ataia bwa are ngkana a kabongana ao a ngangarengare ao ane ti aki aron kaotan te karinerine. Ngaia n te tai aei tao ti a manga keiakina riki ara karinerine nakoira ni kabane ao aei ngkane taekan au titiraki :-

“ A teimatoa ni kakantaninga aia mwane ni motirawa Taan n Reirei n Preschool are e taku Te Minita n te

Reirei bwa e na bwaka mwanen 2024 imwain banen te ririki ae nako. Ai 3 te namwakaina imwin tokin te ririki ao e tuai man bwaka aia mwane ni motirawa. E a oaki n tain bwakan aia mane ni motirawa ibukin te ririki aei.

N na bubutia Te Minita n te Reirei bwa bukin tera ngkai e tuai man bwaka aia mwane ni motirawa Taan Reirei n te preschool ibukin 2024 ao 2025" Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te Reirei Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao imwain ae I kanakoa ana kaeka te Tautaeka ao I a kan reita te bwana ni kamauri ni kabane, I a reitai ma tariu ae te Tia Tei ao ara abamwakoro ae Marakei ao n reitaki ma ara tabo ni mwakuri te MOE ni kamaura te auti aio ni kabane ao taan ongora n aron tamaroan te ingabong aio n arana ao n ana tangira ao kam na bane ni mauri.

Kanga e na eti au kauti n au titiraki aio bwa te moan titiraki ma e aoria N na kaeka. Aio ana kaeka te Tautaeka :-

"I kaitaua te Tia Tei ae rine temanna mai Abemama n ana titiraki ae kakawaki ao aio ana kaeka te Tautaeka.

E koaua are I mwaneweia n au kaeka n te Auti n Tei ae nako are ana bwaka aia mwane ni motirawa Taan Reirei n te Preschools imwain tokin 2024 ngkana a nakoraoi bwaai ni kabane. Aki bwakan aia mwane ni motirawa Taan reirei n te Preschools ibukin 2024 ni irekereke ma rinanoakin raoi aara, aia ID Number, aia Bank Account te aro bwa e na aki taboro te bwakamwane nakon temanna ao eti te mwaiti ni mwane ae riai ni bwaka nakon temanna ma temanna te tia Reirei.

Ngkai tabeman Taan Reirei aki bwanin mwakuria n teuana te ririki bwa a kona n teirake i nukan te kabanea n ririki. Aikai baika a bon riai ni karaoaki ni kaineti ma Tuan te mwane ngkai a bane n tia ni karaoaki aikai ao I kukurei n taekinna bwa e a waaki ngkai bwakan aia mwane ni motirawa Taan Reirei n te Preschool" E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua Te Minita n ana kaeka ao kanga e a tara ngkai n ae e a kibakiraki bwa tao e a kibaraki bwa ibukin ae a toka ara titiraki. Ao ti na e rabwa Te Minita

kanga taran bukin waeremena kanga ngaira ti noria bwa kanga akea riaina bwa te botaki n Reirei ngaia e kakaboia Taan Reirei.

Nanona iai araia irouira iai aia Account ma aia ID number a kaman tia ni wene tenan bwabwakamwane bwa are a kakabwaki aia bwakabwai man ana Botaki ni mwakuri.

E aki ngkane ota bwa e aera ngke e nang reke ane bwa ai tera ai waeremen bwakan aia mwane ara Tia Reirei aikai a bon rangi ni kananoanga. Ao bon ngaia ao Te Minita are mai imwaina a kaman taetaekinna ae na bwaka n te ririki ae nako ao e rabwa bwa tao ti te bubuti bwa are ngkai e a bon rangi ni maan. Ao a tia ni kanakoa aia taeka ao a nang ongongora ara botannaomata n aia taeka kain ara Tautaeka ngaia are a bon ririmwina.

Ao ngkai e rabwa bwa e a nako ao tao a tia ni bwaka ke tao a tuai ti tuai ataia ma ti kanga I nanokawaki n te kaeka ae anganai Te Minita bwa aikai rongorongo a bon riai ni mena iroura ao N na ti bubuti tao buokan au titiraki bwa a tia ngkai ni bwaka aia mwane ni motirawa ara Tia Reirei ao tao n te ririki mwanen te ririki raa ane ngkane ane e na kabwakaki Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakina Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abemama ni buokan ana titiraki ao eang. Ngai N na kaoka riki au karaki arei kanga I taku bwa e na eti au Kauti n au titiraki aei bwa te moan titiraki ao ngaia ti ak bwa e aera e a bon e mino ni back au eti ni kauti bwa are ngaia.

Ao e bon eti aio are I taekinna naba n te tai ae nako ao titabo ma te kaoti aio e kaota kabim e kaota kabiu raoi bwa e aki karaoaki nanon te baere ti taekinna n te tai aei nako ao I nanokawaki naba ngai ngkai e riki aio. Ma are tao e bon koaua iai rana iai baika a riki aika e bon riaon ara kona ma N na kataia ni mwakuria aio ao N na kakaea bukina bwa tera ao tao I a bon karaua nanon te Tia Tei ae rine bwa e aera N na kabwaranakoa bukina bwa titabo bwa e a kamamaeai te titiraki aio.

Bwa I taekinna bwa e bwaka imwain tokin 2024 e aki bwaka ngaia are ti na N na maroro te Tia Tei ae rine ti na kakaea bukin aio ao I a bon karaua ni kabwaranakoa nakoina bwa tera bukina I a karaua n taekinna nakoina bwa tera bukina E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Kauoua n tai.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao E rabwa Te Minita ti na uaia ni iraorao ma e koaua bwa are ti bon irantangaia ara botannaomata. Ao I taku bwa bon ngaira ni kabane Taan Tei bon ara botannaomata ni kabane ake a irekereke ma aei.

Ao tao ai ngaira tibwangara bwa tao kakauringa te Tautaeka ao akea te kangaanga bwa are te uaia ni iraorao. Ma tao ti bwaai ake a kainanoaki a tia ni biriakin ara koraki ao ngai au Tia Reirei mai iaon abara ae Abemama a biriakina aia ID a roko ikai ao aia akaunti ao ane ngaia kanga a bon tanginako iai bwa ti tuangaki tera ae ti karekea ao e aera e a tuai man bwaka. E a tia n tuangira ara Minita ma eti ane ao tao e na bon taraia naba Te Minita bwa e bae iai ao tao ngkana iai te kangaanga n ana tabo ni mwakuri ao tao e riai naba n taraia bwa eti ane.

Ngai naba I nanoangaa Te Minita bwa are aei nanoia ae a tangiria bwa ana karaoia ao e aki koro nanona nanona iai te kangaanga n te tabo teuana ao ane e na bon tiku inanon bain Te Minita ma te Tautaeka bwa e kanga tobwan aei. Ao ngkane tao e aki nang kaeka au titiraki are a tia ngkai ni bwaka ke ana bwaka ningai ma ti a bubuti ao mwanen te ririki aei ke te ririki are e nako ngke a nang bwaka n teuana te tai Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, kaekakina Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ni buokan ana titiraki ao e koaua e tuai naba roko irou bwa ti tuangaki bwa e nang bwaka titabo ma e tuai bwaka bwa e nang bwaka te titiraki ke e nang bwaka.

Ngkana arona bwa e na bwaka ti na kabwaka ni mwanen 2025 tao ti a rimoa ni kabwaka ni mwanen 2024 are ti a rimoa ni kabwaka aia mwane ni Motirawa n 2025. Ao are imwina ti a kabanea raoi rongorongo ti a kabwaka nakoia imwina ti a moantai I a butia Taan Mwakuri ti a riai ni moantai ni kabwaka aia mwane n Tia Reirei aika tabekaki n te Auti n Tei aikai te tinetine 2024. Kabonga mwanen ni motirawa 2025 ao are imwina ti a kataia ni kabwaka imwina bwa e bon ooa November are bwakan aia mwane n te ririkii aio E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa Te Minita ao tao ti a iraorao ma ngaia iaon te itera ane ao I taku bwa te bwai ae nang kan ongora ara Tia Reirei bwa e na bwaka ningai ao tao

e nang kakawaki are tao n taai aika na roko tao ti na bubuti bwa ngkana aki kona ni manga karimwiaki bwakan aia mwane ara botannaomata are a bon tia ni mwiokoaki ke n tuangaki bwa ana riai ni bwaka.

Ao ti a bubutia Te Minita ma ana Tia koroboki ao kain ana tabo ni mwakuri bwa a ururingia riki ara koraki bwa aikai tao biriakinana tiaki te bwai ae bebete ngaia are ngaira naba ti bon nora naba aia kangaanga ara botannaomata ni bibirikiakinana. Bwa are te kabanemwane a bon roko i Tarawa bwa are kaukan te account n te Bank ko na bon tangiria ae na roko rabwatam ngaia ti a bon bubuti ti a bubuti ngkana e kona riki tao ngkana e na waekoa ni bwaka tao n tokin imwain tokin te namwakaina aei. Ao tao ane riki ana rangi ni kukurei n ongora kain ara Tia Reirei tao bon iaon Kiribati ae bwanin Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki e na bwaka e na waekoa nib waka ane n te wiiki ae na roko. E na riai ni bwaka n te wiiki ae na roko ao I a buti ngkami kain te Education I a kakana butaemi ake tabeia ake irekereke ma aikai kam a biriakina aio ni kibara aio bwa I a kakana butaemi kam bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Ko rabwa Te Minita ao I ti kan kauringira riki ti a kataia ngkana. Ti a kataia ni kakimototoa riki ara *questions* ara *supplementary questions* ao kaekakina naba.

Ti na nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 88 iaon ami Ota ane e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Beru ae karineaki Hon.England Iuta e nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN ONEAN MWIN TE SPECIAL CONSTABLE I BERU

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao bon reitan bwabwana ni kamauri n te ingabong aei bon anganai au tai teutana.

I a reitai ma raou n Tia Tei ao kain ara abamwakoro ae Beru ai bon te bwana ni Kamauri nakon te Beretitenti ma ana kauoman, Minita, Tibiika, ngkoe ma kain am aobiti ao ai te Leader n te Kaitara ao ai ngaira Taan Tei ni kabane n tamaroan te bong ao n teimatoan ana tangira te Atua ae maiu ao e Akoi ao kam na bane ni mauri.

N na kakimototoa au titiraki :-

"E wene ni maan akean te Special Constable man te kaawa ae Taboiaki.

Kanga nakon ningai ae na reke iai onean mwina taiaoka"

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun te Beretitenti, e na kaekaki am titiraki iroun te Tia Tei ae rine H.E Taneti Maamau e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker :-

"I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae rine temanna mai Beru bwa ana karao te ukeuke kain te Police ibukin onean mwin te Special Constable n te tai ae e aki maan" Ao e rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei buokan am titiraki te moan, kabwara au bure Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: I aki ataia bwa a bon kaeka a bon angan raoi te Beretitenti te reke te kaeka ae raoiroi ke aki.

Ngke e motirawa te Special Constable aio ni Meei n te ririki ae nako. E a tia ni boo te kaukuki ao akea bon akea te bwai ae riki. Ngkane e taku te Beretitenti bwa n te tai ae aki maan ngkana man Meei nakon ngkai e a maan.

Ngaia are ti na bon butia te Beretitenti tao mannra taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E Taneti Maamau: E rabwa Madam Speaker teuana te kangaanga are bon te mwamwananga nakon te itera Maiaki e kuri n rangi ni kekebon te wanikiba n tabetai e manga kona n taonaki.

Ma n aron te kaeka ae I anganaki kanga ana bon are e a kan bane moan te ririki ma bon ane te plan bwa ana taketena moan te ririki. Ma ngkana e aki reke n ae te moan kuata tao a nora ngkane te Kauoua ni kuata ngkana e kukurei iai te Tia Tei ma ane kanga te plan ao e rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Beretitenti te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.England Iuta: Eang kanga akea waean ae kanga e taekinna ngkai te Beretitenti ma ti bon mimi ibukina bwa n te tai ae e aki ae e aki maan ao tera ae riki ngkane n te moan kaukeuke. Bwa are a taku bwa ana manga kaukeuke.

Iai te kaukeke ae e a tia ni karaoaki ao e bon e a wene naba ni uaa ngkai tao e aki maan mwin motirawan te Special arei ao e a karaoaki te

kaukeuke ao e a tiku naba. Ma ngkana iai taina bwa are e korakora te ingainga ke e na manga karaoaki ae boou ao tera bukina ngkai e na kamaunaki arei ti kan ota bwa tera raoi bukina bwa ngkana e na manga karaoaki ae boou ao e aera enga mwin are mai imwaina. Tera bukina ngkai e na kamaunaki taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao n aron ae kanga tao te kabwarabwara ae I karekea tao iai tao bon iai te kangaanga n te moan karaoan te moan ukeuke ma n aron are I taekinna a tauraoi ni manga rinanoia n rinanoa riki aia kainibaire ibukin manga te kauoua ni ukeuke. Tao ngkana e kariaia te Tia Tei I a manga bon reitaki ma ngaia n aron kamatatakin itera aika e kona ni bon bwarabwara riki nakon te Tia Tei ao E rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.England Iuta: Eang e rabwa are e taekinna te Beretitenti e bon aoria bwa are tao I a bon ongora irouna ma a bon tangiria ni kan ongora te koraki ake a ukeuke bwa tera e riki imwin aia ukeuke e bon riai ni kabwarabwaraki ane nakoia nakon te botannaomata. Ma e aoria bwa I a bon nako n ongora n ana aobiti te Beretitenti ngkana tao antai ana Tia koroboki ae na butimwaeai ke tao N na nakon te aobiti ni bureitiman.

N na bon nako n tuangia taan ukeuke bwa aio mwin te bae e karaoaki bwa a bon riai n ataia. Ngaia ti bon bubuti ikai kakaitiakan te rongorongo ke kakiratan waaki ni kabane nakon ae nang ririmwiaki ao a kananoanga aomata bwa are te mwakuri arei e a maan ao e riai n reke onean mwina n te tai ae waekoa bwa e rawata ae kan mwakuri. Ma e bon ti te bubuti E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei, te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa e a teretere ti kakoaua bwa e na bon riai ni kaotaki ma e aoria bwa are I a reitaki ma ngaia ngkana e aki nakon te aobiti I a bon reitaki ma te Tia Tei ae karineaki bwa eaonga ni kamataata nakoia ana botannaomata ao E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Beretitenti ae ko karineaki.

Ara titiraki are imwina iaon ara ota bebwa nambwana 89 are e na tabekaki iroun temanna ara Tia Tei ae karineaki mai Tarawaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

AIA KARIARIA TAAN REIREI N TE PRESCHOOL IBUKIN KABWAKAN AIA LEAVE GRANT

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ae ko karineaki ao e koaua imwain ae I waakina I kanakoa taekan au titiraki ao ai bon reitan taeka ni kamauri nakoira ni kabane ngaira Taan Tei aika ti bane ni karineaki kam na bane ni mauri.

Aio taekan au titiraki :-

"E bon teimatoa te kariaria irouia Taan Reirei n te Preschool ibukin taekan kabwakan aia Leave grant. I kan butia te Tautaeka bwa e a bwaka iaa taekan aio taiaoka" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te Reirei Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinaieta n ana titiraki :-

" I kaitaua te Tia Tei ae rine temanna mai Tarawa Ieta n ana titiraki ae kakawaki ao aio ana kaeka te Tautaeka. I kukurei n taekinna bwa e a waaki ngkai kabwakaan te mwane ni motirawa ibukia Taan Reirei n te preschool" E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko bati n rabwa Tibiika I a karabwa Te Minita are e kaeka te titiraki ao e koaua are e kuri n titabo au titiraki ma te Tia Tei mai Abemama tao ane e a bon kaota naba tao te kakantaninga tao irouia Taan Reirei riki kain te preschool iaon aia Leave Grant.

Eang ao tao e a uarereke au titiraki bwa are a bon angina a bon bane n tia ni kaekaki naba iroun Te Minita ngke e titiraki tera arei. Ma kanga I tara ana kaeka iaon ane ana titiraki te Tia Tei mai Abemama e koaua iai taekinan are tao teuana mai buakon bukin te ireme ae irekereke ma aron tuan te mwane.

Ngaia are N na bubuti bwa are tima kanga tarana ngkai a bon bane ni kantaningaki tenan Preschool Teachers bwa ana bane ni karekei aia Account ma n Tuan te mwane tao Te Minita ae ko karineaki ma tao Te Minita n te mwane. E bon kona n *allow* n tao nake a bon kangaanga moa ngkai kaukan aia akaunti bwa e na paid te DW rinanon te Kauntira ke e aki, E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta ma buokan ana titiraki ao I koaua are e taekinna bon akea te kangaanga n tainako ibukin ma tao ti kaetietan aroia ma aroia kanga ni bwaka.

Ma tao ti aki ai te kauoua n titiraki ngkai aio ngkai ibukin taekan aia mwane Taan Reirei n preschool aia mwane ni motirawa ti aki ti e a tia n Abemama ma Tarawaieta. Bon ni kabane mai Makin nako Arorae, Banaba, Te Aono n Raina e teiuataake te kangaanga kanoan 2024.

Ngaia are I bubuti ao I karau nanomi nakoimi I karautaeka nakoimi ti a kataia ni kabebetei nanora ao ti a kataia n raa N na mwakuria n arona ae I a tia n taekinna I a tia ni butia kain te Education ao tao antai riki ake iai irekerekeia ma ngaiia I a boti ngkami ake iai rekerekemi ma te bwai aio ibukin te bwakamwane aio I a kakana butaemi kibara aio ngkai ao e na waekoa n reke aia mwane ni motirawa aia *outstanding Preschool* 2024 E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao I a bubuti bwa titabo taran are kanga are kakana butaemi kanga e a *listed* bwa e *unparliamentary word* kanga e a riai n aki taekinaki ikai. I a bubutiko Te Minita ko a kataia ni manga kakaea riki angan am taetae. Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e koaua ti a karabwa Te Minita I taku bwa tao aio e bon oti nanona ni kan buokia ara Taan Reirei n te Preschool. N na raonna ni bubuti bwa are e koaua ngkana tao ai kaekaetan are te *record* bwa e reke iroum ko anaa te mwane na aki mwakuri tao n 2024 e aki tangiraki ti te Education bwa e tangira tao ana *record* tao te MWYSSA ao tao bon mwin te payment naba iroun te Finance.

N na raona ni bubuti ngkana a kona naba ni bon kiba rabwata aikai bwa e aoria n ae e kaeka rimwi Te Minita ao are e a toki te taeka e a toki te ngoo bwa a bane ni bwaka. Ma ai bon au kabanea ni bubuti nakon Te Minita tao ngkana e kona naba ni bon maroroakina n te Cabinet ma Tuan te mwane bwa are kanga otara n te leave grant ngkoe are ko aki. Tao ko mwakuri tao inanon tao Tuuna o ngkane e kona naba n reke am leave grant ni banen te ririki bwa are e a *pro-rada* are Tuun, Turai e aki warekaki ngkane are ko tuai mwakuri iai.

Ma kanga ongo iai tabeman ngkai Taan Reirei ae *advice* naki bwa ngkana ko ana anaba e reke naba tao $50 ao ibukina bwa ae reke are te *first quarter* are te mwane n aki

mwakuri man Tianuare ni karokoa Maati e nang aki reke iroum te leave grant. E ngae ngke ko a tia ni mwakuri n are Eberi, Meei, Tuun ni karokoa December ngaia tao e aoria bwa I a kabae iai bain temanna ae karineaki bwa kanga otara e bon kona naba nako kanga e *pro- rada* n aron ae kakaraoia nakoia Taan Mwakuri ngkai.

Ae ko teirake tao ni Meei ao ko kona n anaa am leave man Meei ni karokoa Decemeber ko a *complete* te year of service ngaia kanga tao bon te bubuti nakon Te Minita ao ti a katekeraoia inanon ana waaki ao ti a bubutia naba taabo ni mwakuri ake iai tabeia ibukin aio bwa aoria n ae ti aki manga oki ni manga katoka aio bwa ara titiraki taiaoka.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Ngaia ti a nakon ara titiraki are imwina. Nambwana 83 iaon te ota bebwa are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Abemama Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim te Tia Tei.

MATEMATEN TE ITI E RANGI N OKIOKI

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao aei taekan au titiraki :-

"Ti kakaitaua te Tautaeka ao te PUB n aia kekeiaki ibukin kanakoraoan butin te iti. Ti kaitau ni buoka Tianaraita mai Nutiran ao China e ngae ngke a kabaneaki $700 tabun tenga ibukin katokan ma karokoan ana Tianaraita China n ara Tianaraita aika ngkai ao e teimatoa n aki nakoraoi butina. E ngae ngke e taekinna Te Minita are e tabeakina te iti bwa e a okira oina te ang ngke a kanimwaki Tianaraita ake a tangoaki ao e bon matemate naba te iti ngkai.

E kona Te Minita n taiaoka ni kabwarabwara bwa e na toki ningai matematen te iti" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika ae ko karineaki Deputy Madam Speaker imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama temanna ao I a moanna ma taeka ni kamauri nakoim, kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoma, raou ni Minita, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane. I a raonai ma kain abau ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri ae te MISE ni kamaurira ni kabane n te ingabong aei ao ni bwanan te maiu ao te

marurung ao n aran ara Uea ao kam na bane ni mauri.

Ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka nakon te titiraki aio :-

"Te Tibiika ae ko rine I kukurei ni kaongoa te auti aio bwa iai ngkai namakinan nakoraoin te power imwin katomaan Tianaraita ake a tangoaki ni kabotauaki ma bong imwain rokon Tianaraita akanne. Ti kakoaua naba ae iai te mwane ae kabonganaki ni kabirimwaka moan katamaan ao kabutan ana Tianaraita n te mwaiti ae raka $700,000 ma aio bon ana waaki PUB ni kiba ao ni kabaitia te mwakuri.

Ti kakoaua naba ae e aki kona n toki te matemate ma ti teimatoa ni kabanea ara kona ni kakai anga aika na kona ni kateimatoa raoiroin te Power ni kaitara biriraken kainanoana" Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan te tai te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa e a bon bongata naba ara mamaro iaon taekan te iti n ara auti aika nako ao e a bon ataki rotakin ara botannaomata ni mamatematem te iti ni moa man ara Onaoraki ni karokoa ara bitineti, mwengara ni kabane, ara Reirei, ara Tabo ni mwakuri.

Ma tao buokan te titiraki bwa are aei ti nang kaitau ngke e a manga a kakaea ana anga Te Minita ma kain te PUB ni manga tangoi tenan Tianaraita ma tao bon te kangaanga bon tenan Tianaraita ao ti ongora bwa e nang tiraua ngkai ara mwane n Tania bwa are e a billion ao aei teuana te karikirake are e kona ni mwanenaki ian te mwane n Tania n aron tuan butan te mwane n Tania.

E kona te Tautaeka n taraia bwa ngkana a nang bon tangiraki Tianaraita aika boou e na kona ni karekei ana Tianarata te PUB ae boou bwa e aoria n ae akea manga te kangaanga ae na rotaki iai ara botannaomata. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama te Leader n te Kaitara ao e koaua kaekan ana titiraki ane. Ae ti mwakuria ngkai n aron are tao e na ataki ane I kabwarabwara n te tai ae nako ao karokoan Tianaraita aika atangoaki ngkai aika uoua akana a mena i Takoronga akane tenan *temporary solution* ao iai ara kantaninga ae inanon te *period* ae teuana te ririki ao

ti na karekei ara Tianaraita aika uoua aika a bubura aika na kona ngkane ni bon tiku bwa kanga buokan ngkane te power ni katamaroa.

Aio ngkai ibukin te ongora ao a mwakuriaki ngkai aron barongan kaboan Tianaraita aika uoua Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika e rabwa Te Minita ao ngkana ti taku bwa ngkana e bon buokaki ana kangaanga te PUB n ana Tianaraita ngkai ao I taku bwa ane e na rangi ni ibuobuoki ao ti nang boutoka te kabanemwane iaon karekean ana tianaraita te PUB bwa e aoria n ae toki te kangaanga nakoia ara botannaomata aika rotaki iai.

Teuana naba ana kangaanga te PUB n tabetai ao e aki e mate te power bwa akea te bwaa ao tao aei naba bon kangaanga ae ti a bon tia ni mamaroroakinna ikai ao tao teuana ana kangaanga bwa tao ana karekemwane e a rangi e aki tau tao ibukin tenan tarau

Deputy Speaker: Kabwara au bure te Tia Tei ko kona nakon am titiraki taiaoka.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Bwa N na kabwarabwara te Tibiika bwa au titiraki are buokana ngkane e irekereke ma tenan tarau ao N na bubutia te Tautaeka bwa ngaia naba temanna te tia tarau e nang bubura kaei ana tarau iroun te PUB. A tia ngkai ni itiaki ana tarau te Tautaeka taiaoka are tao e a million ke e a rangi n tiraua Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e nakoim Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e koaua kanga e *out* teutana te titiraki ma are bon kanoan raoi te titiraki ma e aoria bwa tao ti na keiaki ni ibuobuoki ni kaeka. Bwa are te PUB are bon mwakuri iai ana mwakuri ane kataia ni mwakuri ma tenan Ministry ni kaboware naba.
Bwa are tabeua Ministry a kakewea te tarau ngaia are I taku bwa ngkai e bon waaki naba ngkai te *reconciliation* imarenan te PUB ma tenan Ministry. Iai Ministry akana a tia ni pay up aia tarau ao iai ngkana iai te nikira bwa e tiku teutana bwa ibukin te aki nang nakoraoi nakon te kaboware.

Ma akane are bon kanoan te mwakuri akane Madam Speaker. Ma N na ti reitia nakon are e taekinna te Leader n te Kaitara ibukin kakorakoran ara kambwana ae te PUB ao n aron ae ataki ao iai ara

kantaninga nakon te PUB ti aki ti karekean ana Tianaraita n arona e ti mwakuri are e na kamanena te tianaraita are e maiu man te bwaa. Ma iai naba ngkai ara project are kam nori are kanga katomakin te power are e na roko man te intin are e maiu man *diesel fuel* ke te *fossil fuel* ao e na katomaki ma te korakora are e reke man te *renewable energy* ke man korakoran taai ngkai ae ti kamanena. N aron ae kam ataia ao ane e waaki te karikirake ane i Bonriki ane a wenebaba tenan panel solar panel ane *phase 1 step phase STREP.*

Iai naba ngkane ara *phase 2* ane ana kaweneaki tenan Panel n te nama iaon Betio ae na uotira naba iraua naba te Megawatt ane e na anganira. Ao ngkai I kukurei n taekinna bwa inanon au maroro ma kain te ADP n rokoia n te wiiki aika nako n te wiiki ae nako ake are mai imwaina. Ao I nang kukurei n taekinna bwa a manga tauraoi naba ni manga mwakuria kanoan Phase 3 STREP are te kantaninga ngkana bwa ngkana a bane n toma ara iti aika ara STREP 1, STREP 2, STREP man te renewable Energy ao e na anganira te korakora ae 90% ae na kona ni maiu ara power man te *renewable energy* ke man te Solar ao ai are kanga te kakukurei bwa ti a kona n riaon are e taekenna n te aonnaba are 70% ae taketenaki ngkai.

Ngaira ngkana arona bwa ti roko n ane tao ane STREP 2 e na tia nakon te ririki ae nako ao STREP 3 ngkane tao are imwina riki. Ngaia are aikai kanoan te mwakuri e aki n ae rangi n uarereke ara kataratara ibukin te PUB e mwaiti bwa ti tara te tianaraita kanga ane te short term moa bwa ti na taraia bwa e na aki e na tia imwain are toma ma te grip are te solar ao iai ngkane naba ara kataratara ibukin kawakinan naba ara Enuaromenta bwa ti na *a line* ma are e tangiria te aonnaba. Are te *transition* ngkai man te *fossil fuel* nakon te *renewable Energy* Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao te PUB bon ana kambwana tei Kiribati ae moan te kakawaki ibukina ao ti karabwa Te Minita n aron te kataratara ao te mwakuri ane e mwakuriaki ao e koaua ngkai are te kangaanga ngkai moa n te tai aei ao e rabwa bwa tao e nang moanna ngkai tao n toki matematen te power ni katoa bong.

Tao e na bon tiku bwa bon te kakaewaenako nakon Te Minita ao kain riki te PUB bwa ti na bubuti ana buoka te Tautaeka nakon ana kambwana aei ngkai kanga e a moanna ni kaki baina ngkai nakon

tenan buoka te *subsidy* ma tera. Ti na bubutia bwa e na taratara riki moa ae te PUB bwa ane teuana ae rangi ni kainanoaki.

Tao te kabanean buokan au titiraki bwa tao taran ngkane taai aika na roko bwa tao teuana te kangaanga tao bon te kainanoan naba te rabakau ae na bon iai i abara ibukin te itera aei ao ti noria are e a tia ni kabaneaki te mwaiti ae korakora ibukin kanimwan teuana te Tianaraita.

Ao tao ane tao bon kanoan naba ana waaki Te Minita ma te Tautaeka ma ti na manga bon katuruturua n ara titiraki bwa tera kanoan ana iango ibukin te kataneia ibukia ara koraki taan rabakau iaon kawakinan ao kabutan te iti Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e nakoim Te Minita kaekakina.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ibukin ane ao e koaua te kauring ibukin tibwangara ibukin ae te PUB ao tao e kakawaki bwa N na kaea raoi are bon boton raoi te titiraki bwa ti a mena iaa ngkai n ara PUB.

I kukurei n taekinna bwa bon te bwai ae riki ngkai ni matematen te power inanon tao 2 te wiiki ngkai are kanga e bwabwaunanaki te power. E riki man manga maten teuana te Tianaraita are i Betio are ti tangoia ae tena Tianaraita ake ti *rent.* Ma ti kukurei n taekinna bwa e roko ngkoananoa ara Engineer ma ana *spare part* ake kanoan te *agreement* ma te kambwana arei ane ana karaoia. Ara kataninga ao ana katautau bwa e na tia inanon te wiiken aei ao e na okira arona te power nakon te ingabong n aki manga mate. Ngkana ti aki ningabong ke tao te Kaonobong ke tao te Taabati ke te wiiki ae boou. Ngkai I taetae ngkai ao ane mwakuriaki ngkane iroun te *Engineer* are e roko.

Ma I kukurei naba n taekinna bwa imwain naba are kanga waakin are kanga tenan *mediate* aikai. Iai naba ngkai ara Tianaraita ane e down are bon te Tianaraita ni kawai akana a mena i Bikenibeu e aranaki are e nambwanaki tenan Tianaraita. Generator number 5 ao number 6 aia *part* naba ane a roko ngkana a mena ngkane n te KPA tao ngkai I taetae naba ngkai ao ana aobitia te PUB akana i tabon te uaabu ni iangoi kaotinakoan tenan *part* aika bubura kaei aikai.

Ngaia are ara kantaninga ngkana a nim aikai ao ngkane a na kona n toamau ngkane ara Tianaraita aikai bwa ian te kantaninga are ana reke naba ikekei ara Tianaraita akana i Betio ao akana tabeua naba akana

bon rabwatan ane bon mena iroun te PUB i Betio ao akana i Takoronga. Ana kona n reke ikeikeia are ngkana a tia aikai ao a kona ngkane ni manga *routine* aia *maintenance* e tiringaki moa teuana n aki namakinaki te kangaanga. Ngaia are bon ane te kangaanga ae ti aitara ma ngaia n te tai aio ma te kantaninga e na okira arona marurungin te PUB nakon are e kantaningaki are e taekinaki.

E koaua I a kan katuruaturua naba ma aron te kabanemwane are e taekinna ni moan titiraki are $700,000 are ngkoa tao e na taraki bwa tao e aki nang tauraoi China ni mwanena te itera ane. I kakaea rongorongo ane ao tao bon ane bukina ae bae ana titiraki te Tia Tei ae karineaki bwa are e na riai ni kaman toka naba bwa are e a kaman roko iroura. Ma e ti kakaea rongorongona ao ngaia e koaua ane bon ana *commitment* te PUB n aki okira te Chinese Embassy. A bon tounako kain te Chinese Embassy ngke ngaia tao a bon roko aia Tianaraita ao aki tuangaki ni kangai ngaia e aki kona ni *communicate* am bwai aio ma ara grip are kaman ngkai. Ao a bon karaoia naba kain te PUB ni bon *invest* bon irouia a karokoia aia aomata mai iaa akea te rongorongo ae roko iroun te Tautaeka.

Ngke arona bwa e a kaman ata aio te Tautaeka n China ao e na karokoa naba aomata ke tao tenan *equipment* ake a na kona n raa ni kabonganaki ma are akea te *communication* n te tai arei ma te Embassy n China n te moan tai ngke e karaoaki Tianaraita. Aikai kanga ti kan kaitiakan rongorongon ake a riki ao a ongoraeaki n te tai aei Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Ieta nambwana 93 Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

TAEKAN BWAAI NI MWAKURI IBUKIN KATAMAROAN KAWAIN TARAWA IETA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika aio au kauoua n titiraki ibukia kain au abamwakoro ae Tarawaieta.

"E a bwaka iaa ngkai taekan ana bwai ni mwakuri te Kauntira n Tarawaieta ake ana karekeaki ibukin buokan ana waaki katamaroa kawain Tarawa Ieta imwain rokon te karikirake ae bubura iaon karaoan kawai aikai" Ko rabwa Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Tia Tei e na kaekaki naba am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni

Mwakuri ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao aio ngkane au kaeka nakon ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinaieta.

"Honorable Tibiika I kukurei n taekinna nakon Te Tia Tei ae rine bwa a tia n roko bwaai ni mwakuri akane iaon Tarawa ao a katautauaki bwa ana roko iaon aba inanon te kauoua ni kuata n te ririki aei" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I taku bwa e a mataata tera arei te kaeka I taku bwa e a rau nanora iai bwa ngaia a nang roko tao inanon Eberi ke Meei. Tao bon ti te bubuti nakon Te Minita ae karineaki ao tao raou n Tia Tei naba are bon raoia n tekateka n te Cabinet bwa are n tabetai e bon rawata kanga tatangiran tao te kaitiaki.

Riki iai ngkai tenan Aaro ake a nang katei aia Aaro aika boou ao bon tangiri bwaai ni mwakuri ni kabwakaan te nii ao tao tera taunan bwaai tabeua. Ma tao aikai ae tao a bon kona ni buoka aekakin waaki aikai n ara abamwakoro nakon ae a bubuti naba nakon te Tautaeka bwa ana kona ni karaiaki tenan bwai ni mwakuri. Ngaia are tao bon ane kainanoan bwaai ni mwakuri bwa a nang moantai roko bwa a nang rawata baika na karaoaki irouia kain Tarawaieta tenan Aaro ao Taan karikirake ao e aoria naba n rikirake ara abamwakoro n te tai ae waekoa.

Ngaia are I a bubutia riki Te Minita ngkana e a bon kona n teke nanon raoi are tera arei te kuata ae imwaira ae nang roko aio Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni boutokaan ana titiraki ao e koaua. N aron are I taekinna naba nakon te titiraki teuana inanon moan te wiiki aei ao bwain aon aba a nang moanaki te *delivery* ni moan te kauoua ni kuata n te ririki aei.

Ma I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki bwa are bon rangi ni kaan abana kanga ti iangoia n te moantai bwa a nang bon rianna ana bwai ni mwakuri nako Tarawaieta. Ma ti a manga tara iterana are a rawa n rara buabua ao a manga nang uarereke maiun aia mitin aikai.

Ngaia are ti a tia ngkane ni baireia bwa ngkai a tia n tuangai au Aobitia

bwa a kona n toka aia bwai ni mwakuri aikai ni baon te nako Abaiang ao te nako Marakei nanona angkoa. Ao ti kakaitau bwa bon raom tarim aika a raora n te Cabinet ao temanna naba te Tia Tei are bon raom aika kanoan naba aia bubuti ni kaumaki bwa a tangiria bwa e nang roko. E uara ae nang kaan Tarawaieta ao ti na manga tarariaoki bwa a nang nako moa nikiraki bwaai ake a raroa ngaia are ti nang kukurei n taekinna bwa marorou ma au Taan Mwakuri ma Taan Rabakau ao a taekinna bwa ngaia e kona naba n toka bwain Tarawaieta tao e karuoaki i Buariki ao e a kanenei nako naba nako Abaiang ao nako Marakei ni manga nikiri ao n anai bwai ni mwakuri ake i Marakei n okina rikaki.

Ane ngkane kanga ara babaire tao e na aki nangi n rimwi am bwai ni mwakuri nakon are ko kantaninga bwa te kantaninga bwa tao bon ngaia moa ae na 01 n roko i buki ngkai bwa are angkoa kawain ara kaibuke e na moana moa Buariki Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan riki am titiraki.

E nang rauaki te Tia Tei mai Tarawaieta ti na anganna riki ana titiraki are imwina ae na tabekaki naba iroun te Tia Tei mai Tarawa Ieta 94 nambwana Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

KANAKOAN TE DW NAKON TE KAUNTIRA N TARAWAIETA IBUKIN BOON BAOIA AORAKI

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Madam Speaker ngkai aio au kateniua n titiraki ibukia kain Tarawaieta:-

"Ngkai e tuai n roko te Ambulance i taari ibukia kain Tarawaieta ao abamwakoro ake a kaan ma Tarawa ao e na bon teimatoa kainanoakin aio. Aia booti aomata ke taian Aaro ke kaawa iaon Tarawaieta ibukin babaonakia aoraki ake a rangi ni kakaiaki nako Nawerewer.

E nako te MHMS ni kanakoa ana DW nakon Kauntira iaon Tarawaieta ibukin baitin kabwaakan boon booti ake a tangoaki ibukia aoraki iroun te Kauntira" Ko rabwa Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n Te Botaki ni mwakuri ibukin tararuan te Mauri ao katoki aoraki Hon. Bootii Nauan e nakoim.

Hon. Bootii Nauan: Ngaia Tia Babaire ngkai bon au moan tai ni maroro ao e bon riai N na reitaki ma abau ae kakateke ae Tabiteuea Maiaki. A kananoanga kain te aba aio bwa e kakateke ao kanga e tionako. Ni moa man te botaki ni

unimwane te Ueanikai ao ai bon kain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Taaku nako Tewai iaon Tabiteuea Maiaki ao n taabo ake a mena iai tao n te kiniuaanikai te koro iriko maiu, ao bon iaon Tarawa Teinainano ni kamauriko te Tibiika ae ko botonnaine ao ai ngaira aikai ni kabane n te ingabong aei, kona mauri.

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta :-

" I kukurei n taekinna bwa e a kaman waaki kanakoan te DW nakon te Kauntira iaon Tarawaieta ibukin buokaia aoraki ake a na mwananga nako Tarawa Teinainano" Ko rabwa Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita. Moan buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika I a karabwa Te Minita n ana kaeka e rangi n eti e a kaman waakinaki ti aki te bwai ae boou ao ti karabwa kanoan te term ae nako ngke e rang n tangiratangiraki aio ao e a karaoaki nanona.

Ma tao N na ti buoka au titiraki te Tibiika ae ko karineaki. E koaua tao bon bukin kanga tabekakin aio are iai ngkoa kanga ana taeka Te Minita are angkoa e nang toki kainanon te *hire* bwa e nang bon roko te Ambulance bwa I bon raraoma bwa I *check* n Tianure ao Beberuare ao bon akea te DW ae roko ibukin taekan tangoakin tenan booti. Ao iai kaawa ae a bon ongo teuana Kainaba aia *referral* aia aoraki ae karaoaki n Tianuare ao e tuai bwaka mwanena ba e a bon tibwa roko te DW n te wiiki ae nako. Ngaia are kanga I bon ti kauataoa bwa e tuai roko arei ma te kantaninga bwa e na bon teimatoa ni bon kakarokoa te DW bwa ti aki tangiria bwa e na reke n te kangaanga are iai ae a tia ni mate ao e aki bwabaka boon te booti ao a rawa ni kan *hire* nake a tatangoaki aia booti.

Ma e rabwa Te Minita bwa e a tia ane ao tao bon te bubuti ngkana e bon kona ni kanga kakateimatoa ane ni karokoa tao e bon roko raoi ana Ambulance are e taku bwa e na buokia aoraki mai Tarawaieta Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei. Te Tia Tei mai Butaritari Hon. Tinian Reiher, a ngaia e boo i baim.

Ngaia Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua ara *Sea Ambulance* ae iaon kawaina. Ma e koaua ngkana arona bwa e roko naba ara Sea Ambulance ao e ana aki katoka te *hire* ma karina mai Tarawaieta e na bon kona ni waaki te

hire. Tao e na ibuobuoki ngkane ibukin kawaran tao Tarawaieta ngkana arona ti kuria ke tao ti ataia n taina. Ma te *hire* e na bon waaki naba.

Ngkane ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki ao iai te DW ae e a tia ni kanakoaki nako Tarawa Ieta ao n aron reitakiu ma au Taan Mwakuri ao e na riai n tia n roko bwain Tianuare nakon Maati, e na tia ni bae n roko bwain Tianuare nako Maati ao ngkane ti a manga tara ngkane ae Eberi ni waerake ngkane bwa ti a manga roko inanon Eberi. Ngaia are na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Ieta ao ara abamwakoro ni kabane akana a katangi naba ian te buoka aio bwa e tauraoi ngkai au Botaki ni Mwakuri ni kateimatoa au Botaki ni Mwakuri e teimatoa au Account Section, Neiere Nei Neia ara Senior Accoutant ngkana e ongo bwanau ma ana Staff ni kakanakoa te DW.

Ma I taku bwa te bwai teuana naba ae kakawaki tao ti a reitaki naba ikai te Tia Babaire ngkai I teirake ao e bon kakawaki are ana *reconciliation* ana *reconcile* are e a tia nako ngkane e a kona n roko ao a noria kain au Account ao e raoiroi ao a manga kanakoa are imwina. Ngkana akea te *reconciliation* ae karaoaki n aron ae bon ataia te tia mwane n taian Kauntira e na kona ngkane ni mwarara ngkane te buoka aio Ko rabwa Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Madam Speaker eang e rabwa Te Minita e nang aitau n are buokan are e a tia n roko.

Ngkana e kukurei ao tao bon iai kanga bon rekerekena ma te titiraki bwa ti aoria n ae ti ataia naba. Ningai tao ningai ae na manga katautauaki rokon te Ambulance ane kanga e kamwengaraoi ane e na babaonia aoraki mai Tarawa Ieta ao tao Abaiang ao tao iaa akana a kaan E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: Uowaa ara Ambulance ae na roko te Tia Babaire uowaa ara Ambulance ao ngkane tewana ae na moan roko moa are kanga ti na kamwakuria iaon Kiribati. Ao te kauowaa ngkane riki imwina riki e na roko ao ti na kanakoa nakon te Aono ni Mainiku.

Ara Ambulance aio ti ongo taekana tao e manga reke naba au tai n orea beron au Ambulance aei bwa e kakawaki. Te Ambulance e bon e kona ni borau te *open sea.* Ngkana

ko ongora te taeka ae open sea n aia term naaka *Marine* ao e kona e teke Makin ao Arorae ao e kona ni manga roko i Nutao ngkana a manga tangiria kain Nutao ma kaain iaa kain Funafuti. Ao raon naba ngkane are i Kiritimati ngkana e nako i Kiritimati ao e kona n roko i Tabuaeran, Teraina ao e kona ni manga roko i Nukumalolo ao i Orona ao e manga oreia nako aban Samoa ma te Cook Island ngkana a manga tangiria naba.

Anne teuana raoiroin ara Ambulance aio ao are e na waekoa n roko ao kanga ti rawa ni kangai e na roko n te bong aei mwina a kanaki naba ara taeka iroun te anti ma are tewana ae iaon kawaina ni waekoa n roko ao ngkana e roko. Akea te kangaanga e na manga *publishes* aron ara *launching.* Kam ma manga norai ni kamaibwa nako te batoro ni kamwaimwai mai moana ao tera ni manga anga au taeka ni bau. Baikara au taeka ae na rota nanon tei Kiribati ti a kainga te tai ane ma iaon kawaina n roko n te tai ae waekoa Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rangi nora ana kaeka Te Minita e a rangi ni kaingainga riki te nano kanga tangiran te ambulance ao e manga aki rangi ni matata bwa e na roko ningai. E aoria ti a taua are bon iaona ao ngaira ti a bon kawenea bwa te bubuti ao tera ngkana e kona ni moantai n roko bwa are aoraki a kona n ae te wiiki ae na roko ao iai ae e a bon aoraki naba ao akea te booti ae tao kona n hire. Bwa e a bon raoiroi ae bon iai te ambulance ae buti i taari ao e Ko rabwa ti a katekeraoa Te Minita n waaki ni iangoa roko ara ambulance are Ieta.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: Eang te Tibiika e rarabwa buokan te titiraki. Eang te sea ambulance aio e rangi n tikiraoi n aron are I taku ao ti rangi ni karabwarabwa nakon te Tautaeka ni India. Tao e reke naba ngkai au tai ni maroro ma te n anga ara taeka ni kakaitau n tei ibukin te Tautaeka n anga ara kakaitau nako te Tautaeka ni India ao te World Bank.

Ao ni manga karekea naba te tai aio ni bubutia India *I take this opportunity now to request the Indian Government and the World Bank to fast track our sea ambulance so we can start providing service to Kiribati.*

Ao e koaua n aron are I taku Tia Babaire e na kawari abamwakoro ni kabane e na roroko i Tarawaieta aba riki aika kaan tao e a moanibwai. E

kona n ae e aki roko te aoraki n aron are I taku ngkoa mai imwaina ao e a mwananga naba te Onaoraki Nawerewere ma ana Taokita ao ana tia korokoro ao ana Neeti ma ana Gas ao a nako naba ni karaoa te aoraki i Buariki. Ke tao ngkana ooteia a nako naba ni karaoia tao iaa i Nabeina ao a manga oki naba, e aki manga *referral* te aoraki.

Ma tao ngkana e a manga maan ana tai tao e kona ni manga nako Tabiteuea Maiaki e manga roro ni kaania aban te itera Maiaki, e a manga oki e a manga mena i Tabiteuea Maiaki e manga nako Arorae kanga aekaki akane ai bon tarana E rabwa Tia Babaire Tia Babaire te titiraki ao are ieta. Au katekeraoi naba nakon te Tia Tei ao kain Tarawa Ieta n ana titiraki aia Tia Tei ae karineaki Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita. Ti na nakon ara titiraki are imwina, nambwana 16 iaon ami Ota bebwa e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei mai Beru Hon. Tawaria Komwenga e nakoim te Tia Tei.

MWAITIN ANA MWANE NI BUOKA CHINA AKE ANGANGAN KIRIBATI NI KATOA RIRIKI

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I reiti tenan bwana ni kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ao te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao ai bon ngaira n te tamaroa n te bwakantaai aei te moan ingabong aei kam na bane ni mauri.

Ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 16 ae kangai taekana :-

"China bon teuana te aba ae teimatoa n anganga ana buoka nakon Kiribati. Ti na bubutia te Tautaeka ao Te Minita are tabena bwa iraua raoi te mwane ni buoka mai China ae angangan Kiribati ni katoa ririki ao iraua ae reke nakoia kain aon aba" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin tararuan te mauri, kabwara au bure.

E na kaekaki am titiraki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao Te Minita ibukin te Botaki ni mwane ao babairean karikirake Hon. Dr. Teuea Toatu e nakoim te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Deputy Madam Speaker ae ko karineaki ao e nang rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Beru ao aio kaekana :-

" Te Tibiika ae ko rine I kan kaongoa te Auti n Tei aio bwa ana mwane ni buoka China ae anganga ni katoa ririki ibukin te Livelihood Project bon $6.7 million irarikin mwane ni buoka

ibukin karikirake aika bubura. Man aio ao $1 million tibwan aon aaba iai ibukin te onobwai ke Upgrading of Social Facilities ao te livelihood Project ae $1 million." E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Kauoman buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa te Tibiika ao ai bon te bwana ni kakaitau nakon te Kauoman ibukin ana kaeka ao e rabwa bwa ngaia China teuana te aba ae teimatoa ni buoka Kiribati.

Ti na tao buokan te kaoti iai ngkoa ana buoka China iaon tenan Solar are tibwatibwai nakoia aon aba. N na bubutia Te Minita e mena iaa te kataumwane iaon buokia aon aba iaon te titiraki.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao tao e koaua bwa are ane are e aki mena ian ana titiraki ma tao e koaua tao aio kabwaranakoan ana titiraki iroura ae kanga ti kaitara kanga te *livelihood* n aron ae kanga tein ana titiraki. Ma n aron ae tao e bon ataia naba Tia Tei ae karineaki te Solar ngkai taian taura ake a maiu man korakoran taai ae e a tia ni waakinaki tao bon angina abamwakoro a bon tia n reke tibwaia.

Ma are e raoiroi bwa are bon iai Te Minita iai are e na buoka aio ngkana ko bon kan ata riki rongorongo bwa e bwaka iaa ngkane iraua aaba aika tuai n reke tibwaia bwa e na ibuobuoki n te itera ane E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Kauoman buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tawaria Komwenga: E rabwa te Kauoman ao e koaua kanga e irekereke ma te bubuti ane te tibwatibwa iaon tena Solar. I taku bwa tao n arona ae ataia Te Minita ao Beru teuana te abamwakoro ae tuai man reke tibwana n tenan solar are tibwan tenan mwenga.

Ti na bubutia Te Minita are tabena ngkana Te Minita n te Mwane bwa a ibuobuoki iaon ni maroro ma China ni kakaea angan tenan solar. Kanga a bon nanokawaki kain au abamwakoro bwa e a bon bane n toa tenan abamwakoro ao ai bon ti ngaira ngkai ae ti bon teimatoa naba n tiku n tataninga tibwara ibukin te Solar E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki ngkane am titiraki iroun Te Minita ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Mwakuri, karikirake

ao kateimatoan korakora Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Deputy Speaker ao e koaua tao N na ibuobuoki ni kaeka nakon iteran ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru temanna.

E koaua n aron tao moan ana titiraki e kangai tao mwane akane a rekereke ni kaitiakan are e taekinna te Kauoman Beretitenti ma tao e na riai n ataki bwa ana buoka China are te taura aki mena ian te mwane are e taekinna te Beretitenti te Kauoman Beretitenti. Bwa aikai bon ana ibuobuoki te Tautaeka China *in kind* kanga ti aki n te mwane bwa bon te bwai.

Ao e koaua n aron are I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau tao ngkoananoa ke are mai imwaina ao e koaua a tiku ngkai abaa aika nimaua bwa a tuai n reke tibwaia. Nikunau, Beru, Tabiteuea Meang, Tabuaeran ao Teraina kanga aikai abaa aika tuai n reke tibwaia ian te karikirake are tibwatibwakin tenan Solar light nakon tenan mwenga. Ao n arona are I kabwarabwara ngkai ae ti maroro ma China e koaua ti a tia ni maroro ma China ai uoua ke teniua au tai ni maroro ma te Ambassador n China imwin rokou bwa Te Minita ngkai n te MISE ao teuana ibuakon ana maroro iaon kakoroan abamwakoro aikai.

E bon karautaeka China bwa n aron are I taekinna n au kabwarabwara nakon te Tia Tei mai Nikunau bwa ana karikirake aio n te moan tai ngke e moan karaoaki rongorongona ao a taketena mwaitin te botannaomata te household nakon te wareaomata ae te *latest* wareaomata n te tai ae nako. Ma ngke a tibwatibwaki taura ao a bane ao aki koro nikiran abaa. Bwa tao inanon tain te tibwatibwa ao a manga nangi ni korakora auti ake mwenga ake a manga rin ngaia are ane ngkane e a karekea te short nakon abaa aikai.

Ma e ngae n ane e tuai toki ikai kunan China bwa n ara bubuti nakoina bwa e na riai ni *complete* te tibwatibwa aio ao e koaua e kaotia ngkane ma te kukurei bwa e na manga reitaki ngkane ma teuana kanga te City are kanga iai ana sisterhood ma Kiribati. Ane ngkane I taku bwa te bubuti ngkane ane te process ngkane ane e a karaoaki imarenan te Tautaeka n are City arei ma te Embassy are a ongongora ngkane bwa e toki iaa. Ti na manga tao ti na manga kaongoa Taan Tei aikai tao inanon taai aika imwaira ngkana arona bwa tera te *update* mai iroun China. Ma n te tai aei China e tuai kaaki baina man te karikirake aei bwa e bon tiku naba iai ni

mwakuria Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Tibiika akea bwa ai bon te bwana ni kakaitau ao ti karabwa bwa ngaia e mwakuriaki ao ara bubuti bwa ara kantaninga bwa tao e na reke n te tai ae waekoa E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei.

Ti na nakon ngkane ara titiraki are imwina. Nambwana 25 are e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa Hon. Riteta Iorome e nakoim te Tia Tei.

KABWAKAAN AIA PENSION MITINARE N AARO NAKO AKE AIKOA MWAKURI NGKAI

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa Honorable Madam Deputy Speaker ao imwain ae N na kanakoa au titiraki ao I a reitai ma raou n Tia Tei te Beretitenti ae karineaki te nati ni n Onotoa ni kamauriko te Tibiika ma kain am aobiti, te Kauoman Beretitenti, Minita ma kain ami aobiti, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane ao kain Kiribati n arana ara Uea are Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

Aio ngkane taekan au titiraki :-

"E na waaki ningai kabwakan aia Pension mitinare n Aaro nako ake a ikoa ngkai mwakuri" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukia Aine, roronrikirake, takakaro ao kamweraoaia aomata Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing e nakoim Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ae ko botonaine ao N na rimoa ni kabwara au bure n te ingabong aio bwa I rimwi teutana ian are e a rang koro mwaitin au titiraki n te bong aei ngaia 7 mwaitina, ao ngaia are I maroro ma kain au botaki ni mwakuri iaon taian titiraki aikai ma e rabwa bwa ti nang waaki iaona.

E koaua bwa imwaina ae N na waaki ao ai bon te bwana ni kamauri bon nakoim Madam Deputy Speaker, ara Beretitenti ae tangiraki iroura, te Kauoman Beretitenti, raou ni Minita, te Leader man te kaitara, Taan Tei ni kabane ao taan ongora ao tariu ma mwane aika boboto mai iaon Tarawa Teinainano mai Bairiki nako Tanaea ae rikirake n rangi ni botonnaine ao ni itiaki riki ngkai e a rangi ni korakora te kakaitiaki iaon ara abamwakoro aio. Bwanan te akoi ao te tangira ae bati ao n arana ae tabu ao kam na bane ni mauri.

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki Hon. Riteta Iorome ae kangai :-

"Honorable Tibiika I karabwa te Tia Tei temanna ae rine mai Onotoa n ana tabeka aio ao I kukurei ni kaotia nakon te auti aei bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri ni mwakuria aio"

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao I a karabwa Te Minita ae rine n aron ana kaeka te Tautaeka bon te koaua are kanga a tia kanga kanoan te motinnano are takinaki n taai aika nako. Ngaia are e rangi n rabwa ao ti rangi ni kukurei n ongo ae ngaia e nang waakinaki mwakurian aio ao I taku bwa a ongora nake kanga e bon kaineti nakoia te titiraki aei ao e rarabwa ao akea buokan te titiraki bwa are e a mwakuria te Tautaeka ti a kariaria ao ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ngaia Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao e koaua e a waaki te kamatebwai, e a waaki te makuri ao I kukurei ni kamatoa bwa aio e riki bwa bon te *midterm priority* n ara Botaki ni Mwakuri Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ti na nakon ara titiraki are imwina.

Are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

KATEAN ANA MULTI-PURPOSE COURT IHC TABORIO I TARAWA IETA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa riki Tibiika ngaia au kaaua n titiraki n te bong aio:-

"I kona ni butia te Tautaeka ngkana kona nora riain katean ana Multipurpose Court te reirei ae IHC Taborio iaon Tarawa Ieta" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te Reirei Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao aio ana te Tautaeka :-

"Tibiika e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta n ana titiraki ao aio kaekana. E kukurei au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti aio" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika e rabwa riki Te Minita n ana kaeka ao e koaua aio te kauoua n titiraki Te Minita tao ni kaineti ma am Botaki ni Mwakuri iaon tangiran kanga te are Abaiang te Hall ao ngaira te Court. Eang tao ti ibukin am rongorongo Te Minita ti a tia ni kataia kanga n raa arei kanga ni bon reitaki am te reirei kanga tenan X bwa te design n te mena aio e a tia naba te design iaon te court aio. Bwa kanga e na aki ti riki bwa te tabo n takakaro bwa kanga e a riki naba bwa aia kangaanga naba ana kangaanga te reirei aio te ran.

Ngaia are angkoa e a reke naba kanga nano bwa te tabo te *storage* ibukin te *water* ao are kabwakana ngkana e bwaka te karau ngaia kanga bon te bubuti n tera arei. Ngkana ti kona naba ni karinna ibuakona ana bubuti te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ngkana e a reke bwa tao ai te kauoua n raa arei ni bubuti inanon baim Te Minita ngkana e kona n reke angana inanon ami program ma ami Donors akana a tauraoi ni mwanenna Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakin am titiraki mai iroun Te Minita e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinaieta ma buokan ana titiraki ao e koaua aio ae ti na ae bon kanoan te mwakuri inanon tera kanoan te motinnano are n aron are I taekinna ngkoananoa. Ao ti kona ni *modify* te *project* are te Maneaba ao ti a kona ni kamena bwa tenan court n aron akane *multipurpose court.*

E aoria bwa ti a karina ngkai e a tabeka te bubuti Tarawa Ieta ibukia ataein Taborio ti a kataia ni manga tekateka ma ni iraorao ma Aaro aikai riki te Aaro ae te Katorika ni kakaea ara anga ma te MWYSSA bwa tera aron ara raa ti na karaua ni manga kairaorao ma n ara iango aikai n te aro bwa ti aonga ni kona n reke bwa te kawai ke te anga are ti na kona iai tobwa ana kangaanga ke ana kan buokaki ara reirei ae Taborio Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa riki Te Minita n tauraoina ni kakaea angan aio ma akea nake ana kona ni ibuobuoki. Ma e koaua kanga n ara case e aoria bwa tao ngkana e bon reke ara tai ti a manga share nakoim te *design* are a iangoia ara koraki nake kanga iai nanoia ni buoka te reirei kanga e bon kuri ni

bobuaka ae tangira te Multi donor bwa iraman ae na kona ni mwanenna.

Ma e reke au tai ni maroro teutana ngkoa ma New Zealand n te term ae nako ao a bon kaotia bwa iai aia mwane ae angangan te Tautaeka ma e bwaro nakon te NCD ma e koaua ae ti aki *criticize* ae karaoia te NCD. Ma angin e kakabongaki ngkai te mwane n te mena ai bon te *awareness* ma ai te *awareness* I taku bwa *it about time* ae nang tei te *infrastructure* iaon te sport bwa e aoria ni bon iai riki imwin tera arei te *impact* ni mwane aika bon rangi ni mwane.

E aoria bwa kanga bon te maroro ni iraorao tera ngkana e kona n reke angana bwa aia ana mane New Zealand ae nang bubura kaei inanon te Onaoraki iaon te NCD ao tera ngkana e kona tao noraki teutana ane kona ni *contribute* nakon tera arei te *total cost of te court* aio. Ma ti na bon *share* nakoim I a butia te Principal bwa e a kataia ni bon sent kanga tamnein ana mena ane a tia ni iangoia Ko rabwa ao tekeraoi Te Minita.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki ao eang tao e koaua aio raoi *it about time* ti na nag riai manga tara taian mane ni buoka ake a menaki nakon te NCD bwa e a nang bati n tau te *awareness* e a rangi n *too much the awareness* ti a riai nako kibaria tera ni kamwakuria. Tao N na manga reitaki ma te Onaoraki ao te New Zealand ni manga *reprogram* te *funding* aio.

Bwa e koaua e a rangi n *too much* te *awareness* e a bati n tau tao ti a riai n taetae ma antai tao te Aaro riki ao te MISE ibukin te design ao ataein te X ti karabwaia ataein te X-Tab n aia raa n aia boutoka ibukin aia *contribution.* Ti a reitira ma ngaia n tekateka ma ngaia ni iangoia bwa tera te kabanea n tamaroa ibukin ana court Taborio Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita kabanean buokan te titiraki N na angan te Tia Tei mai Abemama te Leader n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta ngkai e kariaia bwa N na kabanea buokan ana titiraki. Tao akea bwa are I a bon I a manga karina naba karinia ara reirei ake iaon abara are Abemama ngkana arona naba ngkana e kona naba N na kabaea naba bain Te Minita ae karineaki ma ana koraki ian ana karikirake ane Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa e rabwa riki buokan te titiraki ao are ti a kumea tabona e aera bwa iai ae ti na katikua ti a nora naba are i Butaritari St Leo bwa are e kumeaki Secondary School. Ngkai ti kumea tabona ti a kumeia nako naba ni kabane bwa aonga ni bane ni boo taboia E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao e a bon bane buokan te titiraki anne.

Ti na nakon ara imwina nambwana 59 are na tabekaki mai iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Birimaaka Tekanene e nakoim te Tia Tei.

BUOKA NAKOIA NAAKE AKI REKE AIA MANE NI KARA, MAUKU, AO N AKI MWAKURI INANON NAMWAKAINA N TAAI AIKA NAKO

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao ngkai ai moan tai ni maroro n te ingabong aei ao I bon kamauri, I a kamauria Taan Tei ni kabane ni moa mai iroun te Beretitenti, kain te Cabinet, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira ni kabane ao moarara riki te kamauri nakoia taan ongora n tamaroan te ingabong aei, bwanan te maiu ao marurung ao kam na bane moa ni mauri.

Madam Deputy Speaker I a kukurei n tabeka au titiraki iaon te ota bebwa ae nambwana 59 ae kangai taekana:-

"I a butia Te Minita are tabena bwa tera buokia naake aki reke aia mwane ni Kara, mwane ni mwauku, ke n aki mwakuri inanon namwakaina tabeua ibukin kangaanga n aron aikai:-

1. *E bane tain aia ID card n tain te bwakamwane.*
2. *Aoraki n tain te bwakamwane ao a kabuanibwai naba imwina.*
3. *E nako aia mane nakon te tabo teuana ao e bua ke n tia n anaki n akean aia atatai."*

Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei. E na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukia aine, roronrikirake, takakaro ao kamweraoaia aomata Te Minita Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Aio kaekan ana titiraki Hon. Birimaaka Tekanene:-

"Honorable Tibiika I karabwa raou n Tia Tei ae rine mai Tarawa Teinainano n ana titiraki aio ana kaeka te Tautaeka.

I kukurei n taekinna bwa e teimatoa au Botaki ni mwakuria te kangaanga

aio ni irekereke ma mwane aki reke taia"

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai Tia Tei.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao ko aitau Te Minita ae ko karineaki n am kaeka. Ao tao N na bubuti bwa ningai tian te mwakuri ane bwa titiraki aikai ke mwane aikai kanoan ririki aika bwakanako.

Ngaia ti na bubuti bwa tao ningai e aonga n ae rau naba nanon te botannaomata e na reke irouia ke e na aki Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ngaia Ko rabwa riki raou n Tia Tei mai iaon Tarawa Teinainano ma am titiraki aika a bon rangi n *specific* ao ko rangi n aitau bwa e bon reke naba bwa te tai ni kabwarabwara teutana iaon bwa tera raoi katamaroa ke buokan taian kangaanga aika a tia n *listed* ikai tao I a moa man am kabanea n titiraki ibukin tera are aranaki bwa tao te tinetine man ririki aika nako.

Ao I kukurei ni taekinna bwa kanga tinetine mai imwain te ririki ae 2023 a bane ni itiaki n te tai aio. Ao ngkane ake imwin 2023 aranaki ngkane bwa ai bon tenan *unclaimed* a tuai man *claims* ae ngaia bon te bubuti ibukia nake a kakoaua bwa iai aia *unclaimed balance* ana *submit* aia *claim* iaon aia *unclaimed* bwa e aonga n are ataki te period are a kakoaua ke a kakoaua bwa e tuai man reke irouia aia mwane n aki mwakuri aio. Ibukin te mane ni kara ao te mane ni mwauku aikai akea te tinetine iai bwa a bon teimatoa n *automatic* aia *roll over* ni katoa namwakaina ngkana arona bwa aki *claim.*

Ao tao nang kaineti riki nakon titiraki aika a *listed* ikai ni irekereke ma te ID card ao aoraki n tain te bwakamwane ao a kabuanibwai imwina, ao ake a nako aia mwane nakon te tabo teuana ao a bua ke n tia n anaki.

N te moan ao are e bane tain aia ID card n tain te bwakamwane aio e koaua bwa aio ti a noria bwa kanga ti na katamaroa riki aron te *policy* iaon aio irouia tao ara *tellers.* Bwa ti kakoaua bwa te ID card e kaokoro ma tao te *drivers license* te *drivers license expire* ao nanona ko aikoa *license* ma te ID card e kona n *expire* am *identification* ma e koaua bwa ti kanga ti kaungaiia taan *claim* iaon *especially* iaon Tarawa Teinainano ian are a bon kona ni kabooua aia ID card n botaki ni mwakuri te Ministry of Justice e aonga n aki *expire* ma *as along as* e aki *over* tao 3 te

namwakaina aia *expiration date* au kantaninga bwa e na bon butimwaeaki te ID card aio.

Ngkane te kauoua te bwakamwane ao a kabuanibwai imwina. Ibukina io ao e koaua bwa e a bon noraki naba iai te katamaroa iaon aio ao iai te *court order* ae kainanoaki ibukia nake aki reke aia *claim* bwa a kabuanibwai maiua ao ngkane ti a noria bwa iai *beneficiaries* ke aia *next of keen* aika na kona ni *claim* aio ma e kainanoaki te *court order* ibukin anakin te mwane aio.

Deputy Speaker: Kabwara au bure Te Minita I taku bwa ana titiraki te Tia Tei e taekinna ana reke tinetine aikai ke na aki ke e aonga n are e kaeka raoi ana titiraki

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Kabwara au bure te Tibiika N na nanona ni kaekai ake a mwakoro n te *oral question* ke bon ti buokan ana titiraki

Deputy Speaker: Ngkai buokan ana titiraki ngkai

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Kabwara au bure ngaia Ko rabwa ao tao e a tia ni kaekaki ana titiraki ane e a I a tia ni kanakoa E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita kanga I kataia ni kamena ni karaoia bwa ngke e titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano ao e titiraki ana reke tinetine aikai ke ana aki ao I taku bwa ane e na kaekaki *directly* e nakoim riki buokam am titiraki te Tia Tei.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao Ko rabwa riki Te Minita n ana anga ni kataia ni kabwarabwara bwa tera te *procedure* ni kaokakin te mwane ane nakoia te kaitau n ane. Tao n ana bubuti ngkana arona bwa e na kona n reke au tai tao ni bon buokia au botannaomata aikai I ataia bwa tao iai te *launching* ae na karaoaki tao ngkane ti kona ni mwakuri ma am tabo ni mwakuri bwa are a bon taekinna bwa e na reke nakoia.

Ma n aron otau Te Minita ni karokoa n te tai aio ao e bon tuai naba n reke irouia. Tao ti buokan te titiraki ngkane te kangaanga naba aio. Iai aika a koreia iaon aia form bwa a mena iaa aia tabo ma ni karokoa te tai ao aia mwane e aki toki nanako nako taabo tabeua ao a nang tangiria n anaa mwanena ao aio I bon taetae iaon temanna te aomata e tuai man reke irouna man te ririki ae nako ni karokoa ngkai.

Ao ana mwane n te bwakamwane ae nako e bon nako naba n te tabo are e aki mena iai rabwata. E kona ni ibuobuoki Te Minita n ane ni katamaroa riki tera arei te aro ni

bwakamwane ni iterana ane bwa are a roko aomata n te tabo are a taneiai iai ao a manga tuangaki bwa aia mwane e mena n te tabo teuana ao e aki reke irouia bwa tao e a in ao n tabetai e a bon mena iaon aba Ko rabwa Te Minita.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ngaia Ko rabwa te Tia Tei ibukin buokan am titiraki ao eag N na kabwarabwara teutana te *process* iaon aio. Ibukia kain Tarawa Teinainano ao e teimatoa ara aobiti n te *Social Protection Unit* n te MWSSYA i Bairiki ni kona ni butimwaia tenan *beneficiaries* bwa ana roko ni kaeta rongorongon aia tabo ni bwakamwane.

Ngkana kam teimatoa nora te Facebook page ao iai tenan *post* aika kakatokaki imwain tain te bwakamwane imwain te *deadline* ae iai te *link* naba iai ae kona *click* kona kauka te *link* ane ao ko kaeta rongorongon am tabo ni bwakamwane. Iai naba te *list* ae toka iaon te *Facebook page* are a bane ni mwakoro iai araia kain Tarawa Teinainano ao ana tuoa naba te *list* ane nora aia tabo ni bwakamwane ngkana arona bwa e bure ao ana moantai naba ni kaeta aia tabo ni bwakamwane ni kauka naba te *link* an ke n roko ni kawara aobiti te SPU ni kaeta te rongorongo ane. Ibukia kain aon naba iai kawaina are a kona n reitaki ma aia ASWO iaon aia abamwakoro ke a bon kona ni ribooti ni kabongana naba te *link* ane ni kaeta aia tabo ni bwakamwane.

Ana teimatoa n taratara te *deadline* bwa bon iai te *deadline* imwain *once* e roko te *deadline* ane ao aikoa kona ni ibita aia tabo ni bwakamwane bwa e a mataoa araia nakon aia tabo ni bwakamwane. Ao ti nang kaunga naba ami ibuobuoki n aio ao ni kabwarabwara nakoia am *Constituency* ma kantaninga ngkai bon iai aobiti te MWYSSA i Bairiki A bon kona n roko ni kawaria ke ni kawaria kain te tiim te SPU ni kaeta rongorongo aia bwakamwane ao n rimwin aia *outstanding payment* ke aia tinetine. Ti kaunga naba kanoan aia claim aia *claim form* ke bon te *link* ke bon titabo naba te *link* ane a kauka te *link* ane ni karina aia *claim* ibukin aia bwakamwane ae tuai man reke irouia Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao Ko rabwa riki Te Minita n ana kabwarabwara ni kamataata ane ao e aoria e a tibwa ataki e kakawaki ane te *link* ane mwaneweaki ane. Tao ti na bubuti riki te kangaanga ae ti noria ngkai ao

e bon eti am bwakamwane n te tai aio manga te bwakamane are imwina e manga bitaki am tabo are kona nako iai.

Ao tao ngkana arona bwa e na iai te *link* ane kai iai naba te reta ane e a tia nikiraki n am aobiti ibukin te aomata ae I taetae ngkai ibukina ma e bon tuai man mwakuriaki ni karokoa te tai aei Te Minita. Ngaia are N na bubutia ao N na kaungaia am Taan Mwakuri naba e aoria ngkana arona bwa bon iai aia aobiti tao ana kawara am aobiti ke kain am tabo ni mwakuri ma tao I a raonia naba ni mwangana ma ngaia e aonga n ae toki te kangaanga. Bwa bon te kangaanga are ko nakon te tabo teuana ao tekateka n te katei rain ao ngke ko a roko i moa bwa imwin 2, 3 te aoa ao ko tuangaki bwa kona manga nako n te tabo teuana.

Ngaia are I a bubuti ami ibuobuoki Te Minita ao I a bubuti naba bwa ngkana I airi ma ngaiia a bia butimwaeai kain am tabo ni mwakuri bwa e aonga n ae toki te kainano aio Ko rabwa Te Minita.

Deputy Speaker : Ko rabwa Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae karineaki ibukin buokan am titiraki ao am kaunga nano naba nakoia kain ara Ministry ibukin katamaroa nakon aia System ao aia *process*. Ao e koaua iai naba teutana taian bitaki aika nakon tenan *process* mai imwaina are ngaia tao e riki iai teutana te kamangaongao inanon namwakaina aika nako ngke e a bitaki aia tabo n anai mwane nakon are aia *original application forms* are e a bon anaki naba aia tai aia tabo ni bwakamwane are e mwakoro n aia *original application.*

Ao I taku bwa imwin ane ao tain bitaki nakon taian tabo ni bwakamwane aikai a bon teimatoa n tiku n aki kona ni ibitaki ti ngkana arona bwa a bon roko ni karokoa aia *request* bwa e na bitaki aia tabo ni bwakamwane. Ma e koaua ti bon teimatoa n tei irarikim ni katamaroa aron ara systems aikai n taainako bwa e koaua bwa ti bane nori aia kangaanga ara botannaomata ao ti bon nanokawaki bwa ti bon nora naba te *issues* aika a rereke n tain te bwakamwane ao bon ni kabane *issues* aikai ti kibari n te tai ae waekoa. Ian are ti kataia ni katamaroa bwa ana aki manga riiriiki ao ana itiaki riki ao ana tamaroa riki aron kanoan ara *process* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ti na nakon ara titiraki are imwina. Nambwana 76 are e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN TE TIA RABAKAU N TAKAKARO AIKA TE NETE, BUTIBORO, TABERAWAWATA IBUKIN REIAKINAIA IAON NIKUNAU

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao ngkai ai tibwa moan taetae naba n te ingabong aio ao I a kan kamauriko n reitai ma raou n Tia Tei ma kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman, Minita, Leader n te kaitara, Taan Tei ni kabane, ao ai moarara riki bon kain ara abamwakoro ae Nikunau te kamauri n te moaningabong aio kam na bane ni mauri.

Ao aio taekan au titiraki:-

"I kan butia Te Minita are tabe ma te takakaro ngkana e kona ni karokoa ana tia rabakau n te takakaro ae na reiakinia te roronrikirake iaon Nikunau takakaro aika te Butiboro, te Nete, te Basketball, te tennis, ao te tabe rawawata" Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki naba am titiraki ane bon iroun naba Te Minita n Te Botaki ni mwakuri ibukia Aine, roronrikirake, takakaro ao kamweraoia aomata Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing e nakoim Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Aio kaekan ana titiraki Hon. Tauanei Marea :-

" Te Tibiika ae ko rine I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau bwa e tauraoi au botaki ni mwakuri ni karokoia taan rabakau iaon takakaro aika mwaneweaki aikai"

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te maon tai te Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa Te Minita ti kaitaua n ana kaeka ao ana tauraoi ana tabo. E tauraoi ana tabo ni mwakuri ni butimwaea te bubuti aio ao e koaua tao bon te titiraki bwa iai tera te *multipurpose* are iaon ara abamwakoro ae Nikunau.

Eang ao kanga ti kan tabekia bwa kanga e na rang kabonganaki e na *utilize* tao te tabo n takakaro aio. Ngaia are tao ti bubuti iai aron kainanon aio eang ma tao ti a kan bubutia Te Minita tao nakon ningai are e na tauraoi iai ana tia mwakuri aio. Ngkana tao e kona ni kaeka bwa tao e tauraoi n te ririki aio ke tao ningai te tai are kanga e na tauraoi iai ara tia kaira te takakaro aio Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ni buokan am titiraki ao e koaua e rabwa bwa ngaia e a bon tia n tei rabwatan ami *multipurpose court* ao are a bon ongo kain ara tiim n te *sport division* bwa I taku bwa a tauraoi ni kawara ami abamwakoro n te tai ae waekoa. Ni ibuobuoki ni itera aika kakaokoro ni irekereke ma sport ake ko a tia ni mwaneweia ao ni kakorakora naba ami rabwata are te *Island Court Association* are bon mena naba n ami abamwakoro ae Nikunau Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: Ngaia e rabwa riki ana kaeka Te Minita ae karineaki ao ti a kaitaua ibukin tauraoin aio irouna ao e koaua are e bon tauraoi ara abamwakoro ngkai e mena te tabo n Takakaro n ana Oo te parish eang ngkana tao iai ana kangaanga am aomata ane e na mwananga e kona n tauraoi naba te parish n raa ni butimwaia ao ni kamaeka irarikina akea ana kangaanga n arona ane. E kona n tauraoi naba ni ibuobuoki iai te parish e aoria Madam Speaker ti kaitaua Te Minita eang ao are bon iai raou n Tia Tei raona ni Minita eang e bon kona ni manga bon iraorao ma ngaia ibukin tera ibukin riki rongorongon mwanangan ana aomata are e tauraoi Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao I nang karabwarabwa naba n tauraoi ami parish naba ni ikarekebai naba ma ara botaki ni mwakuri ni ibuobuoki iaon aio. I taku bwa e na rangi ni butimwaeaki ma te kukurei irouia kain ara tiim ibukin kanoan barongakin te waaki aio ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

I taku bwa e a bon rauaki te Tia Tei mai Nikunau ti na nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa e nakoim te Tia Tei.

IANGOAN KARAKAN BOOIA KAUBURE IAON TARAWA IETA AO ABAMWAKORON NAKO KIRIBATI

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Madam Deputy Speaker ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 96 ae kangai taekana :-

"N na butia Te Minita are tabena aei bwa iai iangoakin karaakan booia Kaubure iaon Tarawa Ieta ao abamwakoro nako Kiribati ake tabeua taiaoka"

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun ara Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau:-

" Ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Tarawa Ieta ao te raka ni boo ibukia Special Constables a manga rinanoaki ngkana iai te raka ibukia Taan Mwakuri ni kabane" ao E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rarabwa te Beretitenti ae karineaki ni kaekan au titiraki ao au kantaninga e rangi ni matata.

N na bubutia te Beretitenti ae rine bwa tao nakon ningai rinanoaki ngkane te raka ni boo ibukia Taan Mwakuri ake e a kona naba n reke iai buokia kaubure i Tarawa Ieta taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E tuai kanga akea raoi taina bwa are te raka ni boo iai ae e a tia nanako n te *campaign* ae kona nakon man tarakin te ribooti man te aobiti ni ware. Ngkana e a rangi n raka boon te maiu ke a rangi ni raka boon kaako ao akane ngkane a kona naba n *tricker* ke ni karekea kanga manga rinanoakin te raka ni boo ibukia Taan Mwakuri ni kabane n reitaki ma Taan Mwakuri akana e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinaieta ao Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Beretitenti ae ko karineaki ti na angan riki ana kauoua n tai ni buoka ana titiraki te Tia Tei e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rarabwa Madam Speaker ao I rangi ni karabwa te Beretitenti ae karineaki au kantaninga a bon ongo ake a tia ni mwaneweaki n te titiraki aio au kantaninga bwa a kona n tataninga ngkane te tai are e kona ni manga rinanoaki te raka ni boo ibukia Taan Mwakuri. Ai bon au karabwarabwa riki nakon te Beretitenti ae karineaki ibukin ana kaeka nakon au titiraki e nang rarabwa ao are ieta akea buokana.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinaieta ae ibuobuoki n ota n aron te kaeka ma are I taku arei te raka ni boo n tabetai e kona n taraki bwa e bon *politician* bwa kanga tatanin te *campaign* ao e kona nako n taai aikane. Ma are bon iai ae bon ana waaki te Tautaeka n tara te raka ni boo ngkana e bon raka boon te maiu baika kona n riki mai itinaniku ke are e rang rota iai maiun tei Kiribati.

Ma e rabwa are bon kanoan te waaki ti a manga bon uaia n reitaki ma te Tia Tei inanon taai rake aikai ngkana e bon teimatoa naba n raa noria tao bon iai riki bukina aika e kona n uotiarake bwa kanga boutokan tarakin tao tarakia riki karinan n Taan Mwakuri are e uotiarake n te tai aei. Ma ti a manga bon iraorao ma te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinaieta ma e rabwa ana ibuobuoki n aei E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Beretitenti e a bon rauaki naba te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Ieta ni kaekan ana titiraki.

Ti na nakon ara titiraki are imwina nambwana 78 ae na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei.

BUOKAIA KAIN NIKUNAU IBUKIN MWANEN AIA SFU AE A TINETINE NI MAAN N TUAI MAN BWAKA

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao aio taekan au titiraki :-

"I kan butia Te Minita n te MWYSSA ngkana e kona ni buokia kain Nikunau n aia SFU ke n aia backpay ae a tinetine ao a rangi ni maan n tuai man bwaka. Iai araa ake I a tia ni kanakoi nakon ana Mail ibukin ana rongorongo ao ana ibuobuoki" Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki ibukin te Botaki ni Mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoa Aomata Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing e nakoim Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing:-

"Honorable Tibiika I karabwa te Tia Tei ae rine mai Nikunau ibukin ana titiraki I kukurei ni kamatoa ikai bwa angin tinetine ibukin 2020 nakon 2023 a bane n tia ni kabwakaki. E teimatoa au tabo ni mwakuri n rinanoi tangitang ake a roko ni karaoi aia kakae ibukin tobwakin aia kangaanga aomata man karekean katabwaninan taekaia"

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: E rabwa ana kaeka Te Minita ae moan te karineaki ao e koaua eang are iai bon iai taian tinetine ake a tia ni kanakoaki ibukin kanoan 2020 ao 2023 eang. Ma tao aikai naba eang tao a bon teimatoa n tuai tao a tuai n rin n te tai are e karaoaki iai moan kanakoan taian tinetine.

Eang tao e aoria bwa e aera arei tao ti a manga bon ibuobuoki ma Te Minita ao kain ana aobiti tao ni bon roko nori riki araia ara aomata ake ti a tia ni kanakoi nakoim. Ao ti karabwa naba ibukin ana kaeka naba nakon raona n Tia Tei are e a bon tibwa tabeka naba te titiraki aio ao kanga e bon kuri naba n titabo naba ma kanoan aio.

Iai te *link* are kanga ko kanakoa nakoiu Te Minita eang e aoria bwa ngkana e kona ni ibuobuoki tao I kanoaia ibukia kain ara abamwakoro ngkana e kona. Ao ngkana e aki e aoria I a manga bon reitaki ma Te Minita I taku bwa e a rangi ni matata aron ana kabwarabwara Te Minita ao tao ai akea buokan au titiraki ma I a kai bon manga roko nakon ana aobiti Te Minita nakoia ana Taan Mwakuri ao ni ibuobuoki ibukia ara aomata ake tao a teimatoa n tuai n reke nakoia ngkai aia tinetine ake a tuai n reke irouia Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: I nang kaitauko te Tia Tei ae ko karineaki ibukin am ibuobuoki iaon kaitiakan taian tinetine ti arania ngkai bwa tenan *unclaimed* bwa tinetine are a tia ni bane ni kabwakaki. Ma e koaua bwa tenan *cases* aikai ti na rinanoi 1 imwin teuana are ai aekakin are ko bon teimatoa ni karaoia are ana roko araia ao rongorongon aia *unclaimed* bwa n te tai are roko rongorongoia ao a kona ngkane ni mwakuria ara *case.*

Ma ti nang karabwako ibukin am kekeiaki ibukin am botannaomata ni karokoa araia nakoira bwa ti aonga ni kona ni ikarekebai ni ibuobuoki iaon aio ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita taran ae na koroa ana titiraki te Tia Tei mai Onotoa ae karineaki Hon. Riteta Iorome e nakoim te Tia Tei.

Hon. Riteta Iorome: E rabwa Honorable Deputy Madam Speaker ao N na reita ngkane ke tao ni buoka ana titiraki te Tia Tei mai Nikunau ni irekereke ngkane ma te SFU naba ibukia kain abau ae Onotoa. E koaua ae ti kakoaua bwa iraua rokora naba

te aobiti ao tia bon tutuangaki naba tinetine bon iai aia tai n nako.

Ao ngaia I a manga ongo a tia nako 20 nakon 23 tera ngkane ngke tao e rinanoa naba aio Te Minita N na butia Te Minita ngkana e kona naba n raa ni mwannanoia kain au abamwakoro tera raoi te update iaon Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae karineaki Hon. Riteta Iorome mai Onotoa ao ko bati n rabwa ngkai ko a tabeka naba am titiraki ni irekereke ma am abamwakoro. Ti a nang bubuti te kaai ni ibuobuoki iaon ami aomata are a kakoaua bwa iai te *unclaimed* irouia n aron are I mwaneweia.

Ngkana arona bwa a tuai man *claim* ao ti aki kona n ata raoi bukina ngkana arona bwa tao bon iai bukina are a tuai man *claim* tao e a reke aia mwakuri tao a tia ni kabuanibwai ke tao tera riki bukina. Are ngaia are ti aki kona n rinanon aio n te aro are e na *automatic* ti nang kainanoa te ibuobuoki bwa kam na bon karokoa araia ami aomata ake a teimatoa ni kakoaua bwa iai aia *unclaimed balance* bwa ti na rinanoi teuana imwin teuana.

Are ngaia ngkana kam ibuobuoki n aio ao e koaua e na kona n reke buokaia am aomata ao ibukin am rongorongo tenan *unclaimed* aikai a bane ni *process* naki ngkane ana kauoua ni quarter kabwara au bure. Te kateniua ni *quarter* n te ririki are ngaia ngkana a moantai n roko araia am aomata aikane ma aia *unclaimed* ti kona ni mwakuria ma te *Finance* bwa ti na kakoaua ao ngkane a toka naba araia nakon tain kabwakan te *unclaimed* nakon te kateniua ni quarter ko bati n rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa , Ko rabwa Te Minita ti na nakon ara titiraki are imwina.

Nambwana 97 are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa e nakoim te Tia Tei.

KAMWANANGAKIA ATAEINAINEN AO ATAEINIMWANEN TE RORONRIKIRAKE N TE MWAKURI ITINANIKU

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa riki Madam Deputy Speaker ao au titiraki ae nambwana 97 I a kukurei n tabekia n taekana ae kangai:-

"N na butia Te Minita ae karineaki are tabena aei bwa e a bwaka iaara kamwanangakia ataeinaimwanen ao ataeinainen Tarawa Ieta ni mwakuri i Australia ao i New Zealand taiaoka"

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te botaki ni mwakuri ibukin kamwakuri ao karikirakean aia konabwai aomata Hon. Auria Kitina e nakoim te Tia Tei Te Minita kabwara au bure e nakoim Te Minita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao imwain ae ti nakoa ana kaeka te Tautaeka n te ingabong aio ao ngkai ti a tibwa anga bwanara n te ingabong aio ti a rimoa n tabeka bwanaira bwanaia ara Unimwane, ara Unaine kain ara abamwakoro ae Makin n reitaki ma raou n Tia Tei bwanara moa ni kamauri nakoim Madam Deputy Speaker te Beretitenti, te Kauoman ae kam karineaki, Minita aika kam karineaki, te Leader ae ko karineaki, Taan Tei ni kabane aika kam karineaki ao taan ongora ni kabane inanon te tai aio bwanan te maiu ao te marurung ao kam na bane ni mauri.

Aio ngkane ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Ieta :-

"I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Ieta bwa e teimatoa kamwangakia ataeinimwanen ao ataeinainen Tarawa Ieta ni mwakuri i Australia ao New Zealand. Inanon te ririki aio 2025 ao mwaiti aika a mwananga ni ikotaki ma aika iaon kawaia ni mwakuri iaon New Zealand ao Australia e nakon te mwaiti ae 124" Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rarabwa Deputy Madam Speaker ni kaekan au titiraki iroun Te Minita ae karineaki ao n otau n ana kaeka Te Minita ae karineaki ae titabo ma tebubua uangaun ma aman aikai are inanon te ririki aio ao ririki aika nako. Ma N na ti bubutia Te Minita ae karineaki iai irouna te ware ibukin te ririki ae nako ni karokoa te ririki aei ti taiaoka e aonga n ae ti ataia raoi bwa mwaitira ae tia ni mwananga man te ririki ae nak oni karokoa te ririki aio taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Auria Kitina: E rabwa e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki ao mwaiti ae tauraoi ni mwananga man te abamwakoro ke aika mena n te *Work real Pool* 790 ao aika inanon te ririki aio 2025 ao aika mena rabwataia ngkai iaon itinaniku Australia ao New Zealand waningaun ma ruaman. Ao n te namwakaina aio iai teningaun aika manga biriakinaki mwanangaia.

I kukurei naba n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Ieta bwa tao bon iai rakan moa Tarawa Ieta man ara tabo ni mwakuri ae te MEHR. Ma tao mai buakoia ara abamwakoro ao bon iai rakan Tarawa Ieta kioina ngkai bon iai te kambwana teuana are bon ti anana ana aomata mai iaon Tarawa Ieta n arona e kam bon ataia Taan Tei mai Tarawa Ieta. Ao ti rangi ni kukurei ti nang boutoka naba aio ibukin teimatoan naba tangiraia ara koraki ao riki bon mwaitia ara koraki n aomata bwa ana reke aia mwakuri itinaniku.

Ngaia are tao bon aio kanakoan aia raa reitakia ae tamaroa Tarawa Ieta ao te kambwana teuana aio ngaia are ti boutoka aio ao ti teimatoa ni kabwarabwara nakon te kambwana aio ngkana e kona n rinea Tarawa Ieta bwa ti ngaia te abamwakoro teuana ae na kona n *recruit* ana Taan Mwakuri mai iaona. Antai ae na ataia tao taan kamwakuri ake tabeua tao e manga reke aia tai iaon ara tabo ae Kiribati tao ana manga bon taketeni taabo tabeua man te tai aio. I kukurei moa n taekinna bwa Tarawa Ieta teuana te abamwakoro ae kanga iai rakana mai buakoia ara abamwakoro iaon Kiribati ngkai iai teuana te kambwana ae bon teimatoa n ti ananaia kain Tarawa Ieta ao e rabwa ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rangi n rarabwa Te Minita ae karineaki n ana ni kaekan buokan au titiraki ao e nang rau nanoia kain Tarawa Ieta ao ngkana tao I bon ti kan kamatoa nako Te Minita ae na karineaki. Bwa tera ngke e kateimatoa ni kateimatoa te aekaki ni kamwananga are e kakaraoaki ngkai mai Tarawa Ieta are ai bon ti kaain Tarawa Ieta ae anaki.

Ao N na bubutia bwa tera ngke e kamatoa bwa ana teimatoa antai ake a kona ni kamwananga mai Tarawa Ieta a bia butimwaeaki mai iroun te Labour aia aomata n te aro bwa e na kona ni kerikaki te maiti ae 700. Ai bon ai bubuti kain Tarawa Ieta ngkai e rangi ni mwaiti te mwaiti aio ae 700 ao e rangi ni uarereke anaki ao ti karabwaia ake a teimatoa n reitaki ma bon taan kamwakuri i New Zealand ao i Australia ngkai e kona n reke kamwanangakia ataeinimwanen ao ataeinainen Tarawa Ieta irouia.

Ai ara bubuti ae mangori nakon Te Minita ae karineaki ngkana e kateimatoa aron terana aia reitaki ni kona ara koraki tabeman mai Tarawa Ieta ake a bon kona ni kamwanangaia ataeinimwanen ao ataeinainen Tarawa Ieta mai irouia rinanon ana kariaia te labour. Ao ti a

bon kawenea bwa te bubuti ngkana arona bwa e kona ni kamatoa ane bwa e na kariaia bwa e na kona ni kamwananga tabeman ara koraki mai Tarawa Ieta ni kamwanangaia ataeinainen ao ataeinimwanen Tarawa Ieta taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Auria Kitina: E koaua e rarabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao I taku bwa eang bon ara iango ane bon ara iango bwa e na teimatoa aron mwanangaia ao tangirakia ara koraki itinaniku bwa bon ana iango te Tautaeka ane. Bwa e na mwaiti te mwananga nako tinaniku ibukin karekean te mwakuri i Australia ma New Zealand.

Ao tao bon ti reitai ke tao bon ti ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Ieta are abamwakoron Kiribati ni kabane iai aia quoter ao Tarawa Ieta ana quoter 51 ao ngkai ti taraia ai tibwa moan te ririki aio Tarawa Ieta e a roko naba 100 tabun are nanona e a kaman *exit* ana quoter are 51. Ma ti bon teimatoa n raa ibukina bwa iai te kambwana teuana ae kanga e bon raka tangiraia kain Tarawa Ieta irouna ngaia are kanga ti bon aki totokoa ane ker.

N te moan tai are I bon boou ngai Madam Speaker ao ngke e moan roko te rongorongo ane irou ngke e roko neiere te tia kamwakuri ao kanga I bon nanokawaki iai bwa I bon maroro ma kain au aobiti ao I taku. Te koaua ti nang butimwaea aio ao ngkana a manga ongo kain abamwakoro tabeua e na manga riki bwa kanga te rongorongo kanga te *issue* ke. Ma n tokin te tai ao I karaua ni maroro ma au Tia koroboki ao I taku ti na aki riai n totokoia bwa e kakawaki ngkai e reke nakon Tarawa Ieta aio ti na kanakoa. Ti na tuangia bwa ana waaki iaona bwa are e aonga ni mwaiti naba ara koraki aika reke tibwangaia itinaniku.

Ao ara kantaninga bwa ngkana e manga kaotinakoia abamwakoro tabeua ti na manga butimwaia naba. Ti na aki kona n totokoa are ana iango te tia kamwakuri bwa are tao bon iai nanona n tangira. Aio tao bon tamaroan te reitaki mai irouia kain Tarawa Ieta ake a mwakuri itinaniku i Australia ao New Zealand ma tao reitakia ma aia tia kamwakuria ao tao ngaia e riki aio. E a roko te tia kamwakuri nakomai ao nako ni kawaria kain Tarawa Ieta ni bon nora ni kawaria n aia tabo ao ti kakaitau n aio ao e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki. Ti na teimatoa ni boutoka mwanangaia kain Tarawa Ieta ngkana manga iai te tia kamwakuri ae manga kaoti riki imwina ibukin tangirakia kain

Tarawa Ieta ao tao ai bon nakoia naba kain abamwakoro ni kabane iaon Kiribati.

Au kantaninga bwa e na kukurei te Tia Tei mai Tarawa Ieta n te kamatata ao te kabwarabwara aio e rarabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rarabwa Te Minita buokan riki am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rarabwa Te Minita ana kaekaeka ao tao ai bon kabaneana ai bon karauan nanoia tarira ao mwanera n abamwakoro ake tabeua.

Tao aio e a reke naba bwa te ibuobuoki nakoimi raou n Tia Tei ibukia ami botannaomata are a *refund* nakomai ao a manga *refund* kantokaia aio e nang bebete irouia kain Tarawa Ieta bwa are ti $10 nakomai ao n oki. Tao manga kakibakia mai itinaniku tao man abamwakoro tabeua $100 tabun ke $200 au kantaninga e na bebete nanomi ngkana ti anaaki moa kain Tarawa Ieta bwa are e bon rangi ni kaan. Ao te kauoua e bebete aron kawaekoakia n te tai ae karina iai tangirakia.

I karabwa Te Minita ao ai bon au kabanea n titiraki man te mwaiti ane 700 tabun ti kona ni kaungaia ngkane ataeinimwane ao ataeinaine ake 700 tabun tao ibuakoia ake te 700 tabun bwa a kona naba ni manga nako ni kaninganinga n taabo ake ana tauraoi ni kamwananga iai ara koraki tabeman ake iai aia kona ni kamwananga mai Tarawa Ieta taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Auria Kitina: E koaua e rarabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao I taku bwa bon akea tukan ane bwa are tao ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki. Are kainanoakia Taan Mwakuri mai tinaniku ti aki n are ea bon roko naba ni katoa bong. E kona n ae e roko ngkai ao tao n te namwakaina ae na roko kanga e bon *depend* iaon aia *need* taan kamwakuri mai itinaniku. Ngaia are ngkana arona bwa e kaoti kainanoakia Taan Mwakuri tera burena ke e manga karokoia ana aomata bwa a manga reitaki ma kain au aobiti ibukin kakaean boukaia man te aobiti.

Ao tao e kakawaki ngkai e reke au tai ni maroro n te tai aio Madam Speaker tao I a bon kawenea bwa te bwana ni bubuti nakoia raora n Tia Tei ni kabane ma kain abamwakoro ni kabane, Kauntira, Mayors ake tao a ongora n te tai aio. Tao bon te bubuti nakoia n aron ae e a tia ni karaoia Tarawa Ieta I taku bwa bon te banna ni katoto ae nang tamaroa

ae karaoia Tarawa Ieta bwa man tamaroan aia mwakuri ana botannaomata Tarawa Ieta ao I taku bwa ngaia e kaotia aio ae te aekaki aio ae kanga te bonus nako Tarawa Ieta.

Ngaia are ti a kaungaia naba kain ara abamwakoro ni kabane bwa tera ngke arona bwa ngkana a kanakoia aia Taan Mwakuri a bon karauia raoi n reireinia raoi bwa ana bon karaoa are bon te kabanea n tamaroa ao riki tao bon kabonganan te bae te manging. E na kakeaki te manging ma tera bwa are teuae te manging e bon tiraua irekerekena taainako bwa te kakiriwe, te aki mwakuri, te urubwai ao I taku bon aikai kangaanga aika aki toki n ribootinna taan kamwakuri mai tinaniku. Ngaia are tao ti a bon kawenea bwarana n te tai aio ma te bubuti bwa e aonga n ae teimatoa tangirakia ara koraki ni Kiribati ibukin te kamwakuri itinaniku. Tia bubuti kam a ibuobuoki ma ami botannaomata n ami Kauntira nako bwa a bia karaoa ae tamaroa, kauarerekea kabonganakin te manging ao ni karaoa aia kabanea n tamaroa ngkana arona bwa a rineaki bwa ngaia naba temanna taan nako ni mwakuri itinaniku. Tao bon bwanau aikai tabeua Madam Speaker ao I a kaitaua te Tia Tei ae karineaki n ana tabeka n te tai aio ao ti na uaia ni mwakuri ma ngaia ibukin buokaia kain ana abamwakoro ae Tarawa Ieta ao bon kain Kiribati ni kabane Ko rarabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita. Ti na nakon ara titiraki are imwina nambwana 91.

E na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki naba mai Tarawa Ieta aia bong kain Tarawa Ieta ngkai ke, ae Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

KARINAIA TE RORONRIKIRAKE INANON TE WAAKI N RINERINE NAKON TAIAN KABOO N TAKAKARO ITINANIKUN KIRIBATI

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao aio au titiraki:-

"N na butia te Tautaeka bwa tera ana anga ni karinnakoia riki taan takakaro mai iaon aba inanon te waaki n rinerine nakon taian kaboo n takakaro itinanikun Kiribati n Tebetebeke ao aban te aonnaba ake a kona ni kaekaei Kiribati" Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri Ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoaia aomata Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing e nakoim Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: I karabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki aio kaekana:-

"E tauraoi au Botaki ni mwakuri ni ikarekebai ma tina n rabwata ni botaki n takakaro iaon Kiribati aika te National Kick Sport Federations ni katanoatai taai ma bong ake a ana karaoaki aia taian kaboo ibukin rineakia taan ira te kabo itinanikun Kiribati."

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika I a karabwa Te Minita n te takakaro n ana kaeka nakon au titiraki, ao e koaua bon tibwa miniti n nako ao e taetae raou n Tia Tei mai Tarawa Ieta ibukin naba boutokaakia te roronrikirake.

Au titiraki n te tai aio bon boutokakia naba te roronrikirake rinanon te takakaro. N na butia Te Minita e koaua e mataata n ana kaeka ae e nang tauraoi n reitaki ma tenan National Federations. Ma e a tia ni bon rereke ana tai ni bon betiroi ana waaki tenan rabwata n takakaro bwa bon iai aia program n nanako aon aba ke kanga a bon ti *focus* ikai. Ao tao tera ibukina tao akea aia mwane bwa tera ngke ko kona n rinnakoia bwa I taku bwa ane ngkai bon te bwai ae riki ma e a bon tia ke tao ngkana kam tuai karaoia. Kanga tera kanoan ami waaki ngkana kam reitaki raoi iai tenan rabwata aikai E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao I rangi ni karabwako naba ngkai ko *highlight* teuana te *issue* ae bon nang kakawaki riki ibukia ara roronrikirake aika nang kakateke ao e koaua bwa e nang kakawaki bwa ti na boutokaia ao man barongai raoi waaki ni katamaroa bwa aonga ni kona ni iri taian *opportunities* aikai. Ao ni irekereke ma ana titiraki ibukin kanga tera raoi iangoan karokoan aia *opportunities* nakoia tenan *Sport Federations* ae e koaua bwa kanga a *base* ikai iaon South Tarawa.

Ao kanga te mwakuri ni katamaroa ake ti na keiaki ni mwakuri ma tenan *Island Sport Association* kanga ni kakorakorai aia waaki bwa ti ataia bwa tenan Island Sport Associations aikai aika kanga katabeaki ibukin norakin aia waaki kain te roronrikirake inanon aia konabwai inanon te sport. Ao e koaua bwa ibukin tenan sport Federations aika *base* ikai iaon Tarawa Teinainano ti na kanga ngkane ni karokoa aia Service ke ti na kanga ni buokia ibukin karokoan aia rabwata ikai

iaon abamwakoro ngkana arona bwa e possible.

E koaua bwa I taku bwa te *limitation* ngkane n te *area* ane bon te *funding* ian are ngaia are ti na tao ti na bon kawenea riki ara bubuti nakoia ara Kauntira ibukin aia Sport associations aikai bwa tao e a noraki riki bwa tao e bebete riki angana ngkana arona bwa e noraki te kakamwakuri man te abamwakoro ibukin karokoan aia aomata ke araia aia aomata. Aika a kakoaua bwa e na riai ni iai irekereke ma tenan rabwata aikai bwa tao iai aia *skill* ke aia tarena ae kanga e a raka riki arona ae tao aonga ni kona ni irekereke ma tenan Sport Federations aikai ao ana kona naba n *access* tenan *opportunities* ngkana a nang nakon tenan ara nakon te *selection Justification Committee* are bon ngaia aika a karaoa a ibuobuoki iaon te *Selection* ibukin te mwananga nako tinaniku E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa ao e rabwa riki ana kaeka Te Minita n te Sport ao tao e na uringnga Ngai temanna ae nang rawata au titiraki iaon ana Budget te MWYSSA n tain te Budget ao I teimatoa n taraia bwa e bon nang uarereke te *investment* n te Tautaeka iaon te Sport. Ao e bon eti bon akea aia anga naba tenan rabwata akana iaon aba ngkana akea naba aia mwane.

Ao I a tia ni kataia ni mwakuri ma te rabwata ae te KNOCK ni kataia ni karokoia iaon aba bwa bon akea n aia *focus* bwa ana nako aon aba bwa ana ti *focus* bwa ana ti kanakoia kain Kiribati nako tinaniku. Ngaia I kangai bon akea angana ngkana kam aki roko iaon aba bon ti kain South Tarawa te respect nakoia kain South Tarawa ao Betio ae ana teimatoa nako.

Ngaia e rarabwa bwa iai teutana tera arei a tia ni kataia ni karokoa i Tarawa Ieta ma tao bon ibukina are bon tiaki aia focus ngaia are N na bon bubuti bwa e bon tangiria te funding te nako aon aba ao eang ane au titiraki. Kabonganan te baere te Runga bwa are ane teuana ae kam ti kakataumwane te Tautaeka ae te Runga ae karokoaia bwa are ane e a reke aia tai n roko kain aon aba ikai.

Ngkana e tia te Runga tera imwina kam aki kona ni kabongana bwa kam na rineia iai aomata akana a rangi n *outstanding* tao n te *game* are bon ti te kaai temanna tao te tabe rawawata ke tao te biri ke te *game* are tao te tiim ke te neete ke te butiboro. I taku bwa tao ane teuana angana ae tuai kakaraoaki ao e tangira naba te funding ara kantaninga bwa kona

tauraoi Te Minita ni butia kain te Cabinet ao e na iai. Ti aki ti te funding ibukin te Runga ma are imwin te Runga bwa are aoria materaoi naba te kabanemwane are a roko taan takakaro mai iaon aba kam a katebenakoia naba ake iai aia tarena ae ana kona n *train* bwa ana nako ni iri tenan kaboo nako tinaniku ma E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae karineaki ibukin buokan am titiraki ao e koaua bwaai ni kabane ake ko a tia n taekini a bon koaua bwa aio te *area* teuana ae nang kainanoa te funding ao ngkai are ti bon tabe ni kakaenako ara funding opportunities ian are e koaua e a tia te kataumwane ibukin te ririki. Ao ngaia ti tabe n reitaki ma ara Development Partners bwa tera aia iango ke aia support ao aia buoka nakon aio.

E koaua ti kona naba n tara te itera are aio e nang kakawaki bwa e na kaitara naba tenan NCDs ao kanga ao e nang mwaiti bukina ngkai e teretere bwa e nang kakawaki te Investment nakon te sector aio. Ao n te tai aio ti kukurei n taekinna bwa ti keiaki ni mwakuri bwa e aonga n reke te support ao te funding nakon te Youth ao te Sport ao e koaua n aron are ko *mention* ibukin te Runga e koaua bwa ai bon aio raoi ara tai n *identify* ke noria bwa antai taian sports persons aika a bon noraki aia tarena ae nang ae a tabenako iai ao a noraki aia participations nakoia tenan Federations aikai Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita.

Ti na nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun Tia Tei mai Tarawa Ieta Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa e nakoim Tarawa Ieta te Tia Tei.

BUOKAN TE KANAKINAKO IAON BUOTA AE RIKI INANON TAIN MWAKURIAN TE BURITI ARE I BUOTA

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Madam Speaker ao e koaua I nang kakaitau bwa tao bon ana bong Tarawa Ieta moa aio ara Taan Tei aika kam karineaki. I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 98 ae kangai taekana :-

"N na bubutia te Tautaeka aei bwa antai tabena te kanaki nako iaon Buota ae riki inanon tain mwakurian te katamaroa n te buriti are toma Tanaea ma Buota taiaoka"

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan

korakora Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker :-

" I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinaieta bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanon te kangaanga aio ma te Contractor ni kakaean te ibuobuoki" Ko rabwa Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Madam Deputy Speaker ngkana ko kariaia ao N na ti karaki ti teutana te tai e aonga n ae mataata raoi au titiraki.

Tao imwain karaoakin te buriti aio ao bon akea te kangaanga ao inanon naba tain karaoakina kanga ti te onobwai iaona. Ma e a reke te kangaanga ngkane ngke e a bonoaki aan te buriti aio e a bon bonoaki naba nako iteran nukan raoi te rawa are iana ao ngkane n tain te onia e a rangi ni butimwaka te aira ni kabotauaki ma are bon teteina n ririki aika bwakanako. Ao te bwai ngkane ae kanakowaki a bane iai rotaki kain tabon Buota are kanga tabona are tao e na kona ni matata iai are St Bateriki kanga te aono ni Katorika ane St Bateriki.

Ao bwa te bwai riki ae rangi ni kananokawaki bwa a bon matu ma taari ngkana e onia ane kanga I tabekia ma te nanorinano norakin tamneia ae a sent nakoiu ao I bon sent naba nakon Te Minita ae rangi ni karineaki.

Au bubuti ngkane e kona ni bonoaki ae te aono iao taiaoka ni ikotaki ma taabo ake a rotaki mai imwin kanga kanakinakona man mwakuriakin katamaroan te buriti aio taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa riki te Tia Tei ni buotokaan ana titiraki ao e koaua are bon kanoan te karikirake are e a waaki ngkai i Buota are karaoan te buriti bwa are e koaua eti are e taekinna te Tia Tei are ngke e karaoaki te buriti ao e taunaki moa iterana bwa aonga ni kona n tei aia bwai ni mwakuri iaona. Aia scaffold ni kona ni kamaea te buriti ni kawai ao ni manga katoma rabwatan te buriti ae boou.

Ma tao inanon karaoan ane ao e koaua e nang korakora te aira ngaia are e manga oreanako kain mataniwin te aba. Ti a tia ni maroro ma te Contractor are e na mwakuria angkoa tao ai tian te buriti ngkai bwa are ibukin te ongora tao e na tia te buriti aio tao n rabanen te

namwakaina aio Eberi. Ao ngkana e tia ao ngkane a nora ngkane taabo ake a kona ni mwakuriaki bwa are e na manga kanakoaki ngkane te tano ane ian ngkai te buriti ni iterana nako Buota.

A nakoa ao tao a urakinn naba tao tano akanne ni manga bonota mwin te uruaki are e a tia n riki n te tai ae nako Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E nang rarabwa Te Minita ae karineaki man te MISE n ana kaeka ao ti bon anga bwanara ni kakaitau kain Tarawa Ieta n raa tian te buriti aio ao te bubuti ma te on on ao te kaoriori ngkane e kona n raana ni moanibwaiakaki taabo ake a kanaki ke ni manga bonoaki tao n tenan Sandbags ke tao terana ana ibuobuoki te Contractor ae kona ni karaoia nakon te aono ane. Ao tao e a nori naba ma taabo ake a reitaki n te kanaki inanon aio ma e aki reke inanon te tai nako noraki te tabo aei ao I bon I kakoaua ae a tibwa roko imwina ngke I tia ni karina au titiraki iai riki taabo akana ni kangai riki nako an te Preschool ke te kaawa ae rotaki naba man mwainginging te iabuti n te onia inanon tain karaoakin te buriti.

Tia bon kawenea ma te bubuti ao te kaoriori nakon Te Minita ao tao te contract ngkana arona bwa a moanibwaia aio n te aro bwa e na kona n toki aia kangaanga te koraki ake a rotaki ngkai riki ngkana e iabuti bwa a bon wene ao ni maeka ma te makuakua inanon aia auti bwa e bon rangi ni uaakan ma te tabo aio ao e rangi n rarabwa Te Minita are ieta.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki Tia Tei ao e koaua tao ti a iraorao ma te Contractor aio imwin te mwakuri n aron are I taekinna e a kan tia ngkai te mwakuri ngkana e tia te mwakuri ao ngkane. Aki kona moa ngkai ni karaoia bwa ane a bon tiku naba ni itera ngkai ti te iterana rabwatan te buriti ane e rinnako te ran iai.

Ngaia are tao e toma raoi rabwatan te buriti e kanakoaki te tano are kanga e tutuki ngkai ian te buriti tao a nako ngkane nikiri n taabo ake a rotaki ao tao manga tera riki katamaroa n aron are e mwaneweaki n te titiraki. Ti a iraorao ma te Contractor ao tia manga bon reitaki ma te Tia Tei inano tain mwakurian karaoan te baere e kainanoaki Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: E rangi n rarabwa Deputy Madam Speaker ai bon akea au titiraki ma ai bon te bwana ni kakaitau ao ni karabwarabwa mai irouia raou ni i Tarawa Ieta kain Buota ni mwannanoan kainanoia man tera. Tao bon te bwai ae aki kantaninga bwa are a rangi ni kukurei ngke e karaoaki aia buriti ma a kunea inanon mwakuriakina bwa e a manga iai rotakia iai.

Ma I karabwaia I karabwa Te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri aika nang smart ao au kantaninga bwa e na kona n tobwaki aio ngkana e tia te buriti ao ana Contractor ane e na kona ni manga iraorao ma ngaia. E nang rarabwa riki are ieta riki Te Minita ae karineaki ma bwanan aika nang bwanaraoi.

Deputy Speaker: Ko rabwa naba te Tia Tei ae ko bwanaraoi ti a nakon naba ara titiraki are imwina are e na bon tabekaki naba iroun tei Tarawa Ieta te Tia Tei mai Tarawa Ieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

NORAN RIAIN KAREKEAIA TAAN MWAKURI AE ONOTI IBUKIN KARIKIRAKEAN AIA TARENA TE RORONRIKIRAKE

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa riki Tibiika ao e koaua aio naba te titiraki mai Tarawa Ieta ara kantaninga bwa e a bon tabangaki ara titiraki aio ao e bon kona naba ni bongana nakoia kain aon aba ae bwanin. Ao aio taekan au titiraki:-

"Iai ngkoa au bubuti nakon te Tautaeka n te term ae nako ngkana e kona te MWYSSA nora riain katean karekeaia ana Taan Mwakuri ake ana mwakuri n taian Kauntira ao e na bon onoti tabeia ibukin karikirakean aia tarena te roronrikirake ao karikirakean te takakaro iaon aba.

I kan butia riki te Tautaeka bwa e kona ni manga rinanoa aei inanon te term aei taiaoka" E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao kamweraoaia aomata Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing e nakoim Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Te Tibiika aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta :-

"I kukurei ni kaongoa te Tia Tei bwa te titiraki aio e bon irekereke n ana kainibaire au tabo ni mwakuri ao e tabe ni kamatebwaiaki ngkai"

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeak: Ko rabwa Tibiika ao I a kaeka I a karabwa Te Minita are tabena. Ao e koaua e na aki bobotu n au titiraki ae irekereke ma tera arei te takakaro bwa are ti kataia ni karika abara naba ae Kiribati bwa e na kinaki naba bwa taan takakaro bwa aoria n ae ao e bon tuai naba n rangi noraki te kaubwai ae kona n reke n te takakaro.

Ngaia ngkana ti nora teuana te David Katoatau kabwara au bure are bon kain Buota ane e a mwakuri ngkai ana tarena ae te takakaro. Ma I taku bwa e na moanaki man te Kauntira bwa are ngkana arona bwa ti buokia tenan rabwata n takakaro are bon akea korakoraia ake kanga kaubwaia ao te Kauntira bon te rabwata ae ana rabwata te Tautaeka.

Au titiraki e a bon tia n reke aia tai ngkai ni manga nora taben te ASWO are kam katabea ngkai naba n te takakaro naba. Ma kam a bon tia n *review* bwa tera ae e a bane ana tai iai man te aoa 8 te aoa 9 nakon te aoa 5 ao man te Moanibong ni karokoa te Kanimabong. Ane kam na kunea bwa e bon uarereke ana tai ke bon akea aia tai n te takakaro ao e a bane aia tai n tenan *cases* are te mwane ni kara aia mwane, ngaia are kanga au titiraki buokan te titiraki.

E kona ngkana tao arona bwa e na rangi ni maan are e na mena te Tautaeka akea te Project ae tao e kona n raa arei kanga ni kakaeaki bwa e a kabooia koraki aikai ao tao e *attractive* riki aia Taan Mwakuri bwa ana nako ni mwakuri ao ni bon kabanea aia tai ibukin te roronrikirake ao te takakaro Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae karineaki ibukin buokan am titiraki ao eang Ko rabwa naba ngkai ko Highlight teuana ara *issue* ma ara ASWO aika e koaua bwa kanga iroura a bon rangi ni *multi* ara ASWO aikai. N te tai aio ara ASWO a mwakuri e koaua are a mena n te *source sport division, the youth division* a manga ibuobuoki n te *Social Project* te NGO division ao te *Disability division* e rangi ni mwaiti tabeia. Irarikin ane a manga ibuobuoki ma ana mwakuri te MOJ ao te Court naba iaon taian abamwakoro ti ataia bwa a nang tabetabe ao a rangi n tii n rabwata ara ASWO aika a *base* iaon tenan *outer islands.*

Ao e koaua bwa te *position* are ti aranna bwa te Youth and Sport Officer bon teuana te kainano ae e a kaman tatangiraki mai iaon aba ibukin aki taun ana tai te ASWO are e rangi ni mwaiti tabena n te tai aio. N te tai aio kanga ai ti teniua abamwakoro aika a tia n reke aia Youth and Sport Officer are ana kona ni ibuobuoki n te itera aio ni bon *focus* raoi ao aio kanga are ngaia are ti na kataia ni mwakuria ake ti kamatebwaia bwa ti na kanga ni bairea aron ara waaki bwa ana kona n reke ara youth and sport officer ni katoai taian abamwakoro. Ao aio ngkai te kamatebwai are ti waaki iaona bwa ti na kanga ni karokoa ara proposal aio bwa e na kona n rinnako inanon te Employment Register bwa e aonga ni permanent te position aio ae na kona n ti focus raoi iaon te sport ni kakorakora aron te waaki aio iaon taian abamwakoro Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa ao e rabwa Te Minita ngkana e koaua ae eti a *multi* ma a *overload* ami ao bon noria ngkana e a roko te Youth ao n tabetai bon ai akea aia program ao tao e a bane aia tai are iai te Youth Day ae kam kamena bwa te Public Holiday. Ao n tabetai ko a nako ni kaninganinga bwa tera ae karaoia te ASWO n ana program e a bon uarereke e a kaotia naba bwa e aki nang kanga tabeakinaki ara roronrikirake.

Ngkane N na bubuti bwa tao e koaua iai kauntira are a tia ni karekei aia Post aikai ae a bon mwaneni ao n tabetai bon iai ake a mwakuri ao a manga birinako bwa are tao bon uarereke teutana tera arei te boo iai bwa are bon te boo ni kauntira. Ma te kantaninga ngkana kona bon promote te Sport iaon aba ao e koaua e aoria bwa bon te iraorao a bon Start moa n te Kauntira te kantaninga ngkana e mena. Te bubuti ngkana e bon kona n ara arei are e reke am tai Te Minita ni kamatebwaia imwain ae manga roko te Budget ae na roko ara kantaninga bwa e na reke are bon te Post ae e paid ae tao e *attractive* irouia ara tarena.

A rangi n rawata ara ataeinimwane ae a tia n *train* ke taan sport ma are e bon karoko te Post naba n te MWYSSA bwa tao e ngaun ke e aki. Ma tao ai nneia teuana bwa a nang nako ni menaki iaon aba bwa a nang *develop* te Sport ao e rabwa ti a katekeraoiko inanon am waaki ti a manga bon kaninganinga kanoan are kona karaoia inanon taairake ao tekeraoi E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ngaia I karabwako riki te

Tia Tei ae ko karineaki n am tabeka aio are ko highlight teuana te *issue* ae rang kakawaki ao ti rang tauraoi ni mwakuri ao ni iraorao inanon aio bwa ti ataia bwa aio te sector ae nang kainanoa te support ao mwakuriana ao te *investment* bwa e aonga ni kakorakoraki te waaki nakoi iai.

E rabwa bwa ti nang tauraoi ni mwakuria aio ni karokoa nakon ana kabane n tamaroa bwa ti na kona ni boutokai ara Youth n tenan abamwakoro aika kakaokoro bwa ana kona n rikirake riki aroia ni irekereke ma te focus iaoia ma aia sport. Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita E a bon rauaki te Tia Tei ma N na kanakoa te tai nakoina bwa e na manga tabeka ana titiraki are nambwana 95 iaon te ota Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim te Tia Tei.

AKI RAOIROIN AIA AUTI NI MAEKA TAAN MWAKURI IAON TARAWA IETA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E bati n rabwa e koaua au titiraki tao e bon aki naba ti kaineti ma Tarawa Ieta bwa bon nakoia naba kain Kiribati ni kabane ae kangai te titiraki:-

"Te kangaanga ae aki raoiroin aia auti ni maeka Taan Mwakuri iaon aba n aroia taan reirei, Neeti, Bureitiman, ao Kiraaka e rangi n teimatoa namakinaki irouia Taan Mwakuri aikai iaon Tarawa Ieta. Te kangaanga aei are e a kona naba rota karaoan aia mwakuri iaon aba. Tera ana ibuobuoki te Tautaeka nakon te itera aio" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun raom n Tia Tei mai Tarawa Ieta n aron ae I taekinna titabo bon aia bong kain Tarawa Ieta te bong aei.

E na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin katein abara ao Tautaeka inanoa Hon. Harry Tekaiti e nakoim Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tao bon te bong ae onoti ao e rianako te bong aio n aron are ko bon tia n highlight Madam Speaker.

I kan reitai ma kain au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta imwain ae I kaeka ana titiraki naba raou n Tia Tei ae moan ban te rine ao n reitai ma au kaawa kain abau ae Tarawa Teinaieta mai Buariki nako Buota. N reitaki naba ma te Botaki ni Mwakuri are I tei ibukina n te tai aio te bwana ni kamauri nakoira te Beretitenti, te Kauoman, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei, ao ai moarara kain Kiribati ake e reke ongorami n te tai aio. Bwanan te inga ao te kamauri nakoim kam na bane ni mauri.

Aio au kaeka ke ana kaeka te Tautaeka :-

"Te Tibiika I kaitaua raou n Tia Tei temanna ibukin ana tabeaianga iaon aki raoiroin aia auti Taan Mwakuri iaon ara abamwakoro ae Tarawa Ieta. Te Tibiika I kukurei ni kaongoa raou n Tia Tei temanna ae rine bwa te mwakuri n onobwai ibukin auti aia auti Taan Mwakuri n ara abamwakoro ae Tarawa Ieta e bon waaki naba ngkai" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika I a karabwa Te Minita are bon raou n Tia Tei ibukia kain Tarawa Ieta n ana kaeka ae rangi n eti ao e koaua are bon te Tautaeka e bon teimatoa ni kakatauraoa mwanen tao te *Maintenance* ibukin te auti. I taku bwa tao e raoiroi bwa are bon kanga te titiraki ni iraorao nakon raou n Tia Tei. Riki ngkai e a manga bon boou inanon tauan ana beku are tao a mena iana katamaroan tenan auti ibukia ara Taan Mwakuri.

Bwa e a bon tia kanga ni karaoa ana kamatebwai ma ana Taan Mwakuri tao man ririki ae tao man 3 ke 4 rikaki bwa e uara te kangaanga aio e a tia ni bon *solve* raoi ke tao e teimatoa ni iai te kangaanga e ngae ngke bon iai te mwane n te *maintenance* ao tao tera tao baika a tangiraki bwa e nang boou n aron ana babaire te Tautaeka iaon tibwangana ke ae kateimatoan raoiroin aia auti Taan Mwakuri iaon aba Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita

Hon. Harry Tekaiti: E koaua I kaitaua raoi n Tia Tei mai Tarawa Ieta e rangi n rabwa buokan ana titiraki ao e koaua tao bon te titiraki bwa tao tera kanga baike tao ti na taraia riki bwa ti na kona ni katamaroa inanon te waaki ao eang. I kukurei ni kaongoa raou n Tia Tei bwa n te tai aio ao kanga e bon teimatoa kanga reitakira ma te Kauntira ao te botannaomata tao riki bon kain ara abamwakoro ae Tarawa Ieta.

Kanga ti na nora aron kakawakin tao e koaua iai tibwangan kain te abamwakoro, iai tibwangan te Kauntira ao iai naba tibwangan te Tautaeka n te Botaki ni mwakuri are I tei ibukina n te tai aio.

Ao e koaua are e rangi ni kakawaki bwa are bon iai naba rokora tao ni karaoan te audit n namwakaina aika nako ao e reke naba ara tai n tarai tao e koaua e bon boou naba n aron are e a tia n taekinna ao e kakawaki naba bwa iriu inanon te waaki. Ke tao ai tibwa te moan tai naba n

otinako ao kanga e koaua iai iango tabeua aika ti na katamaroai ma ao I rangi ni Kukurei naba bwa iai taai. E a kaman tia naba tobwaki aikai tao n taai aika tia nako ma e tangiraki riki tao te katamaroa n aron ae ti kunea teutana ao akane ngkane ai bon manga ara bwai ni iangoia ma ara koraki ao bon iai naba kanga ti bon taraia n te tai aio e nakoraoi ma iai riki te katamaroa teutana e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I a karabwa riki raou n Tia Tei are Te Minita noran riain tao manga bon rinanoan are e a tia ni waakina te Tautaeka inanon tao 8,10 te ririki ni irekereke ma aron katamaroan aia auti ara Taan Mwakuri.

Bwa e koaua ma tao e bon e a tia naba n ataia are ngaira naba iai ara Taan Mwakuri mai Tarawa Ieta ae a kitani mwengaia. Iai naba ara Neeti akana a tuai man roko bwa a bon aki kukurei n aia auti ao e bon tangira kanga te kamatebwai teutana bwa e bon ngae ngke iai te *maintenance fund.* Ao tao tibwangaia kain te kaawa aikoa naba karaoa tibwangaia e bon ngae ngke e na kaboaki aia raa arei.

Ao ti karabwarabwa nakon te Tautaeka e a karaaka bon te rau nakon $30 ao tima e bon nang *slow* naba ao aki ti rotaki Taan Mwakuri ma a bon rotaki riki ara botannaomata. Ngaia bon te titiraki nakon Te Minita kanga ni iraorao tao e na noraki riain ningai are tao a nang bon a nang moanna n aki taraki ti tenana *local* mena bwa tao e nang bon roko are bwa e aonga ni uarereke naba te *maintenance* ao tao e a *address* tera are tao e bon tiku te rau bwa are tao aia karekemwane kain Tarawa Ieta. Ma tao ai te mitinaiti ke tera kanga eang tao ane ae I kataia n nangi n nanonna riki n te titiraki aio Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Tia Tei, Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Tia Tei are bon raou n Tia Tei eang ae rin. Eang I rangi ni kaitaua ni buokan ana titiraki ao e koaua kanga ti bon nanokawaki ke e koaua kanga iai anangin te rongorongo ae roko ti ataia ao e koaua n arona are I teimatoa naba n tataetaekinna kanga bon te bwana ni kaunga ao e koaua e nora naba raou n Tia Tei.

Kanga e ngae ngke ti a rangi ni kabubura boon bwaai ni mwakuri ma e koaua are bon te mwarara are bon tiku naba irouia ara koraki ma e aoria bwa are I a reita bwanana ao n aron naba are tatakaruaia inanon te

auti aio e bia kibaraki moa mwengaia ara Taan Mwakuri bwa bon iai tibwangan te Tautaeka ae rangi ni bubura ibukin kabwakakin kanga mwane ni mwakuri ni mwanen aia aonobwai. E rabwa naba te iango are e a tia n tabekia ao I taku bwa ngkai au Botaki ni mwakuri bon kanoan naba ane ngkai te kamatebwai ao tao e koaua I tangira teutana tao ti aki ti ngaira ni kona ni waakinna ti ngaira ma ae ti bon tabe ngkai n rereitaki ma tao te MISE tao ibukin iai tenan design aika ti na mena.

Tao n taai aika nako e a rangi ni bobuaka aron te design ma tao ti na kataia riki ni kakaea te design ae kanga e na bon rangi e na rangi ni bebete naba ao e na kona *affordable* nakon tao te kabanemwane. Kanga a bebete aron kabanemwane iaona ae ana mwengaraoi naba Taan Mwakuri iai Tia Babaire ao ti rangi n tara naba are te *semi-building* n aron are e mwaneweia raou n Tia Tei.

Ao tao e koaua tao e bon kakawaki naba n te tai aio tao inanon oki ao tao e bon kakawaki ngkai a ongo bwanau. E kakawaki ngkai e mwemwe aio bwa I ataia naba bwa te kangaanga bon ririmwia naba ara Taan Mwakuri ni kaokioka baika ti kantaningaia are tao I rangi ngkai I kanakoa ngkai bwanau bwa bon iai te kangaanga. Bwa ngke ti roko ni karaoa te *Induction Workshop* i Tarawa Teinaieta ao ti bon nora ngke ti a karaoa naba te *audit* ibukin te *maintenance* ao ti kunea bwa iai ana *outstanding* Tarawa Ieta ae mwaiti $28,945.

Ae I taku bwa te *outstanding* aio ti a kaman iangoia naba bwa ti na kabwaka ma te kangaanga bwa e aki iraki nanon are ti tangiria bwa ana karokoa te *payment form.* Ngaia are tao bon bwanau nakon te Director n te Local Government ko a tara naba te bwai are e aki iraki nanona irouia ara Taan Mwakuri n ara Kauntira. I taku bwa N na riai ni kamatoa aio ngkai kam ongo ngkai bwanau ao aio ae karika naba mwararan te mwakuri bwa e riai ni kaman kaitiakaki te tinetine aio n aron are ti kaitiakia naba nakon Makin. Ao I rangi nanokawaki ngkai e aki tia n te tai aio ao kam bon ongo au maroro n te tai aio bwa e aki rangi ni kakukurei te waaki ae kam tuangaki bwa kam na mwakuria ao ka maki kan mwakuria E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Madam Speaker ao I a karabwa Te Minita are raou n Tia Tei ao e koaua ti a buoka are kabaitian ane te *outstanding* ane bwa e koaua iai tabeman ae a nako ao e aki tau are e roko are $10,000 ao e a bane naba te claim. E aoria bwa are bon ane bon tabeia Taan Mwakuri ao ko

rabwa ni bwanam ae matoatoa nakoia.

Eang te kabanea kanga ni iraorao ti a bon are Te Minita e bon reke am tai are 4 te ririki e nang reke am tai kanga ni kaota te bitaki n aron te *issue* aio bwa aoria n ae uarereke te tangitang, ao ti kakoaua ti karabwa te Tautaeka bwa are a kan a nang raraoi aia auti Taan Mwakuri iaon Betio ao ikai uarokoan te Quantum Leap bwa e aoria ni bane raoi mwakuri Taan Mwakuri. Ara bubuti bwa ana bon karaoiroaki naba aia auti ara Taan Mwakuri aonga ni Kitana naba aia kabanea n tamaroa ni mwakuri ngkana a kamwengaraoi man aia auti ao tekeraoi e rabwa ti ane.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: I kaitaua riki raou n Tia Tei ao e nang rabwa te tabeaianga ae tabekia n te tai aio I taku bwa e nang eti ane. Te uaia ni iango ibukin tamaroan ao rikirake ara botannaomata e aki kona n reke n ti te iango ae ti teuana e nang rabwa bon tabera ae kakawaki ngaira aika teniman aikai te iango ibukin ara abamwakoro ae Tarawa Teinaieta.

Ma e rabwa bwa are n te tai aio ti aki ti Tarawa Teinaieta ae I taraia n te tai aio bwa ai bon Kiribati naba ae bwanin ao e nang rabwa te kakaewenako ao I taku bwa ane kanoan te mwakuri. E rangi n rabwa bwanam ao eang N na keiaki naba bon iai tokin te tamaroa n taainako ma e koaua are ngkana iai nanom ni mwakuria ao e na otinako mwina aika boiarara man karewerewe ma e aoria bwa katikua ane bwa ai kanoan te mwakuri inanon te 4 ririki ae imwaira aio. Ao tao bon au tataro au tataro bwa e na reke buokakia ara botannaomata ake anga nanoia ni kan beku ibukia ara botannaomata akana a mena i buki. Ae I taku bwa akane kingin naba te rikirake ao e koaua ae angin te botannaomata iaon Tarawa Teinainano ma e riai naba ti bon bane naba n ataia ao ni kamoamoa iai bwa bon ara botannaomata naba akana i buki aika a nang tangira te rabakau ao ae na karaoaki ao te service naba n aekaia nako are e na tararuai ao ana namakina te mwengaraoi te mano ao te kukurei.

Ko rabwa raou n Tia Tei ao Ko rabwa riki Madam Speaker n anganakira te tai aio ao I a reke bwa te kakaewenako Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita I taratara ara tai ao ti 7 te miniti ma N na bon angan te Tia Tei mai Beru ae ngaia ana titiraki ae imwina aio.

Ti na nakon ara titiraki are imwina nambwana 100 ane toka iaon ami

Ota bebaw ae na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta e nakoim te Tia Tei.

TE KAMATAATA IBUKIN AKI BWAKAN AIA MWANE KAARA, MWAUKU, IAON TUC AO BTC MA KAIN AON ABA N 15 N MAATI

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkane taekan au titiraki:-

"E kona Te Minita are tabena ni kamataata taiaoka ngkai e a bwaka aia mwane kaara ma mwauku iaon BTC ao TUC n taia are 15 n Maati ao nikiran abamwakoro ni kabane aki"

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoa Aomata Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing e nakoim Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: -

"Honorable Tibiika I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei temanna mai Beru bwa a bane n rimwi bwakamwane iaon abamwakoro ni kaineti ma matematen te System"

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon.England Iuta: Ko rabwa Tibiika ao I kaitaua Te Minita n ana kaeka ma I bon mimi ngkai e nang kukurei ni matematen te system ao a bane n rimwi mwane bwa kain abamwakoro ni kabane a bon bane naba n aki kukurei. Bon moa man au abamwakoro ae Beru ao ngke I reitaki ma ana Taan Mwakuri ao a taku bwa a nang maraki taningaia bwa ai bon aron naba te ngurengure mai Makin nako Arorae ni ikotaki ma te Aono n Raina ao Banaba.

Ma I bon titirakinia Taan Mwakuri ao tera raoi ae riki ao ngaia kai ti aki ataia bwa ti bon kanakoi ara bebwa n taia are ana riai ni kanakoaki are 6 n Maati. Nanona a taku Taan Mwakuri bwa ti aki nanona ngkana te system nanona ti na ti kamataata mai iroun Te Minita nanona kain te Finance ae a kairemwea te bwai aio bwa e aonga ni ae mataata raoi taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ko rabwa te Tia Tei ae karineaki ibukin buokan am titiraki ao e koaua tao I a kabwara bure ngkana e tangibuaka te taeka ae I kukurei ma tao N na kaetia riki aio bwa N na kangai Kukurei.

Ngkai ko tabeka te titiraki ao e a bon reke raoi ara tai kanga n anga te kamataata iaon te bwai ae riki n te namwakaina naba ae nako aio15 n Maati. Ao e koaua bwa iai te rimwi nakon te payment n te tai ane ao I nang kukurei bwa a nang mwaiti ara katamaroa n te ririki ae boou aio nakon ara payment aio. Ngkana arona bwa kam kaoka ami ururing nakon te ririki ae nako ao a maenako tenan payment aio. Te mwane ni kara e bon bwaka n teuana te tai ao te mwane ni mwauku e bwaka n te tai teuana ao a bibitaki tenan tai ni bwakamwane aikai.

Ao ti rangi ni kukurei kanga ni mwakuria ara system ae boou n te ririki aio ao ti boraraoi naba ma te Finance ian are ti na katiteboa te tai ni bwakamwane aio, ao e koaua ti karinea te date are 15 ni Maati ae nang aki manga bitaki. Ao ibukin ara *deadline* ngkane e nang *early* riki. Inanon aia tai ni maroro kain te Finance ao a kabwarabwara bwa a kainanoa tao 1 te wiiki ibukin barongakin aia waaki ibukin kanakoan te mwane ane. Ai ngaia are ara deadline bon 5 bongin 5 n te namwakaina ibukin ana deadline.

Ao e koaua ian te kangaanga ae riki ma maten te power ni 5 n Maati ao e aki nako ni 5 n Maati e a bwaka n 6 ni Maati ke tao e a nako te *data.* Ao ngkane te kangaanga ae riki e manga iai te *public holiday* n te bong are imwina 7 n Maati e manga reke bwa te iremwe teuana ni karokoa te payment e *process* naki n 11 n Maati.

Nanona ngke a *process* naki ao e manga nako te *approval* e na manga iai te *approval* n te Botaki ni Mwane ao te *approval* aio e karaoaki iaon 15 n Maati ngke iai te ireme ake uabong akekei. Ai ngaia te 15 n Maati e bwaka iaon te weekend te Kaonobong are ngaia are akea te *payment* ae kona ni *process* naki iaon te Kaonobong are ngaia tain *process* nakin kanakoan te mwane aio bon te Moanibong are imwina are ngaia te bong te date ane 17 ni Maati.

Ti nang kabwara bure bwa iaan *issues* aika riaon ara kantaninga ao a riaon naba ara konabwai e riki iai te *delay* aio ao ti bon rangi ni nanokawaki iai. Are ngaia are a mwaiti naba katamaroa are aika manga mwakuriaki bwa tera ngkai tenan *unforeseen circumstances* ke te public holiday ti kona n ataia. Ma ian kangaanga riki tabeua a manga reke ngkai aron ara katamaroa nako iai n te tai aio. Ngkana e buoka aron te kamatata iaon te bwai ae riki ao kam rabwa n ami tataonakin nano ao ti na keiaki riki nakon taai aika na roko.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.England Iuta: E rabwa te Tibiika ana kaeka Te Minita ao tao e a teretere ikanne ngkana tao ngaia e bon bukina te Finance ao te power.

Nanona te power ao te Finance ngkai oin te buki n te bwai aio ngaia ngkane tao e na rau nanoia kain abamwakoro ma bon are Ko rabwa bwa e nang kirati am waaki ko bane ni katokai aron am boraraoi ma kain te Bank a bon noria te koraki te botannaomata. Ko bon manga rawea tamnein ma Te Minita n te mwane kam bowi bon 15 tain te bwai aio ni namwakaina ao manga akea te bitaki.

Ngaia are ngke e aki teke ami takete arei e a ngure naba te botannaomata ao e aki tao ngkana e ngure nakoim e ngure iroun te Tautaeka. Ane rawawatan ngureia ngkai e bon rimwi naba mwanen tera ngkana ti noria mwanen te Backpay ao e mangaongao e bon nang mangaongao naba n aron ae ti kona ni kabotaua. Ko bon ataia bwa are tao iai naba au mail nakoim e aoria bwa are ti a bon katikua n arona tao ana nikoia ti nang butimwaea bwanam. Ngai I butimwaea bwanam ko bon boou nakon nakoam te tiim n aine ngkami tao kam na kekeiaki riki ma bon tai manga okiria bwa are ngkana e ngure te botannaomata ao ngai I bon aki. I taku ngai bwa ti kain Beru aika ngure ma ngke I taetae ma am aobiti bon kain abamwakoro ni kabane.

Deputy Speaker: Te Tia Tei kabwara au bure ko kona nakon am titiraki

Hon.England Iuta: N na bubutiko e kona ni katamaroaki riki ane taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ngaia Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao e koaua ti nang namakina te kangaanga ngkana e reke e koaua bwa ngkana arona bwa iai te iremwe nakon ara babaronga ao ti nang nanokawaki naba iai. Ao tao N na ti kaeta riki aron aio are kanga ti aki bukina te Finance ian are kanga bon iai *delays* aika aki kantaningaki ni irekereke ma tibwa karokoan ara List are ngaia ti bon *responsibility* iaon ane.

Bwa are e aki nako ara list aio n 5 ni Maati ian are ane raoi ara deadline ao ngke e aki roko irouia ni karokoa 6 n Maati ao are e a manga oaki naba ma te public holiday are ngaia e aki kona naba ni process naki n te tai ae waekoa. Ngke arona bwa ti bon oa ara date are 5 ni Maati ao bon akea te kangaanga bwa e a kaman reke irouia ao e moantai nako te payment aio bwa tao e nako n te Kanimabong ao e aki nako n Kaonobong. Ao e aki

nakon te Moanibong ao ngkane e koaua bwa e ngae ngke a bon mwakuri kain te Finance iaon te Kaonobong ao a process nna te payment ke *approve* te payment aio iaon te Kaonobong e aki kona ni kanakoaki ni karokoa te Moanibong.

Ae ngaia tao N na ti kaeta ane ao e koaua ti bon kekeiaki bwa e aonga n ae e na bon roko n ana kabanea n tamaroa te payment aio. Ti aki naba matuakinna ao ngaira naba kain ara aobiti aio ti bane naba ni mwakuri n te weekend ngkana e bon nako tain te bwakamwane ma e koaua ti a bane n ongo kangaanga aika mwaiti iaon Tarawa Teinainano, Betio, abamwakoro ao ti nang kekeiaki n *response* nakon taian kangaanga aikai ni karokoa nakon ana kabanea n tamaroa ao Ko rabwa n am taeka aikai.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita Tia Tei.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika kabwara au bure bwa are ibukin ae ai bon te kabanea n titiraki ao e a boo te tai ngaia I taua am tai teutana.

Ngaia are I kaitaua Te Minita n ana kaeka e rangi ni mataata ma tao bon ti ngaira n ara koaua ngaira ake ti bon ti titiraki tera rekereken te DW ma te system are te DW e na riai nako nako aon aba ao tera rekerekena ma te system. Nanona kanga e na bwaka ngaira n ara koaua ngke e bwaka n te Kaonbong te DW e a tia naba ni riai ni kona nako bwa are te mail e a nako naba te *same day* n te tai arei.

Ma e aoria are e a reke ane e a tia nako ma taina ti na bubuti riki te katamaroa ae moan te tamaroa nakon ane bwa ngkana e oki ao e manga ngure naba te botannaomata. Ko rarabwa Te Minita.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ko nang bati n rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ibukin am taeka ni kaunganano nakon ara Botaki ni mwakuri bwa ti na keiaki riki ao man kakaonimaki nakon ara bon ara taeka ao ara berita nakon te botannaomata are ngaia are ti na kataia ni kakioa nakon are ti a tia n taekinna.

Ao au kantaninga bwa man bwaai ake ti a tia n *experience* are ti a tia ni manga maroroakinna bwa tera ara katamaroa nako iai ao e na otinako te mwakuri ae tamaroa riki nakon taai aika na roko, Ko nang bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita kam rarabwa Taan Tei ni kabane kam rarabwa n ami taotaona nnano I ataia ae ai 3 te miniti imwin ara tai

are ti a tia n riai ni motirawa ma iai I taku bwa e kakawaki bwa e nako te titiraki aio bwa are ti a manga *go on* naba n ara titiraki are imwina n te *session* are imwina.

Ngaia are n te tai aio I anga bwanau ni kakaitau kabwara au bure ngkana arona iai buren maroro ma babaire ma tangibuakan bwanau ke tangiboratana n te *session* aio I a bubuti kabwarana ao ti a motirawa ngkai ao ti na manga okira te auti n te aoa 2 kakang n te tai aei ke n te bwakantaai aio. Ao e a motiarawa moa te auti ngkai kam rabwa.

KATAWANOU

Kiraaka : Moan Warekan te Biira. Te Biira ae te Local Amendment Bill 2025.

MOAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika : Ngaia e uara Clerk at the table e quorum am Auti n Tei.

Ngaia ao kai e titebo ma e tuai quorum ara Auti n Tei ao tia kataia ni weweteia teutana ara koraki ara Taan Tei.

Kam rabwa Taan Tei kain te Maneaba ni Maungatabu ao tia bubuti riki nakoimi bwa tia kekeiaki ni kakaea raoi ara tai ao anne bwa e aonga n ae quorum ara Auti ao ti na waakinako.

Ao kanoan ara Ota Beba n te tai aio ae ti na roko iai ngkanne bon te Biira ao te moan Biira are e moan mena imatara n te tai aio bon te Biira mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon.Birimwaake Tekanene I anganiko te Tia Tei.

LOCAL GOVERNMENT AMENDMENT BILL 2025

Hon.Birimwaaka Tekanene : Ko rabwa te Hon.Speaker ao kai bon mwiin te katawanou ngkai ti a manga anga ara maroro ao I a moana ma te bwana moa ni kamauri. Nakoim Hon.Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ma kain te Kabineti, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ao ai bon kain Kiribati ao taabo ake kam mena iai. Bwanaan te maeu ao te marurung ao ti a kamaurira moa n te tawanou aei kam na bane moa ni Mauri.

Ko rarabwa te Tia Babaire ao I a kukurei n tabeka moan warekan te Biira nakon te moan onono nakon te Tua ibukin te Tautaeka Inanoa 2025 ke te Local Government (Amendment) Bill 2025.

Te Tia Babaire te onono nakon te Tua aio e bon irekereke ma aia kanganga Kauntira i Tarawa Teinainano ao tao Betio naba. Ni kaineti ma karaoan tabeia ana taan mwakuri ni kamatoa aia By Laws ao riki ni kaineti ma te license ao babarongaan bao ni

mwamwananga iaon Tarawa Teinainano ma Betio.

E korakora ana bubuti au botanaomata man Tarawa Teinainano kainnanoan buokaia ni irekereke ma te katokitoki inanon te kawai irouia bus ake a kabonganai, ke a kabonganai ke a karaoi karaaiaia aomata iaon Tarawa.

Inanon naba aia tai ni karaoi aia mwakuri Kauntira ni kamatoa aia By Laws ni irekereke ma te itera aio. Ao e bon rawata te kanganga ae a kaitibo ma ngaai. N tabetai a kauntaeka ma te naan driver ao tao taan anai kantoka.

N tabetai a rawa n tei te naan bus ngkana arona bwa a kateaki bwa ana tuoaki tao ana mwakuri ma ngaia. Ao te bwai ae e rangi n rootaki iai te botanaomata te Tibiika bon karuoakia bwatintia ngkana a taku bwa a nang manga kaoka kawaia te naan bus aikai te Tibiika. Ke tao n rinorinoia bwa antai ae ana katokaia ao antai aika ana aki katokaia inanon te tai teuana ma teuana.

Te Tibiika, te kantaninga n te Biira aio bwa e na buoka riki te Kauntira, are iaon Tarawa Teinainano ni kona ni karaoi aia mwakuri ni irekereke ma te bao ni mwamwananga ao babarongaan aron waakinan aobitin te baba ni mwamwananga.

E noraki rangi n tamaroan nanon te kawai n te waaki ae boou are e bon karaoaki n ana tai te Tautaeka ni irekereke ma katean te KLTA. Ao anganaki te mwaaka te naan troopers bwa ana kona ni katei kaa, bao ni mwamwananga n tuoi inanon te kawai.

Ngaia are e a riot e iango mai ikai bwa tera ngke e kona ni kabonganaaki riki te model anne ao n anganaki naba te naan Kauntira bwa ana kona ni mwakuri inanona.

Te Tia Babaire, inanon te kakaae ae uarereke ao e noraki bwa i New Zealand iai ana tua te Kauntira ae kona ni manga karekea mwakana, bwa e na kamwakura tuan nanon te kawai.

Ngaia are e a kona ni ibuobuoki n te itera anne. Tao bon te nano teuana te Tia Babaire. Bwa ngkana arona bwa e a reke te mwaaka aio ae kariaiakaki te tua aio ke te Biira aio. Ni kabwataki, ao te Kauntira ngkanne e nang kona ni mwaaka riki ke e nang kona n tena riki ana waaki nakoia te naan bao ni mwamwananga ake a bon anganaki naba te license mai irouia. Kai te kanganga te Kauntira e anga te license ma arona kamatoakin tuan te kawai e bon rangi niu memeere te Tia Babaire.

Inanon te Biira aio te Tia Babaire e bon rangi ni uarereke bon ti 4 mwakorona. Te moan kibu e rekereke ma bon aran te Biira. ao te kauoua e kaotia bwa tera te tua are e na oneaki are bon te principle act.

Te kateniua ngkanne te Tia Babaire e rekereke ma te onono nakon te kibu 36 bwa e na oneaki te taeka ae own officer. Ao ni kabonganaaki te taeka ae 'Marshal'.

Ake a katerea ke ni kinaaki iaan te kibu ae boou ae 36a. Te onono naba inanon te tua anne te Tia Babaire.

Te onono aio e kaineti ma te kantaninga are te ara ngkai ae kabonganaaki iroun te Kauntira ibukia ana taan kamatoa ana tua ae te Kaubure. Bwa e a bon boo taina e a bon maa nao ngkana ko taraia naba kanga e a bon aki kaineti ma aron aia mwakuri, ae a karaoia bwa are nakai kam ataia ao kam kinaia n araia ae te naan kaubure.

Are nanona bon te naan bure ngaia moa. Ao ngkanne e na kanga ni manga kamatoa te tua aei te Tia Babaire.

Ngaia are aongkoa e mwaing ma te ara own officers bwa e aonga ni bon kinaaki araia nakai bwa ana kamatoa te tua n te ara ae boou. Ao anne te mwaneka ae boou ae uarereke. Ma te Tia Babaire, te onono ke te mwaing ae uarereke ae kona ni kamwainga ae bubura te Tia Babaire.

Ngaia are te kantaninga iai bwa te tai are e bitaki iai araia nakai. Tao e na toka riki angin nanoia, ana kona riki ni karaoi tabeia nakon are e kantaningaaki.

Ao tao ngaira ake ti na mena iaan aia kairiri. Tao ti na rangi ni makuia riki bwa are ti a karineia n araia ae boou aio te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, te kantaninga inanon te Biira aio bwa ngkana arona bwa e reke irouia te nakoa aio ana manga bon katueaki nakai. Bwa ana anga aia berita bwa ana bon karaoi raoi tabeia nakon are e kantaningaaki.

Te kibu ngkanne 36a inanon te onono e karinaki ae boou, ae te 36a bwa aio e katerea aron kateirakeaia te naan Martials aikai. Ao nakai ngaia bon taan mwakuri inanon te Kauntira. Ma ana ti manga anganaki araia ae boou bwa aonga ni waakina aia mwakuri.

Martials ngkanne aikai anganaki mwakaia bwa ana kona ni karaoi kateitei nakon taian bao ni mwamwananga.

Ao n tuoi riki ngkana arona bwa a urua tuan nanon te kawai are bon ti kaineti moa n te tai aio ibukin tera

arei te bao ni mwamwananga are e bwaina te botanaomata.

Iai irian te onono aio ao te katamaroa nakon tuan nanon te kawai are e kaineti ma te naan bao ni mwamwananga ke te naan bus are a karaoa te mwakuri ni katokitoki. Ao aio ngkanne e na irekereke ma ngaia ma aio manga te Biira are e na uotaki imwina n rekena n taina n te tai aei te Tia Babaire.

Te kibu 36 (4b) e angania te naan Martials te kona ni kawakinia te naan driver ke n tauia n te tai ae bon tau ao n tuoa ke ni karaoa ana kakaae irouia bwa a bon tia n urua te tua ni kaineti ma aron biribirin te bao ni mwamwananga n te kawai ke a tuai.

Ao ngkana arona bwa e reke buokaia n anne ao a kona ni moantaai ni kanakoia ngkana arona bwa akea te bure ae a tia ni karaoia.

Te kibu 36a (4c) ngkanne e katerea a oni kamwakaia nakai te naan Martials bwa ana kona n anga beba ni katuua nakon te driver, te tia anai kantoka ao te tia bwaibwai ngkana e kakoaua bwa e a tia ni urua te kibu 41 n tuan te kawai 2017 are e na iai te onono ae e na rimwin ai oni kamatata a oni buoka riki kamatoan te itera aio te Tia Babaire.

Te kibun aba anne ngkanne ao e katerea inanon 36a 4d, 4e bwa tera kanoan rongorongo aikanne are e na anganaki te driver te tia anai kantoka. Ao I taku bwa e na karauaki ni kamatataaki aio bwa aio bon te beba naba are e titebo ma are anganga ngkai bureitiman ke anganga ngkai te naan troopers inanon te kawai.

Ngkana kam karaoa aia mwakuri iaan tuan nanon te kawai 2017 te Tia Babaire. Te kibu 36a, 4f e katerea bwa ngkana e aki bwaka te tuua inanon taina ae 14 te bong ao e a taboro naba tuan te tia anai kantoka, tuaan te bus driver ao tuaan nab ate tia bwaibwai. E na taboro bwa n te tai are e taboro iai ao te bus anne are e a tia ni urua te tua e na kona ni katikaki irouia nakai.

Ngkana e katikaki te bus anne ao man kawakinaki e na kona ni kawakinaki inanon 14 te bong. Ao boon kawakinana ae $20.00 n teuana te bong.

Ao e na riai ni kaotinakoaki imwain koron 14 te bong anne.

Te kibu ngkanne 36a 4g e katerea bwa n te tai are e bwaka iai te tuua ao e itiaki ao e na riai ni kaotinakoaki te bus anne n te tai ae waekoa ana license are e suspended ke e a tia ni katikaki te bus anne e a manga moan kaokaki nakon arona, ao e a kona ni

manga moan operate riki te bitineti anne.

Te kibu ngkanne 36a te (5) e katerea bwa iai mwakan te Martials ni kona n raa arei ni karaoa ana kakaae are e karaoia iaan te tua aio ake e kainnanoa te beba ni katikitiki.

Are nanona iai ana power of arrest are ngkana arona bwa e karaoa ana mwakuri ao e totokoaki ana mwakuri. Ao e aki kainnanoa te warrant e kona ni karaoia n te tai anne. N aroia naba bureitiman. Te kibu 36a (7) e katerea bwa te aomata are e katikaki iaan te kibu are te mwakoro ni kibu are 5 e riai n nikiraki n te aobiti ni bureitiman n te tai ae waekoa.

Ngkanne a nikiraki ikanne ao bureitiman a karaoa aia mwakuri iaan te tua are a bon tataneiai ni mwakuri iai.

I karautaeka Hon.Speaker bwa te kibu 36a ae e na riai n 8 e a mwakoro ngkai bwa te kibu 9 ma bon etina e na rin n te kibu 8. N te kibu aio e ti katerea bwa ngkana ko katikaki ao ko kuneaki ni bure ao kona katuaeakaki teuana te ririki n te karabuuti ke $500.00 tuaam. Ao kona riai n ataia bwa $500.00 te taara anne mai inano ni waerake nakon rawawatan te bure are e ko karaoia.

Te kibu ngkanne ae 36a n toki 9 e katerea bwa e na bon aki reke kain te Marshal bon ngaia ngkana arona bwa e karaoa raoi ana mwakuri ma te nano ae itiaki.

Te Tibiika, te tua aio a oni kateitei iaan noran tamaroan, te model are e karaoaki nanon te KLTA are e kona ni mwakuri bon irouna. Inanon naba aia tai ni mwakuri nakai ao bon iai naba aia training ae a karaoia. Ao bon anne nab ate kantaninga nako iai.

Bwa e kakawaki n te tai aio bwa ngkana a mwakuri ana taan mwakuri n te Kauntira ao ana bon onimakinaki. Ao ana namakinaki ana karineaki ao ana maekaki bwa a kamanoaki iaan te tua.

Bukin nab ate kantaninga are anganaki mwakana are e anganaki mwakana te mwaaka ni katikitiki te Martials bwa bon kamanoana naba. Bwa are ngkai tabetai ko kateitei ao ko kakaraki ma te koraki ao e reke bwa am kanganga. Ao ko aki ataia bwa tera mwakan ae kona riai ni karaoia ngkana ko reke n te kanganga n te itera aio te Tia Babaire.

Ngaia are e kakawaki bwa ana aki kona n ti mwakuri te koraki aikai ma ana kona nab ani karaoi mwaaka ibukin kamanoaia.

E reke au tai ni maroro te Tia Babaire ma kain te Kauntira n Tarawa Teinainano ma TUC ao bon BTC naba ao ni kawenea te Biira aio nakoia ni maroroakina ana principle, aron mwakuriana, ao aron kakoroan nanon kaean te kanganga ae ti kaitibo ma ngaia ngkai. Ni kaineti ma bao ni mwamwananga iaon Tarawa Teinainano.

Ao I rangi ni kukurei n taekinna bwa e rangi ni butimwaeaki irouia bwa are bon aio te kainnano ae e a rangi ni man te Tia Babaire.

E a bongata taina ao e kakawaki bwa kai iai te traffix tax e kakawaki ngkai te license e mwananga mai iroun te Kauntira ibukin te naan public transport ao tao e bon riai bwa te Kauntira e na anganaki nab ate mwaaka anne bwa e na moantaai n raa arei ni kona ni karaoa raoi nanon te tua ao man katena bwa e aonga n ongotaeka te botanaomata.

E rabwa, te Tia Babaire ao tao e na rangi ni focus moa iaon Tarawa Teinainano, ao Betio te Biira aio ma n aron ae ataaki ao a karaoa te mwamkuri ni katamaoa inanon te kawai iaon abamwakoro. Ao ta oni bon te taina ao e na manga reke nab ate naan bao ni mwamwananga nakon te botanaomata ni mwakuri ni buti iaon abamwakoro aikanne.

Ao e kakawaki bwa are ngkana e tei aio ke e mwakuri aio ao n te tai aio are e reke iai aio iaon aba, ao e a tauraoi te legal framework e a tia n tuoaki. E a tia n noraki bwa tera kabwakana, e a tia ni katamaroaki ao n te tai are e kaoti ibuki ao e a tauraoi nab ani waaki nako iai.

Ngaia are te Tia Babaire aio au maroro teutana ae uarereke iaon te Biira aio ngkai e bon uarereke bon ti kakaeakin angan tobwaan ana kanganga Tarawa Teinainano, ni irekereke ma te public transport ao kakaean nab ate anga bwa naake a mwakuri man kamwakuri te naan tua ana bon kona nab ani kamanoaki, ao ana mwakuri be confident.

Ana mwakuri ma te aki raraoma ao ana mwakuri ma te kantnainga are ataia bwa a kamanoaki iaan te tua.

Te Tia Babaire, te model teuana ae I rangi ni mamataiakinna ao tao n arona ae kam ataia iaon America. Ao America e rangi n rawata aekakia ana Bureitiman ana taan kamatoa te tua, iai te FBI, te CIA, iai te state police iai te naan Highway Troopers, n aron are kam noria ngkai ti kabongana te KLTA.

Iai manga te naan tribal police, ao nakai e kakaokoro tein aia mwakuri, ma te bwai ae e rangi ni kakawaki te Tia Babaire. Bwa ngkana iai te

kabuanibwai ae reke ao antai are e moan reke e kawakina moa te itera anne. Ao ngkana e bon roko are bon tabena ao e a manga handover nakon te rabwata are bon tabena te tabe anne.

Ngaia are te kantaninga ikai bwa ngkai nanon te kawai e a rangi ni botoboto tao KLTA iai te bus ke te bao ni mwamwananga ibukin te botanaomata n te tai aio. E rangi ni uarereke norakina, ao iaan te Traffic Act e bon aki kamanoa te itera are te katokitoki e riai n tararua te kanganga anne.

Bon ibukina nab ate Tia Babaire bwa are te license e a mwananga mai iroun te Kauntira. Ngaia are ti na kanga ni katomai itera aikai e aonga n are ko urua te license ao iai rekenkaim iaan te Traffic Act. Ao ngkana e irekereke ian te traffic act ao iai naake bon aia bwai te bwai.

Aia license are ana bon riai ni kamatoa, ao te kantaninga iai te Tia Babaire bwa ngkana e reke bwa e butimwaeaki nab ate amendment tuan te kawai, ao ngkanne a kona nab ani bane ni mwakuri rabwata aika teniua aikai.

Te Police, te KLTA Troopers, ao ai bon te naan Martials ngkana arona bwa e bwaati te Biira aio. Ao man au maroro akana a uarereke aikanne te Tia Babaire ao I a kukurei n tabeka warekan te te Biira n onono nakon te tua ibukin te Tautaeka inanoa 2021 ibukin warekana te moantai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei n am Biira ao ngkanne N na kanakoa nakon te Tautaeka are e na kaeka man te Tautaeka. Are te Minita ibukin Aba Inanoa te Minita Hon.Harry Tekaiti e nakoim.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa te Tibiika ao bon te bwana moa ni kamauri nakoim te Beretitenti ae ko karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Taan Tei ni kabane, ao ai bon taan ongora n te tai aio ao ai moarara riki kain au abamwakoro ae Tarawateinaieta. Bwanaan te maeu ao te marurung are mai irouna ao kam na bane ni Mauri.

Man ana iter ate Tautaeka ao e a kan kaitaua te Tia Tei ae rne temanna mai Tarawa Teinainano ibukin mwakurian ao uotakirakean ana Biira n onono. Nakon te tua ibukin te tua n Tautaeka n abamwakoro 1984.

Ti noora aron mwakuri korakora te Tia Tei ibukin kakaean anga ake ana tobwa a oni katamaroa te kanganga ibukin bao ni mwamwananga riki iaon Tarawa Teinainano ma Betio.

E ngae n anne te Tibiika ao I kan karautaeka moa n te tai aio nakon te

Biira aio riki nakon te Tia Tei ae rine ngkai e aki tauraoi moa te Tautaeka ni butimwaea te Biira onono aio iaan bukina akana N na manga karaui ni kamamatai.

Hon.Speaker, te Biira n onono aio bon ti uoua kanoana n aron are e a bon tia n taekinna. Bwa teuana ae uarereke ae ti onean te taeka teuana inanon te kibu teuana. Ao te kauoua n onono ae bubura riki teutana ni karinan te kibu ae boou are e a bon tian aba ni kabwarabwara te Tia Tei are ana Biira n te Biira aio are 36a.

Te Tibiika, e bon rangi ni kakawaki bwa N na kabwarabwarai ana itera te Tautaeka. Ibukin aki butimwaean te Biira aio. N te aro bwa e na matata nakoia ara botanaomata ao ara taan ongora ao te Tia Tei are ana Biira n te Biira aio.

Te Tibiika, n aron are I a tia ni moan taekinna ao te moan onono are e a bon tia naba n taekinna n te kibu 36 ike e tangira iai bwa e na ti oneaki te taeka n te tua n Tautaeka inanoa n te taeka ae own officers nakon te taeka ae te Marshal ke appoint nakin te ara ae boou n onea mwiin araia kaubure n aron are e a tia n taekinna ao ni kabwarabwara. Ke kabonganakin te ara teuana ae boou n onea mwiin araia kaubure n aron are e a tia n taekinna ao ni kabwarabwara n ana Biira.

Noran te onono aio ao e aki noraki riain karinan te taeka ae Marshal appointed. N tein te kibu 36 ngkai e bon anganaki te Kauntira te kona ni karaoi tabena ma tibwangana ake e anganaki iaan te tua aio ma ana taan mwakuri are nanona bwa akea kainnanoan te Marshal n aron ae tangiraki bwa kanoan te onono.

Te kauoua n onono te Tibiika bon karinakin te kibu ae boou ae na tei bwa te kibu 36a, are e na karinaki bwa te kibu ae boou imarenan te kibu 36 ao te kibu 37.

Te kibu ae boou aio ao kabwarabwaraaki iai aron rineakin te Marshal karaoan ana tuea , karaoan ana mwakuri ao mwakana ao a bati riki.

Ma n aron are I a tia ni kamatata ao bon iai ana kona ana taan mwakuri n te Kauntira iaan te kibu 36 ni bon karaoi taben te Kauntira riki n tararuaan te rau ao te aro ni kairiri ae Tamaroa.

Irarikin aio te Tibiika ao kabonganaan ae marshal e bon aki rangi ni matata ao e rangi ni kakawaki bwa e na karauaki ni kamatataaki te taeka aio. Ngkai e karinaki bwa kanoan te onono ae boou.

Riki ngkai te taeka aio e rangi ni kamanenaaki te taanga ni buaka e te

Military ke rabwatan te bowi n aron are e kabonganaaki i Biiti. Ke te serve n te bowi Kiribati are e kakaraoa te ororake ni kaineti ma ana moti te bowi.

Te kateniua n totoko bon nakon te naan sub section ke te kibu ae boou are 36a.

Subsection 1 e a bon kaman taekinaki n te kibu 24(2) n te tua ibukin Tautaeka n abamwakoro mwakan te Kauntira n rinea ana tia mwakuri are e na kona ni karaoa tabena n te tai teuana ma te tai teuana.

Subsection 2 ao e noraki aki riaina bwa e na karaoa te tuea te Marshal. Ngkai taan mwakuri n te Kauntira a bane ni kabaeaki iaan te tua ni kammwakuri iaan te kibu 101 n te tua ibukin te Tautaeka n abamwakoro.

N te Subsection 3 ao e akin aba noraki riaina ngkai e a tia naba n tobwaaki n te kibu 119 n te tua n Tautaeka n abamwakoro katuean te aomata are e kataia n totokoa karaoan taben ana tia mwakuri te Kauntira.

E aki butimwaeaki naba te subsection aio ngkai te tuua iai bon ti $100.00.

Ao inanon ara tua inanon are te Tautaeka n abamwakoro ao e a kaman koreaki ao n taekinaki te tuua iai ae $1 te ngaa.

Iaan sub section 4 ao e aki noraki riain karekean te Marshal ngkai iaan te kibu 141 n te traffic act ao a kaman katerete reaki iai bure ake a kona ni mwakuriaki iroun te KLTA ao tao te bureitiman n aron are e a tian aba ni kabwarabwara.

Karekean te Marshal bon kataboroan te mwakuri are e na kona ni karaoia te KLTA ao Bureitiman.

Te Tibiika, man bwaai ake I a tia ni marorokini ao I kan kamatoa riki nakon te Auti n Tei aio, bwa e karautaeka te Tautaeka n aki butimwaean te Biira n onono nakon te tua ibukin te Tautaeka n abamwakoro 1984. Ngkai a bon bane n angaraoi a oni karinaki iai bwa bon iai riki tuua aika e angaraoi ae iai karinana iai.

Ao e koaua n aron ae I bon kakauongo ao e a tia ni katereterea te Tia Tei, ao e kinai tuua akana e a bon tia n taekinna ae te KLTA ao mwakaia Bureitiman, ao n aron are ti a bon tia noria aoo ti a tia n taekinna ti aki tangiria bwa e na manga kataboroaki. Ke tao e na manga repeated karaoan te tua aio, kai e a bon tia n tobwaaki n tuua akana tabeua Hon.Speaker.

Bwa a bon kakawaki naba bwa ana katerei tabeua ana kammwakuri te Kauntira ni BTC, ao TUC. Ngkai I ataia bwa ara Kauntira aikai a rangi n noora ae nanonna te Tia Tei iaan ana Biira ao n te tai aio. E korakora naba aia mwakuri n totokoa te aekaki ni waaki iaon tao bwainikirinakia riki ara botanaomata iaon aki karokoia n aia tabo are ana riai n roko iai.

Ngaia are I rangi ni kamoamoa n te tai aio bwa e bon korakora ana mwakuri te Kauntira ni Betio. Ao iai naba ribooti tabeua ke te naan record ake a reke inanon baiu, bwa I kona ni kakoaua bwa e tamwarake aron ana kammwakuri te Kauntira n Tarawa Teinainano ma Betio. Ngkai e rakat e naan fine fee katuua iai aika a kona n reke inanon bain te Kauntira. Ao tao teuana naba ana kammwakuri te Kauntira n TUC ibukin tobwaan nab ate kanganga aio ao ti kakaitau naba iai bwa a tian aba n reke ana bus ake e karekei ni bon oin korakorana ao e na bon tabe kanga ni mwakuri ma te Tautaeka ibukin katamaroan itera aikai bwa e na kona n aki mwinibaeaki temanna ma temanna, ma ana karokoaki n aia tabo n te tai teuana ma teuana.

E koaua naba n aron are I aana au totoko n te tai aio Hon.Speaker bwa iai ana iango au Botaki ni mwakuri. Ao n aron are ti a kaman katuruturua a oni kakatereterea n taai aika nako. Bwa e na manga rinanoaki tuua n abamwakoro.

Ao ngkana iai kabwakan tuua ae e na taraaki bwa tao e na angaraoi inanon karinan, ae nanonna te Tia Tei ao anne nab ate tai ae e rangi ni kakawaki.

Ngaia are n te tai aio n aron are I taekinna ao e korakora ana kakammwakuri au Botaki ni mwakuri ni manga rinanon ana tua, ibukin Tautaeka n abamwakoro bwa e na kona n noori ao ni manga katamaroai kabwaka akana ana irekereke ma aron ana mwakuri, karaoan ana service te Kauntira teuana ma teuana.

Ao are e a taraia naba bwa iaan nab ate onono naba n te tai aio ao ti rangi n taraa TUC ao BTC. Ma n te onono ae ti na karaoia n te tai aio ti na rabwati Kauntira ni kabane n aki kakaokoroa te Kauntira teuana ma teuana.

Ma tia taraia nako bwa anne kanoan te onono n te tai are ti na waakinna iai. Ngaia are tao anne naba teuana ae ti aki rangi ni boraoi ni iango ao n totokoa aron te onono nakon te Biira n te tai aio.

Eng, tao aikai bukina tabeua ao I rangi ni karautaeka nakon te Tia Tei ao aio moa ana taratara ao ana

nonoori te Tautaeka ao I kabwara bure ngkana iai tibanakon te totoko n te tai aio. Ma au kantaninga e ota aron te ongora ao e ota naba n aron ae ti kataia ni mwakuria ao iai katamaroa ao n aron ae e na bon taraaki bwa e na aki te Kauntira n reke bwa te tia tararua te kawai n ti ngaia. Ma ngkana arona bwa e aki angaraoi ngkai ti na karini naba n tuua tabeua aika I taku bwa e na angaraoi ibukin kanakoraoan aia mwakuri, kaubure n te tai teuana ma te tai teuana.

Ko rabwa te Tibiika ao I a karautaeka moa bwa I aki butimwaea te onono n te tai aei. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkanne I a kaukia nakon te Maneaba nakoimi Taan Tei ake kam kan maroro n te Biira aio. E a uki te maroro. Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika. Ao Ti a kamaurira riki n tamaroan te bwakantaai aei.

Ao ti a kauataoa te kakaitau nakon te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano are e uotarake te Biira n onono ibukin te tua ni irekereke ma te Tautaeka Inanoa ibukin iangoan naba kanakoraoan tobwakin kainnanoia ana botanaomata n aron ae ti bon bane n ataia ao n aron ae e a tia ni kabwarabwara.

Ao ti ongora naba ana kaeka te Tautaeka are e akin aba butimwaia n te tai aei. Ngaira man ara iter ate Tibiika, Ti butimwaea te Biira aei iaan naba bukin ae ti noria ae e rangi ni kakawaki ibukin tobwaan kainnanoia ara botanaomata.

Ao tao ti ongora naba bukin ana totoko te Tautaeka tao I kan karinna naba ikai ibuakon au maroro man ara itera. Ao tao te moanibwai ae ti noora naba riain ana onono te Tia Tei ae karineaki.

Bwa te nakoa aei kanga ti kina ngkai n te kaubure, e rangi ni kinaaki iaan te tua bwa te nakoa ae e na anganaki naba tibwangana ae e na kinaaki iaan te tua.

Ngkai e ti kainaaki tibwangana iaan ana by law ke ana tua te Kauntira ae e aki kinaaki ke n tabangaki iaon abara ae Kiribati.

Ao aia kanganga kain Tarawa Teinainano I taku bwa ti bon bane n ataia ao tao ti a tian aba ngaira n reke n te kanganga n te tai teuana ma teuana ibukin naba tao kanoan ana iango te Tia Tei ibukin ana Kauntira ibukia ana botanaomata.

Ao I taku bwa aei te bwai ae ngaira Taan Tei ti riai ni kakaea te anga. Ngkana arona bwa te onono nakon te tua e na buoka aron ara waaki ke ana waaki are e mwiokoaki ibukin te

botanaomata. Ao I taku bwa aei ti riai ni boutokaia. Ao ti ongora n ana kanganga te Tautaeka kanga tao e aki rangi ni botau ni iango ma te ara are e nang karinaki.

Ao aikanne bwaai ae ngaira iroura a uarereke bwa a kakai karaoaki n tian tao ni Kometenakin te Biira.

Ma I taku bwa te kantaninga ae iangoia te Tia Tei ngkai e a tabeka ana onono ana Biira n onono. Bwa ngaira ti nang noora riaina. Bwa I taku bwa e a bon riai ae e nang bon kinaaki naba a oni kamwakaaki iaan ara tua iaon Kiribati. Bwa ti aki n ti te By Law tibwangaia kaubure. Ao e rangi ni korakora te kantaninga nakoia naba ara kaubure ibukin tibwangaia n aron are a tia n anganaki irouia aia Kauntira.

Ao iaon Tarawa Teinainano ma Betio n aron aia kanganga te botanaomata ao teuana mai ibuakon tibwangaia ae ti ataia ao ti ongongo, ae kanga e rangi ni katuruturuaki nakoia bon tararuan nab ate naan bus ao riki noran tangitangia te botanaomata, n aia kanganga tao n te tai teuana ma teuana n aki roroko raoi n aia tabo, ke tao n akekean te bus.

Ao aikai kanganga aika ana karauaki raoi n tobwaaki ao I taku bwa aei nab ate anga teuana. Ngkana arona bwa a kinaaki naba tibwangaia ara kaubure, irarikin naba tibwangaia bureitiman ma kain te KLTA ke te naan troopers ao I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki riki.

Bwa ngkai ngkana ti bon karaua naba n taraia ao eti bwa tao iai a rawata ara bureitiman ao tao iai naba kain te KLTA tabeia aei tao iaan tuan te kawai. Ma I taku bwa e rangi ni kakawaki naba bwa ti na bon ataia naba bwa tera raoi ae bon ririki.

Ma ti ataia bwa ti aki ni katoa bong ae tararuaki aron tuan te mwamwananga iaon te kawai tao iaon riki Tarawa Teinainano, ma Betio. Ma bon iai taina ae a manga tibwa bwa ti bon bane n ataia.

Ma I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa ngkana iai riki te ang ani ibuobuoki ibukin tararuakin te kawai ao e aera bwa ti na aki butimwaea anne. Ao tao ngkana te Kauntira ae tao e a bon mena rabwatana ao bon tabena. Ao tao tabeia ara kaubure aei , tararuan te naan bus kanga aki rangi ni ibetutu n aron tuan kabonganaan nanon te kawai n aron are e mwaneweaki are mwakoro 41. E aera bwa e na aki ao ataa riki kanoan te license kaubure nakoia Bureitiman ma kain te KLTA. Ao anne ti mwakoron te tua ae bon kaonotaki bwa are anne bon irekereke nakon kanoan te license akea inanon baia taan tararua nanon te kawai.

Ao I taku bwa aei ngaira iroura tao e akin ang karawata riki te kakumekume bwa e a ibuobuoki riki riki n te tararua. I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki te tararua ibukia ara botanaomata. Ao ngkana e a katamaroaki riki e aera ti na totokoia. Ma ngkana arona bwa e na karauaki ni kakaeaki angana ngaia bon ti aikai ngkami tabemi.

Ao aekakin naba ngkai ae iai Bureitiman, ao iai kain te KLTA. Akea te kanganga bwa are e a rawata riki te tararua ao e a tikiraoi riki aron tobwaan kainnanoia ara botanaomata ao riki mauria inanon te kawai.

Anne ngaira kanga ti aki boraoi ni iango ma bukin totokoan te Biira aei iroun te Tautaeka bwa e a bon mwengaraoi. Ao I taku bwa ti ataia bwa ngke arona bwa a katoa bong Bureitiman ao kain te KLTA n tutuoia bus ao tao anne ti kona ni kangai.

Ao tao anne ti kona ni kangai tao eti tao bon akea te kanganga. Ma ti bon noria ngkai ni katoa bong ao tao ti rirarikin tao matan te Kauntira i Teaoraereke rimatana. Ao ti kona n nonoria ana kaubure te Kauntira ae a tetekateka n te kainibwati. Ao e roko te bus a tutuoi te naan bus.

Ao anne tera burena. Ao e aera ti na aki tangiria bwa ti na kinai tibwangaia nakai iaan ara tua te national law. Tuan te tua are e mena iaan are e kaineti riki ma tabeia ara Kauntira.

Ao ti bon kamarurungaan naba ao kamatoan naba tibwangaia ara Kauntira ni kakoroa naba nanon ae e na riai ni iraki nanon aia license. Ke tao tera are a kabaeaki taan license. Ao tao n te tai aei ao e a kaineti aei nakoia taan kabuta te bao ni mwamwananga ae te bus.

Ao anne ti bon bane n atai te naan kanganga ao tao ngaira ti rangi ni boutokaia bwa e a rangi ni kakawaki, e a rangi ni kinaaki raoi tibwangaia nakai e rangi ni kinaaki iaan te tua.

Tera buren anne ao tao e na aki bwa ngkana arona bwa aki tangiria bwa e na oneaki te ara arei ao ngaira aongkoa are ara bubuti bwa e bon riai ni kaonotaki iaan te tua aei te mwakoro bon ti ibukia kaubure.

Ae e na bon kaokoro ke e na karinaki teuana ao tao anne ngke arona bwa tao anne ao e a kona nab ani kaeka ana kanganga te Tautaeka iaon bitakin te ara are officers nakon are Marshal.

Te kauoua, te Tibiika ao ti ataia bwa aei bwa ti aki te kanganga ae boou. Ao tao aei ana anga tao te Kauntira n Tarawa Teinainano ao tera ngkai te anga bwa e a bon aki kona ao ngore

naba ara kaubure bwa akea naba mwakaia iaan are te tua ao e moanibwai moa te tua ao iaana ana tua te Kauntira.

Ao ngaira anne ti rangi n noora riain te onono aei bwa e ibuobuoki riki. Ao te naan onono ae ti na tao te tua ae ti karaoi ngaira n te Maneaba ni Maungatabu e na riai ni katamaroa riki te waaki bwa e na aki kanakobuaka ao ngaira aei e reke iaan te kantaninga ke te principle anne ae e na kanakoraoia riki.

Ti ataia tao n te tai aei tao e taraaki bwa tao e a ti kaineti aei nakon te Kauntira iaon Tarawa Teinainano ma Beti.

Ma I taku bwa e aki ti kaineti nakoia, ao tao eng bwa ti a taraa bwa tera te bitineti ae te bus.

Ao ti aki te bus are ti nonoria ngkai i Tarawa ae te van ke te minibus. Bwa a bus naba te naan truck ao iaon naba abamwakoro naba iai naba te naan bus ma ti aki ae aekakin ae i Tarawa ma te naan truck, a reke iaan te bao ni mwamwananga ibukin te botanaomata ma e a kaokoro rabwataia.

Ngaia are I taku bwa e bon tabangaki naba aei bwa ngkana arona bwa akea aia kanganga bwa tao e aki rangi ni korakora aia kanganga n te abamwakoro. Aei e na tauraoi bwa ngkana e a roko naba aei te aekaki aei iaon abamwakoro. Ao e na iai naba te tua naba ae e na kona n tobwaa anne. Bwa are aei te tua are ti aki ti ibukin te bong aei bwa n taai aika ana roko.

Ao tao iaon ngkanne ae bon te kanganga ngkai ngaira akea bwa iai te naan katamaroa ae ngaira iroura e na bon kaokoroaki aei bwa bon teuana te kibu ke te section ae e na bon kaokoroaki.

Bwa ibukin kakawakin tibwangaia nakai ao riki tibwangan te Kauntira ae ngaia ae tangiria te Kauntira, bwa aei ana aobitia ae ana karaoa nanona ao e rangi ni kakawaki anne.

Ao e kanganga nanona bon te kanganga ngkai bwa tera ngkai angan tobwaan te kanganga aei nakoia ara botanaomata aika a mena iaon tao Tarawa Teinainano ma Betio.

E tau Tarawa Teinainano riki bwa e bon rangi n ananau ana mwaake te Kauntira aei. Ao tao Betio e aki riki nang korakora te kanganga nakon aei. Ao tao te kanganga kain Betio aikoa kona n okioki man Tarawa Teinainano ngkana arona bwa aikoa roroko bus n taabo ake a memena iai.

Ao tao bon rawata angana ao tao aei naba teuana te bwai ae tao ti ataia

bwa Kauntira a bon tian aba n tekateka ma taan bwaibwai n te bus.

Ao I taku bwa e bon rangi n tikiraoi naba ae ti na ururinga naba. Bwa are te nan bus aia bitineti te koraki. Ao te bitineti e na riai ni karekemwane. Ao taan bitineti n te bus ao tao aei naba aia anga n taraia are e na bon materaoi naba aia bitineti aei bwa e na oki naba aia Kabanemwane. Ao n taai aikai e a rikirake ni bobuaka te bwaa. Ao tao e a korakora riki aia Kabanemwane ara tia bitineti ibukin kabutan aia bus.

Ao ti na riai ni kaitauia ara tia bitineti n te bus kam bati n rabwa. Ibukin ami ibuobuoki nakoia ara botanaomata bwa e rangi ni korakora buokaia bwa aki kona n roko n taabo ake a tangiria n ikan roko iai. Ao ti ataia bwa iai kanganga aika a bon ataia naba ara tia bitineti aikai bwa ti na bon bubuti ti na teimatoa ni bubuti nakoia. Ao tao bon iai n taai tabetai ae tao a manga rangi n ribuaka aia tia mwakuri n aia bus n te aro are a kananoanga ara botanaomata. Ao tao e na bon iai taai ae e na kona ni ibuobuoki iai.

Ao aei ti na bon katikua nakoia ao ti na bubutia bwa ana riai ni ira tao kanoan te tua n aia license ae ngaia ngke arona bwa e rin ikai ngkai. Ao tao e na rangi ni matoa riki.

Ma e na iraorao nab ate aba ma taan bitineti n te bus te Tibiika bwa ti na riai naba n taraa aia itera.

Ao tera ngkanne te anga ae e na kona ni karauaki ni kabarantaki raoi. Bwa ana akin aba ruuti te naan bitineti ao ana akin aba kananoanga ara botanaomata.

Ngkana arona bwa e aki karekemwane nab ate tia kabuti bus ao e nang akea te bus ao e na rangi ni korakora riki te kanganga.

Ao I taku bwa tera te anga ao e na kakaeaki raoi te anga ae e na bane namoraoi raoi naake ana rootaki iai. Bwa taan bitineti ao taan kabongana aia bus. Ao tao aei ana bon bubutiaki taan bitineti. Bwa aei e na bon nakoia bwa are eti te karekemwane ngkana e aki karekemwane aia bitineti ao are e na ruuti ao e nang akea riki te bao ni mwamwananga.

Ao e teimatoa ni kainnanoaki te bao ni mwamwananga irouia ara botanaomata.

Ngaia ngaira ti noora aei ae tao ana anga ngkai te Kauntira bwa ti aki te kanganga ae ai tibwa ngkai. Ma tao aei teuana ana anga te Kauntira are tao Tarawa Teinainano n te tai aei. Ngkana ngaia aei ae abara aei bwa aei teuana angana.

Ngaia are ngaira ti rangi ni boutokaia. Ti aki aei angana ma ti na bon bubutia naba ara Kauntira bwa are ana bon kakaea te anga ao ana aki bwara nano. Ao ana teimatoa ni ma maroro naba taan bitineti n te bus. Bwa tera te anga.

Ao ngkana arona bwa e na bon iai naba ana anga te Kauntira ni bon ibuobuoki naba n te itera anne n aron ae tao e mwaneweia te Minita bwa tao ngkana e bon iai aia bus, ao tao aikanne naba tao a kona ni ibuobuoki iai.

Ma iaan te kantaninga are kanga kanakoraoan riki tao te waaki ibukia ara botanaomata. Ao kanakoraoan riki ao kamatoan riki ao kamarurungan te tararua bwa ana iraki raoi nanon te naan tua are te tua are iaan te license aoria naba n tobwaaki kainnanoia naba ara botanaomata ao n aki kananoanga. Riki tao n taai are a bon ataaki. Are tao ai te ikawai are te Aoraki, e aki kona n nakonako ni karokoa n ana auti ao tao e a katukaki naba i Nawerewere. Ao tao e na nako Bonriki kanga te aekaki akanne.

I taku bwa ti na manga bon bubuti te naan waaki n nanoanga nakoia ngkana arona bwa ana bon kona. Ao I taku bwa n tabetai iai naba taai tabetai ae ti nang bon karaua naba n taraia bwa tera naba ara anga ngaira ni ibuobuoki taan bitineti nakoia te botanaomata. Ao tao karaoan naba ae riai bwa tao n tabetai tao kainnanoia naba ma kuaia taan mwakuri ae a kona n aki rangi n Tamaroa naba aron tao tobwakia bwatintia ake a toka n aia bus.

Ma I taku bwa ti na aki naba mwaninga bwa ti na rangi ni karabwarabwa ibukin aia ibuobuoki e korakora aia ibuobuoki. Ao te Biira aei kanga e rangi ni kaineti riki nakon te waaki nakon te bus. Ma ti ataia bwa e rangi ni bobuaka kanga tao n aron otara n ara wareware ao tao n ongorara n taai ake a nako n taint e korone.

Bwa are bon ti aki aei ana bao ni mwamwananga te botanaomata bwa are te public transport are e bon bwainna te botanaomata te waaki aei. Tao te Kauntira ke te Tautaeka. Ao kanga ti ongora ao kanga ti kaongoaki bwa n taint e korone ao te KAIDA n te tai arei bon iai nab ate bus ae kabutia ae bon mwanenna. Ao e aera e aki teimatoa bwa e a bon rangi ni bobuaka. E aki karekemwane n te aro are e na manga bon kaitara kanoan ana Kabanemwane.

Ngaia are e a toki naba ao ti rangi ni kakaitau bwa are a manga reitia ngkai ara botanaomata ake a bitineti. Ni bon oin aia mwane ae akea buokaia.

Bwa are akea tao te subsidy ke te buoka mai iroun tao te Tautaeka ke te Kauntira. Aei bon aia bitineti aomata.

Ngaia are ni bon aron tuan te bitineti are te bitineti e riai ni karekemwane. Ngaia ngkanne e na kataia ni kabarantaki bwa kanga itera are e na aki rootaki naba ana karekemwane te tia bwaibwai n te bus ao ana akin aba rootaki ara botanaomata ni kainnanoia ibukin karokoaia, ke anakia ake man taabo ake ti tuai ngkai roroko iai te naan bus ke tao ai kanganga ngkai iai.

Ngaia tao aikanne are ti na manga bon katikua nakon tao te Kauntira ke tao te Tautaeka ke tao bon te Tautaeka bwa ana kakaea te anga ae e na tobwaki kainnanoia te botanaomata.

Ao ngaira ae ti noria bwa iai naba teuana te anga bwa are ngkana ataia tao riki taan mwakuri n te bus tao n tabetai a manga bon karaoi mwakuri ae e aki kaineti ma nanoia taan bwaibwai.

Ma ana kona ke ana ataia are e a katoabong tuoaia ngaia are a mwaaka nakai iaan te tua. Ngaia are ngkanne a kona riki ni karaoa aia katamaroa ngkana arona bwa iai naba waaki ae kanga a bon kakaraoia mai inanoia ao ti aki kanga kanoan tibwangaia mai iroun te tia bwaibwai.

Ngaia anne ti noora kakawakin ae e rangi ni kinaaki tibwanan tao te kaubure tao arana ngkai n te Biira aei tao te Marshal ma tao te kaubure n aron ae taneiai iai ara botanaomata. E rangi ni kinaaki iaan te tua.

Ngaia are ti taraia e rangi ni kakawaki aei bwa are kinakin te tibwanga ao tera kanoan te tibwanga anne, e na kamatoa riki aron te tararua ao riki ibukin tararuaia ara botanaomata, Mauria bwa e na aki rangi ni ibetutu te koraki n raka kain te bus teuana ke te truck bwa are ngaia te bus ti aki ti te van bwa ngaia e kona naba n te truck. Ao ti a tian aba na tai kanganga n taai aika nako ma are te naan truck are a bon tinetine ataei iai.

N aekakin te school bus bwa are e ti aranna bwa te school bus ao te truck. A tinetine iai ataei ao e a bon rangi n riao mwaitia naba kaaina.

Ao aei naba ngke e butimwaia te Tautaeka te Biira n onono aei. Ao aei naba e na tobwaaki iaan aei bwa are ana taraaki naba bwa are nakai baoia baon te botanaomata. Bwa are ana reke naba iaan aei ao ana kona naba n rawata riki te tararua iaon taraaan maurin te bwantintia iaon te

bao ni mwamwananga are a kabongana ara botanaomata.

Ao anne ngkanne ngaira ti nanokawaki ngkai e aki butimwaea aei te Tautaeka n te tai aei ibukin are e taku bwa e aki kainnanoa te onono. E aki kainnanoa riki katamaroana ara tua aei bwa e a bon mwengaraoi. Ao ngkana arona bwa e mwengaraoi ao ngkana tera bwa ti aki te tua bwa tera ae e na kona ni buokaki iai kainnanoia ara botanaomata. Ao ngaira iroura aikai kaubure ao mwakaia kaubure ke kinakia kaubure iaan te tua, ao aio ti noria bwa e bon Tamaroa te kantaninga aei, ao e na rangi ni ibuobuoki.

Ao ti aki ti ibukin Tarawa ibukia ara abamwakoro ni kabane. Bwa are n aekakin te naan school bus iaon abara. Te naan truck ao aikai taraa aei e a bon kabutia te Kauntira. Ma aikai naba a kona n reke iaan iaan te tararua bwa ana riai naba n taraaki.

Bwa ai ti aki ti katabeaia Bureitiman bwa ai kaubure naba e na iai naba mwakaia.

Ao ngkana akea mwakam bwa kona roko n te tabo teuana ko aki kona n roko iai. Ao ngkana kona roko iai ao akea ae kona n ongo am taeka, ke ko kona ni manga reke n te kanganga.

Ma anne ngaira kakawakin te Biira n onono aei ae ti tangiria bwa e na butimwaeaki ma ngaira ti butimwaia bwa ibukina ae aei teuana te anga ni kamarurunga riki te tararua ibukia ara botanaomata, are a kabongana te kawai ao riki bao ni mwamwananga ake a kabutaki irouia bitineti ibukin te botanaomata ao ti aki bon ibukia.

Ao ti na manga kauataoa riki ara kakaitau nakon te Tia Tei ae karineaki, ma tao ana Kauntira are e a tia n taraia bwa aei teuana te anga. Ma tao a kua kaubure ni kataia ni karaoa tabeia ma akea ae mwannanoia ibukin ae aki kinaaki mwakaia iaan tuan te kawai.

Ngaia anne ae ti nang boutoka iai aei. Ae bwaai aika a riki ngaia ae a kona ni karika te onono nakon ara tua. Ao aei ngaira teuana ae ti taku bwa tao e na aki bane ni kaekai te naan kanganga. Bwa iai tao ti aki angana te tua bwa tao te iraorao ma tera kee ma taan bwaibwai.

Ma I taku bwa aei teuana te anga ae e na kona ni ibuobuoki ni kamatoa a oni kinai tibwangaia ara kaubure ibukin te tararua are a tia n anganaki.

Ao e reke naba ara tai ni kaitauia ara Kauntira kai aei bon te tua ibukin te Tautaeka inanoa. Ti na karabwaia ara Kauntira ibukin tibwangaia ae kekeiaki ni kakaraoia. A rangi n Tamaroa ibukia ara botanaomata.

Ti ataia bwa e a rangi ni korakora riki tibwangan tao ara Kauntira aika a mena iaon Tarawa Teinainano ma Betio ke tao te naan urban councils ao Kiritimati kee.

Bwa aikai taabo naba aika a rangi n tiraua te botanaomata ae a maeka iai. Ao e rangi ni korakora tibwangaia aika a tia n anganaki iaan te tua aei ao ana riai ta oni kekeiaki ni itera tabeua are aki rangi ni korakora iai. Ae tao n aron teuana te itera aei ao ti rangi ni karabwaia iai ao ti na kaungaia bwa ana aki bwara nano. Bwa ana kakae riki anga ae ana kona ni ibuobuoki iai, n tobwa kainnanon te botanaomata ao n tobwaa naba aron ana waaki ni karikirake te tia karikirake bwa ana baranti raoi ao akea ae e na rootaki ae tao e nang aki kona ni kabuta ana bitineti.

Aikai kanoan ara maroro te Tibiika iaon te Biira ae ti taku ngaira bwa e rangi ni Tamaroa. Iaan te koaua anne ao tao tera bwaai aika a uarereke ae a kona ni katamaroaki inanon te Biira aei ae iai taina. Ao ngkai e aki butimwaia te Tautaeka ao tao ti nang nanokawaki iai bwa aei teuana te anga ae ti kona ni buoka iai ara Kauntira.

Ti karabwaia ara Kauntira ao ti karabwaia taan mwakuri n ara Kauntira ibukin tibwangaia ae rangi ni kakawaki. Ti karabwaia ara kaubure iaon ara abamwakoro ni kabane. Ibukin tibwangaia ae a teimatoa ni kekeiakinna ni karaoia iaan tao kanganga tabeua are tao a tia n noria ti na bubutia riki bwa ana kekeiaki bwa e rangi ni kakawaki te tibwanga ae ko a tia n anganaki ibukin te botanaomata. Ao tao bon te tai teuana ao ana bon bane n reke te ibuobuoki tao ngkana n te tua ke tao n tera riki ae ana kainnanoia ara kaubure ana kainnanoia ara Kauntira ibukin kanakoraoan raoi karaoan tibwangaia ao ngaira ti teimatoa ni boutokai itera aikai ibukia ara botanaomata.

Ao ti a manga bubuti riki tao nakoia tao iaan te Biira ae e rangi ni katururuaki riki taekan te bus. Ao tao e reke ara tai ni manga kauataoi naba ara bubuti nakoia ara karabwarabwa nakoia ara tia bwaibwai n te bus. Ao ai ara bubuti bwa are e na bon iai te anga ae e na kona ni karaoia ni buokia te botanaomata are e kan karokoia n taabo ake ana roko iai. Ao tao ti na bon manga kauataoa riki ara bubuti nakon te Kauntira nakon te Tautaeka bwa tera riki anga ae ana ibuobuoki iai ae e na aki rootaki. E na tobwaki kainnanoia ara botanaomata ae a kabongana te bao ni mwamwananga ae te bus. Ao e na akin aba rootaki ara karikirake n te bus.

Ao tao man taeka akanne te Tibiika ao ti kakaitau riki ao ti nanokawaki n ana kaeka te Tautaeka ngkai e aki butimwaia n te tai aei ao ara kantaninga bwa tao iai ana anga riki ae e na manga karaoia. Ao tao ti a manga kakantaninga riki ngkanne ana waaki anne ngkana arona bwa e na roko imatan te Maneaba ni Maungatabu ti a manga bon taraia.

Ngaia are ti boutoka te Biira aei ao ti boutoka moan warekana. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ara tia maroro ngkanne are imwina bon te Minita n te Kuakua Hon.Booti Nauan.

Hon.Booti Nauan : Ko rabwa te Tibiika. Ao te Tibiika ao ti a kamaurira riki n te bwakantaai ae mwaitorotoro aio kam na bane moa ni Mauri. Te Tibiika I kan anga naba au maroro n te onono n te Biira are e uotakirake n te bong aio.

E a bon tia nako ana maroro ara Minita are e kaineti tibwangana iaan kaekaan te Biira aio. Ao e a tia ni matata ara itera iai bwa ti karautaeka moa iai ao ti totokoia moa n te tai aei.

Te Tibiika, tao N na bon kanakoa naba au maroro teutana iaon te bwai aei. Bwa ti na kataia n tarai onono aika ke tera te onono are e tabekaki n auan te bwakantaai aio.

Te Tia Babaire, e mwemwe ikai te onono ibukin te nakoa ke taraan aia mwakuri ana aomata te Kauntira ke aomata nako ake Kauntira iaon abamwakoro nako ae arana te kaubure.

Te kaubure, kanga ana bureitiman te Kauntira n tabetai e kona ni kinaaki n araia ae te *special constable.* Ao te kaubure te Tia Babaire man tain te korone, ngai ngke I uarereke n abau are i Tabiteuea ao I aki toki n ongongo te taeka ae naako wetea te kaubure nakon teuaei.

E ngaa te kaubure kan weteia nakon teuaei bwa e a kareu, e aki rauna te aba. Ao n taai akekei te Tia Babaire ngkana ti kaoka ara ururing, aomata aika kaubure ngkana a roko are e a bon rangi n simple aron te kaboraoi n te tai arei.

Iai beeia ae kanga e kaake, ao a roko tao aki roko ma aia kaa ae tao e rerorero a roko ma aia bwatika. Ao n taai akekei kaubure a ririneaki aomata aika a unun. Ae a tauraoi ae nako bwa tera e a nako naba bwa tera.

Ao a mamakaki teuarei tera ae ko kataia ni karaoia, a kona n takua te aomata ao ngkana e roko te kaubure ao e birinako.

Te Tia Babaire kanga I kataia ni kaokioka au ururing aio bwa man

taint e korone ni karokoa ngkai. Kanga taraana kai e bon raoiroi. Ma e aera ngkanne ngke ti nang bita araia ke nakoaia nakai n te tai aio.
Ao n 4 n Eberi 2025 ngaia kee ao I tabe n ongora n ana tabeka te onono. Bwa I kakaea te bwai ae e na rangi n teke nanou iai. Ae e na riinga wakauean nanou, ao e na kainga nanou bwa N na boutoka te onono aio. Kanga titebo ma I aki ataia ngkana arona arona bwa tera aron aia namakin tariu ma mwaneu aika a ongora ngkai.

Bwa kanga I a ongongora naba bwa arei ao arei ao arei. Bwa ngkai te bus ao arei, bwa te bus arei ao arei ao Tarawa Teinainano arei ao arei. Ao ngai I a baa ni kaokia rikaki nakon abau ae Tabiteuea Maiaki.

Kaubure iaon abau ae Tabiteuea Maiaki a teimatoa ni karaoi aia mwakuri. Ao I rangi ni kainaia kaubure mai iaon au abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki.

Iai tabeman ibuakoia ae a unun ao iai tabeman ibuakoia ae aki ununa ma ngkana a roko ni kawariko ao ko a ngangare nab ani kukurei irouia.

I ongo iroun au Kiraaka n te Kauntira, bwa e a teke aia takete ibukin aia revenue ae ana karekemwane te Kauntira. Ao ai tibwa Eberi ngkai ae ti a toua nanona. Ao ai tera ngkanne are imwina. Ai te karaka irouia ngkai.

Ngaia are e na reke naba au tai aio te Tia Babaire n anga bwanaau ae e rangi ni mwaitorotoro a oni kaunga nano nakoia au kaubure n abau ae Tabiteuea Maiaki. Taua teimi anne teimatoa karaoi tibwangami, akana e mwiokoi iai ngkami te Kauntira ibukin buokan abara ke rikiraken abara ae Tabiteuea Maiaki.

Te Tia Babaire, e oti n te tai aio bwa te onono ae e na bitaki araia nakai ao e na kanimwaki te taeka ae te Marshal. Bwa e a tia ni kabwarabwaraaki ana kaeka te Tautaeka iroun tarira te Minita man te MCIA.

Kanga e aki moa kakan aron te onono aio. Ma bon teuana te iango are e karioa au iango ke nanou te Tia Babaire are I tabe n ongongo bwa I kangai. Nanona uakai ke ara kaubure aika a mwaneweaki n te bong aio, tao ngkana a bitaki araia nakon te Marshal a bon kareke bus naba man te moanigabong ni karokoa e bong ao a manga karekea tera. Ao e na iai te bitaki.

Ti a taraa ngkanne te performance. E na iai te performance improvement ngai irou ngai te Tia Babaire e aera I taku bwa e kangai. Ti na taraa ana package te kaubure, ti a karaka teutana. Ao tera riki. Te Tia Babaire

I uringa nab ate maroro are e kangai duplication of responsibility.

Kanga ngai taraan ngai irou te onono aio ti ataraia ara bus aika iaon Tarawa Teinainano, bwa a nang bane ni bwaenataata n ana compound te Kauntira are i Teaoraereke ao are i Betio. Ana bane ni manga kabureaki. Ao ana manga kateaki n te kabowi ao ana manga kabwaka tuuaia. Ae aio a kona naba ngkai ni karaoia ara Bureitiman.

Ma te Tia Babaire, e kaokioka nanou aron iangoan ai oni kaokan te koaua are e kangai. Ao kai ti taraa te kanganga ae ti ibukin te bus, e koaua ngkai bwa iaon Tarawa Teinainano ma Betio ai bon ti ara kanganga te bwai ae te bus.

Ngkana e aki nakoraoi tararuan te bus e na reeuaree Tarawa Teinainano ma Betio. Ao tao ana bane kanoan ara kabwate, ana aki roko taian kaako.

Te Tia Babaire, I maroro ma te Minita ae irarikiu aio ao I kangai. Iai mwakan te Kauntira ae I taku bwa e bon kakan iai te Tia Babaire.

Bwa te tia anganga te license. Ao ngkana iai au bus ngai ao I apply au license n te ririki aio ma ngkana e kabwabwaka riki ana tua iaon te license ni karekeai itera ake kanga ana katena win te license. Ao tao I taku bwa aio e a kona nab ani kaeka te kanganga, ibukin te bus.

Ti na anganiko am license ibukin 2025 ao ngkana ko a manga apply ibukin 2026 ao ti na review am performance ibukin 2025.

E a bane 2025 ao ngke e a roko 2026 ao e a review au performance ao I a manga apply nab ate bus te license.

Eng, Booti ti ataia bwa onowaa am bus, ma te 10 ara tai ni karekeko bwa a tangitang aomata iroum. Ao ngkai am keiti are e a pending iroun te Police bwa are e a process ao aikai mwin karekeam. Taninga bwa ti na manga iangoa riki anganakim te license.

Ao ngkana e roko manga ana license tariu ae irarikiu aio te Minita ae rine, Harry tao e karokoi ana bus nakoiu ti uowaa am bus ao akea karekeam n te ririki ae nako. Ti na anganiko am license ma e na kona ni baa aio ao n aki mwakuri, bwa e na manga taraa te itera are e kangai.

Ngkana ti aki angan ara license te Booti ae 10 ana bus ibukina bwa ti a katueaia bwa 10 ana tai ni karekeaki bwa e a bwakee naba i Nawerewere ao e a manga bwakee i Bairiki.

Ao e nang aki kabwaka ana license ibukin ana bwai ae 10. Ao ngkana ti a bon continue n angan teuae Harry

ti uowaa ana bus ao e na rootaki ara revenue. Bon anganna naba. Ngaia are e kangai te koaua ngkanne ngkanne e na bitaki arou ngai.

I a manga buti naba n te ririki are imwina I a manga bwakee nabam ai Nawerewere I a manga bwakee nabam ai Betio. Bwa I ataia bwa e na bon akea.

Ao tao e koaua te taeka te Tia Babaire ae kangai tao ngkana e roko te tua aio ao te kaubure, e nang tauraoi ni kabureko ma te Kauntira.

E na tauraoi n ana am kaa, e na tauraoi ni katea tuaam, e na tauraoi ni manga uotia nakon te court. E na tauraoi ni manga butimwaea te mwane are kona anaia.

Kona kabwaka bwa e na manga release am kaa. Te Tia Babaire, tao e na karauaki riki n taraaki riki aron te onono aio.

Bwa ngkana arona bwa ti a onea kanga te nakoa ke aron te tibwanga ae e a tia ni waakinaki man tain te korone ni karokoa te bong aio. Ti ibukin itera aika ti noori aikai. Iaon Tarawa Teinainano ma Betio ti aki kaminibaai abara aika a bubura aikai. Ngai irou kanga e taraa moa ni memeere.

Ti ngkana iai te rongorongo ae n te wiiki aio e mate aio, n te wiiki are imwina a mate aman. Ti na taraa te kawai bwa te kabubuti ao anne ae bon oin raoi te kanganga. Nakeke a driver n te bus. E koaua bwa a bon nako n sit te test n drive ao a rereirei naba n te kaa ni kangai ao a driver naba ao a kabanei naba rereia.

Ngaia are I taku bwa te Tia Babaire bwa e na taraaki riki te itera aio. Bwa iroura e bon niko raoi te taeka ae te kaubure. Ao tibwangaia kaubure ma ngkekei ni karokoa ngkai.

Ma te kanganga ibukina bwa kanga e a rangi ni nooraki te kanganga ae e bubura iaon Tarawa Teinainano ibukin te bus. Ngaia ti nang kamwaaka aio. Bwa e aonga n ae reke mai iai.

Te Tia Babaire e mwaneweia te tia kaeka te onono aio te Minita n te MCIA. Bwa e na kataboroboroa aron te mwakuri ke te duplication of charge.

Ao tao e akin aba rangi n taraia kaubure n te aro ae e aera. Ma n aron are I taku ti na taraia kaubure bon terana raoi ae e karekea aron aki kakoroan tibwangaia. N tabetai ti noria bwa a tei n te kabwao are e nako Bonriki.

Ao I akin aba n rangi n noria bwa a tetei nab ani katoa bong ke aki. N tabetai ti nori ai Bairiki are imwain

ae ko toka n Dai Nippon n tabetai ao ti a manga aki noria.

Te Tia Babaire, tao ti na bon manga taraa riki te itera aio ngkanne. Bwa are ngkana ko a karaoi mwakuri aikai ni katikitiki a oni kaburebure ke n raa. E na riai ni kerake aron am konabwai ao am atatai iaon itera tabeua ake ana rangi ni kainnanoaki bwa e na kakang iai am mwakuri.

Ni kaburebure a oni katikitiki ao n raa riki. Ao tao manga iai taan mwakuri ae e na manga add on nakon ana workforce te Kauntira. Ke tao kaubure a nang manga karaoaki te intake nakoia ke te ananai, nakoia n aron ae karaoia naba tao te KLTA, ao te ikotaki ni Bureitiman.

Kona form 5 ao kona manga sit te test ao kona manga sit te interview. Ao tao kona manga sit naba te fitness test. Ao tera riki.

N aron are I taku te Tia Babaire I kaokioka aio nakon abau ae Tabiteuea Maiaki. E nikoraoi aron rineaia ma karekeaia ara kaubureu. Ao a mwakuri raoi ngkai ara kaubure ni karaoi tibwangaia n te aro ae e rangi n Tamaroa.

Tao e na manga roko te tai are e na kangai, te kaubure kona riai ni kangai, kona mena ikai am konabwai. Ao e na mena ikai am atatai. Ao e na manga raumea aron ana kain temanna ma temannaman te abamwakoro.

Ao e na manga roko te mena ao e a kanga a tekeraoi nakai a tibwa roko mai Tarawa ao e a reke irouia te koraki akekei. Ae a riki ngkai bwa kaubure. Ao ngaira are ti a bon maan ikai ao tia kangai ti aki kona n anga arara bwa ti na kaubure.

Tao ngkana ngaia anne ao tao e a bon roko naba taina anne te Tia Babaire.

Ngaia are aikai kanga au nonori tabeua te Tia Babaire kanga ni bwaebwaeti iaon te Biira, aio. Te onono aio bwa n aron are I taku te Tia Babaire ana maroro te tia tabeka te onono kanga e rangi ni kabotoa iaon mwakan et Kauntira bwa e nang kona nab ani karaoa ae bon karaoi naba ngkai ara ikotaki ni bureitiman. Ma n aron ana maroro nab ate Tia Babaire ao e mwanewea te koau are ke kangai n aba tabeua itinaniku, ao a mwaiti karinangin nakoa aika taan tia mwakuri ae taan tia kamatoa te rau, ao kawakina te rau, aio kamata te tua.

Ao tao e bon tau anne te Tia Babaire ngkana ti nang kabotauira ma New York, ke tao ti na kabotauira ma Sydney ke Brisbane.

Ao ti ikota mai Makin nako Arorae ao tao ti tuai naba n roko ni buburan Sydney ao Brisbane.

Ao maa aron kainanoan te law enforcement iaona. Te Tia Babaire tao nang okira ngkanne Tarawa Teinainano ngkanna ma Beti oni katuruturua riki iai raoi aron au taratara.

Bwa te Biira ke te onono ke te onono n te Biira aio e rangi ni katurua aron taraan te bus, ae te bao ni mwamwananga ibukia ara botanaomata bwa e na nakoraoi. Ao e na riai ni kanakoraoaki aia mwakuri te koraki aikai ma tibwangaia iaan te tua, bwa e aoria n ae nakoraoi.

Tao tao aio are e tao e a kaea naba nanon ake tabeua bwa ti a bora naba n ara tabo arei ni beeki aika a biribirii ni biriaitua ao Kameka e a bon taona mwaaina.

Ao tao e na kona nab ani ibuobuoki nakon aio ao ara kantaninga. Bwa ngkana e a karaoaki te onono aio ti ibukin te Biira. ao e rabwa tia butimwaeaki. Ngaia are te Tia Babaire N na kaoka riki au boto ni iango are e kangai. Te Kauntira te tia anga te license. Ao ko aki kona n reke am license iroun te Kauntira ni karokoa e anganiko te Kauntira te license. Ao ngkana e kamwaaka riki ana itera aio te Kauntira.

N taraa te itera are e a tia n taekinna te tia one ate tua ao ngai irou. I taku bwa e na birimwaka ao tao e na tena riki wiina. Ao tao ana kui riki aomata akana ana riai ni kui.

Ma e a manga kaoka riki au kabwaranano are e kangai. Ao kai nakai te rabwata are te Kauntira, e katan iaan ana karekemwane te ririki teuana ma teuana.

Ao ngkana e a nang bane ni katuaeaia bus owners iaon Tarawa Teinainano. Bwa I bon ataia te Tia Babaire bon angiia bus owners ni kabane ae a kakaraoa aio.

Ngkana akea ae e na anganaki ana license nakon te ririki ae boou. Ao tao ai ngaia anne ngkanne ae e na akea iai ngkanne ana revenue te Kauntira ae anne te bwai ae e a manga aki raoiroi.

E na manga mino iai ngkanne atuun tariu n te MCIA bwa e aki teke ana revenue te Kauntira ni karekemwane n te ririki aio.

Ao tao ana manga kainnanoi riki te support grant. Ngaia are te Tia Babaire iai tabeua ae ana taraaki moa itera tabeua ae ana rai moa ni katamaroaki. Imwain ae ti a kibara te tua aio.

Ao e a manga karekeaki riki am maroro nakon are I a tibwa ke I a

kaman maroroakinna. Te nakoa ae te kaubure ma arona ni kabane ni karokoa te bong aio. Ngai irou I taku bwa e nakoraoi.

N abamwakoron Kiribati ao I bon taraa abau ae Tabiteuea Maiaki ni kabotaa iai. E nakoraoi, ma bon ti Tarawa Teinainano ae e nang karaoaki te onono aio ibukin Tarawa Teinainano.

Ngaia are N na bubuti bwa ngkana arona bwa e aki tieuataake aron te onono aio ao e na manga kona ni karekea te kanganga nakon a tabeua. Bwa ataia a e na rawata nako ngkanne uotan ngkanne te bwai aei.

E tia te onon oaio ao te Kauntira e na kona ni bita aron ana plus ana JD nakon te nakoa aete kaubure. Ao once e bitaki am PQR ao e na bitaki ana minimum qualification te aomata ae e na apply nakon te nakoa ae te kaubure.

Aki kona n r ootaki teuana te katoto te Tia Babaire. Karekean ana driver te kambwana ae te KCDL. Iai ana KCDL, ao ana truck are e kanakoa nako aon aba. E na riai n reke ana driver. Ao bon nenn ana management te KCDL. Ae tangira ana driver bwa e na riai n reke ae form 5 school certificate.

Ao ngke I mena ngkoa n te Commerce bwa are e men ate KCDL iaau n te tai arei. Ao I bon titirakina te CEO ao I taku. Ai aio ngkai ami minimum qualification form 5 school Certificate.

Ao ti te driver raomi aio ma e na kabuta te takataka man te boin te ai nakon boon point b ngkana tao e buakaka point b ao e a manga nakon point c.

Ao e a manga kaokia nab ani kangai. Tera ngkanne nei ae e rangi ni kainnanoa iai form 5. Ma e rangi ni matata ana kabwarabwara te KCDL. Ao e kangai. Ti a bon tangiria aomata aika a form 5. Ibukina bwa ngkana e karaoaki te training ibukin te maintenance ao te reparit nakon arak aa aioaka. Ao a na kona ni kona ni koroboki ao a bon aki kona n atia ao n N na taekina aron taian spare part ao ana kona nab ani ibuobuoki ma te CI, are iaon ara abamwakoro ai oni kanoai bwaai tabeua ae e na kona ni kore ate reta. Ae e na matata ao e na roko n te standard nakon te kambwana ibukin reitaki iaon ana mwakuri.

Kai e koaua bon te koaua ni koaua bwa are ai kanoan te rikirake. Bwa e bon kaokoro kain abau bwa e a bon karako te fiorm 5.

Angina ngkai ai te form 3, ao te form 5 e a bon rerebeaua rimarenan niin

ma autin Tarawa Teinainano ni kakaea aia mwakuri.

Ngaia are I a bubutia te management ao I kangai bwa e uara bwa are kam bon form 5 ma e akea ae e nang reke ti a karuoa rikaaki riki teutana. Ao ti a karuoa rikaaki ao ngaia e a reke te driver.

Ao kai e a buti te kaa man point *A* nakon *point B.* Ao ae manga ti nakon B nakon A akea te kanganga.

Ngaia are aio teuana te itera ae kanga I kataia ni kamatata te Tia Babaire bwa aikai kanga taribin te onono nakon te onono ae aika a na rangi ni bubura nakon taai aika ana roko. Nakon te nakoa ae ti aranna ae e rangi ni kakawaki iroura, n ara abamwakoro ae te kaubure.

Aranaki nakai bwa kaubure ao ngai I rangi n titiraki ngke I uarereke. E kangara n riki araia nakai bwa kaubure. Bwa are rawata te bure ae a tataua. Tao tera ana bure ten naewa e kakiriwe. E a manga reke naba iroun te kaubure arei.

Ao tera ana bure e aeae e a tauaki. Ngaia are e a reke te ara ae Kaubure.

Ao ngai ngkoa mai imwaina I taku bwa kaobure, ao ngaia ti aki bwa kaubure. Bwa are a tauraoi n tau ate bure n taai nako a oni kabureua.

Ngkai ti noria te Tia Babaire bwa irou e rangi n nakoraoi aia mwakuri kaubure aikai. Ma aron kateirakeaia ao anakia ao waakia ma te Kauntira. E aonga n aki karekerekea ma Tarawa Teinainano moa. Ao Betio ao ti noria bwa e raoiroi.

Ti ataia nab ate Tia Babaire bwa ana kateirake te Kauntira ibukia ana kaubure iaon Tarawa Teinainano ma Betio, bon akea naba okorona ma are ti karaoia i Tabiteuea Maiaki ke ti karaoia iaa.

Ao a kakabwaia aekakin aomata aikai, ni karokoa taai aikai.

A kakabwaia bwa a teimatoa ni mwakuri. Ngkanne ngkana arona bwa ti nang kabirirakea ke ti nang ana te onono aio.

Ao e na roko te tai are ti na manga taraia ara kaubure. Bwa a nang roko n te karinan ae kanga bureitiman ngkai. N aron taraan aia konabwai ma aia rabakau ao tao tera riki.

E nikiraoi aron taraan aia mwakuri kaubure n te tai aio. Taraana irou. Ao a karaoi aia mwakuri, ao te onono are kanga e na karaoaki n te tai aio N na kabwara bure ngkana I taraia ao kanga irou e kona n taraaki bwa e kamwinibaa. Tao ni kabwaka aron te itera teuana ma teuana.

Ti nikoraoi n aia mwakuri ngkai kaubure n te tai aei. Ma ngkana arona bwa te bus te kanganga. N aron ae e oti n ana maroro te tia tabeka te onono. Ti na taraa te itera aio e na taraa te itera aio te Kauntira.

Tao n rekereke ma te ikotaki ni bureitiman te KLTA ana bane moa n taraa te itera aio ao ana kangai ti na kangara ni work together as one team bwa e nang toki te kanganga ae ti ibukin te bus.

Bwa ti awa ate bus ao ngkana tin ang kabotoa ara onono ma ara bitaki nakon ara tua ti ibukin te bwai ae te bus. Ngai irou kanga e aki rangi ni kaunga te nano.

Tao e koaua riki bwa e kaunga te nano ngkana a bon bane ara konaa Ti a tia n apply solution A, ao manga option B, ao option c ao e a manga bon mangaongao nab ate mangaongao.

Ao anne ae ti kantaningaia te Tia Babaire bwa ti na ongora iroun te tia tabeka te Biira.

Iai are e kangai ni kangai ma e aki work. Ao ti a manga kangai ni kangai ma te ikotaki ni bureitiman ma e aki work bwa aio arei ao arei e a bon riai ni kangai.

Ngai irou te Tia Babaire taraa am license riki. Bwa ngkana iai te bus are e a bon aki kan anganga ana mena. Tao kabubura ara tua. Are ko nang manga kabwaka am license ibukin te ririki aio kona tuua. E aera kai ti aki bon te normal tao $50 te taara per book ke per bus. Ibukina bwa ko tuua te 10 te tai n ae nako times 5 ke times 10 you have to pay am license per bus n aekakin aei or either you give us or you walk.

Ao ti nakon te unit police am performance ibukin te issue ae tobwakin tei Kiribati, ke tobwakin are e kabongana te service ae te bus.

Ngaia are imwain ae totoki au maroro te Tia Babaire I a kareketai n te tai aio n anga au karabwarabwa, ao au kaunga nano nakon te rabwata ae te Kauntira, ae te Tautaeka inanoa ke abamwakoron nako Kiribati.

Tibwangami are kam a tia ni karaoia e rangi ni kakawaki ibukin rikiraken ami botanaomata rikiraken ami abamwakoro.

Ao teimatoa karaoi tibwangami akanne bwa ngkami angatain te Tautaeka.

Ao are kam karaoia ngkai e bane arona. Ao ti na iraoroa ngkana arona bwa ai te kanganga ara bus aikai ti na kakaai aroia ma te ikotaki ni bureitiman, ao te KLTA.

Ao tao e manga rangi n taningaroti te rabwata ae te KLTA, ti a manga kakaea ao ngkana iai bureitiman aika a rangi n tangingaroti naba ana kakaeaki naba aroia.

Bwa ti aki nanona are te kabwaka te itera aio ao ti na onea aio bwa ti na tabeka aio.

N na manga kabwaka aio ti na manga onea aio ke ti na tabeka aio. Ao man au maroro aikai te Tia Babaire ao I karautaeka moa n aron tabekan te Biira n onono bwa e a tia ni mwemwe ara maroro iaona ao ti karautaeka moa nakon te onono.

TI a katoka iaora n taai nako ana bau abara ae Kiribati are abaia ara ikawai, are a tia n taonnako, ao aika a teimatoa n riki bwa ngaia atuura ao taan kairira ara unimwane ao ara unaine. Ae te Mauri te raoi ao te tabomoa. N reitaki ma ana bau ngaia are teniman n temanna. Te atua te tama, te atua te nati, ao te tamnei ae raoiroi. Ao e na iriara n taai nako ti aki ti ngkai bwa ti otinako, ao tao ti a manga nako tao n tarai aro n akawa, ke tao ti aera e na iririra n aai nako, ti matu ao e a manga kautira ningabong. Bwa ti na teiamtoa ni karaoa tibwangara ae kakawaki ibukin Kiribati. Ko rabwa te Tibiika ao are ieta.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Minita man te Aono n Raina ma Rawaki Hon.Mikarite Temari. Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamuaea te Tibiika n tamaroan te bwakantaai aio. Ao ko rabwa ngkai ko antganai au tai bwa N na maroro teutana iaon ana Biira temanna te Tia Tei ae karineaki man TUC.

I karabwa nanona n tabeka ana Biira aio. N ana itera n taratara kai te Tia Tei ngaia mai iaon TUC. Bwa tao e riai ni uotarake te Biira aio. Tao n taraana irouna bwa e aonga nakoraoi riki a oni mwengaraoi riki te buti iaon kawain Tarawa ao Betio.

I a kaitaua nab ate Minita are e a tia n tabeka ana kaeka te Tautaeka ao n totokoia bwa e aki noora moa riaina n te bong aio.

Ngai ngkanne kai rabwatan nab ate Tautaeka ao I karaua n taraa te maroro mai moana ni karokoa e moti. Ao I a boraoi ngkanne ni iango ma te Tautaeka n totokoia moa ngkai.

E kakawaki te Tibiika bwa ti na kaoti ara iango aika a oioi nakon te Biira.

I kataia naba n taraa ana maroro te Leader. I kataia ni karekea otau ni karekea ana maroro te Leader ngke e

kaotia bwa e nanokawaki. Kai te Tautaeka e totokoa te Biira aei.

Ngkana ko anaa bwa e a taetae te nanokawaki. Nanona e aki raoiroi ana kabwarabwara te Tautaeka nakon kaitaraan te Biira aio.

Ma ngke I a karaurau ni iangoia ao e a taua te miniti ae 30 ao I a taraa te Leader bwa e a kabanea buaka ana tai te Auti n Tei aio bwa akea ana point ana maroro aika a raraoi. Aika e kaira raoi ara iango ngaira kain te Tautaeka bwa ti na manga kataia ni bita ara iango bwa ti na boutoka te Biira aio.

Ma are irou e bon aki kangkang ao e aki karewerewe bwanaan te Leader irou. Ngaia are I a riki ni katea baiu bwa N na kaoti kabwaka tabeua, n ana maroro te Kaitara.

Ngkana ti taraa ana moan te tia tabeka te Biira ao irou ngai ngkana ko a tangiria n tabeka te Biira. Eti ae e a tia n taetae tariu are mai imwaina. Bwa tao e na riai n tabangaki iaon Kiribati ni kabane. Bwa are te Biira dunno.

Kanoan ana maroro e bon ti katuruturua iaon Tarawa Teinainano ao BTC. Ngkana I taraa tein ana maroro ao te urban area aba aika e a taraia te Tautaeka bwa aba aika a na rangi ni bubura kaaina.

Ao e na rangi n rikirake te karikirake iaona nakon bong aika ana roko.

Ngaia are irou e aki mwaneweaki te aba ae Kiritimati. Ae aban te Tautaeka ae te kabanea ni bubura n aba iaon te aonnaba. Ao e taraia naba ngkai te Tautaeka bwa e na karikirakea ni katamaroa bwa e na rawata iai te botanaomata aika ana reke naba iai kabwaiaia ao e na kakabwaia naba iai Kiribati nakon taai aika ana roko.

Ao ngkai e aki karinaki te aba ae Kiribati ae te urban area naba. Ngaia are ngai irou N na taonna tabon inaaim te tia tabeka te Biira. Bwa tao I aki butimwaia moa ngkai.

E kakawaki bwa ti na taraa tamaroan te Biira ao bonganana nakon te botanaomata. Are e karaua nanona te Leader, tai nanokawaki. E kaokiokia I nanokawaki, tera ae ko nanokawaki iai ngkana e totokoia te Tautaeka.

Kanga e bon rangi ni kangare ao e rangi ni kakawaki ngkana e totokoia te Tautaeka.

Kanga I taraia ngai ao I a bon ti kabane buaka naba ana tai te Auti ni Maungatabu ae kaboaki n tabeakina te nanokawaki.

Ao e aera ko nanokawaki iroura? Kai ngaira ti aki nanokawaki ngkana ko

totokoia bwa are bon inaomatam anne. Ao te Tautaeka ngkai e bon inaomata ngkai bwa ngkana e kan totokoia. Tai nanokawaki. Kukurei bwa are aio bon te inaomata n taetae, iaan ao inanon te Auti ni Maungatabu aio.

E aki kauaroro naba ngkana e taetae te aine, te mwaane, te ataei, te unimwane ikai e bon aki kauaroro. Ao ngkana e taetae te Tautaeka bwa e totokoia angiia are bon nanoia anne.

Ngkana ko taku bwa ko a nanokawaki ao kai ti aki Noriko bwa ko tang ao kai ko nanokawaki e aera ko aki tang n takarua ngkana ko nanokawaki.

Ma are ngaira iai bukina te Tibiika ngkai ti totokoia. Ngkana e bon kan butimwaia ke butimwaia n taetae n ana koaua. Ngaia are I a kua n taratara ae e na oioi ana maroro, ao e aki kaira nanon tei Kiribati ao e aki raira nanou.

Bwa are ngkana te bus ngkana ti a ti taetae naba iaon te bus. Akea te bus iaon aba ni kabane. Ao akea nab ate bus iaon Abemama ae bubura n aekakin are babobo.
Ngkana e a mataraa te Kauntira, e a kumea te Kauntira ao ngkana ko tarai te naan urban areas, e a bon riai ngkai ae e na bon tiku tararuan Tarawa, ke aba ke urban areas aika a bubura ti inanon bain te police ao KLTA.

Anne raoi e proper ao eti ao e riai. Ma ngkana ti aki karina te kaubure inanon te waaki anne ao e a ka neti ngkanne ana taeka te Minita n te MIA ae tao e a taboroboro te nakoa iai ngkanne.

E a taboroboro ngaia are ngkana ti totokoia ao N na bubutia kain te Kaitara. Tai atotonga ae kam nanokawaki n ara bwai. Bwa ni bon etina naba bwa ngkana bon iai ami Biira ao ti bon aki kona ni kabanebuaka naba ara tai ni kabwatia. Ti bon aki kona ti a bon totokoia naba ao ti kukurei iai.

Auu? Bwa are bon ngaira moa ae ti kaira moa Kiribati. Ao ka maki kona n tuangira n ami titiraki, n ami Biira bwa ti na kona ni iria. Ti aki kona? Bwa ngkana ti kariaia ami Biira ao ngkanne aongkoa tia manga taraaki iroun Kiribati bwa ti aki konai uotara.

Ngaia are kona kukurei ao ti na kukurei ngaira. Tatakarua ikai, Kawenea am Biira kawenea am titiraki ma ti na bon kaeka. Ma mwakuriana ibukin te botanaomata bon ngaira ae ti Tautaeka ngkai bon ngaira ae ti Tautaeka.
Ti kona ni kangai ae ti na noria ma ngai temanna ae I aki kona n rakerake n ana titiraki te Kaitara I

aki kona ni mena, ti na noria n taina ma I bon aki kona ni kabanebuakai au tai ni karaoia.

Ma bwa N na bon karaoa are e nano iai te Tautaeka, ibukin te botanaomata. Ngaia are ngkana taetae are imwina ngkana ti totokoi bwaai kukurei. Ao tai mwanewea ana men ate Tautaeka ngkana e aki kariaia bon waakina are ko bon taku n am koaua ao n am maroro.

Te Tibiika, tao ti na kaoka te taeka ae kaubure. Te kaubure e tieberingiaki n te taetae ni Kiribati. Ao bon te taetae ni Kiribati ao ngai temanna ngkai ae I a bon ribai aia taetae imatang bwa ti na kabonganai. Bon ngai temanna tei Kiribati ae kai ti a tia ni inaomata ao ti a bon riai ni kabongana ara taetae ni Kiribati ti a bon riai.

Ngaia are ngke kam bon noria ngke e roko te Tautaeka aio ao ti a riai tia bane ni kanakoi taian Biira ake atongaki bwa colonial ke tera ordinance.

Bwa are akea ngkoe te imatang irarikira, ai ti aki ngkoe ae kona naomai ni kairira. Bwa ko kona nakomai ni ibuobuoki ma ngaira, ma tai tuangira te bwai ae ti na karaoia.

Ngaia are taian Biira ao taian raa a bon riai ni koreaki n te taetae ni Kiribati. E aoria ngkana ti kina te taetae ni imatang bwa te official. Ma te bwai ae riai ni bura ieta bon ara taetae ni Kiribati.

Auu? I kaokiokia au maroro bwa bon iai tei Kiribati. Iai i Kiribati aika wanawana aika a bon kona ni kabuta abaia ma aia karikibwai ae e otinako man kaburoroia.

Ngaia are kai ti a manga taraa tiberingian Marshal, ao ngai ngkanne I aki ataia bwa Marshal ae ngaa bwa are iai nab ate aba irarikira ae Marshall Island. Bwa are iai Marshall island.

Ao ngkana ti nang atongia ara i Kiribati bwa Martials ti a kona ni kangai, tao Matiare, ao are a na manga un tao bwa ngai tei Matiare kai ngai tei Kiribati.

Ngaia are ngai irou e kuri n aki kankan ngkanne bwa ti nang bita aran te kaubure nakon te Marshal.

Are ngkana noria ataein Kiribati ngkana a noora kaubure bon tiberingiana te taetae ni Kiribati.

Ao ngkana Marshal ke e kanga bwa akea aio ngkanne n ara taetae ni Kiribati. ‘A, E, I, O, U’ akea L ao H iai.

Ngaia are ngai irou ae tei Kiribati ngai ae I bon nene ibukin abau ae Kiribati ao e aki kankan riki ae ti na

kabongana. Ao tao e bon raoiroi n tiku bwa kaubure.
I mwanewea abau ae Kiribati ae abara ni kabane ao I a kabwara au bure ngkana aongkoa I a taua bwa ti abau.

Kiritimati bon abaia te nati ni Kiribati, ao kanga ti bon taraa Kiritimati ti a tia ni karokoa KLTA iaona. A tia n toko waeia kain te Board Directors man KLTA ao are a tauraoi n ninianako te waaki iaon tararuan te kawai.

Ti karabwa naba bangken te aonnaba are e a tia ni katuka ana mwane ngkai Bangken te Aonnaba nakon Kiritimati e a roko $150 te mirion.

E kamimi ma e koaua te Tibiika, ai tibwa aio kai e Tautaeka Tobwaan Kiribati party ao te World Bank e a katuka te mwane ae $150 te mirion nakon Kiribati akea ngkoa n Tautaeka ake mai imwaina. Ngke e moan Tautaeka Kiribati ni karokoa ngkai ao akea te mwane ae e a tia ni bwaka nakon Kiritimati.

Bwa are e bon taraaki bwa te aba ae kanga e na ti reke bwa nneia maan. Kanga e aki roko tei Kiribati iai, e rokanaki. Ma kanga kona visa ao kona aera. Ao e uara ai buburara Kiritimati bwa te kabane ni bubura n te aonnaba atoll ao ti nang karikia bwa ti nneia maan. E bon rangi ni kamimi te iango aio ao e aki boraoi ma ana iango ae Tautaeka ngkai.

Ao ngkanne n ana mwane bangken te aonnaba aio. Ao e a moanibwaia nab ate kawai. Te kawai, ae e na rangi n Tamaroa ae e a tia n reitaki ma kain Kiritimati ae e a waaki. E na matata iroun Kiribati bwa ana mwane ni bangken te aonnaba e bon rangi n reianako ni maan. E kona ni 4,5,6 te ririki ke tebwi tabun te ririki. Ma ti kakaitau kai e Tautaeka Tobwaan Kiribati Party ao e a karokoa Bangken te aonnaba ae $150 te mirion nakon Kiritimati.

E na katamaroa te kawai, te onaoraki ao ai terminal. Ma e aera e aki rinnako n te Biira Kiritimati. Bwa are te urban area naba ao e riai ni karinaki bwa bon abaia kain Kiribati ni kabane aban te Tautaeka.

Ao ngkai kai e aki rinnako inanon kanoan bitakin te Biira ao kai ngai riki moa ngkai iaan onimakinau iroun te Tautaeka ao te Beretitenti are N na Minita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki are e a koro naba teniua au term iai are e a kaman iangoaki kabwakaau man te moan term. Ao a kua I aki bwaka bwa I teimatoa n taetae ngkai ao I a totokoa moa te Biira ao I a noora moa aki riaina bwa are a mwaninga taekan Kiritimati.

E toki te ngoo, a kua ma I toko n te toko are teniua, te Mauri, te Raoia o te Tabomoa. Eng te Tibiika ao anne naba bukina teuana ae I taraa te Biira aio bwa e bia e aera ke e aki noora urban area naba teuana ae Kiritimati.

E aera kai e aki nooria nanon ana onono aio. E aera ngke I a noria bwa e aki karinna ao I a tang ao I a taonna tabon inaain te tia tabeka te Biira, bwa I aki n ae I totokoia bwa I riribaia. I rangi n tatangiria ma are ngai temanna n au koaua ae kangai, *"A friend to all enemy to none."* Aio raoi ana kibunikoora Tobwaan Kiribati Party ao I a riki bwa kaaina.

Ngaia are kanga totokoan moa am Biira kanga N na kataia ni wirikiriki nakoimi ni kangai, e aera ko aki karina Kiritimati. Bwa uowaa naba ara bus ake a buburakaei. Are a babobo naba ake a buburakaei ao tewaana naba are ana bwai n tangira n Tiaina are tengaun ma niman teningaun kaaina 30 naba te seats. Uoua ae babobo ao teuana naba ae bubura are 30 te seats.

Ngaia are ngke I a taraia bwa e aki rin Kiritimati are bon abau ma ngkoe ao abaia naba kain Kiritimati. Aio ngkanne I a totokoia bwa e na riai ni inclusive, e riai n ti teuana ibukira ni kabane mai Makin nako Arorae, Banaba ao te Aono n Raina.

Ngaia are ngai naba temanna te Tibiika ngkana e aki ururingaki te Aono ni Mainiku ao ngai naba temanna ae I unun iai.

I teteirake ni unun bwa e na ririnnako aba aika n te Aono Ni Mainiku bwa are bon abara naba.

Ao ko noria naba ngkai are I teimatoa ni un bwa are e tuai man kaekaaki n te buraeki. Bwa are ni buraekin Kiribati akea te Aono ni Mainiku anne.

I aki kukurei n te karao buraeki man ngke e moan inaomata abara. Bwa e aera akea te itera mainiku ao bon wareka itoina. Ao ngke ko a manga noora te kuna are Makin, Butaritari, Marakei, Abaiang, tei Beru, tei Nikunau tei Nonouti iai Kiritimati iai, iai Tabuaeran, Teraina kai akea. Bon akea, ao anne ngkai ae te nati ni Kiribati ake a mena n te Aono ni Mainiku ae tia bubuti ni kangai e buakaka karaoan te buaraeki arei n te 1979.

Auu? Aki karinaki te nati ni Kiribati ake n te Aono ni Mainiku bwa n te buraeki anne e ngaa iai. Are e a taonaki kiia a kabwabwaaki kain te Aono ni Mainiku bwa a tuuai otirake bwa are ti iraua teiteia arei irarikin are irarikin taari ao ai taari naba.

Ai bauraen matan naba taai ao anne ngkanne kanoan te waaki. Te Tibiika

ae ko rine ngaia are I teimatoa nene bwanaau ao ninikoria n tei ikai iaon te eti ao te koaua ni irantangaia te nati ni Kiribati, ake a mena n te Aono ni Mainiku.

Ngaia are e na kabwara ana bure tariu are ana Biira aio bwa ti a kataia ngkai ni kauta te aonnaba a wake up call te kaututi nakon te nati ni Kiribati ae ngkai. Bwa e a riai n rereitaki ma te Aono ni Mainiku.

Ao are ara koaua bwa ti na taraa Mainiku East, bwa are te maeu are iai. Ao ngkana ti taraa nab ate aonnaba te Tibiika the western countries aki buoka te maeu ngkai. Ma te Eastern countries, ang ate maeu ngkai.

Eti ke e aki ngaia are eti te borau naba are ti na taraa mainiku. Bwa ngkana ti karinna naba inanon te buraeki anne ao inanon am Biira. ao e na maeu reirei Kiribati iai.

Bwa are ngke e noraki bungiakin te tia kamaeu ao taan rabakau a noria naba bwa e oti te itoi mai mainiku. Ngaia ke ti aki ngaia, ngaia are te Tautaeka are e kona ni kaira Kiribati rereitaki ma te Baibara kanoan te boki ae tabu. Bwa ngkana ko kairiko n te boki ae tabu ao ana bwaka kabwaia nakon Kiribati ana mrara, starost of blessing nakon tei Kiribati ngkai ao nakon te ingabong. Look east ao e rangi ni kakawaki anne ti a kaungaira iai.

Ngkana ko kaman noria uean mainiku ake teniman ake a mwananga a mwananga naba mai mainiku. Ngaia are ngkana e a rikirake mainiku ao ti na atongaki ngaira kain Kiribati bwa e a roko te kabwaia iai.

Hon.Speaker, I karaua naba n taraa kanoan ana maroro te tia bit ate tia uotarake te Biira aio. Ao e kangai au maroro iaon te Kauntira. Ngkana ti tarai ngkai Kauntira akana teniua. Iai te Kauntira iaon Tarawa Teinainano, te Kauntira iaon BTC ao te Kauntira iaon Kiritimati.

Ao aikai taian urban area ao ngkana kam bon noria ngkoa ao ti katea rabwatan te Komete. Iai te Komete ngkoa ae ti kateia n te Auti ni Maungatabu bwa ana noraki aroia Kauntira aikai. Ao ngai temanna ae I a tia nako n anaia te library ae e a tia n reke arara bwa kain te Komete aikai, a tia n tabe ma te ribooti.

Ao inanon te ribooti ngkanne e kaotaki n te ribooti te kakae bwa a uneaki Kauntira aika teniua aikai ma taian Ministry. A uneaki ni kateia. Ao e a katitiki taan mwakuri n te Kauntira bwa taan mwakuri ni Ministries aika a kakaokoro.

Ao a kan taua bwa e ngaa tibwangaia ao e ngaa ae ana angan te Tautaeka te Ministry. Ngaia are aio bukin naba ae I aki butimwaia ae e nang katabeaki riki kaubure n te Kauntira bwa e *duplicate* ke e mangaongao ngkai arona.

Ngaira n abara ae Kiritimati Kauntira, a kabwaranakoa bwa are e a nim te title ae te Mayor ao e raoiroi are ti na manga buuta rikaaki aia mare Mayors. Eng, bwa ngai ngkai n au taratara ngkai Kauntira iaon Kiritimati e a teke ae te Mayor ao a tuanga te Mayor. Ngkoe ngkai ko a control Kiritimati. Ko a mwaaka. Ao ngkai ti a kurati ma ngaia a tangiria n tararua te nei, a tangiria n tararua taari, a tangiria n tararua te marae ni wanikiba.

Ma are e a bon aki kona ni korakoraia. Ao kai bon te Kauntira kanga bon ti ibukia abamwakoro. Outer islands ao Betio ao TUC kanga taian urban area, ao e a raoiroi riki ngkanne ni kankan ngkana e a limited e a kauarerekeaki raoi taben te Kauntira, ma ana kaubure are a concentrate iaon teuana kai bon teniua urban areas aikai ana bwai te Tautaeka.

Ti nang katitiki ngaira iaon Kiritimati ma ara Kauntira. Ao n tabetai a bane n oki te Minita n te Kauntira ao tabeman Kauntira tai kubaria. Bon te Minita ao ngkoe te Mayor ko mwaaka riki. Ma n tokin te tai ao are i Kiritimati bon aban te Tautaeka.

A nang kan tau aba a bubura abaia Kauntira are bon te Minita n te Lands are bon tabena te Lands ao e a koreia naba. Aio katea ami fence ao ti aio ami tabo ao akea riki.

Antai ngkanne ae mwaaka taian urban council aika teniua aikai e taraaki aei bwa bon taian Ministries.

Ngkai ti a manga ana naba taben te Kauntira ae te license ao ti kakoaua bwa ti a tia n anai mai iaon TUC ao BTC. E a bon tabenna te KLTA. Ao anne naba ae ti a tian aba ni karokoa nab ai Kiritimati ao ti kaunga te KLTA ana are bon tabem, ao katuka are bon taben te Kauntira.

Ngaia are kanga I karaua n taraa te maroro ao kai e aki reitaki n rinnako Kiritimati ae te aba ae te urban area ao I noria ngkanne iai ao I a totokoa iai kanoan te Biira.

Ngaia are e na uarereke au maroro ma I taku bwa aikai au maroro aika a oioi, ibukin totokoan moa te Biira n taraana ae ngkai.

I kaokia riki te Tibiika, ana akea ae e na mwamwaninga taekan te Aono ni Mainiku riki iaon Kiritimati bwa are bon abara ni kabane. Ami utu akana iaon Kiritimati ao bon taian rara naba ni Kiribati.

Ngaia are ngkana kam mwamwaninga ao ngaira ti na teteirake n totokoi iango ake kam mwaninga taekara iai. Ibukina bwa e taku te Tautaeka ae ngkai e a koro teniua ana term no one left behind ao riki enemy none ao ti bane n tatangiri ngkami ni kabane.

Ngaia are e kakawaki te maroro iaon te Biira ae e bon oioi raoi. Ao au reke bwa e na namakina riki tamaroan te Biira ngkana iai ana iango riki tarira ai oni katamaroa ti a kaukia riki nakoina n taai nako.

I a kawenea au kabwara bure iaon anne kanga teniua au point ae I taraia. Bwa e bon aoria n tiku te kaubure bwa are bon ara taetae ara Kiribati, katuka te Marshal bwa are tao antai ana taetae tao te imatang, kai ngaira bon i Kiribati. Riki ngkai e rangi national am mena bwa e mwaninga taekan Kiritimati are bon te urban area naba.

Ao ngaia ngkanne ni bon te koaua ae I taekinna te Tibiika ti na aki kona ni keweia. Bwa e na roko te taina ao e na kabanea ni mwaiti ana botanaomata te Aono ni Mainiku. E na kabanea. Bwa are ngkana ko a tarai naba aba aika Kiritimati, Tabuaera ao Teraina ao ko a noria naba ngkanne bwa e na bon roko naba n the most populated area naba n taai aika ana roko.

Ngaia are irou ngai moan te kakawaki ae e na kaman rinnako Kiritimati inanon, te iango ni katamaroa ae te Biira aio. Ao ngkai e akia o ngaia I a karinna bwa taonakin ao totokoan te kaoti bwa e na aki kabwataki moa.

Ngkana ti taraa aia maroro ao antai atonga bwa te safety. Aongkoa ngkana e rin kaubure ao e taku te Leader, e a Tamaroa riki tararuan te kaawa. Ngai I kakewea definitely wrong. E bon bure ao e kairua ngkana ti karina te kaubure ngkai ao aongkoa e a rangi n Tamaroa naba tararuan te kawai iaon TUC, BTC. Moan te kairua ao moan te kairua, ana kaeka te Leader iaona.

Bwa e a kaman tauraoi Police ao te KLTA n tararua te kawai, e a kaman.

Ngaia are ngkai e a karinna ni kangai ao aongkoa e a rin te kaubure ao e a Tamaroa riki. No, ngai N na bon taetae ma te koaua bwa bon *no.* E aki kona bwa are e a kaman tei bureitiman ao te KLTA.

E rabwa kanoan ana Biira ao te kanoan te Biira kanga te job description. Kabwarabwaran ana mwakuri te kaubure ngkana e a reke.

Katamaroa, katamaroa ma I taku bwa e a kaman rin naba te nakoa

anne iroun te KLTA ao irouia Bureitiman.

Ngaia are e kuri n raoiroi riki ngkana ti bon katuka te kaubure ni bon nakoana are e na bon mena n taian rural areas, kanga outer islands in the councils, n te Kauntira. Ngkana I taku bwa tao e bon kakan riki ao n aban taian urban area ao tao e raoiroi ngkana ti aki karinia iai. Bwa e nang kamaeu naba ngkana ti aki karinia ikai.

Ao ti kabuburaa aron nakoia ma tabeia n outer island ao a rangi ni kankan riki ao ana kan mwakuri riki, ao ana kukurei riki.
Ngaia are kanga I taraa ngai taraana naba n au kabane n summary kanga tao e a raoiroi bwa ti aki karinia kaubure, urban areas, ke aba akea ti taraia bwa aban te Tautaeka ae e karikirake iai.

Ti a bon katikua bwa tabeia Bureitiman ao kain te KLTA. Ao kaubure ti a bon katikuia bwa are kanga bon iai kaniia ao iai tonuia iaon abara aika mai ibuki ke aba akana a mena itinanikun te Capital.

Eng, e uarereke au maroro Madam Speaker ao I kan kawenea te kaubure ngkana e aki borai ma aia karaki tabeman. Are bon inaomatara te Tibiika Hon.Speaker. Bwa are te rongorongo inanon te Auti ni Maungatabu, are e bon aki kauaroro, ao e aki kangai te mwaane ao te aine.

Ma kona aki waewae, kona aki kotokoto ao anne ti ara ao ti bon taua maurira iai ao ti ataa te katei. Ti bon boaki ngaira te katei ao ngkana ko a rinnako n te Auti ni Maungatabu bwa ti aki aio te maneaba ibuki. Bwa are n te maneaba ibuki iai kain te bouriki, n te maneaba ao iai kain te bouriki, ao iai bouanikaua ao kabwakeakaaka. Iai aane ma inanon te Auti ni Maungatabu aio ao are bon akea, akea anne.

Ngaia are n tabetai ti na aki kabotaua are maneaba akana ibuki ao inanon te Auti ni Maungatabu aio. Bwa ngkana ti nang kabotaua ao ti na kangai nakoia naake a rineira kai ti nang uarereke ngkami, e aera kam a rineai. Ma rineakim nako ikai ko onimakinaki, iai onimakinam.

Bwa ko kona n tabeka bwanaam ao ko kona n takarua ikai, ao e na kabwaia ao am abamwakoro iai are e mena iroum.

Ngaia are ti karabwaia kain Kiribati ni kabane are e aki kauaroro rineakin te nakoa n Tia Tei ao e aki kauaroro nab ate taetae ni ikawai.

Iai n tabetai ae ko a manga kabongana nakoam ni ikawai. Ko aki kona ni kuaa are e uarereke n

taetae ikai, ao e na kaetia ke e na aki e na riai ni kaetia.

Bwa are aio bon te Auti ni Maungatabu, ma are Taan Tei a take advantage tabeman. Ao ngai temanna ae I go against te iango anne. Bwa are ngke ti rineaki man ara abamwakoro ao anne.

E rabwa te Tibiika ao ngai temanna ae I kabi ni kotokoto iaon au maroro, I aki kona n atonga aran temanna ma temanna. Ma ti maroro iaon te eti ao te koaua.

Ma are I a kara te Tibiika ai 62 au ririki, I a roko n te mwane ni kara. Ngaia are ngkanne I kankan ngkana I atongai bwa te kara ngai. I kankan te unimwane ngai. Ao ngkana I maroro iaon te maneaba n atongai bwa te unimwane ao I kankan bwa I a 62. Ao ngai naba temanna ae I a moanna n tauraoi ni kerikaaki n angan te nati ni Kiribati ni Kiritimati bwa e na kona mwiiu bwa e aonga ni birimwaaka Kiritimati ao anne inaomatau ikai. N na atongai bwa te unimwane ngai bwa I a onobwi ao I a mwane ni kara.

Ko rabwa te Tibiika ao ngkana iai buren au maroro ao I a kabwara bure ko rabwa ao are e rin au account au mwane ni kara. E rabwa ao I a toki ikai.

Tibiika : Ko rabwa te Minita iai te point of order ngaia te Leader n te Kaitara am point of order.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika I aki kan kakiriwea te maroro ngkai e a bon rangi ni kamatauninga ana kain tekateka Abemama n ana maroro.

Ao N na bubutiko te Tibiika bwa ko a tatara riki aron te maroro ae e aki karinerine nakoia Taan Tei n ara tua are 41(2) ao 44(4).

I taku bwa ai bon anuan te Minita ae e a bon ataaki ngkai ae taku bwa e rangi n ata te katei ma I taku bwa e a rangi ni kananokawaki, riki ngkai ngaia temanna ara tia kairiri n ara Tautaeka.

Tao anne N na bubuti bwa e na tataraaki riki. Ao ti te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa kaetan te rongorongo are tao kanoan au maroro ae mwaneweia te Minita ae karineaki. Ae I taku bwa e aki ongongora te Minita kanoan te maroro, ao I taku bwa e a tia ni matata n ana maroro n taai aika nako ae e a bon taetae naba n aki ataa kanoan te maroro.

Ao N na bubuti bwa are akea nanon au totoko. Ao teuana N na ti kabwarabwara tao kairuan ana maroro bwa are e bure kabwarabwaraan are aongkoa

kanoan ana maroro ara itera. Ao tao teuana moa bwa are iai inaomatan te Tia Tei n taekina ana koaua.

Te Minita aei e aki tangira are e na kakaitaraaki, are e taekinna te Tautaeka. Ao aei te Tautaeka ae inaomata te Tibiika. Aei te Maneaba ni Maungatabu ao aia Maneaba ni Maungatabu te botanaomata, aia Maneaba ni Maungatabu naba kain Abemama. Ao a kona naba n taetae ikai n aia koaua.

Ngaia are anne kanga I kan kaeta ngkanne ana maroro te Minita. Iaon au maroro are I kanakoa ao bon iai ara koaua ae ti inaomata iai.

Ngkanne teuana are e taku bwa e a bon tau ngkai te tararua. E aki ongora kabwarabwaran tibwangaia kaubure.

Bwa e aki katoa bong kabwarabwara,

Tibiika : Kabwara au bure te Leader n te Kaitara ma I taku bwa are e a tia kona point of order te bwai are e kairua are e taekinna are e taekinna nakoim te Minita ae karineaki. Ma I a butiko tera are e kairua n am taeka.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao aei ngaia ae I taekinna te Tibiika. Bwa iaon tibwangaia kaubure. Bwa I ti kan kamatata bwa e bure kabwaraan au maroro irouna. E aki katoka bong aia tararua Bureitiman ao KLTA. Ngkai norana i Tarawa ibukin tararuan te kawai tao ti te bwakabwai.

Ngaia anne kakawakin tibwangaia kaubure are ngaia kanoan au maroro are e aki ongora te Minita. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ara tia maroro ngkanne are imwina bon te Minita n te reirei Hon.Ruateki Tekaiara te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao I rangi ni kaitau ngkai ko anganai naba au tai bwa ti na uataboa naba maroroakinan aron te Biira are e tabekaki inanon te Auti aio.

Ma imwain anne ao I a kaitaua te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano n ana Biira aio. Bwa I taku bwa iai inanona ni kan tamwarakean te Tamaroa nakon ae ngkai.

Ma I a karautaeka nakon te tia tabeka te Biira bwa I a totokoa moa ana Biira n te tai aei.

Bwa aikai bukina, I noora tamaroan te Biira, ma aikai bukina. Teuana bukina n aron are e taekinaki, e a taboroboro te mwaaka.

N rabwata aika a kakaokoro, taian onono ake taekinaki, I aki taetae moa iaon tao oneakin te duty official

nakon te Marshal. E a tia ni kabwarabwaraaki bwa are bon ara term ngke ti moan inaomata te kaubure.

E a rangi ni maan maroroakinan anne. Ao I a taekini ngkanne kanoan ana onono akana imwina aika kanoan ana onono bwa katamaroan ara Biira aio. A tia ni bane ni koreaki n ara tua aika a kakaokoro. Are ti aki kona n ataia ngkanne bwa are e taekinna ikai ngkanne iai ikekei. Tao iai te Tia Babaire n ara tua aika a valid ngkai.

Te traffic act 2017 te Police Powers and Duties Act 2008, ao te Public Highway Protection Act 2018.

Ngkana ko noori mwaaka aikai aika teniua aikai. Ao iai te mwaaka are ikekei, are e a manga oki naba ao e a manga karinaki ikai. Ao iai te mwaaka naba arei e a karinaki ikai ao e a manga karinaki naba ikekei.

Ngaia are I taku bwa te bwai ae I kunea n te Biira aio. Boon kamatoan te tua aika a tia ni wene inanon te Biira aikai inanon rabwata aikai.

Katanemwakaan ao mwakurian, tuaa aika a mena n rabwata aikai. Ao tao ngaia ae e mwemwe aio ao tao e noraki bwa e na maeu.

Ngaia are I kunea inanon te maroro bwa ngkai a bon kaman wene tuua aikai inanon rabwata aikai, te bwai ae tangiraki ngkai kamatoakin tua aikai. Ao ti na kanga ni kamatoai tua aikai? Bon ngaira.

Ao I ataia bwa iai ana rabwata te Tautaeka are e a tia ni katannakoa ibukin te uaia n rabwata ni iraorao ma rabwata aika a boou aikai. Bwa a nang manga uaia ni kaiooki ai atua aikai. Bwa a onga ni boraoi n aki taboroboro n aki itaotao te tua, aika rabwata aikai.

Ao tao ana mwakuri ma te ti na n rabwata, te ti na n tarai tua are ana aobiti te AG.

Te Biira naba aio I kunea bwa ngaia bon ti ibukin TUC ao BTC ao e rangi ni bebete aio. Are ti ataia bwa ti ibukin aikai ao e aki rooti aaba bwa e a tia n taekinaki te bus ma tera. Ngai irou e bebete bwa e a ti nako naba n anaaki wakaueana are te Council Bylaw BTC ao TUC.

E karauaki ni katamaroaki bwa e aonga ni bon mwakuri te tua aio ae kaokoro ibukin TUC ma BTC. Ao ngkana ti nako n raweraweia bwa ti na anaia bwa te tua ae boou ngkanne e nang kawakawanako.

Bwa te tuan aba n te onono aio n aron ae I kunea akea mwakan, te tua aio. Ni kateia a oni kabureia aomata.

Ma e nang karinaki bwa are iai n te tua mai imwaina are te Police duties. Ma ti nakai aika a mwaaka ni katikitiki a oni kaburebure.

Ngaia are I taku bwa I noora te point, n tabekan te Biira aio. Ma bon iai kaman iroura, e a kaman rin iroura n ara rabwata aika a kakaokoro.

Ma ti riai ni kauti aikai a riai ni kautaki mataia aikai bwa aonga ni mwakuri ao n tenamwaaka riki. Ngaia are I taku bwa e na riai ni kateaki te rabwata teuana are e na manga karaua n rinanoi ke kanoan ana tua rabwata aika teniua aikai.

Ao tao iai riki irarikina. Te bus iaon TUC ao BTC moan te bebete aron karaoan aio. Tao e a kua te Kauntira e a kua tera ma moan te bebete.

Bwa inanon te license are e issue te Kauntira ao iai ana condition. Ma are e a bon akin aba karaoa nanona drivers. Aki karaoa nanona, kona roko ikekei, kona toki ikekei. Ao ngkana ko ana am bwatintia anaia ao bon karuoia ni bon te kaini bus.

Ngkai ko noria tera ae riki, te Tia Babaire, e anai ana bwatintia ao e a karuoi n taabo n aki akaka. E ngae n tei te bus stop are e tei bwa tao e nang mwananga ao e tuai kan tei ao e a butimwaeaki naba n te kateaki n anaaki.

Ngaia are bon iai tuua aikai aika a kaman wene inanon ana condition te license. Ma tera ngkanne arora ni katenamwaaka a oni kakorakora te tua aio.

Aio te point ae I kunea n te Biira aio. Katenamwakaan te tua ao mwakurian aikai aika a tia ni kaman wene bwa e aonga n toki kanganga aikai.

Kanga e aki kona n toki te kanganga aikai te onono aio e bon aki kona ao e bon eti ae taekinaki. E aki kona ao ngkana arona bwa ti ira nanon te tua aio, ao ti na bon noora nab ate bus ae e na tei n akia kaka ni karuoi ao n anai naba ana bwatintia n taabo n aki akaka. Ao e a kaan ae e nang n am auti ni katokako man auti ao ni karuoko man am auti.

Tibiika : Te Minita I a bubutiko are e a boo moa 4 are e tauaki am tai. Kanga I bon taraiko naba e a bwatakataka buam, ma e aonga n ae ko nak oni mooi ao ko kabuki ao ti a manga iteran aua ao ko a manga kabanea am maroro te Minita ae ko karineaki. Ko rabwa te Minita. Ao I a kamotirawa moa te Auti ngkai ni karokoa iteran 4.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika : Ao tia waaki n toma are te tai ae nako te Minita I anganiko ko a kabanea am maroro. Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa am ka break ao are te tua iaan te rules bwa a reke angin nanora teutana. Ti a kona ni manga anako marakin bukira ti a kona ni manga tekateka ma te mwengaraoi.

E rabwa N na reita are e a tia ni maroroakinna te Tibiika. Are ti bon katuruturu iaon te bitaki ke te onono nakon te tua aio are titebo are e bon kaineti nakon TUC ma BTC.

Kanga akea rekerekena nako aon aba. Ao tao e na iai ma tao rimwi riki ngkana arona bwa a tia ni bane te naan kawai ma te naan raa ao a roko bus. Ao n te tai aio moa ao kanga bon akea iaon abau ae Marakei. Kanga akea ara kanganga ma kaubure n arona bwaai ni mwakuri, ma bwaai aika a roko iaon abara ae Marakei.

Ngaia tao N na okira riki teuana te point are te KLTA kanga ti tabena te licensing ao te number plate. Kanga n otau ao e karaoa mwakana anne ni katei kaa man te kawai, te bus ma te kaa ma te rebwerebwe, ti ibukin tuoan te license ao te nambwa plate. Ma akea mwakana ni kaburebure. Eng iai mwakana ni kona n anga te notice ma bwaai are tao te nambwa plate bwa e aera. E aki karaoaki n angana.

Tao te license e a overdue, ke te license ke iai mwakana ni issue te notice. Ma ti aki ngaia ae e na katikitiki a oni kaburebure, bwa are iaan mwakan te police and powers act.

Anne e tabwanin mwakan te police bwa e a kabaneaki korakoran mwakan te police ni katanaki, ma tabena te katikitiki ao te kaburebure. Ao teuana naba nneia taabo are ngkana bon iai taabo are e suspended n te tabo akanne bwa iai ananga ni kabuanibwai. Ao anne aika a noraki.

Ngaia are I taku bwa tao bon ti kamarurungan riki ara ikotaki ni bureitiman iaon tao ti mwakaia aikai. Kamarurungaakia riki bwa aonga n rangi n active nakon tibwangaia iaan te tua are mwakaia arei.

Ao tao n raonaki naba ma aio te naan recommendation irarikin are e katamaroa te Tia Tei n ana tabeka tao kakorakorakia riki ara koraki ni bureitiman. E a riai ni karawataaki riki Bureitiman e a bon riai.

E a riai ni katoa tao iraua 2 ke te 3 te ririki recruiting bwa e aonga n ae mwaiti Bureitiman. Bwa ti bon rangi ni kainnanoia Bureitiman.

Bwa ngaia tokina e titebo ma a karaoaki aia mwakuri irouia kain te KLTA.

Ngaia are ngaira ngkana ti buti n te bus n te bao ni mwamwananga, ti a confuse. Bwa a tei kain te KLTA ao kain te police e ngaa ae ti na ongotaeka irouia. Ao e reke te kantaninga ae kangai. Bwa a kateitei kain te KLTA te nambwa plate ma te license.

Ao taan kabuti bao ni mwananga aki kan tabeka irouia bwa aki care bwa a makuia Bureitiman. Ma tao ngaia naba aio bukina ae tabekan te onono bwa tao a nang anganaki te mwaaka koraki aikai, bwa aonga n rangi ni kakamaaku riki.

Ma ngaia I kangai bwa e aera ngkai e na aki kakamaku nakai. Bwa e aera ngkai a nang karaoa tabeia Bureitiman. A riai ni uaia kakorakoraaki rabwata aikai ni itera aika a kakaokoro.

Ngaia are I taku bwa te recommendation teuana e na riai ni iai ni manga karaoaki te workshop. Nakoia kain te KLTA ao Police Officers.

Bwa aonga n ataa tabeia bwa tera tabeia iaan te tua kain te KLTA. Ao tera tabemi ngkami Police Officers kee. Ao ngkana arona bwa e reke aio te manga refreshing course imarenaia nakai. Ao I taku bwa ana kona n rangi n ota raoi ngkanne iai ao e na kona riki n rangi n ataa tabeia ni Bureitiman. Ao ana ataa tabeia kain te KLTA.

Bwa I ataa nanon te point ae tabekaki bwa katamaroan kanganga ma katokan kanganga aika a ririki ngkai. Iaon ara Betio ma ara TUC iaon bao ni mwamwananga.

Ngaia are e a mwemwe te aekaki n tabeka aio bwa tao titebo ma e kangai. E titebo ma aikoa kona uotaia ara koraki Bureitiman.

Ara botaki ni Bureitiman ni karaoa tabeia bwa tao ngaia aio e a tabekaki bwa a nang buokaki ni karaoaki tabeia ibukin karaoan raoi tabeia.

Ngaia are I taku bwa inanon te kaoti aio bon te enforcement. E na riai ni kautaki tuua aikai. Ao e riai ni kautaki ao ana kaureaki matai ani 24/7 ma angan baia ae buburakaei naba n aintoa naba 24/7 naba.

Ao ti noria bwa ngaia ti bon ataia bwa a mamaara nakon tabeia ao a buokaki n te itera teuana are ngaia tao ibukin tabekan ao katamaroan te service nakon ara bao ni mwamwananga n TUC ao BTC.

Aikai au point tabeua ao e na uarereke. Bwa are e a bon nako nab ani kinika tera. E a kabaneaki are ko kangai ko a karakinna ma tera ma tera an ti nakon naba te point ao e a tia naba, bwa e aonga n save am tai

ao e aonga naba n reke aia tai ni maroro te korakina ao e aonga ni moantaai ni bane maroro iaon motion ao e kona n reke tabekan kaoti ake a mena naba n te bwakantaai aio.

Ngaia are man taeka aikai te Tibiika ao I karabwa te tabeka ao I a totokoa moa te onono nakon te Biira aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana Hon.Koraubati Remuera te Tia Tei.

Hon.Koraubati Remuera : E rabwa Hon.Speaker. Ao imwain ae N na waaki ao e bon kakawaki bwa N na kamauri n te bwakantaai aio. Kai bon au moantai naba n taetae n te bong aio.

I a kamauri Hon.Speaker are I a moanna mai iroum, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, te Tia Tei ae karineaki are ana tabeka te tabeka aio ti a bon kaokoro e kakawaki ngkai e bon korakora moa ana katauraoi ibukin te bong aio, ao n reitaki ma ngaira Taan Tei ni kabane ao kain Kiribati ake a reke ongoraia n auan te bwakantaai aio. Ni bwanaan te marurung ao n arana ae tabu, ao kam na bane moa ni Mauri.

E rabwa Hon.Speaker, ao e koaua e na bon uarereke tein te maroro Hon.Speaker. Bwa are kanga bon te Biira aio kanga e bon oioi Tarawa Teinainano ma Betio.

Ao ti kakoaua ara abamwakoro ke abamwakoro ake a mena irarikin aikai kanga aki kona n rekereke ma kanoan te Biira aio.

Hon.Speaker, I taku bwa e bon uarereke naba kanoan n aekakin are e a bon tia ni kabwarabwaraaki. Ao e kakawaki bwa ti na kaoti naba bwanaara. Tao N na bon karautaeka N na kaenea moa bwa te karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano.

Bwa e koaua kanga tao bon iai riki katamaroa ae kanga e na riai n tarakai imwain ae uotaki te Biira aio.

N ana onono te Tia Tei ae karineaki, are onean karinan te taeka, ae onean mwiin te taeka ae officer ke kaubure, e na oneaki mwiina ni Marshal.

Ao I taku bwa I kakoauai kabwarabwara ake a tia ni kabwarabwaraki. Ao tao ngaira n ana tai ngkoa te korone. Are n aekakin te taeka ae kaubure ao te taeka ae Marshal ngkana tera aron kabwarabwarana irouia ara botanaomata.

Tao e koaua ngai irou naba I boutoka nab ate iango are kanga ana bon manga bon minotaki iai ara botanaomata. Ni iterana are a bon taneiai n arei bwa a bon kaman waaki inanona ao ngkana e a manga rin teuana, ao manga tera aron kabwarabwarana irouia.

Inanon naba ana Biira n onono te Tia Tei ae karineaki. Ao e na biti naba te naan raa arei, e na karinrin e na aki bitia ma e na karina nab ate section teuana, ae 36a n te principle act.

Bwa aio naba teuana e nang kakawaki bwa kanga ti na kabwarabwara. Bwa ti noria I kabanea naba au tai kanga ni warekia. Ao ngkebong Hon.Speaker, ao are I kakoaua bwa are e na bon iai te overlap. Tao e na manga kona n rooti tibwangaia, ao itera ake tabeua n tibwangaia are a bon bane ni kakaraoia e moarara riki ibukin tararuan te naan bao ni mwamwananga. Are a uouotia te botanaomata iaon abara ae Tarawa Teinainano.

Hon.Speaker, I taku bwa n aekakin te naan practice ke bwaai aika ti a tia noria n taai aika nako. Ao e bon kakawaki bwa ti na bon noori. Ao I taku bwa ana bon ataia naba kain Tarawa Teinainano ake a kabuti bao ni mwamwananga.

Bwa n aekakin tabetai tao a kona n tao n aekakin tao manga te rabwata teuana te KLTA ao te Police. N tabetai ko a manga bon kona ni bon mimi bwa are a manga bon bon kona n tuoi bwaai aika a manga bon titebo teia.

Te licensing raa arei ma tera riki n aekakin aikanne.

Ngaia are kanga ko aki raoi kona n ataa te itera arei, bwa titebo ma kanga e a manga reke tao man te itera ae te KLTA, ao tao e rinnako n arei ao tao n aekakin are e mena.

Ao ngkana arona bwa e a manga kariakaki te Biira aio Hon.Speaker. Ao tao ti aki ataia bwa are e na manga rinnako naba te Marshal ni katenaia naba itera ake a tia n raa arei ni mwiokoaki ibukin tararuakin te kawai.

Ti kakoaua bwa te onono e rekereke n te Principle act ae te local government kanga bitakin te tua n Tautaeka inanoa kee. Ao kanga ni warewarekan ana Biira te Tia Tei ae karineaki. Ao kanga e nang korakora naba taekinan section 41 traffic act.

Are kanga ti kakoaua bwa n te act aei te traffic section 41 ao kanga e bon turuturu irouia te naan bus drivers.

Te naan tuua ake ana irekereke ke tao ana kamatoaki riki nakon te traffic act aio Hon.Speaker.

Kanga bon au ibuobuoki Hon.Speaker, ngai irou bwa are ngkanne ngkana arona bwa e a kateaki e a riki te Marshal ao n te Kauntira ao e a manga te tua ae te traffic act aei Hon.Speaker. kanga I tuai raoi kona ni kabwarabwara bwa tera tibwangan te Marshal are e na manga kona n rinnako n te itera aio. Ao are ana manga kaai ni kurati ma Bureitiman ke tao kain te KLTA.

Hon.Speaker, n au abamwakoro ae Maiana ao ti bane n ataia bwa ngaia kanga I kan katurua bwa kanga e na bon tei ni uarereke au maroro.

Bwa are kanga e bon tuai roko aio n ara abamwakoro are te bus ma terana riki. Ma are ti ataia bwa kanoan taai aika ana roko. Ma irou ngai tao e koaua tao are bon arona n taai aika ana roko. Ma tera ngke e na reke riki katamaroakina, ao e na kona ni manga taraaki nakon taai aika ana roko.

Ngkana tao a toamau ara kawai, a reke ara speed limit sign board are ana kona n tei irarikin ara kawai aika a kakaokoro. N ara abamwakoro, ke tao te speed hump n aekakin are kam bon ataia.

Are e na kona riki ni rekereke ma itera aikai ae kanga e ataaki bwa ngaira kain aon aba bwa ti a kona n rinnako n te tua ae e na oneaki aio. E na katamaroaki aio.

Ti kakoaua naba Hon.Speaker, bwa ngkana arona bwa tao e a reke te Marshal ao e na aekakira aron kataneiai. Ti ataia bwa kain te KLTA bwa ti aki naba ataa aron aia kataneiai. Tao maan raa ti ataia Bureitiman bwa are ti bon tataneiai iai, mania ni kataneiai ao inanon tera te tua ma tera.

Ao tao aikai bwaai Hon.Speaker ae ngai I raraoma iai, ao I kona ni kangai bwa tao e na kona n reke bwa te katamaroa ke kanga buokan ara Tia Tei ae karineaki ngkana arona bwa e na kabwabwaraaki riki aei ibukin taai aika ana roko.

Bwa ngai N na bon boutokaia bwa e koaua te kanganga e tabe n rikirake. Ma n ara kawai inanon Tarawa Teinainano ma Betio ao e bon rekereke riki ma te naan bus. N tabetai bus a bon rangi ni business minded kanga e one sided. Are a ti taraa naba aron tein aia karekemwane ao aki taraa ana kanganga raoi te botanaomata.

Tao ti kona ni kangai tao ti kona ni kabotaua ma ni katamaroan n aron section 41 n te traffic act are kanga e bon rekereke ma bus drivers.

N te katoto teuana i Australia teuae Hon.Speaker. Kanga te experience teuana are ngkana ko nori ate naan bus drivers ikekei. Ao bon aomata ae a bon bwakanako aia ririki. Te aekaki ae tao 50 tabun nakon 60. Kanga anne teuana ae te kareke iango n aron ae I kona n tibwaia.

Bwa tera aron katamaroakina, e na katamaroaki aei ke e na katamaroaki te section ae 41 n te traffic act.

Hon.Speaker, e na uarereke te maroro ao I kabwara bure riki nakon temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano. Bwa I ataia bwa e katauraoa raoi aio ao e karaoa tibwanga are e na riai ni karaoia ibukin ana botanaomata ao ae bon taruan te kawai, te Mauri te Raoi ao te Tabomoa teuae Hon.Speaker ao I a toki ikai Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro ngkanne are imwina bon te Tia Tei temanna mai Kiritimati ao Kanton Hon.Teribwa Taabe te Tia Tei.

Hon.Teribwa Taabe: ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai naba au tai n te bwakantaai aio. Imwain ae I waaki ao bon te bwana riki ni kamauri nakoira ngaira ake e a reke rokora n te bwakantaai aio. Ao tao ake a teimatoa n tongora inanon te live stream, ao tao te social media te bwana ae rangi ni mangori mai irouia kain Kiritimati ao Kanton ao kam na bane ni Mauri.

I teimatoa ni karabwa raou n Tia Tei man TUC n te kaoti aio. Ao e koaua bwa tao e a tia ni karauaki n rinanoaki. Te Tautaeka tao e aki tauraoi ni butimwaia moa n te tai moa aio.

Ao ngaira ti teimatoa ta oni kaoti iaon ake tao ana manga riki bwa kanoan iango nakon taai aika ana roko. E rarabwa bwa n otau ao man te Biira aio ao e na iai taian bitaki, taian kakammwakuri ake e na manga karaoi te Tautaeka, ibukin tao kamatoan riki tao ana tua tabeua. Ake a irekereke ma bao ni mwamwananga.

Ao e koaua bwa boton te iango n te Biira aio ao tao bon te kanganga ae noraki iaon TUC ma BTC. Bwa ti aki ti TUC ma BTC te Tia Babaire, bwa I taku bwa te kanganga aio are e na bon tabe naba nako ao e na roko nab ai Kiritimati inanon taina.

Abamwakoro inanon taina. Are irou e na compliment bwaai aika ana riki n taai aikai. Tao e koaua bwa tao iai Bureitiman ake a tabe ma tararuan te kawai. Iai kaain KLTA are te naan troopers ake ngaia naba ae a tararua te kawai.

Ao antai ae ataia bwa aio te Tia Babaire are a manga karekeaki man

te Kauntira are aranaki bwa te naan kaubure are tao e na bitaki nakon te Marshal ao tao antai ae e na ataia ao e na compliment riki aron te mwakuri ae ngkai.

Bwa are e kataia n address te kanganga ae ti noria n taai aikai te Tia Babaire. Bwa ti kona n taraia ni kangai te KLTA, tao ti angina iaon ae ti base iaon Tarawa, BTC ao TUC, ao tao Kiritimati.

A tuai n roko n te naan abamwakoro, ao tao e na bon kaoti riki nakoia ngkana a nang bane ni karekeia kain te KLTA bwa ana kataia naba. Ao tao ti a kamanena te Kauntira bwa are anne ai rabwatara ae ti a karekeia taan mwakuri aika kanga ngaia aika a n ariki bwa ara agent.

Ma tao ti arania n te ara bwa aio bwa tao ngaia e na ibuobuoki.

Ngaia are irou I taku bwa e aki duplicate mwakuri ma e compliment.

Ao e na kabebetea riki aron te tararua n aron ae ti a noria ngkai iaon TUC ma BTC.

Bwa ti kakoaua bwa e rawata ae e a bua maeuna, e rawata aika a kabuanibwai. Ao bon angiin te kanganga mai irouia te naan bus.

Ngkana ti bon kakoaua, tabeua bus ao ta oni bon taai aika nako a rinnako ao a okinakoi te naan auti. Ao okinakoi te naan raa.

Ngaia are irou I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa ti na taraa te Biira aio. Ao tera te kanganga. Ao ngai irou I taku bwa e rangi ni korakora te kanganga bwa are e rangi n tikiraoi te kawai, e a rangi n Tamaroa te kawai. Ni manga kanganga aika a rekereke ma aron te kabubuti n te kawai e a manga rangi ni mwaiti.

Ti kakoaua naba bwa ngkana a toka te koraki n te bus e kona tao ti mai ikai nako iaa e a karuoia naba.

Ao kanga a manga bon kananoanga iai ara kara, ake tao a nako nakon taabo tabeua ao e a toki nab ai Nawerewere te bus.

E a toki ikai ao tao ngaira ake ti na nako Bonriki, kam a manga kakaea ami bus are imwina. Kanga n otau te Biira aio e na kona naba n address te kanganga aio.

Bwa are n taai tabetai ao tao Bureitiman a rangi ni bae n taabo tabeua, kanga ti akin aba rangi ni kakoaua. N noria a raba Bureitiman, bwa a bon karaoa naba tabeia ao tao e koaua bwa e rangi ni abwabwaki te kawai man rababa, ao tao aikoa kona ni karaoi tabeia. Ao tao kain nab ate KLTA tao e aki tau naba aia resources.

Ao tao antai ae e na ataia ao e na add value nakon tararuan te kawai ao kabebetean te kanganga ae I taku bwa ti a noria n te tai aio.

Ao e a kuri ae kona kakamaku naba ae ko a bon nakonako irarikin te kawai. Bwa ko aki kona n ataia bwa are n tabetai ko mena ma n tabetai ko okakinako ao a birinako naba.

N taai tabetai ataein te reirei. Tao ibukina are a rangi ni uarereke a katokaaki naba ao a karuoaki naba n taabo ake ana riai n aki ruo iai.

Bwa are n te naan bus conductors ke te naan bus drivers a ti iangoa aia karekemwane ao aikoa kan tabe ake ana karaoia ibukia te botanaomata.

Ngaia are ngai irou te Tibiika ae ko karineaki, e rabwa bwa man te Biira aio ao tao e koaua ti bon rinanora tera tamaroana, tera raoiroina, tera taian kanganga aika ti na riai n address. Ao e rabwa te Tautaeka bwa e ngae ngke e totokoia, ma e titebo ma e kangai ana katamaroaki.

Tao iai tuua ake ana katamaroa riki ae ana kona ni buoka aio. Ngaia are anne teuana te Tia Babaire ae kanga e reke iai raun nanou.

Bwa are ngke a bon kangai naba e a totokoaki ami Biira aio, e aki bongana. Bwa kanga n tein te maroro bwa kanga a bon admit bwa e bon bongana te Biira aio.

A bon noora nab ate kanganga, ao a bon kakoaua naba ae bongana, ao tao e koaua bwa tao tera kabwaranakoana n te itera teuana ma te itera teuana. Ma n tokin te tai tera te issue ae ti kataia n address.

Ao tera te issue ae ti na kataia ni prevent nakon taai aika ana roko. Bwa are e a waaki ami karao kawai. Ao ami karao kawai are e nang nako nakon te outer island. Are e a roko i Butaritari, are e a moanaki te karao kawai i Butaritari. Ao e koaua bwa kain Butaritari ana bon akin aba kainnanoa nab ate bitaki n te tua bwa e aonga n ae e a kona n totokoaki te naan kanganga aika a riki ngkai iaon Tarawa, ma BTC.

I taku bwa ana manga kainnoia naba ao ngaira kain Kiritimati e koaua bwa ti na aki naba kainnanoia. Bwa ti a ongo bwa ngaia e a tauraoi te world te bank. E na anga $150 te mirion ibukin katamaroan kawaira iaon Kiritimati. Ao ti rangi ni karabwarabwa bwa ngaia are iaon kawaina n roko te karikirake anne.

Ao tao e koaua bwa are ti aki rangi ni kakoaua bwa are akea inanon te development budget n te ririki aio. Bwa are n te ririki aio ao kanoan te development budget ao tao ibukira ngaira kain Kiritimati. Ao tao bon ti

bwain te reirei are ABSSS te Housing ao te power ao tao kaka $1 tabun te mirion.

Ao tao iaon kawaina n roko te karikirake ae e rangi ni bubura. Ngaia are irou I taku kai e rangi ni bongana bwa imwain rokon te karikirake ae e rangi ni bubura ae karaoan te kawai. Ti na akin ang kataia ni karekea te aekaki ni kanganga ae riki ngkai i TUC ao BTC.

Ma e kakawaki ae ti prevent bwa prevent is better than cure. N aron ae ti noria ngkai ao e rangi n rawata bwaai aika a bitaki ao e riai ni kaman nako te Biira iaon are te data protection Bill ao tao terana riki. Ao ti nang tibwa karaoi ao e rabwa bwa a nako.

Ao kanga I taku bwa bon te aekaki nab ani concept anne ae I tei iaona ao te koaua anne ae I tei iaona n te tai aio te Tia Babaire.

Ao tao e koaua e rangi n rawata e kiriaria bwa are ngaira akea ara bus ikekei. Are e na roko te tai ae ana roko te naan bus iaon ami tabo. Bwa are aio ana kano ani mii te Tautaeka te Kiribati vision 2020 ae kanoan te tourism ao te fisheries.

Ao te tourism ao te fisheries ti aki tangiria bwa e na titiku iaon Tarawa, Tuc ao BTC. I taku bwa angina ngkai kanoan te naan karikirake aika a rekereke ma tao te tourism akana n te outer island. Kona nako nako Abaiang ko nako nako iaa I taku bwa aikai.

Ao kanoan te rikirake anne riin te waaki, ao teuana mai ibukon riin te waaki anne ae te kawai. Ao I taku bwa anne teuana te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa ti na kataia ni karaoa ara tua ta oni karaoi bitaki aika ana kona ni protect aron tararuan ara kawai, bwa e na kabebete aron te kanganga ae ti noria ngkai iaon TUC ao BTC.

E rabwa te Tia Babaire bwa aikai kanoan ara iango ti a tia ni kawenei nakon te Tautaeka. Ao e koaua are ti na aki nanokawaki. Ngaira ti karabwarabwa bwa are e a tia nako ae ti taku bwa te iango ae e na raoiroi ibukia kain Kiribati ae bwanin. Tao e taekinaki e aki rangi n national te mena aio ma ngaira n ara koaua e national.

Aio te issue ae national bwa mai ikai ao ao are e nang moanna ni kekenako ti aki taraa ngkai ae ngkai. Bwa are ti rangi n taratara n aron ae te taratara ae ngkai ae te vision, ae ti aki ti inanon 2 ke 4 te ririki ma tia taratara inanon 20 te ririki.

Ao ngkana ti aki 20 te ririki ao tao ai 40 te ririki ao tao e a bon raoiroi ae tia taratara n te taratara ae e rangi ni abwabwaki. Bwa man ara taratara

aika abwabwaki ao ti waekoa n address te naan issues aikai.

Ao riki te kanganga bon angiin te kanganga iaon TUC ma BTC. Bwa are e bon mwaiti te botanaomata iaona. Ao tao ti ataia bwa tao more than 50% tao 60% mwaitin te aomata. Ao mwaitin nab ate kaa ma bao ni mwamwananga ae a rangi ni koro tirauana.

Ma ti na aki mwaninga te Tia Babaire bwa inanon taina ao are e na bon mwainginging te mwainginging n aron are e taekinna tariu man Kiritimati. Bwa ngkai e a tabe n tarataraaki te Aono ni Mainiku ao e koaua bwa ti na taraa te East.

Ao ti bon ataia bwa e a moanna ni mwaiti te kakammwakuri nakon ara tabo ae Kiritimati. Bwa are angina ake a nak oni mwakuri i Kiritimati bwa ngke a bane aia tai ao ko tuangia bwa a nang okira Tarawa. Ao a rawa ni kan oki a reke aia riiti.

Ao angina nab ate kan mwainging nako ikekei, iai ana titiraki temanna te Tia Tei, temanna man TUC naba ae tabekia man taai aika nako.

Tera ana ang ate Tautaeka n tobwa te ibetutu iaon abara ae TUC ao BTC. Ao ngai irou I taku bwa arei naba teuana te opportunity ao tao e koaua bwa e nang moanaki te kamwainging nakon te tabo arei. Provided te Tia Babaire bwa a tauraoi riin te waaki, a tauraoi te naan tua, a tauraoi te naan guidelines ao te naan policies aika a Tamaroa bwa e na aki mwaing te aba nakon tao te Aono ni Mainiku, ao kanganga ake ikai ti na maing ma ngaia ke ni uoti nakon te tabo arei.

Ngaia are n otau te Tia Babaire man te memere bwa te Tia Babaire aio e kataia n noora te kanganga bwa ti aki ti iaon TUC ma BTC. Ma e kataia n noora te kanganga n taabo are e na mwainging te aba iai. Ao e rabwa bwa e ngae ngke tao e aki butimwaeaki n te tai aio. Ma n otara ao tao e iai te katamaroa nakon tuua akana tabeua.

Ao tao e riki te Biira aio bwa kanga teuana te wake up call, nakoia taan karao tua ake irekereke ma tao tuan te kawai. Aika a rekereke ma te bus bwa are ti bon te bus ae kanga oin te bao ni mwamwananga irouia te naan low income earners.

Ae ti bon ataia te Tia Babaire. Ngaia are n te tai aio ti karabwarabwa nakon te Tautaeka n aron ana totoko. I karabwarabwa nakon te Tia Tei temanna man TUC bwa I taku bwa e a tia ni karaua ni karaoa te mwakuri ae abwabwaki. Ao tao karaoan nab ate Biira ti aki te mwakuri ae uarereke.

N taai tabetai ti karaoi ara Biira aika a rangi ni abwabwaki ma are tao e

koaua, bwa tao n te tai aio e a totokoaki ti butimwaea te totoko. Ma ti bubuti bwa tera ngke e a kona ni kabirimwakaaki manga bitakin tua ake tabeua, ake kam taku bwa a duplicated inanon te Biira aio.

Te Tia Babaire, e na aki rangi n abwabwaki au maroro au karabwarabwa riki nakoia ake a tia n taetae ao I karabwarabwa nakon te Tia Tei mai TUC are e a tia n tabeka ara Biira aio are e aki butimwaeaki. Ma inanon aki butimwaeana ao ti kakoaua bwa iai te kantaninga ae manga iai riki, mwakuri ni katamaroa nakon Biira ake tabeua ke tao e na reke bwa aron katamaroan bao ni mwamwananga ibukia te botanaomata, nakon taai aika nako. I a toki naba ikai te Tia Babaire ao ti na teimatoa ara kakaitau nakon te Atua are te tama, te nati ao te tamnei ae raoiroi ao e na teimatoa ni buokira ao n anganiira ana bau Kiribati are te mauri, te raoi, ao te tabomoa kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ara tia marooro are imwina ngkanne bon te Tia tei temanna mai Tarawa Teinainano; Hon. Tebuai Uaai. Te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Te Tia babaire ae ko karineaki. Imwain ae I kanakoa au marooro ao N na kaitiakia raoi bwa N na marooro akea reitakiu ma Tarawa Teinainano te aba n tobwa, e aki reke au tai.

Ma e ngae n anne te Tia babaire ao ngkana e angaraoi n te tai aio ao N na tabekarake moa te kamoamoa nakon te Botaki ae te Kiribati te Kaunrabwata ae e a tibwa oki n ira te Kauaba.

Ao e rabwa bwa e reke te tokanikai ae te tirewa, te metera ao te buraonti te metera. Ai rabwa ra bwa bon ti uoman taan mwananga aikai ao a oki ao e eke aran Kiribati n te tabo are a nako iai. Kam rabwa bwa kam a tia n uotarake Kiribati.

Te Tia babaire, I aki mwaninga naba ao I bon rang n riai bwa e ngae n are I taekinna bwa I bon aki reitaki ma Tarawa Teinainano n te tai aio, ao I a bubuti bwa a na kariaiakai bwa N na tabeka bwanaia ae mwaitoro, bwanaia n inga te Tia babaire ao ni kamauri n ana tangira, n ana iraorao te Tamnei ae Raoiroi nakoim te Tibiika, nakon naba ara Beretitenti ae karineaki, ara Kauoman ni Beretitenti, Minitita ni kabane, Taan tei aika a tia n rineaki man aia abamwakoro ae e rang n korakora onimakinaia ao ai bon taan ongora. Ao n raoiroi ao tamaroan te bwakantai aei ao n taian bwabwaeti naba ake a tia n nako ao I a kangai; kam na bane ni mauri!

Te Tibiika ae ko karineaki, N na moana moa au taeka ma te taeka ae Kaubure.

Te Tia babaire aio bon te taetae ni Kiribati. Ao tera nanon te taeka aio te Tia babaire. Uoua te taeka aio te Tia babaire bwa Kau ao bure.

Antai ae e kakaukau? Ti ataia ao antai ae bure? Ti ataia.

Ngaia are ngai I a riki ngai bwa te tia kaukau nakon tiaki te tia raoiroi ma nakon te tia bure. Ao anne ae e kareaki taningau te Tia babaire iroun temanna te Unimwane.

Ao I raona are e taekinna te Minitita man te Aono n Raina ae katuruturua ao a tiaki ana taeka n akea oomara ao I neboiarake ao I kangai. Ko rabwa bwa ngkai ti tekateka ikai, ti aki tekateka tao kanga n aera. Ti tekateka ngai ma te I-Tarawa, I tekateka ngai bwa I-Kiribati. I aki tekateka bwa tao te I-Mwatiare, I tekateka ngai bwa te I-Kiribati. Ao I rang n kan neneboa ngai anuau, I kani kakabura ieta arou/taekau.

Te Tia babaire ngke arona bwa iai te Tua ae e kangai; bwa e aki riai ni bwainaki Kaubure n ai aron ngkana e angaraoi N na taekinna teutana.

Ara Maneaba ni Maungatabu aio te Tia babaire, e taekinaki n te Tua ae Maungatabu bwa te Maneaba ni Maungatabu tiaki te *Parliament.* Ma e koaua bwa are ti a taekinna, akea te kanganga.

Ma ngke arona bwa bon iai te Tua ae katuruturua ae e kangai; e riai ni bwainaki te taeka ae te mwatiare. Ao ngai temanna ngai ae N na boutokaia bwa I boni kani kakaota ribau. I kani kakaota anuau.

Ma te ara ae te Kaubure te Tibiika ae ko karineaki ao taan ongora ao a bon kakoaua Unimwane bwa bon anne aia kario. Ao ai tera bukina ngkoa ngke ti nang karenakoa. Te Tia babaire I nanokawaki ngkana e nang karenakoaki ti ibukin te anua n Amerika, ti ibukin te anua n raa te Tia babaire. Ao anuau ngai ae bon te I-Tarawa ae te aba n tobwa. I a kanga; te Tia babaire I nanokawaki ao I bubuti bwa e na aki bitaki te ara ae Kaubure bwa e rang n kakan nanona are I a tia n taekinna.

Bwa ngai I riki ngai bwa te tia kaukau tiaki nakon te raoiroi, ma te tia kaukau ngai nakon te bura akiako/ te bure.

Ngaia are ngkana iai am bure te Tibiika, ao I nanokawaki N na bon kaukau nakoim bwa ngai te Kaubure.

Te Tia babaire N na aki nakon te Tua bwa e rabwa te Tautaeka bwa e a tia ni kabwaranakoa bukin aki butimwaean moa te onono.

Te Tia babaire N na ti karaki teutana katauai.

Ngke I tabeka au Biira ae moan te kakawaki bwa te Biira ae te Tua ae Maungatabu ao te itera aio e totokoia. E a tiku anne.

Te Tia babaire N na bwaeta nanou man taian marooro man te itera aio ao e taekinaki bwa aia bubuti kain Tarawa Teinainano, I kakoaua te Tia babaire.

Ma e aera te Tibiika ko aki katurua ni kangai; I nakon te Mwakoro arei teuana. I nakon te Mwakoro arei uoua. I nakon te Mwakoro arei teniua, e aera te Tibiika. Ao kabwara au bure, I kona ni kangai ko aonikai.

Bwa ngaia bwa ko bon ti nakon te Kauntira te Tibiika, ao kai ko rabwa bwa ngaia ko roko i Betio. Ao kam rabwa taan mwakuri mai Betio bwa kam aki un. Kam rabwa.

Ao ngaia ko aki roko i Kiritimati, ko aki roko i Tarawa Ieta.

Te Tia babaire I ata ngai tiau, I ata ngai nneu ao I ata ngai nikou.

Te Tia babaire e taekinaki naba ae e kangai; bwa te Biira aio man ara itera aio ao e a turu ngkai bwa ngaia bon aia kario kain te party ae Maubonian Mwengaraoin te I-Kiribati party bwa e a turu ae ti a tibwa ongo ngkai.

E tabekaki n te moantai iroun te tia onono ae boni kangai; bwa e rio te iango aio mai ikai. Anne ae I koroia, ao e rabwa te tia taetae imwaiu bwa I neboiarake ao e taekina raoi te koaua, ao ko rabwa te Tia tei. Bwa ngaia bon man te rabwata ae Maubonian Mwengaraoin te I-Kiribati bwa are e kangai ana taeka. Ara Biira. Ngai ngke I teirake te Tia babaire n te tai ae nako ao I aki kona ni kangai; ara Biira. Ao I kangai; ana Biira Tarawa Teinainano. Bwaau! Bwa are I bon nako ni kawaria n onnon ao ni bobaraki imataia ao I karineia, ao I angania te anganaki. Ma ngke a bon aki boutokaia ao ngai I a bon aki tei naba.

Te Tia babaire katauai bwa N na ti kanakoa n rua mwin teuana imwina teuana.

E kaongoai temanna te Kauntira bwa e koaua ae e tabekaki te Biira aio n ana Kauntira Tarawa Teinainano ae e aranaki bwa TUC. Ao ngke e tabekaki ao I a katikua bwa e bon ongo te Kauntira aio.

Te Tibiika, I aki taekinna ma e bon ongo ao Kauntira n Tarawa Teinainano a bon ongo naba. Ao I a katikua bwa I a rawa n ae tao I a manga rang n taona katea ao e bobuki te waa.

Te Tia babaire, I bon nanokawaki teutana ao I tabeaianga bwa ti riai n rinanon te Auti aio ni bon taekina raoi are bon te koaua n aron ngkai, I karautaeka iai. Ngkana e a eti au koaua ae e kangai bwa; bon ana Biira te rabwata aio bwa e bon taku te tia marooro imwaiu ara Biira.

Te Tia babaire ti na tara te raraoma n te bwai ae te baao. A ongo ngkai taan bwaibwai, ao ngai te Tia babaire I aki tangiria bwa a na katuaeakaki ma N na boboi waeia te Tia babaire ao N na bubutia ao a taiaoka.

Tiaki nanona bwa te Tua ae N na karaoia bwa ko na taibaoaki iai. N na karaoa te Tua bwa ko na mwengaraoi iai.

E koaua ti kona n taraia ara botannaomata ma ngai kanga taran te Tua aio irou te Tia babaire ao I karautaeka bwa kanga e nang karaoa ae kanga I a mwengabuaka ngai iai.

Kabwara au bure ngkana e angabuaka ma aio bon nanou, I mwengabuaka iai.

Bwa ngai I kona ngai ni kawaria ngai te naan bwati, I kona ao I nako ni bubutia ma e tuai moa ni boo au tai te Tibiika bwa I bon tabe ni kakaraurau bwa I kani bwaina te katei ni Kiribati ae N na taoni taboni inaia n aron ae e taekinaki.

N na taoni taboni inaia ao N na boboi waeia ao N na kangai; taiaoka. Kam a boni bia nanoangaia ara botannaomata. A kawa ao tao riki ara Unaine, a roko i Nawerewere ao ngaia a na roko i Temwaiku.

Te Tia babaire ngkai bon kain Kiribati aio au koaua, ao a boni bae ni karaoa te nanoanga. Ti ngkana arona bwa ngai te I-Aotiteria ao e koaua, I a butiko. Akea tangiran matan te aomata ma I ti tangira ngai matan te mwane. Kabwara au bure n aei, ao I taku bwa aio ngai I bon teimatoa iaon au koaua aio. Ao I karautaeka bwa iai tangiran matan te botannaomata ao iai tangiran matan te mwane.

Ao ngkana a taku Taan tei aikai bwa I kairua ao ke a taekinna. I a kotea moa temanna imwin temanna te Tibiika, I rawa. Ko rabwa, I aki manga kanga I boni kani kateia.

Te Tia babaire ae ko karineaki, katauai bwa N na ti manga nora riki teutana.

Ngke iai au Biira ao a wirikiriki nakai ao e otinako te otinako. N te tai aio ngkai, N na tabeka au kabwara bure ao N na tabeka au bubuti nakon te rabwata ao N na katurua n te tai aio, I a bubuti taiaoka. Kam na katauai Tarawa Teinainano bwa n ara botaki teuana n te KUC, kabwara au bure te KUC bwa te KPC.

Ma I taku bwa N na anaa am nanoanga nakoiu bwa I kani bubutiko te KPC i Temwaiku bwa I bwautaki ao I kabaeaki. Bwa ni mwemwen te Biira aio ao ngai temanna ae N na boutokaia. Ngai temanna ae N na anga nanou bwa N na boutokaia.

Kabwara au bure te KPC bwa n te tai aio ao I a karautaeka ma nanou ae e itiaki taiaoka, bwa I a totokoia. Kabwara au bure.

Tera bukin totokoana, N na katereteреai aei bwa N na aki kakarabai bwa I rawa n ae N na atongaki. Ti tebo ngai ma te Tia tei mai Kiritimati ae temanna.

N na taekina te koaua ao aio te Tia babaire. N na kabwara bure nakon, I aranna bwa tariu te Tia tei mai Tarawa Teinainano. Tera ae I taekinna n te tai ae nako;I kangai. Te mata boona te mata, N na taetae ni koaua. N na aki karabai ni karaoiroai.

Ngkana ko anganai kanau te ika, ao ngai N na anganiko kanam te ika. Kabwara au bure te KPC.

N te moantai ao e bon riburake nanou bwa N na bon boutoka ma tera bukina te Tia babaire. I a rawa riki n rang n raa bwa I taetae ma angin nanou te Tia babaire bwa I boni koaua ae I koaua bwa N na boutoka. Ma tera ae ko karaoia nakoiu.

Tao iai naba au taeka ae I mwaneweia ae I kangai; te aomata ngkoe ao ngai naba te aomata.

Te Tia babaire e ongo nanon ate KPC ao I ata te KPC bwa e nanoangai. Ao I karabwako te KPC.

Ao n te tai aio te KPC, I a kaokia riki ma nanou ae nanorinano nakoim bwa I ti kangai te KPC, taiaoka. Te bwautaki ngkoa are I bwautaki iai, I a bubuti bwa I a kabwarai mai iai ao I a manga bwautai n te bwautaki ae e kakaokoro. I a bubutiko te KPC. Ao ko a ongo nanona ao aio e aoria bwa are bon aon te aba aio, taiaoka te KPC.

Ao I rang n tauraoi ae I bon rang n tauraoi ao I bon akea, N na tabekia mai kabin nanou ma e a tau e a boo taina. Ao ko rabwa te KPC bwa ko ata nanou bwa I rang n kan boutoka.

Man te tai aio ao I a kabwara bure nakon tariu ae te Tia tei, ti kaai n Tia tei ibukin abara ae Tarawa Teinainano are ti na kaai ni kaota te nano ae ti teuana.

Ao I kakoaua bwa n te tai ae nako N na kaota te nano ae teuana, ma e aera ko birinako. Kabwara au bure are aio kaitiakan bwaai.

Akea ae moan teirake; ko moan teirake. E aera ko a mwaninga taekau. Te Tia babaire kabwara au bure ngkai I taekina aio.

Tibiika: Te Tia tei, I a butiko ko kona moa ni manga bon okira am *topic* bwa I a bubutiko ma are kanoan te Biira taiaoka. Ko rabwa te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika, I ongotaeka. E tau bwa e a tia ni boo atina ao e koaua are bon te taeka bwa e na tineaki nukana. Ao ngkai ko a tinea nukana te Tibiika ae ko rang n karineaki ao e a toki taekana. E a tia ni boo atina ao I bon rang n karautaeka te Tibiika bwa are bon ngai naba ae I bon tataekina naba te koaua ae bon ti tebo raoi ma te Tia tei naba ae te Minitita mai Kiritimati.
Ao I aki kona n rabunabunai bwa I babanga ngai n rabunai.

Te Tia babaire te Biira aio n aron ae ngkana ko bon karaua n taraia, ao I kabwara bure ngkana I kangai; akea nanona. Bon te akea. Bwau? Kai akea te bwai ae riki ma aron riki iai Biira aika a rang n kakawaki, a rang n kakawaki. Aio e tuai ni boo taina.

Ao manga irarikina te Tia babaire te tua e aki kona n ae ti te tabo teuana. Ngkam tiaki ngai te Roia, tiaki ngai tao te mwatai iaon te Tua.

Ngkana ko karaoa te Tua ao e riai ibukin Kiribati ae bwanin. E bon riai. Ao ngkana kam taku bwa I kairua ao e bon koaua anne ae e nang ti karaoaki te Tua ao kanga e rang n tataekinaki. Tao e koaua ao a manga kangai; kanga iai teutana ibukin aonnaba.

An taiaoka, ko ti katararaoiko. Mani bon aron te Tua, ngkana e kangai te Tua. Aio, tiaki ti ibukin Makin, kabwara au bure ma ibukin Kiribati ao e bon teretere ao ti bon ongo.

Ngaia ae ko rabwa te Minitita ngkai ko kona ni butimwaeia ma e a bon nakoim katamaroana.

Ao ngkana ko bon noria bwa ngai irou naba e tuai ni boo taina. E kiriaria. Tiaki aekan riki bwaai tabeua aika boo taia ao a riai ni waekoa.

Ao ngai ae I bon teimatoa iaon au Biira. N aekan au Biira ae N na

manga tabekia n ae na roko e boo taina, e riai. Aio e tuai.

Te Tia babaire e mwaiti te bae I kan taekinna ma are ko a taua nukana ao ko a taua nanona. Te mauri bwa te tautau.

Man au taeka aikai te Tia babaire ao kabwara bure ao N na bwaina. Aio ana taeka Tarawa Teinainano bwa are ngai I buubuti, I nanakonako ao I karekei nanoia.

I aki kakarekea ti nanon te Kauntira. Ao aia taeka kain Tarawa Teinainano ao I kabwara bure moa nakon Tarawa Teinainano ngkana tao e nora ae kanga ti a kanga inanon ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ma I taku bwa e ata nanona ao I kabwara bure iai.

Ao mani bwanaia ara Unimwane n Tokatarawa te Tia babaire, ara Unaine ao ai boni kain Tarawa Teinainano ae bon mai Bairiki nako Tanaea ao I a kangai; bwa kabwara au bure riki ngkana arona bwa I rang n tibanako. Ma are e aoria bwa are bon te rabwata te rabwata te Tia babaire.

Kabwara au bure n aio, I tuai roko i karawa. Ngkana I a roko i karawa ao tao a bitaki bwaai.

Ao iriau ma ngkami ni kabane ara koraki te mauri, te raoi ao te tabomoa ae ramwaneaki n ana Tobwa Tinana ae akoi. Ko rabwa te Tibiika ao I totokoa te Biira. Ao ngkana iai tibanakon au taeka, I a bubuti nanoangai. Kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ngkanne ara tia marooro are imwina bon te Minitita ibukin Karaobwai, Hon. Tangariki Reete. Te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ngkai ko anganai au tai naba ni marooro iaon te Biira are e a tabekaki n te tai aei tao ni kaineti riki ma ara taan mwakuri ke ara Kauntira n ara abamwakoro aika kakaokoro.

Te Tia babaire e bon tia n teretere n nen te Tautaeka ngke e kaeka aron tabekan te Biira aei ao ni kamataata naba bwa tera bukina ngke e totokoia moa n te tai aei.

Te Tia babaire e kakawaki ngaira bwa ti na taetae naba iaon te Biira aei, kioina bwa ngke ti tara te onono aei are e irekereke ma te Kibu 36, 37 ke te Kibu ae boou are e na rin imarenan Kiibu akanne iaan te Local Government Act, ao I taku ngai bwa ngkai iai rekerekena ma te *Traffic Act kibu 41,* ao I taku bwa a bon irekereke iai ara Kauntira ao ti bon riai naba n anga ara marooro riki ngkai ti kakoaua bwa

te *Traffic Act ke* te tua ibukin Tuan te kawai ke baikara riki. Ti ataia bwa e bon kamanenaki iaon abara ae Betio ao TUC. Ibukina bwa kawain te botannaomata n ara tabo aei, e a bon nakoraoi.

Ao I kakoaua naba bwa bwaai ni kabane ake a mwaneweaki n te Kibu aei a bon kaineti ke a tia ni kamwakuraki kanoan Tua aikai iaon ara tabo ae Betio ao TUC. Ngaia anne bukina ae ti riai n taetae iai, ao N na tanrikaka au Kauntira ae Betio. Ma otara ae memere te Tia babaire bwa otau ngai n te Tua aei, iai te Nakoa teuana ae e nang karinaki.

E nang karinaki iroun te Kauntira ao e na atongaki bwa te *Martial a*o oin taben te aomata aei, e na kamatoa aron ana *by-law* te Kauntira ni kabane ao e na mwakuri naba ni kamatoa kanoan te *Traffic Act* are te kibu 41.

Ngkana ti tara kanoan te Tua ane te *Traffic Act 41.* Tera te naan *offences* akana a *stated* ke a kabwarabwaraki ae irekereke ma te bwati. E irekereke ma aron te *driver* ngkana e kabuta te bwati bwa tera arona. Anga bwaati, a mena iaa. A kona ni kuneaki bwaati iaon ara tabo ae BTC ao Tarawa Teinainano. Ngai irou I taku; tao e bon eti. I aki naba ataia bwa tera aroia ngkanne kain abamwakoro n irekereke ma aron te kantaninga ae e a tabekaki n te tai aei inanon te onono aei.

Teuana te bwai ae ti noria ke teuana te Nakoa ae I ataia ae *enforce* ngkai e mwakuria kanoan ana *by-law* te Kauntira iaon ara Kauntira ae Betio ao tao bon Tarawa Teinainano ao tao iaa riki. Bon te Nakoa ae te Kaubure n aron are e taekinaki.

Ao naka Kaubure e bon rang n korakora aia mwakuri ao ti riai ni taetae n te tai aei ao n tuangia bwa tiaki nanona bwa ti rang n totokoa tera. Bwa are ngkana a tara kanga aron te kantaninga ae e mena inanon te Biira aei ao irouia kanga a na uarokoaki riki.

Ma tao e tuai boo taina. E tuai moa boo taina iroun te Tautaeka aei, bwa iai riki bwaai ake a na tarai ni katamaroa riki ao e na kona ni manga kaotinakoa imwina ngkana e karaoa raoi ana kamatebwai n irekereke ma Kauntira aika uoua aikai ibukina bwa e bon rang n irekereke ma kanoan te *Traffic Act* te aekaki n onono aei. Ao tera tibwangan te *martial* are ngaia are e a tia naba ni mwaneweaki inanon te onono ae e tei n te tai aei.

Ngkana ti noria ara Kaubure iaon ara abamwakoro ae Betio ao e nang korakora aia mwakuri n *enforce*

ana *by-law* te *Betio Town Council* ngaia aika a mwamwananga.

Ao teuana te bwai ae I aki toki n noria, a *team work.* Kanga te *partnership* ma te *police* ao te *KLTA*.

Ao te tai are e aki iai kakaonimaki te tia bitineti n te bwati ni kakabwaka ana raitienti ao tera ae e a karaoia, tiaki ti te bwati, te rebwerebwe antai riki ao tera ae e karaoia. A mwananga naba ao a tei naba.

N tabetai angin te tai a tei n ana tabo te Kauntira ao ko a bon noria naba ni mwakuri. A mwakuri naba ao a *enforce* ngkanne kanoan te Tua are aongkoa ti taben te *Police* ke ana *powers te police* ke mwakan te bureitiman ao mwakan te tia mwakuri n te KLTA, ao ngaia are e a tei ngkanne iaan te *licensing.* Are ngaia are kanga e na kamatoa ana itera ngkanne te Kauntira ibukin kabwakan te raitienti nakon te Kauntira.

Ngaia are ngkana a tei ao kam bon ataia bwa tao ngkanne aei te anga ae ti na kamwakura riki n te aro bwa a na kona n taobaraki. Tao ngkana iai kanganga aika tao ti a rotaki iai ngkai, ae ngaia ae a karika mwemwen te Biira ke te onono aei n te tai aei nakon ara Tua ibukin ke tao ara *Local Government Act,* ao ngai ao I taku ngai ngkanne bwa tao aei ara tai ae ti na noria n te tai aei.

Tao e tuai moa n tauraoi ni kangai; ok, ti a butimwaea moa am onono ma I taku bwa e na tiku iroun te Tautaeka n te tai aei bwa tera te kabanea n tamaroa ae e na taraia ao e na angaraoi bwa e na kona n ti te tikina aron kabonganan te tua ae ti karaoia, tiaki ti ibukia kain Betio bwa a na kakataeakaki. Ibukia TUC ma e na tabangaki iaon Kiribati ae bwanin te Tia babaire.

Te Tia babaire tao teuana riki te bwai ae ti riai ni katuruturua iaan tua aike a kakaokoro ake a mwaneweaki iai aron mwakaia bureitiman, mwakaia kain te KLTA.

Ao ngkana ti a manga tara aron te onono ae e karaoaki nakon te aekaki n Nakoa ae e boou aei ae e nang karinaki inanon te Kauntira ae te *Martial.* Ti tebo ma e bon eti ana taratara man ana itera te Tautaeka are e kangai. Ao ngkana ai teniua te rabwata ae e na enforce te aekaki anne. Tao ai bon ti tebo ni kabane tabeia. Tera ngkanne te kantaninga iai n aekakin are e teretere bwa te onono aio ngkana ti bon taraia ao aekakin mwaka ae e karaoia bon aron mwakaia bureitiman ni kaburebure. Kanga e na anganaki te mwaka ibukin te kaburebure, mwakaia kain te *Kiribati Lands Transport Authority* ke te KLTA ni

karekereke inanon te kawai, a na anganaki naba. Te mwaka nakoia aomata ake a na rineaki ma *Martials* ke te koraki aika a mwakuri aikai. A mena naba iaan te Kauntira n aron ae a na kona ni kaburebure ao ni mena naba te korakora are e bon riai inanon taai ake e kaitaraki iai ni karaoan aia mwakuri.

Nanona ngkana ti tarai tibwangana n aron te onono aei, ao I taku ngai bwa ti tebo bwa a mwanganga nako. A rawata taabo aika a karaoa ti teuana te mwakuri.

Ngaia tao aei moa te tai ae taraia moa te Tautaeka n te tai aei n aron te kaeka ae kangai; ti aki moa butimwaeia n taina aei. I aki tabe ma tao aron te kantaninga are ti iangoia n te tai aei ibukin te katamaroa riki, uarokoan riki aron tarakia ara taan mwakuri n te Kauntira.

Au kantaningaki a bwa a na mataata iai ara botannaomata riki bon ara Kauntira. Bwa e ngae ngke ti tara ngkai tibwangaia ae a karaoia n te tai aei, ao ti kakoaua bwa a bon rang n nakoraoi ma aron tein aia mwakuri. Aron tein aia *title* are anganaki ma tera tibwangaia ae e kakawaki inanon karaoan tibwangaia inanon ara Kauntira.

Te Tia babaire ngai irou, I taku bwa e bon tuai moa boo taina. Ao te bwai ae I bon katuruturua iai, I kangai bwa te Tua aei ke te Biira aei e na bon ti rotaki iai. E na bon rang n karaoaki riki nanona ni Kauntira aika BTC ao TUC.

Ao I ataia bwa bon aikai taabo aika bwa ngke e moan karaoaki te *Traffic Act* ao bon ti ngaira aika a taraki ngke kam aki tuka ara kawai e a nakoraoi. E a boo te kababuti e a boo tera bwa are a nakoraoi kawaira.

Ngaia anne bukina ae kanga I bon raraoma naba ke tao ngaia anne naba te nano uoua iai. Ao tera raoi aron karaoan ara Tua.

Ti na karaoi ara Tua ibukina bwa e na ti taketenaki itera tabeua ke ti na bon karaoi ara Tua ibukia kain Kiribati ae e bwanin.

Tao anne raoi te titiraki ae ti riai n titirakinira n taai nako. Bwa ngkana e nang onoti bwa a nang katuruaki iai tabeman ke te korakina ao te korakina e aki rang n kona n rang n *enforce* n aia tabo. Ao ngai irou ngkanne n au kantaninga bwa I taku bwa e tuai moa boo taina.

E tuai boo taina tao ti a taninga bwa tera riki ana iango ni katamaroa te Tautaeka aei nakon taai aika imwaira ao ti a kona ngkanne ni manga raa.

Tao antai ae e na ataia ngkana iai tobwakina inanon ara waaki nakon taai aika a na roko ao ti na kona ni manga karaoi ara onono n aron are ti kantaningaki iai ibukia ara botannaomata.

I taku bwa e rang n bebete au marooro, kanga bon akea au marooro ma I ti kan kaotia nakoia kain au Kauntira iaon Betio ao bon TUC. Bwa ti aki nanona bwa ti aki boutoka te kaoti aei ibukin tera, ma iai te katamaroa. Ao iai norakina bwa e a okioki te mwakuri. E riai n iai riki ae e na bon rang n turuturu iaon te onono bwa tera raoi tabena.

Tao ngkana iai te *post* ae ti tangiria bwa ti na create inanon ana waaki te Kauntira, e riai n iai raoi bukina ae e na riai n turuturu raoi ao e na riai naba ni mataata nakoia.

Ngaia are I taku bwa man bwanau aikai te Tia babaire ao I a karautaeka nakon raora n Tia tei temanna mai Tarawa Teinainano bwa ti a totokoa moa ana Biira n onono n te tai aei. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Ao ngkanne te tia marooro are imwina bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Taberannang Timeon. Te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Tibiika ngkai ko anganai naba au tai teutana iaon te Biira ane e tabekaki n te tanimaeaon taai aei. Ao e koaua ti a moanna moa ma te taeka ni karabwarabwa a oni kakaitau nakon te Tia tei temanna man TUC are e a tia n nora riaina bwa e na tabeka te onono aio te Tibiika.

Te bwai ae moan te kakawaki te Tibiika, te bwai ae ti aranna bwa te tai. Ao I taekina aio te Tibiika bwa I kan rua mwin are e taekinna te Minitita ae karineaki are e a tibwa tia n taetae mai imwaiu are e taku bwa e tuai roko taina.

Ao tao e koaua te Tibiika, tao anne te taratara irouia tabeman. E tuai roko taiana. Ti a katikua nakon te tai teuana ae e angaraoi. Ao te titiraki, bwa e angaraoi n ningai? E na angaraoi te titiraki te kanganga aio te Tibiika nakon n ningai. E na reke n ningai kaekan te kanganga ae a manrea te Tibiika. E manrea te kanganga aio nakoia kain Tarawa Teinainano ma Betio ao kain aon abamwakoro naba ake a roko ikai ao e na manga roko irouia. Kai a manga bane n roko bwaati ma baao ni mwamwananga iaon aia abamwakoro te Tia babaire.

Ngaia are I aki kakoaua ngai bwa ti na katuka aio. Ti na riai ni kakaea kaekan te kanganga arei. I taku

bwa te Tia tei temanna ae karineaki man TUC, ngaia ngkai ae e a uotarake te onono aio bwa kakaean te tamaroa nakon te kanganga ae e a wenemaan te Tibiika. Ao I ataia bwa e a wene maan te Tibiika, bwa bukin tera. Ibukina bwa iai uoua te rabwata te Tibiika ae a na kataki ni kaiokaki n te kanganga aio.

i) Bon te Kauntira
ii) Taan bwaibwai n te bwati te Tia babaire ae te naan bitineti te Tia babaire, ae a karaoa te *service* ae e riai ni karaoia te Tautaeka ibukia ana botannaomata are e angan te Kauntira bwa e na tararuaia.

Ao te Kauntira e tararuaia n tararuana aio ao e kangai; ngaia ti na katei ara Tua nakoimi ngkami taan bwati bwa aio. Ngkana kam buti ao kam na aki kateitei. Kam na katokaia ataei aika a uarereke.

Ngkana ti temanna te bwatintia bwa e na mwananga mai Bairiki nako Bonriki, ko na katoka naba ngkoe te bwati *owner* n akea ana *subsidy* ke akea buokaia bwati iroun te Tautaeka. Bon te akea naba ae bon te akea.

Ngaia are ti na riai ni moantai ni karabwaia *bus owners* ke taan bwaibwai n te bwati bwa a tia ni karaoa te service ae moan te tamaroa ni kekeiaki ibukin te botannaomata are ana botannaomata te Kauntira, ana botannaomata te Kauntira.

Ao te kaniwanga ae e reke irouia te Tia babaire, e rang n uarereke.

Ti a mena iaa ngkai te Tia babaire. Te kantoka e a rebwe i karawa. Boon te bwaa, e a rebwe i karawa te Tibiika. Ao antai ae e kaitara anne te Tibiika? Bon taan bwati. E kaboaki aia bwati iroun te Tautaeka ao te Tautaeka e *subsidize* boon aikai. E aki. Ngaia are aio te rabwata naba teuana te Tia babaire are e riai n noraki riaina bwa e na buokaki. Ao buokana aio te Tia babaire. Tiaki buokana bwa e na kanganga aron aia waaki.

Tao te bwai ae e riai ni karaoaki te Tia babaire ae I noria. E na riai te Kauntira n tekateka ma *bus owners* ni kakaea te anga are e na uarereke riki iai aron te kanganga ae a rinanona ara botannaomata ibukin tangiran te *transport* are e na uotia n te tai teuana ma teuana. Te kanganga naba n te tai aio te Tia babaire bwa ai tiaki arona ngke e moan moanaki te bus *service* tao irabwi te ririki n nako.

Bwa ngkekei akea te naan *private transport*. Ngkai bon buti iaon Tarawa imwin 8.00am nako Bairiki

tao mai iaa. Moan te kanganga te *traffic te* Tia babaire.

E a onrake nanon te kawai. Ngkai naba e onrake naba n te oki ni waerake.

Ngaia are e a mwaiti riki anakin te aomata bwa e na toka ni baao ae tiaki te *public transport* ke taian bwati aikai te Tia babaire.

Ngaia are I taku bwa aio te bwai ae e na riai moa n noraki, ao I taku bwa aio moanakin aio. E na noraki babaire ni bitakin te tua aio te Tia babaire ni kamatoaki riki te Tua ibukin tao aki irakin nanon ana babaire te Kauntira. Ao e na kateaki te rabwata teuana are ti taku ngaira bwa ae e a bong bongin taekan te Kaubure.

Eng, ti a taekinna ngkai, ngke ti uarereke ngaia te Kaubure arei ao arei ao arei.

Ma are ti na waaki rake te Tia babaire. Ao ngkana iai rabwata tabeua aika a na bitaki ibukin kaotan te waaki rake te Tia babaire, ao ti riai n ninikoria ni kangai. E a tau aio, ti a manga aranna bwa te *martial* ke tao tera riki arana.

Ma are ngkana ti a bon titiku naba n arona aio ao ti a karekei ara excuse bwa ti aki kan bita anne ti ibukin anne te Tia babaire. Ao ngai temanna ae I taku bwa ibukina bwa ti bon aki kan buokia ara botannaomata.

A tangitang aomata. Ti aki kona n roko ni kawaira bwa arei ao arei. Ao ti na kanga ngkana a bon aki kona uotaia *bus owners* bwa e bon rang n bobuaka boon te bwaa te Tia babaire. Bon te *spare parts* ao a nang katuaeaki ibukin aio.

E riai te Tautaeka n iangoia raoi bwa a na tekateka ma te naan bus owners inanon te Kauntira ni kakaea te anga are e na bebete riki uotaia ao a na kona ni bebete naba aron aia ongotaeka nakon ana babaire te Kauntira are a na kangai; ngaia ma e nang kateaki te rabwata ae te *martial* ao kam na riai n ongora irouna bwa arei ao arei ao aikai buokami. E na *subsidize* ami *bus*. Boon te bwaa ao arei ao arei. Ao I taku bwa ngkana kam aki rinanon aikai ao akea ngkanne irantangakimi iroun te Tautaeka iroun te Kauntira.

N otau te Tia babaire, ao te rabwata ae te *martial*. Tiaki te rabwata ae na anaki mai tinanikun te Kauntira. Ma bon ana tia mwakuri te Kauntira, e na aranaki mai ibuakoia ana *employees* bwa na are e na karaoa te mwakuri aio ibukin te *enforcement* te Tia babaire.

Ngaia are I taku ngai bwa aio te bwai ae e kataia ni karaoia te Tia tei temanna mai TUC are e kataia ni uotarake te kanganga are e a rang n wene maan.

Ao ngkana arona bwa ti aki karaoa aio te Tia babaire. N ningaira ane e kataia n iangoia te Tautaeka ibukin manga rinanoan te *Local Government Act Ordinance* are a taku bwa e a rinanon naba kibuna aika a mwaiti.

N ningai ngkanne te kanganga. N ningai te tai are e na kaninganinga te Tautaeka bwa e aonga ni kona ni katamaroaki te itera aio te Tia babaire.

E aoria bwa e aki noraki moa aio te Tia babaire. Iai te kauoua ni wareware are ti taku ngaira bwa te kauoua ni wareware e nang reke anne ngkai e a tia n totokoa aio te Tautaeka.

Ma ti na kaunga te itera are tao e a reke taekinakina ngkai te Tia babaire. E a reke norakina ma katamaroakin te itera aio ibukia ara botannaomata te Tia babaire.

Ao ti na kaunga te itera anne bwa e na tiku ikai te iango aio ma e na katamaroaki ao ti na kaunga nanon te Tautaeka bwa e na rinanon ana katamaroa ibukin te *Local Government Ordinance* ane e tabe n tataekinna te Tia babaire.

E koaua ae e kangai te karaki. Bwa e na kanga ni karaoaki te Tua ti ibukin tao Tarawa Teinainano ma Betio. Ma ngai temanna ae I aki kakoaua bwa ti nang bon ti tiku naba n arora aio te Tia babaire.

Iaon au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ae e nang abwabwaki riki nakoia abamwakoro aika irarikina, e rawata iai te truck te Tia babaire.

Iai tewana te bwati ane e a roko, ao tao iai naba aika a na manga roko nakon taai aika na roko te Tia babaire. Ao tao e a moanna naba ni bon noraki bwa urakinaia ataei n te reirei n te moan ingabong koraki, I taku bwa e a riai n anganaki te *private* bwa a na karaoa anne te Tia babaire. Are a kona ngkanne ni karaoaki bwati ke ni kaboaki bwati are a na manga rinanon ana Tua te Kauntira inanon te onono ke te Tua are ti tabe n uneakinna ngkai ae te *Traffic Act* ma tera riki te Tia babaire.

Ngaia are I taku ngai bwa te bwai aio tiaki te baere e *exclusive* te Tia babaire. Ma ti na riai n tamwatamwarakea te mwaneka aio nakon taai aika a na roko. Bwa are bon arona te Tia babaire.

Ngaira ngke ti moan rikirake n taai aika nako, eng ti na nakonako nakon te reirei te Tia babaire. Ti na

nakonako. E kuri karako naba te bwatika.

I mwananga man au kawa ae Buota nako nukan Tanaeang ao I aki mate te Tia babaire.

Imwina a manga roko bwaati, a manga roko rebwerebwe ai manga te naan motokaa te Tia babaire. Ai manga tera ai manga te wanikiba ko a manga kona ni kiba nako Tarawa. Ko kona ni kiba naba nako Nikunau mai Tabiteuea Meang ke Beru, Tamana ao Arorae koi a manga oki. Bwa are e bibitaki kanoan te tai te Tia babaire.

Ngaia are ti na aki kangai, ti a tiku inanon aio bwa e a kanganga moa bitakina. Ae ti na bitaki.

E raoiroi ae ti moantaai ni karaoi babaire ake a na kawenea Riin te waaki n aron are e taekinna te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati bwa ti aonga n tauraoi nakon taai aika imwaira te Tia babaire. Ao ti na aki kubakubanako ni kangai; bwa ngke arona bwa ti butimwaea ana onono te Tia tei mai Tarawa Teinainano are temanna arei, ngaia tao akea ara kanganga ngkai bwa ti a tia manga katamaroa ni kangai ao ni kangai.

Are bon arona te Tia babaire tao e aki butimwaeaki moa aio iroun ara Tautaeka ae karineaki. Eng, ma ti na bubutia bwa a na aki kawene manna te iango aio ma ti a tiku moa inanon aio ao ni karabwarabwa raora n Tia tei temanna are e a tia ni karaoa ana mwakuri ae e abwabwaki ibukin noran te kanganga ae ti taku ngaira bwa e tuai mani kona n *solve* man ara tai ni moan Inaomata ni karokoa ngkai.

Ngke ti moan Inaomata te Tia babaire iai bwaati aika a bubuti tao ti ana bwati te *KAIDA* ae tao irawa, tewana uowa. Ni karokoa e manga roko teuare Borata ngkana I kona n atonga arana ao antai riki.

Ni karokoa ae a roko te naan *private bus owners* ao e a noraki ngkanne te naan kambwana akanne bwa ngaia are a kaeka te kanganga ibukin karekean te baao ni mwamwananga ibukia ara botannaomata mai tabon Tarawa Teinainano mai Bairiki ni karokoa Bonriki.

Ao ngkai e abwabwaki riki kawaia te Tia babaire, bwa ngkana tao a manga toma riki kotiwei nako Tarawa Ieta. Ae e na manga boo naba ke a na manga roko naba bwaati aikai ke baao ni mwamwananga aikai n aia kawa ake a tangitangira ngkai katoman taian kotiwei bwa aonga ni kona n toma Tarawa ae bwanin; Tarawa

Ieta ao Tarawa Teinainano ma Betio.

Ao ngaira aika iaon aba ae ti na bon roko naba iai te Tia babaire.

A taku ara botannaomata te Tia babaire. Kai e roko te man ae mwakauro.

Eng te man ae te mwakauro te Minitita mai Betio, ko ataia e rang n *slow* ma e bon roko ni kawaina.

Ngaia are ti na manga bon roko naba n te mwaneka aio nakon taai aika na roko te Tibiika ae ko karineaki.

E na kanga ao ti momoana ara *session* n te moan ingabong ma *Madam Speaker.* Ko a manga bitia ngkanne n te wiki ae na roko, ko moanna man te ingabong ao neiere *Madam Speaker* ngkanne e a manga *take over.*

Ma e koaua te Tibiika, aikai bwanara aika ti taku ngaira bwa ti kan reita iai te marooro n te bwakantai aei.

Ao ngkana bwa a borata bwanara teuae te Tibiika, kai are tao e a bon moanna naba ni mamara te iango bwa e a bon bwakanako te tai te Tia babaire.

Eng ao n tabetai te Tibiika ao e koaua ni bwanara ma nanora aika a rang n mwaiti ao ti a kona naba ni mwaninga nnera teuae te Tia babaire n te Auti n tei. Ao ti a mwaninga are iai raora aika a mena irarikira aika a karineaki. Ti na riai n uaia ni kakarinerine n taai nako n aki kataia n tinanikua temanna ao ni kataia n taekinna bwa are ti taekinna ao akea iaona ao a na riai ni butimwaeaia ake irarikira te Tia babaire.

I taku bwa akanne ara bwabwaeti te Tibiika ae ko karineaki bwa are ti mena ikai bwa raao ao taari ngaira. E ngae ngke a kakaokoro ara iango n te tai teuana ma te tai tauana, ma a kabaeaki butora ibukin tangiran abara ae Kiribati bwa tera ana iango temanna ma temanna e na riai ni butimwaeaki. E na bon riai ni butimwaeaki bwa are a taku bwa akea tokin te tamaroa.

Ao ma ikai teuae te Tibiika ae ko botonimwane tao N nang tekateka bwa mwina e a manga bure wiiu.

Ma n te tai aio ao I a kukurei n taekinna bwa n aron are e a tia n taekinna ara Leader n te Kaitara ae karineaki ae aia botonnaine kain Abemama, ao butimwaea te onono aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne ara tia marooro are imwina. Bon te Tia tei temanna ae karineaki man te abamwakoro ae Butaritari; Hon. Tinian Reiher. Te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Tia babaire. Ao e koaua ti karabwa tamaroan te bong aio bwa iai kanga te Biira ae e anganira te kona ni manga tanrikaki ni manga nora tao te Tua teuana ae e a bon bongata.

Ao e koaua te *Local Government* e a bon bongata. Ao ngai temanna are kain te Komete are kanga e karaoa ngkoa te ukeuke iaon kakaeakin angan katamaroan aia mwakuri te naan Kauntira ao aia karekemwane ma taian raa nako.

Ao bon anne bukina ae I teirake iai te Tibiika ae kanga I aki rang n kani marooro raoi iaon te mena, bwa kanga bon iai au koaua ngke I tekateka n ongongora.

Ao bon au koaua I kangai; bwa I kani kakaea bwa tera raoi te kanganga are e tabekia te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano, ao I rang n karabwarabwa. Bwa I taku bwa aio ana matairiki ni kona n nora te itera teuana are tao e mwarara iai aron ana waaki te Kauntira are e tei ibukin te Kauntira n TUC.

Ao e koaua ngkanne bwa inanon ana tai n taratara, eng e kataia n ti noori itera aikekei e noori man ana Kauntira ma tao e aki rang n kona n rababa nako bwa are e bon marooro iaon bon ana Kauntira. Ao I rang n karabwa bwa are aio tao bon ana koaua are e anga nanona iai bwa e na tei bwa temanna te Tia tei mai Tarawa Teinainano ni kona ni buokia ana botannaomata.

Ma bon te kanganga ae I noria n te Biira aio te Tia babaire ae ko karineaki, bwa inanon ara tai ni kawaria te naan Kauntira. Tiaki roko n te naan Kauntira aika a mwaiti, ma ti kawara te Kauntira ae te BTC ao te TUC ao Kiritimati. Irarikin tao iraua riki tao uoua riki te Kauntira ae ti roko iai te Tibiika.

Ao inanon ara tai ni mamarooro ao e boni kaokoro teutana aron te uneaki irouia, ao I rang n karabwa te Minitita ae karineaki mai Kiritimati. Bon ngaia arei te aekaki ni koaua are e tabekia are te kauntaba imarenan te Kauntira ma te Tautaeka, iaon taian tibwanga are e na riai ni karaoia te Kauntira ao bon tibwangan te Tautaeka.

Ao n ara nonori ngke ti nora kanga te marooro ao te Tua are e kaineti nako iai te Biira n onono aio te Tibiika, ao eng kanga anne te koaua ae e otinako mairouia bwa e a bon rang n bongata te Tua ae e tei

ngkai n te tai aio ae ngaia ae e kataia ni bubuti te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano bwa e na oneaki. Kanga tao mwakorona ae e rang n uarereke.

Bwa te mwakoro ane e nang uarereke ane bon ti ibukia te naan kaubure.

Ma bon aia kanganga te naan Kauntira bon rabwatan te Tua arei bwa e a bon rang n bongata.

Ngkana ko nora raoi te Tua arei ao ngkana ko noori aia *functions* te naan Kauntira, aia mwakuri te naan *Ministry* are e mena inanona.

Ao tao aio ngke e moan kateaki te Tua are te *Local government Act* are kanga e tibwaki teutana tibwangaia bwa a na kona n tararua te naan waaki n Tautaeka iaon te abamwakoro. Ao ibukina are akea rabwatan te Tautaeka raoi iaon te naan abamwakoro, ngaia are inanon te Tua arei ao a bane n iai rabwatan te Tautaeka. Te *ministry* n te mena arei, te *ministry* n te bwai arei ao tera. Ao inanon te bitaki n te tai arei ni karokoa are tao te ririki are ti karaoa iai manga norakin ana mwakuri te naan Kauntira ao ko a noria bwa a bon rang n untaba. A nang n untaba.

Ao bon anne are ngaia a kawenea te naan Kauntira ngke ti kawaria, ao I bon karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano bwa bon akea mwaneweaki ae kanga ti te naan Kaubure. Ma tao e eti ae e tabekia n te tai aio ibukina ae tao iai ana namakin ke ana nonori ao tao ana marooro ma tao bon kain ana Kauntira ae tao iai te mwarara nakon tibwangaia n te tai aio.

Ma e aoria bwa N na ti katuka teutana anne bwa N na ti kataia n ti kabwarabwara teutana are au nonori ae I taku bwa kanga I kataia ni kan kawenea nakon te Maneaba aio ao ni karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki. Bwa eng ngkana arona bwa ti kataia ngkai ni bita teutana ao ti a manga bita teutana ao ti a manga bita teutana inanon te Tua. E aki rang n tamaroa.

Ma iai ae bon kanga ara kaoti iango inanon te tai arei ke ara ukeuke inanon te tai arei bwa e a raoiroi ni manga noraki te Tua. Ni manga *review* ni kabane aia mwakuri te naan Kauntira, ngkai e a kakoauaki bwa angina ngkai taian *Ministry* a bon roko rabwataia n te naan abamwakoro.

Ngkana ko roko iai te *Fisheries* i Butaritari, iai te *Agriculture* i Butaritari ao iai riki tera.

Ao ngke e moan waaki n te tai arei are ngke a moan kateaki rabwata aikai, akea. Ae tao ngaia anne ae

tao ngaia ae e rang n korakora mwaitin tibwangaia. Ma ko a noria ngkai bwa angin tibwangan ngkai te Kauntira, e a untaba ma bon ana mwakuri te Tautaeka. Ao ngaia ae I rang n karabwa te Minitita n te Aono n Raina bwa e bon rang n katerea.

Bwa ti roko n ana abamwakoro ae Kiritimati ao bon anne aia kanganga te Kauntira.

Ao ngke ti marooro ma te Kauntira, e bukina te *Ministry,* ao e bukina te Tautaeka bwa e anaki tibwangana are e na riai ni karaoia. Bwa tibwangana arei e mena inanon te Tua ibukina bwa are te Tua ni kawai.

Ao ngke e a roko te *Ministry* are bon ngaia te *Line & Phoenix* iaon Kiritimati, e a bane n tieuataake aron tibwangana bwa are e anai ni kabane ake e mena are akea rabwatan te *Ministry* are tao e aki mena iaon ikekei.

Ma te koaua are I kataia ni kateiteia te Tibiika, bwa ngai temanna ae I rang n boutoka te iango are ti na butia te Tautaeka bwa tao e a bon roko te tai are e nang riai n *review* iai te *Local Government Act,* are e nang anaki taian tibwanga aike a nang bon riai n aki karaoia te Kauntira.

Ao tao bon teuana naba ae ngaia ae rang n bati ana kabanemwane te Kauntira, ibukina bwa e a karaoi taian tibwanga ae e a *duplicate.* Bon tibwangan te *Ministry* teuana ma teuana ma e a manga karaoia te Kauntira.

Ao ngkana e a manga karauaki n *stream line* raoi tibwangan te Kauntira, are tao e bon ti kaineti ma aron te waaki iaon te abamwakoro. Tao riki e kanga ngkana tao akea te naan *Ministry* aike a mena rabwataia iaon te abamwakoro, tao a kona ni karaoi akanne.

Ao ngkai ngkana ko nora ane bon tibwangaia ane a bon bane n *duplicate* inanon te mena. Ae tao ngaia naba ae e reke naba ngkai iaan are te tibwanga ibukia te naan Kaubure.

Ma te naan Kaubure te Tibiika, e bon tannako tibwangaia. Ao bon tibwangaia a na bon ti kataia n *enforce* ana *by-laws* te Kauntira.

Tao e koaua ngkanne bwa tao iai ngkanne ibuakon ana *by-law* te Kauntira ngkanne are te *licensing of the public transport* n aron ae e mwaneweia te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano.

Ae tao ngaia ae e a tangiria n noria ngkanne bwa tera ngke e kona ni katamaroaki. Ao tao katamaroana

ae ngaia ae e tabekia n te tai aio. Ao e rabwa ana kantaninga.

Ma I karabwa naba te Minitita are e butimwaeia, eng I rang n teitei riki ngai iaon te koaua are ti na aki *take a peanut approach*.

Ae ti kumeia ngkai mwangana teuana, ti a manga kumea mwangana are teuana, ti a manga kumea mwangana are teuana. E a raoiroi ae e a *review* ni kabane.

Tao e a karekea temanna te tia rabakau te Tautaeka ae e na roko ni buokia kain ana *Ministry te MCIA*. Ao tao antai aike a kona ni manga *re-aline* ni kabane ana *functions* te mena n te aro bwa e na finds you nakon te tai aio ao tao nakon taai aika a na roko.

Ma ngkana ti a karaoia ngkai ae ti a ti nora teutana mwanangina ane tabeia te naan Kaubure, tao bukina bwa iai te mwarara teutana ngkai ae a noria kain TUC. Ao ti a manga bitia n are imwina, ao tao tera are imwina bwa are tao e a roko te *review* ao e a noraki bwa a manga aki nakoraoi.

Ngaia are kanga I bon teirake iaan te koaua ae I taku bwa I rang n ikan nora te waaki are e a bon nora naba rabwatan te *Act* n te tai ae teuana ao e a katamaroaki naba itera aike a nang bon riai ni katamaroaki.

Ao ngkana tao teuana mai ibuakona are tibwangaia te naan Kaubure, ma I rang n taetae ni karabwarabwa ngai nakoia au Kaubure. Ao I bon wiina naba win tariu, e aoria bwa tao e na bon reke ana tai ni marooro tariu ae te Minitita .

Ti bon kamoamoaia ara Kaubure tao bukina are tao bon ti teuana n reeti n aomata bwa bon ti kain Butaritari. Ngaia are e bon rang n bebete aron te waaki irouia. Kanga akea te untaba n aron tera. Ma te bwai ae ti rangi ni kamoamoa iai bwa eng n aron ae tao ngkana e taekinaki te kababuti inanon te naan kaawa. Iai ana babaire te Unimwane are ngkana ko reke ni kababuti inanon te kawa, $100.00. Ko a bon katuaeaki naba.

Tiaki ana babaire te Kauntira, bon ana babaire Ara Botaki n Unimwane ao e nang n rau.

Ti kantaningaia bwa ngkana e tia ara kawai n aron ae e mwaneweaki are e kangai; ao e bon eti bwa ngkana tao e tia kawaira ao e na bon roko naba te bwati ao tao te naan raa riki. Rabwata ni *public transport* aika a na kona n roko iaon abara ae Butaritari.

Ma e ngae n anne ao ngai temanna ae I rang n tangiria bwa e na bon taraki raoi. Bwa tiaki n are ti a taraia naba ni ti mwangana teuana ao ai ngaia naba.

Ngaia ae I karautaeka iai nakon te Tia tei ae karineaki bwa I bon nora aron tao te kanganga ae a noria kain Tarawa Teinainano. Ma bon au titiraki naba nakon te Kauntira n TUC. Bwa bon akea riki ami anga i katamaroa bwa ti katamaroana e na bitaki te Tua.

Teuana te katamaroa ae a tabekia nakoira kain TUC, a tangira ae e na bon reke aia Roia. Ae e na bon mena inanon bain te Kauntira, ae e na bon kona n *process* te naa *cases* aike a tangiraki bwa a na *prosecuted* aia koraki aike a urua te Tua. Anne ti bon karinna naba n te ribooti.

A rangi ni bubuti bwa anne kawaina teuana ae a rang n tangiria iai bwa e aonga n ae te naan bure aike a karaoaki aike a kaineti ma ana *by-law* te Kauntira. E na bon karaoia te Kauntira ngkana bon iai ana mena. E na aki karaoioa ana aobiti te *AG.*

Iaan aia koaua ae a taku bwa e a rang n rawata aia keiti aika a *pending.* Ao ngkana aki *pending,* e nang uarereke kanga te *consideration* nakon iai bwa a *important.* Anne kanoan te marooro.

Ao bon aio ae e tabekia naba kain te Kauntira ni Betio. A nang tangiria naba bwa e na bon *strengthen* aia *capacity* te Kauntira ni kona ni bon *prosecute* te naan keiti ake a bon kaineti ma uruakakin ana *by-law* te Kauntira.

Ao e nang rabwa anne. I taku bwa n aron raoi te koaua bwa are ngkana ko noori te naan Kauntira bwa are ti marooro ma te Kauntira i *Suva* are te *Suva city Council*.

Ao ti marooro naba ma te *Nausori Council.* Bon iai aia *section* ae te *legal section* ae a bon karaoi naba bwaai ni kabane aike a bon kaineti ma tibwangan te Kauntira.

Ma te bwai ae e rang n tamaroa ni Kauntira aikai, bwa are a bon etiraoi aron aia mwakuri. Aki overlap ma ana mwakuri te Tautaeka ke te *Ministry* teuana ma teuana. Ngaia are ngkana e na karaoaki te kawai, ao iai iaan ana Tua ngkanne are a na *consulted* te naan rabwata ao teuana mai ibuakona ae e na *consulted* ngkanne bon te *Suva City Council* ao te *Nausori* ngkana tao kawain *Nausori.*

Ngaia are ngkana a boni karaoaki aikai bon i abara aio, bwa are e koaua aio te kawai n

tamwatamwarake n aron ae e taekinaki ni katamaroai te naan Tua ake mai imwaina ibukina bwa are aongkoa ti na tamwatamwarake.

Ao ai rabwara anne. Ti rangi ni karabwarabwa bwa are aio kanoan te taratara iroun te Tautaeka ae e waaki ngkai bwa ti na riai ni kakioa are te tamaroa. Ao anne ae I taku bwa a riai ni karaoaki ngkanne are ti katamaroai naba ara Tua. Bwa ngkana ti katamaroai ara Tua ao a na boutoka aron te rikirake.

Ngaia are eng, I aki kani kananau ma I bon ti kani karabwa te tai aio.

I karabwa tabekakin te Biira aio ibukina bwa I kani kauataoa ngkanne te bubuti nakon te Tautaeka, bwa e bia kona ni waekoa n nora naba te ribooti ni karaua raoi n tarai itera aike a kakawaki ao riki are e kaineti ma katamaroan te Tua ae te Tua ibukin aron tibwangan te naan Kauntira n te aro ae e na aki reke te untaba.

Teuana mai ibuakona a rang n bubuti are boni ngaira ae ti waakini te naan *Land fields* ma te naan raa. Ao ngkana e a roko are e a tia te *land field* ao akea mwakan te Kauntira. E anaia te Tautaeka. E a babaire te Tautaeka iaon te *allocation of* te naan *side* ake a na kabonganaki iaon te *landfill.*

Ao tao e koaua tao aikai te naan mena ae e noori rabwatan te Kauntira. Ma are e na kanga, bwa are aikai bon tibwangan te Tautaeka.

Ngaia are tao ngkana a kona n noraki aikanne ni katamaroaki ao teuana mai ibuakona ngkanne are tao tibwangaia ngkanne ara Kaubure. Bwa ara Kaubure are ti taku bwa a bon rangi n raa.

Bwa te bubuti ngaira ae ti noria man abamwakoro ae ti noria n aekakin bon teuana Butaritari, kanga kinakin riki aron tibwangaia.

Bwa are iai tibwangaia teuana ae e rang n kakawaki are a buoka te tararua n te rau.

Ngaia are ngkana iai ta kakiriwe n te kawa, a kibaria. A kibara te mena.

Ma kinakia ngkanne n aron te reward nakoia, e rangi ni uarereke. Tao bukina bwa kanga e uarereke aron aia mwakuri bwa e kona n ae bon akea te kakiriwe ngkai ae reke n te kawa.

Ma n norakin rawawatan te tibwanga are anganaki are a na kona n nako n taua te aomata ae e kakiriwe ae tao e kona n iai tao te bwai ni kamamate irouna. Tao a

kona ni ikoaki iai ao tao tera. Kanga a tuai taraki akanne.

Ngaia are kanga akanne kanoan te naan katamaroa are a tabekia nakoira ibukia taan mwakuri, ao teuana mai ibuakoia ngkanne are ngaia arei.

Ma kanga aki rang n tara te itera arei ma tao bon bukina naba are tao e bon tuai rang n korakora aron te kanganga ae e rekereke ma tain baao ni mwamwananga.

Ngaia are I karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki man TUC. I karautaeka iaan au koaua ae I taku bwa I tangiria riki ngai are e na bon karaoaki te *review* ae bubura are e a bon nako naba.

Ngkana iai aron tobwakina moa n te tai aio n te kanganga ae e noria te Tia tei ae karineaki, tao e kona ni karaoia te *Ministry* arei ibon marenana ma tao te *Police* ao te KLTA are ngaia are a tabe ma te *traffic.*

E koaua are kanga bon te onono naba e aki rang n tara naba are tuan te kawai ma e bon ti tara aron kabutakin te naan bwati irouia te naan raa are e na katamaroaki riki.

Ngaia are tao aikai aika a na bon kona ni katamaroaki bon inanon ana Kainibaire ngkana tao e manga bon noria riki te TUC ma tera riki ae e kona ni karaoia imwain are e bon karaoaki raoi te *review* nakon te Tua are e kaineti ma aron ana mwakuri te Tautaeka Inanoa ke te *Local Government Act* are ngaia are e waaki n te tai aio.

Ngaia are taian bwana aikai ao I rang n karabwarabwa riki bwa eng e reke ara tai ni kataia ni kamaeua taian koaua tabeua ake ti kaotinakoa n te ribooti. Ao bon teuana ae ti tangiriai ni rangi ni tereterea n te ribooti arei, kanga bon te *review* ae e na riai ni karaoaki ibukin tibwangan te naan Kauntira. Bwa e aki nako bwa ngkana e kaetaki raoi tibwangan te naan Kauntira ao tao e aki nako naba ao tao e nang bon anaki te tibwanga naba are mairoun te *TUC* bwa e angabuaka irouna bwa are e a tei te rabwata ae te *KLTA*. Tao e a uarereke riki ngkanne te naan tibwanga akanne tao ana Kaubure ake a mena inanon baina, tao a kona ni mwaing nakon te *KLTA* bwa a reke bwa ana *staff* te *KLTA* ni kataia n *strengthen* riki aia *human capacity* kain te *KLTA.*

Ngaia are man marooro aikai te Tibiika ao e koaua I karautaeka bwa I totokoa moa te Biira n te tai aio. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne ara tia marooro are imwina. I nora am taura te Beretitenti. Ao I anganiko te Beretitenti.

H. E. Taneti Mamau: Ao ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Imwain ae I waaki, ti a kamaurira n raoiroin te bwakantai aei. Moa mairoun te Tibiika ao kain am Taibora ao ai bon te Leader n te Kaitara. Te Kauoman ni Beretitenti, Minititа ao Taan tei ni kabane ao ai bon taan ongora. N aran ara Uea ao kam na bane moa ni mauri!

Ao I a moanna ma te bwana ni kakaitau nakon te Minititа man ana itera te Tautaeka ar e a tia ni kaeka te Biira. Ana onono te Tia tei mai Tarawa Teinainano temanna are e a tia n tabekarake ana Biira ibukin te onono, ma ti a kaitaua naba ibukin ana kekeiaki ae e tamaroa ibukin noran naba katamaroan Tua ike a na kaira te waaki riki n te tai aei te Tua aion te *Local Government Act*, ke te Tua ibukin Tautaeka Inanoa.

Ao I a kaitauia naba taan marooro ni kabane ake a tia ni marooro ao n reitaki ma ake a bon teimatoa n ura aia taura ni kaotan naba nanoia ni kan toma te marooro ae e kakawaki iaon te onono are e uotiarake te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano.

Ao e koaua ti karabwaia are e a bon tia n anga ana kaeka te Tautaeka iroun te Minititа are tabena, ma I taku bwa e teretere ara itera ni karautaeka moa nakon te tia tabeka te onono n te tai aei iaan bukina are e a tia ni kabwarabwarai.

Ao tao kanga tabeua bukina are e kabwarabwarai, teuana bukina ae I karekea ao n reitaki ma Minititа ake a tia ni marooro naba iaona. Ibukina ngke te onono are e uotiarake te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, bon onono ae iai mwanewean Tua akanne ke iango ni katamaroa akanne n Tua aika a boni wene ngkai. N aron te tua ibukin tao te Baao ni mwamwananga (*Traffic Act).* Iai naba te Tua ibukin karaoan te *Public a High way and Protection Act,* ke Tua iaon Baao ni Mwamwananga aika a nakoraoi riki ao n reitaki ma katanaia.

Ao iai naba te Tua ibukin mwakaia bureitiman *(Police Powers and Duties Act 2008).* Ao ngkanne iai Tua akanne aika a tia ni wene.

Ao te bwai ae e tuangira te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano, ma kanga e na anai mwaka tabeua akanne nakon te onono ae boou n angan riki mwakan te tia mwakuri n te Kauntira are e na manga tararua te itera anne ke te *traffic officer* n

te Kauntira are e na tararua te mwakuri anne. Ma akanne te moan onono.

Te kauoua n itera are e na kataia n oneia te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano, bon katakin kamaunan te taeka ane *Own Officers* iaan te mwakoro 36:1, ane e oti iai mwakaia Kauntira iaan Tuan Tautaeka Inanoa *(Local Government Act) 36:1.* Ao e na kataia ni kamauna te taeka ane e mwakoro ikanne are *Own officers* n onea mwina n te taeka ae te *martial.*

Ao a kanne ngkanne kanga boton ana onono te Tia tei temanna mai Tarawa Teinainano ae karineaki.

Ao imwain ae kanga I waaki nako ni kotei tabeua itera ake tao a bon tia n tabekaki irouia ara koraki ma I ti kani manga katurua riki.

Ao teuana ngkanne imwain ae I nakon akanne ao I bon ti kani kataota, tao e na ibuobuoki te Minititia ae karineaki ngke I manga bon tara te kibu ane e kataia oneia, ke te taeka akanne ma nanoia ae own officers iaan te kibu 36:1 iaan te *Local Government Act,* ke Tua ibukia Kauntira. Ao e na kataia ngkanne oneia n te taeka ae *martial appointed under section 36A,* ke ana karinrin ngkanne are 36A are e na manga rin imarenan mwakoro ane 36 ao 37 ni mwakoron te Tua ane te *Local Government Act.*

Ma ngkanne kanga I ti kan tangira te kamataata bwa ngke e koreaki te naan *own officer*s iaan te mwakoro ane 36:1. Ao kanga otau bwa ana taan mwakuri te Kauntira ni kabane, ake a na karaoi taben te Kauntira.

Ao antai ana taan mwakuri te Kauntira? Iai neeti ni kawa, Kaubure. Tao ngkai a manga reke ana tia mwane te Kauntira. Ngaia are ngai ngke I taraia bwa e nang kamauna ae *own officers* ao e onea mwina n te taeka ae *martial*, I a titiraki ngkanne bwa a mena ngkanne iaa ana taan mwakuri te Kauntira ake tabeman ake iai naba tabeia ni karaoa taben te Kauntira. Bwa e a ti buokai bwa are te Roia te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano. E a ti buokai bwa kanga I taraia ao I taku; ngke e boni karekea riki ana onono ao e bon katuka anne ao e ti manga reitia ke e manga katea teuana ane 36A, ao e a karina ngkanne tao te taeka ae *martial* irarikia nake bon tabeia.

Bwa te bae I ti raraoma ngkanne iai, e bita ana *context* te mwakoro anne ke e aki. Bwa irou ngai e a bitia, bwa e a kakeai bonganaia ana taan mwakuri te Kauntira ake iai naba tabeia ni kona ni karaoa ana

mwakuri te Kauntira n te bong teuana ma te bong teuana.

Tao te naan Neeti ni kaawa taan tutuo. A na tuoi itiakin te naan kaawa. Taabe ngkoa ngkekei ae taben te Kauntira kanga e a kamangoraki ngkai. Ao ngkoa ngkekei e itiaki te kawai bwa are e na roroko te naan tutuo.

Ma ngkai a bane ni kakeaki ao e karinaki ngkanne te taeka ae ai te *martial.*

Ao ngkanne au titiraki, e na koro nanon te Kauntira ae tabwanin ngke a katukaki tabeman ana taan mwakuri. Ngaia are I taku bwa tao e kona ni kamataata te Tia tei ae karineaki.

2. Te Tia babaire, e a teretere bwa a mwaiti kanga taabe aika ibukin tararuakin te kawai ao riki tao ibukin tararuakin baa oni mwamwananga ae e aki ti mena n te rabwata teuana n aron are e a tia n taekinaki bwa a mena naba Tua aika a kakaokoro.

Ma tera ngke e a bon katerea naba inanon ana marooro te tia marooro ni kona ni kaira te iango aikai a kaman wene ma teuana te ang ani katamaroa, tao n aekan are e tabekia te Tia tei mai Butaritari temanna ae karineaki. Bwa e a riai n taraki bwaai n ae te taratara ae tabwanin.

A nang aki tao kakaonoti tabeua mwaka, a na bon kona ni kakaonoti n itera ake a na bon kaineti ma tabeia. Ma mwaka ke tabetabe ake a na kona n tararua te bwanin, tao a kakaeaki angaia bwa a na mena iaa.

Tao a na mena iaan tao te *Traffic Act*, ke a na mena iaan tao te KLTA ke te High way, ke a na mena irouia bureitiman ke a nang mena irouia Kauntira.

Kanga akanne aekaki n taratara anne, bwa are nanona ngkai I kuri ni boraoi ma te iango are tao e a bon riai naba n taraki ara Tua ae ngkai. Tao tiaki te *Local Government Act* ae e a rangi ni maan man 1984. Ai irabwi ngkai ririkina ao iai onono ae a tia n onono teutana teutana ma te iango ma te kantaninga e aera ngkai ti aki bon taraia ni kabane ao ti a kabooui.

Ao anne ane e mwakuri te Minitita ma ana taan mwakuri iai n taran ae kanga te onono ae e bubura ae e na tarai itera ni kabane ake a na kona ni buokia katamaroan te Tua aei n te taratara ae kanga e a tabwanin riki.

Ngaia are anne ngkanne kanga buokan te iango ni katamaroa.

Irarikina te Tia babaire, ao e oti naba n te naan katamaroa are mwaneweia tao te tia tabeka te Biira iaan riki bon ti tarakin te naan katamaroa iaon te bwati.

Ao I boraoi riki ma te iango are kanga tiaki ti te bwati ae e na buoka kanga ke te Tua ae e na buoka ni katamaroa ana mwakuri te bwati.

Ngkana tera riki tao itera ni waaki aika a na kona n taraki bwa are ngkai te ota ngkai, e a mena rongorongon te naan bwati inanon baia taan *bus owners.*

Bon aei te moan waaki ngke e karaoaki te *Public Sector reform* ke katamaroan tarakin waaki bwa a nga ake a na tiku iroun te Tautaeka ao a ngaa ake e na karaoi te *private sector* ke taan bitineti. Ao bon aei teuana kanga te waaki ae kabutan te naan bwati ke te *public transport.* E anganaki taan bwaibwai n te bwati bwa a nang kabuta baao ni mwamwananga ibukin te botannaomata.

Ao ngkai kanga ni marooro tabeua aika ti a manga ongo, kanga ti tebo ma e nang manga anganaki te Tautaeka bwa e nang manga rinnako bain te Tautaeka nakon rabwata aikai. Ma I taku bwa tiaki anne te kantaninga, ma te kantaninga riki iai ko na tarai itera. Bwa ngkana tao e aera ngkai e aikoa roroko i Bonriki?

E aera ngkai aikoa roroko i Tanaea te naan bwati. A totoki naba n te O n Aoraki. Raa bwaai aika a na riai ni kaungai nanoia taan bwaibwai n te bwati.

Ngkai tao teuana angin te tai te kawai.

Ngkana ko tuangia, ti aki kona n roroko i te kawai ae boou bwa are e buakaka te kawai.

Ao I a tia n aitara naba ma te kanganga anne bwa are angin te tai ngke I Tia tei ao are angin te tai I kakaraoi au bwai ao I a kakau ramwa naba are te kabanea ni bwati. Ao I te tekeraoi bwa ngkana I nako ao a nikirai i Bonriki ke a katukai naba i Nawerewere, I a rianna naba nakon te Kawai ae boou. Ao I a rang n ata manin mwanangau ngkana I Rianna man te Onaorakinakon te Kawai ae boou. Ao maniu 30 nakon 40 te miniti ao I a bon rianna naba.

N tabetai I nanoangaki ni katokaki. Ma te koaua ae e kakawaki bwa a bon rawa bwaati n rawa n roko n te Kawai ae boou ao Temwaiku, , bwa ibukin te kawai. Anne raoi bukina.

Ao ngaia ae ti kataia ngkai. E a tia te kawai are i Temwaiku, a roko te

naan bwati i Temwaiku. E tuai ngkanne n tabwanin ae e karaoia ngkai te Tautaeka bwa are a manga rawa bwaati n rinnako n nikiria ataei n te reirei are te *Sunrise Primary School.* A rawa bwa a taku bwa e rang n buakaka te kawai, ngaia ae ngkai ti a kibaria ngkai ni karaoa te kawai anne.

Ao ngke e karaoaki te kawai, e aki roko n te katabwanina te Kawai ae boou ao I bon mimi n te tai arei ao I taku. Tao ibukina ngke I maeka n te Kawai ae boou ao are I a manga mena n te Kaitara. Ao e aera ngke e a bon aki naba roko. E a ti katokaki naba. Ao e manga katokaki n are te kawai are temanna te Tia tei, I kabwara bure bwa are e a tia ni motirawa are e mena n te kawai are kanga e biri irarikia bureitiman ni kangai nakon te Apotolo. E karaoaki anne ao I taku tao ibukin are iai te Kaitara n te itera arei, ao ngai are I tekebuaka bwa I mena n te Kawai ae boou ngaia are e bon aki roko n te karaoaki te kawai ae ngaia ae ngkai.

Ngke ti roko ao e a karaoaki Betio. Ti a karaoa moa Betio ao ngkai ane ti a waakina karaoan arei bwa e aoria n tabwanin raoi.

Bwa anne te kawai bon te kainano. Ngaia are I ata te kawai irouia bwaati, a bon rawa ni kan roko n te kawai are buakaka are e aki rang n raoiroi ibukin kateimatoan raoiroin aia bwati. Bwa te karikirake ae te bwati, e rang n bobuaka. Ao ana *spare parts* a rang n bobuaka naba.

Ngaia are kanga ti bon kona ni kakoaua aia tangitang bwaati, aikoa kona n roko n taabo aika raroa bwa are ibukin te uruaki nakon aia bwai.

Ma te titiraki ngkanne aei e kangai; ngkana ti a karina te onono. E na katoka aia kanganga bwaati ngkana e anganaki te mwaka te *martial* bwa e nang tei ane bon iai naba tera. Bon oin riki te kanganga aki raoiroin te kawai. Aki raoiroin te kawai.

Ao ngkana e a korotaa ni kabane te kawai, N na butiko. Iraua bwaati are a rangi ni tangira naba te karekemwane ae bubura. A na bane n uneakina te nako Tanaea ao te nakon Te kawai ae boou are kanga i tanrake.

Aaau! Bwa are ibukin ae e karekemwane iai. Ao angin te aomata arei e a rang n tiraua kain te Kawai ae boou, ma are a bon rawa bwaati bwa are e kataia ngkanne ni kangai; e ngaa riki ae raoiroi. E na teimaan ara bwati ke ti na nako ni kabwakaia ikekei ao e a uruaki naba ara bwati ti 2 te ririki. Bwa are iai ana *lives band* ke manin te bwati.

Ngaia are au titiraki ngkanne te onono aei ae kanga katoamauakia taan tararua n angania riki te mwaka nakoia te naan *martials* aika a rang ne mena. E na katoka raoi te kanganga aei ke ti te kanganga ae e na ti katoka teutana, ma bon buburan riki te kanganga are n te kawai.

Ngaia are I taku bwa anne tiaki te *major issue.*

Ma e rabwa aron taian marooro ni kabane. I aki kani kaoki marooro akekei bwa e aonga naba n reke aia tai taan marooro ni kabane ma ti au raraoma ngkanne iai ngke ti nang onea te Kibu ngkanne anne ni kanakoa ane '*owner officer'* ao ti a oneia ngkanne n te *martial.* E aki n ae e a karinea riki nanon te Kibu anne nakon are e bon nanonaki bwa a na kona naba n taan mwakuri n te Kauntira n ibuobuoki n ana *functions* te Kauntira ni kabane are tao te *Local Government,* tarauakin te ran, tararuakin te itiaki. Tararuakin ana mwane te Kauntira ke tararuakin te maeuraoi. Akanne taben te Kauntira are e angania ana *own officers*. Ma are ngkai a nang kakeaki bwa e nang ti oneaki mwin te *own officer n substituted* te taeka ae te *martial* ma tao e na kona n ti kabwarabwara riki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano.

Ao kanga ai bon ti akanne kanoan au marooro, bwa are angina a tia n tabekaki mairouia tabeman ma I aki kan kaoki. Ma bon akanne naba au marooro are I kataia kanga n noori mwaka aikai. I titirakinai a kaman wene mwaka aikai ke akea ma e nang anganaki tao tera ao I kunei n aia marooro ao n rinanoan te naan Tua tabeua. Ngaia a kaman reke ara Tua tabeua aika a kaman rinrin aikai ao anai naba mwaka akanne.

Ma ngkai ana onono te Tia tei ae karineaki temanna, e kataia ngkanne ni manga bon kaokoroi ma tera ngkanne aron mwaka ake a kaman wene n Tua akekei. Tao e na iai te anga ae a na kai ni kaieinaki ke ni kaboraoaki nanoia.

Man taeka tabeua akanne ao I a karautaeka bwa I aki butimwaea moa ana onono te Tia tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, ao ara tia marooro ngkanne are imwina. Bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta; Hon. Terieta Mwemwenikeaki. Te Tia tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Ao e na uarereke naba au marooro e aonga n ae iai ake a kan marooro.

Ma tao te moanibwai tao I boutoka ana kantaninga te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano. Ao e koaua are onikakin te Tua kanga ko bon karaoia ibukina bwa ko kan oneka te Tua, ma ngkana tao bon iai bukina ae e na buoka aia kanganga am botannaomata. Ngaia I taku bwa e nang nora are kataia ni karaoia te Tia tei.

Ao tao e koaua ngkana tiaki te *issue* ae e rang n bubura kaei ma are a bon rotaki aia botannaomata iai.

Ti aki ataia bwa iraua te % mwaitia ana botannaomata ma ti ataia bwa a rotaki ana botannaomata.

Ao ngkanne kain Tarawa Ieta, kanga aio naba tibwangaia bwa a rotaki naba ara botannaomata iai. Bwa are e bon karako naba ara botannaomata ake aera, bwa are ngaira ti rang n kaan ma Tarawa Ieta ao angina naba kain ara kawa akana tao Buota ao tao Abatao are a bon mwamwananga naba ni kakaei aia mwananga, aia reirei ke tao aia raa.

Anne bwaai aika a karaoi ma ti taku bwa anne ara botannaomata aika a mwaiti naba mwaitia ae a kona n rotaki n aron are e kataia n tabekia te Tia tei.

Ngaia are anne moan au boutoka bwa are iai naba rotakia au botannaomata iai.

I taku bwa te onono ane e kataia n kateia, bon ti tao ana kanganga tao n rang n ira nanon riki aia raitienti taan bwaibwai n te bwati ake a kakbuti baao ake aki kona n totoka kain TUC ke tao ara botannaomata mai Buota ao Abatao ao tao taabo riki ake a ririanna nako TUC.

Ma I taku bwa e eti ae a kona n taraki bwa are bon iai te Tua iaon te *Traffic Act.*

I taku bwa tao e bon rang n boboto ti iaon te *entry.* Kanga te marooro n te raitienti ane e kataia n taraia te Tia tei, ao e eti ae tao e rang n uarereke aio bwa tao e aki taraia naba ni kabane.

Ma I taku bwa e rang n rabwa are e a tia n taetae temanna mai Butaritari are tao ngaia te Komete n ae e nako e a tia naba n nora kanga ngaia bon iai te *comprehensive review* n aron ana *functions* Kauntira ake tao a mena n te naan *Urban areas.* Ao tao e koaua ae e na bon teimatoa n iai rabwatan te Tautaeka iaon aba ane e aranaki bwa te *Local Government* bwa are bon akea *Ministries.*

Tao iaon kawaina ni manga te tei rabwatan taabo ni mwakuri iaon aba.

Ma I taku bwa te kantaninga are ti a boutoka iai aio bwa are tao anne te exercise ae na rang n bubura kaei karaoana, bwa ti aki ataia bwa e na kona n tia inanon n ningai ngkana ai bon te *comprehensive review* tao e na *take ¾ years.*

Ma I taku n aron are e taekinna te Tia tei naba ae karineaki mai Tabiteuea Meang ae te tai ae e kakawaki bwa are iai kain te Tai ao iai aika a rotaki naba naba n te tai inanon ana waaki te Tautaeka teuana ma teuana.

Ngaia are I taku bwa e a simple te onono n aron ara taratara bwa are e bon ti iterana are a rotaki iai aomata.

Ao tao e koaua ae eti ae taekinna te Beretitenti, bwa aio e na katoka te kanganga.

Ma are ngkai ti ata bonganan te Tua. Te Tua bon teuana ana *tool* ni katoka te kanganga.

Kakoroan nanona ao norana bwa e katoka te kanganga ke e aki, bon te bwai teuana.

Are anne ara *tool* te Tua ao ae ngaia ti kakarao Tua ibukin katokan ara kanganga.

Ti karaoan tuan te *Traffic,* ti karao tua tao n tera bwa e na uarereke te kabubuti. A na bane n *safe* tao te naan kaa ake a buti bwa a na aki buti ao a urarake naba tao bon te naan kaa ae a buakaka ao a kona ni karekea te kanganga.

Ngaia are a boni kakawaki te naan Tua.

I taku bwa ana onono te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, e boni kaea naba nanon teuana te kanganga.

Ao e koaua ti aki kona n *solve* te kanganga ni kabane, a nang mwaiti kanganga. Ma are ngkana ti taku bwa iai teuana te kanganga ae ti kona *solve* ae ti kona n *solve* rinanon ara Tua ke bitakin te Tua. Tera buren anne.

Ngaia are anne bukin boutokana irou bwa are iai naba au botannaomata, a na kona naba ni buokaki aia kanganga ngkana e noraki riaina.

Ao I taku bwa ti bon riai naba n anga tabeua ara marooro aron ae taekinaki. Ao e koaua are bon iai ana iango te Tautaeka ni karaoa te

review ae rang n mwaiti ae bubura kaei.

I taku bwa e kakawaki ae ngkana e uarereke, aio e a rang n bebete riki karaoan nanona ao e a noraki naba mwina.'

Ao antai ae e na ataia ngkana e a bon karaoaki te *review* ao tao bon aio ae na bon noraki bwa e riai tao *empowered* riki te Kauntira.

Ti aki kona n ataia bwa tera raoi aron tobwan ana kanganga te *Traffic* ngkana arona n aron ae e taekinaki. Tao *may be* tao e *better off* riki aron karaoakina ngkana e nang anaki iroun te Kauntira. Ao anne bon te kamatebwai ae na manga bon karauaki n taraki.

Ma te *approach*, I taku bwa e a bon tia ni kakaunga te Tautaeka n ana marooro ao e anganna te baere te *multi -sectoral post.*

Multi-sectoral post. Ti a karawatai te naan rabwata aika a na kaai ni buakana te kanganga.

Ma I taku bwa ti rang n ota. Te *Traffic* ngkana tao ti a tabe n taraia ao ngai temanna are I a tia n titiraki n te teem ae nako. Are I bon *worry* ngkai e a moanna n rawata te naan kaa.

Ao kaekana are aio te indicator bwa a rang n kaubwai kain Kiribati ni kabooi aia kaa ma aia rebwerebwe, ao a *worry* bwa te *Traffic* bwa ti na aki reke n te kanganga n aron are a reke ngkai aban tinaniku.

Ao bon te kanganga ngkana ko bon reke n te kanganga, ngkana te amburanti e a bon aki kona ni buti ao tao ai bon ti 30 te miniti ae tangiria te aoraki bwa e na kawara te onaoraki tao ti teuana te aoa bwa e aoria ni kona ni maeu. Ane e na bon kona n rotaki tera.

Kanga akanne ae kanga ana relevant tao te topic ae e kataia n tabekia te Tia tei ae karineaki ma tao e a boboto riki iaon katamaroan ke kakorakorakia riki te naan Kaubure ni kona ni karaoa anne.

Ma tao e ewa tarakina bwa kanga e a rangi ni bubura tibwangaia anne ao ai tera ngkanne aron teia ngkai. I taku bwa anne e bon kona ni karaoaki naba ae e kona bon redeployed aia taan mwakuri nakon aia konabwai. Tao bon iai form 5, 6 n te Kauntira are a kona ni manga karaia. Kanga e bon kona ni karaoaki n aron are e na roko inanona te Kauntira.

I taku bwa e kakawaki riki tao kakorakorakin tibwangan te

Kauntira ni karaoa are e kona ni karaoia ibukia ana botannaomata.

I taku bwa tao ti anne au mena ao I a kauarerekea au marooro, ma I bon ti kaotia ae I rang n boutoka ana kaoti te Tia tei mai Tarawa Teinainano bwa I taku bwa bon te kanganga ngkana ti taraia n are te kanganga are e kataia ni kakioa nanona, ao I taku bwa iai rekerekena ma ara botannaomata ngkana e na eti anne, ao I taku bwa bon anne.

Ao kanga I kan marooro teuana n are ana titiraki te Beretitenti bwa I taku bwa e eti anne. Ma tao e kangai; ngkana tao ti bon kona ni bita ngkai te Tua e a totokoaki naba te kanganga.

Ao ko noria ngkana ko bon karaua n tatara te baere e aranaki n te naan kanganga are e kangai ao e a manga kaoti ikai.

Tao e bon koaua ana rongorongo teuare temanna are te aonnaba aio kanga e a bon kakaea naba ae kanga e na baranti bwaai ni kabane. E kaoti anne ma anne, teuare e aera.

Ao tao *may be* tao anne ae e ti na kataia ni kakaea arona. Bwa kanga ti tebo ma e bon aki kona n *solve* te kanganga. E kangai ao e a manga iai buakakana ni kangai.

Ao ngkana e bon reke ara tai n kakaraoa ana study anne ao may be tao aikai ae a kakaoti.

Ma I taku bwa te bwai ae e kakawaki bwa ti kangai; bwa are e eti. Bwa ngkana tao e a matoatoa te Tua arei ao tao e rawata te naan bwati ae a kateaki n te bowi, ao tao a nang manga bon *put up* aia keiti nakon te Tautaeka ni kangai n aron ae e kataia n taekinna te Tia tei mai Tabiteuea Meang. Are tao e a riai n rinnako ngkanne te Tautaeka bwa ai bon ti anne te *solution* nako iai ao akea riki.

E ngae ngke kam angan te *private sector* bwa e na karaoa anne, ma ngkana ai bon akea angan tobwakina. Ao tao ai ngaia anne. Ok, kam na bon aera. Kam inaomata tao ni buti man te moan ingabong ni karokoa tao te aoa iraua ma tao iai taai ae e na *schedule* bwa ti te bwati aio. Bwa bwatin te kambwana aio a na karokoia i Tanaea e aoria n reke baoia kain Buota ao kain Abatao ao kain Tabiteuea. Ao tao e a karaoaki n te boraraoi ao e a *subsidize* ae tiaki te amount ae e rabwa bubura kaei ma e tobwaki te kanganga. Ma tao akanne aki kona n reke ni karokoa iai te naan keiti ake a karaoaki inanon ae e kakoroaki nanon te Tua are iai ae a reke n te kanganga.

Ao e koaua e kona n taraki bwa tao ai manga te karekekai nakoia ara taan bitineti ma are bon anne aron te waaki.

I taku bwa are e na bon kaunga aron te waaki te bitineti ao te Tautaeka. Tao e eti e aera ko aki raa. Ao ti na kanga ao are ami Tua aio. Ti a manga reke naba n te kanganga ao tao e rang n tabetabe nanon te Tautaeka ni kangai; tao ngaia tao ti nang rinnakoa anne.

Tao ti angana anne ngkana kam anganira tera ao ti a tobwa nanoia te botannaomata.

Ma I taku bwa bon teuana, bon te Tua. I taku bwa ti a bon riai ni kakorakora ara Tua ake a kona n raa.

Ao e eti ae kanga ti maroroakina teutana ane taekinna te Beretitenti are ana kukune n are e aoria bwa e a bon kaeka te Tia tei are bon ana kaoti te kaoti, are kanga kamaunakin te taeka are *'own officers'*.

Ao e koaua kanga e eti ao kanga bon anne ae ti maroroakinna naba ngke tawanou, ma are tao ai kanoan ara onono ngaia ae tao bon anne bukin ae ti totokoa te Biira aio bwa ti aoria ni manga karaoi ara onono nakon ane e noria naba te bitineti. Tao ti ngaia anne te Tibiika. Ngkana iai kairuan te marooro, kam a kabwara.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ara tia marooro ngkanne are imwina bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaera; Hon. Kaotitaake Kokoria. Te Tia tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. I taku bwa ko na manga mwaninga naba arau ma ko rabwa ngkai ko a uringa n te tai aei.

Ao imwain ae I waaki, ao e bon riai bwa ti a manga kamaurira n te moan tairiki aio kanga e a bon bwabwakanako te tai. Ti a moanna n roroko te kua irouia ara koraki.

Ma I a kamauriko te Tibiika ae ko rine, te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman, Minitita, ngaira Taan tei ni kabane, te Leader n te Kaitara ao kain am aobiti te Tibiika. Ni bwanan te maeu ao te marurung ao ti na bane ni mauri!

Ao e rabwa te Tibiika ngkai ko kona naba n anganai au tai bwa N na kona ni marooro iaon te onono nakon te Tua ke are e a tabekia raora n Tia tei ke te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano.

Ao ti kaitau bwa aio teuana are tao ti bon kona ni kakaokoro n iango. Ma n te tai aei ao ngai I rang n

boutoka te onono aio iaan naba bukina aika a riai man au itera.

Ao te bwai ae I kan maroroakinna ao I kaitaua nakoia Taan tei ake a tia ni bane ni marooro riki Minitita. Kanga n tein aia mamaroro ao kanga bon iai noran riain te Biira n onono ae e tabekaki n te tai aei ma tao bon iai bukina irouia ae a tangiria bwa a na totokoia moa n te tai aio.

Ma kanga tarakina inanon te marooro, ao e bon noraki riaina.

Ao ngai te bwai ae I kan maroroakinna bwa tao e noraki riaina n te tai aio ao e aera ngke ti aki boutokaia bwa ti a karini ara katamaroa nakon tao ngkana e a warekaki n te kauoua n tai.

E kakawaki ae e karaoaki teutana imwin teutana nakon are e a bon katukaki te kanganga are a rotaki iai ara botannaomata.

Tao tarakina irou n te tai aio, e aki ti boboto te Biira aio ke te onono aio nakon TUC ao tao nakon BTC ke abamwakoro ake iai te naan bwati n aia abamwakoro. Ma te Biira ke te onono aio e bon kaineti naba nakoia Kauntira ni kabane.

Bwa iai n ane n ana moan onono te Tia tei ae karineaki n ane 36A, are iaon oneakin te taeka are e a tia ni kanakoa iai ana *comments* te Beretitenti ae karineaki ao bon e marooro naba iai te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta.

Ao kanga ti ataia ae karinan te *martiai.* Aio e bon strengthen naba ke empower taan mwakuri n te Kauntira ake anganaki te mwiokoaki bwa a na kataia naba ni mwakuria ke ni kakoroa nanon tabeua ana *functions* te Kauntira aika a kakawaki n ara Kauntira aika kakaokoro.

Ma kanga ti noria n te tai aio ao tao e aki noraki riaina irouia raora tabeman Tia tei ao man ara itera ao ti rang n nora kakawakina iaan ae aio are bon ana aomata te Kauntira ae e na kona n *appointed* ibuakioia ana taan mwakuri nako te Kauntira. Ao kanga ti tebo ma n otau ao kanga e taketenia riki koraki ake a bon *responsible* n te tai aio ma tararuan baao ni mwamwananga ake a katabeaki iai Kauntira.

Ti ataia bwa tao bon riki n aban Kiribati ni kabane, tao n tarakia ara Kaubure ao n tabetai a manga bon kamwinibaeaki aron aia mwakuri irouia bon kain aia abamwakoro riki tao nake a urua te Tua are tao a kona ni karekeaki irouia Kaubure ao a manga bon kamwinibaeia Kaubure. Ao riki iai tibwangaia Kaubure ae a tia n anganaki iroun

te Kauntira ao bon te abamwakoro ae e rang n kakawaki ibukin buokan naba kakoroan nanon ana takete te Kauntira ni karaoi tibwangaia ae kakawaki ibukin e Kauntira.

Ngaia are n au nonori ao n te onono aio ao e na kona riki n angania taan mwakuri ke Kaubure are tao a na kona n *appointed* bwa tao te naan *martial* n te onono aio bwa e na kona riki n angania kanga te kakorakoraki n aia mwakuri n ataia bwa iai tibwangaia ae e rang n kakawaki ao aikoa tao ni makin ke ni bon tara aron aia mwakuri bwa tera bonganan aia mwakuri are a karaoia ibukin aia abamwakoro.

Ao n tabetai ngaira kain tao abamwakoro aika kakaokoro, ti kona n taraia bwa e aki kakawaki tibwangaia.

Ma irou n au nonori n te onono aio, ao e na kona riki n angania ara Kaubure ke are a na kona n *appointed* bwa te naan *martial* iroun te Kauntira bwa a na kona riki ni karaoa tibwangaia bwa ataia bwa a kinaki. A kinaki iaan te Tua tao ai tiaki te by-law are bon ti ana Tua te Kauntira teuana ma teuana ma a kinaki iaan te Tua are ai te *Local Government are e a National.* E aki ti tik uke ni karaoaki ibukin te Kauntira teuana.

Tao te bwai riki ae I kan maroroakinna iaon aron kakawakin te onono aio, kanga ti ataia ae e a tabe ni waakina ana waaki te Tautaeka ni karaoi kawain abamwakoro. Ao ni bon te tai teuana ao ti na kainanoa te Tua ke tao te onono aio inanon boong rake aika imwaira ke tao ririki aika imwaira ngkana arona bwa e a tabwanin raoi ana karikirake te Kauntira iaon te kawai ae waakinna ngkai. Ao a na kona ni buokia tao te naan *special constable* ma bon bureitiman ake a mena iaonnaba ni kona ni karaoa tibwangaia ao ni kauarerekea naba tibwangaia bureitiman ao ni karaoa aia kabanea n tamaroa ae e na kona ni buoka naba te rau iaon te abamwakoro ibukin kabonganakin te kawai.

Ngaia are aio kanga oin boutokan te onono aio man au itera iaan bukina ae e bon riai karaoakin aio ibukin kainanoia ara botannaomata ae ti taku bwa ti bon noria tao riki iaon TUC ma BTC n te tai aio n aron are e noria te Tia tei ae karineaki. Ma tiaki ti aio ma e na manga bon roko n abamwakoro n te *stage* aio are e na kona n rang n ibuobuoki aron karekeaia *martial* are a na kona n ibuobuoki ibukin te Kauntira ni karaoi taben te Kauntira tabeua ake e a tia ni katabeaki iai iaan te *Local Government Act.*

Ti ataia ae te Kauntira e kateaki iaan te Tua aio te *Local Government Act,* ao a mwaiti ana *functions* ae e a tia ni katabeaki iai.

E eti ae iai tabeua riki Kauntira tao te naan Urban councils ae a manga bon iai te *contradictive* iaon tabena ae e a taraia ae e a tauaninne mairoun te Tautaeka.

Ma I taku bwa aio bon ana bwai naba te Tautaeka ni kataia ni *clarity* raoi taben te Kauntira ao taben te Tautaeka.

E a tia n reke te kanganga aio tao i Kiritimati ao tera ae e a tia ni karaoia te Tautaeka n tobwa te itera aio.

Ngaia are aio e kakawaki, e rabwa ngkai e uotiarake te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano ao e rabwa naba are e a tia n taekinna te Tia tei ae rine mai Butaritari, bwa bon anne raoi te kantaninga ae e a bon bongata ke e a manrea te Tua ae te *Local Government Act.* Ao antai ae e na ataia ao e na bae ni manga kibaria te Tautaeka n tarai raoi ana *function* te Kauntira ao ni kataia ae e na *fit* raoi ke e na akea manga te kauntaba imarenan te Kauntira ao ana *Ministry* te Tautaeka. Tao riki aio e ri riki n te naan *Urban Councils.*

E na rang n uarereke ae N na maroroakinna te Tibiika ae ko rine bwa a bon mwaiti te naan points ae a tia n nako ke contributions ake a tia n nako tao man ara itera aio ni boutoka te onono. Ana onono te Tia tei ae rine mai Tarawa Teinainano ae tao iai points tabeua ae I kataia tao ½ ae I a tia ni maroroakinna. Au kantaninga bwa e a noraki riaina iroun te Tautaeka ni boutoka are e a tia n tabekia ara Tia tei mai Butaritari are karaoakin raoi te *review* ae e tabwanin nakon te *Local Government Act* ao n taraia bwa e na akea manga te *conflict* imarenan bon ana rabwata te Tautaeka ae te Tautaeka Inanoa ae e a tia ni kateia ke are e rabwatanaki irouia Kauntira aika kaokoro bwa e na akea te manga bon untaba ibon marenaia.

Ngaia are tao man au taeka ke au marooro aikai te Tibiika, I a kukurei ni kaotia bwa I boutoka te onono.

Ngkana iai tibanakon te marooro ao I a kawenea bwa te kabwara bure. Ko bati n rabwa riki te Tibiika.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia tei, ao I noria bwa iai riki 3 taan taetae n ikotaki ma te sum up ao e na bon reke tao uoua ara hour, ngaia are tao N nang kamotirawa moa te Auti ngkai ao ti a manga okira ikai te aoa 7.00pm.

(E motirawa te Auti inanon 15 te miniti)

(Manga moanaki te Auti n te aoa 7.00pm)

Tibiika: Ngaia ti a waaki nakon ara tia marooro are imwina. Te Minitita ibukin Mwamwananga; Hon. Alexander Teabo. Te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kaitauko ngkai e reke maroorou n te Biira ae moan te kakawaki aei te Tia babaire.

Ao I karabwa te Tia tei are ana Biira te Biira aio. I taku bwa e bon teretere ana kaeka te Tautaeka iaan noran are iai te bwai ae e kani katamaroaki riki inanon te waaki ae e kataia ni karaoia te Tia tei ae karineaki.

Ao au kantaninga au marooro ngkana I kawenea n te tai aei ao e na teretere bwa e kanga n reke ae ti na mena inanon te aekaki ni kantaninga aio te Tia babaire.

Ao I nora te Biira aio te Tia babaire, ao I nako ni kataia n ongora irouia au koraki bwa are te Biira aio e tabe ma te *Public Transport* ao ngai te Minitita n te *Transport.*

Ngaia are I kataia ni kakaea bwa tera raoi nneu n te bwai aei, ngai ae te Minitita n te *Transport.*

Ao kataia ni kakaea bwa terana. Ngaia are e a reke mwin au marooro ma au koraki ao ngaia ti a nora nanon te Biira aio.

Te Biira aio ae e kataia n tabeka te kantaninga are e na kona n tobwa te kanganga are te *Public Transport.* Ae aio e tuai *regulated* ngkai kanga bon akea te kabaebae iai n te tai aei. Ngaia anne te bwai ae I kunea n te tai aei. Ao te kanganga aio are e kataki n tabekaki bwa taan bwati a katokitoki n taabo ake a bon taku.

Ngaia are ti nora nanon te Biira ae e tabekaki n te tai aei te Tia babaire.

Ngaia are te bae kam kataia ni karaoia n te Biira aio, bureitiman taan Kaubure ngkoa are aongkoa nake inanon kaawa. A na kona n raa are aranaki ngkai bwa te naan *martials* a na anganaki te mwaka bwa a na kona ni karaoa te mwakuri ke a nang kamwakaki riki.

Ao ngkana ti taraia tabora aikai te Tia babaire are a mena iaan te MCIA ke te Kauntira te Tia babaire. Ao ti ata te Kauntira bwa iai mwakana ni karaoa te *by-law.*

E na karaoa te *by-law* ao ngkanne naka te naan Kaubure aikai ngaia taan *enforce te by-law* anne.

Ngkanne n te Biira aio e kataia n tuangira ngkai bwa nakai are taan kakoroa nanon ana moti te Kauntira

a nang uotakirake riki n anganaki te mwaka bwa a nang kona ni karaoa te mwaka are te *martial*. Ma te mwaka aio e mena iroun te *Police.*

Ao anne ngkai te bwai ae ti kataia n noria. Ara kantaninga n te bwai aei bwa e mena ngkai te mwaka aio iroun te *POLICE.* Iai baika a riai moa n taraki bwa anne ara nonori iaon te Tua aio te Tia babaire.

Ao te bwai naba ae I noria bwa ngai au Botaki ni mwakuri, ae te MICT. E katabeaki ibukin te transport are i tari, are i marawa, i karawa ao ngkai ai te *Land Transport* ae te *KLTA.* Ngkoa te *Highway* ngkoa ao ngkai ai manga te *Land.*

Ma ti aki katabeaki ibukin tera, ma katabeara ngkanne ti na ti noria bwa baao ni mwamwananga aikai a na rang n *safe* nakoia te botannaomata.

Nanona anne ngkai tabem moa te MICT ae ti kona n noria. Nanona iai te bwai ae riai n taraki bwa tabera ngkai n te tai aei ti na taraia bwa e *safe* te naan baao ni mwamwananga aikai ke aika a buti i tari, a buti i karawa.

Ao ngkanne iaon te Land Transport ke te KLTA. I taku bwa e kakoaua te tia tabeka te kaoti, ti a tibwa kona ngkanne ae ti a tibwa wawaki ngkai. E a tibwa kangai ngkanne te KLTA ngkai e a tei te *authority* anne. Ngkoa e mena iaan te *MICT,* ngkai e a bon kaonotaki.

Te bitaki anne ae moan te milestone ae e rang n raoiroi ao ngkanne e a kateaki n aekakina aei.

Tabena ngkanne teuana te *KLTA* bwa e na tarai bwa baao ni mwamwananga iaon te aba a na riai n *safe*. Anne teuana ae e katabeaki iai n te tai aei.

Ao te kauoua, taan kabuta te baao aikai. A na riai n *fit* a na riai n raa. Anne ae na karaoia te KLTA.

Ngkanne ti kona n taraia bwa iai irouia ae ngaia a kataia n anaia te Tua aio.

Bon au titiraki ngkanne, e raoiroi nnena aio. E raoiroi nnena ae ti na katikua inanon te Loal Governemnt taekan baaon te botannaomata. E raoiroi nnena aio bwa ti na katikua iroun te *Local Government Ac*t ke ti na bon karaoa tabera.

Bwa ti ngaira kain te *Transport,* ti na iangoia bwa e na riai n iaia te Kiribati *Transport Policy.*

Anne ngkanne ae ti na riai ni waaki inanona ngkai, ti nang karaoa te *policy* iaon te *Transport*

naba. Are bon te *transport* ae e n*ational transport policy.*

Anne ngkanne te mwakuri ke te *way forward* ae ti kataia n tataraia ngkai. Ngaia ae ti kangai; tao e bon tangira te tai ao e eti are e kangai.

Ngkai ti a tangiria bwa e nang oneaki ao ti a karaoa aio bwa ti nang angan moa te mwaka ikai ni katikua ikai. Ao antai ae e na taia ao e a roko te babaire are imwina ibukin bobotakin raoi aron mauria ara botannaomata n te naan baao ni mwamwananga ma te naan raa ni kabane. Are ti na botia ni kabane ao anne kanga bon te kantaninga.

Ngaia are au kantaninga bwa e na oki mairoun te tia tabeka te kaoti bwa ngaira man ara itera are ti tabe ma te *Transport* kanga anne ara taratara iai.

Ngaia are I karautaeka ngkai I rangi ni maan n aki kaoti irarikimi bwa I kataia n nak oni kamatebwaia raoi bwa tera raoi. Ao I rang n karabwa te Tia tei bwa e katerea nakoira te bwai ae e a maan n akea ao ti kakoaua naba are e a tia ni mena n te KLTA.

Ma anne te bae ti a noria ngkai n te tai aei. Te *Public transport* e tuai *regulated* ao ti karabwa ngkai e a karinna ikai bwa kanga e na kataia ni karaoia ikai, ma ngaira iroura e na riai n iai ke e tangira te tai are ti na bon karaua raoi ni barongaia raoi ao e na karaoaki raoi ibukin te baao are baoia ara botannaomata n aron ana kantaninga are e kataia ni kantaningaia.

Ngaia are anne ae ti kan katerea man au Botaki ni mwakuri ke bwa are iai ara kantaninga iaon anne te *Transport policy* ao riki n itera aikai ni kabane te Tia babaire.

Bwa I ataia bwa are ngai I mena naba n te *Transport* ngaia I bon kan taetae bwa e a tataekinaki taekan te *transport* ao e a nako n uneakinaki ngkai man te *Act* te *Local Government.*

Ngaia are au kantaninga e a teretere ngkanne te bae I tangiria ni katerea nakon te tia tabeka te Biira bwa iai te kantaninga ae ti mena inanona n te tai aei te Tia babaire.

Ara kantaninga a na ota kain Kiribati bwa ngaia bon aio. Iai taekan baao aika a na *safe* ni kabane ma taan kabutia ma taan raa ma taekan baon te botannaomata ae te *Public Transport* e tuai *regulate.* Anne e a tangira aron mwakuriana te Tia babaire.

Ao e rabwa taekana aio ma ngaia ti tineia moa bwa e bon tangira te mwakuri ao te tai ae e tau te Tia babaire.

Ngaia are anne au marooro ae I kona ni kanakoa. I karabwa riki te Biira aio ma ara kantaninga e nora nanon ao aan te baei ti kataia ni waaki inanona ma ngaia iaon ana Biira aio. E rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Ara tia marooro are imwina ngkanne bon te Tia tei temanna mai karineaki mai Betio; Hon. Choy Freddy. Te Tia tei.

Hon. Choy Freddy: Ko rabwa *Honorable Speaker,* ao imwain ae N na waaki au tibwa moan au tai naba ni marooro n te tairiki aio.

I a rimoa n tabeka te bwana ni kamauri mairouia kain Betio, mairouia Unimwane, Unaine, te Meia, Kauntira ao bon te Nati ni Betio ni kamauriko Honorable Speaker ma kain am aobiti. Te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara ao bon Taan tei n te Auti aio ao moara riki kain Kiribati te ongora n te rerio ao te Live Streaming. Bwanan te maeu ao te Marurung ao kam na bane ni mauri!

Ko rabwa *Honorable Speaker* ngkai e reke au tai ni marooro n te tairiki ao I kabwara bure ngkai ai bon te kabanea ngai ni marooro n te bong aio, ngaia ae N na aki rang n taua ami tai Taan tei ma e kakawaki bwa e na oti naba bwanara teutana ni maroroakina kanoan te Biira n onono aio ngkai e bon rang n kakawaki naba ae N na bon riai ni kaota riki bwanau bwa are e rotaki naba ara abamwakoro iai ae Betio.

Honorable Speaker, I a moana naba au marooro ao ni kaotia ae I totokoa te Biira aio. Bwa aio bukina bwa te Nakoa ae te Kaubure e bon rang n kakawaki naba ao ana waaki te Kaubure ae e a tia ni kakaraoia ae ti a bon tia n nonoria ma ngke ti uarereke ni karokoa ngkai,e bon rangi ni korakora. Ao e a reke naba au tai ni karabwaia Kaubure moara riki Kauburen Betio inanon aia tai ni waaki ni boutoka te Kauntira inanon ana tai ni waaki n ririki aika nako ao bon ngkai naba inanon aia mwakuri korakora ni keiaki ni kamatoa aia tua Kauntira are a tia ni baireia inanon aia tai ni waaki. Ao a tia n anganaki te mwiokoaki ao a kakoroa nanoia.

Ao I a bon tabeka bwanau ni karabwaia Kaubure aikai. E rangi ni kakawaki te Nakoa ngkoa aio bwa boni ngaia bon waakin raoi ao bon bwanaia Kauntira. Are ngaia ae e oti bwa mwin aia babaire Kauntira are a na tobwai aia botannaomata ao ngaia a waaki aia waaki iai

Kaubure man aia babaire Kauntira ao aia babaire Kauntira aio bon mairouia te botannaomata. Ao ngaia are e nang kakawaki naba are mairouia te botannaomata bon moara riki Unimwane ao Unaine are boni ngaia ara Ikawai. Ngaia are a bon babaire naba rinanon te Kauntira n te tai aio.

Au bubuti nakon te tia tabeka te Biira aio, bwa ngke arona bwa tao e bon kateimatoa ni katukua n arana ae te Kaubure ao e aki bitia ao I kukurei ni boutokaia ibukin kamenakin ana waaki ara Kauntira ni katamaroa riki ao ni kakorakora.

Ma tao n te tai aio e a kaokoro moa te bwai are I iangoia.

Ao I kani kamataata naba ikai bwa e kakawaki naba maroroakinana ikai ibukin Kaubure bwa ai boni kamwakan ao katenan riki te Tua ae ti kainanoia bon mairoun ara *Mother Ministry* are ana *Mother Ministry* te Botaki ni Kauntira are te MCIA. Ngaia are ti a bon bubutia te Mother Ministry naba bwa e a manga karekea ana tai riki ni kamatoa ana *by-law* ana Kauntira ni kabane iaon aba ao bon moara riki bon iaon Tarawa are TUC ao BTC.

Ngkana ti ikarekebai ma ara Mother Ministry ao bon te Tautaeka inanon ara Kauntira ao I taku bwa e na rang n raa, are e a bon kaman tia ni wene ana mwakuri te Kaubure. Ao ngkana e matoa riki bwa are te bae e a bon tia ni waaki mai imwaina. Ao ngkana arona bwa ti kamatoa riki ao e na boutoka riki ana waaki te Tautaeka ni kauarerekea te kakiru bon inanon ana abamwakoro. Waakina te kaitiaki ao bon boutoka bureitiman ao tao bon taabo ni mwakuri riki tabeua.

Eng, I taku bwa te tai aio ao e a bon riai Betio n te tai aio bwa e nang riki bwa te banna ni katoto bwa te abamwakoro are e na mena i moa irarikin abamwakoro tabeua, kioina ngke e a tia ni maroroakinaki bwa te *Urban Island* ke kanga a *developed* teutana ma Betio bon raon naba TUC ao ti na riai ni bubutia te Tautaeka bwa e na karika Betio naba bwa teuana kanga ana Tiambion bwa e na boutokaia inanon ana waaki ae KV-20 bwa e aonga ni birimwaka riki ana waaki Betio ni boutoka taian Kaubure e aonga n ae a baiti riki ni waaki te naan mwakuri ake kanga a tinetine.

E kakawaki naba ngkai *Honorable Speaker* bwa ti na kataia naba ni kaotia naba kanga te namakin iaon Betio ngkai irouia Kaubure, bwa kanga ngkai a kamwinibaeaki. Kanga ko aki arania bwa taan kamatoa te Tua bwa ngkana ko wetea ngkai te Kaubure, ti tebo

aranaki bwa ti taan tau kamea ngaia are tao e bon eti naba te Biira aio. Ma e kakawaki are ti na kaotia nakoia ae Kaubure a nang bubura nakoaia iaon ara Abamwakoro ao ti nang karineia ao e nang korakora ara boutoka nakoia. Ngaia ti na mwakuri ma te Tautaeka ma ara *Mother Ministry* n te MCIA n ikarekebai bwa e aonga n raoiroi riki aron ana waaki te Kaubure iaan ana kairiri te Kauntira inanon aia abamwakoro ao bon moara riki te Kauntira ni Betio.

Te kabanea e kakawaki naba bwa e reke naba ara tai ni maroroakina te kamataata n aron waakinan kaokoroakin TUC, ao BTC ao Kiritimati. I taku bwa Kiritimati e boni bwaka iaan aban te Tautaeka ao e kakaraoa te kamaeka iaon abana. Ao Betio ao TUC kaokoroia ngkanne bwa bon iai taan ababa iai ao bon iai naba bon bwanaia riki, ngaia are e kakawaki naba ae e reke ara tai ni marooro ao ti kaota naba bwanaia nakon te Tautaeka bwa e korakora naba tangiran aia abamwakoro. Ao I a bon kawenea naba bwa te bwana ni bubuti bwa a ururingaki naba kain au abamwakoro ae Betio inanon ara tai ni waaki ma te Tautaeka n te tai aio.

Tao a boni bane angin ara marooro te Tibiika bwa a bon tia n nako angin marooro. Ao I a tabeka te bwana ni kabwara bure ngkana iai tibanakon au marooro.

Ko rabwa riki ao ti na tekeraoi ni kabane. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ao ngkai taran ae kanga ai bon akea ae e kani marooro riki ao N nang kaokia nakon te Tia tei are ana Biira te Biira. I anganiko te Tia tei ae ko karineaki mai Tarawa Teinainano; Hon. Birimwaka Tekanene. Ko a *sum up.*

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa *Honorable Speaker.* Tao imwain ae N na waaki, ai bon te bwana moa ni kakaitau ni karabwarabwa ngkai e kona n reke ara tai ni maroroakina te Biira ae moaniban te kakawaki nakoia ara botannaomata iaon Tarawa Teinainano.

I karabwa te Tautaeka n ana kaeka are e a tia ni kaotia bwa e aki tauraoi moa ni butimwaea te Biira n te tai aei, iaan bukina are e a tia ni kawenei.

Ao tao N na ti marooro teutana iaan bukina aikanne n ti manga katerei riki ara itera. E koaua ngkai kanoan uotarakeakin te Biira aei te Tia babaire ni kaineti ma ana totoko te Tautaeka.

Tao I bon nanokawaki teutana ngkai ti noria bwa e taekinaki te taeka bwa tao te Kaubure, tao akanne ti kona ni kaeti inanon taina bwa are aio te moan wareware.

Ao e koaua ana *principle* te Biira, tera are e wene inanona kai riki angana imwina. Ma are e aoria bwa are kanoan te tai teuana ma teuana.

I kakaitau bwa iai te nano ae e na noraki ae na manga katamaroaki nako iai.

I taku bwa I rang n kakaitau riki bwa ngke arona bwa tiaki uotiarake ngkai ao tao e na aki reke maroroakinana. E na aki reke ana iango ma ana kantaninga te Tautaeka bwa e na kibaria, ao bon te kanganga ae e a rang n wene ni maan te Tia babaire.

Te kanganga ae I a kaman boo naba na ngaai ma imwain mwakuriu n te KLTA ao n ningai riki. Iraua au tai ni bobowi ma te Kauntira iaon te *issue* aei, kakaeakina nikoana. Tuangakia kanoan te *by-law*. Ma are te Tia babaire e a boni bongata te tai, e a maan te tai. Te taneiai ae e tiku nako iai te aba, e bon tiku naba n arona.

Ngaia are kanga tao e a reke iai bwa tera nako iai. Te *Wake up call* n aron ae e taekinna raou n Tia tei temanna mai Kiritimati tao aio taina.

Tao n nang kabwara bure nakon te Tia tei mai Kiritimati ae te Minitita ngkai I aki mwanewea Kiritimati inanon au tai ni maroroakina au Biira. Bwa I taku te Tia babaire bwa e tieuataake rongorongon te Biira ao aron mwakuriana.

Imwain uotakirakean te Biira te Tia babaire ao I taku ngai bwa e na eti au kauti ngke I a ti kang baneawa naba ao ngaia bon kain Kiritimati ae e bure au kauti irouia.

E aoria te Tia babaire bwa n na ti kabwara bure nakon te Minitita bwa e mwaneaki Kiritimati iai ao te taratara aio te taratara nakon taai aika a na roko. Te katauraoi nakon taai aika a na roko te Tia babaire.

Ngaia are I taku ngai akea te abamwakoro teuana ae e kationakoaki. Bon te bwai riki ae e rang n kakawaki te Tia babaire n te Biira aio, bwa are ngaira ara botannaomata iaon Tarawa Teinainano ikai, are bon kain ami abamwakoro naba ngaia aika a rotaki n te kanganga aei te Tia babaire.

Ngaia are aikai kanga bwaetan nanou ibukin au botannaomata nakon aia kanganga aio ngkana

arona bwa e na noria te Tautaeka, n ningai taina ao are e kakawaki ngkana a na kona ni kabirimwakaki bwaai, tao ti na bon ira moa tikin arara are Birimwaka. E na birimwaka naba te waaki.

Ngaia are kekeiaki kakabirimwaka te waaki ibukin kainanon te botannaomata riki Tarawa Teinainano.

Te Tia babaire N na karabwarabwa nakon tao N na ti pick tabeman ae te naan Minitita are a respond nakon aia contribution bwa iai rekerekena ma ngaia. Ao I karabwa te Minitita n te *Communication*, bwa e eti e a kunea ngkai mai ibuakon kanganga aikai. Ao bon ti te kanganga n te bwati ae e aki *address* nanon aio.

Ao te titiraki are e eti nnena ikai ke tao iai riki nnena teuana. Te baere e kakawaki bwa are ngkana e niko ikai, e nibwa ikai. Ti a katikua moa ikai. Ti a kakamwakuria ikai, ti a kakaea angan katamaroa aikai. Ti na manga taninga riki nakon n ningai, ao are ngkana ti taningaia are ara Auti n tei e maan, warekan te Biira e maan.

Te kanganga e tamwatamwarake man tamwatamwarake man tamwatamwarake. Ngaia are I kaitaua te nonori anne ao ti karabwa te kantaninga are e a noraki e nang kakaeaki angana. Tao te *review* tao iaon te *Local Government Act* te Tia babaire, tao anne manga bon te bwai teuana.

Anne te itera teuana ae e bon noraki e na kakaeaki naba angana.

Ngaia are n te tai moa aio, te kanganga bon ti teuana ae ti noria. Ao are tabera iaan te Maneaba ni Maungatabu, te karao tua ae e tamaroa ibukin mwengaraoim ao kamanoan ara botannaomata te Tia babaire.

Ao I taku bwa aio e aoria. Bwa are ngkai ti taetae iaon te itera aio, ti a karaoia moa ikai te Tia babaire.

Ti a butia te Tautaeka bwa ke e bia nora anne ao ni kaineti ma tabeaianga iaon te naan mwakoro n te Kibun ateka ake a kabonganaki. Ao aio angana te Tia babaire.

Inanon tain karaoakina ao a manga roko nonori aika a raoiroi nako iai. Ti na katamaroa ma are e a toki kawaina naba te Tia babaire.

Ao ngke arona bwa e boni waaki naba nakon are imwina. E na katamaroa riki nakon angaraoina ao nikona.

Ti a kakaitau te Tia babaire n ana itera te Tautaeka ngkai e taekinna n arona anne, are akea te bae ti

kona bwa are ti uarereke mai ikai. Ma e aoria bwa ti a kai uotiarake bwa te kainano ae e bon riai n noraki iroun te Tautaeka ao e riai naba ni kibaraki.

Ao ngkana e aki kibaraki ngkai ao te karautaeka nakon te Tautaeka ke tao ngkana I boni kamanna ao I a manga moan kaokia naba ni kaokia.

Bwa te bae e na kakawaki e na kaokiokaki e aonga n are e maraki te taninga iai ao e kibaraki ao e mwakuriaki ao e toki te kanganga.

E aki kona n toki te kanganga te Tia babaire n aron ae e taekinaki ma at least ti na kauarerekea te kanganga. Bwa bon akea te solution te aonnaba aei ae e a tia n anga ao e a bon toki naba te kanganga. Bon ti ngke e taetae te Uea, raoi taari ao te ang ao terana riki ao e toki ma are ngaira aomata. Ti aki kona ni bane ni karaoi bwaai ni kabane ni katamaroai.

Ti aki kona naba ni kakukureia te koraki ni kabane, ao I karautaeka nakoia taan bwaibwain te bwati ngkana arona bwa e na noraki ao tao e na ribuaka te Tua aio nakoia. E aki ribuaka te Tua te Tia babaire ngkana e karaoaki.

Te bwai ae e riki nako iai bwa ngkana ko a kakoroa nanon te Tua ao e bebete naba am mwakuri ao e bon rang n kakawaki riki bwa e na mwengaraoi te botannaomata.

Ngkana e mwengaraoi te botannaomata, ngkoe ko mwengaraoi naba.

Ao tiaki nanona bwa aongkoa e nang katikitiki ke e nang kaininin te aba. Tiaki ngaia anne te kantaninga.

Te kantaninga bwa aomata a na ataia bwa iai te tua ae a na kona n tena ngkana arona bwa e uruakaki te Tia babaire.

Ngaia are aikai kanga iango ni katamaroa, iango ni kaunga nano. Iango ni bubuti ao n reitaki riki ma te Tautaeka bwa tera ngke e kona n noori itera aikai.

Ti aki taraia n itera teuana ae tao e na nikoia ke e na aera.

Are angin te tai te kamatebwai ao e na manra te kamatebwai. N ningai, ao are iai taekana bwa te tai iriana te kai. Ngaia are ngkana ko aki mwakuri ma te tai ao te kai e na oreiko n tatainako n ririmwiko n tatainako.

Ngaia are e kakawaki ti na nakonako ma te tai, ti na mwakuri iaon te tai bwa are te tai n taai nako iai iriana n taai nako.

Te Tia babaire ti a karabwa naba te Kaitara naba ngkai e anga bwanana ni boutoka te Biira aei, bwa are a bon nora te kanganga nako iai ni kaoti aia nonori, aia namakin ao aia kataratara nakon te Biira are e uotakirake n te tai aio.

Ti a kakaitau n anne, I taku bwa ti aki raroa nako te iango are e iangoia. Ti bane ni mena inanona are ti bane ni mena inanon te kanganga ae ti teuana.

Ngaira tao ti aki rang n namakina te kanganga n te baao ni mwamwananga te Tia babaire bwa tao bon iai ara kaa.

Ngkana akea te naan *classroom,* nake a kekeiaki, nake a Nanako n rikoa aia mwane ni kara, aia mwane n aki mwakuri, aia mwane ni mwakuru. Bon ngaia aika a rangi ni kabongana riki te baao ni mwamwananga te Tia babaire ao kainanoia ae ti kataia ni kakaea nikona te Tia babaire.

Ma are e aoria kanoan te tai teuana. Ao I rang n karabwarabwa ao I rang n kakaitau bwa te naan marooro aika a taekinaki, ngai irou ti tokanikai moa ngkai bwa are e a toka te Biira aio. E toka irou imatan te Auti aio ke n te Maneaba aio e a noraki bonganana. Ti a nora ngkanne aron mwakuriana nakon are imwina.

Ngaia are ti rangi ni kakaitau ao ti karabwarabwa. Ngkana arona bwa iai marooro inanon taai aika nako ae tao a tia ni kamatauninga nakon raou n Tia tei. I a bon kawenea bwa te bwana ni kabwara bure. Akea nanou ni kani kamatauninga temanna ma temanna ma n tabetai boni kanoan te waaki. Kanoan te bong teuana ma teuana. Ti a katikui, ti a tara are i moara.

Are arei n tabetai ko aki ni baireia bwa te bae e bon riki inanon taina. Ngaia are I a bon kawenea bwa te bwana ni kabwara bure nakon raou n Tia tei mai Tarawa Teinainano ngkana arona bwa e bure aron au marooro, e bure aron teirakeu ma tao e bure aron te kantaninga ae ti mena inanona are uoua itera n taainako. Ti aki kona ni bane ni boraoi n te itera teuana ma ai kamaeura ngkana ti bon marooro ao ti kantaningaia ao ti butimwaei itera akana a kaoti bwa are bon kanoan te tai teuana ma teuana te Tia babaire.

Ma are aongkoa N na iangoia bwa ngkana e na karaoaki te kainin ao N na bubuti te *division* te Tia babaire. Ma e aoria bwa are e aki butimwaeaki te Biira.

I karabwa te Tautaeka. Ti butimwaea nanon te Tautaeka ma te nanorinano. Ti kakaitau n aron ana

taratara ma ana nonori. Ti na reitaki n taai nako ma ngkami ni kakaea angana bwa tera angan katokan kawain te kanganga moa ae e reke ae e noria Tarawa Teinainano n te tai aio.

N na karautaeka nakoia kain au abamwakoro bwa are aio moa tokin kawain ami Biira aio. Te Kauntira tao e nang *look forward.* Iai te *naan training* aika a na karaoaki, ao tao e kakawaki te Tia babaire bwa ti a marooro riki iaon te *training* bwa are ti kukurei naba n rin iai.

Ao I taku bwa kain te KLTA a rang n advantage bwa e reke aia *training.* Ao te *Training arei* e a kinaki naba bwa e *preach* te *Training* anne bwa te *USP* ao e a *link* naba maikanne. Ti tangira te eutakirake.

E aoria ti na taraia kain aonnaba bwa aongkoa tao a rang n uarereke akea nakoaia. Ma e kakawaki te reirei ao riki te naan buoka ni kantaninga n iango riki ibukin kabonganakin te bae te Tua.

Te Tia babaire tao e kakawaki ngkai I taetae n te tai aio, ma e aki tokin taekinaki te taeka ae *duplication.* I taku bwa e nang eti raoi kaekana man ara itera, it's a *complimentary. E compliment.*

Ao te *service* ae e kainnanoaki, te *enforcement.*

Ngai temanna ae I aki toki n tataekinna n taai nako bwa ara *system* ke ara raa, e *upside down.*

E rangi ni korakora ara taan rabakau mai ieta ma taan kamatoa te Tua inano bon te akea, bon te karako. Te reirei nakoia ke te kantaninga nakoia e rang n uarereke.

Ao anne bukina ae e rawata ara Tua ao aki kona ni mwakuri. Ao anne bukina ae iai ara tua ma a tiku ao aikoa kona n ataki bwa tera kanoaia n te tai teuana ma teuana.

Ngaia are e kakawaki bwa ngkai e a taetae te Tua aio ibukia taan *enforce* ke taan kamatoa te tua, ao e koaua bwa e kakawaki naba bwa e a reke naba te tai n noraki raoi teina bwa aekakira teina. Aekakira ngkai tein ara *structure* inanon ara *system* ae ti mena iai. E a rang n rawata ara Tua.

E rawata riki Tuua aika a na manga kamatoaki ae e na karaoaki ao ai aekakira ngkanne aron kamatoakia. Ao ngkana arona bwa e bon tabe teuana te rabwata ni kamatoa ana Tua ibon irouna ao e na rang n tamaroa riki anne.

Te Tia babaire aikai au marooro tabeua inanon au kainin n te tai aio.

I a karabwai ngkami riki ao I kaitau ngkami ngkai kam tia ni karekea ami tai ni maroroakinna te Biira ae moan te kakawaki aio.

E aoria bwa are e a bon toki moa kawaina, ti a manga noria nakon te tai teuana ma teuana.

Au bwai ma ngkami n taainako, ara bwai te ongotaeka te karinerine nakoimi n taainako. Ara bwai ngaira ni kabane ana bau abara ae Kiribati are te mauri, te raoi ao te tabomoa ao n irianaki ma ana bau ara Ekaretia are te Atua te Tama, te Atua te Nati, ao te Atua te Tamnei ae Raoiroi bwa e na anganira te kakabwaiaki n taai nako ao n taai nako. Ko rabwa te Tia babaire ao I a toki naba ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne ngkai e a tia ni mwemwe te kaoti te Biira n onono nakon te Tua ibukin te Tautaeka Inanoa 2025, e na warekaki n te moantai. Ao N na kanakoa te kaotinano iai. Ake a buokia ke a kangai eng, ao ake aki ke kangai ti aki. Ake a buokia, ake aki. Ao e nakoia ake a totokoia. Ngaia are e a totokoaki moa te Biira n te tai aio.

Ti a nakon ngkanne ara bwai are imwina.

Ara bwai ngkanne are imwina bon te Biira naba, are e na tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang; ae Hon. Betero Atanibora. Kabwara au bure te Minitita, ko na *point of order.*

Hon. Auria Kitina: Te Tibiika iaan katabeau ibukin kanoan ara bowi n te tai aio, ao I a bubuti bwa e a motirawa moa te Auti n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Ao e koaua ao akea naba te Tia tei are ana Biira te Biira ma e aoria bwa ti nang nako bwa are e a tia ni kamotirawaki te Auti. E a tia n anga te intervention ao tao e a mauri te Tia tei bwa are e a *intervene* naba te aba. E aoria, I a kabwara te Auti ma ngkai.

Ma imwain ae I kabwara te Auti ao iai moa tabeua au marooro aika a uarereke.

i) I ti kauring ngkami Taan tei bwa ngkai nakon taai aika imwaira ao te taromauri n te moan ingabong are N na kabutia. Ngaia are kam a kakatauraoi ngkami naba Taan tei are e kareaki ao bon akea temanna iroumi ae e babanga n taromauri. Kam bon bane n rabakau n taromauri ni kabane.

Ngaia are I a buti ngkami bwa ngkana e roko kareakimi ao kam a kanakoa naba ami tataro.

ii) Bon teuana naba te bwai ngkai ae ti nang karaoia inanon ara Maneaba ni Maungatabu ngkana arona bwa iai n aron ae kam atataia ae I kabibiti te naan *speaker.*

Ngkai e na iai ngkanne te naan kakaibibiti inanon tain ami marooro. Ngaia are kam na aki kukubanako ngkana kam bon marooro ao tao I a ruo naba ao tao e a manga tamwarake te *Deputy Speaker* ke tao e a ruo naba te *Deputy Speaker* ao I a tamwarake naba.

Anne ae e boni kakaraoaki n te naan *Parliament n te Commnwealth.* Bwa are aonga naba n are e aki tokitoki naba aron waakin ami bowi.

Ngaia are kam na bon marooro ao ngaira ti na bon kaibibiti n te tai ae tao iai te Aoraki ke tao tera are e reke.

Anne ngkanne arona ma e na bon tiku are bon aron are te moan ingabong ao are te teirake n te aoa 2.00pm, ao teirake n 4.30pm. Bwa n taai ake e kamotirawaki iai te Auti iai, anne ngkanne te tai are e na bon weteaki te *Sergeant at arm* e na kaota are e a roko te Tibiika.

Ma imarenan tai e kona ni karaoaki te kaibibiti.

Akanne tabeua ma kabwara au bure ngkai I a manga taua riki teutana ami tai, ma I a kukurei ngkai ni kabwara te Auti ni karokoa te Kauabong n te aoa 10.00am n te ingabong. Ao e a bwara moa te Auti ngkai.

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Katanoata mai iroun Hon Speaker	Tibiika	1
Ana kanoa te Tautaeka	H.E Taneti Mamau	3
Te kakaitau nakon te Tautaeka ibukin ana Kataumwane ae $23 million ibukin aia mwane Kaara	Hon. Tebuai Uaai	64
Katanoata mai iroun Hon Speaker	Tibiika	194

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	No.	Iteraniba
KATAMAROAN AIA MWANE KAARA	Hon Tebuai Uaai	1	6
KAINNANOAN ANA IBUOBUOKI TE TAUTAEKA NGKAI E AKI KAINNANOAKI TANGIN TE AIRA KOTIWEEI IAON MAKIN	Hon. Pinto Katia	6	11
BABAIRE IBUKIN KAMMWAKURAN TE MINI HATCHERY IAON MAIANA	Hon. Koraubati Remuera	9	13
KAMATOAN KAETIETI IBUKIN TAIAN BITINETI AKE A BWAINA TE VAT BWA ANA TI KAAINA KCCI	Hon. Tebuai Uaai	2	17
BUBUTI ONEAN MWIIN TAURA SOLAR NGKAI A ROTAKI AKE MAI IMWAINA	Hon. Pinto Katia	8	22
KOROTIAAN TARAWATEINAINANO	Hon. Tebuai Uaai	4	25
ONRAKEN ANA UMWA N TAKATAKA MAIANA	Hon. Koraubati Remuera	10	28

MWAITIN ANA MWANE N TANIA TE KAUNTIRA NI BERU	Hon. Tawaria Komwenga	17	33
KAINNANOAN KAURAAN BEACON LIGHT N TE COMMUNICATION TOWER IAON MAIANA	Hon. Koraubati Remuera	11	35
KARIKIRAKE IBUKIN KATEIMATOAN TARARAOIN TE KAWAI IAON MAIANA	Hon. Koraubati Remuera	12	37
ANA BUBUTI TE BOTAKI NI UNIMWANE AE TE MAREWE NI BERU IBUKIN AIA SUBLEASE NI MANEABAIA N TE ANANAU KOTIWEEI	Hon. Tawaria Komwenga	18	39
BUBUTI KAREKEAN BEACON LIGHT AIKA OTA MWAAKA IAON RAWANNAWI MARAKEI	Hon. Moannata Ientaake	19	41
E NA ROKO NINGAI KARAOAN TE KOTIWEEI IAON ONOTOA	Hon. Riteta Iorome	23	42
KARAOAKIN ANA BONO NAKO TAARI RAWANNAWI ARE E MENA IAAN TE KAUNTIRA	Hon. Moannata Ientaake	20	45
RONGORONGON JSS ARE E NA KARAOAKI I TANIMAIAKI ABAIANG	Hon.Betero Atanibora	27	47

KABWAKAAN AIA MWANE NI MWENGABUAKA TAAN KINIUANIKAI TE KORO MEAT AKE E TIKU NI KARIARIA MWANANGAIA	Hon. Riteta Iorome	24	50
KABWAKAN TE MWANE NI MWAUKU ARE E AKI BWAKA I MARAKEI N RITEMBWA 2024	Hon. Moannata Ientaake	22	52
NORAN RIAIN BUTIMWAEAIA ATAEI AKE A REIREI ITINANIKU AO MAN ROONAKI IROUN TE TAUTAEKA	Hon. Birimaaka Tekanene	28	54
TATAREN MWANEN TE BEN IAON ABAIANG	Hon.Betero Atanibora	26	56
KATAMAROA NAKON KAWAI AKE AKI TIMANTI IAON TARAWATEINAINANO KAI A BON RANGI NI BUAKAKA	Hon. Birimaaka Tekanene	30	59
TE BABAIRE IBUKIN ANA SOLAR LIGHT RAWANNAWI MARAKEI	Hon. Moannata Ientaake	31	71
RINEAKIA TAAN MWAKURI NAKO AOTITERIA AO NUTIRAN MAN ABAMWAKORO	Hon. Teribwa Taabe	32	73
KARAKAAN MWAITIN TAIBORA MA KAINTEKATEKA IBUKIA ATAEIN TEWAIWAI JSS MAIANA	Hon. Ruta Teretia Babo	35	76
RINANOAKIN RIKI TE KARIKIRAKE AE BURIIAKIN TE BANEAWA IAON KIRITIMATI	Hon. Teribwa Taabe	33	78

TE KAMATAATA N ARON KANOAN ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA NUMBER # 32	Hon. Ruta Teretia Babo	36	82
UARERЕKEN TE SUPPPORT GRANT ARE E NAKON TE KAUNTIRA NI MOAN TE RIRIKI AIO	Hon. Pinto Katia	37	84
MWAITIN AITIBOAKI IBUKIN ITIIA ATAEI AE E KATAUAKI IBUKIN TE ABAMWAKORO	Hon. Ruta Teretia Babo	39	88
BUOKAN TE KAUNTIRA IBUKIN ANA TINETINE N TE RIRIKI AE NAKO AO IBUKIN MOAN TE RIRIKI AE BOOU	Hon. Pinto Katia	38	91
TAEKAN BIIKAN IMARENAN ATIMWAKORO MAI MAIAKIN TABITEUEA MEANG	Hon. Tarakabu Tofinga	42	95
KAINNANOAN TEWANA RIKI TE BAO NI MWAMWANANGA IBUKIA KAIN MAIANA	Hon. Ruta Teretia Babo	40	98
MWANENAKIN KARIKIRAKE IBUKIN KABWEBWEAN TE WERE IAON TABITEUEA MEANG	Hon. Tarakabu Tofinga	43	101
KAINNANOAN TAURAN KIRINIKI I TEBIKERAI, TEKARANGA, TEMWANGAUA, BUOTA AO BUBUTEI	Hon. Ruta Teretia Babo	41	104
KAROKOAN BWAAI NI KARAO KAWAI IAON ABAIANG	Hon.Betero Atanibora	46	107
KAINNANOAN BWAAI NI KEN RAWA	Hon. Tarakabu Tofinga	44	111
KARAKAKIN RIKI KAUBURE KE SPECIAL CONSTABLE IAON TERAINA	Hon. Bautaake Beia	47	113

KAMWANANGAKIA INTINIA IBUKIN TUOAKIN BURITI AKE IMARENAN TENATORUA MA BANGAI IBUKIN KATAMAROAKIA	Hon. Tarakabu Tofinga	45	116
NORAN RIAIN KATEIRAKEAIA TAAN MWAKURI N TE KAUNTIRA AIKA BON KAAIN TE ABA	Hon. Bautaake Beia	48	119
KAAKEAN TE VAT NAKOIA ARO AKE A OTANI AIA BWAI MAI TINANIKU	Hon. Lavinia Teatao Teem	51	196
KAINANOAKIN KARAOAN AIA NATIONAL ID KAIN TERAINA	Hon. Bautaake Beia	49	199
RINANOAKIN KATAMAROAN RIKI BWAKAMWANE AKE KANOAN ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA BWA A NA AKI RIMWI N TAIA	Hon. Teribwa Taabe	55	202
ANGA NI KATAMAROA IAON TATAREN TE BWAA AE RANGI N OKIOKI IAON ABAIANG	Hon. Lavinia Teatao Teem	50	206
BARONGAKIN TAIAN KOINTEINA AKE A TEI IRARIKIN AIA TABO NI MAEKA TE BOTANNAOMATA IAON BETIO	Hon. Dr Tinte Itinteang	13	211
ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA IBUKIA AORAKI AKE A KANAKOAKI NAKO TARAWA IBUKIN AORAKIA	Hon. Lavinia Teatao Teem	53	215
BABARONGA NAKOIA TAAN KINIUANIKAI I TINANIKU	Hon. Dr Tinte Itinteang	15	221
ARON TIBWATIBWAN TE LIVELIHOOD GRANT	Hon. Lavinia Teatao Teem	52	224
TOBWAN TE KANGANGA N TE IBETUTU IAON TARAWA TEINANINANO	Hon. Tebuai Uaai	3	228

KAWAEKOAN KARAOAN TE MITIN NI KARAO RAN ARE IAON KIEBU MAKIN	Hon. Pinto Katia	7	230
BITAKIN TUAN TE BUMWANE N TE MWANE N TANIA MAN 5% NAKON 2%	Hon. Ieremia Tabai	57	233
MWANENAKIN TIBWATIBWAKIN TANGKE N RAN NAKO AON ABA	Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa	62	239
KATEAN TE TARABUNARE ARE E NA RINANON BUKINAIA TAAN MOTI N TE BOWI NI MANGA TANG	Hon. Ieremia Tabai	58	242
BUTIMWAEAN ANA BEEBWA N TUEA KPF AKE A KARAOAKI MAI IROUIA ROOIA	Hon. Birimaaka Tekanene	61	245
KAINANOAKIN KATEAKIN BWAOKI N ITI IAON TE AONO AE TEMORITONG I BUOTA	Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa	63	248
KAREKEAN BOON MWIN BAOIA ATAEIN TE REIREI I TERAINA ARE E TIKU IAON KIRITIMATI AO MAN URUAKI	Hon. Bautaake Beia	65	250
KAROKOAN TE ITI PUB NI KAWA AIKA KAINABA, TABONIBARA NAKO BUARIKI I NORTH TARAWA	Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa	64	252
KATAMAROAN AIA SCHEDULE KAIBUKE AKE A KAKABONGANAKI N TE CHARTER IBUKIA ATAEI	Hon. Riteta Iorome	67	361
KAINNANOIA KAIN TERAINA IAON TANGIRAN BWAIN KOREKOREAN TABON KAI AO KAMANTI NI KAUAREREKEI MAANGE	Hon. Bautaake Beia	70	365
BWAKA IAA TIBWAN NIKUNAU TAURA AKE A MAEU MAN TAAI	Hon. Tauanei Marea	73	367
KATEAKIN TE SATELLITE PRIMARY SCHOOL MAN CLASS 1,2,3	Hon. Bautaake Beia	71	370
TAEKAN ANA MINI COPRA MILL NIKUNAU	Hon. Tauanei Marea	74	375

TE KANGANGA N TE TABO NI MAANGE ARE E UAKAAN MA TE REIREI AE ST FRANCIS KIRITIMATI	Hon. Teribwa Taabe	34	377
BUBUTI KARAOAN MULTI-PUPROSE COURT HALL N ANA KAUARINAN N REIREI ABAIANG	Hon. Lavinia Teatao Teem	54	379
MANGA RINANOAKIN BUBUTI IBUKIN TAIAN RIITI IAON KIRITIMATI	Hon. Teribwa Taabe	56	381
KAROKOAIA TAAN IBUOBUOKI NAKON TE KAAWA AE TABOMATANG IBUKIN WAAKINAN TE REIREI IAON TE KANEWEABA	Hon. Tauanei Marea	79	384
KATAMAROAN ANA MARAE NI WANIKIBA ONOTOA	Hon. Riteta Iorome	68	386
KARAOAKIN KAWAIN NIKUNAU	Hon. Tauanei Marea	75	389
KAMATOAN ANA RAWA NI KAIBUKE TABUARORAE E NA KABONGANAKI IBUKIN KAWAERAKEAN KAAKO	Hon. Riteta Iorome	69	392
KATEAN KAUARINAN N REIREI IBUKIN KORAKI 4 AO 7 IAON NIKUNAU	Hon. Tauanei Marea	77	395
RINANOAN TE MWAU AE BWAINNA NGKAI TE TAUTAEKA NAKOIA TAAN OROBEN	Hon. Tessie Eria Lambourne	81	397
BABAIREAN AO RINEAIA TAAN MWAMWANANGA NAKO NI KINI UANIKAI AO KORO IRIKOMAEU	Hon.England Iuta	87	402
TE KANGANGA IAON TE FREIGHT REFUND IROUIA BITINETI IAON ABEMAMA	Hon. Tessie Eria Lambourne	82	408
KATAMAROAN KABWAKAAN MWANEN AIA TAN BOBOTI N TAKATAKA IAON ABAMWAKORO	Hon.England Iuta	86	415
TAEKAN AIA MWANE NI MOTIRAWA TAAN REIREI N TE PRESCHOOL IAON ABEMAMA	Hon. Tessie Eria Lambourne	84	512
KAREKEAN ONEAN MWIN TE SPECIAL CONSTABLE I BERU	Hon.England Iuta	88	516

AIA KARIARIA TAAN REIREI N TE PRESCHOOL IBUKIN KABWAKAN AIA LEAVE GRANT	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	89	519
MATEMATEN TE ITI E RANGI N OKIOKI	Hon. Tessie Eria Lambourne	83	521
TAEKAN BWAAI NI MWAKURI IBUKIN KATAMAROAN KAWAIN TARAWA IETA	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	93	526
KANAKOAN TE DW NAKON TE KAUNTIRA N TARAWAIETA IBUKIN BOON BAOIA AORAKI	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	94	528
MWAITIN ANA MWANE NI BUOKA CHINA AKE ANGANGAN KIRIBATI NI KATOA RIRIKI	Hon. Tawaria Komwenga	16	532
KABWAKAAN AIA PENSION MITINARE N AARO NAKO AKE AIKOA MWAKURI NGKAI	Hon. Riteta Iorome	25	535
KATEAN ANA MULTI-PURPOSE COURT IHC TABORIO I TARAWA IETA	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	90	536
BUOKA NAKOIA NAAKE AKI REKE AIA MANE NI KARA, MAUKU, AO N AKI MWAKURI INANON NAMWAKAINA N TAAI AIKA NAKO	Hon. Birimaaka Tekanene	59	539
KAINNANOAN TE TIA RABAKAU N TAKAKARO AIKA TE NETE, BUTIBORO, TABERAWAWATA IBUKIN REIAKINAIA IAON NIKUNAU	Hon. Tauanei Marea	76	544
IANGOAN KARAKAN BOOIA KAUBURE IAON TARAWA IETA AO ABAMWAKORON NAKO KIRIBATI	Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa	96	545
BUOKAIA KAIN NIKUNAU IBUKIN MWANEN AIA SFU AE A TINETINE NI MAAN N TUAI MAN BWAKA	Hon. Tauanei Marea	78	547

KAMWANANGAKIA ATAEINAINEN AO ATAEINIMWANEN TE RORONRIKIRAKE N TE MWAKURI ITINANIKU	Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa	97	549
KARINAIA TE RORONRIKIRAKE INANON TE WAAKI N RINERINE NAKON TAIAN KABOO N TAKAKARO ITINANIKUN KIRIBATI	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	91	554
BUOKAN TE KANAKINAKO IAON BUOTA AE RIKI INANON TAIN MWAKURIAN TE BURITI ARE I BUOTA	Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa	98	557
NORAN RIAIN KAREKEAIA TAAN MWAKURI AE ONOTI IBUKIN KARIKIRAKEAN AIA TARENA TE RORONRIKIRAKE	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	92	560
AKI RAOIROIN AIA AUTI NI MAEKA TAAN MWAKURI IAON TARAWA IETA	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	95	563
TE KAMATAATA IBUKIN AKI BWAKAN AIA MWANE KAARA, MWAUKU, IAON TUC AO BTC MA KAIN AON ABA N 15 N MAATI	Hon.England Iuta	100	568

TAIAN KAOTI

Subject	Mover	Motion No.	Page

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee Stage	Second Reading	Date Assented
Hon. Alexander Teabo	Data Protection Bill	01/04/25			
Hon Tebuai Uaai	Constitution (Amendment) Bill 2025	02/04/25			
Hon Martin Moreti	National Digital Identification Bill 2025	03/04/25			
Hon Birimaka Tekanene	Local Government Amendment Bill 2025	04/04/25			